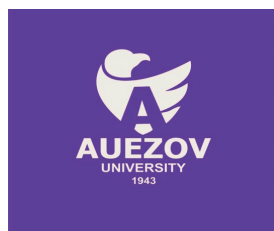

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

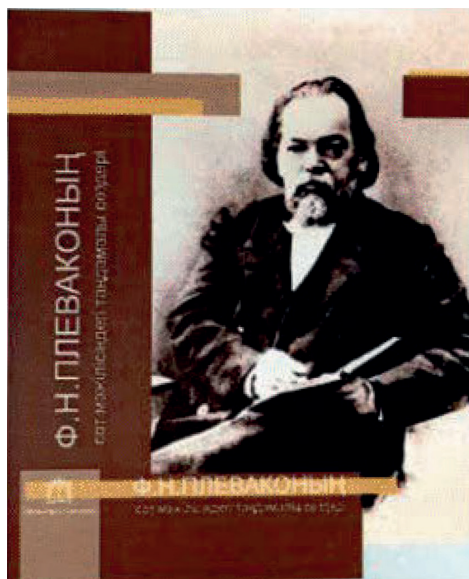

**М. ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ОҒТУСТІК
ҚАЗАҚСТАН МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТІ**

**ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКИЙ
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИМЕНИ М.АУЕЗОВА**

**ЗАҢ ФАКУЛЬТЕТІ
ЮРИДИЧЕСКИЙ ФАКУЛЬТЕТ**

ТАҒЛЫМЫ ТЕРЕҢ ТУЫНДЫ

Заң ғылымдарының докторы профессор, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, Ресей криминологтар ассоциациясының, Санкт-Петербург, Мәскеу криминологтар клубтарының мүшесі, Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының президенті, Қазақстан Жазушылар және Журналистер Одағының мүшесі,

«Қазақстанның ғылымы мен өмірі» атты халықаралық журналдың Бас редакторы Есберген Алаухановтың «Ф.Н. Плеваконың сот мәжілісіндегі таңдамалы сөздері» атты жаңа кітабы жарық көрді.

Кітап Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасы институты Ғылыми кеңесінің және Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының шешімімен баспаға ұсынылды.

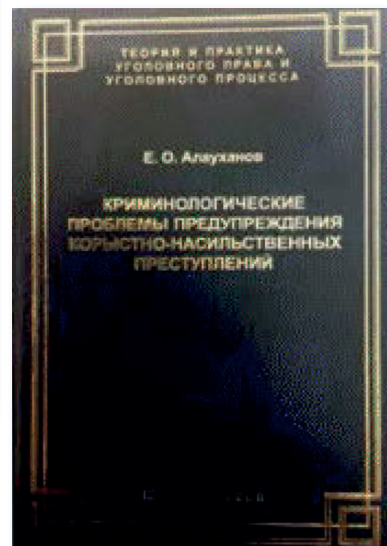
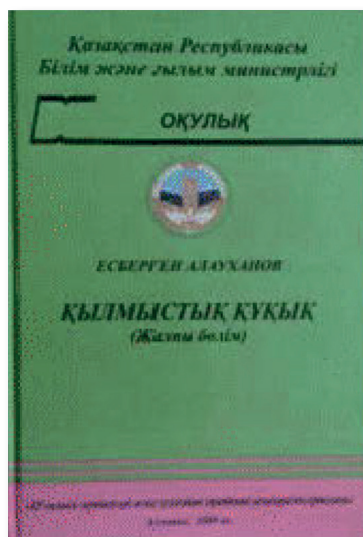
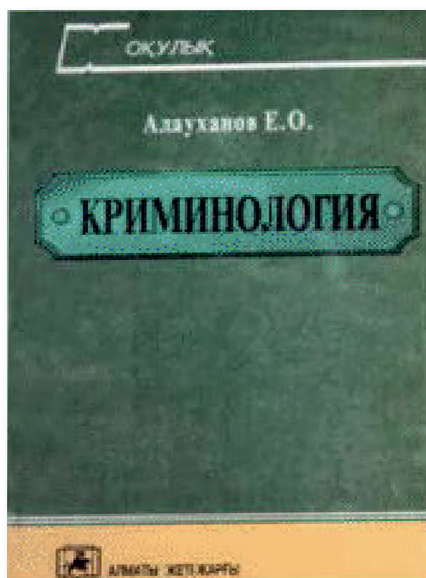
Сонымен бірге Қазақстан Республикасы Бас прокуратураның аса маңызды істер бойынша аға көмекшісі, заң ғылымдарының кандидаты, Хабылсаят

Әбішевтың пікір жазуының өзі кітап құндылығын аша түседі.

Кітаптың ерекшелігі сол – Ф.Н. Плевконың бұл еңбегі тұңғыш рет түпнұсқадан қазақ тіліне аударылып отыр. Кітаптың тілі жатық, стилі түсінікті.

Ф.Н. Плевако – XIX-XX ғасырда өмір сүрген, әлемге танымал, атақты Ресей адвокаты, қазақтың жиені. Мұндай талантты қайраткердің тағылымды ғақлия сөздері сот саласындағы азаматтарға аса қажет-ақ.

Кітап заң саласы бойынша оқитын студенттерге, магистранттарға, докторанттар мен олардың ұстаздарына және жалпы оқырман қауымға арналады.

Құрылтайшы:

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ КЛУБЫ

Учредитель:

МЕЖДУНАРОДНЫЙ КАЗАХСТАНСКИЙ КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ КЛУБ

Founder:

INTERNATIONAL KAZAKHSTAN CRIMINOLOGY CLUB

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

**№6/5
2020**

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
INTERNATIONAL SCIENCE JOURNAL

Бас редактор – **Алауханов Е.О.** «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң
ғылымдарының докторы, профессор

Главный редактор – **Алауханов Е.О.** «Заслуженный деятель Казахстана», доктор
юридических наук, профессор

Editor-in-chief – **Alaukhanov Ye.O.** «Honored Worker of the Republic of Kazakhstan», doctor
of Law Sciences, professor

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

1. Абдиров Н.М., з.ғ.д., профессор
2. Абдрасилов Б.С., б.ғ.д., профессор
3. Абдурасулова К.Р., з.ғ.д., профессор (Ташкент)
4. Абзалов Э.М., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Ташкент)
5. Алиқперов Х.Д., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Баку)
6. Асанов Ж.К., з.ғ.к., ҚР Жоғарғы Сотының Төрағасы Байдаулет И.О., мед.ғ.д., профессор
7. Байдельдинов Д.Л., з.ғ.д., профессор
8. Баулин Ю.В., з.ғ.д., профессор (Киев)
9. Бабулин С.Н., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
10. Бисенов К.А., тех.ғ.д., профессор
11. Бородин С.В., з.ғ.д., вице-президент, адвокат (Воронеж)
12. Букалерева Л.А., з.ғ.д., проф. (РУДН, Мәскеу)
13. Ведерникова О.Н., з.ғ.д., проф., РФ Жоғарғы Сотының судьясы (Мәскеу)
14. Гаипов З.С., с.ғ.д., профессор
15. Голик Ю.В., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
16. Гриб В.В., з.ғ.д., профессор, бас ред. (Мәскеу)
17. Грунтов О.И., з.ғ.д., профессор БГУ (Минск)
18. Джансараева Р.Е., з.ғ.д., профессор
19. Дулатбеков Н.О., з.ғ.д., профессор
20. Елешов Р., а.-ш.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
21. Елубаев Ж.С., з.ғ.д., профессор
22. Есім Ғ., ф.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
23. Жұмағұлов Б.Т., т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
24. Жұрынов М.Ж., академик, ҚР ҰҒА Президенті
25. Зигмунд О. А., з.ғ.д., профессор (Германия)
26. Ыдырысов Д.А., т.ғ.д., профессор
27. Қасымбеков М.Б., с.ғ.д., профессор
28. Козаченко И.Я., з.ғ.д., профессор (Екатеринбург)
29. Коняхин В.П., з.ғ.д., профессор (Краснодар)
30. Коробеев А.И., з.ғ.д., профессор (Владивосток)
31. Құл-Мұхаммед М.А., з.ғ.д., профессор
32. Лебедев С.Я., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
33. Лиховая С.Я., з.ғ.д., профессор (Киев)
34. Лопашенко Н.А., з.ғ.д., профессор (Саратов)
35. Мацкевич И.М., з.ғ.д., профессор (Мәскеу, МГЮА)
36. Минязева Т.Ф., з.ғ.д., профессор (Мәскеу, РУДН)
37. Мухамедиұлы А., ф.ғ.д., профессор
38. Мұсақожаева А.К., профессор, ҚазҰӨУ ректоры
39. Мұтанов Ғ.М., т.ғ.д., проф., ҚР ҰҒА академигі, ҚазҰУ ректоры
40. Рагимов И.М., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
41. Рустамбаев М.Ю., з.ғ.д., профессор (Ташкент)
42. Оразалин Н.М., ақын-драматург
43. Орлов В.Н., з.ғ.д., «Российский криминологический взгляд» журналының бас редакторы
44. Сагадиев К.А., з.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
45. Сұлтанов Қ.С., с.ғ.д., профессор
46. Сыдыков Е.Б., т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі, ЕҰУ ректоры
47. Тұрсынов Х.М., т.ғ.д., профессор, Қ.А. Ясауи ат. ХҚТУ
48. Шестаков Д.А., з.ғ.д., профессор, СП(б) халықаралық криминологиялық клубының президенті

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

1. Абдуллаев К.К., а.-ш.ғ.д., профессор
2. Айтжанов Б.Д., вет.ғ.д., профессор
3. Асанғазы О., қоғам қайраткері
4. Әбішев Т.Д., з.ғ.к., профессор
5. Әбішев Х.А., з.ғ.к., профессор
6. Әлиев Д.М., а.ғ.к., қоғам қайраткері
7. Байменов А.М., тех.ғ.к., профессор
8. Бекмағамбетов А.Б., з.ғ.к., профессор (Қостанай)
9. Бектұрғанов Е.Ө., ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты
10. Бишманов Б.М., з.ғ.д., профессор
11. Борбат А.В., з.ғ.к., бас редактор (Мәскеу)
12. Данилов А.П., з.ғ.к., доцент (Санкт-Петербург)
13. Дикаев С.У., з.ғ.д., профессор (Санкт-Петербург)
14. Жақып Б.Ө., филол.ғ.д., профессор
15. Жанабилев Н.Е., з.ғ.к., профессор (Астана)
16. Жұмағұлова В.И. ф.ғ.д., профессор
17. Зарипов З.С., з.ғ.д., профессор (Рязань)
18. Иванчин А.В., з.ғ.д., адвокат (Ярославль)
19. Ивона Массакки, профессор (Польша)
20. Қанжігітов Е.Қ., вет.ғ.д., профессор
21. Кәрібаев Б.Б., т.ғ.д., профессор
22. Кленова Т.В., з.ғ.д., профессор (Самара)
23. Корконосенко С.Г., ф.ғ.д., профессор (Санкт-Петербург)
24. Қуаналиева Г.А., з.ғ.д., профессор
25. Құрманалиев К.А., ф.ғ.д., профессор
26. Куфлева В.Н., з.ғ.к., доцент (Краснодар)
27. Мажейка Кипрас И., МЕАТР акад. (Мәскеу)
28. Маткаримова Г.С., з.ғ.д., профессор (Ташкент)
29. Мельник Г.С., ф.ғ.д., проф. (Санкт-Петербург)
30. Молдабаев С. С., з.ғ.д., профессор (Алматы)
31. Омаров Б.Ж., фил.ғ.д., профессор
32. Рустемов Б.Т., жазушы-публицист
33. Рустемова Г.Р., з.ғ.д., профессор
34. Саломов Б., з.ғ.д., профессор, адвокат (Ташкент)
35. Сапиев О.С., ҚР қоғам қайраткері
36. Сарсембаев М.А., з.ғ.д., профессор
37. Сейтжанов Ә.Ә., з.ғ.к., доцент
38. Слатлаев Б.М., з.ғ.д., профессор
39. Сыдыкова Л.Ч., з.ғ.д., профессор (Бішкек)
40. Тойлыбаев Б.А., п.ғ.д., профессор
41. Төлеген М.Ә., доктор PhD, ШҚМУ ректоры
42. Турецкий Н.Н., з.ғ.д., профессор
43. Тұрғараев Б.Т., з.ғ.д., профессор
44. Тұрсынов С.Т., з.ғ.д., профессор
45. Фадеев В.Н., з.ғ.д., проф. (Мәскеу)
46. Усманов А., п.ғ.д., профессор
47. Усманов С.У., т.ғ.д., профессор
48. Челадзе Г., құқық докторы, әкімшілік бизнес докторы, профессор (Грузия)
49. Шаукенова З.К., а.ғ.д., профессор
50. Харченко В.Б., з.ғ.д., профессор (Харьков)
51. Ху Тин, Вьетнам Жазушылар Қауымдастығының Төрағасы (Вьетнам)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

1. Абдиров Н.М., д.ю.н., профессор
2. Абдрасилов Б.С., д.б.н., профессор
3. Абдурасулова К.Р., д.ю.н., профессор (Ташкент)
4. Абзалов Э.М., д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Ташкент)
5. Аликперов Х.Д., д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Баку)
6. Асанов Ж.К., к.ю.н., Председатель Верховного Суда РК
7. Байдаулет И.О., д.мед.н., профессор
8. Байдельдинов Д.Л., д.ю.н., профессор
9. Баулин Ю.В., д.ю.н., профессор (Киев)
10. Бабурин С.Н., д.ю.н., профессор (Москва)
11. Бисенов К.А., д.т.н., профессор
12. Бородин С.В., к.ю.н., вице-президент, адвокат (Воронеж)
13. Букалерева Л.А., д.ю.н., проф. (РУДН, Москва)
14. Ведерникова О.Н., д.ю.н., проф., судья Верховного Суда РФ (Москва)
15. Гаипов З.С., д.п.н., профессор
16. Голик Ю.В., д.ю.н., профессор (Москва)
17. Гриб В.В., д.ю.н., профессор, гл. ред. (Москва)
18. Грунтов О.И., д.ю.н., профессор БГУ (Минск)
19. Джансараева Р.Е., д.ю.н., профессор
20. Дулатбеков Н.О., д.ю.н., профессор
21. Елешов Р., д.с.-х.н., академик НАН РК
22. Елубаев Ж.С., д.ю.н., профессор
23. Есим Г., д.ф.н., академик НАН РК
24. Жумагулов Б.Т., д.т.н., академик НАН РК, депутат Сената Парламента РК
25. Журынов М.Ж., академик, Президент НАН РК
26. Зигмунд О. А., д.ю.н., профессор (Германия)
27. Идрисов Д.А., д.т.н., профессор
28. Касымбеков М.Б., д.полит.н., профессор
29. Козаченко И.Я., д.ю.н., профессор (Екатеринбург)
30. Коняхин В.П., д.ю.н., профессор (Краснодар)
31. Коробеев А.И., д.ю.н., профессор (Владивосток)
32. Кул-Мухаммед М.А., д.ю.н., профессор
33. Лебедев С.Я., д.ю.н., профессор (Москва)
34. Лиховая С.Я., д.ю.н., профессор (Киев)
35. Лопашенко Н.А., д.ю.н., профессор (Саратов)
36. Мацкевич И.М., д.ю.н., профессор (Москва, МГЮА)
37. Миняева Т.Ф., д.ю.н., профессор (Москва, РУДН)
38. Мухамедиулы А., д.ф.н., профессор
39. Мусаходжаева А.К., профессор, ректор КазНУИ
40. Мутанов Г.М., д.т.н., профессор, академик НАН РК, ректор КазНУ
41. Рагимов И.М., д.ю.н., профессор (Москва)
42. Рустамбаев М.Ю., д.ю.н. профессор (Ташкент)
43. Оразалин Н.М., поэт-драматург
44. Орлов В.Н., д.ю.н., гл. ред. журнала «Российский криминологический взгляд»
45. Сагадиев К.А., д.э.н., академик НАН РК
46. Султанов К.С., д.пол.н., профессор
47. Сыдыков Е.Б., д.и.н., академик НАН РК, ректор ЕНУ
48. Турсинов Х.М., д.и.н., профессор, МКТУ им. Х.А. Ясави
49. Шестаков Д.А., д.ю.н., профессор, президент Санкт-Петербургского международного криминологического клуба

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

1. Абдуллаев К.К., д.с.-х.н., профессор
2. Абишев Т.Д., к.ю.н., профессор
3. Абишев Х.А., к.ю.н., доцент
4. Айтжанов Б.Д., д.вет.н., профессор
5. Алиев Д.М., к.соц.н., общественный деятель
6. Асангазы О., общественный деятель
7. Байменов А.М., к.тех.н., профессор
8. Бекмагамбетов А.Б., к.ю.н., профессор (Костанай)
9. Бектурганов Е.У., депутат Мажилиса Парламента РК
10. Бишманов Б.М., д.ю.н., профессор
11. Борбат А.В., к.ю.н., гл. редактор (Москва)
12. Данилов А.П., к.ю.н., доцент (Санкт-Петербург)
13. Дикаев С.У., д.ю.н., профессор (Санкт-Петербург)
14. Жакып Б.О., д.фил.н., профессор
15. Жанабилов Н.Е., к.ю.н., профессор (Астана)
16. Жумагулова В.И., д.ф.н., профессор
17. Зарилов З.С., д.ю.н., профессор (Рязань)
18. Иванчин А.В., д.ю.н., адвокат (Ярославль)
19. Ивона Массакки, профессор (Польша)
20. Канжигитов Е.К., д.вет.н., профессор
21. Карибаев Б.Б., д.и.н., профессор
22. Кленова Т.В., д.ю.н., профессор (Самара)
23. Корконосенко С.Г., д.ф.н., профессор (Санкт-Петербург)
24. Куаналиева Г.А., д.ю.н., профессор
25. Курманалиев К.А., д.ф.н., профессор
26. Куфлева В.Н., к.ю.н., доцент (Краснодар)
27. Мажейка Кипрас И., академик МЕАТР (Москва)
28. Маткаримова Г.С., д.ю.н., профессор (Ташкент)
29. Мельник Г.С., д.ф.н., профессор (Санкт-Петербург)
30. Молдабаев С.С., д.ю.н., профессор (Алматы)
31. Омаров Б.Ж., д.фил.н., профессор
32. Рустемов Б.Т., писатель-публицист
33. Рустемова Г.Р., д.ю.н., профессор
34. Саломов Б., д.ю.н., профессор, адвокат (Ташкент)
35. Сапиев О.С., общественный деятель РК
36. Сарсембаев М.А., д.ю.н., профессор
37. Сейтжанов А.А., к.ю.н., доцент
38. Сматлаев Б.М., д.ю.н., профессор
39. Сыдыкова Л.Ч., д.ю.н., профессор (Бишкек)
40. Тойлыбаев Б.А., д.п.н., профессор
41. Толеген М.А., доктор PhD, ректор ВКГУ
42. Турецкий Н.Н., д.ю.н., профессор
43. Тургараев Б.Т., д.ю.н., профессор
44. Турсинов С.Т., д.э.н., профессор
45. Фадеев В.Н., д.ю.н., профессор (Москва)
46. Усманов А., д.п.н., профессор
47. Усманов С.У., д.т.н., профессор
48. Челадзе Г., доктор права, доктор административного бизнеса, профессор (Грузия)
49. Шаукенова З.К., д.соц.н., профессор
50. Харченко В.Б., д.ю.н., профессор (Харьков)
51. Ху Тин, Председатель Вьетнамской Ассоциации Писателей (Вьетнам)

EDITORIAL BOARD:

1. Abdirov N.M., Dr. of Law Sciences, Prof.
2. Abdrasylov B.S., Dr. of Biological Sciences, Prof.
3. Abdurasulova K.R., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)
4. Abzalov E.M., Dr. of Law Sciences, Prof., state counselor of Justice of the 3rd class (Tashkent)
5. Alikperov H.D., Dr. of Law Sciences, Prof., state counselor of Justice of the 3rd class
6. Asanov Zh. K., Candidate of Law Sciences, chairman of the Supreme Court of Kazakhstan
7. Baidaulet I.O., Dr. of Medical Sciences, Prof.
8. Baideldinov D.L., Dr. of Law Sciences, Prof.
9. Baulin U.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Kyiv)
10. Baburin S.N., Dr. of Historical Sciences, Prof. (Moscow)
11. Bisenov K.A., Dr. of Technological Sciences, Prof.
12. Borodin S.V., Candidate of Law Sciences, vice-president, lawyer (Voronezh)
13. Bukalerova L.A., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, RUDN)
14. Vedernikova O.N., Dr. of Law Sciences, Prof., judge of the Supreme Court of the Russian Federation (Moscow)
15. Gayipov Z.S., Dr. of Political Sciences, Prof.
16. Golik Yu.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)
17. Grib V.V., Dr. of Law Sciences, Prof., editor-in-chief (Moscow)
18. Gruntov O.I., Dr. of Law Sciences, Prof. of BSU (Minsk)
19. Dulatbekov N.O., Dr. of Law Sciences, Prof.
20. Jansarayeva R.Ye., Dr. of Law Sciences, Prof.
21. Yeleshov R., Dr. of Agricultural Sciences, acad. NAS RK
22. Elubaev Zh.S., Dr. of Law Sciences, Prof.
23. Esim G., Dr. of Philological Sciences, acad. NAS RK
24. Zhumagulov B.T., Dr. of Technical Sciences, academician of NAS RK
25. Zhurinov M.Zh., academician, president of NAS RK
26. Ydyrysov D.A., Dr. of Technological Sciences, Prof.
27. Kasimbekov M.B., Dr. of Political Sciences, Prof.
28. Kozachenko Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Yekaterinburg)
29. Konyakhin B.P., Dr. of Law Sciences, Prof. (Krasnodar)
30. Korobeyev A.I., Dr. of Law Sciences, Prof. (Vladivostok)
31. Kul-Muhammed M.A., Dr. of Law Sciences, Prof.
32. Lebedev S.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)
33. Likhovaya S.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Kyiv)
34. Lopashenko N.A., Dr. of Law Sciences, Prof. (Saratov)
35. Matskevich I.M., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, MSAL)
36. Minyazeva T.F., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, RUDN)
37. Mukhamediyul A., Dr. of Philosophical Sciences, Prof.
38. Musakhodzhayeva A.K., Prof., rector of KazNAA
39. Mutanov G.M., Dr. of Technical Sciences, Prof., academician of NAS RK, rector of KazNU
40. Ragimov I.M., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)
41. Rustambayev M.Yu., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent) Orazalin N.M., poet, playwright
42. Orlov V.N., Dr. of Law Sciences, editor-in-chief of «Russian criminological view»
43. Sagadiev K.A., Dr. of Economic Sciences, academician of NAS RK
44. Siegmunt O., Dr. of Law Sciences, Prof. (Germany)
45. Sultanov K.S., Dr. of Political Sciences, Prof.
46. Sydykov Ye.B., Dr. of Historical Sciences, academician of NAS RK, rector of ENU
47. Tursynov Kh.M., Dr. of Historical Sciences, Prof., Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
48. Shestakov D.A., Dr. of Law Sciences, Prof., president of St. Petersburg International Criminological Club

EDITORIAL COUNCIL:

1. Abdullayev K.K., Dr. of Agricultural Sciences, Prof.
2. Abishev T.D., Candidate of Law Sciences
3. Abishev H.A., Candidate of Law Sciences, associate Prof.
4. Aitzhanov B.D., Dr. of Veterinary Sciences, Prof.
5. Aliyev D.M., Candidate of Social Sciences, Public figure
6. Asangazy O., public figure
7. Baimenov A.M., Candidate of Technological Sciences, Prof.
8. Bekmagambetov A.B., Candidate of Law Sciences, Prof. (Kostanay)
9. Bekturganov E.U., Deputy of the Parliament of Kazakhstan
10. Bishmanov B.M., Dr. of Law Sciences, Prof.
11. Borbat A.V., Candidate of Law Sciences, editor-in-chief (Moscow)
12. Danilov A.P., Candidate of Law Sciences, associate Prof. (St. Petersburg)
13. Dikayev S.U., Dr. of Law, Prof. (St. Petersburg)
14. Zariyev Z.S., Dr. of Law Sciences, Prof. (Ryazan)
15. Zhakyp B.O., Dr. of Philological Sciences, Prof.
16. Zhanabilov N.Ye., Candidate of Law Sciences, Prof. (Astana)
17. Zholdybay K., writer, publicist
18. Zhumagulova V.I., Dr. of Philological Sciences, Prof.
19. Ivanchin A.V., Dr. of Law Sciences, advocate (Yaroslavl)
20. Ivona Massaki, Prof. (Poland)
21. Kanzhigitov Ye.K., Dr. of Veterinary Sciences
22. Karibayev B.B., Dr. of Historical Sciences, Prof.
23. Klenova T.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Samara)
24. Korkonosenko S.G., Dr. of Philological Sciences, Prof. (St. Petersburg)
25. Kuanaliyeva G.A., Dr. of Law Sciences, Prof.
26. Kurmanaliyev K.A., Dr. of Philological Sciences, Prof.
27. Kufleva V.N., Candidate of Law Sciences, assistant Prof. (Krasnodar)
28. Mazheika Kipras I., academician of PANS (Moscow)
29. Matkarimova G.S., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)
30. Melnik G.S., Dr. of Philological Sciences, Prof. (St. Petersburg)
31. Moldabayev S.S., Dr. of Law Sciences, Prof. (Almaty)
32. Omarov B.Zh., Dr. of Philological Sciences, Prof.
33. Rustemov B.T., writer, publicist
34. Rustemova G.R., Dr. of Law Sciences, Prof.
35. Salomov B., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)
36. Sapiyev O.S., public figure of RK
37. Sarsembayev M.A., Dr. of Law Sciences, Prof.
38. Seitzhanov A.A., Candidate of Law Sciences, associate Prof.
39. Smatlayev B.M., Dr. of Law Sciences, Prof.
40. Sydykova L.Ch., Dr. of Law Sciences, Prof. (Bishkek)
41. Toilybayev B.A., Dr. of Pedagogical Sciences, Prof.
42. Tolegen M.A., PhD, rector of EKSU
43. Turetski N.N., Dr. of Law Sciences, Prof.
44. Turgarayev B.T., Dr. of Law Sciences, Prof.
45. Tursynov C.T., Dr. of Economic Sciences, Prof.
46. Usmanov A., Dr. of Political Sciences, Prof.
47. Usmanov S.U., Dr. of Historical Sciences, Prof.
48. Cheladze G., Dr. of Law Sciences, Doctor of Business Administration, Prof. (Georgia)
49. Shaukenova Z.K., Dr. of Sociological Sciences, Prof.
50. Harchenko V.B., Dr. of Law Sciences, Prof. (Harkov)
51. Huu Thinh, Chairman of Vietnam Writer's Association (Vietnam)

«Мен өзімнің ұстазыма әкемнен кем қарыздар емеспін: әкемнен өмір алсам, ал Аристотельден өмірімді жақсы өткізу туралы білімалдым».
Александр Македонский

«Ғылым мен мәдениет барлық дүниенің алтын алқасы болып отыр».
Мұхтар Әуезов

АҚПАРАТТЫҚ ХАТ

“ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ – НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА” халықаралық ғылыми журналы ғылыми сілтеме жасау индексіне тіркелген (ИНЦ).

Журнал ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған заңтану, филология, педагогика, философия, өнертану ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

2009 жылдан бастап ай сайын сегіз тілде жарық көреді (қазақ, орыс, ағылшын, француз, қытай, чех, венгер, неміс тілдерінде).

Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж.
Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз, 2009 жыл.

Журналға жазылу «Қазпошта» және Қазақстан Республикасының барлық пошта бөлімдерінде жүргізіледі.

Журнал «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң ғылымдарының докторы, **профессор Е.О. Алаухановтың** ғылыми жетекшілігімен шығады.

Журналдың бас редакторы проф. Е.О. Алауханов 2019 жылдан бастап Ғылыми редакторлар мен баспагерлер ассоциациясының (Ресей, АНРИ) мүшесі болып табылады.

Қазіргі таңда журнал отандық ғылым дамуының кілті ретінде **Мемлекет басшысының баяндамасында айқындалған халықаралық ғылыми метрикалық көрсеткіштер базасына қолжеткізуге мүмкіндік береді (Web of science, Clarivate Analytics, Scopus).**

Басылымда мақалалар төмендегідей ғылыми бағыттар бойынша жарияланады:

- ▶ Байқау жеңімпаздары;
- ▶ Тарих пен ғылымдағы есімі ерен тұлға;
- ▶ Білім мен ғылым мәселелері;
- ▶ Жас ғалымдар мінбері;
- ▶ Мерейтой;
- ▶ Айтулы шара;
- ▶ Рецензиялар, жаңа кітаптар.

МАҚАЛАНЫҢ МАЗМҰНЫ МЕН КӨЛЕМІНЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала көлемі 10 мыңнан 20 мыңға дейінгі белгілерді құрауы керек немесе 6 бет пен 10 беттің аралығында болғаны жөн. Егер материал бұл көрсетілген мөлшерден аз немесе көп болса журнал редакциясы ұжымымен келісілуі керек;

Ескертпе: журнал форматына сәйкес авторлардан 4x5 мөлшеріндегі фотоларын жіберуін сұраймыз, мақаламен қоса жарияланады.

2. Мақала мына критерийлерге жауап беруі керек: ғылыми жаңашылдығы, жазудағы ерекшелік (мәтіннің өзіндік стилі **80 пайыздан жоғары**), мақалада зерттеліп отырған тақырып пен мәселеге деген авторлық көзқарас болғаны жөн.

3. Мақалада келтірілген материалдар тек деректерді баяндау және сипаттау мазмұнында болмауы керек;

4. Мақала мазмұнына сәйкес келетін материалдарды қолданғанда, оларды дұрыс және дәлдік- пен қолдану мәселесіне мән берген дұрыс. Авторлар ұсынылған материалдың дәйектілігі үшін жауап береді, ол үшін плагиаттың жоқтығы туралы анықтама өткізеді. **ПЛАГИАТҚА жол берілмейді.**

5. **Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек.** Сонымен қатар «Қазақстанның ғылымы мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.

6. Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғалым- дардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн болар.

МАҚАЛА МӘТІНІН КӨРКЕМДЕУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала мәтіні редакцияға WORD-тың кез келген нұсқасында сақталған файл түрінде жіберіледі:

2. **Мақала құрылымы:** мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы да басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен- жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), **кілт сөздер** (5 сөзден кем болмауы тиіс), қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама (3-4 сөйлемнен кем болмауы тиіс) және библиография. Егер мақала шет тілде жазылса, мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы да басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен-жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), кілт сөздер, қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама сонымен қатар орыс тілінде берілуі керек.

3. Мақала келесідей құрамнан тұруы тиіс: **кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды.** Баяндаудың белгілі бір нақтыланған тәртібін сақтаған жөн.

4. Мақала мәтіні «Times New Roman» қаріпінде терілуі тиіс, қаріп өлшемі – 14, жол аралығы (интервал) – 1. Азат жолдың басталуы – 1,25 см.

5. Сілтемелер мен библиографиялық тізім Мемлекеттік стандарт (ГОСТ) талаптары бойынша рәсімделуі керек.

6. Жоғарыда көрсетілген ережелерге сәйкес келмейтін мақалалар қаралмайды.

7. Редакцияға келіп түскен материалдар **мерзімі 1 айдан 3 айға** дейінгі уақытта қаралады.

8. **Авторлардың саны екеуден аспауға тиіс.**

Мақала үшін төлемақы – 18 000 теңге. Төлемдер, мақала жарияланады деген шешім қабылданғаннан кейін жүзеге асырылады:

Төлемақы төлеуге арналған карта нөмірі:

5169 4971 5103 9504 Kaspi Gold

ЖСН: 9207 1540 0124

Мақаланы қабылдау және нөмірдің басылымы бойынша бас редакторға хабарласыңыздар!

Жақын және алыс шетелде тұратын авторлар Western Union төлемдік жүйелері арқылы төлеуге болады.

ТМД ЕЛДЕРІНДЕГІ РЕДАКЦИЯ ӨКІЛДІГІ:

Мәскеу:	проф. Лебедев С.Я.	ұялы тел.: +7 (985) 977-28-05
Мәскеу, ММУ:	проф. Матвеева А.А.	ұялы тел.: +7 (916) 526-44-29
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	ұялы тел.: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	ұялы тел.: +7-960-5726474
Краснодар:	проф. В.П. Коняхин	ұялы тел.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	ұялы тел.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	ұялы тел.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	ұялы тел.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	ұялы тел.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	ұялы тел.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	ұялы тел.: + 992907702120
Бішкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	ұялы тел.: + 996555753058
Бішкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	ұялы тел.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	ұялы тел.: + 89106641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	ұялы тел.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	ұялы тел.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	ұялы тел.: +7 (902) 260-15-54
Томск	проф. Андреева О.И.	ұялы тел.: +7 (905) 9903298
Симферополь	проф. Игнатов А.И.	ұялы тел.: +7 (978) 7736360

Журнал редакциясының мекенжайы:

Алматы қаласы, Абылай хан даңғылы 113 үй, кеңсе 27
E-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Бас редактор: з.ғ.д., профессор Алауханов Есберген Оразұлы
+7 701 111 8828 (WhatsApp)

Ғылыми редактор: Ақжанар Алауханова
+7 778 515 99 50 (WhatsApp)

«Чтобы писать для СМИ, не нужно никакой квалификации, но чтобы их читать, нужно в совершенстве знать вещи, мир людей».
Хуго Штейнхаус

«Никогда не следует хорошо говорить о себе. Следует это печатать».
Жюль Валле

ИНФОРМАЦИОННОЕ ПИСЬМО

Международный научный журнал «**НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА – ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ**» включен в индекс научного цитирования (ИНЦ).

Журнал «НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА» входит в Перечень изданий, рекомендуемых Комитетом по контролю в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (ККСОН) для публикации основных результатов научной деятельности, утвержденного приказом Председателя ККСОН от 10 июля 2012 года № 1082, по специальностям юридических, филологических, педагогических и других наук.

Журнал «**НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА**» издается с февраля 2009 года, регулярно и распространяется по подписке. Издание востребовано как в Республике Казахстан, так и в странах ближнего и дальнего зарубежья, о чем свидетельствуют статьи ведущих иностранных авторов, широко публикуемые на страницах журнала, и география

подписки. Отличие журнала от других рецензируемых и периодических изданий в том, что статьи публикуются, **(на восьми языках)** казахском, русском, английском, французском, китайском, немецком, чешском и венгерском языках, рецензируются членами интернационального состава редколлегии, посвящаются различным направлениям гуманитарной науки.

Государственная регистрация: №9875-Ж. Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г. Подписка на журнал производится в «Қазпошта» и почтовых отделениях Республики Казахстан.

Журнал выходит под научной редакцией д.ю.н., профессора, «Заслуженного деятеля Казахстана», – **Алауханова Е.О.**

С 2019 года гл. редактор журнала проф. Е.О. Алауханов вступил в ряды первого в России профессионального сообщества редакторов и издателей — Ассоциацию научных редакторов и издателей (**Association of science editors and publishers**).

В настоящее время, Издание открывает доступ к международной наукометрической базе данных (Web of science, Clarivate Analytics, Scopus), определенного Главой государства в качестве ключевого развития отечественной науки. Вместе с тем Редакция Международного журнала сотрудничает с иностранными регистрационными агентствами, которые с использованием разработанных международным фондом DOI (International DOI Foundation, IDF) стандартом присваивают DOI в различных предметных областях.

У Журнала «НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА» имеется возможность выпускать материалы к публикации, как с идентификаторами цифрового объекта, так и без них. Цифровой идентификатор объекта **DOI (Digital Object Identifier)**, представляющий собой уникальную строку из букв и цифр присваивается объектам по желанию авторов и на отдельных возмездных условиях.

В издании публикуются статьи по следующим научным рубрикам:

- Победители конкурса ► Имя в истории и науке
- Вопросы образования и науки ► Трибуна молодых ученых
- Юбилей ► Мероприятия
- Рецензии, новые книги ► Разное

ТРЕБОВАНИЯ К СОДЕРЖАНИЮ И ОБЪЕМУ СТАТЬИ:

1) **Язык научной статьи** и используемая в ней терминология должны быть понятны широкому кругу читателей и представителям всех специальностей.

2) **Научный стиль** должен соответствовать общепринятым нормам литературной речи, отличаться от разговорного, делового и иных стилей, характеризоваться логически стройным изложением произведения, сопровождаться аргументацией каждой позиции автора.

3) **Объем статьи** должен составлять от 15 до 30 тыс. знаков (с пробелами, с учетом сносок и надписи) или 6–10 страниц. Опубликование материалов меньшего или большего объема предварительно согласовывается с Редакцией журнала.

4) **Статья** должна отвечать критериям актуальности, научной новизны, уникальности (свыше 80% оригинальности текста), содержать авторский подход к изучаемой теме/проблеме.

5) **Материал**, содержащийся в статье, не должен быть описательным, констатирующим общеизвестные факты. Рукописи, воспроизводящие законодательную базу, подлежат отклонению.

6) **Необходимо обращать** внимание на использование заимствованного материала, точность и правильность его цитирования. Авторы несут ответственность за достоверность предоставленного материала, что подтверждается результатом сравнительно-сопоставительного анализа, проведенного при помощи системы «Антиплагиат».

НЕ ДОПУСКАЕТСЯ ПЛАГИАТ!

7) **В статье** необходимо ссылаться на труды **казахстанских авторов**, внесших развитие и совершенствование в отечественную науку.

СТАТЬИ БЕЗ ССЫЛОК НА КАЗАХСТАНСКИХ (ОТЕЧЕСТВЕННЫХ) АВТОРОВ НЕ ПРИНИМАЮТСЯ!

Редакция Журнала настоятельно рекомендует авторам содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах журнала «Наука и жизнь Казахстана».

8) **Самоцитирование** в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве. Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.

Примечание: Согласно формату журнала, просим авторов использовать официальное фото в размере 4x5, которая будет опубликована вместе со статьей. **Фото уже помещается в документ со статьей над фамилией автора во избежание недоразумений среди авторов статьи. Просим помещать фото в хорошем качестве!**

9) **НАСТОЯТЕЛЬНО ПРОСИМ КАЖДУЮ СТАТЬЮ ПРОВЕРЯТЬ ЧЕРЕЗ СИСТЕМУ АНТИВИРУС ВО ИЗБЕЖАНИЕ ТЕХНИЧЕСКИХ НЕДОРАЗУМЕНИЙ!**

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ ТЕКСТА СТАТЬИ:

1) **Текст научной статьи** направляется в Редакцию в виде файла, сохраненного в любой версии Word с расширением.

2) **Структура научной статьи:**

1 **индексы УДК и / или ББК;** пишется в левом верхнем углу выделенным жирным шрифтом

2 **Ф.И.О. АВТОРА ПИШЕТСЯ ПОЛНОСТЬЮ БЕЗ СОКРАЩЕНИЙ И.О.**

2.1 **Сведения об авторе (место работы/учебы, должность, степень, звание);**

СТАТЬЯ НЕ ПРИНИМАЕТСЯ БЕЗ ПОЛНОЙ ИНФОРМАЦИИ ОБ АВТОРЕ! ПРОСИМ ПЕРЕПРОВЕРЯТЬ ВАШИ ДАННЫЕ ПЕРЕД ОТПРАВКОЙ ВАШЕЙ ПУБЛИКАЦИИ! РЕДАКЦИЕЙ НЕ ИСПРАВЛЯЮТСЯ ВАШИ ДАННЫЕ ПОСЛЕ ВЫПУСКА ЖУРНАЛА!

3 **название статьи – ПИШЕТСЯ ЗАГЛАВНЫМИ БУКВАМИ**

4 **аннотация** (из 3–4 предложений) на казахском, русском, английском языках;

5 **ключевые слова** (в количестве не более 5-ти) на трех языках после каждой аннотации;

6 **текст статьи;**

7 **библиографический список**

Смотреть пункт 7

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ пишется для статьи на русском языке

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ пишется для статьи на казахском языке

REFERENCES пишется для статьи на английском языке

Если статья написана на иностранном языке, то название статьи, текст статьи, Ф.И.О., данные об авторе (место работы/учебы, должность, степень, звание), ключевые слова, аннотация должны быть представлены на **английском, казахском и русском языках.**

3) **Статья** должна состоять из следующих элементов: Введение, Основная часть и Заключение. Необходимо соблюдать определенную последовательность.

4) **Текст** должен быть набран одним и тем же шрифтом – Times New Roman. Высота шрифта – 14 пунктов. Межстрочный интервал – одинарный. Абзацный отступ – 1,25 см.

5) **Подписывать отправляемый документ фамилией и именем автора статьи.**

6) **Ссылки** на использованные в работе источники следует оформлять в квадратных скобках по

тексту статьи только с указанием Ф.И.О. автора, года издания и страниц. **Пример внутри текстовой библиографической ссылки:** [Савицкий В.М., 1996, с. 47].

Выдержки из нормативных правовых актов оформляются в виде постраничных сносок. **Например, в тексте:** «В соответствии с п. 5) ч. 2 ст. 293 ГПК РК, «не могут быть оспорены в суде в соответствии с настоящей главой, «решения, действия (бездействие) государственных органов, органов местного самоуправления, общественных объединений, организаций, должностных лиц, государственных служащих, подлежащие судебному обжалованию юридическими лицами, в уставном капитале которых имеется доля государства».

В за текстовой ссылке нормативный правовой акт оформляется следующим образом: «Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан. [Электронный ресурс]: Кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V ЗРК. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377>/ свободный. (Дата обращения: 28.01.2019).

Допускается также указывать только электронный адрес ресурса. Пример: URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377>

Аналогичным образом оформляются ссылки на электронные книги, журналы, газеты и т.п.

7) **Библиографический список** должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

Библиографический список входит в общее число страниц статьи и приводится в конце статьи в алфавитном порядке. В Библиографическом списке приводятся все выходные данные издания.

Пример оформления учебного пособия: Организация судебной власти в Российской Федерации: Учеб. пособие для вузов / В.М. Савицкий; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права, Акад. правовой ун-т. — М.: Бек, 1996. — 320 с.

Пример оформления научной статьи: Аблаева Э.Б. История развития теории разделения властей: определение роли судебной системы // Вестник Поволжского института управления. — Саратов: Изд-во «Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации (Москва), 2018. Т. 18. № 7. — С. 52-62.

Пример оформления статьи, опубликованной в сборниках конференций:

Виноградов В.А. Правовое государство и верховенство права: доктрины, конкуренция юрисдикций, обеспечение правовой свободы. Позиции КС РФ в отношении правового государства // Доктрины Правового Государства и Верховенства Права в современном мире / Сборник статей. Ответственные редакторы: В.Д. Зорькин, П.Д. Баренбойм — М.: ЛУМ, Юстицинформ, 2013. — С. 373-395.

Пример оформления автореферата диссертации: Фролова, Е.А. Неокантианство в русской философии права во второй половине XIX — первой половине XX в.: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01 / Фролова Елизавета Александровна. — М., 2013. — 47 с.

Пример оформления диссертации: Лукьянова, Е.Г. Учения о законе в политико-правовой мысли России XIX — начала XX вв.: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01 / Лукьянова Елена Геннадьевна. — М., 2018. — 425 с.

Нормативные правовые акты не входят в Библиографический список.

Библиографический список должен содержать только те работы, которые приводятся автором в тексте статьи и были ранее опубликованы в соответствующих изданиях.

Библиографический список должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

8) **Статьи**, оформленные не в соответствии с указанными выше требованиями, остаются без рассмотрения.

9) **Все поступившие материалы рассматриваются от 1 до 3 месяцев и публикуются в порядке очереди.**

10) Число авторов не должно превышать не более двух.

ВНИМАНИЮ АВТОРАМ!

МЫ БЛАГОДАРИМ И ЦЕНИМ ВАС ЗА ВЫБОР НАШЕЙ РЕДАКЦИИ, НО ПРОСИМ ВАС ДОЖИДАТЬСЯ ОТВЕТА О ПРИНЯТИИ ВАШЕЙ СТАТЬИ!
ПЛАТА ЗА ПУБЛИКАЦИЮ СТАТЬИ ПРОИСХОДИТ ТОЛЬКО ПОСЛЕ ПРИНЯТИЯ. МЫ ПРОСИМ ВАС ЗАРАНЕЕ НЕ ОПЛАЧИВАТЬ ЗА ПУБЛИКАЦИЮ!

БЛАГОДАРИМ ЗА СОТРУДНИЧЕСТВО!

Оплата по реквизиту:

Публикационная плата составляет 18 000 тенге.
Номер карты: 5169 4971 5103 9504 Kaspi Gold
ИИН: 9207 1540 0124

По приему статьи и выпуску номера обращайтесь к гл. редактору!

Авторы дальнего и ближнего зарубежья могут произвести оплату через платежные системы Western Union

ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВО РЕДАКЦИИ В СНГ:

Москва	проф. Лебедев С.Я.	моб.: +7 (985) 977-28-05
Москва МГУ:	проф. Матвеева А.А.	моб.: +7 (916) 526-44-29
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	моб.: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	моб.: +7-960-5726474;
Краснодар:	проф. Коняхин В.П.	моб.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	моб.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	моб.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	моб.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	моб.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	моб.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	моб.: + 992907702120
Бишкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	моб.: + 996555753058
Бишкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	моб.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	моб.: + 89106641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	моб.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	моб.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	моб.: +7 (902) 260-15-54
Томск	проф. Андреева О.И.	моб.: +7 (905) 9903298
Симферополь	проф. Игнатов А.И.	моб.: +7 (978) 7736360

Адрес редакции журнала:

г. Алматы, пр. Абылай хана, 113, 27 офис
E-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Гл. редактор: д.ю.н., проф. Алауханов Есберген Оразулы
+7 701 111 8828
(WhatsApp)

Научный редактор:

Акжанар
+7 778 515 99 50
(WhatsApp)

«Всегда выбирайте самый трудный путь – на нем вы не встретите конкурентов»
Шарль де Голль

«Централизованное распространение в конечном итоге приведет к возврату утроенного инвестированного капитала»
Джефф Безос

ЖУРНАЛ РАСПРОСТРАНЯЕТСЯ:

1. Франция. Библиотека Парижского университета Сорбонны
2. Библиотека Гарвардского университета
3. Польша. Университет им.Николая Коперника в Торуне.
4. Венгрия. Национальная библиотека имени Сеченьи
5. Чехия. Библиотека Карлова университета
6. Библиотека филиала Нью-Йоркского университета в Праге
7. Турция. Библиотека Стамбульского университета
8. Библиотека Ассоциации Юристов Стран Черноморского и Каспийского Регионов
9. Библиотека Санкт-Петербургского Международного Криминологического Клуба
10. Библиотека Администрации Президента Республики Казахстан
11. Библиотека культурного центра Президента Республики Казахстан
12. Библиотека Сената Парламента Республики Казахстан
13. Библиотека Мажилиса Парламента Республики Казахстан
14. Национальная академическая библиотека Республики Казахстан (г. Астана)
15. Национальная библиотека Республики Казахстан (г. Алматы)
16. Библиотека Казахской национальной академии музыки (г. Астана)
17. Библиотека Казахской национальной академии искусств им. Т.К. Жургенова (г. Алматы)
18. Библиотека Евразийского Национального Университета им. Л.Н. Гумилева
19. Научная библиотека Казахского национального аграрного университета (г. Астана)
20. Библиотека Казахского Национального Университета им. аль-Фараби
21. Библиотека Казахского Национального Педагогического Университета им. Абая
22. Библиотека университета им. Сулеймана Демиреля
23. Библиотека Международного Казахско-Турецкого Университета им. Х.А. Ясави
24. Библиотека Казахского гуманитарно-юридического университета
25. Библиотека Карагандинской академии МВД РК им. Б. Бейсенова
26. Библиотека Алматинской академии МВД РК
27. Библиотека КарГУ им. Е.А. Букетова
28. Библиотека Карагандинского университета «Болашақ»
29. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного технического университета им. Д. Серикбаева
30. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного университета им. С.Аманжолова
31. Научная библиотека Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова
32. Российская государственная библиотека (г.Москва)
33. Библиотека Российской академии народного хозяйства государственный службы при Президенте Российской Федерации (РАНХиГС)
34. Читальный зал юридического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова
35. Библиотека Университета им. О.Е. Кутафина
36. Библиотека Московского университета МВД России
37. Библиотека Московского следственного комитета РФ
38. Библиотека Всероссийской государственного университета юстиции

39. Библиотека ВНИИ МВД России
40. Библиотека Российской академии правосудия
41. Научная библиотека Кубанского государственного университета (г. Краснодар)
42. Научная библиотека Ярославского государственного университета им. П.Г. Демидова
43. Библиотека Санкт-Петербургского государственного университета
44. Библиотека Академии Генеральной прокуратуры РФ
45. Библиотека Рязанской академии права и управления ФСИН РФ
46. Библиотека Северо-Кавказская академия гос. службы (Ростов-на-Дону)
47. Библиотека Уральская государственная юридическая академия
48. Библиотека Омской академии МВД РФ
49. Библиотека Томского государственного университета
50. Библиотека Саратовской государственной юридической академии
51. Научная библиотека Новосибирского государственного университета
52. Научная Библиотека Дальневосточного федерального университета
53. Библиотека Самарского университета
54. Библиотека Белорусского государственного университета
55. Библиотека Киевского национального университета
56. Научная библиотека им. М.Максимовича
57. Научная библиотека национального авиационного университета (г.Киев)
58. Национальная научная библиотека Грузии
59. Библиотека Ереванского государственного университета языков и социальных наук им. В.Я.Брюсова
60. Библиотека Туркменского государственного университета им. Махтумкули
61. Национальная библиотека Азербайджана
62. Азербайджанская национальная библиотека им. М.Ф. Ахундова
63. Библиотека Академии Полиции МВД Азербайджанской Республики
64. Библиотека Ташкентского государственного юридического института
65. Библиотека академия МВД Республики Узбекистан
66. Библиотека Литературного института Узбекистана
67. Ташкентский государственный педагогический университет им. Низами
68. Библиотека Таджикского национального университета
69. Академия МВД Кыргызской Республики им. генерал-майора милиции Э.А. Алиева
70. Библиотека (КРСУ) Кыргызско-Российского славянского университета им. Б.Н.Ельцина
71. Библиотека Национальной Академии наук Кыргызской Республики

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ – ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА – LAW SCIENCE

Абдразакова А. О ЕДИНООБРАЗНОМ ПОНИМАНИИ ПРОИЗВОДНЫХ ФИНАНСОВЫХ ИНСТРУМЕНТОВ ПО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН И РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ	20
Абутаева С.Б., Жарылкапова Г.П., Байдуллаев Б.Ж. ПЕДОФИЛИЗМНІҢ АЛДЫН АЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	25
Айткулова Г.А., Джунусбекова Ж.С., Манкеева Д.С. АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ СОТ ӨНДІРІСІНІҢ ТІЛ МӘСЕЛЕЛЕРІ	29
Акшатаева Ж.Б., Орынтаев Ж.К., Гафурова Н.Э. НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ЗЕМЛЕДЕЛИЯ И РАСТЕНИЕВОДСТВА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН	35
Алимкулова А.С. КОММЕРЦИЯЛЫҚ ҮЙ – ЖАЙЛАРДЫ ЖАЛДАУ ШАРТЫНЫҢ ЖАСАСУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	43
Аллаярова Н.И. ДИСТАНЦИОННАЯ РАБОТА	45
Аяпова Б.А., Ким Э.П., Сартаева К.Р. РАЗВИТИЕ ЦИФРОВЫХ СЕРВИСОВ В СФЕРЕ УГОЛОВНОГО СУДОПРОИЗВОДСТВА	49
Бейсебаева С.Б., Гасанов А.А., Канаева М.П. ҚАЗІРГІ ЗАМАН МЕМЛЕКЕТТЕРІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТІ	53
Бейсебаева С.Б., Жаманкараева Г.С., Бибалаева М.Б. ҚҰҚЫҚТЫҢ ҒЫЛЫМИ ТЕОРИЯСЫН ҚҰРУ ЖОЛДАРЫ	57
Бейсебаева С.Б., Шалдарбекова М.Б., Жақсылық М.Ж. МҮЛІКТІК ҚАТЫНАСТАРДА ПАЙДА БОЛАТЫН ЗАТТАЙ ҚҰҚЫҚТАРДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕЛУІ	61
Бижан Н.Р., Айткулова Э.А. ӘКІМШІЛІК ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРДАҒЫ МЕДИАЦИЯ ҮРДІСІН ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	66
Бижан Н.Р., Айткулова Э.А., Кошенев А.Ж. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ӘКІМШІЛІК РӘСІМДІК-ПРОЦЕСТІК КОДЕКС ЖОБАСЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ	73
Горшечникова М.В., Ким Э.П., Сартаева К.Р. СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПРОБЛЕМЫ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ ВОЛОКНИСТЫХ МАТЕРИАЛОВ	79
Джумагельдиева И.С., Ким Э.П., Сартаева К.Р. ОБ ОСОБЕННОСТЯХ ЗАКЛЮЧЕНИЯ ЭКСПЕРТА КАК ИСТОЧНИКА ДОКАЗАТЕЛЬСТВ И ПРОЦЕССУАЛЬНОГО ДОКУМЕНТА	85
Елікбай М.А., Мамеева З.Т., Маратов Ж. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ КӘСІПкерліктің дамуы, қолдау қорғау жолдары	90
Еркебаева Н.А., Бейсембаева А.О., Аяпова Б.Ә. СОТ САРАПТАМАСЫНЫҢ ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІНІҢ ТҮСІНІГІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ЖІКТЕЛУІ	96
Ерманкулов М.К., Абутаева С.Б. КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРМЕН ЖАСАЛАТЫН ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРДЫҢ ЖАСАЛУ СЕБЕПТЕРІ	101
Есиркеп Г.Ж., Султанова У.С., Ибраева Н.Ә. ҚАЗАҚ ФИЛОСОФИЯСЫНДАҒЫ ӨМІР ЖӘНЕ ӨЛІМ КАТЕГОРИЯЛАРЫ	105
Имашев Б.Е., Зиябекова Г.З. СОЦИАЛЬНЫЙ МЕХАНИЗМ ПРЕДУПРЕЖДЕНИЯ НАСИЛИЯ В СЕМЬЕ: ГЕНДЕРНЫЙ АСПЕКТ	109

Исмаилов А.А., Омарбаева Л.К., Акындыкова Ш.М. ПРАВОВАЯ ПРИРОДА И КЛАССИФИКАЦИЯ МЕЖДУНАРОДНОГО ДОГОВОРА	114
Жарылқапова Г.П. ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚ ЖАСАҒАН КӘСІПКЕРЛЕРДІ ТОПТАСТЫРУ ЖӘНЕ ЖІКТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІН ДОКТРИНАЛЫҚ ЖҮЙЕ АЯСЫНДА ЗЕРТТЕУ	120
Каныбеков А.Ш., Айдарбеков К.А., Мамраева А.А. СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚТЫҢ ТҮСІНІГІ МЕН ОНЫМЕН КҮРЕСУ ЖОЛДАРЫ	126
Ким Э.П., Сартаева К.Р., Айтмағанбет Ш.Б. ОСОБЕННОСТИ СОГЛАСИТЕЛЬНЫХ ПРОЦЕДУР И ИХ КЛАССИФИКАЦИЯ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ	130
Кудайбергенов Б.Т., Байтанова А.С., Қожаниязов Е.И. МЕДИЦИНАЛЫҚ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРДЫҢ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ ЖӘНЕ ҚЫЛМЫСТЫҚ-ЗАҢДЫҚ СИПАТТАМАСЫ	134
Максимов С.В., Утаров К.А. О ЦЕЛЯХ УГОЛОВНОЙ ПОЛИТИКИ В СФЕРЕ КОНКУРЕНЦИИ	140
Мейркулова Г.Д., Битұрсын Ғ.Ш., Алимбеков Е.Т. ОТБАСЫЛЫҚ-ТҰРМЫСТЫҚ ҚАТЫНАСТАР САЛАСЫНДАҒЫ ҚЫЛМЫСКЕРЛІКТІ АЛДЫН-АЛУ ШАРАЛАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ	144
Мирзакулова Б.А., Джумадилов Б.Д., Ақшабай М.Б. ҚЫЛМЫСТЫҚ СОТ ӨНДІРІСІНДЕГІ ІС ЖҮРГІЗУШІЛІК КЕЛІСІМ ЖАСАУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕХАНИЗМДЕРІН ЕНДІРҮДІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ	147
Мирзакулова Б.А., Қожаниязов Е.И., Каипжанова Н.Е. КОМПЬЮТЕРЛІК АҚПАРАТТАРҒА ЗАҢСЫЗ ЕНУ ҚЫЛМЫСЫН ТЕРГЕУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	155
Нишанбаева Д.Т., Сартаева Ш.Ш., Қуанышбаева С.О. ПРОБЛЕМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ АВТОРСКОГО ПРАВА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН	162
Нурманбетов К.Э., Утаров К.А. ПРОБЛЕМА ГАРМОНИЗАЦИИ УГОЛОВНО-ПРАВОВОЙ ПОЛИТИКИ ГОСУДАРСТВ – ЧЛЕНОВ ЕАЭС	166
Нурымбетов А.А., Ажиметова З.А. ОТБАСЫ ІШІНДЕГІ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚТЫ АЛДЫН-АЛУДЫҢ КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ	170
Орынтаев Ж.К., Нурманбетов К.Э., Акшатаева Ж.Б. НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ЗЕМЛЕДЕЛИЯ И РАСТЕНИЕВОДСТВА.....	176
Салыбек Н.М., Жақсыбаева А.Е., Паметов З.Е. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА КОМИССИЯ ШАРТЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІН ҰЙЫМДАСТЫРУ ЖӘНЕ РЕТТЕУ: ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ҮРДІСТЕРІ	181
Салыбек Н.М., Омарбаева Л.Қ., Паметов З.Е. АЗАМАТТАР – АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫҢ СУБЪЕКТИЛЕРІ РЕТІНДЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕСІНІҢ ҚОРҒАЛУЫ НЕГІЗДЕРІ	185
Салыбек Н.М., Ярылқапова Ш.Ұ. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА КОНКУРСТЫҚ МІНДЕТТЕМЕ АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЕРЕКШЕ ИНСТИТУТЫ РЕТІНДЕ	190
Сарсенова М.А., Исмаилов А.А., Омарбаева Л.К. МҮЛІКТІК ҚАТЫНАСТАРДА ПАЙДА БОЛАТЫН ЗАТТАЙ ҚҰҚЫҚТАРДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕЛУІ	195
Сарсенова М.А., Тоханова Р.Ж., Қаирбеков Ж. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА МҮЛІКТІК ҚАТЫНАСТАРДЫ СОТ ҚОРҒАУЫНДА БОЛУЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ КЕПІЛДІКТЕРІНІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІҢ ҒЫЛЫМИ МАҢЫЗЫ	199
Сартаева К.Р., Ким Э.П., Ақшабай М.Б. ИНТЕРНЕТ ЖЕЛІСІНДЕ ЖАСАЛАТЫН ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАР ЖАСАУ ТӘСІЛДЕРІ.....	203

Сартаева К.Р., Ким Э.П., Шералиева Ж.И. ҚЫЛМЫСТАН ЗАРДАП ШЕККЕН АДАМНЫҢ ЖЕКЕ БАСЫ	208
Сартбаева У.К., Ақшабай М.Б., Алтай С.Б. ҚЫЛМЫСТЫҚ ЗАҢҒА СӘЙКЕС ТАТУЛАСУҒА БАЙЛАНЫСТЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҚТАН БОСАТУДЫҢ НЕГІЗДЕРІ	211
Сартбаева У.К., Еркебаева Н.А., Алтай С.Б. ҚЫЛМЫСТЫҚ ЗАҢ БОЙЫНША ТАТУЛАСУҒА БАЙЛАНЫСТЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҚТЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ	215
Сартбаева У.К., Ескерова А.С., Мусабекова А.К. АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫНЫҢ ДАМУЫНЫҢ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ	219
Сартбаева У.К., Жарылқапова Г.П. ҚЫЛМЫСТЫҚ ЗАҢҒА СӘЙКЕС АҚПАРАТТАНДЫРУ ЖӘНЕ БАЙЛАНЫС САЛАСЫНДАҒЫ ҚАУІПСІЗДІКТІ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ	224
Сартбаева У.К., Каипжанова Н.Е., Сүлейменова А.Н. ҚЫЛМЫСТЫҚ ЗАҢҒА СӘЙКЕС ӨМІР БОЙЫ БАС БОСТАНДЫҒЫНАН АЙЫРУ ЖАЗАНЫҢ ТҮСІНІГІ ЖӘНЕ МАЗМҰНЫ	228
Сартбаева У.К., Садикова Д.Н., Сүлейменова А.Н. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЗАҢНАМАСЫ БОЙЫНША ӨМІР БОЙЫ БАС БОСТАНДЫҒЫНАН АЙЫРУДЫ ОРЫНДАУ ТӘРТІБІ МЕН НЕГІЗДЕРІ	233
Сеитова Р.М., Узденова И.Д., Адирбаева А.А. ФИЛОСОФИЯ ГУМАНИЗМА В СОВРЕМЕННОМ УГОЛОВНОМ ПРАВЕ	238
Таубаева М.Е., Туртаева Г.М. СИТУАЦИЯ С НАРКОТИКАМИ В КАЗАХСТАНЕ	242
Шалдарбекова А.Б., Жолдас А.К., Байзакова А.Б. СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ МӘДЕНИЕТТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ РУХАНИ НЕГІЗДЕРІ.....	246
Шекербекова М.С., Бекбосынов Е.Т., Кенжемолдаев А.Ж. КРИМИНАЛИСТИКА ҒЫЛЫМЫНДАҒЫ ГРАФОЛОГИЯНЫҢ ШЫҒУ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ	250
Шекербекова М.С., Жайлауова Г.М., Оразбек А.А. ЗАҢ ТЕРМИНДЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ АУДАРМАНЫҢ РОЛІ МЕН МАҢЫЗЫ	254
Шекербекова М.С., Нурымбетов А.А., Қожабеков Е.К. КРИМИНАЛИСТИКА ҒЫЛЫМЫНДАҒЫ ГРАФОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР ЖӘНЕ ОНЫҢ КЕЙБІР ЗЕРДЕЛЕУ АСПЕКТІЛЕРІ	258
Шеримова Н.Ш., Калышев С.Д., Садикбекова М.С. ПРЕКАРИЗАЦИЯ ЗАНЯТОСТИ НАСЕЛЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ В УСЛОВИЯХ ЭКОНОМИЧЕСКОГО КРИЗИСА	262

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ – ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PEDAGOGICAL SCIENCE

Айтбаев Н.Е., Исабаева А.А., Суримбаева К., Көшербаева С.Ш. ОСОБЕННОСТИ СЕЛЕКЦИИ КАРАКУЛЬСКИХ ОВЕЦ ПЛОСКОГО СМУШКОВОГО ТИПА	267
Ахмет Л.С., Байдаурова А.У. БОЛАШАҚ КӘСІПТІК ОҚЫТУ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ІС-ӘРЕКЕТІ	270
Ахмет Л.С., Идрисова Д.Б. КИІМДІ КӨРКЕМДЕП СӘНДЕУДЕ ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТАЛҒАМНЫҢ МАҢЫЗЫ	273
Ахмет Л.С., Искакова И.У. ҚАЗАҚ ҚОЛӨНЕРІНДЕГІ ТӘРБИЕ ДӘСТҮРЛЕРІНДЕ КОМПЬЮТЕРЛІК ТЕХНОЛОГИЯНЫ ҚОЛДАНУ.....	276
Ахмет Л.С., Искакова Г.У. О НЕКОТОРЫХ ВОПРОСАХ ОПТИМИЗАЦИИ ОБУЧЕНИЯ И ВОСПИТАНИЯ ПОСРЕДСТВОМ КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ	279

Ахмет Л.С., Шағырбаева А.А. БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІ КӘСІБИ ДАЯРЛАУ – ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ПРОБЛЕМА	282
Ахмет Л.С., Шағырбаева А.А. ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ОҚУ ҮРДІСІНДЕ ҚОЛДАНУ	287
Байдыбекова Е.И., Досыбекова Ш.К. БАСТАУЫШ СЫНЫПТАРДА РЕФЛЕКСИВТІ ТЕХНОЛОГИЯНЫ ҚОЛДАНУ	291
Қожабекова Р.Т., Айткулова Г.А., Тулегенова Г.К. ҚАЗАҚ, ОРЫС ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН МАҚАЛ – МӘТЕЛДЕРІНІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ – МАҒЫНАЛЫҚ ЕРЕКСЕЛІКТЕРІ	294
Қорғанбеков Б.С., Айткулова Г.А., Жумагулова Н.Ж. ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНЫҢ ДАМУ БАҒЫТТАРЫ	300
Сапарбаева З.А. САБАҚТЫ ТИІМДІ ЖОСПАРЛАУДЫҢ СТРАТЕГИЯЛАРЫ	306
Суримбаева К., Көшербаева С.Ш., Утебеков Қ.И., Мустияр Т. ЖУСАН ТҮРЛЕРІНЕН ЕКПЕ ЖАЙЫЛЫМ ЖАСАУДЫҢ АЗЫҚТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҒЫ	309
Суримбаева К., Көшербаева С.Ш., Исабаева А.А., Мустияр Т. ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚУАҢШЫЛЫҚ АЙМАҚТАРЫНДАҒЫ ЖАҢА МАЛ АЗЫҚТЫҚ ДАҚЫЛДАРДЫҢ ТЕКТІК ҚОрын ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖӘНЕ ПАЙДАЛАНУ НӘТИЖЕЛЕРІ.....	312
Утебеков К.И., Исабаева А.А., Кадирова У.Ж., Мустияр Т. ПРИМЕНЕНИЕ РЕЖИМА ПЕРЕМЕННЫХ ТЕМПЕРАТУР В ПРАКТИКЕ ИНКУБАЦИИ ЯИЦ ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ РЕЗИСТЕНТОСТИ ЭМБРИОНАЛЬНОМ И ПОСТЭМБРИАЛЬНОМ ПЕРИОДЕ	315
Утебеков К.И., Исабаева А.А., Утебекова Г.К., Мустияр Т. ЗНАЧЕНИЕ БИОЛОГИЧЕСКОГО КОНТРОЛЯ ВО ВРЕМЯ ИНКУБАЦИИ ЯИЦ	318
АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ – СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ – INFORMATION ABOUT AUTHORS	321

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА LAW SCIENCE

УДК 347.4

Абдразакова А.

аспирант 4-го курса специальности «Юриспруденция»
РАНХиГС

О ЕДИНООБРАЗНОМ ПОНИМАНИИ ПРОИЗВОДНЫХ ФИНАНСОВЫХ ИНСТРУМЕНТОВ ПО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН И РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

Түйін. Қазақстан мен Ресейдің қаржы нарықтарының инвестициялық тартымдылығы деривативтер нарығын дамытпайынша мүмкін емес. Сонымен бірге деривативтер нарығын заңнамалық қамтамасыз ету деривативтердің өздерінің де, оларды реттеудің де мәнін толық көлемде көрсетпейді. Сондықтан автор халықаралық құжаттардағы, экономикалық және заң әдебиетіндегі деривативтердің анықтамасын талдайды және осының негізінде осы ұғымның авторлық анықтамасын береді.

Түйінді сөздер: туынды қаржы құралы, дериватив, азаматтық заңнама, деривативтер нарығы, құқықтық қорғау.

Резюме. Инвестиционная привлекательность финансовых рынков Казахстана и России невозможна без развития рынка производных финансовых инструментов. В то же время законодательное обеспечение рынка производных финансовых ресурсов не достаточно полно отражает суть как самих деривативов, так и их регулирование. Поэтому автор анализирует определение деривативов в международных документах, экономической и юридической литературе, и на основе этого даёт авторскую дефиницию данному понятию.

Ключевые слова: производный финансовый инструмент, дериватив, гражданское законодательство, рынок деривативов, правовая защита.

Summary. Investment attractiveness of the financial markets of Kazakhstan and Russia is impossible without the development of the derivatives market. At the same time, the legislative support of the derivatives market does not fully reflect the essence of both the derivatives themselves and their regulation. Therefore, the author analyzes the definition of derivatives in international documents, economic and legal literature, and on the basis of this gives an author's definition of this concept.

Keywords: derivative financial instrument, derivative, civil law, derivatives market, legal protection.

История современных производных финансовых инструментов или деривативов начинается с 30-х годов XIX века, когда на лондонской бирже стала складываться практика заключения опционных контрактов как одного из вида современных деривативов. За столько длительный период времени использование производных финансовых инструментов (далее – ПФИ) показало свою выгоду, поскольку это позволяет получить краткосрочную прибыль от сделок причем без осуществления какой-либо непосредственной экономической деятельности. В то же время ПФИ раскрыли их рискованность, потому что можно не только остаться без прибыли, но ещё и в убытке. Примеры банкротства успешных банков таких, как из-за купли-продажи фьючерсов произошло банкротство английского банка Barings, просуществовавшего с 1762 года по 1995, двух американских банков – Bear Stearns, являющегося пятым по величине банком США, из-за покупки ипотечных облигаций и Lehman Brothers, основанного в 1850 г., из-за обслуживания брокерских счетов хедж-фондов в 2008 г. дали толчок правовому обеспечению рынка ПФИ с целью создания больших гарантий данных сделок. И, несмотря на долгое время использования ПФИ до сих пор вопрос об их сущности и определении остаётся дискуссионным как в российской, так и казахстанской научной среде и является

очень важным, потому что определение сущности или природы деривативов имеет значение для законодательного закрепления данного понятия, бесспорно, влияющего на практику их использования. Для Казахстана вопрос понимания сущности ПФИ и создание полноценной базы его правового регулирования в условиях создания единого экономического и биржевого пространства ЕАЭС особенно актуальны.

Дериватив, по определению такой международной финансовой организации, как Банк международных расчетов, – это финансовый контракт, стоимость которого зависит от стоимости одного или нескольких закладываемых в него базовых эталонных активов, ставок или индексов [Агапеева, Е.В., 2006, р.42]. В стандартах финансовой отчетности (МСФО (IAS) 32), являющимися международными и разработанные с целью создания для разных стран единого учётного стандарта Комитетом по международным стандартам финансовой отчетности, в последующем преобразованным в Совет, под финансовым инструментом понимается договор, расчёты по которому осуществляются в будущем и по данному договору одновременно у одной его стороны возникает финансовый актив, а у другой стороны – обязательство или долевой инструмент, стоимость которого переменна и зависит от изменения «процентной ставки, курса ценной бумаги, цены товара, валютного курса, индекса цен или ставок, кредитного рейтинга или кредитного индекса, другой переменной»¹. Таким образом, в МСФО 32, действующем с 2005 года, понимание финансового инструмента (дериватива) нет никакого отличия от его понимания Банком международных расчетов, данным ещё в 1998 году.

Законодательного определения ПФИ нет ни в законе РК «О рынке ценных бумаг», ни в Законе РК «О государственном регулировании, контроле и надзоре финансового рынка и финансовых организаций». Хотя и в том, и в другом речь идёт о финансовых инструментах, тем не менее, нет разъяснения что понимать под ними, какие из них могут быть первоначальные, какие производные.² Определение ПФИ представлено в ГК РК. В РК в 2008 году было дано законодательное

определение ПФИ и введено в действие с января 2009 года. Согласно ч. 1 ст. 128-2 ГК РК производный финансовый инструмент – договор, стоимость которого зависит от величины (включая колебание величины) базового актива договора, предусматривающий осуществление расчета по данному договору в будущем³. Базовыми активами ПФИ являются товары, стандартизированные партии товаров, ценные бумаги, валюта, индексы, процентные ставки и другие активы, имеющие рыночную стоимость, будущее событие или обстоятельство, производные финансовые инструменты (ч. 3 ст. 128-2 ГК РК). Таким образом, ПФИ является двусторонним соглашением (контрактом) о праве на куплю-продажу в будущем какого-либо актива по зафиксированной в момент заключения договора цене, либо получении разницы (вариационной маржи) от изменения цены базового актива [Сейдалиев С., 2010, с.367].

Ф.С.Карагусов отмечает, что «в иностранной профессиональной литературе деривативы определяются как контракты (договоры, соглашения), на основании которых возникают права и обязательства в отношении различных базовых активов» [Карагусов Ф.С., 2009, с.145]. Такого же понимания деривативов придерживаются и другие казахстанские исследователи, в частности, Д.М. Елеусизов разъясняет их как обязательственные договоры в отношении базовых активов⁴.

Профессор по международным финансам и банковскому делу Лоран Жак, признавая деривативы сложными финансовыми инструментами [Жак Л., 2012, с.20], поясняет, что «деривативы или производные ценные бумаги – это финансовые контракты, стоимость которых является производной от будущих цен на базовый актив» [Жак Л., 2012, с.14]. Канадский экономист Джон К. Халл деривативом считает финансовый инструмент, стоимость которого зависит от базисных активов, зависимые в свою очередь от многих факторов, которые сложно выделить как постоянно себя проявляющие [Халл Джон К., 2008, с.37].

Е.В.Павлова, Е.Н.Золотарева считают, что «производный финансовый инструмент (де-

¹МСФО (IAS) 32 «Финансовые инструменты: представление» [Электронный ресурс]: Режим доступа: URL: <http://www.consultant.ru/document/consdocLAW124012/45d11370e8d499e0bd32c55ade861cb526ac32b9/свободный>. (Дата обращения: 28.11.2019).

²О рынке ценных бумаг: Закон Республики Казахстан от 2 июля 2003 года № 461-III [Электронный ресурс]: Режим доступа: URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1041258#pos=191;-52 свободный. (Дата обращения: 28.11.2019); О государственном регулировании, контроле и надзоре финансового рынка и финансовых организаций: Закон Республики Казахстан от 4 июля 2003 года N 474 [Электронный ресурс]: Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs//> свободный. (Дата обращения: 28.11.2019).

³Гражданский кодекс Республики Казахстан (Общая часть), принят Верховным Советом Республики Казахстан 27 декабря 1994 года (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.01.2019г.) [Электронный ресурс]: Режим доступа: URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1006061 свободный. (Дата обращения: 28.11.2019).

⁴Елеусизов Д.М. Понятие производных финансовых инструментов, их назначение и проблемы оборота / Д.М. Елеусизов // Международный экономический форум, 2013 [Электронный ресурс]: Режим доступа: URL: <http://be5.biz/ekonomika1/r2013/2470.htm> свободный. (Дата обращения: 26.11.2019).

(инвесторам) возможность эффективно управлять своими кредитными рисками и иметь надежную защиту своих интересов. Кроме того, указание ЦБ РФ о видах ПФИ не устанавливает, к какому виду договоров с точки зрения российского права относится каждый из ПФИ. Тогда возможно либо нормативное закрепление для каждого вида ПФИ правил соответствующего договора, предусмотренного действующим законодательством. Или признать некоторые ПФИ непоименованными договорами, и сделать дополнение в ГК РФ специальными нормами, регулирующими отношения по отдельным видам ПФИ. Это представляется очень важным, поскольку, несмотря на диспозитивность гражданско-правовых отношений [Примак Т.К., Зайцев О.В., 2014, с.126; Зайцев О.В., 2015, с.42], стороны договорных отношений в случае их оспаривания должны иметь защиту, основанную на нормах действующего законодательства.

РФ и РК имеют разные конструкции определений ПФИ, что свидетельствует о различной степени проработки вопросов регулирования рынка ПФИ на законодательном уровне. Определение в РФ содержит указание только на обязанности. В базовом определении РК отсутствует наличие прав или обязанностей по ПФИ. В силу этого, начиная с определения ПФИ, необходимо совершенствование дальнейшей базы правового регулирования ПФИ как в РК, так и РФ.

Исходя из признаков ПФИ, позволяющим дать общее родовое понимание таких договоров,

можно дать следующее определение дериватива: **производный финансовый инструмент** или **дериватив** – это финансовый инструмент в виде формального договора (контракта, соглашения), совершаемого в будущем, по которому стороны либо берут на себя расчетное обязательство выполнить определённые действия, зависящие от изменения процентной ставки, курса ценной бумаги, цены товара, валютного курса, индекса цен или ставок, кредитного рейтинга или кредитного индекса, любой другой переменной являющейся базовым активом, либо приобретают право передачи этого актива или суммы денег. Правовое регулирование рынка деривативов начинается именно с определения понимания сути самих деривативов. Исходя из этого определения выстраивается далее весь правовой режим данных финансовых инструментов, обеспечивается их правовая защита. Соответственно, без терминологической базы, которая была бы адекватной сложившейся мировой практике торговли деривативами, невозможно развивать данный рынок с надеждой на его инвестиционную привлекательность.

Таким образом, в рамках развития инвестиционной привлекательности, а также формирования единого экономического и биржевого пространства ЕАЭС целесообразным было бы использование в законодательстве РК и РФ единогообразного понятийного аппарата, процедур договорных обязательств, институтов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Агапеева, Е.В. Ценные бумаги как объекты гражданского оборота по законодательству России и США (сравнительно-правовой аспект): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Агапеева Елена Вячеславовна – М., 2006. – 23 с.
2. Гражданский кодекс Республики Казахстан (Общая часть), принят Верховным Советом Республики Казахстан 27 декабря 1994 года (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.01.2019г.) [Электронный ресурс]: Режим доступа: URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1006061 свободный. (Дата обращения: 28.11.2019).
3. Гражданский Кодекс Российской Федерации: [федер. закон принят Гос. Думой 30 нояб. 1994 г.: по состоянию на 06 августа 2017 г.] [Электронный ресурс]: Режим доступа: URL: <http://base.consultant.ru> свободный. (Дата обращения: 26.11.2019).
4. Данилов Ю.А. Анализ развития российского рынка производных финансовых инструментов / Ю. А. Данилов. – М., 2018. – 100 с.
5. Елеусизов Д.М. Понятие производных финансовых инструментов, их назначение и проблемы оборота / Д. М. Елеусизов // Международный экономический форум, 2013 [Электронный ресурс]: Режим доступа: URL: <http://be5.biz/ekonomika1/r2013/2470.htm> свободный. (Дата обращения: 26.11.2019).
6. Жак Л. Опасные игры с деривативами: Полувековая история провалов от Citibank до Barings, Société Générale и AIG. Global Derivative Debacles From Theory to Malpractice. – М.: «Альпина Паблишер», 2012. – 505 с.
7. Зайцев О.В. Усиление диспозитивности гражданско-правового регулирования как тенденция развития современной правовой системы / О.В. Зайцев // Право и политика: теоретические и практические проблемы сборник материалов 4-й Международной научно-практической конференции, посвященной 100-летию Рязанского государственного университета имени С.А. Есенина. А.В. Малько. – 2015. – С. 40-42.
8. Карагузов Ф.С. О правовом обеспечении развития рынка производных финансовых инструментов в Казахстане с использованием опыта ISDA и некоторых современных правовых конструк-

ций / Ф. С. Карагусов// Гражданское законодательство: Статьи. Комментарии. Практика. Выпуск 33. Под ред. проф. Диденко А.Г. – Алматы: Раритет, Институт правовых исследований и анализа, 2009. – С. 145-180.

9. Мицкая Е.В. Обеспечение прав и свобод человека и гражданина в условиях интеграционных процессов //Евразийская интеграция: экономика, право, политика. – 2010. – №7. – С.110-115.

10. МСФО (IAS) 32 «Финансовые инструменты: представление» [Электронный ресурс]: Режим доступа: URL: <http://www.consultant.rudocument/consdocLAW124012/45d11370e8d499e0bd32c55ade861cb526ac32b9/свободный>. (Дата обращения: 28.11.2019).

11. О рынке ценных бумаг: Закон Республики Казахстан от 2 июля 2003 года № 461-ІІ» [Электронный ресурс]: Режим доступа: URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1041258#pos=191;-52 свободный. (Дата обращения: 28.11.2019)

12. О рынке ценных бумаг: Федеральный закон от 22.04.1996 № 39-ФЗ (ред. от 26.11.2019)// [Электронный ресурс]: Режим доступа: URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_10148/1097032d0a9415d7edcc4f31c7aa4abe106f0720/свободный. (Дата обращения: 26.11.2019).

13. OTC derivatives: settlement procedures and counterparty risk management. Report by the Committee on Payment and Settlement Systems and the Euro-currency Standing Committee of the central banks of the Group of Ten countries. Basle: Bank for international settlements. September, 1998. – 65p.

14. О государственном регулировании, контроле и надзоре финансового рынка и финансовых организаций: Закон Республики Казахстан от 4 июля 2003 года N 474 [Электронный ресурс]: Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs//> свободный. (Дата обращения: 28.11.2019).

15. Павлова Е.В., Золотарева Е.Н. Модель разграничения рынков ценных бумаг и финансовых инструментов по критериям срочности и производности/ Е.В. Павлова, Е.Н. Золотарева // Вестник НГИЭИ. – 2016. – №5(60). – С.59-66.

16. Примаков Т.К., Зайцев О.В. Принцип диспозитивности как основа развития экономических отношений// Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. Серия: Гуманитарные и общественные науки. – 2014. - № 3. – С. 126-130.

17. Сейдалинов С. Новые дефиниции в законодательстве о рынке ценных бумаг// Мат-лы I респ. науч.-теор. конф. магистрантов и докторантов PhD «Действующее право Республики Казахстан: Проблемы тенденции перспективы», Астана, 23 апр. 2010 г./ Отв. ред. Б.Ж. Әбдірайым. – Астана: Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилёва, 2010. – С.362-374.

18. Хабаров С. Вопросы признания производных финансовых инструментов в качестве ценных бумаг/ С. Хабаров //Право и экономика. – 2015. – №7. – С.52-58.

19. Хабаров С.А. Некоторые тенденции в правовом регулировании деривативов: вопросы преподавания и законодательной деятельности / С. А. Хабаров // Право и образование. – 2014. - № 1. – С. 106-116.

20. Халл Джон, К. Опционы, фьючерсы и другие производные финансовые инструменты: Пер. С. англ, 6-е изд./ К. Халл Джон – М.: ООО «И.Д.Вильямс», 2008. – 1232 с.

Абутаева С.Б.

аға оқытушысы

«Қылмыстық құқық және криминология» кафедрасы
М.Әуезов атындағы ОҚМУ**Жарылкапова Г.П.**

аға оқытушысы

«Қылмыстық құқық және криминология» кафедрасы
М.Әуезов атындағы ОҚМУ**Байдуллаев Б.Ж.**

Түркістан облыстық сотының судьясы

ПЕДОФИЛИЗМНІҢ АЛДЫН АЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін. Қазақстан Республикасында ғана емес барлық мемлекеттердің балалар құқығын қорғауда өзекті мәселеге айналып отырған педофилизм ұғымы, болу себептері мен оның алдын-алу мәселелері қарастырылады. Педофилизм деп аталатын жан түршіктірер қылмысқа қоғамның көзқарасы мен ұсыныстарын ескеру мақсатында сауалнама жүргізу арқылы талдау жасалды. Құқық қорғау органдары, ата-аналар, педагогтар, психологтар, тәрбиешілер, туған-туыстардың, сонымен қатар әрбір азамат бала құқықтарын қорғауға, олардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуге, педофилизммен күресуге азаматтық міндеті екенін насихаттау және Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасында көрсетілген кәмелетке толмағандарға қатысты жыныстық қылмыстарға жазаны қатаңдатуға қатысты ұсыныстар қамтылған. Мақаланы жазу кезінде сауалнаманың нәтижелері талданды.

Түйінді сөздер: педофилизм, жыныстық зорлық, жыныстық қылмыс, кастрация, жауаптылық.

Резюме. В статье рассматривается понятие педофилизма, причины его возникновения и пути предотвращения, которое становится актуальной проблемой защиты прав детей не только в Республике Казахстан и во всем мире. Были проанализированы мнения и предложения общественности по так называемому «педофильному» преступлению. Борются с педофилизмом долг не только правоохранительных органов, родителей, педагогов, психологов, педагогов, родственников, а также является гражданским долгом каждого гражданина по защите прав детей, обеспечению их безопасности. Проведена анонимное анкетирование по педофилизму, а также борьбе с педофилией и ужесточению наказания за уголовные правонарушения сексуального характера в отношении к несовершеннолетним, согласно Уголовному кодексу Республики Казахстан. Результаты анкетирования были проанализированы при написании статьи.

Ключевые слова: педофилизм, сексуальное насилие, сексуальное преступление, кастрация, ответственность.

Summary. The article discusses the concept of pedophilia, the reasons for its occurrence and ways of prevention, which is becoming an urgent problem of protecting the rights of children not only in the Republic of Kazakhstan and around the world. The opinions and suggestions of the public on the so-called «pedophilic» crime were analyzed. It is not only law enforcement agencies, parents, teachers, psychologists, educators, relatives that it is a duty to fight against pedophilia, but it is also a civic duty of every citizen to protect children's rights and ensure their safety. An anonymous survey was conducted on pedophilia, as well as the fight against pedophilia and toughening penalties for criminal offenses of a sexual nature in relation to minors, according to the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan. Questionnaire results were analyzed while writing the article. Keywords: pedophilia, sexual violence, sexual crime, castration, responsibility.

Keywords: pedophilia, sexual violence, sexual crime, castration, responsibility.

Соңғы кездері жер бетінде, соның ішінде елімізде балаларды зорлау фактілер жиілеп кетті. Бүгінгі таңда «педофилия» термині үлкен мағынаға ие идеологиялық және зияткерлік қасирет. Егер ондаған жылдар бойы «педофилия» ересектердің балаларға деген жыныстық қызығушылығын сипаттау үшін қолданылған болса, 1970 жылдары жаңа саяси, криминологиялық және әлеуметтік мәнге ие болды. Ал, 1990 жылдары

бұқаралық ақпарат құралдарында педофилдерді «қатыгез зұлым», «құбыжық», «жыртқыш жануар» сияқты сипаттамаларға теңей бастады. Қазір оларды террористермен салыстыра бастады. Бұл жағдайлар кәмелетке толмағандарға қатысты жасалған жыныстық құқық бұзушылықтар көптеген мемлекеттің қылмыстық-құқықтық саясатты қатаңдатуына әкелді.

ҚР Президенті Қ.Тоқаевтың 02.09.2019 жылғы

Жолдауында «Біз заңнамамызды ізгілендіру ісіне көбірек мән беріп, азаматтардың негізгі құқықтарын назардан тыс қалдырдық. Жыныстық зорлық-зомбылық, педофилия, есірткі тарату, адам саудасы, әйелдерге қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылық және басқа да ауыр қылмыстарға, әсіресе, балаларға қатысты қылмыстарға қолданылатын жазаны шұғыл түрде қатайту қажет. Бұл мәселені шешуді Парламентке және Үкіметке тапсырамын» деп айтқан болатын [ҚР Президенті Қ.Тоқаевтың, Жолдауы, 02.09.2019].

Педофилия қоғамдағы үйреншікті үрдіске айналып бара жатқандай. Сөздің шығу төркініне зер салсақ, «педо» – бала, «филия» – жақсы көру деген екі сөздің қосындысынан тұратын «баланы жақсы көру» дегенді білдіреді.

Ал медициналық тұрғыдан келсек, педофилия жыныстық қатынастағы серіктесті таңдаудың бұзылуы нәтижесінде пайда болады. Оның түрлері жеңіл, ауыр болуы мүмкін. Жеңіл түріне орай, сол әрекетке барушылар өзінің не істеп жатқанын біледі, оған жауап бере алады, ал ауыр бұзылыстар – шизофрения, эпилепсия сияқты аурулар нәтижесінен болады екен.

Бірақ педофилдердің барлығының ақыл-естері дұрыс емес деп айта алмаймыз. Егер мамандардың сөзіне сенсе, педофилдерді былайғы өмірде сыртқы түр-тұлғасына қарай анықтай алмаймыз. Өйткені олардың отбасы, бала-шағасы да болуы мүмкін. Атқарып отырған жап-жақсы қызметі де болады. Бірақ бала педофилден зорлық көрген кезде ғана барып, біз сол адамды «мынаны анықтап беріңізші» деп психиатрдың алдына жібергенде ғана жүйкесінде ауытқушылықтың бар екені анықталып жатады. Педофилдерді психиатриялық тексеру нәтижесінде олардың ішінде 2-3 % ғана психологиялық ауытқушылығы бар деп танылып, емделуге жіберіледі. Бұл дегеніміз сәбиқұмарлықтың нағыз азғындық екенін көрсетеді. Тек ата-аналар ғана емес әрбір азамат бұл мәселе бойынша айналасына сақтықпен қарайтын болды. Балалар көшеге шығып еркін ойнаудан да қалып барады. Әрине, күн сайын жантүршігерлік оқиғаның болып жатқанын естіген әрбір ата-ана перзентінің болашағына алаңдайды. Ал ұлт болашағы балалар екенін ескерсек, педофилизмге немқұрайды қарағанымыз дұрыс емес [Всероссийский криминологический журнал, 2018, № 6, с.865–873].

Бүгінде қоғамда дендеп бара жатқан «педофилия» дертімен әр ел өз шама-шарқынша күресіп жатыр. Педофилдер қылмыс істеп қолға түскен жағдайда біздегі заң бойынша 10 жылға дейін бас бостандығынан айырылады. Егер қылмысы адам өлтіруге ұласса, онда жиырма-жиырма бес жыл жазаға кесіледі. Көбіне жүйке ауруына шалдыққандар қылмысқа баратындықтан, олар ауру жан ретінде арнайы комиссиялық сараптаудан өтіп болған соң, бірден қоғамнан оқшауланады. Қалай дегенмен, мұндай сұмдық-

қа баратын нәпсіқұмарлар үшін бұндай жазаның жеңіл екені айтпаса да түсінікті.

Әлгіндей қылмысқа барған арсыздарға жеңіл дәрежедегі жаза тағайындалуы бұқараның ашу-ызасын тудырып жатыр. Ал кейбір шетелдерде мұндай қылмыстарға еш аяушылық жоқ, педофил аталғандар заңмен қатаң жазаланады, нәтижесінде балалар құқығы да өз деңгейінде. Сондықтан да балаларға қарсы арсыз, адами қасиетке жатпайтын қылықтар қоғамда белең алып, халықтың наразылығын өршітіп тұрғанда, ондайдың жолын заңмен кесу керектігін айтады. «Бала құқығын қорғауымыз керек. Біз бір рет олқылық жіберіп алдық. Әлгіндей қылмыс бойынша қаншама баланың құқы тапталып, қаншама ата-ананың көз жасы төгіліп жатыр. Жұртшылықтың ашу-ызасын тудырып отырған заңды қайта қарасақ игі. Кәмелетке толмағандарға жасалған қылмыс бойынша, оның ішінде педофилдерге қарсы жазаны барынша күшейтейік. Мезгіл әбден жетті. Әйтпесе бүгінгі жағдайымыздың беті жақсы емес. Баланың құқығын біз қорғамасақ, кім қорғайды?» деді Мұхтар Қапашұлы.

Ал шетелдік заңдар жүйесіне зер салсақ, бұл мәселе қатаң қадағаланатынын байқаймыз. Кәмелетке толмаған балаларды зорлағандарды жазалаудың «стерильдеу» немесе «химиялық піштіру» сияқты түрлері Еуропаның көптеген елінде және Американың кейбір штаттарында қолданылады. АҚШ-та 1990 жылдан бері мәжбүрлі түрде аталықсыздандыру туралы заң бар. Польша мен Чехияда мұндай қылмыскерлер түрмеде жазасын өтегеннен кейін міндетті түрде кастрациялық жолмен тарттырылады. Германияда, Францияда, Арменияда қылмыскерлер медициналық жолмен бекітілген емдеу әдістерінің бірін таңдап алуға міндетті. Халықаралық құқықтық ұйымдардың мәліметтеріне сәйкес, жоғарыда аталған химиялық аталықсыздандыру шарасы қолданылатын Еуропа елдерінде және АҚШ-тың кейбір штаттарында мұндай қылмыстардың саны 50%-ға қысқарған. Оңтүстік Кореяда мұндай қылмыс жасағандарды мерзімінен бұрын босатуға тыйым салынған. Ал 13 жасқа дейінгі баланы зорлап, өлтірген қылмыскерлер бұл елде өлім жазасына кесіледі [Всероссийский криминологический журнал. 2018, № 6, с.865].

Ресей думасының депутаттары пиғылы арам педофилдер туралы заң қабылдап, химиялық әдіспен сүндеттеу жолымен жазалауды бірауыздан қолдады. Сонымен бірге олар өмір бойы бас бостандығынан айырылады. Демек, көршілес Ресей педофилдермен күреске білек сыбана кіріскен. Ал бұған діни жағынан келсек, ислам дінінде балаларды зорлағандар отбасылы болса, таспен ұрып өлтірілетін. Егер бойдақ болса, 100 дүре соғылған. Ондай дүреден де адамның тірі қалуы оңай емес. Ислам елдерінде адам зорлағандар қазір де бірден өлім жазасына кесіледі. Әрине, елімізде заң қабылданар болса, педо-

филдер ертесі күні-ақ өз әрекетін сап таяр дей алмаймыз. Дегенмен, заң дегеніміз, мемлекеттің белгілі бір мәселеге қатысты көзқарасын білдіреді.

Сәбиқұмарлармен қанша күрессек те, оны пайда болу себептерін анықтамай, оның алдын алмай ешқандай нәтижеге жете алмайтынымыз анық.

Педофилия қылмысын жасаушылар – кімдер? – деген сұраққа америкалықтар өте көп зерттеу жасаған. Сондағы олардың анықтағаны – педофилдердің 93 пайызы бала кездерінде сексуалды жағдайға ұшырағандар [<http://anatili-kazgazeta.kz>].

Педофилияны ауытқу деп қарасақ, оған белгілі себептер әсер ететіні анықталады. Психологтардың айтуынша, ата-ананың көңіл бөлінуінсіз қалған балалар өзінен-өзі тұйықталады. Яғни ананың, әкенің, бауырдың өзіне көңіл бөлінуіне қанағаттанбаған бала осындай педофилиялық әрекеттерге баруы мүмкін. Бұл қанағаттанбаушылық баланың бойында ерте ме, кеш пе бір психикалық бұзылу ретінде көрініс береді. Ал бұндай бұзылулардың жазылып кетуі екіталай [*Всероссийский криминологический журнал*, 2018, № 6, с.865–873].

Шыны керек, педофилизм ұлтымызға жат ұғымдардың бірі. Қарап отырсақ, бұл әлемдік дерт. Жасыратыны жоқ, қоғамда, педофобия пайда болды. Әр тарап өз деңгейінде күрес жүргізуде. Алайда оның түпкілікті себебін іздемейміз. Біржынысты неке сияқты, педофилизм де шет жұрттар өркениетінен келген дерттің бірі. Себебі ұлттық тәрбиемізде бұндай қылықтарға тыйым салынған. Педофилизмнің қоғамда өршіп дамуының басты себептері қоғамның шетелге еліктеушілігі десе де болады. Осы орайда, балаға тәрбие беруде бұқаралық ақпарат құралдарының маңызы ерекше екенін ұмытпаған жөн.

Жаңа қазақстандық қоғамда теледидар мен радионы, тіпті интернетті еркін пайдалануға мүмкіндік мол. Отандық арналарымызда күндіз-түні батыстың тәрбиелік маңызы жоқ фильмдері көрсетіледі. Тіпті жалаңаш денелерден аяқ алып жүре алмайтын арналар қаптап кетті. Міне, осының бәрі жас бала санасын улауда. Бұл да педофилияға алып келетін себептердің бірі десек болады. Сондықтан бұл тақырыпты қозғағанда тәрбиенің маңызы зор екенін есте ұстайық.

Біріншіден, телеарналарымыздың бағыты жас жеткіншектің бойына ұлттық құндылықтарымызды дәріптеуді мақсат етуі қажет те шығар. Сондай-ақ БАҚ құралдары да ұлттық тәрбиенің мәнін ұлықтау керек.

Екіншіден, Қазақстанда бұл бағытта жұмыс жасайтын мамандар да жоқ. Республикалық деңгейде балаларға зорлық-зомбылық жасалуын азайту үшін жүйелі, кешенді жұмыс керек. Бұған ғылыми тұрғыда қарап, еліміздегі педофилия, оның психологиялық портреті, оның пайда

болу себептеріне ерекше назар аудару қажет.

Үшіншіден, мұнымен тек құқық қорғаушылар емес, денсаулық сақтау министрлігі де, білім беру орталықтары да, жергілікті басқару органдары да, ата-аналар, қарапайым азаматтар бірлесіп қарсы тұру керек [<http://anatili-kazgazeta.kz>].

Қазір орта білім беру мекемелерінде балаларға сақтық шараларын қалай сақтау керектігін ешкім үйретіп жатқан жоқ. Әрбір оқиға орын алған сайын дүрлігіміз де қоямыз. Осы тұрғыда мектептер мен жоғары оқу орындарында психология пәнін тереңдету қажеттігі туындайды. Психолог мамандар осы тақырып төңірегінде оқушылар мен студенттерді жинап, талқылаулар өткізсе, бұл да оқушы мен студенттің сауаттылығын көтерері анық. Педофилизм – емделмейтін аурулардың қатарына жатады. Яғни бір рет қылмыс жасаған адамдарды еркіндікке жіберуге болмайды. Жазасын өтеп болған соң да олар қоғамға қауіпті. Бұл жайт та ескерілуі керек.

Педофилизм тақырыбы аясында жүргізілген сауалнаманы талдап қарастырғанда, мыналарды анықтадық:

1. «Педофилия» – деген терминді қалай түсінесіз? деген сұраққа сауалнамаға қатысқандар: психикалық ауруға шалдыққан азғын, кішкентай балаларды кәмелетке толған тұлғалардың зорлауы, балаларды қорлау, зорлау, – деп жауап берді.

2. Өзіңізге қатысты зорлық әрекеттер жасалды ма? деген сауалға сауалнамаға қатысқандардың барлығы «жоқ» деп жауап берді. Бірақ, сауалнамаға жауап берген тұлғалардың барлығы шын жауап берді деп айта алмаймыз. Өйткені, мұндай жағдайлар қоғамда, отбасында, жеке өмірде бітпес даулар мен өшпенділікті, қысым мен жаман көзқарастарды қалыптастырады. Сондықтан ересектер тарапынан балаларға жасалған жыныстық әрекеттердің көбісі жабулы қалуы мүмкін. Басынан осындай жағдайлар өткізген балалар, есейген шақта оны еске алуға, біреуге баяндап беруге, мойындауды қаламайды.

3. Педофилизммен күресу жолдары ретінде қандай ұсынысыңыз бар? деген сұраққа: барлық балаларға дұрыс тәрбие беру, өлім жазасын қолдану арқылы қылмыстың алдын алу, химиялық піштіру, балаларға қауіп-қатер туралы ақпарат беру, өмір бойы бас бостандығынан айыру жазасын қолдану, педофилдерді ауыр және қауіпті жұмыстарға тарту, психологтың бақылауында ұстау, ата-аналардың балаларына жыныстық зорлық-зомбылық туралы түсіндіру үшін дұрыс насихат беру, педофилді емдеу қажет екенін көрсеткен.

4. Мемлекет педофилдерді қандай жаза түрлеріне тартуы қажет деп ойлайсыз? деген сұраққа: химиялық піштіру, хирургиялық піштіру, өлім жазасы, өмір бойы бас бостандығынан айыру, мәжбүрлі түрде медициналық және психикалық

емдеу орындарына орналастыру қажет деген жауаптарды көрсетті.

5. Педофилдерге өлім жазасын қолдануды дұрыс деп ойлайсызба және қолдайсызба ? деген сұраққа 70% – ия, 25 % – жоқ, 5% – білмеймін деген жауаптар көрсетті.

6. Педофилдерден ата-аналар өз балаларын қалай қорғауы қажет ? деген сұраққа: әрдайым баланың жанында ана-ананың болуы арқылы, балаларға қауіп-қатер төнгенде өзін қалай ұстау керектігін үйрету, ата-ана мен баланың арасында ашық, бұқпасыз қарым-қатынастың болуы, ата-аналардың балаларының қолданатын ғаламтор желісіндегі әлеуметтік сайттарды пайлануын қатаң бақылауы, балалардың қандай мекен-жайда жүргенін бақылауға болатын арнайы құрылғыларды пайдалануы, қауіп төнгенде оңай әрі тез қоңырау шалу үшін баланың ұялы телефонына құқық қорғау органдарының номерлерін сақтап қою қажет,-деп жауап берді.

7. Химиялық піштіру туралы не білесіз және оны қолдайсызба?- деген сұраққа 45 %-білмеймін, 55 %- жыныстық қызметті уақытша жою,-деп жауап берген.

8. «Педофилизм – бұл ауру»! деген ұғыммен келісесізбе? – деген сұраққа: 80 %-ия, 20 % – жоқ деген жауап айтты.

9. Педофилизм: емдеу қажет пе әлде жазалау қажет пе?- деген сұраққа 75 %-жазалау қажет, 20%-емдеу қажет, 5 % – емдеу және жазалау қажет деп жауап берген.

10. Егер бала жыныстық зорлық-зомбылыққа тап болған жағдайда, кім жауапты ? деген сұраққа: анасы, туған-туыстары мен жақындары, ешкім, барлығы, ата-аналары, педофилдің өзі жауапты,- деп көрсеткен.

Сауалнамаға қатысушылар: жыныстық зорлық – зомбылыққа қатысты жауапкершілікті қатаңдату, педофилдерді қоғамнан оқшаулау үшін арнайы орталықтар ашу, балаларға ата-аналарының, педагогтардың, психологтардың және т.б. мамандардың арнайы педофилия туралы, жыныстық зорлық-зомбылықтан қорғану жолдары туралы насихаттар мен ақпараттар беруін қолға алу қажет, – деген ұсыныстар айтылды.

Сауалнама нәтижелерін қорытындылай отырып, мынадай қорытындылар шығаруға болады:

- Ғаламтор желісіндегі порнографиялық сипаттағы өнімдерді таратуға шек қою және кәмелетке толмағандардың ғаламтор желілерін пайдалануын ата-аналары толық бақылауға алу қажет;

- Адамгершілік, адалдық, шыншылдық сияқты тәлім-тәрбие беретін, салт-дәстүрді насихаттайтын бағдарламалардың теле-радио және бұқаралық ақпарат құралдары арқылы насихаттаудың қажеттігі;

- Жыныстық зорлық-зомбылықты тарататын, талқылауға ұсынатын бұқаралық ақпарат құралдардың қызметін, ғаламтор желілерінің қызметін заң актілері арқылы реттеу;

- Порнографиялық мазмұнға ие ақпараттарды қатаң сүзгіден өткізу арқылы, мемлекет тарапынан тиісті заңдық рұқсат алу негізінде тарату;

- Ата-аналар мен балаларға жыныстық зорлық-зомбылықтан қорғану туралы арнайы таратпалы жадынамалар тарату;

- Балаларға қоғамдық орындарда, дүкен, мектеп, сауда орталықтарында, ойын-сауық орындарында, лифтте, подъезде және т.б. жерлерде өзін-өзі ұстау, алып жүру туралы түсіндірмелерді ұдайы жүргізу;

- Балаларға бейтаныс адамдардың көңіл бөлуі, сыйлықтар беруі сияқты іс-әрекеттердің өзіне қауіп төндіруі мүмкін екенін, ондай жағдайда жедел ата-анасына, туыстарына хабарласу қажеттігін үйрету;

- Балалардың бейтаныс адамдардың алдында киім ауыстыру, шешіну, жалаңаш шомылуы сияқты әрекеттердің ата-аналардың қатысуымен, қадағалауымен болуы;

- Балалардың үлкендерге қойған күдікті сұрақтары арқылы, жүріс-тұрысы мен мінез-құлқына мән беру;

- Жыныстық зорлық-зомбылыққа ұшыраған балаларға арнайы психологиялық тұрғыдан емдеу-оңалту мақсатында орталықтар ашу;

- Балалардың денесінде пайда болған іздерге, көгерген не қызарған дақтарға назар аударып, оның денсаулығына, тамақтануы мен көңіл-күйіне назар аудару қажет.

Барлық ата-аналар өз баласының қауіп-қатерге ұшырағанын қаламайды. Бірақ оны болдырмау үшін тиісті шараларды жасау, зорлықтың алдын-алу, сақтандыру ата-аналар үшін міндет. Барлық туындаған мәселелерге құқық қорғау органдарын кінәлау және олардың жалғыз күресуін талап ету дұрыс емес. Көп жағдайларда жыныстық құлмыстарды «ұят» деген оймен жылы жауып қою арқылы қылмыстық құқық бұзушылықтардың болуына жол беріп жатады. Ал, осындай қасіретке ұшыраған баланың психологиялық тұрғыда алған жарасы оның жадында өмір бойы сақталып қалуы мүмкін.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Сындарлы қоғамдық диалог Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» атты Қазақстан халқына Жолдауы, 02.09.2019 ж.
2. Всероссийский криминологический журнал. 2018. Т. 12, № 6. С. 865–873
3. <http://anatili.kazgazeta.kz/>
4. <https://www.zakon.kz/>

Айтқұлова Г.А.

Филология ғылымдарының магистрі
Шымкент университеті

Джунусбекова Ж.С.

Филология ғылымдарының магистрі
Шымкент университеті

Манкеева Д.С.

Х. Досмұхамедов атындағы №4 орта мектептің директоры

АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ СОТ ӨНДІРІСІНІҢ ТІЛ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін. Мақалада тәуелсіздік жолымен дамып келе жатқан еліміздегі сот өндірісіндегі соттардың тілдік танымындағы өзгерістер мен тілдік нормаларының қарапайым халыққа қолжетімді және түсінікті жазылуымен айтылуы сөз бола отырып, қазақ тілінің сот отырыстарындағы мәртебесі қарастырылған.

Түйін сөздер: тілдік норма, мемлекеттік тіл мәртебесі, судьялардың тіл мәселелері, тілдік қор.

Резюме. В статье рассматривается статус казахского языка в судебных заседаниях, говоря о понятии и доступном и понятном изложении языковых норм и изменениях в языковом познании судов в стране, развивающихся путем независимости.

Ключевые слова: языковая норма, статус государственного языка, языковые вопросы судей, языковой фонд.

Summary. The article discusses the status of the Kazakh language in court sessions, speaking about the concept and accessible and understandable presentation of language norms and changes in the language knowledge of courts in the country developing through independence.

Keywords: language norm, status of the state language, language issues of judges, language Fund.

Еліміздегі тұрақтылықтың кепілі болатын қоғамның жаңару және кемелдену үрдісінің көрінісі – азаматтық қоғам мен құқықтық мемлекеттің қалыптасуы. Мемлекетімізде құқықтық мемлекеттің және азаматтық қоғамның қалыптасу үрдісінің өту барысы біраз күрделі реформалардың арқасында етегін кеңге жайып келеді. Дегенмен біздің елде құқықтық мемлекет және азаматтық қоғамның қалыптасуы үшін қажетті алғышарттары жасалған.

Құқықтық мемлекеттің мемлекетпен диалектикалық бірлікте және қарама – қарсылықта өмір сүріп дамуының қайшылықтары тек ғана заңдылық, әділдік тұрғысынан шешілгенде ғана азаматтық қоғамның пісіп дамуына жағдай жасалынады.

Осы орайда құқықтық мемлекет құрудағы құқықтық сананы қалыптастыру арқылы құқықтық қоғам (азаматтық қоғам) құрудың бірден бір жолы құқықтық сауаттылықты дамытуды алға қою жақсы. Құқықтық сауаттылықтың барлық халық арасында етек жайып дамуы ең алдымен заң қызметкерлерінің сөз мәдениетінің қаншалықты тіл нормаларына жауап беретіндігіне де байланысты екендігіне дау жоқ.

Әсіресе сот залындағы тіл нормаларының өз деңгейінен ауытқып кетпей қазақ тілінің бар шұрайын келтіріп сөйлей алатын заң қызметкерле-

рінің тілдік қоры өте бай болғаны абзал. Ежелден біздің ата бабаларымыз барлық дау дамайларда осы тілдің қара қылды қақ жарған қарапайым бір ауыз тілдің арқасында шешіп отырған. Олай болса, мемлекеттік тіл өзге де салалармен қатар, әсіресе сот саласында жанданып күш алуына көптеген алғышарттар бар, тек соларды тиімді әрі нәтижелі пайдалана білсек деймін.

Сотқа қатысты осы айтып отырған мәселелердің түгелі дерлік ежелгі билер сотында қамтылған. Ежелгі билер сотының принциптеріне барлық азаматтарға заңмен тиым салынғаннан басқаның бәріне рұқсат деген ұранмен шектеледі. Тек заңмен белгіленгендерге ғана рұқсат етіледі және ішкі заңдарына көпшілік мойындаған құқытық нормалар мен принциптер негізінде қабылданады.

Егер ежелгі билер сотынан алар өнегемізді керегімізше пайдалансақ, тіршілік бәсекелестіктің арқасында үздіксіз дамып отырады және түрлі қауымдастықтар, түрлі ұйымдар тек жеке тұлғаның құқытық мәртебесін қорғау және қолдау мақсатында жұмыс істейді. Тұлғалардың заң алдындағы теңдігі және адам құқығын табиғи жолмен сатау толық қамтамасыз етілуі тиіс.

Орағасырдық дәуірде қазақ қоғамында «Дала заңыны» билігі жүріп тұрғанда, осы биліктің сақтаушысы мен реформаторы тағы жүзеге асыру-

шысы билер қауымының соттық даулырды шешудегі әрекеттері әлі күнге дейін маңыздылығын жойған жоқ. Еліміздің Баянауыл жерінде билік құрған қарадан шыққан Шоң бидің заманында өзі кескен даулы мәселелерді шолып шықсаң керемет сот процесеріне тәнті боласын. Сөзіміз дәлелді болу үшін атақтыби шешкен дауды мысалға келтіре кетсек.

...-Уа Шоң би,- деп бастаған ол сөзінің аяғында бір жігіттің қызық зорлап кеткенін, соған байланысты айттырып қойған жері «қалыңмалды қайтар» деп жатқанын айтты.

Шоң ойланып қалды. Дау қуушы қызы мен жігітті ала келген екен. Шоң мына кісіні шығарып, қызды алдыртты. Оқиғаның болғаны рас екен. Бірақ, қыз жігіт зорлады деді. Содан кейін қыздың орнына жігіт отырды. Алпамсадай денелі, жуан білекті, бұқа мойын жан екен. Бұл да оқиғаның болғанын растағанмен, қызөз ықласымен берілгендігін айтты.

-Өзің тұсалғанбысың?

Жігіт басын шайқады.

-Бірет ықыласын ауған екен. Ендеше осы қызға неге үйлеңбейсің?

-Әкемнің айттырып қойған қызы бар.» Қалыңмалы өткізілген. Мына қызға үйленсем, тағы да малберуімз керек қой. Біз сонша бай адамдар емеспіз.

Шоң Тәуке ханның «Жеті Жарғысында» «Айып жігіттен болса, өткізілген қалың мал қайтарылмайды, қыздан болса, қайтарылады» деген үкімі барын естіген. Мына жігіт әлгі қызға үйленсе, айттырып қойған жерге өткізілген малдың сол беті кеткені» [Қ.Исабаев, 2005, б. 527]

Шоң би осы даулы мәселеде керемет айлакер екендігін көрсетеді. Алдымен зорлықтың болған болмағандығын анықтап алу керектігін байқаған би барлық дауласушы тараптарды шақырып алады да белінен пышағын қынымен суырып алады да екі жасты алдына тізерлетіп отырғызады. Содан қызға қынды ұстатып, жігітке пышақты береді. Қызға қынды дамылсыз шайқайберуін бұйырады да, жігітке сол шайқалып тұрған қынға пышақты салуын тілейді. Бірақ іс жүзеге аспайды. Бір кезде би қызды тоқтатқанда, пышақ қынға сыпберіп кіріп кетеді. Осы көріністен қыз әкесі жігіттің қызын зорламағанын түсініп оқиға екі жастың ықыласымен болғандығына көзін жеткізеді. Осылайша екі жақты татуластырған би осы екі жастың қосылуына тағы жігіттің қалыңдығына өткізіліп қойған қалыңмалың алдыртып, ұзатылайын деп отырған жаққа бергісіп, мәселені ешқандай даусыз, барлық тараптардың ырзашылығымен бітістірген екен.

Осы мысалдардан байқағанымыз қазақ даласында билерге табиғат берген қасиеттерден басқа ақыл-парасат, қызыл тілде ешкімге дес бермес суырып салма шешендік өнермен қоса «Қасым қасқа жолында», «Есім ханның ескі жолында», Тәуке ханның «Жеті жарғысында» тағы

«Дала ережелерінде» айтылған негізгі қаидаларды санасы әбден жұқтыруы тиіс еді.

«Қазақстан Республикасындағы тілдер туралы» Заңының 4-бабында «Мемлекеттік тіл мемлекеттің бүкіл аумағында, қоғамдық қатынастардың барлық саласында қолданылатын мемлекеттік басқару, заң шығару, сот ісін және іс-қағаздарын жүргізу тілі» [Қазақстан Республикасының тілдер туралы] Заңының 4-бабы] деп жазылғаны заң саласындағы барлық қызметкерлер естерінен шығармағаны абзал. Заңдағы бұлжымас қағиданы арқау ете отырып, қызмет аясындағы күнделікті істерімізді жүзеге асыру барысында қазақ тіліне қатысты нәтижелі іс-әрекеттерімізді дамыта түскеніміз абзал.

2014 жылдан бастап қолданысқа енген Қазақстан Республикасының Қылмыстық процесстік кодексінің 30 бабында: Қылмыстық сот ісін жүргізу тілі деген тармақша бар. Дәл осы бапта:

«Қазақстан Республикасында қылмыстық сот ісін жүргізу қазақ тілінде жүргізіледі, сот ісін жүргізуде қазақ тілімен қатар ресми түрде орыс тілі, ал қажет болған кезде басқа тілдер де қолданылады» [ҚПК 30 бабы] деленген. Демек бұл жерде туған тіліміз қазақ тілін басқа тілдерден мәртебесін аспандататын заңдық көзқарас көріп отырғанымыз жоқ. Біздің пайымдауымызша қазақ тілі барлық сот отырыстарында тараптардың қай ұлт екендігіне қарамастан міндетті тіл ретінде міндеттелгені ұлтық ұстынымызды ұлықтауға тағы бір серпін берер еді.

Қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретінде қызмет етуінің алғы шарттарының бірі – оның қоғамдық өмірдің әр алуан саласында әсіресе заң саласында қызмет етуі және соған орай іс қағаздарының қазақша жүргізілуі де қазіргі таңда актуальды мәселелердің бірі. Заң саласындағы іс қағаздарының, ресми құжаттардың тілі бір жүйеге түспей, стильдік жағынан қалыптаспай, мемлекеттік ресми құжаттардың барлығы алдымен қазақ тілінде жазылмай, барлық құрылымдағы іс қағаздары қазақ тілінде жүргізілмей қазақ тілінің қолданыс аясы, қызмет қарымы өрісін кеңейте алмайтындығы да рас. Сондықтан заң терминдерін аударғанда және күнделікті заңдық қатынастардағы тілдік нормалардың өз деңгейінен ауытқымай сол қалпында пайдалануы да ана тіліміздің мәртебесін айқындай түсетініне дау жоқ.

Жоғарыдағы заң бойынша сот ісін жүргізу тілі сотқа берілген құжаттардың келіп түсуіне қарай жүргізілетіндігін көріп отырмыз. Демек, әрбір азамат істі өзінің ана тілінде, немесе өзі білетін басқа тілде сотты жүргізуді талап етуге құқылы және өздері білетін басқа тілде мәлімдеме жасауға, түсініктер мен жауап берулер, өтініш білдіру, шағым жасау, іс материалдарымен танысу, сотта сөйлеу және кодексте белгіленген тәртіппен аудармашының қызметін тегін пайдалану құқығы түсіндіріледі, сол сияқты онымен қамтамасыз етіледі. Бұл орайда біз мемлекеттік тілдің

мәртебесі көтеру арқылы халықтың сотқа деген сенімін де артыра аламыз.

Заң саласындағы іс қағаздарын өз тілімізде ұқыпты әрі сапалы жүргізу бұл да осы саладағы тіл тазалығының қамтамасыз етілуін міндеттейді. Қазіргі таңда әрбір мемлекеттік орган тарапынан халыққа мемлекеттік қызмет көрсетуді ең алдымен мемлекеттік тілде жүзеге асыру міндет болып табылады. Тұңғыш Президентіміз Елбасы Жолдауында айтылғандай: « Қазақстандықтар өзіміз өмір сүріп, елімізді жақсылықтарға бастап бара жатқан туған жерге атауын берген мемлекеттік қазақ тілін құрметпен және лайықты оқып үйрене бастады ». Сонымен қатар, тіліміз жайлы Елбасымыз: «Қазақстанның болашағы – қазақ тілінде» деп қысқа, әрі нақты бағасын беріп, тіл болашағын айқындап қойды.

Азаматтық қоғам қалыптастыруды Қазақстанның батыл қадамдары ретінде Азаматтық қоғам қалыптастыруды Қазақстанның сот төрелігінде заңдылықтың сақталуы принципінен көруге болады. Қалай дегенмен соттардың сот залындағы сөйлеген сөздерінің өзі әділдікті паш етіп отыратындай таза, шыншыл, ешқандай өзге тілмен шұбарланбай өткір шыққаны да сот залындағы процеске қатысушыларға әсер ететіні сөзсіз. Бәріне бақылау жүргізетін халық барлық уақытта заңдылықтың аса маңызды талаптарының сот қызметіне қолданылуын көздейді. Заңдылықтың демократиялық саяси биліктер және басқа жағдайларда көрінетін негізгі қысқаша нақтыланған түрі В.Н. Кудряцевтің пікірі бойынша төмендегідей:

« – құқықтың жалпыға ортақтығы, яғни заңның араласу қажетін барлық қоғамдық қатынастар билеп-төстеу жолымен емес, заңмен реттелетіндей заңдылық қажет;

– Конституция мен заңның басымдығы;

– барлық адамдардың заң алдындағы теңдігі;

– құқықтарды жүзеге асыратын арнаулы және заңдық механизмдердің болуы (міндеттерді қатаң сақтау мен орындау; субъективтік құқықтарды пайдалану үшін кедергісіз мүмкіндіктердің болуы);

– құқықты кепілді, сапалы қолдану, құқық бұзушылыққа қарсы белсенді және батыл күрес жүргізу, заңды бұзғандардың бәрінің заң алдындағы сөзсіз жауаптылығы;

– құқықтық тәртіптің тұрақтылығы, баяндылығы, құқықтық реттеудің барлық тетіктерінің тиімді жұмыс істеуі [Кокишева В., 2000, с. 24] .

«Форумның Тәуелсіздіктің 25 жылдығы қарсаңында өтіп отырғаны біз үшін маңызды. Оның рет өткізіп отырғанының өзі Алматыдағы азаматтық қоғамның белсенділігінің айғағы. Республикамыз бойынша 20 000 YEҰ тіркелген болса, оның 600-ге жуығы Алматы қаласына тиесілі. Азаматтық сектор- бұл мемлекет пен тұрғындар арасындағы алтын көпір».

Бұл қараша айының соңында Алматыда өткен X- Азаматтық форумда осы форумды ұйым-

дастырушы Нұрлан Сыдықовтың сөйлеген сөзі болатын. Жыл сайын өткізіліп тұратын мұндай дәстүрлі форумда Алматыдағы немесе еліміздегі маңызды деген мәселелер талқыланылады. Қоғамдық маңызы бар әлеуметтік істерді жүзеге асыруда осы форумда шешіледі.

Осылайша азаматтық қоғам қалыптасып тәуелсіздігіміздің тұғыры берік болып қазақ деген мәңгілік елге айналатыным сөзсіз.

Азаматтық қоғам институттарының дамуындағы адам құқықтарының маңызы елдегі кез келген адам тұратын орнын мемлекет қарамағында еркін алмастыруға және таңдауға құқыққа ие. Сондай-ақ адам өзінің және отбасы мен басқа туыстарының денсаулығын және тұрмыс жағдайын қолдауға қажетті өмірлік деңгейде еңбек етіп білім алуға, дем алуға құқылы деп танылады.

Азаматтық қоғам құрудағы қазақ елінің талпыныстары осылайша адам құқығын реттейтін 1997 жылы Қылмыстық кодекстің қабылдануы және 2014 жылы қайта өңделіп басылып шығуы да өз үлесін тигізді.

Азаматтық қоғам құрудағы адам құқығын қорғаудың тетігі сот жүйесін жетілдіру жолында 2009-2011 жылдарға аралған ҚР Жоғарғы сотының сот жүйесіне арналған стратегиялық жоспары – мемлекеттің құқықтық институттарын жаңғыртуға, қоғамда заңдылық пен тұрақтылықты нығайтуға мүмкіндік беретін тәуелсіз және тиімді сот төрелігін жетілдіру мен дамытудың негізгі бағыты болып табылады.

Сот қызметкерлері тарапынан брифингілер мен митингілер ұйымдастырылуы да бүгінгі күннің басты тақырыптарына айналуға бұқаралық ақпарат құралдарындағы жарияланған не көрсетілген әр сұхбаттың халық пен қазіргі судьялар арасында көпір тәрізді жақындататын ерекше құрал болмақ. Осындай халық алдына шыққан соттардың тілдік нормаларының тазалығы мен шешендік шеберлікпен байлана сөйлеген сөздері де судьяларды халықпен жіпсіз байланыстыратыны хақ.

Сот өндірісінің тіл мәселелерін сөз еткенде ең алдымен Жоғарғы соттың басшылығында біраз жылдар отырған бүгінде сот тәжірибесімен бөлісе алатын Б. Бекназаров өз еңбектерінде соттардың халық алдында есеп бергенін және халық алдында көшпелі сот отырыстарын ұйымдастыруды алға қойған дұрысырақ болар еді деп санайды [Қыдырбекұлы Д., Мысль. 2000. №4. 7-10 б].

Еліміздегі соттардың басшысының айтуынша сот билігі туралы айтқан пікірі әлі күнге өз маңыздылығын жойған жоқ: «Кез-келгеннің өзінің дұрыс дегенін заңмен қоршау жолында қазіргі судьяларға жүгінуге толық күші бар. Ол талаптарды Ата заңмен басқа да ережелермен қорғауға тең құқылы [Матюхин А., 1993].

Н.Ф. Волкадаевтың «Сот процесінің құқықтық мәртебесі» атты кітабында сот жүйесінің дұрыс

даму үрдісін былайша сипаттайды:

«Выражая социалитическую природу и основные черты советского уголовного процесса, общие руководящие принципы, закрепленные в уголовно-процессуальных нормах, образует единую систему, которая характеризуется социалитическим демократизмом, подлинным гуманизмом и обеспечивает решение задач уголовного судопроизводства. Даже незначительные отступления от требований уголовно-процессуальных норм, закрепляющих принципы процесса, наносят большой вред организаций борьбы с преступностью, правам изаконным интересам граждан, ослабляют их веру в илу советских законов и справедливотъ социалитического правосудия» [7].

1991 жылдан бастап егемендігімізді алғалы прокуратура және сот қоғамның назарына алдымен ілігетін мемлекеттік органдар болғандықтан, бұл органдарсыз еліміз жарқын болашаққа қадам баса алматындықтан олардың іс-әрекетін үнемі үйлестіру үстінде болды. Бүгінде елімізде осындай құқықтық ұйымдастырушылық өзгерістерге ұшырамаған бірде-бір құқық қорғау органы қалмаған шығар.

Солай болғанда еліміздің прокуратурасы – төрт рет, Халық қауіпсіздік комитеті – екі рет, ішкі тірліктер саласы – үш рет, салық және қаржы полициясы органдары – бес рет, осы сала әлденеше рет реформалауға ұшырады. Осының ішінде кедендік қызмет саласы сегіз рет реформаға ұшырағандығы еліміздің үнемі даму үстінде болғандығынан хабар береді.

Біздің елімізде сот жүйесінің қызметі алға қарыштап дамыған сайын заңгернің жұмысына күнделікті қоғамдық бақылау жүргізіліп тұрады. Заңгернің шешімі шенеуніктердікі секілді кабинетте емес, көпшіліктің қатысуымен сот залында болғандықтан да айыпкер де, жәбірленуші де, қорғаушы да, прокурор да, куәгер де, тіпті екі жақтың туыстары да — барлығы сот процесін бақылап отырады.

Қоғам тарапынан қанша бақылау болғанмен де сот өзінің табиғи болмысын мен адам тағдырын шеше алатындығын соның алдында жауапкершілігін ешқашан ұмытқан емес. Менің түсінігімде сот жүйесіне басқаша бақылау орнату деген оны бағындыру, қорқытып-үркіту арқылы қазіргі заманның биінің таза, заңды түрде шешім шығаруына моральдық тұрғыдан әсер етудің бір механизмі болып есептеледі.

Ежелгі дәуірден ата бабаларымыз «баламыз би болсын, би болмаса би түсетін үй болсын» деп ұрпағын данагөй билерге ұқсас болса екен деп билерін ерекше құрметтеген олар шығарған шешімге қарсы дау айтпаған. Біздің дәуірде де қазіргі заманның биінің шешіміне тек жоғарғы сатыдағы сот қана құқықтық баға беріп, өзгеріс енгізе алады. Біз бұлай етсек, соттың, қазіргі заманның биінің мәртебесін, абыройын ешқашан

жоғары көтере алмаймыз. Соттардың жұмысына қоғамдық бақылау жүргізгенше, олардың шығарған шешімдері үшін жауап беретіндей құқықтық механизмдерді жетілдіргеніміз жөн шығар. Яғни әрбір қазіргі заманның биінің өз шешімдеріне жауапкершілігін арттыру қажет.

Дегенмен судьялардың сот процестерінде немесе көшпелі сот отырыстарында қолданылатын сөз қоры монолог түрінде де диалог түрінде де жүзеге асады. Сөз жоқ кез-келген сот отырысы адам тағдыры шешілетін жер болғандықтан судьялардың өз шешімдері мен үкімдерін шешендік сөздер арқылы жеткізгенде көпшілік қауымға қатты әсер ететінің де естен шығармаған абзал.

Судьялардың тіл мәдениетінің сипаты ең біріншіден туралықпен ұштасқан нормативтілік пен дұрыстылық, бұл дегеніміз сөйлеген сөздерінде диалект сөздердің араласпауын қамтамасыз ететін таза тіл нормасы болса екіншіден, сөйлеу шеберлігі сөзін халыққа әсерлі жеткізу жолында сөздік қорының ерекше болғаны да сөйлеу мәдениетінің айнымас белгілерін құрайды. Сот қайраткері сауатты, тапқыр, сенімді ретте сөйлей білуі тиіс. Егер заңгерлер іскер тілде ғана емес, сондай-ақ образды әрі экспрессивті тілде сөйлей білсе, біздің сотымыздың тәрбиелік маңызы ұлағая түседі.

Біздің еліміздегі құқықтық реформалардың нәтижесінде сот жүйесіне өзгерістер енгізіліп оңтайландырылды не бірқатар кодекстер нарықтық экономикаға сәйкес жаңғыртылып шықты. Жеке адамды қудалаудан сақта, немемлекеттік сектор қысқартылып жеке меншік секторды көтеру мен қоса бизнесті дамыту оның дамуынан мемлекет атынан кепілдік беру атты қағидаттары орнықты. Осы орайда Азаматтық кодекс, Іс жүргізу кодексі, теріс әрекеттік кодекске бірқатар заман талабына орай өзгерістер енгізіліп қайта қабылданған болатын.

«Ұлт жоспары – Қазақстандық арманға бастайтын жол» атты Президент мақаласының екінші реформасы құқық тәртібі мен заңдылық бағытына арналған болатын. Мұнда сот төрелігі мен Қазақстанның бүкіл құқық қорғау органдарының маңызды бағыттары бекітілген. Осы ретте сапалы судьялар корпусын қалыптастыру жолындағы басым бағыттар анық көрсетілген. Сонымен қатар судьялыққа кандидаттарды тіріктеудің қатаң тетігі оларға қойылатын біліктілік талаптары заңмен бекітілген.

Мұнда Судьялыққа үміткерлерге қойылатын талаптардың дені айқындалған: «сот төрелігін үлкен тәжірибесі бар және жоғары моральдық ұстанымдарға ие ең лайықты және барынша дайындалған кәсіби шеберлер жүзеге асырулары тиіс» [Елбасы Н. Назарбаевтың жолдауы].

Жаңа үлгідегі жаңа модельдегі сот отырыстарын жүргізу қазіргі таңдағы сот процестерінің жарқын бейнесін қалыптастырды. Яғни сот зал-

дарындағы сот істері аудио невидео жазбаларға міндетті түрде жазылады нежазылған жазбаларды редакциялауға не түзетуге жол берілмейді. Бұл дегеніңіз сот процестері ашық түрде халық алдында тазалығымен мөлдірлігімен ерекшеленіп өткізілмек.

Мұндай үлгідегі сот процестері қатысушыларды тәртіпке шақырады не сот шешімдерінің объективтілігін қамтамасыз етеді.

Қарап отырсақ, судьяларға қойылатын талаптың күшейтілуі мемлекеттік деңгейде қарастырылып отыр және бұл қоғамның басты талабы болмақ. Біз жоғарыда судьяларға қойылатын талаптарды саралаған болатынбыз. Яғни осы айтылғандардың барлығы сот төрелігін жүзеге асыраты судьялардың бойынан табылуы тиіс. Кез-келген мемлекеттегі заң үстемдігі қоғамды жарқын болашаққа жетелеуі тиіс. Еліміздің тұңғыш президенті Н.Назарбаевтың «100 нақты қадам Ұлт жоспарында» 11 қадамы тұтастай сот жүйесіндегі енгізуге тиіс өзгертулерге нақта қадамдарға арналған. Осы құжаттың өміршендігінің бір көрінісі – осы сот жүйесін өзгертуге бағытталғанын көруге болады.

Осы құжаттың 20 қадамында барлық сот процестерінде аудио жазбалардың болуы міндеттелінсін деп қадап айтылған. Демек, әр сот процесі аудио бейне жазбаларға міндетті түрде жазылады. Осы мақсаттарды жүзеге асыруда Жоғарғы сот тарапындағы департамент жанынан тиісті жұмыстар жүргізіліп, ОҚО соты бойынша 33 залы айтылған жүйемен жабдықталып үлгерген.

Сонымен қатар осы жүйе адамдарының қарапайым халықпен ашық қарым-қатынаста болуы да замана талаптарының бірі. Соның арқасында соттардағы ашық есік күндері нет.б. іс шаралар қоғаммен байланысты күшейтпек. Мәселен, 2015 жылы 26 маусымда «100 нақты қадам : жаңа тарихи жағдайда Ұлт жоспарын оджан әрі дамыту негіздері « тақырыбында Оңтүстік Қазақстан облыстық соттың төрағасы мен алқа төрағаларының қатысуымен мекемеаралық семинар-кеңес өткізілді.

Бұл кеңсете оңайлатылған сот жүйесіндегі өзгерістер мен соттар мен халық арасындағы қатынастың маңыздылығы Президенттің берген тапсырмаларын орындауды қамтамасыз ететін іс-шаралар жөнідегі қызу әңгіме болды.

Заманауи судьяларға сот жүйесіне халық сенімін арттыру мақсатында ОҚО бойынша облыс соттардың 181 судьясы аудан қаладағы ірі кәсіпорындар мен жалпы көптеген мекемелерге барып «100 нақты қадам Ұлт жоспарын» түсіндіріп, небасқа да құқық қорғау саласындағы оң өзгерістерді насихаттап, ауқымды насихат жұмысын жүргізген.

ОҚО-да облыс соттар алқасы тарапынан телеарналардан 102 тетесұхбар беріліп, баспасөз беттерінде 292 мақала жарияланыпты. Сонымен қатар облыс соттардың судьялары бес институ-

ционалдық реформаның заң үстемдігін қамтамасыз етудегі орын үгіт насихт арқылы түсіндіру мақсатында жыл бойында 70 жуық ұжымға барып халықпен кездесулер өткізген.

Бұл дегеніңіз қазіргі заман билерінің атқарып жатқан жұмыстары тек халқы арын қорғау мақсатында екендігі нехалық үшін кез- судьяның аянбай қызмет етуі міндеттелген деген пікірді растайды.

Жаңа технологиялар да сот өндірісінде өзгерістерге толы қадамдарды мен халық сенімін ақтауға алып келді. Мәселен, қазіргі уақытта сот процесіне қатысушыларды SMS арқылы шақыру жүйесі қолданысқа енді несот қызметкерлерін қашықтықтан оқыту үшін ішкі портал ісі қолданысқа енгізіліп оң бағасын көрсетуде.

Сондай-ақ электронды портал арқылы тұтынушылардың талап арыздарын қабылдау электронды түрде хаттамалар толтыру сынды жүйелер сот жүйесіндегі ірі жаңалықтардың бірі болып халық санасына жәймен сіңіп келеді.

Еліміздегі қабылданған жаңа жүйеміз елдегі саяси жүйедегі реформалар өмірді барлық қырынан демократиялай отырып, жеке адам мүддесін ұжым, бүкіл халық мүддесімен ұштастыруға, сондай-ақ адамды халықтық дамудың орталығына қоя отырып, оның дұрыс өмір сүру тағы еңбек ете алу жағдайын қамтамасыз етуге бағытталғанын сезу қиын емес. Жалпы алғанда еліміздегі қаңдай заңдық жоба немес белгілі бір бағытқа арналған заңдар жинағы болсын әлеуметтік әділеттілікті, саяси бостандықты орнатуға, адамның жан-жақты дамуына тағы рухани баюына мүмкіндіктер жасауға бағытталады.

«Өзің үшін еңбек қылсаң, өзі үшін оттаған хайуанның бірі боласың, адамшылықтың қарызы үшін еңбек қылсаң, Алланың сүйген құлының бірі боласың» [9]. деген дана Абайдың сөздерін де де тағлым алатын кез-келген жастарға үлкен мағына жатыр емес пе.

Заман мен қоғам әр дәуірде басқа болғанмен әр заманда шығарылған заңдардың бағынатын түп тамыры ол салт дәстүрімізге бағытталған. Қазақ ел болғалы өз мемлекетін нығайтуға бағытталған шарлардың бастауында өз халқының табиғатына сай заңдарды шығарғанда сол халықтың салт дәстүрі мен сенім-нанымдарын бетке ұстаған.

Соған байланысты билер соты шешімдерінің қазіргі таңдағы судьялардың үкімдерімен сабақтастығын ешкім жоққа шығармайды. Ескімен жананың ұқсас жақтары мен жер мен көктей айырмашылықтары да бар. Бұл мәселелерді тарқатып тереңнен толғатып айтар болсақ, ең басты ерекшелік билер сотында жүгінгелі отырған таратардың биді өздерінің таңдауының еркі болуында. Келіспеген екі тарап қай биге бары жүгінетінін өздері таңдауға салуға қақы бар.

Бұған ұқсас механизмдер қазіргі таңдада жалғасын тапқан. Мәселен қолданыстағы әкім-

шілік құқық бұзушылық туралы заңнамаға сәйкес, әкімшілік құқық бұзушылық туралы өзіне қатысты іс жүргізілі жатқан тұлға іс соттылығын ауыстыруға талап-тілек енгізе алады. Ал, алқабилердің қатысуымен өтілетін істерде сотталғалы отырған тұлға істі алқабилерсіз не алқабилердің қатысуымен өткізілетінін таңдай алады. Егер ол алқабилермен өткізуін қаласа онда сол алқабилер кандидаттарын да таңдай алатын қақы бар.

Билердің бітімгершілік ролі де қазіргі таңдағы медиация процедурасын еске салады. Ежелгі заманда қай би болмасын ең әуелі екі жақты ушықтырмай табыстыруды көздеген. Медиация үрдісінің де мақсаты сол билердің бітімгершілік бағытына ұқсас. Ел тағдырын аландатар даулы істерде би шығарған үкіміне сол елдердің ақсақалдары мен би шешендерінің ойлары мен уәждері де ескерілі отырған. Бұл үрдіске қазіргі таңда сот процесіндегі жарыспалық қағидасының бір ұшқыны де білсек болады. Билердің сол замандағы өте қазақ тілінің майын тамызып сөйлей білуі арқасында кез-келген даудың алдын алып отырғаны тарихтан мәлім. Осы билерімізге тән шешендік өнердің қазіргі заманның

соттарына да әйтеуір бір жұғыны жұқса халықтың судьяларға деген көзқарасы басқа қырынан көрінер еді.

Тарихтан қажетті тәлім алу-болашақты көркейту, өркениетті елге айналу үшін қажет болса, тарихтың міндеті-ұрпаққа аса маңызды ұлттық салт-дәстүрімізді ұлықтайтын адамзаттың бастан кешкен қайғы-қасіреттерін, қуанышын еске салу арқылы, өмір қиыншылықтарын жеңіп шығатындай етіп, жаңа дүниеге бейімдеу және тәрбиелеу құралы болып табылатын ата мұраларын қастерлеу әр қазақтың маңдайына жазылған бақыттардың бірі деп білеміз.

«Адамзаттың мұқым тарихын санаңмен саралағанда ғана дәл қазіргі дәуірде өтіп жатқан оқиғаларға кең ауқымды баға бере аласыз» деп немістің ұлы ойшылы Карл Ясперс айтқандай біз өткен ғасырларға тиесілі қазақ қоғамындағы болған шежірелі билердің дау-дамайларды әділдік тұрғысынан шешіп, ел бірлігін іркілтпей ұстап отырған көріністерін мысалға ала отырып, қазіргі заманға сай керегін алып өз қажетімізге пайдалануға үгіттедік [Е.Ертысбаев, 2001].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қ.Исабаев. «Шоң би» Трилогия. –Алматы: Елорда, 2005. – 527 б.
2. Қазақстан Республикасындағы тілдер туралы» Заңының 4-бабы
3. Қылмыстық процестік кодексінің 30 бабы
4. Кокишева В. Правовое государство и гражданское общество: идея и реальность // Евразийское сообщество: общество, политика, культура. –2000. -№2. –24-27.
5. Қыдырбекұлы Д. Сравнительный анализ развития гражданского в Казахстане и западных стран // Мысль. –2000. -№4. 7-10 б.
6. Матюхин А. Гражданское общество в Казахстане // Мысль. –1993. -№12.
7. «Жаңа Қылмыстық іс жүргізу кодексі және қылмыстық сот ісін жүргізуді жаңғыртудың негізгі бағыттары» атты тақырыпта ғылыми-практикалық конференция материалдары, 2014ж, Қазақ ұлттық университеті Ізденуші журналы
8. Елбасы Н. Назарбаевтың «Қазақстан жолы 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты дәстүрлі жолдауынан
9. Конституциялық Кеңестің Қазақстан Республикасы Конституциясының 4-бабының 1-тармағын, 14-бабының 1-тармағын және басқаларын ресми түсіндіру туралы 2007 жылғы 21 мамырдағы № 254-III Заңы.
10. Е.Ертысбаев. Казахстан и Назарбаев логика перемен. Астана, 2001, Елорда.

Акшатаева Ж.Б.к.ю.н., ассоциированный профессор
Южно-Казахстанский государственный университет им.М.Ауэзова**Орынтаев Ж.К.**к.ю.н., ассоциированный профессор
Южно-Казахстанский государственный университет им.М.Ауэзова**Гафурова Н.Э.**д.ф.ю.н. (PhD), доцент
Ташкентский государственный юридический университет
Республика Узбекистан

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ЗЕМЛЕДЕЛИЯ И РАСТЕНИЕВОДСТВА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Түйін. Қазақстан Республикасы аграрлық ел ретінде тиімді жұмыс істейтін сыныпта фермер-өндірушілерді өткір тарихи маңызы бар болатын. Шаруа қожалықтарының әртүрлі себептермен өз бетінше экономика секторын қалыптастыру қажеттілігі ретінде ескертілді экономикалық, әлеуметтік және саяси сипаттағы қоғамдық өндірістің қызметкерлеріне еңбекақы төлеудің екі жақты сипаттағы еңбек, еңбек ресурстарын пайдалану тиімсіз бөлу төмен кірістілік деңгейінің дейін ауыл шаруашылығында болды. Аграрлық өндіріс ұйымдастыру нысандарының бірі болып табылады, онда экономикалық дамыған елдердің тәжірибесіне сәйкес, шаруа қожалығы ғана емес, бірақ адамдар мен өмір салты мен қызметіне ерекше көзқарас қалыптасады. Фермер қожалығы жеке отбасылық қатынастарды нығайту мүддесіне негізделген экономикалық пәрменді нысаны жастар, мақсатты бағдар болады деп есептеді.

Түйінді сөздер: экономика, жағдай, нарық, жағдай, сала, аграрлық, ресурстар.

Резюме. Республика Казахстан, как исторически аграрная страна, остро нуждалась в эффективно функционирующем классе фермеров-производителей. Необходимость формирования крестьянских хозяйств как самостоятельной отрасли экономики была обусловлена различными причинами экономического, социального и политического характера: от низкого уровня рентабельности общественного производства, равного распределения заработной платы рабочих до двойственного характера сельскохозяйственного труда, неэффективного использования трудовых ресурсов. Как показывает опыт экономически развитых стран, крестьянское хозяйство – это не только форма организации сельскохозяйственного производства, но и деятельность, в которой формируется особое мировоззрение людей и образ жизни. Фермерство, основанное на личном экономическом интересе, становится эффективной формой целенаправленной ориентации молодежи, укрепления семейных отношений.

Ключевые слова: экономика, ситуация, рынок, условия, сфера, аграрной, ресурсы.

Summary. The Republic of Kazakhstan, as a historically agrarian country, was in dire need of an effectively functioning class of producer farmers. The need to form peasant farms as an independent sector of the economy was caused by various reasons of economic, social and political nature from the low level of profitability of public production, the equal distribution of wages of workers to the dual nature of agricultural labour, and the inefficient use of labour resources. According to the experience of economically developed countries, the peasant economy is not only a form of organization of agricultural production, but also an activity where a special world view of people and a way of life are formed. Farming based on personal economic interest is becoming an effective form of targeted youth orientation, strengthening family relations.

Keywords: economy, situation, market, conditions, sphere, agricultural, resources.

Во всем мире сельское хозяйство является наиболее регулируемой государством сферой экономики. Высокая степень вмешательства государства в аграрный сектор определяется целым рядом специфических особенностей ее развития, а также решением принципиально важных стратегических задач государства. Пер-

вое – это обеспечение национальной продовольственной безопасности. Продовольственная безопасность — элемент национальной безопасности государства. Ситуация, при которой все люди в каждый момент времени имеют юридический и экономический доступ к достаточной в количественном отношении безопас-

ной пище, необходимой для ведения активной и здоровой жизни. В «Римской декларации по всемирной продовольственной безопасности» (1996) говорится об обязанности любого государства обеспечивать право каждого человека на доступ к безопасным для здоровья и полноценным продуктам питания в соответствии с правом на адекватное питание и правом на свободу от голода. Продовольственная безопасность является одной из главных целей аграрной и экономической политики государства. В своём общем виде она формирует вектор движения любой национальной продовольственной системы к идеальному состоянию. В этом смысле стремление к продовольственной безопасности — непрерывный процесс. При этом для её достижения зачастую происходит смена приоритетов развития и механизмов реализации аграрной политики.

Второе – поддержка развития сельских территорий, одним из приоритетных направлений развития экономики Республики Казахстан является развитие сельских территорий. Сегодня Казахстан рассматривается как территория со значительным удельным весом сельского населения и трудовых ресурсов, сохраняющая такую тенденцию в течение длительного времени, и создание нормальных условий для их жизнедеятельности имеет важное значение. Продолжавшийся на протяжении 10-летий процесс измельчения сельской поселенческой сети (более половины – малочисленные, с населением менее 500 чел., где проживало 9,8% сельского населения), затруднял социальное обустройство сельских территорий, что приводило к миграционному оттоку трудоспособного населения, особенно молодежи, из села в город и неизбежности урбанизации населения. В сельских территориях до сих пор сохраняются социально-экономические диспропорции между уровнем и качеством жизни. В настоящее время в сельских территориях проживает 42% населения страны. С учетом особенностей развития агропродовольственного сектора и роста доходов от сельскохозяйственной деятельности, имеющийся переизбыток сельского населения является одной из причин сдерживания роста уровня жизни населения, что осложняет планирование устойчивого развития страны [Закон РК «О государственной поддержке малого предпринимательства» // Экономика и предпринимательство в Республике Казахстан: правовая база, картотека, 1999г., № 17-18].

Мировой опыт проведения аграрных, в т.ч. земельных реформ, свидетельствует о необходимости сочетания рыночного индикативного и централизованного подхода к развитию АПК при одновременном усилении роли государства и науки в разработке и реализации соответствующей аграрной политики. Так, в странах

Западной Европы начиная с 1950-х гг. аграрная реформа была направлена на объединение раздробленных земельных наделов, усиление горизонтальной и вертикальной кооперации, развитие мощной инфраструктуры агропромышленного комплекса, обеспечение стабильной занятости сельских жителей и повышение уровня их жизни, интеграцию в мировой рынок продовольствия. Если на первом этапе этих реформ главным являлось самообеспечение продуктами питания, достигнутое в большинстве стран уже к концу 1960-х – началу 1970-х гг. (еще в 1950-х гг. во многих странах Западной Европы распределение продуктов питания было рационализированным), то последующие этапы (вплоть до настоящего времени) были ориентированы на модернизацию производства, ресурсо-энергосбережение, устойчивое повышение не только величины, но и качества урожая, охрану природной среды, решение социально-экономических и этнических проблем. Важное место отводится также гуманизации и интеллектуализации сельскохозяйственного труда, его компьютеризации и автоматизации, росту уровня жизни, улучшению условий труда и быта фермеров. При этом в социально-ориентированной экономике большинства государств сельскохозяйственное производство все в большей степени рассматривается в качестве бесконечно возобновляемого ресурса человечества на основе рационального природопользования.

В условиях рыночной экономики уже давно сложились представления об ограничениях законов свободного рынка применительно к «абсолютно неустрашимым» особенностям сельскохозяйственного производства, связанным не только с функциональной спецификой этой отрасли (сезонность работ, зависимость величины и качества урожая от почвенно-климатических и погодных условий, сложность управления свободно протекающими процессами в почве, в растениях, у животных и др.) и первичной ее ролью в жизнеобеспечении человека, но и с необходимостью государственного регулирования паритета цен, квот на гарантированную закупку сельскохозяйственной продукции, сохранения низких и стабильных закупочных цен на нее при одновременном повышении доходов фермеров, выделения ресурсов на социальное обустройство сельской местности, проведение мелиоративных и противоэрозионных мероприятий и т.д. Вот почему уровень государственной поддержки сельского хозяйства в стоимостном выражении, например, в США и странах ЕС достигает 30-50% общей стоимости их реализованной продукции. Для экономики стран Западной Европы и США характерен жесткий государственный и общественный контроль на потребительском рынке продовольственных товаров и услуг (активное государственное вмешатель-

ство в формирование цен, регулирование и ценовое перераспределение доходов в АПК). Так, искусственное завышение закупочных цен на продукты сельского хозяйства в замкнутой экономической группировке ЕС обеспечивает поддержание внутренних закупочных цен, которые за счет таможенных барьеров выше мировых, позволяя достичь окупаемости затрат на модернизацию технологий. Неслучайно большинство законов в области сельского хозяйства этих стран – это законы о ценах, обеспечивающих, в конечном счете, доходы фермера.

При этом цены играют двоякую роль:

а) отражают общественно необходимые затраты труда и потребительские качества продукции;

б) являются рычагом государственного регулирования АПК, межотраслевых связей, рынка сельскохозяйственной продукции.

Заметим, однако, что только повышение цен на сельскохозяйственную продукцию положительно сказывается лишь в течение 2-3 лет, после чего наступает «ценовой резонанс». В связи с этим важно подчеркнуть, что агроэкологическое районирование, т.е. выбор зон, где ту или иную культуру производят с наименьшими затратами и лучшим качеством, а также дифференцированное по зонам субсидирование за счет бюджета по программе «стабилизация доходов» (этапы научный и ценовой) в странах с высоким уровнем дотаций совпадают особенно, тенденции и перспективы развития [Закон РК «О крестьянском (фермерском) хозяйстве» // *Экономика и предпринимательство в Республике Казахстан: правовая база, картотека, 1998г., № 7*].

Пройденный период рыночной трансформации стал большим испытанием для Республики Казахстан. Аграрная реформа, проводимая в Казахстане с начала 90-х годов, явилась составной частью глобальных социально-экономических преобразований в стране. В ходе ее предполагалось создать частный конкурентоспособный аграрный сектор, сделать работающих в нем коллективными или единоличными собственниками земли и других сельскохозяйственных средств производства, заинтересовать в результатах своего труда, повысить эффективность работы всей отрасли. Для приоритетного развития сельского хозяйства принципиальное значение имеют повышение его доли в использовании национального дохода; структурные преобразования в производстве и реализации продукции; изменения в натурально-стоимостных пропорциях обмена с другими отраслями для устранения диспаритетности цен; социальное обновление села.

Аграрный сектор экономики республики, как известно, обладает огромным потенциалом. К примеру, общая площадь сельскохозяйственных

угодий составляет 223 млн. га, в том числе пашни – 21 млн. га, что в расчете на одного жителя страны приравнивается к 1,5 га; 84% земельных угодий пригодны для занятия животноводством. В то же время значителен и трудовой потенциал села, где проживает 43% населения страны. Однако, согласно оценке Всемирного банка, на сегодняшний день производительность труда в отечественном сельскохозяйственном производстве в 5 раз ниже, чем, например, в Восточной Европе. Подобная ситуация связана с наличием ряда факторов, негативно влияющих на эффективность сельскохозяйственного производства. Некоторыми из таких факторов являются: низкие продуктивные свойства почвы, нуждающейся в постоянном улучшении; развивающийся процесс опустынивания, охвативший до 66% территории страны; утрата пахотными землями одной трети гумуса; ухудшение качественного состояния земель в результате использования минеральных удобрений; засоренность полей осотом и полынью, что снижает качество собираемого зерна, по своим качествам приближающегося к фуражному зерну.

В ходе экономических реформ большинство колхозов и совхозов подверглись разгосударствлению и приватизации. Члены колхозов и совхозов, получившие земельные и имущественные паи, под давлением бывших руководителей объединили свои земли и материальные активы, образовав производственные кооперативы и акционерные общества. Поэтому на первом этапе приватизации в системе ведения хозяйственной деятельности ферм серьезных изменений не произошло. Правда, вновь организованные хозяйства оказались лишены государственных дотаций и директивных кредитов. Заготовительные, перерабатывающие и другие предприятия системы агропромышленного комплекса были отданы во владение отдельным коллективам и частным лицам, а объекты социальной сферы – переданы на баланс местных органов управления. Из-за отсутствия средств многие из них были закрыты, в результате чего социальная инфраструктура оказалась в глубоком кризисе.

К середине 90-х годов стало ясно, что аграрная реформа не привела к ожидаемым кардинальным изменениям дел на селе. Процесс реформирования организационных структур сельского хозяйства не имел, на наш взгляд, под собой достаточно обоснованной научной основы, поскольку не были учтены особенности ведения сельского хозяйства в различных природных поясах, не создана соответствующая сельской местности финансовая система, а также системы обеспечения маркетинговой информацией, снабжения материально-техническими ресурсами и закупки сельскохозяйственной продукции. Все эти факторы привели к углублению кризи-

са в сельском хозяйстве страны [А.Пороховский. *Экономически эффективное государство: американский опыт* // ВЭ. 1998].

Необходимо отметить, что динамика производства и продуктивности сельского хозяйства в Республике Казахстан является одним из примеров общемировых тенденций и закономерностей развития аграрной сферы. Вместе с тем, в развитии мирового сельскохозяйственного производства прослеживается тенденция резкого возрастания. Этот рост обычно связывают с увеличением механизации производства агрокультур, улучшением научно-технического и технологического обеспечения, развитием инфраструктуры, благоприятным инвестиционным климатом, созданием условий для усиления конкуренции на внутреннем и внешнем рынках. Благодаря таким факторам значительного экономического эффекта добились, например, такие страны как Перу (при производстве кукурузы), Чили и Пакистан (при производстве пшеницы), Бразилия (при производстве хлопка), Малайзия (при производстве каучука). Для многих стран мира важнейшим приоритетом является достижение продовольственной самообеспеченности, что определяет их инвестиционную стратегию. Одним из основных направлений инвестиционной политики становится повышение образовательного уровня товаропроизводителей.

Для любой страны с развитой рыночной системой характерно активное участие государства в воспроизводственном процессе всего продовольственного комплекса. В системе государственного регулирования экономики ведущую роль играет поддержание соответствующего уровня цен и ценового равновесия, заключающееся в установлении верхних и нижних пределов цен и индикативной (условной) цены. При этом инструментом регулирования служат скупка или продажа нескоропортящейся продукции. Подобная система была впервые широко применена в середине 30-х годов в США [Бибатырова И.А. *Государственное регулирование национальной экономики*, 2004г.]. После второй мировой войны такие системы стали стандартным методом поддержания цен. Правда, здесь необходимо планирование объемов производства с переходом государства на контрактную систему договоров с фермерами. Обычно используются два типа такой системы: подписание контрактов по ограничению посевов данной культуры и выводу земли из оборота с соответствующей компенсацией; введение прямого квотирования объемов производства. Первый тип планирования начал использоваться после второй мировой войны в США, позднее – в Западной Европе, затем в Японии. Второй тип планирования практически повсеместно распространен в молочном животноводстве и ча-

стично – в птицеводстве.

Существенным элементом государственного регулирования сельскохозяйственного производства является изменение его производственной структуры. Общепринятой является система, в соответствии с которой фермер пользуется государственной поддержкой в виде льгот при выполнении им плана властей по сокращению посевов или поддержанию структуры производства. Тем самым государство получает возможность регулировать посевные площади. В условиях увеличения производства сельского хозяйства широко практикуются целевые государственные субсидии на строительство, покупку техники, переоборудование животноводческих помещений и т.д. По мере насыщения рынка и перепроизводства сельскохозяйственной продукции государственные выплаты направляются не на стимулирование производства, а на поддержание уровня доходов фермера. Вместе с тем, накоплен положительный опыт функционирования полугосударственных объединений, сочетающих конечный государственный контроль и возможность оперативного ведения дел на коммерческой основе. К примеру, в США в мясной промышленности, находящейся главным образом в руках крупных корпораций, создан государственный ветеринарный контроль. При реализации продукции на местном рынке ее качество проверяет ветеринарный инспектор, являющийся служащим ветеринарного управления. При ориентации бойни на внешний рынок качество мясной продукции проверяется специалистом федерального министерства сельского хозяйства. В любом случае соблюдается главный принцип контроля – независимость ветеринарного инспектора от данной компании. Подобная система функционирует и в других отраслях пищевой промышленности [Алимбаев А., 2000].

Недостаток свободных финансовых средств, высокая капиталоемкость, относительно низкая фондоотдача, несовпадение по срокам периода затрат и получения доходов требуют специфических форм помощи сельскому хозяйству со стороны банковской системы. Для поддержания уровня финансовых средств предприятий создаются сельскохозяйственные кооперативные банки. На базе некоторых кооперативов выросли огромные банки, к примеру, Раба-банк в Голландии, занимающий второе место в мире по обороту капитала. Широкое развитие сельская кредитная кооперация получила в США. Государственные бюджетные средства предоставляются не только кооперативным, но и специализированным сельскохозяйственным банкам по различным направлениям: снижение ссудного процента; выдача льготного кредита на укрупнение или перепланировку хозяйства; изменение структуры и типа производства. Существуют также льготные кредитные ссуды для начина-

ющих фермеров, молодежи, целевые ссуды на обустройство, в том числе жилищное. Активное участие государства в регулировании сельскохозяйственного производства обусловлено размерами предприятий, в большинстве своем не способных создавать собственную инфраструктуру. Поэтому формированием инфраструктуры (дорожно-транспортная сеть, электрификация, телефонизация) занимаются в основном государство и частично специализированные кооперативы. На Западе осушение земель, их химическая мелиорация, обработка земель почвосберегающего характера осуществляются также за счет государственных средств.

В Казахстане в начале экономических реформ превалировало ошибочное мнение о достаточности саморегуляции рынка и ненужности государственной поддержки аграрному сектору. По мнению реформаторов, наличие предпринимательских структур должно было способствовать созданию высококонкурентной среды в сельском хозяйстве. Отказ государства от финансовой и кредитной поддержки сельского товаропроизводителя привел к разгулу стихийных рыночных сил. Впрочем, определенные меры по защите малого предпринимательства на селе в республике осуществлялись.

Экономические преобразования в обществе, начатые в начале 90-х годов, повлекли за собой появление различных форм хозяйствования, в том числе и в сельском хозяйстве. Республика Казахстан как исторически аграрная страна остро нуждалась в эффективно функционирующем классе фермеров-производителей. Необходимость формирования крестьянских хозяйств в качестве самостоятельного сектора экономики обуславливалась различными причинами экономического, социального и политического характера от низкого уровня доходности общественного производства, уравнительного распределения оплаты труда работников до двойственного характера сельскохозяйственного труда, неэффективного использования трудовых ресурсов. Согласно опыту экономически развитых стран, крестьянское хозяйство является не просто одной из форм организации аграрного производства, но и деятельностью, где формируется особое мировоззрение людей и образ жизни. Фермерское хозяйство, основанное на личном экономическом интересе, становится действенной формой целенаправленной ориентации молодежи, укрепления семейных отношений.

Основой формирования крестьянских хозяйств в республике стали личные подсобные хозяйства населения, реорганизованные в отдельные хозяйства колхозы и совхозы, организованные на собственные или заемные средства хозяйства граждан. Главным препятствием при организации крестьянских хозяйств первыми

фермерами явилось наличие и размеры стартового накопления денежных средств; не последнюю роль играли размеры и территориальная расположенность хозяйств. В то же время, как отмечали специалисты, одной из фундаментальных трудностей первых лет аграрной реформы стали глубокие трансформации в сознании работников, сложившиеся в результате безраздельного господства в сельском хозяйстве колхозно-совхозного строя. Модель развития фермерских хозяйств должна состоять в переходе от натурального хозяйства к товарному производству на уровне самофинансирования. Конечным уровнем развития должно быть стремление фермеров получить готовый к потреблению товарный продукт дальнейшее же развитие крестьянского хозяйства связано с созданием кооперативных и других формирований.

Основные причины кооперирования крестьянских хозяйств связаны, прежде всего, с недостатком технических средств производства и других материально-технических ресурсов, небольшим размером хозяйства, нехваткой денежных средств, ограниченностью трудовых ресурсов, недостатком знаний и опыта работы, необходимостью объединения усилий для переработки, хранения и реализации продукции. Это предопределяет формирование преимущественно производственных и снабженческо-сбытовых видов кооперации крестьянских хозяйств. Кроме того, для обеспечения устойчивости работы хозяйств на основе объединения труда, земли и средств производства могут создаваться ассоциации крестьянских хозяйств. Нормальное функционирование ассоциации крестьянских хозяйств во многом зависит от хорошо продуманной и реализованной системы ассоциированных фондов. В ассоциации целесообразно создавать такие фонды как фонд развития производства, фонд социального развития, страховой (резервный) фонд, фонд организации совместной деятельности крестьянских хозяйств и управления, кредитный фонд ассоциации. Можно предположить, что в перспективе будут стабильно развиваться семейные крестьянские хозяйства, ассоциации и кооперативы крестьянских хозяйств.

Характеристика различных сторон формирования хозяйственной деятельности фермерских хозяйств сделала необходимым использование различных типизационных признаков. При этом необходимо отметить, что в рыночной экономике существуют в основном две организационные формы хозяйств – индивидуальные семейные фермы и кооперативные фермы, классифицирующиеся как партнерства или семейные корпорации с ограниченным числом акционеров. В то же время в экономически развитых странах в последние годы наблюдается процесс концентрации производства и вытеснения из

сельского хозяйства малых ферм в отраслях, использующих машинные технологии. В самостоятельные отрасли превращаются практически все сферы фермерской деятельности, помимо производства первичной сельскохозяйственной продукции. Специализированные фирмы занимаются производством и поставкой материально-технических средств, племенной работой, ветеринарным обслуживанием, финансовыми операциями, услугами в области управления, сбытом готовой продукции и т.д. При этом сохраняется высокая степень самоуправляемости фермерских хозяйств на качественно новой основе характера труда [Кусаинов Х., 2000].

Очевидно, что использование зарубежного фермерского опыта предполагает не слепое копирование, а проведение анализа составляющих его факторов, учет особенностей и важнейших тенденций развития национальной экономики. В настоящее время как никогда возрастает значение гибкого сочетания рыночного механизма и государственного регулирования. Опыт последних лет подтвердил ошибочность утверждений о том, что рынок как саморегулирующаяся система сводит к минимуму государственное вмешательство в развитие любого предприятия, особенно аграрного. Большинство развитых стран проводят аграрную политику, опираясь на сельскохозяйственные законы, при формировании соответствующей инфраструктуры отрасли особое внимание уделяя вопросам селекции, гибридизации, строительству комбикормовых и мясоперерабатывающих предприятий, дорог и хранилищ, научно-прикладных центров.

Как известно, предпринимательство в аграрной сфере является наименее выгодным видом бизнеса.

Накопленный на сегодняшний день опыт аграрного предпринимательства позволяет разработать новые пути реформирования, позволяющие перейти к предпринимательской экономике. Именно поэтому в работе были рассмотрены используемые в отечественной экономической литературе трактовки предпринимательства, принципиально различные подходы к пониманию предпринимательской функции. Это позволило нам утверждать, что предпринимательство представляет собой осуществление организационной инновации с целью извлечения прибыли. После новой экономической политики 20-х годов прошлого столетия новый толчок к развитию предпринимательство получило только в 80-х годах советского периода. В начале 90-х годов важнейшими функциями малого предпринимательства стали социальное демпфирование, обеспечение выживания людей в условиях острого кризиса через самозанятость, предоставление возможности получения дополнительных средств к существованию. Малый бизнес преобладал в торговле, обществен-

ном питании, тяжелой промышленности, коммерческой деятельности по обеспечению функционирования рынка и в строительстве. Доля субъектов малого предпринимательства в ВВП не превышала 8%, а в сельском хозяйстве – 6%. В течение ряда лет одними из важных проблем для предпринимателей являлись несовершенство в системе налогообложения, кредитования, государственного управления.

К концу 90-х годов из общего числа зарегистрированных субъектов малого предпринимательства реально функционировало лишь более половины, где было занято более 10% экономически активного населения страны. В сельском хозяйстве малое предпринимательство играло более заметную роль (15,7-16,4%). Однако, несмотря на рост количества субъектов малого предпринимательства и численности работающих в них, доля малого бизнеса в объеме производства, налоговых и платежных поступлений в бюджет оставалась крайне низкой. Сложившаяся ситуация указывала на то, что факторы, обусловившие возникновение проблем в области налогообложения, кредитования, взаимодействия с государственными органами и т.д., недостаточно глубоко изучены. Основными факторами низкой жизнестойкости предприятий малого и среднего предпринимательства в Казахстане можно считать недостаточность финансовых средств, слабую ресурсную базу, непомерное бремя налогов, обилие административных барьеров, сужение рынков сбыта, монополизированность ресурсных рынков.

В условиях финансовой нестабильности наиболее эффективным родом деятельности стали торговля и посреднические услуги и наименее привлекательным – сельское хозяйство. Региональная неравномерность размещения предприятий обуславливалась их ориентацией на крупные рынки сбыта, источники ресурсов и плотность населения. Экономика страны, обладая огромными площадями сельскохозяйственных угодий, имея значительный трудовой потенциал, отличается низкой производительностью труда сельскохозяйственного производства. Подобная ситуация связана с наличием ряда факторов, негативно влияющих на эффективность производства сельского хозяйства.

С самого начала проведения реформ в сельском хозяйстве большие надежды возлагались на фермерские хозяйства, численность которых постоянно росла. При этом площадь земельных угодий, находившихся в пользовании фермерских хозяйств, увеличивалась незначительно. Большая часть крестьянских хозяйств имела землю в пределах 50-1000 га. При этом размещение землевладений крестьянских хозяйств осуществлялось бессистемно, что, несомненно, не способствовало эффективному использованию земельных участков. В хозяйствах, занимавших

ся растениеводством, дела обстояли несколько лучше, чем в хозяйствах, специализировавшихся на животноводстве. Техническая вооруженность фермерских хозяйств оставалась крайне низкой. Сложившиеся условия вынуждали крестьян участвовать в различных формах кооперации [Лезина М.Л., Трегубов В.А., 2000].

Несмотря на то, что за годы реформ создавались институциональные условия для формирования эффективного хозяйственного механизма, неблагоприятная макроэкономическая ситуация в отрасли и в стране в целом не позволили в полной мере реализовать новые экономические стратегии, сделав сельское хозяйство заведомо убыточной отраслью экономики, а доходы занятых в этой сфере – одними из низких среди всех профессиональных групп. Безусловно, принципиальные изменения сложившейся системы аграрных отношений были неизбежны, но они были необходимы как условие повышения эффективности производства и обеспечения продовольственной безопасности страны. К сожалению, наряду с позитивными изменениями – расширением спектра форм хозяйствования, включая воссоздание крестьянского уклада, ликвидацией государственной монополии на землю, расширением прав сельскохозяйственных предприятий, произошли негативные изменения, приведшие аграрный сектор на определенном этапе к кризису. Это произошло, прежде всего, вследствие ошибок и поспешности в проведении аграрного реформирования, в частности игнорирования на протяжении ряда лет социально-экономических проблем села. В то время как еще в начале 90-х годов сложившаяся на селе ситуация требовала незамедлительного преобразования сельского образа жизни, включающего такие основные элементы как сельский семейный быт, сельскохозяйственное производство, социальная и производственная инфраструктура.

Существующая система оплаты труда по секторам экономики и регионам страны, растущая безработица в сельской местности, усиление расслоения населения по уровню доходов не способствовали привлечению рабочих сил в сельское хозяйство. Ситуация еще более усугублялась ограниченностью выбора рабочих мест в сельской местности, существенным разрывом в оплате труда работников сельского хозяйства и других отраслей экономики, низким уровнем доходов и соответствующим потреблением, состоянием социальной инфраструктуры села. Основной причиной низкой обеспеченности сел бытовыми услугами, медицинским обслуживанием, детскими дошкольными и школьными учреждениями явился практиковавшийся прежде остаточный принцип финансирования социальной сферы экономики при приоритетном развитии производственных объектов. В ходе эконо-

мических реформ эта сфера жизнедеятельности сельского населения оставалась без внимания, что усилило сокращение капитальных вложений в социальное обустройство сельских территорий. Подобная тенденция привела к потере определенного числа рабочих мест, снижению уровня и качества жизни сельчан. Вместе с тем, проведенная в республике оптимизация в народном образовании и здравоохранении привела к многократному увеличению количества аулов и сел, не имеющих соответствующих учреждений социальной сферы. Практически разрушенный в первые годы реформ социально-инфраструктурный комплекс села в последнее время начал постепенно восстанавливаться, но позитивные изменения еще не дали ощутимых результатов.

Сельское хозяйство является одной из важнейших отраслей экономики Казахстана, поэтому на современном этапе наиболее ключевой задачей должно стать создание жизнеспособного и самообеспечиваемого сельского хозяйства [Кулиев П., Кантарбаева А., 2000].

Государственное участие в организации крестьянских хозяйств состоит в приобретении необходимой техники. Основными формами технического обеспечения хозяйств могут стать такие формы как: наделение крестьянских хозяйств при их организации техническими средствами; государственное обеспечение через ассоциацию крестьянских хозяйств; аренда технических средств на договорной основе у других хозяйств

Для поддержания и дальнейшего развития сельскохозяйственного производства с учетом его сезонного характера необходимо кардинальное решение проблемы кредитования. В этом плане интересен опыт отдельных экономически развитых стран, когда под эгидой Министерства сельского хозяйства создаются региональные земельные банки, кредитные банки, банки фермерских кооперативов, предоставляющие ссуды на основе четкой дифференциации назначения и источников кредитования. Кроме того, следует использовать венчурное инвестирование, осуществляемое без предоставления залогов и залогов; развивать альтернативные виды финансовой поддержки (лизинговые кредиты); создавать систему залоговых фондов взаимного кредитования. Изучение опыта налогообложения сельского хозяйства в развитых странах позволяет выделить тенденции и положения, которые могут быть использованы при разработке концептуальных подходов к построению налоговой системы в сельском хозяйстве: использование налоговой политики для стимулирования, как всего аграрного производства, так и отдельных его отраслей; налоговые стимулы для инвестиций в сельское хозяйство путем исключения из налогообложения части

дохода, направляемого на расширение производства. Необходима система защитных механизмов, стимулирующих развитие собственного сельского хозяйства [Дебердеев А. Семенова Л., 2002]. Главным рычагом модернизации сельскохозяйственного производства, возобновления экономического роста в отрасли, и как результат, повышения уровня жизни населения на селе, являются инвестиции. Из числа довольно часто применяемых форм государственной финансовой поддержки, наиболее эффективными являются прямое бюджетное финансирование на основе грантов, контрактов, льготных займов и косвенное стимулирование за счет отказа государства от части налоговых поступлений в обмен на инвестирование научно-исследовательских разработок.

Развитый рынок предусматривает развитую систему информационного обеспечения товаропроизводителей. Недооценка этого компонента приводит к резкому снижению конкурентных способностей агропромышленных предприятий. Организация продвижения готового продовольствия после переработки сельскохозяйственного сырья на неосвоенные внутренние и зарубежные рынки (с помощью выставок продаж, электронной рекламы, презентаций и др.) должна стать неременной функцией не только всех агропромышленных предприятий и их снабженческо-сбытовых структур, но и государства.

Развитие аграрного предпринимательства, в том числе и фермерского сектора, невозможно без формирования развитой социальной инфраструктуры села, выражающейся через строи-

тельство жилья, школ, дошкольных учреждений, объектов культуры и здравоохранения, торговли и бытового обслуживания, автомобильных дорог, электрификацию, газификацию, телефонизацию, водоснабжение, теплоснабжение и т.д. Развитие социальной инфраструктуры позволит: повысить материальное благополучие сельского населения; улучшить состояние здоровья жителей села; повысить образовательный уровень населения; повысить стабильность института семьи; снизить степень развития процессов деградации населения; повысить уровень социальной безопасности жизни в сельской местности.

Развитие аграрного предпринимательства в стране может кардинально измениться лишь при разумном государственном регулировании сельского хозяйства с обязательным соблюдением интересов сельскохозяйственных товаропроизводителей. Логика дальнейших экономических преобразований требует перехода на новое качество роста в аграрной сфере, связанное с формированием рациональной структуры агробизнеса, повышением уровня агротехнологий, переходом к маркетинговой стратегии сельскохозяйственного производства, импортозамещению на внутреннем рынке, активизации экспорта в страны ближнего и дальнего зарубежья. Специфика функционирования агропромышленного комплекса, обеспечение продовольственной безопасности требуют проведения агропродовольственной политики, в которой государственное регулирование и государственная поддержка должны играть большую роль, чем в других отраслях экономики.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Закон РК «О государственной поддержке малого предпринимательства» // Экономика и предпринимательство в Республике Казахстан: правовая база, картотека, 1999г., № 17-18
2. Закон РК «О крестьянском (фермерском) хозяйстве» // Экономика и предпринимательство в Республике Казахстан: правовая база, картотека, 1998г., № 7
3. А. Пороховский. Экономически эффективное государство: американский опыт // ВЭ. – 1998г.
4. Бибатырова И.А. Государственное регулирование национальной экономики // Алматы – 2004г.
5. Алимбаев А. Государственное регулирование экономики // Алматы – 2000г.
6. Галушко В. Экономика мирового сельского хозяйства: НАУ // Киев – 1999г.
7. Кусаинов Х. Проблемы роста аграрного производства Западного Казахстана и динамика мирового сельского хозяйства // АльПари, 2000г.
8. Лезина М.Л., Трегубов В.А., О соотношении цен на продукцию и ресурсы сельского хозяйства // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий, 2000, №1
9. Кулиев П., Кантарбаева А., Институциональные структуры поддержки малого и среднего бизнеса в Казахстане // АльПари, 2000, №6
10. Дебердеев А., Семенова Л., Состояние социальной инфраструктуры как одна из главных проблем села // АльПари, 2002, №6

Алимкулова А.С.

Докторант

Қазақ инновациялық-гуманитарлық заң университеті

КОММЕРЦИЯЛЫҚ ҮЙ – ЖАЙЛАРДЫ ЖАЛДАУ ШАРТЫНЫҢ ЖАСАСУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін. Бұл мақалада коммерциялық үй – жайларды жалдау шартының жасасу ерекшеліктері қарастырылған. Жалдау шартын жасасу кезінде қандай талаптар қойылатынын, кімдерге берілетінін қарастырып отыр. Осы аталған мәселелерді ашып көрсетуде және де басқа заңдармен сәйкестігіне тоқталады.

Түйінді сөздер: коммерциялық, тұрғын жай, қор, бағдарлама.

Резюме. В данной статье рассматриваются особенности заключения договора аренды коммерческих помещений. При рассмотрении договора аренды он учитывает, кто будет введен в действие. При раскрытии этой проблемы некоторые законы являются относительно согласованными.

Ключевые слова: коммерческое, жилое, фонд, программа.

Summary. This article deals with the peculiarities of concluding a lease of commercial premises. When considering a lease agreement, it is considering who will be put in place. It clarifies the above mentioned matters and in conformity with other laws.

Keywords: commercial, residential, fund, program.

Қазақстан Республикасы Президентінің 15 шілде 1992 жылғы «Қазақстан егеменді мемлекет ретінде қалыптасуы мен дамуының стратегиясын жүзеге асыру жөніндегі шаралар туралы» № 853 қаулысын орындау аясында сол кезде жасап шығарылған – жаңа тұрғын үй саясатының мемлекеттік бағдарламасы аса зор маңызға ие болды. Ол басқа нормативтік актілерден ерекшелігі – тоқтатылмайды, қазіргі таңда да өте маңызды. Тұрғын үй саясатында үйді бөліп таратудан оны жекелеген азаматтармен және олардың меншік нысанына қарамастан, кәсіпорындармен басым жағдайда еңбек етіп алуға өту қарастырды [Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексі, 2018, б.352].

Тұрғын үймен қамтамасыз ету қазіргі таңда ең маңызды әлеуметтік мәселелердің бірі. Қазақстан Республикасында коммерциялық үй-жайларды жалдау шарты бойынша Нұрлы жол, Байтерек девелопмент АҚ бағыты бойынша, Қазақстандық Ипотекалық компаниясы, Самұрық-Қазына ұлттық әл-ауқат қоры бағыты бойынша жұмыс жасайды.

Елбасымыздың стратегиялық және әлеуметтік мәселелерді шешуге бағытталған, 2015 жылы қолға алынған «Нұрлы жол» бағдарламасы еліміздегі экономикалық реформаның жалғасы ретінде жүзеге асып жатыр.

Мемлекеттік бағдарламаның бір бағыты – қазақстандықтарды қолжетімді баспанамен қамту. Осы мақсатта 2016 жылдан бастап қолжетімді баспаналардың құрылысы басталып та кетті.

«Нұрлы жол» бағдарламасына барлық тұрғын үй операторлары қатысады. Ұлттық экономика министрлігінің дерегіне сүйенсек, жергілікті атқарушы органда тізімде тұрғандарға арналған

жалға берілетін баспана құрылысының операторы «Бәйтерек девелопмент» АҚ және «ҚИК» АҚ болып табылады. Ал Тұрғын үй құрылыс жинақ банкінің салымшыларына арналған баспана құрылысымен «Бәйтерек девелопмент» АҚ және жергілікті атқарушы билік айналысады. «Самұрық-Қазына» ұлттық компаниясының Жылжымайтын мүлік қоры барлық категориядағы азаматтар үшін коммерциялық тұрғын үйдің құрылысына жауапты. Бұл бағдарлама қатысушылар ішінде заңды тұлғалардың үлесі 20 проценттен аспауы тиіс екені баса айтылған [ҚР тұрғын үй қатынастары туралы Заңы 1997ж.16 сәуірдегі 94-І].

Коммуналдық тұрғын үй қорынан тұрғын-жайлар немесе жеке тұрғын үй қорынан жергілікті атқарушы орган жалдаған тұрғынжайлар осы елді мекенде тұрақты тұратын, тұрғын үйге мұқтаж Қазақстан Республикасының азаматтарына пайдалануға беріледі. Қазақстан Республикасының азаматтарын республикалық маңызы бар қалаларда, астанада есепке қою үшін кемінде үш жыл тұрақты тұруы талап етіледі [Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексі, 2018, б.352].

Жеке тұрғын үй қорынан жергілікті атқарушы орган жалдаған тұрғынжайларға мынадай азаматтар ала алады:

1. Ұлы Отан соғысының мүгедектері мен қатысушылары;
2. Жетім балаларға, ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларға;
3. Жасына қарай зейнет демалысына шыққан зейнеткерлер;
4. Оралмандар;
5. Толық емес отбасыларға;

Тұрғын үй беру туралы өтініш жасаудың алдында соңғы он екі ай ішінде жиынтық орташа айлық табысы отбасының әрбір мүшесіне республикалық бюджет туралы заңда тиісті қаржы жылына белгіленген ең төменгі күнкөріс деңгейінің 3,1 еселенген мөлшерінен төмен болатын, халықтың әлеуметті жағынан әлсіз топтарына жататын Қазақстан Республикасы азаматтарының пайдалануына беріледі.

Мемлекеттік тұрғын үй қорынан тұрғын үйді немесе жеке тұрғын үй қорынан жергілікті атқарушы орган жалдаған тұрғын үйді жалдаушы кез келген уақытта кәметке толған отбасы мүшелерінің келісімімен жалдау шартын бұзуға құқылы. Жалдаушы мен отбасы мүшелері тұрақты тұру үшін басқа жерге көшіп кеткен жағдайда тұрғын үйді жалдау шарты олар кеткен күннен бастап бұзылды деп есептеледі.

6. Мемлекеттік қызметшілерге, бюджеттік ұйымдардың қызметкерлеріне, әскери қызметшілерге, ғарышкерлікке кандидаттарға, ғарышкерлерге, арнаулы мемлекеттік орган қызметкерлеріне және мемлекеттік сайланбалы қызмет атқаратын адамдарға;

7. Жалғыз тұрғын үйі Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген тәртіппен авариялық жағдайда деп танылған Қазақстан Республикасының азаматтарына жататын Қазақстан Республикасы азаматтарының пайдалануына беріледі.

Жеке тұрғын үй қорынан жергілікті атқарушы орган жалдаған тұрғын үйлерді қоспағанда, мемлекеттік қызметшілерге, бюджеттік ұйымдардың қызметкерлеріне, әскери қызметшілерге, ғарышкерлікке кандидаттарға, ғарышкерлерге арнаулы мемлекеттік орган қызметкерлеріне және мемлекеттік сайланбалы қызмет атқаратын адамдарға берілетін тұрғын үйлер қызметтік тұрғын үйге теңестіріледі.

Тұрғын жайлары жоқ немесе тұрғын үй жағдайын жақсартуға мұқтаж тұлғаларға басымдық беру қағидатын сақтай отырып, тұрғын үй-жайды сатып алуға (жалға алуға) ниеттенген елді мекенде әлеуметтік, эконом және бизнес сыныпты тұрғын үйлер беріледі [*«Самұрық-Қазына» жылжымайтын мүлік қоры» 2017*]. Қазақстанда әлеуметтік, эконом және бизнес сыныпты тұрғын үйлер бірінші кезекте тұрғын үйлері жоқ тұлғаларға, екінші кезекте тұрғын жағдайын жақсартуға мұқтаж тұлғаларға беріледі. Содан соң өзге тұлғалардың өтініштері

қаралады.

Тұрғын үйлердің халыққа қол жетімді болуы үшін жағдай жасау мақсатымен Қазақстан Республикасы Үкіметінің, Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің және Қазақстан Республикасы қаржы нарығын және қаржы ұйымдарын реттеу және қадағалау агенттігінің Экономиканы және қаржы жүйені тұрақтандыру жөніндегі 2009-2010 жылдарға арналған бірлескен іс-қимыл жоспарына сәйкес жылжымайтын мүлік нарығында проблемаларды шешуге Қорға бөлінген Қазақстан Республикасының Ұлттық қоры қаражатының қайтарымдылығын қамтамасыз ету үшін өзінің жылжымайтын мүлік пулын тиімді басқару мақсатын қояды [*«Самұрық-Қазына» жылжымайтын мүлік қоры» 2017*].

Өтініш берушілер Қормен жалға беру шартын жасасқан кезде олар төлеуге қабілетті болуы қажет. ЖТЖС есептеуімен олардың төлем қабілеттері анықталады. Ай сайынғы жалдау төлемі коммерциялық үй-жайларды сату бағасымен есептеу әдістемесіне қарай есептеледі.

Тұрғын және коммерциялық үй-жайларды жалға алу кезінде ай сайынғы жалдау төлемінің мөлшерін Қордың әрбір құрылыс объектісі үшін Қордың Директорлар кеңесінде қарастырылады. Бір ескере кететін жайт, коммуналдық және пайдалану қызметтері үшін шығындар жалдау төлемінің құрылымына кірмейді. Жалға алушы оларды қосымша төлейді.

Қорыта келгенде, Тұрғын үйлерді Қазақстан Республикасының азаматтарына ғана сатып алу құқығымен жалға беріледі. Қазақстан Республикасының азаматтары болып табылмайтын тұлғаларға тұрғын үйлерді жалға алу құқығы бар. Пәтер алғысы (жалға алғысы) келетін елді мекенде өтініш беру күніне дейінгі күнтізбелік 3 (үш) жыл ішінде меншігінде тұрғын үй-жайы жоқ болуы тиіс. Өтініш берушінің егер оның жұбайы (зайыбы) болса, олардың да аттарында тұрғын үйлері болмауы тиіс. Олардың яғни жалға алушылардың әкімшілік-аумақтық бірліктің әділет органының тиісті анықтамасымен пәтерлері жоқтығы туралы анықтамасы мен расталады. Ескере кете, егер елді мекен астанамен немесе республикалық маңызы бар қаламен шектес аумақта орналасса, онда өтініш берушінің және отбасы мүшелерінің мәртебесі астананың немесе республикалық маңызы бар қаланың әділет органының анықтамасымен қосымша расталуы тиіс.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексі (Жалпы және Ерекше бөлімдері) – Алматы: ЮРИСТ, 2018.-352 б
2. Қазақстан Республикасының тұрғын үй қатынастары туралы Заңы 1997ж.16 сәуірдегі 94-І
3. «Самұрық-Қазына» жылжымайтын мүлік қоры» АҚ тұрғын және коммерциялық (тұрғын емес) үй – жайларын өткізу қағидалары. Астанақ. 2017ж.
4. Жайлин Ғ.А. Қазақстан Республикасының Азаматтық құқығы.Оқулық. ерекше бөлім. II том.-Алматы: Заң әдебиеті, 2003.-378б.

Аллаярова Н.И.

преподаватель кафедры «Гражданское право и Гражданский процесс»
Южно-Казахстанского государственного университета им. М.Ауэзова
г. Шымкент

ДИСТАНЦИОННАЯ РАБОТА

Түйін. Бұл мақалада жұмыс берушінің орналасқан жерінен тыс қашықтықтағы жұмыс арқылы қызметкердің еңбек функциясының орындалуы қарастырылады. Технологияның және интернеттің дамуы жұмыс берушінің орналасқан жерінен тыс жерде жұмыс жасайтын, мысалы, телекоммуникация сияқты қызметкердің еңбек қызметін жүзеге асырудың стандартты емес түрін дамытуға ықпал етті. Қазіргі уақытта заңнамалық деңгейде қашықтықтан жұмыс нашар реттелген, сәйкессіздіктердің болуы еңбек қатынастары тараптарының арасында көптеген сұрақтар туғызуда. Қазақстан Республикасының қолданыстағы Еңбек кодексінде қашықтықтан жұмыс қарастырылатын және осы жұмысты егжей-тегжейлі қарастырудың жоқтығы қарастырылатын бір ғана бап қарастырылған, оны нақтыла қажет. Біздің пікірімізше, еңбек шартының мазмұны Қазақстан Республикасының аужасасуды мағында орналасқан шетелдік азияттармен және тыс жерде орналасқан шетелдік азаматтармен қашықтақтан жұмыс істеу туралы еңбек шартын жасасуды бөлек қарастыруы керек. Қашықтан жұмыс істеуді реттеу оны егжей-тегжейлі қарастыруды және осы мәселе бойынша Қазақстан Республикасының заңнамасын толық толықтыруды қажет етеді. Еңбек шартын жасасу формасына қойылатын талаптарды қарастыру кезінде Қазақстан Республикасының заңнамасында оның тек жазбаша нысаны қарастырылғанын атап өткім келеді. Электрондық құжат айналымы Қазақстан Республикасының заңнамасында қарастырылғандықтан және оны еңбек заңнамасында қолдануға тыйым салынбағандықтан, қашықтан жұмыс бойынша еңбек шартын жасасу кезінде осы айналымды қарастыруды ұсынамыз.

Түйінді сөздер: қашықтықтағы жұмыс, еңбек шарты, еңбек қарым-қатынасы.

Резюме. В настоящей статье рассмотрено выполнение трудовой функции работника посредством дистанционной работы вне места расположения работодателя. Развитие технологий и интернета способствовало развитию не стандартной формы осуществления трудовой функции работника, которая происходит вне места расположения работодателя, такой как дистанционная работа. В настоящее время дистанционная работа на законодательном уровне слабо урегулирована, и наличие не доработок порождает много вопросов у сторон трудовых отношений. Действующим Трудовым кодексом Республики Казахстан предусмотрена только одна статья, рассматривающая дистанционную работу и отсутствие подробного рассмотрения данной работы, требует ее доработки. По нашему мнению в содержании Трудового договора необходимо отдельно предусмотреть заключение трудового договора о дистанционной работе с иностранными гражданами, находящимися на территории Республики Казахстан и иностранными гражданами, находящимися за ее пределами. Регулирование дистанционной работы требует ее подробного рассмотрения и детализированного дополнения законодательства Республики Казахстан по этому вопросу. При рассмотрении требований к форме заключения трудового договора, хотелось бы отметить, что законодательством Республики Казахстан предусмотрено только его письменная форма. Ввиду того, что электронный документооборот предусмотрен законодательством Республики Казахстан и не имеет запрета на применение его в трудовом праве, предлагаем предусмотреть этот оборот при заключении трудового договора о дистанционной работе.

Ключевые слова: дистанционная работа, трудовые отношения, трудовой договор.

Summary. This article deals with the performance of an employee's work function through remote work outside the employer's location. The development of technology and the internet has contributed to the development of a non-standard form of employee employment that occurs outside the employer's location, such as remote work. At present, remote work at the legislative level is poorly regulated, and the existence of non-improvements raises many questions among the parties to labour relations. The current Labour Code of the Republic of Kazakhstan provides for only one article dealing with remote work and the absence of detailed consideration of this work, and requires its further development. In our opinion, the content of the Labour Contract should separately provide for the conclusion of an employment contract on remote work with foreign citizens located in the territory of the Republic of Kazakhstan and foreign citizens located abroad. Regulation of remote work requires its detailed consideration and detailed addition of the legislation of the Republic of Kazakhstan on this issue. When considering the requirements for the form of conclusion of an employment contract, I would like to note that the legislation of the Republic of Kazakhstan provides only for its written form. In view of the fact that electronic document

circulation is provided for by the legislation of the Republic of Kazakhstan and does not have a ban on its application in labour law, we propose to provide for this circulation when concluding an employment contract on remote work.

Keywords: distance work, labor relations, labor contract.

До настоящего времени осуществление трудового процесса подразумевалось выполнение работы работником на территории работодателя. В последнее время наблюдается развитие иного способа выполнения трудовой функции работника посредством дистанционной работы вне места расположения работодателя. В связи с развитием телекоммуникации и интернета перспектива дальнейшего развития дистанционной работы имеет большой потенциал. С развитием технологий и неограниченной возможностью использования интернета появилась возможность выполнения работы удобным для работника способом и местом его нахождения. Применение дистанционной работы решает множество проблем работников с транспортом и комфортными условиями для выполнения трудовой функции работника. Решение многих проблем, препятствующих трудоустройству работника, способствовало популяризации этого вида выполнения работы и его активному распространению в обществе. За рубежом, начиная с 2000 годов, идет процесс бурного применения дистанционной работы и превращения ее в одну из составляющих элементов развитого общества.

Принятие Трудового кодекса Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года № 414-V положило начало регулированию трудовых отношений, возникающих из осуществления работником дистанционной работы в Казахстане.

Согласно ст. 138 Трудового кодекса Республики Казахстан,

1. Дистанционная работа является особой формой осуществления трудового процесса вне места расположения работодателя с применением в процессе работы информационно-коммуникационных технологий.

2. Работодатель предоставляет работнику средства коммуникаций (средства связи) и несет расходы по их установке и обслуживанию. В случае, когда работник использует собственные средства коммуникаций на постоянной основе, работодателем выплачивается компенсация, размер и порядок выплаты которой устанавливается по соглашению с работником.

По соглашению сторон дистанционному работнику могут возмещаться и иные расходы, связанные с выполнением работы для работодателя (стоимость электроэнергии, воды и другие расходы).

3. Для работников, занятых на дистанционной работе, устанавливается фиксированный учет рабочего времени, особенности контроля за которым определяются в трудовом договоре [Трудовой Кодекс РК, 2015, № 414-V].

По нашему мнению необходимо расширить область регулирования условий и порядка осуществления дистанционной работы дистанционными работниками. В настоящее время дистанционная работа на законодательном уровне слабо урегулирована, и наличие недоработок порождает много вопросов у сторон трудовых отношений. Действующим Трудовым кодексом Республики Казахстан предусмотрена только одна статья, рассматривающая дистанционную работу и отсутствие подробного рассмотрения данной работы, требует ее доработки.

Согласно п.1 ст. 138 Трудового кодекса Республики Казахстан, дистанционная работа является особой формой осуществления трудового процесса вне места расположения работодателя с применением в процессе работы информационно-коммуникационных технологий [Трудовой Кодекс РК, 2015, № 414-V].

Из указанного следует, что возможен прием работника на дистанционную работу находящегося на отдаленном расстоянии от работодателя и нахождение его на территории работодателя не требуется, здесь возникает вопрос о том, что вправе ли работодатель привлечь работника иностранного государства, проживающего на территории другого государства на дистанционную работу. С одной стороны если рассматривать действующее законодательство Республики Казахстан, то для заключения трудового договора с иностранным работником, постоянно проживающим на территории Республики Казахстан необходимо представление вида на жительство, которое входит в обязательный перечень документов для оформления трудового договора.

Перечень документов необходимый для заключения трудового договора о дистанционной работе с иностранным работником, проживающим за пределами Республики Казахстан законодательством Республики Казахстан, в настоящее время не регламентирован. Также действующим законодательством Республики Казахстан не определено получение работодателем разрешения государственных органов на привлечение иностранных граждан, проживающих на территории других государств на дистанционную работу.

На основании вышеизложенного предлагаем п.2 ч.1 ст.32 Трудового кодекса Республики Казахстан изложить в следующей редакции:

2) вид на жительство или удостоверение лица без гражданства (для иностранцев и лиц без гражданства, постоянно проживающих на территории Республики Казахстан) либо удосто-

верение беженца; для иностранных граждан, проживающих на территории других государств, паспорт или удостоверение личности.

С другой стороны работодателю необходимо создать безопасные условия труда для работника, в этом случае также возникает вопрос соблюдения условий труда работодателем и проведение расследования несчастного случая, связанного с трудовой деятельностью иностранного гражданина, находящегося на территории другого государства.

По нашему мнению в содержании Трудового договора необходимо отдельно предусмотреть заключение трудового договора о дистанционной работе с иностранными гражданами, находящимися на территории Республики Казахстан и иностранными гражданами, находящимися за ее пределами. Регулирование дистанционной работы требует ее подробного рассмотрения и детализированного дополнения законодательства Республики Казахстан по этому вопросу.

Трудовым законодательством Республики Казахстан для работников дистанционной работы предусмотрен фиксированный учет рабочего времени, контроль за которым для работодателя представляется затруднительным и соответственно применение дисциплинарных взысканий тоже остается не понятным. По своей сути дисциплинарные взыскания применяются при нарушении работником трудовой дисциплины, и даже если работником было соблюдено рабочее время работодатель не располагает возможностью определения фактического состояния работника, является ли оно допустимым к выполнению работником трудовой функции. В этом случае контроль работодателя отсутствует и допускается возможность возникновения несчастного случая на производстве, проблема может возникнуть при обосновании создания подобной ситуации по вине работника, так как работодатель не будет обладать необходимыми доказательствами.

В мировой практике широко применяется совмещение работником работы в месте расположения работодателя и дистанционной работы, по нашему мнению такое сочетание работ необходимо предусмотреть и дополнить содержание Трудового кодекса Республики Казахстан такой формой выполнения работы, как частичная занятость.

При рассмотрении требований к форме заключения трудового договора, хотелось бы отметить, что законодательством Республики Казахстан предусмотрено только его письменная форма. Трудовым правом Российской Федерации допускается заключение трудового договора о дистанционной работе путем обмена работника и работодателя электронными документами, в дальнейшем обеспечив представление оформленных документов на бумажном

носителе.

Согласно ст. 312.2 Трудового кодекса Российской Федерации, трудовой договор о дистанционной работе и соглашения об изменении определенных сторонами условий трудового договора о дистанционной работе могут заключаться путем обмена электронными документами. В случае, если трудовой договор о дистанционной работе заключен путем обмена электронными документами, работодатель не позднее трех календарных дней со дня заключения данного трудового договора обязан направить дистанционному работнику по почте заказным письмом с уведомлением оформленный надлежащим образом экземпляр данного трудового договора на бумажном носителе [Трудовой Кодекс РФ, 2001, № 197-ФЗ].

Законодательством Республики Казахстан также предусмотрен электронный документооборот, который используется в различных направлениях деятельности пользователей информационно-коммуникационных технологий.

Согласно ст.6 Закона Республики Казахстан «Об электронном документе и электронной цифровой подписи» Электронный документооборот осуществляется в государственных и негосударственных информационных системах на основе следующих принципов:

- 1) функционирования различных систем электронного документооборота;
- 2) использования электронных документов в любых сферах деятельности, где применяются информационно-коммуникационные технологии для создания, обработки, хранения и передачи данных;
- 3) передачи электронных документов с использованием любых информационных систем [Закон РК, 2003, № 370-II «Об электронном документе и электронной цифровой подписи»].

Ввиду того, что электронный документооборот предусмотрен законодательством Республики Казахстан и не имеет запрета на применение его в трудовом праве, предлагаем предусмотреть этот оборот при заключении трудового договора о дистанционной работ в редакции предложенной трудовым правом Российской Федерации.

В соответствии с указанным предлагаем ст.138 Трудового кодекса Республики Казахстан дополнить текстом следующего содержания: 4. Трудовой договор о дистанционной работе и соглашения об изменении определенных сторонами условий трудового договора о дистанционной работе могут заключаться путем обмена электронными документами. В случае, если трудовой договор о дистанционной работе заключен путем обмена электронными документами, работодатель не позднее трех календарных дней со дня заключения данного трудового договора обязан направить дистанционному работнику

по почте заказным письмом с уведомлением оформленный надлежащим образом экземпляр данного трудового договора на бумажном носителе.

При рассмотрении, предусмотренных действующим трудовым законодательством Республики Казахстан положений трудового договора о дистанционной работе нами были даны следующие предложения:

Так как перечень документов необходимый для заключения трудового договора о дистанционной работе с иностранным работником, проживающим за пределами Республики Казахстан законодательством Республики Казахстан, в настоящее время не урегулирован, предлагаем п.2 ч.1 ст.32 Трудового кодекса Республики Казахстан изложить в следующей редакции:

2) вид на жительство или удостоверение лица без гражданства (для иностранцев и лиц без гражданства, постоянно проживающих на территории Республики Казахстан) либо удостоверение беженца; для иностранных граждан, проживающих на территории других государств, паспорт или удостоверение личности.

В связи с тем, что работодателю необходимо создать безопасные условия труда для работника возникает вопрос соблюдения условий труда работодателем и проведение расследования несчастного случая, связанного с трудовой деятельностью иностранного гражданина, находящегося на территории другого государства. По нашему мнению в содержании Трудового договора необходимо отдельно предусмотреть заключение трудового договора о дистанционной работе с иностранными гражданами, находящимися на территории Республики Казахстан и иностранными гражданами, находящимися за ее пределами. Регулирование дистанционной работы требует ее подробного рассмотрения и детализированного дополнения законодательства Республики Казахстан по этому вопросу.

В мировой практике широко применяется совмещение работником работы в месте расположения работодателя и дистанционной работы, по нашему мнению такое сочетание работ необходимо предусмотреть и дополнить содержание Трудового кодекса Республики Казахстан такой формой выполнения работы, как частичная занятость.

Ввиду того, что электронный документооборот предусмотрен законодательством Республики Казахстан и не имеет запрета на применение его в трудовом праве, предлагаем ст.138 Трудового кодекса Республики Казахстан дополнить текстом следующего содержания: 4. Трудовой договор о дистанционной работе и соглашения об изменении определенных сторонами условий трудового договора о дистанционной работе могут заключаться путем обмена электронными документами. В том случае, когда трудовой договор о дистанционной работе заключен путем обмена электронными документами, работодатель не позднее трех календарных дней со дня заключения данного трудового договора обязан направить дистанционному работнику по почте заказным письмом с уведомлением оформленный надлежащим образом экземпляр данного трудового договора на бумажном носителе.

Развитие информационно-коммуникационных технологий способствовало появлению новой формы осуществления трудового процесса вне места расположения работодателя, такому как дистанционная работа. В настоящее время дистанционные работники и работодатели очень заинтересованы в более четкой регламентации заключения трудового договора о дистанционной работе и поэтому представляется необходимым обратить особое внимание на разрешение этого вопроса.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Трудовой кодекс Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года № 414-V
2. Трудовой кодекс Российской Федерации от 30 декабря 2001 года № 197-ФЗ
3. Закон Республики Казахстан от 7 января 2003 года № 370-II «Об электронном документе и электронной цифровой подписи»

Аяпова Б.А.

преподаватель кафедры «Уголовного процесса и криминалистики»
Южно-Казахстанский Государственный Университета им.М.Ауэзова

Ким Э.П.

к.ю.н., доцент
заведующая кафедры «Уголовного процесса и криминалистики»
Южно-Казахстанский Государственный Университета им.М.Ауэзова

Сартаева К.Р.

к.ю.н., преподаватель кафедры «Уголовного процесса и криминалистики»
Южно-Казахстанский Государственный Университета им.М.Ауэзова

РАЗВИТИЕ ЦИФРОВЫХ СЕРВИСОВ В СФЕРЕ УГОЛОВНОГО СУДОПРОИЗВОДСТВА

Түйін. Мақалада «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы және Бас прокуратураның «Азаматтардың мүддесінде қылмыстық процесті оңтайландыру» жобасын іске асыру мәселелері қарастырылады.

Қылмыстық сот ісін жүргізуге «Электрондық қылмыстық іс» модулін енгізудің іс жүргізу және ұйымдастыру мәселелері талқыланады.

Түйінді сөздер: Электрондық құжат, сотқа дейінгі тергеудің басталуы, электрондық қылмыстық іс, сотқа дейінгі тергеудің бірыңғай тізілімі, қашықтықтан тергеу әрекеттері.

Резюме. В настоящей статье рассматриваются вопросы реализации Государственной программы «Цифровой Казахстан» и проекта Генеральной прокуратуры «Оптимизация уголовного процесса в интересах граждан», касающиеся расследования уголовных дел в электронном формате. Обсуждаются процессуальные и организационные проблемы внедрения в уголовное судопроизводство модуль «Электронное уголовное дело».

Ключевые слова: Электронный документ, начало досудебного расследования, электронное уголовное дело, единый реестр досудебных расследований, дистанционные следственные действия.

Summary. This article deals with the implementation of The state program «Digital Kazakhstan» and the project of the General Prosecutor's office «Optimization of the criminal process in the interests of citizens», concerning the investigation of criminal cases in electronic format.

Procedural and organizational problems of introduction of the module «Electronic criminal case» into criminal proceedings are discussed.

Keywords: Electronic document, start of pre-trial investigation, electronic criminal case, unified register of pre-trial investigations, distance investigative activities.

В Послании народу «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность» была поставлена задача развития цифровых сервисов в различных отраслях, необходимость адаптации нашего законодательства под новые реалии.

Отметим, что Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан содержит понятие электронного документа – это документ, в котором информация представлена в электронно-цифровой форме и удостоверена посредством электронной цифровой подписи (п. 15 ст. 7 УПК РК). В УПК РК приведен перечень тех документов, которые могут быть представлены в электронной форме. К ним относятся: заявление об уголовном правонарушении (ч. 1 ст. 181 УПК РК); гражданский иск (ч. 5 ст. 167 УПК РК); замечания на полный или краткий протокол судеб-

ного заседания (ст. 348, 348-1 УПК РК); протокол главного судебного разбирательства (ч. 8 ст. 347 УПК РК); ходатайство прокурора о восстановлении срока на подачу апелляционной жалобы (ч. 1 ст. 419 УПК РК); запрос на истребование уголовного дела для подачи ходатайства, лицами, имеющими право на внесение представления, принесение протеста на вступившие в законную силу судебные акты (ст. 486 УПК РК); ходатайство, протест или представление о пересмотре вступивших в законную силу судебных актов (ч. 1 ст. 488 УПК РК).

Кроме того в виде электронных документов допускается оформление доказательств: заключение эксперта (ч. 1 ст. 283 УПК РК); заключение специалиста (ст. 117 УПК РК).

Согласно п. 5 ч. 3 ст. 122 УПК РК ход и результаты опроса защитником и представителем по-

терпевшего лиц, предположительно владеющих информацией, относящейся к уголовному делу, с помощью технических средств, могут быть отражены на электронном носителе, который приобщается к уголовному делу. Правом предоставления сведений в форме электронного документа для приобщения их к уголовному делу в качестве доказательств наделяются также подозреваемый, обвиняемый, защитник, частный обвинитель, потерпевший, гражданский истец, гражданский ответчик и их представители, а также любые граждане и организации (ч. 4 ст. 122 УПК РК) [Уголовно-процессуальный кодекс РК, 2014 года № 231-V].

Отметим общеизвестный факт: традиционно весь ход расследования по уголовному делу фиксируется на бумаге в письменных процессуальных документах, именно бумажные документы – протоколы следственных действий, решения следователя, прокурора и суда отображаются – являются основным носителем информации. В итоге по сложным и многоэпизодным уголовным делам собранные материалы подшиваются в несколько объемных томов. При общей перегруженности досудебного производства (производство следственных действий, согласование процессуальных действий с прокурором, получение санкций, языковые переводы, ознакомление участников процесса с материалами, судебные экспертизы и другие процессуальные действия) даже просто на оформление материалов уголовного дела затрачиваются человеческие и временные ресурсы.

Для сокращения сроков расследования и бюджетных затрат в декабре 2017 г. в Уголовно-процессуальный кодекс был введен новый термин: «формат уголовного судопроизводства» (ст. 42-1 УПК РК), что предусматривает возможность выбора формата: бумажный и электронный.

Приведенные новеллы УПК РК позволили начать реализацию проекта Генеральной прокуратуры «Оптимизация уголовного процесса в интересах граждан», результаты которого должны обеспечить максимально быстрое завершение расследования и направление в суд уголовных дел. С целью исключения фальсификации доказательств и применения пыток предусмотрено проведение допросов (очных ставок) в специальных следственных кабинетах с видеокамерами, а также максимальное использование органами уголовного преследования при проведении следственных действий технических средств.

Стратегическим планом развития Республики Казахстан до 2025 года, утвержденным Главой государства, предусмотрен поэтапный перевод уголовного судопроизводства на электронный формат.

В рамках реализации Государственной про-

граммы «Цифровой Казахстан» Генеральной прокуратурой на базе информационной системы «Единый реестр досудебных расследований» (ИС ЕРДР) в 2017 году разработан модуль «Электронное уголовное дело» (е-УД), который интегрирован с судебной информационной системой «Төрелік». Модуль «Электронное уголовное дело», предназначен для организации подготовки, ведения, отправления, получения и хранения электронного уголовного дела. Текстовые сообщения участникам уголовного процесса для их уведомления либо явки к лицу, ведущему уголовный процесс, отправляются через мобильную связь или электронную почту посредством использования функционала «SMS-оповещение», а функционал «Публичный сектор», позволяет участникам уголовного процесса получать удаленный доступ к материалам электронного уголовного дела, подавать жалобы и ходатайства. Если у участников уголовного процесса отсутствует возможность удаленного доступа для ознакомления с материалами уголовного дела, лицо, ведущее уголовный процесс, воспроизводит соответствующие материалы, с возможностью получения их электронной копии.

Следует отметить, что процедура электронного производства по уголовному делу в УПК РК подробно не регламентирована, обозначены лишь возможность ее ведения и определенный перечень процессуальных документов и видов доказательств, которые могут иметь электронный формат. По этой причине законодатель предоставил Генеральному прокурору Республики Казахстан полномочия принимать нормативные акты, обязательные для исполнения всеми органами уголовного преследования, по вопросам ведения уголовного судопроизводства в электронном формате (ч. 6 ст. 58 УПК РК). 3 января 2018 г. была утверждена Инструкция о ведении уголовного судопроизводства в электронном формате (далее – Инструкция). В Инструкции пошагово описывается процедура ведения электронного уголовного дела [Приказ Генерального прокурора РК, 2018 года № 2].

В соответствии с ч. 2 ст. 42-1 УПК РК при принятии уголовного дела в свое производство лицо, которому поручено досудебное расследование, принимает решение о выборе электронного формата, о чем выносит мотивированное постановление. После вынесения постановления в модуле е-УД в течение 24 часов формируется автоматическое уведомление надзирающему прокурору, в это же время подозреваемый, обвиняемый, их законные представители, защитник, частный обвинитель, гражданский ответчик, потерпевший, гражданский истец, их представители уведомляются о принятом решении.

Должностное лицо органа уголовного преследования получает доступ к ведению элек-

тронного уголовного дела в ИС ЕРДР при прохождении процессов авторизации и аутентификации посредством: электронной цифровой подписи (ЭЦП), выданной Национальным удостоверяющим центром Республики Казахстан; персонального идентификационного номера-кода, присваиваемого государственным органом, осуществляющим в пределах своей компетенции статистическую деятельность в области правовой статистики и специальных учетов; идентификации с использованием биометрического считывателя.

При создании электронных документов лицо, ведущее уголовный процесс, использует имеющиеся в ИС ЕРДР шаблоны. Подписание процессуальных и иных документов, составленных в электронном виде, осуществляется участниками уголовного процесса путем заверения электронной цифровой подписи.

Документы материалов уголовного дела, созданные ранее на бумажном носителе, после принятия решения о ведении уголовного дела в электронном формате, сканируются и вкладываются в электронное уголовное дело в виде PDF-документов незамедлительно, но не позднее двадцати четырех часов после вынесения постановления о ведении электронного судопроизводства. Бумажные документы, переведенные в электронный формат, сохраняются органами уголовного преследования, и подлежат направлению в прокуратуру или в суд вместе с электронным уголовным делом. Медиа-файлы, которые по решению лица, ведущего уголовный процесс, приобщены к электронному уголовному делу, подлежат вложению в модуль е-УД. В ИС ЕРДР заполняются необходимые информационные учетные документы, осуществляется электронное взаимодействие с экспертами, специалистами, а также с судом.

Доступ к материалам электронных уголовных дел имеет надзирающий прокурор, получающий посредством ИС ЕРДР информирование о принимаемых по делу решениях, и имеющий возможность проверки законности, согласования и утверждения процессуальных решений органов, ведущих уголовный процесс, а также передачи электронного уголовного дела в суд.

Согласно материалам сайта Верховного Суда Республики Казахстан, первое электронное уголовное дело было рассмотрено в январе 2018 г.

В городе Шымкенте за 11 месяцев 2019 года в электронном формате расследовались 4148 уголовных правонарушений. Из них направлено в суд 320 дел. Прерваны – 2416 дел. Прекращены – 2422 дел [Форма отчета 1-М, <http://pravstat.prokuror.gov.kz/rus/>].

Анализ практики досудебного производства по уголовным делам в электронном формате показал наличие трудностей, которые затрагивают процессуальные и организационные аспекты.

Каким образом осуществляется расследование уголовного правонарушения в электронном формате?

Поступающие заявления, все обращения регистрируются в книгу учета КУИ.

Начало досудебного расследования фиксируется регистрацией в ЕРДР, принимается решение об электронном формате расследования уголовного правонарушения.

В настоящее время расследование по всем уголовным делам в электронном формате проводится в форме дознания. УПК РК регламентирован процессуальный статус дознавателя (ст.63 УПК РК), определена подследственность уголовных дел. По категориям дел небольшой и средней тяжести дознаватель принимает исходные материалы, приступает к досудебному производству, осуществляется проведение следственных действий.

В чем специфика производства следственных действий по уголовным делам рассматриваемого формата?

Анализ практики расследования показал, что для производства следственных действий еще не урегулирована процедура их дистанционного проведения. Так, для осмотра места происшествия по уголовному делу, ведущемуся в электронном формате, осуществляется выезд на место происшествия. Поскольку осмотр места происшествия является первоначальным неотложным следственным действием, он производится безотлагательно, и дознаватель, осуществляющий досудебное расследование, получив заявление или сообщение о совершенном уголовном правонарушении, немедленно выезжает к месту события и производит осмотр с применением научно-технических средств фиксации хода и результатов.

По общему правилу осмотр места происшествия обнаруженных следов и иных материальных объектов осуществляется на месте производства следственного действия. В отдельных случаях, когда для осмотра потребуется продолжительное время или если осмотр на месте обнаружения значительно затруднен, объекты изымаются, упаковываются, опечатываются и без повреждений доставляются в приспособленное для производства осмотра место.

Понятно, что такие действия невозможно произвести дистанционно. Ход процессуального действия фиксируется составлением протокола, создаваемого на бумажном носителе в ходе совершения выездных следственных действий, затем сканируются и вкладываются в электронное уголовное дело в виде PDF-документов незамедлительно.

Производство допроса в дистанционном формате носит единичный характер и ограничено регламентацией ст. 213 УПК РК.

Что касается назначения судебной эксперти-

зы, то постановление о назначении экспертизы вместе с объектами экспертного исследования доставляются в экспертное учреждение, как правило, самим дознавателем или нарочным.

На сегодняшний день протоколы следственных действий, заключение эксперта оформляются на бумажных носителях, а затем бумажные документы переводятся в электронный формат, сохраняются органами уголовного преследования, и подлежат направлению в прокуратуру или в суд вместе с электронным уголовным делом. При создании отдельных процессуальных и иных электронных документов дознаватель использует имеющиеся в ИС ЕРДР шаблоны, подписание которых, осуществляется участниками уголовного процесса путем заверения электронной цифровой подписи.

Несомненным преимуществом электронного уголовного дела является дистанционное санкционирование. Например, для избрания меры пресечения, нет необходимости доставки арестованного, в конвоировании подозреваемых на большие расстояния, поскольку процедура санкционирования будет проводиться в режиме видео-конференц-связи, что позволяет исключить риски побега, сократить временные издержки, сэкономить бюджетные средства, затрачиваемые на обеспечение доставки подозреваемых, обвиняемых.

Большую роль в оптимизации уголовного судопроизводства играет интеграция с информационными базами государственных органов. В рамках электронного уголовного дела дознавателю сведения о лицах или имуществе, проходящих по делу, не нужно запрашивать из государственных органов, поскольку доступ к интегрированным системам дает возможность получить необходимые данные в электронном виде.

Надзирающий прокурор, имеет возможность проверки законности, своевременного информирования о принимаемых по делу решениях, согласования и утверждения процессуальных решений органов, ведущих уголовный процесс, осуществляя доступ к материалам электронных

уголовных дел посредством ИС ЕРДР.

В практической деятельности требую урегулирования вопросы перехода уголовного судопроизводства из электронного формата на бумажный. Хотя эти случаи обозначены в Инструкции: «...необходимость направления материалов уголовного дела в иностранное государство для продолжения уголовного преследования; необходимость приобщения к материалам уголовного дела сведений, составляющих государственные секреты и иную охраняемую законом тайну», возникают иные нештатные ситуации, требующие изменение формата уголовного судопроизводства. Каков порядок действий дознавателя в случае возникновения долговременных сбоев работы ИС ЕРДР, при условии нахождения всех материалов уголовного дела в электронном формате и невозможности их распечатывания. Здесь возникает угроза нарушения процессуальных сроков досудебного производства, содержания лиц под стражей и производства следственных и процессуальных действий.

Кроме того, в УПК РК и Инструкции прямо не указано, каковы требования к электронным документам, представляемым участниками производства по делу следователю, в частности, требования к объему документа, качеству сканирования, обязательным реквизитам. И, совершенно справедливо поднимается вопрос хранения уголовных дел в электронном формате. Учитывая скорость развития IT-технологий, совершенствования электронных носителей информации, программное обеспечение и компьютерная техника следующей пятилетки не обеспечат считывание сегодняшней информации.

Таким образом, рассмотрение отдельных аспектов уголовно-процессуального законодательства и, изучение практики расследования уголовных дел в электронном формате, показали необходимость совершенствования отраслевого законодательства и правоприменительной практики, научно-практического комментирования вопросов правоприменительной практики.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года № 231-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 28.10.2019 г.)
2. Приказ Генерального прокурора Республики Казахстан от 3 января 2018 года № 2. Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 23 января 2018 года № 16268.
3. Форма отчета 1-М «О зарегистрированных уголовных правонарушениях» Электронный ресурс: Режим доступа- <http://pravstat.prokuror.gov.kz/rus/>- свободный

Бейсебаева С.Б.

з.ғ.к., доценті

«Мемлекет және құқық теориясы» кафедрасы

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

Гасанов А.А.

з.ғ.к., аға оқытушысы

«Әлеуметтік және құқықтық пәндер» кафедрасы

SILKWAY Халықаралық университеті

Канаева М.П.

заң ғылымдарының магистрі, аға оқытушысы

«Әлеуметтік және құқықтық пәндер» кафедрасының

SILKWAY Халықаралық университеті

ҚАЗІРГІ ЗАМАН МЕМЛЕКЕТТЕРІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТІ

Түйін. Бұл мақалада қазіргі мемлекеттің әлеуметтік қызметі және мемлекеттің әлеуметтік функциясы туралы теориялық және құқықтық идеялардың қалыптасуы қарастырылған.

Түйінді сөздер: әлеуметтік функция, тұлға, қоғам, мемлекет, әлеуметтік қолдау, заң, құқықтық доктрина, әлеуметтік мемлекет.

Резюме. В данной статье рассматриваются социальная функция современного государства и формирование теоретико-правовых представлений о социальной функции государства.

Ключевые слова: социальная функция, личность, общества, государства, социальная поддержка, права, правовая доктрина, социальное государства.

Summary. This article discusses the ways in which the theory of law is created and the initiation of law.

Keywords: theory of law, understanding of law, legal doctrine, logical principles, legal idea.

Тарих көрсеткендей, қоғамның жекелеген мүшелерін және әртүрлі топтарды бүкіл қоғам топтарымен салыстыруға келмейтін әлеуметтік қолдау мәселелері құқықтық жүйенің қалыптасу кезеңінен бері шешіліп келеді.

Тарихтың маңызды кезеңінде шіркеулер, қауымдастықтар, қайырымдылық ұйымдары, кедейлерге арналған арнайы қорлар, жеке меценаттар сияқты түрлі қоғамдық институттар халықтың әлеуметтік әлсіз топтарын қолдауға көбірек қатысты болды. Мемлекет кейбір қоғам мүшелерінің әлеуметтік әл-ауқатының сақталуын адамдардың басқа топтары үшін жауапкершілік шараларын қолдануға негіз ретінде бұрыннан қарастырып келді. Сонымен, орта ғасырларда Еуропа елдері халықтың маргиналды топтарына қарсы қатал репрессивті шаралар қолданды.

Кедейлерге қайырымдылық жасау мемлекеттің тарихи міндеттерінің бірі болып табылады, оны жүзеге асыру кешенді саясатты әзірлеуді және оны тиісті құқықтық ресімдеуді қажет етеді.

Әлеуметтік мемлекет (нем. *Sozialstaat* [Всемирная энциклопедия: Философия, А.А. Грицанов, 2001. б. 1173]).

]) – мемлекеттің әрбір азаматтың лайықты үшін өмір сүру дәрежесіне жету үшін және қалыптасқан әлеуметтік теңсіздікті жою және тұрмысы төмен мүдделі жандарға көмек көрсету

үшін, әділеттілік принципіне сәйкес материалдық игілігі қайта бөлуге бағытталған саясаты [В. Е. Чиркин, БРЭ, 2004-2017].

Әлеуметтік қызмет – белгілі бір мақсатқа жету үшін немесе нақты бір құндылықтарды іске асыру үшін әлеуметтік әрекет етудің қандай да бір механизмін пайдалану [Словарь русского языка, 1984, с.689].

Мемлекеттің әлеуметтік функциясы өзінің дамуында үлкен жолдан өтті. Мемлекет ұйымдастырған қоғам жағдайында әлеуметтік қызметті әртүрлі қоғамдық институттар (шіркеулер, қауымдастықтар, қайырымдылық ұйымдар), соның ішінде мемлекет те жүзеге асырды.

Әлеуметтік қатынастардың күрделенуі, халықтың түрлі топтарының (кәсіподақтар, саяси партиялар, қоғамдық ұйымдар) мүдделерін қорғай алатын жаңа әлеуметтік қажеттіліктер мен институттардың пайда болуы мемлекеттің әлеуметтік қорғау саласындағы қызметі жүйелі және ұзақ мерзімді сипатқа ие болуына әкелді.

«Санның сапаға ауысуы» туралы жалпы философиялық заңға сүйене отырып, XIX ғасырдың аяғы - XX ғасырдың басында әлеуметтік қорғау саласындағы мемлекеттік қызмет түрлерінің біртіндеп жинақталуы мемлекеттің дербес әлеуметтік функциясының қалыптасуына әкеледі.

Мемлекеттің әлеуметтік қызметіне қатысты саяси-құқықтық ойдың дамуын ғылыми

және практикалық зерттеу қызығушылық тудырады.

Мемлекет функциялары туралы теориялық идеялар кеңестік кезеңдегі теориялық және заң ғылымының дамыған бағыттарының бірі болғанына қарамастан, мемлекеттің әлеуметтік функциясына қатысты дәстүрлі түрде пайдаланылған анықтамалар мен құрылыстар әрдайым мемлекеттің функционалдық теориясына сәйкес келмеді. Зерттелетін қызмет саласының мазмұны негізсіз тарылды, құқықтық жүйе теориясы тұрғысынан мемлекеттің әлеуметтік қызметін сипаттауға мүмкіндік беретін ұғымдар болмады.

Мемлекеттің әлеуметтік функциясына жүйелі көзқарастың жоқтығы, мемлекет функциялары мен оның әкімшілік-аумақтық формасы арасындағы қатынастар, байланысты функциялардың «қатынасы» (әлеуметтік және экономикалық, әлеуметтік және экологиялық, әлеуметтік және ақпараттық-коммуникативті және т.б.), мемлекеттің әлеуметтік функциясын нығайту немесе әлсірету жағдайында заңнама жүйесін (оның жекелеген салаларын) құру ерекшеліктері және т.б. туындады.

Біртұтас мемлекеттерде әлеуметтік қызмет саласы жүйелі жұмыс істеді.

Федералды штаттардың ерекшеліктері әрдайым ғылыми қоғамдастықтың назарында болды, алайда қазіргі уақытта федералды штаттарда әлеуметтік функцияны жүзеге асырудың салыстырмалы талдау, бірқатар факторлармен анықталатын теориялық және практикалық қызығушылық тудырады.

Мемлекеттің әлеуметтік функциясында біріншіден, әлеуметтік функцияны зерттеушілер мемлекет қызметінің басым бағыты ретінде мойындайды, ол халықаралық құжаттарда да, ұлттық заңнамада да көрініс табады, екіншіден, жалпы демографиялық қартаю, жұмыссыздық және көші-қон проблемалары сияқты процестер рөлді қайта қарастыруды қажет етті.

Үшіншіден, ғылыми хабардарлық түрлі федерация субъектілерінің әлеуметтік мәселелерді шешудегі белсенді рөлін талап етеді.

Төртіншіден, субъектілердің әлеуметтік дамуындағы айырмашылықтарды туғызатын федерацияларға тән субъектілердің экономикалық айырмашылығы мәселесі.

Бесіншіден, федерацияларда әлеуметтік функцияны іске асырудың үйлесімді бейнесін қалыптастыруға мүмкіндік беретін жан-жақты зерттеудің жоқтығы.

Австрияда, Германияда және Ресейде әлеуметтік міндеттемелерді орындау ерекшеліктері еуропалық федерацияларда әлеуметтік функцияны жүзеге асыруды реттейтін жалпы заңдылықтарды анықтауға, сондай-ақ зерттелетін саладағы негізгі бағыттарды анықтауға мүмкіндік берді.

Қазіргі әлемде адам – басты құндылық, оның

әл-ауқаты мен болашаққа деген сенімділігі – бұл әлеуметтік функция құралдарының көмегімен шешуге болатын мемлекеттің бірінші кезектегі міндеті. Енді мемлекеттің қаржылық мүмкіндіктері мен қоғамның қажеттіліктері, тәуелділіктен арылу және шаралардың орындалуын қамтамасыз ету арасындағы тепе-теңдік жағдайын табу қажет етеді.

Халықтың түрлі топтарының арасында мұқтаж болған адамға, мемлекет тарапынан көмек алушыға әлеуметтік қолдау қажеттілігі күннен күнге күшеюде. Кедейлікпен күресуде және халықтың әл-ауқатын жақсартуда көптеген түрлі қазіргі әдістерді қолдану қажет. Әлемдегі бүгін экономика, инфрақұрылым және басқарудағы жаңғырту, халықтың өмір сүру сапасын жақсарту бойынша нақты серпіліс жасауға мүмкіндік беретін, зор технологиялық әлеуетті дамытып, жинақ жасауды қажет етеді.

Заң ғылымындағы мемлекеттің функционалды теориясы іргелі болып табылады, оның мазмұны, даму кезеңдері және жеке көріністері үнемі зерттеу объектісі болып табылады.

Отандық ғылымда, оны зерттеу 19 ғасырдың соңында басталды, осы тұжырымдаманың және оның классификациясының дамуына елеулі үлес қосқан көптеген заңгер ғалымдар мемлекеттің функцияларын ғылыми зерттеумен айналысты.

Мемлекеттің функционалдық теориясының элементі ретінде мемлекеттің әлеуметтік функциясы зерттеуді қажет етті.

XIX ғасырдың аяғы – XX ғ. (Г.Желлинек, Л.Дуги, А.Менгер және т.б.) [Евстратов А.Э., 2005, с.24].

Отандық ғылымда мемлекеттің әлеуметтік функциясын ғылыми тұрғыдан түсінуге, оның мемлекеттік функциялардың жалпы жүйесіндегі ерекшелігін анықтауға тырысу өткен ғасырдың 60-70 жылдарға ғана тән.

Мемлекеттің әлеуметтік функциясының дамуы мен іске асырылуының ерекшеліктері салалық заң ғылымдары аясында (негізінен әлеуметтік қамсыздандыру туралы заң), сонымен қатар жалпы құқық теориясы аясында талданады. Жалпы теориялық зерттеулерде мемлекеттің әлеуметтік қызметі азаматтардың әлеуметтік құқықтары арқылы қарастырылады.

Мемлекеттің әлеуметтік функциясы – бұл барлық азаматтардың лайықты өмір сүруіне және еркін дамуына жағдай жасау, халықтың осал топтарын әлеуметтік қолдаудың арнайы шараларын қамтамасыз ету жөніндегі міндеттер жиынтығын қамтитын мемлекеттің негізгі қызметі.

Әлеуметтік функцияның басқа функцияларға қатысты басымдығы конституциялық деңгейде кепілдендірілген.

Отандық ғылымда мемлекеттің әлеуметтік функциясының теориялық негіздерінің қалыптасуы 19 ғасырдың соңында басталады деген пікірге сүйене отырып, революцияға дейінгі са-

яси және құқықтық ойларда әлеуметтік мемлекеттің және теориясының қалыптасуына ықпал еткен келесі идеяларды бөліп көрсету ұсынылды: мемлекет өзінің өзі туралы әлеуметтік мәселелерді шешіп, адам өзіне, әл-ауқат, қамқорлық жасауы керек (Б.Н.Чичерин); мемлекет шектеулі өкілеттіктерді жүзеге асыруы керек (бақылау және қадағалау, қайырымдылық көмек), халықтың әл-ауқатын қоғам шешуі керек (И.Е.Андреевский, П.И.Георгиевский, П.И. Новгородцев); әлеуметтік мемлекет социалистік мемлекетке тең келеді [Л.К. Гончаров, 2010].

Б.А. Кистяковскийдің социалистік мемлекеттің құқықтық мәртебесі туралы теориясына сай келеді.

Кеңестік кезеңде зерттелген категорияның функционалдық теориясының аясында екі негізгі ұстаным қалыптасты: Кеңес мемлекетінде жеке, тәуелсіз әлеуметтік функцияның болмауы, өйткені барлық функциялар жалпы әлеуметтік сипатқа ие болды (С.Н. Братус, В.Е.Гулиев, А.И. Денисов, К.А.Мокичев, М.И.Байтин); Мемлекеттің дербес функциясы ретінде әлеуметтік функциялардың бөлінуі (М.И.Пискотин, Д.И.Чесноков, В.Д. Попков, Г.Н. Манов, Б.П. Кравцов) [Тарановский Ф.В., 2017, с.374].

80-жылдардың аяғы – 90-жылдардың басында. 20 ғасыр, әлеуметтік қызмет функционалдық теорияның міндетті элементіне айналады (А.В. Губин, А.С. Пиголкин, О.В. Родионова, И.А. Тарасова, В.П. Милетский) және мемлекет қызметінің басым бағыты (А.В. Толстикова, А.С. Новиков, Е.А. Грунис) [Гогин А.А., Липинский Д.А., Малько А.В., 2016].

Еуропалық мемлекеттердің нормативтік құқықтық актілеріне, тарихи дереккөздерге және отандық және шетелдік ғылыми қайраткерлердің еңбектеріне негізделген, халықтың әл-ауқатын қамтамасыз ету жөніндегі мемлекеттік міндеттемелердің көлемі сияқты кезеңге бөлу үшін негіз қолдана отырып әрекет жасау қажет.

Мемлекеттің әлеуметтік функциясын нормативті – құқықтық актілерді дамытудың келесі кезеңдерін бөлу ұсынылады.

Бірінші: X ғ. - XIII – XIV ғасырдың бірінші жартысы. - діни қызметкерлер әлеуметтік функция атқарды, осы кезеңде діни актілермен нормативтік реттеу жүргізілді.

Екінші: XIV екінші жартысы – XVII ғасырдың басы. Паперизмге қарсы репрессивті шараларды енгізу туралы заңдарды қабылдау арқылы мемлекеттің әлеуметтік салаға араласу кезеңі болды.

Үшіншісі: XVII – XVIII ғғ. - қаржылық қамтамасыз етуді мемлекет жүзеге асыратын әлеуметтік функцияның жекелеген элементтерін (білім беру, денсаулық сақтау, бала мен ана құқығын қорғау мәселелері, жұмыспен қамту проблемасы) заңнамалық түрде ресімдеуге алғашқы әрекеттер берілді.

Төртінші: XVIII – XX ғасырдың басы. «Әлеуметтік мемлекет» идеяларын тарату. Бұл дәуірді екі кезеңге бөлуге болады:

XVIII ғасыр - XIX ғасырдың бірінші жартысы – индустриалды қоғамның өсіп келе жатқан қажеттіліктері кезеңі, бұл мемлекеттердің әлеуметтік қызметі салаларын заңнамалық реттеуді кеңейтуді, қайырымдылық жүйесінің дағдарысын талап етеді;

XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басы – әлеуметтік функцияның негізгі элементтерінің заңнамада шоғырлануы, мемлекеттің әлеуметтік функцияны іске асыру және қаржыландыру бойынша міндеттемелер қабылдауы.

Бесінші: XX ғ. 30-шы - 80-ші жылдары. Адамның әл-ауқатын қамтамасыз ету мәселелері мемлекеттердің халықаралық мүдделерінің аясына айналады.

Мемлекеттің әлеуметтік функциясын конституциялық шоғырландыру тәжірибесі кеңінен таралды.

Алтыншы: XX ғасыр 1990 жж. Қазіргі кезең. Қазіргі әдістерді қолдана отырып, жинақталған тәжірибе мен заманауи шындықты ескере отырып, мемлекеттің әлеуметтік қызметін жүзеге асырудың ұтымды моделін іздеу [Гогин А.А., Липинский Д.А., Малько А.В., 2016, с.51].

Мемлекеттің әлеуметтік функциясы – қазіргі мемлекет функциялары жүйесінің тәуелсіз элементі.

Әлеуметтік функцияны шешуге бағытталған міндеттердің ауқымы (олардың ең бастысы - азаматтардың лайықты өмір сүруі мен дамуы үшін жағдайлар жасау; халықтың әлеуметтік қорғалмаған топтарына көмек көрсету) басқа функцияларды шешетін міндеттерге ұқсас емес.

Әлеуметтік функцияның өзіндік механизмі мен іске асыру құралдары бар [Радько Т.Н., Лазарев В.В., Морозова Л.А., 2016, с.481].

Мемлекеттің әлеуметтік функциясының тетіктерінің элементтеріне әлеуметтік заңнама, әлеуметтік міндеттемелерді қаржыландыру, мемлекеттік органдар мен түрлі әлеуметтік институттардың қызметі жатады.

Әлеуметтік функцияны орындау кезінде арнайы құралдар қолданылады: әр түрлі әлеуметтік төлемдерді есептеу және төлеу, дәрі-дәрмектермен қамтамасыз ету, сауықтыру шаралары және т.б.

Еуропалық федерацияларда әлеуметтік функцияны жүзеге асыру саласында екі параллель процесті бөліп көрсетуге болады: атқарушы билік пен мемлекеттің әлеуметтік міндеттемелерін қаржыландыру саласындағы заңнамалық реттеуді және орталықсыздандыруды орталықтандыру.

Еуропалық федерацияларда субъектілер әлеуметтік функцияны жүзеге асырудың негізгі буыны болып табылады, олар үшін мына әдістер неге қолданылады: субъектілердің әлеуметтік

заңнамасын дамыту; әлеуметтік бағдарламаларды әзірлеу; халықты әлеуметтік қолдау шаралары туралы ақпараттандыру үшін интеграцияланған интернет-порталдар құру; әлеуметтік жауапкершілік саясаты жүргізетін бизнес-қоғамдастықпен ынтымақтастық.

Әлеуметтік заңнама дегеніміз – мемлекеттің әлеуметтік функциясын жүзеге асыруға бағытталған актілер жиынтығы.

Субъектілердің әлеуметтік құқықтық туралы заңнамаларын құқықтық реттеуінің пән мен реттеу әдістері келесі түрде жіктеуге болады: федералдық заңнамаларда баламасы бар субъектілердің әлеуметтік заңдары; федералдық заңнамалардағы құқықтық реттеудің пәні бойынша баламасы жоқ субъектілердің әлеуметтік заңдары.

Әр түрлі санаттағы азаматтарға әлеуметтік көмек көрсету мәселелері мемлекеттегі құрылтай субъектілерінің әлеуметтік заңнамасында маңызды орын алады.

Мұндай актілердің келесі топтарын бөлу ұсынылады: субъектілердің әлеуметтік заңнамасын-

да азаматтардың әртүрлі санаттарына әлеуметтік көмек көрсету мәселелері маңызды орын алады.

Мұндай актілердің келесі топтарын бөлу ұсынылады:

1) федералдық заңдарда көмек қарастырылмаған халықтың осы санаттарына әлеуметтік қолдау шараларын көрсетуді реттейтін субъектілердің заңдары;

2) федералдық заңдарда қарастырылған шараларға халықты қолдаудың қосымша шараларын белгілейтін субъектілердің заңдары;

3) азаматтарға әлеуметтік көмек көрсету үшін федерацияның өкілеттіктері субъектілерінің деңгейіне ауысу нәтижесінде шығарылатын субъектілердің заңдары: – субъектінің берілген өкілеттіктерді жүзеге асыруын реттейтін заңдар; - муниципалды деңгейде халыққа әлеуметтік көмек көрсету құқығын беретін заңдар [Кибардина Л. Н., 2010].

Бұл қазіргі біртұтас және федерациялық мемлекеттерінің әлеуметтік қызметіне тән нәрсе.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Всемирная энциклопедия: Философия/Главн. науч. ред. и сост. А.А. Грицанов. – М.: Аст, Мн.: Харвест, Современный литератор, 2001. С. 1173.
2. Социальное государство / В.Е. Чиркин // Большая российская энциклопедия : [в 35 т.] / гл. ред. Ю.С. Осипов. - М. : Большая российская энциклопедия, 2004-2017
3. Словарь русского языка: В 4-х т./АН СССР, Ин-т рус. яз.; под ред. А. П. Евгеньевой. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Русский язык, 1981-1984. Т.4 С-Я. 1984. С. 689.
4. Евстратов А.Э. Генезис идеи социального государства: историко-теоретические проблемы. Автореферат дис... / Омский государственный университет. Омск, 2005. 24 с.
5. Социальное государство / П. К. Гончаров // Новая философская энциклопедия : в 4 т. / пред. науч.-ред. совета В. С. Стёпин. - 2-е изд., испр. и доп. - М. : Мысль, 2010.
6. Тарановский Ф.В. Учебник энциклопедии права. – Юрьев: Типография, 2017. -с. 374.
7. Гогин А.А., Липинский Д.А., Малько А.В. и др. Теория государства и права: учебник/ под ред. А.В. Малько, Д.А. Липинского. – М.: Проспект, 2016. – с. 51.
8. Гогин А.А., Липинский Д.А., Малько А.В. и др. Теория государства и права: учебник/ под ред. А.В. Малько, Д.А. Липинского. – М.: Проспект, 2016. -с. 51.
9. Радько Т.Н., Лазарев В.В., Морозова Л.А. Теория государства и права: учебник для бакалавров – М.: Проспект, 2016.- с. 481.
10. Кибардина Л. Н. Основная проблематика и факторы кризиса современного социального государства // Омский научный вестник. -2010.
11. Акишин М.О. Функции государства и процесс модернизации//Ленинградский юридический журнал. – 2011. – № 3. – С. 60.

Бейсебаева С.Б.

З.ғ.к., доценті

«Мемлекет және құқық теориясы» кафедрасы

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

Жаманкараева Г.С.

құқық магистрі, аға оқытушысы

«Мемлекет және құқық теориясы» кафедрасы

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

Биболаева М.Б.

құқық магистрі, аға оқытушысы

«Мемлекет және құқық теориясы» кафедрасы

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

ҚҰҚЫҚТЫҢ ҒЫЛЫМИ ТЕОРИЯСЫН ҚҰРУ ЖОЛДАРЫ

Түйін. Бұл мақалада құқықтың ғылыми теориясын құру жолдары және құқықтың бастамасы қарастырылған.

Түйінді сөздер: құқық теориясы, құқықты түсіну, құқық доктринасы, логикалық принциптер, құқықтық идея.

Резюме. В данной статье рассматриваются способы создания теории права и инициирование права.

Ключевые слова: теория права, понимание права, правовая доктрина, логические принципы, правовая идея.

Summary. This article discusses the ways in which the theory of law is created and the initiation of law.

Keywords: theory of law, understanding of law, legal doctrine, logical principles, legal idea.

Қазіргі ғылымда құқық теориясының немесе құқықтық түсінудің басталу туралы даулы мәселені шешу қажеттілігімен анықталады.

Құқықтық түсінудегі басты мәселе, көбінесе құқықтың ғылыми білімінің әдістері мен логикасын анықтайды, құқықтың себептері мен мәні туралы идеялармен концептуалды түрде тығыз байланысты болып келеді, заңдар мен құқықтық жүйенің даму болашағы туралы терең түсінікке жетуге мүмкіндік береді, және оны құқықтық шындықтың ғылыми теориясын қалыптастырудың қажетті жағдайымен шешуге ықпал етеді.

Бұл мәселені зерттеу теориялық және практикалық тұрғыдан өзекті, себебі, ең алдымен құқықтық реттеу мен мемлекеттік басқаруды жүйелі түрде жетілдірудің, заңның үстемдігін құрудың, жаһандану жағдайында халықаралық ынтымақтастықтың тиімділігін арттырудың тиімді жолдарын іздеудің өзекті мәселелерін шешу тұрғысынан, сондай-ақ, оны құқықтық тұрғыдан түсінуден басталды. Мемлекеттегі әлеуметтік дамудың басым бағыттарына қол жеткізу, құқықтың ғылыми бастауын анықтаудан және оның әлеуметтік табиғатын аша отырып, жете түсінуге байланысты.

Құқықтың ғылыми теориясын құру жолындағы құқық теориясында құқықтың бастауы туралы әлі күнге дейін бірыңғай көзқарас жоқ.

Құқық доктринасындағы құқық туралы бастама ол құқықтың қарапайым «жасушасы» ретін-

де ғана танудан тұрады [Ибраева А.С., Сартаев С.А., Ибраев Н.С. и др., 2017. 344 с.].

Көптеген ғалымдар құқық түсінігі мәселесін және құқықтың пайда болуы мен әлеуметтік сипатындағы басқа келелі мәселелерді құқық ұғымына арнайы ғылыми зерттеулер жүргізу барысында, құқықтың тиісті ғылыми теориясын құрудың әдіснамалық негізі ретінде бастады. Сонымен бірге, ғылыми теорияны құрудың логикалық принциптерінің жүйесі ғылымда дамып, оның дұрыстығын дәлелдеді.

Құқықтың бастауы туралы тұжырымдаманы тереңнен іздеуіміз қажет.

Сонымен қатар, жаратылыстану ғылымындағы көрнекті теориялар ғылыми білімнің әмбебап және теориялық тұрғыдан тексерілген әмбебап логикалық принциптерінің жүйесін қолдану негізінде құрылды, ол кез-келген шынайы ғылыми теорияны құрудың сәттілігін анықтайды.

Бұл логикалық принциптердің жүйесі ішкі құқыққа сәйкес келетін ғылыми теорияны қалыптастырудың әдіснамалық негізін құра алады.

Көрсетілген әмбебап логикалық принциптерге сәйкес, кез-келген ғылыми теорияны, соның ішінде құқықтық теорияны құру процесінде, ғылыми таным процесі туралы толық және шынайы білімге қол жеткізудің жалпы мәселесін шешуге бағытталған бірқатар қажетті қадамдар жасалды.

Атап айтқанда, ол ғылыми білімнің теориялық

кезеңіне көшуде және ғылыми теорияның қалыптасуы кезінде ең алдымен тиісті ғылымның зерттеу объектісін таңдауда көрінеді.

Ғылыми таным процесін және ғылыми теорияны құрудың әмбебап логикалық принципін дамытудағы келесі қадам - бастапқы таңдалған объектіге теориялық талдау жүргізу және теорияны құру мен дамытудың нақты бастауын анықтау болып табылады.

Сонымен, танымдық іс – әрекеттің басталуын таңдалған зерттеу объектісіне қатысты анықтау мәселесін шешу, шынайы ғылыми білімнің кез-келген жүйесін құру үшін қажет.

Бүгінгі күні құқық теориясы ғылымындағы ғылыми теорияны құру үшін әмбебап логикалық принциптер жүйесі бойынша арнайы зерттеулер қажет.

Ғылыми теорияны құқық теория ғылымының айналымына енгізу үшін логикалық принциптер жүйесін енгізу мәселесін шешу жан-жақты көпқырлы болып келеді.

Біріншіден, ғылымды дамытуда ғылыми теорияның логикалық қағидалар жүйесін қазіргі заманғы құқық теориясы ғылымының даму қажеттіліктеріне, оларды құқық саласындағы ғылыми қызметке қолдану мүмкіндігін ескере отырып бейімдеу қажет.

Ғылыми теорияны құрудың жалпыға бірдей танылған логикалық қағидаларын сақтамай, заңның тиімді теориясын құру мүмкін емес.

Ғылыми білімнің екі әмбебап принципін қолдану тәжірибесін қарастырады :

- ғылыми құқық теориясының зерттеу саласын (объектісі мен пәнін) таңдау принципі ;
- ғылыми құқық теориясының бастауын (бастау нүктесін) анықтау принципі.

Жоғарыда аталған логикалық қағидалардың біріншісінің маңыздылығы, заңның ғылыми теориясын құрудың басқа логикалық қағидаларын жүзеге асырудың сәттілігі, оның іске асырылу сапасына байланысты болатындығына байланысты болып келеді.

Осы логикалық қағидалардың екіншісі – ғылым мен құқық ғылымында ең көп зерттелген бағыт.

Ғылыми теорияны құрудың жоғарыда аталған әмбебап қағидалары ғылыми болғандықтан, олардың мазмұны мен құқықтық теорияны ғылымда қолданудың арнайы аспектісі ерекше негіздеуді қажет етеді.

Кез келген теориялық білім пәндік шеңберді таңдаудан басталады, оны теориялық талдауға алу керек. Пәндік саланы таңдау – бұл теориялық білімнің маңызды сәті, өйткені ол танымдық әрекетті жүзеге асыру үшін объектіні объективті шындықтан оқшаулауға мүмкіндік береді. Құқық теориясы ғылымында зерттеудің шеңберін таңдау маңызды болып келеді.

Құқықтағы «бастама» мәселесін түсіну үшін ғылыми теорияның таным объектісінің сипат-

тамасымен тығыз байланыстырып қана қоймай, сонымен бірге ғалымның танымдық белсенділігі күшейте отырып, зерттеу объектісіне тән материалдық нәрсе ретінде қарастырылған дұрыс шығар.

В.В. Лапаева кез-келген құбылыстың шығу тегін оның табиғатын түсіну үшін зерделеу қажеттілігіне баса назар аударады, сондықтан «... құқықтық түсінудің әр түрлі түрлерінің танымдық әлеуеті құқық генезисінің процестерін түсіндіруде айқын көрінеді» [Лапаева В.В., 2012, с.444].

Құқық адам ойының жемісі. Заң – ақылдың болмысы. Ол бір уақытта пайда болған нәрсе емес. Адамзат тарихындағы көптеген белестерден өткен категория ретінде қарастырылуы қажет. Ол негізінен тығыз адам әрекетінің тәжірибесінен байланысты пайда болған категория.

Ол таным объектісінің қарапайым және нақты белгілерімен ерекшеленеді. Ол біртұтастық және әмбебаптықпен, әдет-ғұрып және қажеттілікпен, жалпыламалық пен сәйкестілікпен ерекшелінеді.

Ең алдымен, құқықтың барлық категориялары белгілі бір тұрғыдан, себеп нәтижесінен ғана емес екендігіне назар аудару қажет. Бұл «әмбебап құқықтық заң» ғана емес, бұл сыртқы, тәжірибелегі қатынастарды реттеудегі ең басты құрал. Бұл анықтама «тәжірибе мен ақыл-ойдың араласуы» нәтижесінде пайда болған, құқықтық құрылымдар мен құқық құрылымын білдіретін басқа да құқықтық нысандарға қатысты келіп туындайтын жағдаяттар.

Ол әлеуметтік реттеудегі құқықтық негіз. Оны қарапайым құрал ретінде қарауға болмайды.

Осы құқықтағы нормалар – «мәңгілікке үлгі» болып табылады. Олардың көмегімен қоғамда тәжірибе мен ақылға қонымды шешімдер шығарылады. Оның көмегінің негізінде, әмбебап және тепе-теңдік қағидатына ие, «тең өлшемге» негізделген мінез-құлық модельдерінің сенімді тоқтаусыз жұмыс істейтін, жүйелі жүйесін құру мүмкін болды. Сонымен қатар, заңды құралдарды өз еркімен пайдалану мүмкіндігімен байланысты, барлық айтарлықтай құқықтық іс әрекет адамдардың еркіндігіне, олардың құқықтық белсенділігіне және шығармашылығына байланысты тоқтаусыз жұмыс істейтін әлеуметтік механизмге айналды. Сондықтан құқықтық ғылым теориясында құқық табылған ақыл. Ол практикалық өмір саласындағы парасаттылықтың дәлелденген белгісі.

Құқық, құқықтық идеялар (дәлірек айтқанда, идеялар мен қағидалар), жоғарыда айтылғандай, құқықтық материалдық негізін, оның өзегі, құрылымын, ондағы құқықтық формалар, құрылымдар, рәсімдер адам ақыл ойының бастамасын білдіреді [Ағдарбеков Т.А. Ағдарбекова З.Т., 2017].

Тікелей құқықтық материалда, яғни заңдарда, сот шешімдерінде, басқа да құқықтық шын-

дықта, ол айтылып қана қоймай жазылған, туындаған құқықтық идеялар болды.

Әрине, оның бастысы – заңды идеялар өмірдің қарапайым, кезінде өздігінен туады және құрметтеледі, сонымен қатар пікірлер мен құмарлықтардың, қателіктер мен ашулардың қақтығысында, жалған есептер мен асыл әрекеттерде пайда болады.

Нәтижесінде көбінесе, олар өмірдегі сынақтар мен қателіктерден оңтайлы қорытындыға айналады, ол тұрмыстағы күрес нәтижесі кезінде туындайды, күнделікті қажеттіліктен, адамдардың мүдде – мұқтажын қанағаттандыру қажеттілігінен пайда болады, соның нәтижесінде, ақыл туындысы құқықтың өміршеңдігі білінеді.

Сондықтан, құқық адам ақылын неғұрлым жоғары мағынаға ие ететін және сонымен бірге адам ойының ажырамас бөлігі болып табылатын құбылыс ретінде қарауға тиіспіз. Өмірдегі барлық заң мәселелері адам ойымен байланысты.

Бұл заң мәселесіндегі орталық байланысты қарастырғанда, көбінесе ежелгі әдет ғұрыппен, жеке құқықты және көпшілік құқықпен байланыстырып қарау қажет.

Тарихи материалды неғұрлым нақты талдаумен және нақтылау сипаттамасымен дәл осылай айту керек.

Өмірлік тәжірибеде жоғары құқықтық идеяны ұмытпауымыз қажет.

В.М. Сырых былай деп кетеді, оның өкілдерінің уақыт ағымына байланысты «... әрбір құқық теориясы, олар жасаған теорияның бастапқы қағидаларына деген көзқарасын сыни тұрғыдан қайта қарап, олардың жолы әртүрлі болғанымен, бірақ олар бірдей нәтижеге – заң теориясының басталуын нақты түсінуге – қолданыстағы заңның негізі ретінде әрекет ететін және оны танып білетін негізгі қатынасқа келуге мәжбүр болады. Бұл теориялар құқық теориясының бастамасының шынайы түсінігін көрсетеді» [Сырых В.М., 2001, с.147].

Сонымен, қазіргі кездегі құқықтың әртүрлі теорияларының өкілдерін бөліп тұрған нәрсе, олардың тұжырымдарына тиісті ғылыми талдау жасай отырып, оларды біріктіру керек. Әдістің дұрыс қолданылуына байланысты, заңға және оның заңдылықтарына теориялық талдаудың бастамасы туралы жалпы түсінік беруге болады.

Құқық теориялары тек басында ғана емес, сонымен бірге түпкілікті нәтижелерде де біртұтас болуы керек.

Сонымен, М.Т. Баймаханов құқықтық норманы заңның «бастапқы клеткасы» ретінде қарастырады [Материалистическая диалектика как методология, 1981, с. 334].

Бұл көзқарас құқықтанушы ғалымдар В.Н. Кудрявцев пен М.И. Байтиннің ұстанымдарына да сәйкес келеді.

Мысалы, В.Н. Кудрявцев құқықтық норма

құқықтың бастапқы «жасушасы» ретінде қарайды [Кудрявцев В.Н., 1982, с.54], ал М.И. Байтин құқықтың мәні туралы өзінің еңбегінде «... бұл заңның біртұтас, жүйелейтін элементі, құқықтық жүйенің жалпылама факторы, мемлекет және құқық теориясының және бүкіл заң ғылымының бастапқы іргелі категориясы ретінде әрекет ететін заңның ережесі» деп тұжырымдайды [Байтин М.И., 2001, с. 174].

Құқықтық теоретиктердің құқықтық нормаларды заң әдебиетіндегі юриспруденцияның бастапқы «ұяшығы» ретінде тану туралы көзқарасы әлі күнге дейін кең көлемде қамтылмаған және негізделмеген.

Осы көзқарасты жақтай отырып, дәл осы құқықтық нормалар біріктіретін, жүйеге келтіретін, мемлекет және құқық теориясының фундаментальды категориясынан және барлық құқық ғылымынан туындайтын элемент ретінде қарап, құқықтық жүйені жасаушы фактор деп көрсетуге болады.

Құқық сенімге негізделген, қазіргі заманғы қарапайым идеядан бастап, ең жоғары дәрежедегі жеткен құбылыс деп көрсетуге болады. Атап айтқанда, К.Н. Намгенов: «Әр бір ғылымның өзінің арнайы бастапқы, мысалы ботаникадағы немесе биологияда өмір сүретін жасуша сияқты [Намгенов К.Н., 1978, с.16], қарапайым және түпкілікті абстракциясы болуы керек деп көрсетеді, ал Н.И. Матузов, мұндай абстракция, бастапқы, негізгі қағидат (тұжырымдама) болуы керек деп кетеді [Матузов, Н.И., 2018. 640 с].

Құқық ол жазбаша ой. Әлемдік тәжірибенің барлық маңыздылығы үшін (соның ішінде іс жүргізу құқығына да қатысты), құқықтық идеялар туындап, құрметтелетін құқықтық дамудың негізгі бағыты ежелгі римнің жеке құқығынан қазіргі заманғы заңға дейін, негізінен рим-германдық құқықтық жүйеге дейінгі жол болып табылады [Марченко М.Н., 2016, с.768].

Дәл осы жерде құқық ақыл-ой, рационалды әрекет саласы болып табылады және көбінесе оның нәтижесі заң түрінде сипатталуы мүмкін және ол әсіресе маңызды, өйткені рационалды принциптердің тасымалдаушысы ретінде барлық дәлелдермен расталады.

Сонымен қатар, заң практикасының өзі, таза прагматикалық тәртіп тәжірибесі өздігінен және қайталанбайтын жүйелілікпен заңның объективті шындық ретінде жоғары деңгейге көтерілуіне әкеледі, ал кейбір жағынан, мүмкін, рационалды принциптердің ең жоғары объективті көрінісі.

Мұндай негізгі (классикалық) құқықтық дамудың басталу нүктесі римдік жеке құқық. Жалпы, жіктеулер, формулалар, терминдер екі мың жылдан астам уақыт бойына қалыптасқан.

Римдік жеке құқықтың түп негізін қазіргі қазақтардың әдеп – ғұрып құқығынан іздеуге тиіспіз. Оған ешкім күмән келтірмеуі тиіс.

Қорытындылай келе, заңгерлер жалпы құқық теориясының басталуын бірнеше рет анықтауға тырысты, бірақ олар бұл категорияда қандай категорияның әрекет ете алатындығын түсінуде айтарлықтай алшақтады. Өкінішке орай, жалпы құқық теориясының ұсынылған қағидалары әлі де күтілетін түпкі нәтижеге – заңның тұтастай алғанда, оның тұрақты қатынастарымен және тәуелділіктерімен көбейтуіне әкелген жоқ.

Сондықтан, осы ғылымның логикалық

құрылымын қалыптастырудың іргелі мәселесі қазіргі заманғы заң ғылымындағы өзекті мәселелердің бірі болып табылады және өзінің құзыретті шешімін күтуде. Оның үстіне, бұл танылатын көзқарас жалпы құқық теориясының жалғыз жарамды қағидасы.

Тұтастай алғанда, заңтанудағы басты проблеманың ғылыми артта қалуы, оның одан әрі методологиялық маңызды аспектісін зерттеумен сипатталады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Теория государства и права: Учеб. пособие / Ибраева А.С., Сартаев С.А., Ибраев Н.С. и др. – 3-е изд.с доп. и изм. – Алматы : Жеті Жарғы, 2017. – 344 с.
2. Лапаева В.В. Типы правопонимания: правовая теория и практика: монография. М.: Российская академия правосудия, 2012. С. 444.
3. Ағдарбеков Т.А. Ағдарбекова З.Т. Мемлекет және құқық теориясының проблемалары. -Алматы, 2017
4. Сырых В.М. Логические основания общей теории права: В 2 т. Т. 1: Элементный состав. 2-е изд., испр. и доп. М.: Юридический Дом «Юстицинформ», 2001. С. 147.
5. Материалистическая диалектика как методология. Алма-Ата: «Наука» Каз.ССР, 1981. С. 334.
6. Кудрявцев В.Н. Правовое поведение: норма и патология. М.: Наука, 1982. С. 54.
7. Байтин М.И. Сущность права (Современное нормативное правопонимание на грани двух веков). Саратов: СГАП, 2001. С. 174.
8. Наменгенов К.Н. Абсолютные и относительные изобретательские правоотношения. Алма-Ата: «Наука» Каз.ССР, 1978. С. 16.
9. Матузов, Н.И. Теория государства и права : курс лекций / Н.И. Матузов, А.А. Воротников, В.Л. Кулапов; под ред. Н.И. Матузова, А. В. Малько. – 3-е изд., перераб. и доп. – Москва : Юр. Норма : НИЦ ИНФРА-М, 2018. – 640 с
10. Марченко М.Н. Проблемы теории государства и права: учебник / М. Н. Марченко; МГУ им. М.В. Ломоносова. – М.: Проспект, 2016. – 768 с.

Бейсебаева С.Б.

з.ғ.к., доценті

«Мемлекет және құқық теориясы» кафедрасы
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

Шалдарбекова М.Б.

құқық магистрі, аға оқытушысы

«Мемлекет және құқық теориясы» кафедрасы
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

Жақсылық М.Ж.

заң ғылымдарының магистрі, аға оқытушысы

«Мемлекет және құқық теориясы» кафедрасы
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

МҮЛІКТІК ҚАТЫНАСТАРДА ПАЙДА БОЛАТЫН ЗАТТАЙ ҚҰҚЫҚТАРДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕЛУІ

Түйін. Бұл мақалада тағылық туралы тарихи-құқықтық және заманауи идеялар талқыланады.

Түйінді сөздер: әлеуметтік функция, тұлға, қоғам, мемлекет, әлеуметтік қолдау, заң, құқықтық доктрина, әлеуметтік мемлекет.

Резюме. В данной статье рассматриваются историко – правовые и современные представления о вандализме.

Ключевые слова: социальная функция, личность, общества, государства, социальная поддержка, права, правовая доктрина, социальное государства.

Summary. This article discusses the historical and legal and modern ideas about vandalism.

Keywords: social function, personality, society, state, social support, law, legal doctrine, social state.

Тағылық – адамның жойқын мінез – құлқының бір түрі. Тағылық -сөздің шығу тегі 455 жылы Римді тонаған вандалдардың Шығыс германдық тайпасының атымен байланысты.

Тағылықтың басым бөлігін ерлер жасайды. Бұл факт барлық зерттеулер мен шолуларда айтылған. Алайда, вандалдар арасында әйелдердің үлесі өте аз болғанымен, вандализм үшін ұсталған әйелдердің саны өте әсерлі. 1995 жылы Америка Құрама Штаттарында 30 000-нан астам әйел мүлікті жойғаны үшін қамауға алынды [U.S. Bureau Census, 1997].

Тағылық — адамның деструктивті (қиратушы) девиантты мінез-құлқының бір түрі, оның барысында өнер, мәдениет заттары жойылып немесе бүлінеді, «Лярусс» француз энциклопедиялық сөздігі «Тағылықты -әдемі заттарды, атап айтқанда, өнер туындыларын бұзады» деп көрсетеді [Grand Larousse encyclopedique, 1964].

Ағылшын көздері тағылықтың құқықтық аспектісі жағын қарастырады: «Тағылық -жеке немесе қоғамдық меншіктің әдейі бұзылуы немесе зақымдануы» [The Merriam-Webster dictionary, 1974].

Тағылық -өнердегі, мәдениеттегі және діндегі маңызды зерттеуді қажет етеді.

Терминнің мәні тағылық мәдени ортада (адамдар арасында, адал өнер, мәдениет, ағар-

ту) және ортасында діни қайраткерлердің — мәдени құндылықтарды тікелей жою жағдайларын ғана емес, сондай-ақ мәдени құндылықтарды жанама жою жағдайларын, рухани құндылықтар мен бағдарларды жою жағдайларын, қандай да бір шынайы мағынаны бұрмалауды, соның ішінде өнерде, мәдениетте, өнерде және т. б. айқын кемшіліктерге қатыспау жағдайларын қоса алғанда, кез келген талғамның болмауын қамтитын кең ұғым.

Тағылық (сәулет ескерткіштерінің бүлінуі) — мәдени құндылықтарды саналы немесе белгісіз түрде жою.

Тағылық мағынасыз, біртекті әрекет емес, наразылық көрінісі болып табылады және белгілі бір уәждер мен ниеттерге негізделеді.

Тағылық (сәулет ескерткіштерін бүлдіру) ресми болуы мүмкін (яғни билік тарапынан қолдау көрсетіледі), яғни ыңғайсыз символдар мен объектілерді жаппай жоюға және жою тәсілдерін және жойылғаннан кейін олардың шикізатын қолдануды реттейтін заңды және жүйелі рәсімдерді пайдалануға ұмтылатын болады. Ресми емес, бастамашылық еткен «төменгі», яғни қоғам өкілдерінің өздері. Әлеуметтік бақылау әлсіреген кезде немесе оған жету қиын жерлерде фрагментті, ұйымдастырылмаған, брутальды құлдырау ретінде көрінеді [Богданчиков С.В., 2012, с. 239].

Қайта қалпына келтірушілер компетенттілігі бойынша немесе басқаларын анықтау үшін ғимараттың немесе археологиялық жердің бір мәдени қабаттарын арнайы жойғанда, діни және дінаралық, сентиментальды объектілер жойылғанда (себебі теріс эмоциялар туындатады) және утилитарлық (аумақ жаңа құрылыс үшін тазартылғанда), достық (адамдарды тұтқыннан құтқару немесе жау басып алу мақсаты көзделетін кезде үйлер немесе қалалар жойылады) және дұшпандық болып табылады.

Луи Рео өнер тарихшысы «тағылық» деген дәлелсіз терминмен көркем құндылығы бар немесе олардың тарихи естеліктерін жақсартатын ескерткіштердің тікелей деструкциясы ғана емес, сонымен қатар олардың қоршаған ортасын өзгерту (ақпараттық тағылық), оларды көшіру (эльгинизм), қайта жасау (қалпына келтіру тағылық) деп аталады [Борчашвили И.Ш., 2010, с. 215].

Сонымен қатар, жоюды тек адамның қолынан ғана емес, табиғи жерлерден де есептеуге болады.

Терминдердің айырмашылықтары тағылық және иконды жою [Скорородова А.С., 1998, с.1].

Көптеген еуропалық тілдер мәдени құндылықтарды жоюды анықтайтын екі термин бар.

Византия мен Реформация туралы сөз болған кезде тарихи түрде икондануы термині қолданылған. Тек қана діншілдікті жоққа шығару ғана емес, кедейлер есебінен саяси және экономикалық күштерді молшылыққа және арттыруға арналған өнердің сыншысы ретінде қарастырылды. Бұл термин діни сипаттағы объектілерге жатады және ол кескіндеме мен мүсін туындыларына көбірек сай келеді. Құндылық бейтарап қабылданады.

«Тағылық» термині Ұлы француз революциясы мен модернизм уақытына жатады [Руденко В.Н., 1997, с. 10].

Бұл термин зайырлы сипаттағы объектілермен және жалпы өнер туындыларымен байланысты деп есептеледі (себебі, вандалдар тек артефактілерді, ғимараттарды ғана емес, тұтас қалаларды да жойды). Мұнда құндылық негативті білдіреді.

Дегенмен, агрессорлардың уәждемесі мен дәлеліне назар аудару керек. Өйткені, сол діни нысандар пұтқа табынушылық қаупінің салдарынан емес, мысалы, саяси немесе өзге де себептер бойынша жойылуы мүмкін: жеккөрушілік биліктің нысандары ретінде, тонауға арналған объектілер ретінде қарау.

Тағылық мысалдарына: сәулет ескерткіштерінің бүлінуі де жатады.

Фашистік тағылық -ешқандай әскери қажеттілік тудырмайтын қасақана, жүйелі, Ұлы Отан соғысы кезінде (соның ішінде Петергоф, Пушкин, Павловск, Гатчина, Ропши) Ленинград маңындағы сарай-саябақ жерлерінің бұзылуы [Борисов Ю., 1995, с. 3].

Ислам -діни фанатизм негізіндегі тағылық, мысалы: 2001 ж. Ауғанстандағы алып Ежелгі Будда мүсіні мен Кабулдағы Ұлттық мұражай экспонаттарының Талибан террорлық қозғалысының күштерімен қирауы.

«Ирактың Ислам мемлекеті және Леванттың» террористік қозғалысы жауынгерлерінің Нимруд, Хатрдың ежелгі қалаларының археологиялық ескерткіштерін, сондай-ақ Мосул қаласының мұражайында сақталған шумер, Ассирия және Вавилон өнерінің ескерткіштерін жоюы.

Басқа мысал: «Шектен тыс немесе жауапсыз туризм мәдени құндылықтарды қирату қаупіне ұшыратады. Даухатын Керуен-сарай үйінділері (11-12 ғасырлар), Солтүстік-Шығыс Түрікменстан» [Прокопий Кесарийский, 1989].

Тағылықтың түрлі нысандары (кіші түрлері) бар:

1. Граффити, аморальды, қоғамға қарсы және т.б. мазмұны бар бөлігінде.
2. Теггинг (граффити түрі) (ұқсас құрамы бар бөлігінде)
3. Бомбинг (граффити түрі) (ұқсас құрамы бар бөлігінде)
4. Кітапты өртеу
5. Зират қирату
6. Мәдениет ескерткіштерінің бүлінуі
7. Суреттердің бұзылуы
8. Шіркеулерді жағу [Ағанов А.Ф., Малков В.Д., 2006]

Тағылық туралы ғалым, А. Голдштейн тағылықты зерттей отырып, өрт қою бойынша қазіргі заманғы үрдісті (тағылық ретінде анықталған бөлігінде) анықтады, 1965 жылы 12 тұтқындалған тұтандырғыш ер адамға 1 әйел келеді, ал 1993 жылы бұл қатынас 6-ға 16 болды [Антонян Ю.М., Кудрявцев В.Н., Эминов В.Е., 2004].

Уайз бойынша тағылықты анықтау экологиялық қылмыстарды да қамтиды [Вайнштейн Г., 1990, с.25].

Ғалымдар Stoep G., Gramann J. «тағылықта мінез-құлық ұғымын қолданады» (depreciative behavior) оны бөлмей, әдени және әдени емес жою. В. Оллен және Д. Гринбергер «Тағылық» дегенге өзіндік тұжырым жасады: «тағылық» — қиратушы мінез-құлық, тұлғаның жағдайды және ортаны бұзды деп, бақылау сезімін қалпына келтіруге талпынысы» [Stoep G., Gramann J., 1987]

ҚР қылмыстық кодексінің 294-бабында тағылық ұғымына анықтама берген: «Тағылық, яғни ғимараттарды, өзге де құрылыстарды, тарих және мәдениет ескерткіштерін, мемлекет қорғайтын табиғи объектілерді жазулармен немесе суреттермен немесе қоғамдық имандылықты қорлайтын өзге де әрекеттермен бүлдіру, сол сияқты көлікте немесе өзге де қоғамдық орындарда мүлікті қасақана бүлдіру –

үш жүз айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде айыппұл салуға не сол мөлшерде түзеу жұмыстарына не екі жүз қырық сағатқа

дейінгі мерзімге қоғамдық жұмыстарға тартуға не жетпіс бес тәулікке дейінгі мерзімге қамаққа алуға жазаланады» [ҚР қылмыстық кодексі].

Тағылық -бұл субъект рухының ерекше жағдайы, оны мәдениет заттарының, өнер туындыларының бұзылуына және қоғамдық маңызы бар өзге де объектілердің бұзылуына итермелейді.

Тағылық ұғымы социумда теріс мәнге ие және девиантты мінез-құлықтық әрекет етудің бір түрі болып табылады. Бұл құбылыстың проблемасы қоғамдық игілік объектілерін жоюға, тарихи ескерткіштерді жоюға, тұрғын үйлерді немесе әлеуметтік инфрақұрылымның өзге де объектілерін бүлдіруге, мүлікті бүлдіруге бағытталған іс-әрекеттердің мағынасыздығы болып табылады. Нақты осындай іс-әрекеттер ғимараттың қоршаулары мен қасбеттерінде, қоғамдық орындарда жазулар жазу, ғимараттардың қабырғаларын құлату, қоғамдық көлік, лифтілердің, аттракциондардың, қоқыс бактарының бүлдіріп әртүрлі жазулар (жиі былғайтын бағыттағы) жазылуы мүмкін.

Жастар мен ересектердің тағылығы, қоғам мүшелеріне емес, мүлікті жоюға бағытталған.

«Тағылық» және «бұзақылық» ұғымдарын ажырату үшін, біріншісі мүліктің бүлінуінен көрінетін нәтижеге бағытталғанын, сондықтан да байқаусыз жасалатынын, екіншісі – көрсеткіш сипатқа ие екенін ұғындыру қажет [Галиакбаров Р.Р., 2000].

Сипатталатын ұғымдардың мынадай ерекше айырмашылықтарын атап өтуге болады:

- бұзақылық-ортақ термин, тағылық -оның бір түрі;
- тағылық тарихи феномен ретінде бұрыннан белгілі, ал бұзақылық ұғымы 18 ғасырда алғаш рет пайда болды;
- вандалдардың құқыққа қарсы әрекеттері заттарды бүлдіруге бағытталған, ал бұзақылар азаматтарға зиян келтіруге бағытталған;
- бұзақылық ашық, демонстрациялық бағыттылығымен сипатталады, ал тағылық қылмысты жасырын жүзеге асыруды көздейді, «тыныш».

Тағылық үшін, яғни көптеген мемлекеттердегі бұзақылық әрекеттері үшін қылмыстық жауаптылық он төрт жастан, ал жекелеген құқық бұзушылықтар үшін он алты жастан басталады.

Тағылық түрлері

Әртүрлі жіктелімдердің аз саны бар. Төменде олардың ең танымал.

Объектілер бойынша ол:

- граффити және оның түрлері теггинг және бомбинг (Егер суреттер қоғамға қарсы, аморальды мазмұнмен сипатталса);
- қабірдің жарылуы;
- кітаптарды өртеу;
- шіркеулерді өртеу;
- мәдениет ескерткіштерін, сурет туындыларын жою немесе бүлдіру.

Граффити кез келген жазулар, бейнелер, ғимараттардың қасбеттерінде, қоршауларда немесе бояумен, сия немесе сызылған басқа да беттерде түрлі салынған суреттер. Көшедегі «өнердің» бұл түріне бейнелерді, суреттерді, жазуларды әр түрлі беттерге түсірудің кез келген вариациялары жатады.

Теггинг-бұл әр түрлі беттерге, көбінесе қоғамдық орындарда сүзбенің қолын тез жағудан тұратын граффити түрі.

Бомбинг граффити түрі болып саналады және сурет немесе қол қою кезінде өте қарапайым қаріптерді немесе әдетте, құю үшін қолданылатын бір түстен тұратын таңбаларды және басқа – контурға арналған таңбаларды пайдалану болып табылады.

Бүгін «граффити өнер немесе тағылық» тақырыбында көптеген даулар бар. Кейбір әлеуметтанушылар «стрит- арт» деп санайды. Көшедегі «өнерді» жақтаушылардың көпшілігі өздерін көрсете алмайды, өзі туралы мәлімдейді, өз шығармашылығын жария ете алмайды. Басқа ғалымдар беттерді пайдасыз суреттеумен айналысатын индивидтердің өзін осы қоғамға тиесілі социум элементі ретінде сезінбейтіндігіне сенімді. Олар өз наразылығын тағылық актісі арқылы білдіреді.

Осылайша, қазіргі қоғам «граффити өнер немесе тағылық» деген сұраққа нақты жауап бермейді. Дегенмен, зерттеушілердің көпшілігі «стрит-арт» өзін-өзі көрсету, өзін-өзі бекіту үшін ең қарапайым құрал деп санайды.

Бүгін граффити түрлі нұсқалары жарнамалық роликтерде, клиптерде, компьютерлік ойындарда қолданылады.

Қабырғалардың суреттеуіндегі тағылықтың себептері жеткілікті зерттелмеген. Алайда жасөспірімдік тағылық отбасындағы эмоционалдық қарым-қатынастардағы ауытқулар, позитивті бейімділік пен мүдделердің дамымауы, оларды отбасынан, қоғамдық қызметтен және ұжымдық қатынастардан айыру, оларда өмірлік мәні мен мақсаттарының қалыптаспауы, әртүрлі субкультуралар модельдерінің теріс дүниетанымдық шаблондар мен мінез-құлықтың стереотиптерін жасауға әсері, әлеуметтендіру үдерістеріндегі бұзылулар салдарынан пайда болуы мүмкін екені анықталды.

Тағылықтың ең жиі заманауи түрлеріне елді мекендерде әртүрлі бұзылулар, пошта жәшіктерінің, көлікте отырғыштардың бүлінуі, көгалдарға соғылу, әйнектерді, фонарларды, шамдарды, бақылау камераларын шайқау, бұзу, ғимараттардың, гараждардың, үйлердің қабырғаларын суреттеу, автомобильдерді бояумен жою, кіреберістегі суреттер салу, тағылыққа және т. б. жатады.

Е. Евменова бойынша тағылықтың жіктелуі:

- идеологиялық;
- экологиялық;

- шағын сәулет нысандарына (түрлі ларьктарға) қатысты жасалатын);
- музыкалық-спорттық фанаттардың тағылық;
- кек алу арқылы жасалатын қиратушы әрекеттер;
- пайда күнемдік әрекет;
- ескерткіштерді және өзге де мәдениет объектілерін бұзу;
- электронды-есептеуіш тағылық;
- қабірдің сынуы [Козаченко И.Я., 2014].

Аталған түрлерді жіктеу деп атауға болады, өйткені бұл тізбе жүйелендіруге негіз болатын белгілі бір белгіні бөліп көрсетуге әрекеттенбеген. Мысалы, кек алу арқылы жасалатын жастар мен ересек адамдардың пайдакүнемдік, идеологиялық және тағылық осындай әрекеттерге итермелеген себептер бойынша бөлінеді. Ал бейіттерді, экологиялық, ескерткіштер мен өзге де мәдениет объектілерін қорлау қол сұғушылық әрекеттері бойынша жіктеуге болады.

Спорттық-музыкалық фанаттардың тағылығы – субъектілер бойынша, электронды-есептеуіш-құралдар және ерекше салдары бойынша көрінеді.

Бірқатар авторлар, оның жекелеген көріністерінің криминологиялық мазмұны бойынша жіктеуді құруды ұсынады, ол басым уәждерден және саласында құқық бұзушылық болып жатқан әлеуметтік өзара қарым-қатынастардан құралады. Сондықтан, олар тағылытың алты түрін, атап айтқанда эпатаждық сипаттағы, тұрмыстық, криминалдық, террористік, идеологиялық және мемлекеттік-шенеуніктер іс-әрекеттерін бөліп көрсетеді.

Эпатажды, көбінесе кәмелетке толмағандарға немесе он сегіз жасқа толған адамдарға тән. Олар мұндай әрекеттерді бұзақылықтан, өзін-өзі бекіту үшін, социумда қабылданған мінез-құлық нормаларына, жеккөрушілік және парасаттылық ережелеріне қарсы өзіндік бейсаналық наразылық ретінде жасайды. Бұл түрге ғибадатханалар мен қабірлердің жарылуы, әдепсіз мазмұндағы жазулар, лифтілердің зақымдануы, түрлі мекемелердегі терезе әйнектерінің бұзу жатады. Ең қауіпті деп сатанистердің сектасына кіретін адамдардың есімдері саналады.

Тағылытың сипатталатын нысаны ең кең таралған болып саналады. Оның нұсқаларына, атап айтқанда, спорттық фанаттар, әсіресе футбол жанкүйерлері жасаған әрекеттерге ерекше назар аудару керек. Олар көбінесе стадиондарда, алаңдарда және көшелерде жаппай тәртіпсіздіктерді тудырады.

Отбасындағы жағымсыз қарым-қатынастар, көршілер, түрлі әлеуметтік ұжымдар, мысалы, еңбек мүшелері арасындағы өзара әрекеттестікке ауытқулар негізінде тұрмыстық бағыттағы тағылық проблемасы туындайды.

Бұл жағдайда зардап шегушінің жеке басына агрессия оның меншігіндегі мүлікке ауысады.

Көбінесе мұндай әрекеттер спирттік ішімдіктің әсерінен жасалады: буян заттар да өзінің агрессиясын ессіз бұзады, сол арқылы жеке адамға қарсы аса ауыр сипаттағы қылмыс жасаудан қашады.

Тұрмыстық бағыттағы тағылық мысалдары: спиртқұрамды сұйықтықтарды бірге ішу кезінде әкесімен жанжал нәтижесінде азамат Н. ашыланып, өздері тұрғын алаңның еденіне бензин бөтелкесін төгіп, өртеп жіберген. Нәтижесінде теледидар, есік, жиһаздың бір бөлігі және киім жанып кетті. Ұлы мен әкесі өрттің таралуының алдын алды.

Объектілерді зақымдау немесе жою коммерсанттарды рәкетпен қорқыту мақсатында, пайдакүнемдік, елеулі қылмыстық әрекеттердің іздерін жасыру үшін жасалса, өзге де заңға қарсы іс-әрекетті жүзеге асыру барысында криминалдық тағылық туралы айтуға болады.

Қылмыстық тағылық жаза келтірілген зиян деңгейіне байланысты.

Идеологиялық тағылық мемлекеттің рәміздеріне, ҰОС батырларының ескерткіштеріне және белгілі саяси қайраткерлердің зираттарына қарсы бағытталған түрлі іс-қимылдарды білдіреді. Сондай-ақ, осы санатқа «таптық араздық» жатады, себебі ол бойынша меншікке қол сұғушылықты да жатқызуға болады. Жиі идеологиялық қылмысқа террористік актілер жатады.

Агрессия, атап айтқанда, деструктивті шабуыл, жойқын шабуыл түрінде бұрын жасалған және осы күнге дейін діни фанатиктер қайта оралады.

Зираттағы тағылыққа мынаны да жатқызуға болады. Вандалдар 455 жылы Мәңгілік қаланы талқандады. Сол кезден бастап мың жылдан астам уақыт өтті, бірақ заманауи вандалдар тіпті шығыс германдық тайпаның өкілдерінен асып түсті. Бүгін олар тек мәдени-сәулет ескерткіштерін, ғимараттарды, көлікті ғана емес, сонымен қатар Адам денесі өзінің соңғы қабырғасын тауып жатқан орындарды, адамдар келетін орындарды өлгендерді еске түсіру, оларды еске түсіру, олармен «сөйлесу» үшін арналған жерлерді жояды.

Өкінішке орай, қазіргі әлемде зираттағы тағылық өте кең таралған феномен. Жиі ол әртүрлі «ыстық» сұйықтықтарды шамадан тыс қолданудың салдарынан пайда болады. Бірақ, зираттарда тағылық себептері этникалық азшылықтарға жек көргенде, ұлттық немесе діни төзбеушілікте немесе қарапайым пайдакүнемдік салдарынан жеңіл бас тарту сезімінен пайда болған кезде қорқынышты жою әрекеті.

Көбінесе, қарақшылар немесе зираттарды бүлдіретін қылмыскерлер-жастар, жиі, тіпті жасөспірімдер. Олар қабір тақталарын дауыстап, ескерткіштерді жояды, құлпытас немесе құлпытас сипатындағы басқа да жазбаларды құлпытасарға салады. Көбінесе еврей зираттары олар-

дың шабуылынан зардап шегеді.

Зираттағы тағылық тамыры шын мәнінде терең жасырылған. Қайтыс болған адамдардың туыстары үшін жерлеу орындары қандай?! Ең алдымен, жақын туған жер үшін-бұл рухани құндылықтар. Бұл оларды кеткен туыстарымен байланыстырады. Бейіттер жеке адамдардың жүрегіне қымбат естеліктерін сақтайды. Сондықтан осы құбылысты зерттеушілердің көпшілігі зират вандалдарының шынайы мақсаты дәл осы құндылықтар болып табылатынына сенімді. Олар зираттардың рухани маңыздылығын жоюға бағытталған. Ең алдымен, мұндай мінез-құлықта әлеуметтік тәртіпке наразылық, тұрақтылыққа бағытталған әрекетке жатқызуға болады.

Зираттағылығы -бұл тек бұзақылық ғана емес, бұл оны жоюға ұмтылу, дәл осы құндылықтарға шабуылдау, жиі физикалық жоспар болмаса, жасалынатын әрекет.

Егер вандалдар идеологиялық, діни немесе нәсілдік араздықты қозғамаса, зираттағы тағылық, осы жазалаудағы мінез-құлықтың басқа түрлері сияқты ұқсас жазаны көздейді. Бұл жағдайларда жаза неғұрлым ауыр болады. Мұнда жасалған әрекет біреуді жазалау үшін немесе пайдакүнемдік үшін жасалынады.

Барлық уақытта мемлекет, халық, жеке адам тағылыққа қарсы күрес жүргізуін тоқтатқан емес.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. U.S. Bureau Census: Statistical Abstract of the United States. 1997. 117-th ed. Washington: DC, 1997.
2. Grand Larousse encyclopedique T. 10. Paris: Librarie Larousse, 1964.
3. The Merriam-Webster dictionary. New York: Pocket Books, 1974.
4. Богданчиков С.В. Уголовно-правовые и криминологические аспекты преступлений против собственности [Электронный ресурс]: монография/ С.В. Богданчиков – Электрон. текстовые данные.— М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2012. – 239 с.
5. Борчашвили И.Ш. Хищения чужого имущества: Монография. – Караганда, 2010. – 215 с.
6. Скороходова А.С. Граффити: значение, мотивы, восприятие // Психологический журнал. 1998. С.1.
7. Руденко В.Н. Политическое граффити // Социологические исследования. 1997. С.10.
8. Борисов Ю. Механизм «гедонистического риска» и его роль в отклоняющемся поведении молодежи // Мир психологии и психология в мире. 1995. с. 3.
9. Прокопия Кесарийского, история войн римлян с вандалами // Прокопия Кесарийского история войн римлян с персами, вандалами и готфами. СПб: [б. и.], 1891.
10. Агапов А.Ф., Малков В.Д. Криминология: Учебник для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция». М., 2006.
11. Антонян Ю.М., Кудрявцев В.Н., Эминов В.Е. Личность преступника. СПб., 2004.
12. Вайнштейн Г.И. Массовое сознание и социальный протест в условиях современного капитализма. М., 1990. – С. 25.
13. Stoep G., Gramann J. The effect of verbal appeals and incentives on depreciative behavior among youthful park visitors // Journal of Leisure Research. 1987. No. 19.
14. ҚР қылмыстық кодексі
15. Галиакбаров Р.Р. Борьба с групповыми преступлениями. Вопросы квалификации. Кубань, 2000;
16. Козаченко И.Я. Квалификация: хулиганства и отграничение его от смежных составов преступлений: Учебное пособие . – Свердловск, 2014.

Бижан Нұрлан Рабханұлы

заң ғылымдарының кандидаты

«Сырттай, кешкі және қашықтықтан оқыту» факультетінің деканы
Шымкент Университеті

Айткулова Эльбира Арипхановна

заң ғылымдарының магистрі

«Құқықтану» кафедрасының оқытушысы
Шымкент Университеті

ӘКІМШІЛІК ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРДАҒЫ МЕДИАЦИЯ ҮРДІСІН ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін. Осы мақалада әкімшілік қарым-қатынастардағы медиация үрдісін қолдану ерекшеліктері сұрақтары кеңінен қарастырылған. Осы мақаланың аясында медиация рәсімін әкімшілік қарым-қатынастарда қалай қолдану керектігі, оның құқықтық сипатын және әкімшілік жауаптылықтың маңызын ашылған. Медиация үрдісінің заманауи тетіктері, жалпы медиация институтының артықшылықтарымен кемшін тұстарына жалпылай сипаттама бере, оның қоғамда қаншалықты қолданылып, әрмен қарай қай тұстарын жетілдіру керектігі нақтыланған.

Түйінді сөздер: медиация, дауларды шешу, билік органдары.

Резюме: В статье рассматривается вопрос особенности применения процесса медиации в административных отношениях, в контексте административного судопроизводства процесс медиации применим к спорам относительно обжалования решений органов власти или местного самоуправления, действий либо бездействия государственных служащих, спорам, возникающим в процессе принятия граждан на государственную службу, ее прохождения, увольнения с должности и других правоотношений в рамках государственного управления. Безусловно, медиация является действенным механизмом, способным уменьшить количество неисполненных решений.

Ключевые слова: медиация, споры, решения, органы власти.

Summary. The article discusses the features of the application of the mediation process in administrative relations, in the context of administrative legal proceedings, the mediation process is applicable to disputes regarding appeal of decisions of authorities or local self-government, actions or inaction of public servants, disputes arising in the process of acceptance of citizens by the public service, its passage, dismissal from office and other legal relations within the framework of public administration. Of course, mediation is an effective mechanism that can reduce the number of unfulfilled decisions.

Keywords: mediation, disputes, decisions, authorities.

Еліміздің Ата заңы Конституциямыздың 1-бабы 1-бөлігінде «Қазақстан Республикасының ең қымбат қазынасында – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары», деп көрсетілген [ҚР Конституциясы, Ғылыми практикалық түсіндірме, 2018, б. 664]. Республикамыздың заңнамаларына негіз болатын ең басты нормативті құқықтық актісінде айқындалып, қорғауға жататын адамдардың құқықтары мен міндеттері негізгі байлық болғандықтан оларды барлық кезде қорғап, құқықтардың бұзылу фактілері орын алған жағдайларда оларды қалпына келтіру арқылы әділдікті орнатуға болады.

Академик С.С.Сартаев және доцент Л.Т.Назаркулова Конституцияның мемлекет өміріндегі маңыздылығы мен түсінігін айқындауда Конституцияны саяси-құқықтық құбылыс ретінде екі мағынада түсіну қажет деп ұғады. Тар мағынада Конституция — бұл қоғамдық тәжірибеде жүзеге асыратын нормативтік түсінікті теориялық тұжырымдар мен әлеуметтік-саяси модель-дермен айқындайтын жоғарғы заң күші бар мемлекеттің негізгі заңы. Ал кең мағынада Конституция – бұл

оның басты құндылығы – адам, адам құқықтары мен бостандықтары және мемлекеттің тәуелсіздігі секілді конституциялық құрылымның құндылықтары, институттары мен нормаларының ресми бекітілген ең жоғарғы құқықтық формасы. Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, Конституция әкімшілік құқық бұзушылықпен күресудегі және мемлекет өміріндегі қоғамдық қатынастардың даму тұрақтылығын ұйымдастырудағы мызғымас және жоғарғы атрибут болып табылатынын түсінеміз [Б.А. Жетписбаев, С.Т. Тыныбеков, Д.О. Кусаинов, 2014].

Осылайша, барлық жайттарды ескере отырып, Конституция әкімшілік деликтілік қатынастарын регламенттейтін негізгі нормативті құқықтық акт болып табылады. Конституция екінші жағдайда адам құндылықтары, адам құқықтары мен бостандықтары туралы мәртебені ресми түрде бекітілген жоғарғы заң күші бар құқықтық құжат болып табылады.

Конституционализм мәселесін дамыта отырып, академик Г.С. Сапарғалиев мына мәселеге аса назар аударады: Қазақстан Республикасының

Конституциясы демократиялы, өркениетті елге айналу жолындағы қоғам мен мемлекеттің басты, негізгі нормативті актісі болып табылады. «Конституция құрамында қоғам өмірінің барлық жақтарын азықтандыратын зор саяси-құқықтық күшке ие. Конституция мемлекеттік қоғамдық құрылым перспективасында жүзеге асыру жолын ұйымдастыру принциптерін орнықтырады [Б.А.Жетписбаев, С.Т.Тыныбеков, Д.О. Кусаинов, 2014].

Онда әлеуметтік мемлекет базасының қайнар көзі болып табылатын адам мен азаматтардың конституциялық мәртебелері бекітілген. Конституция тек конституциялық құқықтың ғана емес, сонымен қатар барлық құқық салаларының қайнар көзі болып табылады», – деген ғалымның пікіріне еш күмән келтірмейміз. Айтылғандардың мазмұнын қорыта келе, Қазақстан Республикасының Конституциясы әкімшілік деликті құқық саласының бірден-бір негізгі қайнар көзі болып табылады деген тұжырымға келуге болады [Б.А. Жетписбаев, С.Т. Тыныбеков, Д.О. Кусаинов, 2014].

К.К. Айтхожиннің докторлық диссертациясында Конституция түсінігі мен рөлінің маңыздылығы сөз етілген. «Конституция – бұл адам мен азаматтың негізгі құқықтық мәртебесі, ерекше құқықтық қорғауға жататын және мемлекеттің барлық аумағында жоғарғы заң күші, тікелей ықпалы бар мемлекет пен жергілікті өзін-өзі басқару органдарының негізгі құқықтық мәртебесі сияқты мемлекет пен қоғамның өміріндегі фундаменталды принциптері айқындалған мемлекеттің конституциялық құрылым негіздері бекітілген мемлекеттің негізгі құқықтық заңы болып табылады» [Б.А. Жетписбаев, С.Т. Тыныбеков, Д.О. Кусаинов, 2014].

Қазіргі кезеңдегі мемлекет өмірінде Конституцияның түсінігі мен мазмұнына А.А. Черняковтың өзіндік көзқарасы бар. «Конституция – оның ойынша, – іс жүзіндегі конституцияның нормалар жүйесінің бөлігі болып табылатын негізгі қоғамдық қатынастардың заңи және нормативтік режимі және жалпы құқықтың форма-сы болып табылады., ұлттық құқық жүйесіндегі жоғарғы күшін және тікелей ықпалын, оның нақтылығы мен нәтижелілігі сияқты Конституцияның негізгі маңызды белгілерін іске асырады».

Осылайша, Конституция – бұл қоғам мен мемлекеттің тіршілік әрекетін құқықтық құралдармен реттейтін негізгі құқықтық заң болып табылады, онсыз мемлекет құрылысындағы стратегиялық маңызы бар ешбір мәселелер шешілмейді, әсіресе, әкімшілік құқық бұзушылықтың алдын алу шаралары жүргізілмейді.

Әрбір қоғам құқық бұзушылық атауынан ада емес, тағдыр соқпақтарына талай төтеп беріліп келсе де онымен күресудің қалпы нақтыланған емес, біздің тек білетініміз, құқық бұзушылықтар санының көбейіп, азаюы түрлі қоғамдық фактор-

лармен байланысты екені анық. Ал бұл, өз кезегінде жүйелі түрде, жан-жақты, ауқымды іс-шараларды заң шеңберінде қоғам болып атқаруды міндеттейді. Қоғамдағы құқық бұзушылық атауының әлеуметтік құбылыс екендігін қылмыс жасаған азаматтар мен азаматтығы жоқ тұлғалардың негізінен жұмыссыз болатындығы дәлелдейді. Барлық адамдар санына шаққанда жұмыссыздар саны аз болғанымен де, оның бүкіл дүние жүзінде үздіксіз артып келе жатқаны күйі бар. Отандық сандық деректерге сүйенсек, 2006ж. жұмыссыздардың үлесі 7,2%-ды құраса, 2007ж.-7,3%, 2008ж.-7,3%, 2009ж.-7,4%, 2010ж.-7,5% құраған. Қоғамдық ортада боссыздық адам баласын құқық бұзушылық әрекеттерге итермелейді емес пе? Соңғы жылдары құқық бұзушылықтың арту себебін шешімін таппай отырған әлеуметтік-экономикалық мәселелер, идеологиялық және тәрбие жұмыстарының толық қанды жүргізілмеуімен де байланыстырамыз.

Қоғамда ата-бабадан мұра болып келе жатқан әйелдер мен балаларды құрметтеудің дәстүрлі шығыстық үлгісі еленбестан қалып барады. Сондықтан да әйелдерге қатысты жасалған қылмыстар 147,5 %-ға, ал кәмелетке толмаған балалармен жасалынатын қылмыстар 125%-ға өскен. Бұл ретте әкімшілік жауапкершілік туралы сөз қозғамай кетуге болмас, әкімшілік-құқықтың қазіргі заманғы ғылымында «әкімшілік жауапкершілік институты» мен «әкімшілік жауапқа тарту» институттарын бір-бірінен бөліп ажырату мәселелері әлі күнге дейін жеткілікті түрде зерттеп дайындалмаған. Бұған куә болатын фактілер, кейбір ғалымдардың, «әкімшілік жауаптылық шараларын тек қана әкімшілік жауапқа тарту шаралары» деп есептейтіндіктерінен. Кейбіреулері, әкімшілік жауаптылық мазмұнын кең түрде қарай отырып, оның әкімшілік құқықтағы алдын алу және қайта қалпына келтіру шаралары ретінде жауапқа тарту шарасы екендігін түсінеді.

Мысалы, В.М. Манохинның және басқа әкімгерлердің ұстанымдары осы көзқарасқа жақын, олар әкімшілік жауаптылықты – бұл жауапқа тарту шаралары, алдын алу және қайта қалпына келтіру шаралары немесе жауапқа тарту шараларын іске асыру және алдын алу деп қарайды. И.А. Галаган болса, «мемлекеттік мәжбүрлеудің құқыққа негізделген барлық түрлері – рұқсат етудің (санкцияның) ауқымымен есептеледі» . Осы ұстанымды В.А. Юсупов та қолдайды, ол «әкімшілік жауаптылықтың мазмұн мәлімдемесі, кінәлі тұлғаның рұқсат қағазына сәйкес әкімшілік-құқықтық қатынастың күрделі құрамы туралы түсінікті біріктіреді» [Б.А. Жетписбаев, С.Т. Тыныбеков, Д.О. Кусаинов, 2014].

Сонымен, «әкімшілік санкция», «әкімшілік жауаптылық» және «әкімшілік мәжбүрлеу шаралары» деген түсініктердің қатынасына деген біркелкі көзқарастың болмауы, осы мәселе бой-

ынша бүгінгі күні де пікірталастар туғызуда.

Сонымен қатар, Л.Л.Попов әділ көрсеткендей: «әкімшілік жауаптылық (әкімшілік мәжбүрлеу) заңсыз әрекеттерге қарсы мем-лекеттік басқару саласындағы қоғамдық қатынастарды қорғау әдісі мен кепілі болып табылады, сонымен бірге қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету әдісі болып табылады»

Мәжбүрлеу шараларын жүзеге асыру, сонымен қатар әкімшілік жауаптылық шаралары тек мемлекеттік билік органдары үшін шексіз құқықты болып табылады. Б.А. Жетписбаев дұрыс айтқандай, «мәжбүрлеу республикалық биліктің маңызды элементі бар, ең алдымен, қандай да болмасын мемлекеттік басқару түріне бөлінбейтін мемлекеттік (саяси режимдегі) және мемлекеттік аумақтық құрылымына тәуелсіз болып табылады. Осыдан, билік бұл мемлекеттегі әртүрлі құқықтың болуының алғышарты болып табылады, сонымен қатар мәжбүрлеуге құқықтың болуы» [Б.А. Жетписбаев, С.Т. Тыныбеков, Д.О. Кусаинов, 2014].

Конституциялық нормаларға сәйкес және қолданыстағы заң нормаларына сәйкес Парламент, Президент, Үкімет әкімшілік жауаптылықты құқықтық мәжбүрлеу формасының бір түрі ретінде орнатады. Әкімшілік жауаптылықта және белгілі заң аясында шешімді мемлекеттік жергілікті өкілетті және атқарушы органдар да шығара алады.

Мысалы, әкімшілік құқық бұзушылық Кодексінің 2-бабы 2-тармақшасында байқалады: «Облыстардың, республикалық маңызы бар қала мен Астананың, қалалар мен аудандардың жергілікті өкілді органдары да бұзушылық үшін осы Кодекстің әкімшілік жауаптылық көзделетін ережелерін белгілей алады...». Аталған мемлекеттік органдардың әрқайсысының мемлекеттік механизм бөлігі бар екені анықталады:

- өзінің ұйымдастыру құқығына ие;
- оның әрекеті Конституция нормалары мен өзге заң нормаларымен шектеледі;
- мемлекеттік мәжбүрлеумен қамтамасыз етілген, мемлекет мүддесін жүзеге асыруға бағытталған қоғамдық тәртіптілік пен қауіпсіздікпен қамтамасыз етілген.

Осылайша, әкімшілік құқық бұзушылықпен күресуді ұйымдастыратын міндетті органдардың құқықтық мәртебесін анықтауда Конституцияның рөлі маңызды.

Сот ісін жүргізуді өзгерту процесінде Конституция нормаларын негізге ала отырып мамандандыру тұрғысынан жаңадан пай да болған сот билігінің ары қарай берік болатынына негіз бола-тын және тиімділік алып келетін маманданған әкімшілік соттар қазіргі Қазақстанда бірден-бір жетекші орын алады. Әкімшілік жауаптылық институты шараларын жүзеге асыру мәселесіндегі жеке тұлғалардың, сонымен қатар заңды тұлғалардың құқықтары мен бостандықтарын қамта-

масыз етудегі құқықтық механизмді жетілдіруде мамандандырылған әкімшілік соттарды енгізу маңызды болып табылады.

Әкімшілік ғылымның соңғы жылдардағы жетістігін сын көзбен бағалай келе, «әкімшілік жауаптылық» пен «әкімшілік жауапқа тарту» түсініктерінің қатынасы мәселелері осы күнге дейін шешімін тапқан жоқ деген қорытынды жасауға болады.

Туындаған пікірталастан төменгідей жағдайды атап көрсетуге болады, «әкімшілік» және «кінәлау» деген түсініктердің қылмыстық құқық пен криминологияда ажыратылу мәселелері толығырақ көрсетіледі, ол өз кезегінде, әкімшілік құқық ғылымы дамуының едәуір деңгейдегі кейінге қалушылығын білдіреді. Сонымен қатар, қылмыстық құқық пен криминологияда бірқатар авторлардың еңбектері бар, олар қылмыстық «жауаптылықты» және «кінәлауды», бір көріністің әртүрлі жақтары деп санай келе, осы мағынада біртұтас бүтінге теңестіреді

Қазіргі кезеңде заң ғылымының дамуында берік ұстанған тұжырым бар, онда әкімшілік-құқықтық мәжбүрлеу шарасын қолданудағы негізгі ерекшелік болып, көбінесе, заңға қайшы құқық бұзушылық, қоғамға қауіпті, кінәлі және жазалауға тиіс әрекеттер болып табылады. Дәл осы мәселелер бүгінгі таңда әкімшілік құқық бұзушылықты зерттеп білуде және дамытуда еңбек етіп жүрген көптеген ғалымдардың назарын өзіне аударуда.

Әкімшілік құқық бұзушылық механизмі мен даму процесін және мемлекеттің әлеуметтік өмірінде онымен күресу шараларын зерттеудегі мәселелер қазіргі кезеңде маңыздылығы мен қажеттілігін арттыруда. Аталмыш бейәлеуметтік құбылыстарды тарату шара-ларын мемлекет тарапынан жүргізілетін әрекеттілік, мемлекеттік органдар жүйесінің құзыреттілігін сол негативті құбылыстарға қарсылық білдірумен айқындайтын құқық бұзушылық және оның таралуы өзінше мемлекеттің сәттілік көрсеткіші екендігімен түсіндіріледі.

Әкімшілік құқық бұзушылық жасаудағы заманауи шарттардың қиындығы мен қарама-қайшылығы ғалымдар арасында әртүрлі пікірлер туындауда. Заманауи заң әдебиеттерінде индивидтердің заңды емес әрекеттерін бағалауда қызық жағдай орын алды:

- бір жағдайларда адамдардың мінез-құлқындағы қарама-қайшылық және дау туындау мүмкіндігі және оның ары қарай құқық бұзушылыққа әкеліп, жеке тұлға, бостандық, құқық сияқты мәселелерге сәйкес қарастырылу. (В.А. Кучинский, Ф.М. Орзих және т.б.);

Өз кезегінде атап көрсететін нәрсе, барлық дерлік зерттеулер-де, қылмыстық жауаптылық заңдылықтарын зерттеу мәселелеріне арналған ұстаным сыналады. Бұл түсінікті де жиырмасыншы ғасырдың сексенінші жылдарында-ақ заң

шығарушылардың өздері «қылмыстық жауаптылық» пен «қылмыстық жауапқа тарту» түсініктерін анық ажыратқан, қазір бұл институттардың арасындағы айырмашылық сот тәжірибесін іске асыруда қатаң сақталады

Бұл жағдай қалыптасқан және дамыған құқықтық ғылым шеңберіндегі бар білімнің жиынтығы болып табылады. Ол өзінің бірлігімен, тұтастығымен ерекшеленеді: ол біртұтас құқықтық объектіге арналған – құқықтық шындыққа, жалпы алғанда оған тән методологиялық және дүниетанымдық принциптер базасы бойынша теориялық жағынан негізделген біртұтас ғылыми негіз.

Халықтың ел экономикасына қатысты нақты ақшалай кірістері 2014 жылдың шілде айында өткен жылғы кезеңмен салыстырғанда 1,4 пайызға азайған. Сарапшы халықаралық еңбек ұйымының есептері бойынша 2014 жылдың тамыз айында жұмыссыздар 461,2 мың адамды, ал жұмыссыздық 5,3 % құрған. Тағдыр тауқыметін тартатын түрлі жағдайлар, баспана мәселесі, жұмыссыздық, олардың мемлекет тарапынан толық қолдау таппауы, келешекке деген сенімсіздік адам баласын тығырыққа тірейді.

Ендігі жерде өзекті мәселелер ретінде қаралатын медиация үрдісінің ҚР Әкімшілік құқық бұзушылық кодексінде қолдану ерекшеліктеріне тоқталмастан бұрын медиация туралы ғалымдардың келесі пікірлерін атап өтсек. Дауларды баламалы жолмен шешу – тараптардың арасындағы қатынастарды реттеудің жеке нысаны. Сонымен қатар, дауларды шешудің баламалы жолы тараптардың құқықтары мен мүдделерінің қорғалуына процессуалдық кепілдік беруі және соттағы күрделі ситуациялық жағдайларды тиімді шешуді жаңғыртуы, сот әділдігіне қызмет етуі тиіс [Б.А. Жетписбаев, С.Т. Тыныбеков, Д.О. Кусаинов, 2014]. Сот өндірісінен басқа жағдайларда да дауды шешу жодарын Ресей ғалымы А.Г. Здравомыслов ұсынады. «Дауларды баламалы жолмен шешу әдісі деп, дауды шешудің соттан тыс немесе мемлекеттік емес әдістерін айтады. Дауларды баламалы жолмен шешудің мақсаты дау бойынша белгілі бір нәтижеге жету» [Виноградова Е.А.. 1997. с. 27].

Зерделеніп зерттеліп отырған мәселе ҚР-ның №156-II 30.01.2001ж. «Қазақстан Республикасы Әкімшілік құқық бұзу туралы» кодексінің 71-1 бабында және жаңа әкімшілік құқық бұзушылық кодексте де қарастырылған [ҚР Кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V ҚРЗ.]. Яғни, заңшығарушы тараптардың келісіміне байланысты әкімшілік жауапкершіліктен босатуда, тұлғалардың заңсыз іс-әрекеттерін мойындамаса да, жәбірленуші тараптан кешірім сұрамаса да және одан туындаған зардаптарды өтемесе де әкімшілік жауапкершіліктен босатуға мүмкіндік береді. Яғни, құқық бұзушыға міндеттер жүктеместен, тек оның жәбірленуші тұлғамен келіскен жағдай-

ын растайтын арыздың болуы шарт. Заңнамада жәбірленушінің құқықтары шектелінеді.

Іс тәжірибiede көп кездесетін жағдайлардың бірі ретінде келесіні атап өтуге болады. Жәбірленушіден құқықбұзушы тұлға кешіргені туралы арызын алып, келтірілген зардапты кейінен өтуге келісім алады. Алайда, зардап өтелмей қала береді. Бұдан кейін жәбірленушінің құқықтары тек формальді болады. Сот, не басқа да құқық қорғау органдарына жазбаша түрде құқық бұзушының келтірілген залалды өтемегені үшін қайтадан жауапкершілікке тарту туралы жазбаша түрде арыз бергенімен, ол қаралмайды.

Сондықтан, жәбірленуші құқық бұзушы тұлғаға жазбаша түрде кешірім бергенге дейін келтірілген залалдардың орнын толтыру сұрақтары формальді түрде, не әкімшілік заңнаманың нұсқасында көрсетілмеуі тиіс. Құқық бұзушы тұлғаны жауапкершіліктен босату үшін жәбірленушіге келтірілген зардаптардың барлығы өтелуі тиіс, ал бұл өз кезегінде келісім бойынша жәбірленушінің құқықтарын қалпына келтіруге бағытталған іс шаралардың толығымен орындалуын заңдастыруды қажет етеді.

И. Канттың белгілі пікірі бойынша: «Құқық – бұл еркіндіктің жалпылама заңы, көзқарасы бойынша, бір тұлғаның озбырлығы басқаның озбырлығымен үйлесімділігінің жиынтық шарттары.... Егер менің қадамым немесе жалпы менің жағдайым, жалпы заңмен бірдей әркімнің еркіндігімен үйлесімді болса, онда маған кім кедергі келтіретін болса, ол дұрыс болмайды, өйткені мұндай кедергілер (қарсы әрекет) жалпы заңмен сәйкес еркіндікпен сыйыспайды... Құқықтық әрекеттерді өзімнің бар шегім ету – бұл маған қойылған этиканың талабы... Сонымен, бүкіл жалпылама құқықтық заңда былай делінеді: сырттай былай әрекет ет, яғни, сенің озбырлығыңның еркін көрінісі, жалпы заңмен сәйкес әркімнің еркіндігімен үйлесімді келуі керек...».

Бұл үзілді-кесілді императив барлық өркениетті мемлекеттерде сақталады және мемлекеттің барлық құқықтық құрылымын құру және құрастыруда негізгі идеясының бірі болып табылады. Сондықтан, Қазақстан Республикасы Конституциясының 13-бабына сәйкес әкімшілік жауаптылық институтының шараларын іске асыру мақсатындағы адам құқығы мен еркіндігін шектеудің барлық жағдайларында «әркім өзінің құқық субъектісі екендігіне құқығы бар және өзінің құқығы мен еркіндігін заңға қайшы келмейтін әрекеттермен, оның ішінде тіптен қажетті қорғанды пайдалана отырып қорғауға құқылы.

Әркім өзінің құқығы мен еркіндігін сот арқылы қорғауға құқылы. Әркім маманданған заңдық көмек алуына құқылы. Кейбір жағдайларда, заңмен қарастырылған заңдық көмек тегін көрсетіледі». Қазақстан Республикасы Конституциясының 13-бабы мазмұнынан, заңнамалық актілермен бекітілген шараларды және

әкімшілік жауаптылыққа тартылған азаматтардың құқыққа қабілеттілігі мен әрекетке қабілеттілігін шектеу тәртібін сақтамау, осыған сәйкес шектеулерді бекіткен мемлекеттік ұйымдардың актілерін жарам-сыз етеді, сөйтіп, мұндай актіні қабылдаған тұлға заңмен жауапқа тартылады. Онан да басқа, басқа тұлғаның құқығы мен еркіндігін бұзып, кінәлі болған қызметтік тұлғалар, өздерінің іске асырған заңсыз әрекеттерінің қорытындысы бойынша, тұлғаға жасалған барлық залалдары мен зияндықтарының орнын толтырулары тиіс.

Конституцияның рөлі мен маңызын көтере отырып, атап өтуіміз керек, қазіргі заманғы Қазақстанның басты жетістігінің бірі болып, Қазақстан Республикасы Конституциясының 12-бабымен әрбір адам мен азаматтың құқығы мен еркіндігі танылады және кепілдік берілетіндігі болып табылады. Мұнда «адамның құқығы мен еркіндігі әрбір адамға туылғаннан бастап беріледі, ол абсолютті және ажырамайтын болып танылады, заңдардың және басқа да құқықтық нормативті актілердің мазмұны мен қолданылуын анықтайды.

Қазіргі жағдайда құқық бұзушылықтың үдемелі өсу динамикасы байқалуда және әсіресе, оның әлеуметтік қауіпті түрі – қылмыстың өсуі көп. Бұл қоғам мен мемлекеттің дамуы мен бірқалыптылығына, сондай-ақ азаматтардың да өмірі, денсаулығы мен мүліктерінің сақталуына елеулі түрде қауіп төндіреді.

Ерекше дабылды мынадай жағдайдан көруге болады, яғни, бүгінде елде азаматтардың маскүнемдікпен, нашақорлықпен немесе басқа да масаңдану жолдарымен жасаған құқық бұзушылықтарының саны өсуде.

Әртүрлі масаңдану жолдарымен жасалған қылмыстардың санының өсу динамикасының, үдермелілігі соншалықты, қарқынды және қорқынышты, тіптен, қоғамға жалпыға бірдей қауіп қатер келе жатқан сияқты сезінесің, соның салдарынан тек қана жалпыға бірдей әлеуметтік құндылықтар ғана деформацияға ұшырамай, сонымен қатар мемлекеттік құрылым мен қоғамдық құқықтық тәртіптің де бүлінуіне анық қауіп туады.

Құқық бұзушылық – белгілі бір мақсатқа жету үшін жасалатынын түсінуіміз керек; оны жасауға адамды заңдық нормалардың талабын шеттетін оның мүдделері түрткі болады. Егер құқық бұзушылық осы мүдделердің толық іске асуына әкеліп соқпаса, онда оны жасаудың түрткісі де болмаған болар еді. Сондықтан ең алғашқы құрал, ол заңдылық нормалардың сақталуын шын мәнінде қамтамасыз ету – бұл оларды бұзатын, өзінің мақсатына жеткізбейтін әрекеттерді жасау. Кейде қылмыскерлер арасында ақыл-естерінің деформацияланғандықтары анық байқалатын жағдайлар да болады. Мысалы, әккі (маманданған) ұры ұрлықты бір аштықтан неме-

се жағдайы жоқтықтан жасамайды, ол оны бұл өмірдегі өзінің тағдырының мәні екендігіне берік сенімді және солай деп санайтындықтан жасайды, сондықтан ол өзінің ұрлық жасайтындығын мойындайды.

Парақорлар, «көрсеткен қызметіне» пара ала отырып, олар да өздеріне келген тұлғаларға «риясыз жәрдем» бердім деп есептеп, осыған сәйкес марапатталдым деп ойлайды.

Көптеген кісі өлтірушілер де кісі өлтіргенім дұрыс деп ойлайды, себебі олар кісі өлтіргендігіне өзін кінәлі санамайды. Бұл туралы Қазақстан Республикасы Президенті құрамындағы кешірім жасау туралы бұрынғы жұмысшы комиссиясының төрағасы Б.Б. Сартаев «Ар мен эшафот алдындағы сөз» атты өзінің еңбегінде былай деп көрсеткен: «1931 жылдың 7 мамырында Нью-Йорк ең арсыз жасалған қылмыстың куәгері болды. Кроули Екі Пистолет (оның лақап аты) деген біреу кінәлі емес адамдарды өлтірген. Полицейлер оны ұзақ уақыт бойы аңдып жүріп, ақырында оны өз сүйіктісінің пәтерінде ұстаған... Кроулиді ұстаған кезде, полиция комиссары Малруни бы-лай дейді, бұл баскесер – Нью-Йорктің бар тарихындағы ең қауіпті қылмыскер. «Ол адамдарды ешқандай да себепсізден-себепсіз өлтіре береді» дейді комиссар. Бірақ Кроули Екі Пистолет өзін қандай адам деп ойлады? Біз оны, полицейліктер оның тығылып отырған жеріне оқ атқан кездегі жазған хатынан білеміз... Хатта Кроули бы-лай деген: «Менің кешірімде шаршаған, бірақ мейірімді, ешкімге де жамандық жасамаған жүрек соғып тұр». Ары қарай, «әлемге әйгілі американдық гангстер Аль Капоне былай деп санаған: «Өмірімнің ең жақсы жылдарын мен адамдарға қызғылықты айналысатын істер жасауға және олардың уақытты жақсы өткізулеріне арнадым. Міне, соның бәрінен қандай пайда көрдім? Тек қана қорлық көру (дәрекі сөз есту) мен өмір бойы соңымнан түсіп аңду». Белгілі болғандай, Аль Капоне, АҚШ-тағы ең қауіпті әлеуметтік қылмыскер атанған. Және бір ең таңғаларлығы, Аль Капоне өзін-өзі кінәламаған, тіптен ол өзін қоғамның қайырымшысы деп санаған» [Б.А. Жетписбаев, С.Т. Тыныбеков, Д.О. Кусаинов, 2014, б. 352].

Сонымен қатар, медиация үрдісінің әкімшілік заңнамада қолданудың өзіндік ерекшеліктері бар. 2001 жылғы 30-қаңтарда қабылданған ҚР ӘҚБ кодексінің 71-1-бабының 1-бөліміне сай, оның тек 9-1 тарауындағы 79-1, 79-3, 79-4-баптарына және 131, 158, 158-1, 174-бабының 3-бөлімде қарастырылған істерге қатысты ғана медиация институты қолжетімді болған. Бұл да заң шығарушы тарапынан азаматтардың кейбір әкімшілік істер бойынша медиация үрдісін қолдануға байланысты конституциялық құқықтарын шектеген. Мысалы, ҚР ӘҚБ кодексінің 136-бабымен ұсақ ұрлықтар, 469- жол апаты болған оқиға орнын тастап кету, 374-Қоғамдық ұйымдар туралы

заңнаманы бұзғаны үшін жауапкершіліктер бойынша неге аталған институтты тұлғаларға қолданылмаған. (Аталған олқылықтар жаңа, қолданыстағы ҚР ӘҚБ көдексінде де орын алған). Осы фактілер бойынша ҚР ҚК 297-бабы (жол апаты болған оқиға орнын тастап кету), 188-бабы (ұрлық), 190-бабы (сеніп таптысырылған мүлікті иемдену және талан-таражға салу), 192-бапта қарастырылған алаяқтық фактілері және т.б. яғни меншікке қарсы қылмыстар бойынша қозғалған қылмыстық істер Қылмыстық кодекстің 68-бабымен тараптардың татуласуына байланысты тоқтатылуға жатады [Қылмыстық кодексі 2014].

Әкімшілік істер бойынша құқық бұзушы тұлға заңға қайшы жасаған іс әрекетінен қоғамға келтірілген қаупін түсініп, келтірілген залалдардың орнын толық қалпына келтірген жағдайда жәбірленуші тараппен келісімге келіп, болашақта құқық бұзушылыққа жол бермейтініне кепілдік берсе неге оны әкімшілік жауапкершіліктен босатпаса? Қазақстан Республикасының Қылмыстық заңнамасымен қылмыстық жауапкершіліктен босату құқығы берілсе, неге тұлғаның ол конституциялық құқықтары әкімшілік істер бойынша шектелуі тиіс?

Демек, Қазақстан Республикасы Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінің 63-бабы толықтыруды қажет етеді [ҚР Кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V ҚРЗ]. Сонымен қатар, аяғын шалыс басқан тұлға үшін мемлекет тарапынан медиацияның бір ғана құқық бұзушылық үшін ғана қолданылатын да ескере отырып, аталған баптың 3-пункті келесі мәтінмен толықтырылғаны абзал болар еді: «Екі немесе бірнеше әкімшілік құқықбұзушылықтарға бой алдырған тұлғаларға медиация үрдісі тек біреуіне ғана қолданылады, ал қалғандары бойынша осы кодекстің талаптарына сай жауапкершілікке тартылады».

Қазақстан Республикасы Әкімшілік құқық бұзу туралы кодексінің (30.01.2001ж.) 64-бабы бойынша әкімшілік құқық бұзушылықтан келтірілген залалдарды өндірту өкілеттілігі тек сол әкімшілік іс бойынша жауапкершілікке тарту сұрақтарын қарастыра алатын судьяға берілген болатын, онда да ол іс бойынша дау болмаған жағдайда жол берілген.

Егер дау-дамай туындамайтын болса, құқық бұзушы тұлға өз қателігін мойындап жатса, ол үшін өкінетіндігін білдірсе, аталған және басқа да құқықтық бұзушылықтарға бой алдырмайтынына кепілдік бере отырып, келтірілген залалдың бәрін өндіріп беретін болса, келтірілген залалды өндіру процесін сот жүйесімен жүргізудің қажеттілігі неде? Ол үшін жәбірленуші біріншіден, қаншама уақытынан айырылады (іс бір-екі ай қаралады, келесі сот санаттарында апелляциялық, кассациялық, наразылық шағымдануларға кететін уақыттың көптігі), екіншіден қағазбастылыққа жол беріледі, үшіншіден қосымша шығындар шығаруға (азаматтық іске қатыстыру

үшін қорғаушы жалдау, шағымдану кезіндегі жол, тамақ, қонақжай қаражаттары, яғни іссапар шығындары) тура келеді.

Сондықтан, бұл өкілеттіліктерді тек судья ғана емес, сол әкімшілік істерді қарауға құқығы бар лауазым иелері де, яғни осы кодекстің 636-бабында көрсетілген әкімшілік істерді қарауға құқылы тұлғаларға беру қажеттігі туындаған болатын. Ал, мүлікке, іскерлік беделіне келтірілген моральдық зардаптардың сомасы, мерзімі және т.б. сұрақтарға байланысты дау туындаған жағдайда ғана сотқа жүгінгеніміз абзал.

Қазіргі қолданыстағы әкімшілік құқық бұзу кодексінің 60-бабында көзделген әкімшілік жауапкершілікке тартудағы есептеу мерзімдеріне «сағатпен», «минутпен» деген түсініктерді бере отырып, заңға толықтырулар енгізу қажет. Себебі, құқық бұзушы тұлғаның конституциялық құқықтарын шектеуге алып келетіні бірден бір себептер. Айталық, құқық бұзушы кәнігі құқық бұзушылыққа бой алдырып, сот оны үстіміздегі жылдың қаңтар айының 14-ші жұлдызында таңғы сағат 10-00-де 5 тәулікке қамауға алынды. Әкімшілік заңнамамыздың талабы бойынша қаңтар айының 19-жұлдызында жазасын өтеуші қоғамнан оқшауланған мекемеден шығуы тиіс.

Тексеру және тағы басқа процедураның барлығы сол күні түске дейін бітсе абзал. Бітпесе жұмыс уақыты біткенше, яғни кешкісін жұмыс уақыты біткенде сағат 06-00-ден кейін жазасын өтеушіні жібереді. Демек, ол заң талабында көрсетілген 5 тәулік емес, 5 тәулік өткеннен кейін тағы 9 сағат көлемінде заңсыз жазасын өтемек. Егерде ол демалыс не мейрам күндеріне түспеген жағдайда. Прокурорлық қадағалау бар, дегенмен, барлық уақытта прокурордың қолы жете бермейтін және мұндайдың ескерілмей қалатын жағдайлардың барын ескерсек, аталған заңға толықтыруларды енгізу керек.

ҚР ӘҚБК-де құқық бұзушылықтың санаты туралы түсінік мүлдем жоқ. Құқық бұзушы ауыр түрде ме, әлде жеңіл түрдегі құқық бұзушылық жасады ма әркім өз пайымдауынша жүргізеді.

Сондықтан, ҚР Қылмыстық кодекстің 10-бабында көрсетілгендей әкімшілік құқық бұзушылық іс-әрекеттерді де қоғамға қауіптілігіне байланысты деңгейлерге бөлу қажет. Ондағы ауыр аса ауыр, мемлекет мүддесімен байланысты, экономикалық, экологиялық және сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар бойынша медиация үрдісі қолданылмауы қажет, яғни мұны да заңдастыру қажеттігі туындауда.

Әкімшілік жауапкершілікке тартудағы есептеу мерзімдеріне аталған өзгерістерді енгізгеннен кейін 61-бапты да толықтыру қажет. Атап айтқанда, бұл бапта әкімшілік шараның қолдану мерзіміне қатысты. Заң шығарушы тұлғаға қатысты әкімшілік шараның қолдану мерзімін барлық құқық бұзушылықтарға қатысты әкімшілік қаулыны орындаған күннен бастап бір жылдың

көлеміне тоқталып отыр. Алайда, ҚР ӘҚБ кодексінің 437-бабы бойынша елді-мекендерде заңсыз, тұлғалардың тыныштығын бұзып, пиротехникалық құрылғыларды жарғаны үшін 10 айлық есептік көрсеткіш көлемінде айыппұл салынған тұлға мен осы кодекстің 275-ші бабымен салық салу объектілерін жасырып, миллиондаған салықтан жалтарған тұлғалардың арасындағы айырмашылықты ажырата білуіміз керек.

Мәселе, жоғарыда айтылып кеткен құқық бұзушылықтың санаттарында және қоғамға келтірілген қауіптілігінде, одан туындаған залалдарында. Осы қағидаттарды негізге ала отырып қана әкімшілік жауапкершілікке тартудағы есептеу мерзімдеріне тоқталғанымыз абзал. Жеңіл дәрежедегі құқық бұзушылықтар үшін есептеу мерзімі 1 жыл, орта дәрежедегіге – 2 жыл, ауыр дәрежедегіге – 3 жыл, аса ауыр дәрежедегілерге – 5 жыл болғаны дұрыс. Ал, кәмелетке толмағандарға қатысты әкімшілік жауапкершілік мерзімі бұл есептеу мерзімдерінің жартысы болуы тиіс.

Бейбітшілікке қарсы, экономикалық, экологиялық, сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар үшін әкімшілік жауапкершілікке тарту мерзімі ескірмейтіндігін атап өткен жөн. Аталған құқық бұзушылықтар басқалардан туындайтын қоғам қауіптілігімен, келтірілетін залалдарымен және оның орнын толтырудың күрделілігімен түсіндіріледі.

Санаттарға бөлгеннен кейін ғана ҚР ӘҚБК-нің 62-бабында көрсетілген ескіру мерзіміне байланысты әкімшілік жауапкершіліктен босату сұрақтарын қарастыруымыз керек. Себебі, қазіргі қолданыстағы әкімшілік құқық бұзу туралы кодексіндегі көрсетіліп отырған бап бойынша жауапкершіліктен босату институты ӘҚБ

кодексінің 6-бабындағы міндеттерін толығымен орындамауда. Атап көрсетер болсақ, заңнамада ескіру мерзімін тоқтату сұрақтары қарастырылмаған. Мысалы, табиғатты қорғау заңнамаларының талаптарын өрескел бұза отырып тұлға қоршаған ортаға миллиондап залалдар келтірді.

Бұл кодекстің 817-бабына сәйкес әкімшілік істі қарап шығуға 15 күн ғана берілген. Құқық бұзушы тұлғаның республика территориясында болмауына не басқа да себептерге байланысты оны жауапкершілікке тарту шаралары орындалмаған жағдайларда әкімшілік заңнамасындағы міндеттер орындалмайды. Әрине, 625-бап бойынша сол әкімшілік істерді қарауға өкілетті судья немесе лауазым иесі айдап әкелу (привод) шараларын полиция мен Қаржы полициясы қызметкерлерінің көмегімен қолдана алады. Алайда, кодекстің 62-шы бабында қоршаған ортаны қорғау саласындағы құқық бұзушылықтардың ескіру мерзімін 1 жыл деп белгілеген.

Қарап шығу мерзімінің аздығынан, қағазбастылықтың көптілігінен оны құқық қорғау органы қызметкерлері орындай алмайды. Демек, бұл мерзім өткеннен кейін ҚР ӘҚБК-нің 821-бабы 5-бөлімінің 1-бөлімшесіне сай әкімшілік іс тоқтатуға жатады. Ал, келтірілген залал өндіріссіз қала бермек. Сол себептен, әкімшілік құқық бұзу туралы кодексіне «Әкімшілік жауапкершілікке тартудағы ескіру мерзімін тоқтату» түсінігін енгізіп, істі қарауға өкілеттілігі бар судьяға, лауазым иесіне «Құқық бұзушыға іздеу салу» өкілеттілігін беру қажет те, 62-бапқа құқық бұзушылық санатына қарай әкімшілік жауапкершілікке тартудағы ескіру мерзімін тоқтату туралы өзгерістер енгізу керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. Ғылыми-практикалық түсіндірме. – Астана, 2018. – 664 б.
2. Б.А. Жетписбаев, С.Т. Тыныбеков, Д.О. Кусаинов Әкімшілік жауаптылық: Оқулық.— Алматы: «NURPRESS» баспасы, 2014.— 352 б.
3. Виноградова Е.А. Альтернативное разрешение споров [Текст]: // Вестник Высшего арбитражного Суда РФ. 1997. №8, С. – 27.
4. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000235>. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы. Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V ҚРЗ.
5. Қылмыстық кодексі: Алматы: ЖШС «ЮРИСТ», 2014ж. – 3726.

Бижан Нұрлан Рабханұлы
«Сырттай, кешкі және қашықтықтан оқыту» факультетінің деканы
заң ғылымдарының кандидаты
Шымкент Университеті

Айткулова Эльбира Арипхановна
«Құқықтану» кафедрасының оқытушысы
заң ғылымдарының магистрі
Шымкент Университеті

Кошенов А.Ж.
1 курс магистранты
«7М04201-сот және сот төрелігі» мамандығы
Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының жанындағы Сот төрелігі академиясы

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ӘКІМШІЛІК РӘСІМДІК-ПРОЦЕСТІК КОДЕКС ЖОБАСЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін. Осы мақалада бұқаралы әкімшілік биліктің негіздері, әкімшілік-құқықтық қатынастар, әкімшілік акт, еліміздің әкімшілік құқықтың даму тарихы, әкімшілік рәсімдік заңдардың сипаты мен ерекшеліктері, әкімшілік рәсімдік-процестік кодекс жобасының кемшін және артық тұстары туралы мағлұматтар, мақалада әкімшілік юстицияның маңыздылығы ашылған, әкімшілік заңнамалардың салыстырмалы анализі, жаңа заңнаманың жаңашылдықтары және заманауи әкімшілік құқықтың ғылыми аспектілері келтірілген.

Түйінді сөздер: әкімшілік құқық, құқықтық қатынастар, билік.

Резюме. В статье рассматривается вопрос публичной административной власти, административно-правовые отношения, административный акт, а также статья посвящена истории развития административного права и разработке нового законопроекта об административных процедурах в Республике Казахстан. В статье четко даются аргументы в пользу административной юстиции, дается сравнительный анализ административных законодательств, внимание уделяется новеллам нового закона и дается основная доктринальная суть современного административного права.

Ключевые слова: административное право, правовые отношения, власть.

Summary. The article discusses the issue of public administrative authority, administrative and legal relations, an administrative act, as well as the article is devoted to the history of the development of administrative law and the development of a new bill on administrative procedures in the Republic of Kazakhstan. The article clearly gives arguments in favor of administrative justice, gives a comparative analysis of administrative laws, focuses on the novels of the new law and gives the basic doctrinal essence of modern administrative law.

Keywords: administrative law, legal relations, power.

2014 жылғы 17 қаңтардағы Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауында «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» :

Мемлекет басшысы Қазақстанның әлемнің ең дамыған отыз елінің қатарына кіруінің негізгі бағыттарын анықтады. Мемлекеттік институттардың жұмысын жетілдіру, сот төрелігі, заңның үстемдігі және жоғары құқықтық мәдениеттің қағидаттарын одан әрі іске асыру қажеттілігі ерекше атап өтілді, атап айтқанда «үкіметтік емес сектормен және бизнеспен өзара әрекеттесудің жаңартылған құралдары қажет. Заң алдындағы теңдік заң үстемдігінің нақты негізіне айналуы керек» деп бағыт бағдарды көрсетіп берген болатын [Қазақстан Республикасының Президенті. Жолдауы 2014, <https://www.akorda.kz>].

Жалпы әкімшілік акт түсінігіне кеңінен тоқталу керек, әкімшілік акт- мемлекеттік басқару ак-

тісі болып табылады, осы ұғымның нақтылығына және осы ұғымды дұрыс түсінуден көп мәселенің беті ашылады, егер осы түсінікті яғни, әкімшілік акт түсінігін дұрыс бағытта саралай алсақ, онда жеке және заңды тұлғалардың заңды мүдделері мен бостандықтарының қорғалуына кепілдік ретінде қарауға болады.

Әкімшілік акт – құқықтық акт болып табылады, ол жариялы бұқаралық-құқықтық қатынастардың шеңберінде белгілі бір тұлға қатысты немесе топ тұлғаларға қатысты нақты құқықтық қатынастарды өзгерту, орнату, немесе тоқтату үшін шығарылуға жататын құқықтық құжат болып табылады.

Әкімшілік актілерге жариялы- құқықтық қатынастар сферасына жатпайтын актілерді жатқызуға болмайды, тек ұйымдардың құқықтық жағдайына, тәртіптік өндіріп алуға қатысты сұрақтар қамтылған шешімдерден басқа. Әкімші-

лік шараларды әкімшілік құқықтық тәртіптеудің әлемдік тәжірибеде көш бастап тұрған елдердің қатарында Германия елін айтуға болады. Әкімшілік шараларды рәсімдеудің тек юрисдикциялық тұстарын ғана қарамай, оның ең алдымен процессуалды тұстарын да ескеруіміз керек, сонда ғана біздің әкімшілік рәсімдік-процестік кодекстің қоғамымызға тигізер пайдасы мен құқықтық маңыздылығы ашылады.

Жариялы-құқықтық қатынастардың сипатын, сол қатынастардан туындайтын дауларды тәртіптеудің жолдары қоғамымызда өзектілігін жоғалтпаған. «Әкімшілік қалау» (административное усмотрение) түсінігі немесе «әкімшілік қалау» тәжірибесі біздің еліміздің құқықтық жүйемізде қолданыста бұрында қазір де бар деуге болады.

Қазақстан Республикасы Әкімшілік рәсімдік-процестік кодексінің жобасында:

10-бап. Әкімшілік қалауды жүзеге асыру шектері

1. Әкімшілік орган, лауазымды адам әкімшілік қалауды Қазақстан Республикасының заңдарында белгіленген шектерде жүзеге асыруға міндетті.

2. Әкімшілік қалауды жүзеге асырған кезде Әкімшілік актіні қабылдау және әкімшілік әрекетті (әрекетсіздікті) жасау осы өкілеттіктің мақсаттарына сәйкес келуге тиіс.- деп көрсетілген [<http://adilet.zan.kz>].

Енді мына маңызды жайттарды келтіруге тура келіп тұр, айталық мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген тұлғаға өз қалауы бойынша заңдылық фактіні ғана бағалап қана қоймай, сонымен бірге құқықтық акт шығаруға құқық берген, құқықтық актіні әкімшілік-құқықтық норманың шенберінде заңдылық принциптеріне сүйене отырып дұрыс деген таңдаумен шешімді үйлестіре білу арқылы жүзеге асырылады. Осы ретте, құқық субъектісіне әкімшілік қалауды жүзеге асырғанда оған тиімді басқарушылық шешімдерді қабылдауға мүмкіндік туғызамыз, бірақ қалауды таңдау еркіндігі өз шенберінен шықпауы тиіс, әкімшілік қалау үнемі құқықтық болуы тиіс, заң шенберінен шықпауы тиіс, заңның талаптарына бағынуы тиіс, осы ретте осы 10 бапты толықтыру керек сияқты, осы бапқа нақтырақ әкімшілік әрекеттің шенберін, мақсаттарын ашып көрсету керек деген ұсынысты айтқымыз келеді.

Бұқаралық әкімшілік, жария әкімшілік субъектілерінің қызметі құқықтық нормалармен, заңдармен тәртіптелнуі, сол заңдарда әкімшілік билікті атқаратын бұқаралық әкімшілік субъектілері әкімшілік-құқықтық қатынастың заңды болуын түсіндіріледі. Бұқаралық әкімшіліктің қызметі құқықтық формада көрсетудің бірі-ол әкімшілік акт арқылы жүзеге асырылады. Материалдық әкімшілік -құқықтық догматикада өз орны бар- әкімшілік актінің құқықтық табиғатына көп назар аударылуы тиіс, себебі бұқаралық

әкімшілік субъектісінің құқықтық билікпен ұштасқан еркіндігі осы құқықтық құжаттың сипатында болады.

Құқықтық билік дегеніміз- ол сол актіде көрсетілген талаптардың әкімшілік құқық субъектілерінің орындауға міндеттелінетін талаптар екенін ұқтырады. Тағы қоса айтуға тиіс ақпарат, ол әкімшілік актінің және әкімшілік рәсімдердің ғылыми өнделмегендігінде, батыстық әкімшілік құқық доктринасындағы әкімшілік актінің заманауи концепциясы біздің қазіргі қолданыстағы жеке құқық акт түсінігінен өзгеше. Мемлекеттік аппарат пен азаматтың қарым-қатынасы қазіргі таңда даму үстінде, қазіргі уақытта азамат пен мемлекеттік аппарат қатынасы сәл басқаша формаға ауысты, айталық бұрынғы ескі мемлекеттік басқаруда азамат сұраушы, яғни әкімшіліктің шешімін күтуші позициясында болатын, қазіргі таңда «әкімшілік азамат» схемасында жұмыс жасайды.

Бізге белгілі, осы заң жобасын жасаушы құрастырушы болып еліміздің Әділет Министрлігі табылады, бұл заң жобасын құрастыруға ғалымдар, халықаралық эксперттер, практиктер атсалысты. Халықаралық ынтымақтастық бойынша Германдық қауымдастық та өз еңбегімен атсалысты, елімізде әкімшілік юстиция, әкімшілік рәсімдерді ендірудің маңызды этаптары басталып кетті деуге болады және оларды тек ендіріп ғана қоймай оларды халықаралық стандарттарға сәйкес ету де маңызды.

Біздің мемлекетіміз құқықтық мемлекет болып келеді, ал әкімшілік юстицияны ендіру ол осы құқықтық мемлекеттің бір белгілері, сонымен қоса, құқықтық мемлекеттің негізгі принциптеріне заңның, құқықтың жоғарғы деңгейде болуы шарттылық, демек мемлекеттік билік, құқық және заңның арақатынасы дамыған күйде болуы маңызды.

Біз әкімшілік юстицияны ендіре отырып, билік органдарының өз қызметтерін атқару барысында озбырлықты болдыртпауды мақсат тұтамыз, мемлекеттік тәртіптеу арқылы азаматтар мен тұлғалардың құқықтарын қорғау да басты мақсаттардың бірі болып табылады.

Әкімшілік юстиция – соттар жүйесі болып табылады, олар әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексте көрсетілген құқық бұзушылықтарды емес, бұқаралық-құқықтық даудан туындайтын және қатысушы тарап болып ол дауларда мемлекет және азамат қатысады, ал екі жақтың қатынас принципі билік пен бағынушылық принциптеріне сәйкес келеді.

Әкімшілік процедуралар туралы заңнаманы реформалау арқылы әкімшілік сәйкессіздіктерді болдыртпау және сыбайлас жемқорлық көріністеріне қарсы тұрудың тетіктерінің бірі болып табылады.

Осыған байланысты, Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл бағдарламасы қазіргі заманғы

шындықты, сондай-ақ сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл саласындағы шетелдік тәжірибені ескере отырып, «Әкімшілік рәсімдер туралы» Қазақстан Республикасы Заңының жаңа нұсқасын әзірлеу ұсынылатындығын анықтады.

Мемлекеттік құқық саласындағы дауларды шешу үшін әкімшілік процедуралар мен сот ісін жүргізу саласындағы заңнаманы реформалау қажеттігі – Сыбайлас жемқорлыққа қарсы *Стамбулдық* іс-қимыл жоспарының мониторингісінің екінші раунды бойынша берілген елімізге қатысты ұсыныстардан белгілі болған [<http://www.oecd.org>]. Сол ұсыныстарда тез арада әкімшілік заңнаманы, әкімшілік тәртіптеуді реттеу керектігі айқын көрніс тапқан.

Сонымен бірге Әкімшілік рәсімдік-процестік кодекс жобасын дайындағанда келесідей мағлұматтарды, ережелерді аңғартатын сипаттарды кездестіруге болады:

1) әкімшілік рәсімдерді жүзеге асыру кезіндегі жаңа қағидаттар, атап айтқанда, формальді талаптарды теріс пайдалану құқық пен тыйым салудың мөлшерлестігі, басымдығы;

2) тек мемлекеттік органдар ғана емес, сондай-ақ билік шешімдерін қабылдау құқығы берілген ұйымдар да танылатын «әкімшілік орган» құқықтық санаты; 3) рәсімдік кепілдік әкімшілік рәсімдерді жүзеге асыру кезінде тыңдалуға тиіс;

4) соттың белсенді рөлінің принципі;

5) жекелеген жағдайларды қоспағанда, дауды сотта қарау кезінде мемлекеттік органның кінәлілігін презумпциялау;

6) даулардың жекелеген түрлерін қоспағанда, міндетті түрде сотқа дейінгі шағым жасау [<http://www.parlam.kz>].

Әкімшілік рәсімдеу институттары, әкімшілік юстиция мемлекет пен азаматтың арасындағы қатынасты реттейтін бірде бір құрал болып табылады. Мемлекеттің бұқаралық қызметі заңның аясында жүргізіледі, әкімшілік рәсімдердің заңдық регламентациясы яғни, заңдық тәртібі керек процедура болып табылатындығын, сол елдердің әкімшілік дауларды реттеудің, соттардың нәтижелі жұмыстарынан байқауға болады.

Айталық, әкімшілік рәсімдеулердің дұрыс процедураларын қолдана білген дамушы елдердің қатарына Япония, АҚШ, Германия, Голландия жатқызуға болады. Қандай да бір құқықтық не болмаса өзге институттарды қолданысқа енгізбестен бұрын алдымен оның ғылыми өндеушілігін қарастырып барып енгізу керек [*Ежегодник публичного права, 2015*].

Осы ретте ғылыми көзқарастардың бірнешеуіне тоқталайық:

Профессор Ш.Кодама Университет МИЭ (Япония) пайымдауынша:

Біздің нарықтық жағдайда бізге сондай әкімшілік құқық керек, сол әкімшілік құқық бұл құқықтық реттеу және ресурстарды бөлу негізінде нарықтық экономикаға сәйкес ресурстарды

дұрыс реттеу мен бөлуді қамтамасыз етеуі тиіс. Әкімшілік органдарының қызметтерін тәртіптеуді нарықтық экономикаға өтпей жатып қамдап алынуы тиіс, себебі басқарушылық әкімшіліктік тәртіптеуден тұратынын ұмытпау керек.

Алайда, шетелдік заңнамада әкімшілік процедуралар туралы заңдарды реттеудің субъектісі азамат (ұйым) және оның органдары мен лауазымды тұлғалары ұсынатын мемлекет арасындағы туындайтын қоғамдық қатынастар болып табылады.

Сонымен бірге, заңдық олқылықтардың алдын алу мақсатында заң жобасында мемлекеттік органдардың тәртібін, қызмет түрлері мен функцияларын айқындайтын қолданыстағы негізгі ережелер, сондай-ақ мемлекеттік органдардың жұмысын ішкі ұйымдастыруға қатысты басқа ережелер сақталады (ішкі әкімшілік рәсім).

Осыған байланысты заң жобасында әкімшілік процедураларды ішкі және сыртқы деп бөлу ұсынылады. Мысал ретінде жеке қолдануға арналған құқықтық актінің күшіне ену уақытының заңнамалық анықтамасы келтірілген. «Құқықтық актілер туралы» Заңның 65-бабына сәйкес, мемлекеттік органның нормативтік құқықтық актісі, егер онда одан кейінгі күн көрсетілмесе, қабылданған сәттен бастап күшіне енеді.

Атап айтқанда, заң жобасында «әкімшілік акт» және «мемлекеттік органның ішкі актісі» ұғымдары бекітілген, олардың басты айырмашылығы – егер әкімшілік актінің сыртқы салдары болса, ішкі акт тек мемлекеттік органның немесе оның қарамағындағы органның қызметін қамтамасыз ету және тәртіп орнату мақсатында қабылданады.

Әкімшілік актінің заңды күшіне енуі қабылданған сәттен емес, оған қатысты акт (қабылдаушы) қабылданған адамға хабарланған кезден бастап белгіленуі ұсынылады. Әкімшілік рәсімдерді жүзеге асырудың жаңа заңнамалық ережелерін әзірлеу қажеттілігі қолданыстағы заңның бірқатар тұжырымдамалық кемшіліктері мен қайшылықтарынан туындайды, олардың болуы қазіргі уақытта қабылданатын шешімдердің әділдігіне, ашықтығы мен негізділігіне теріс әсер етеді, сонымен қатар мемлекеттік басқару органдарының тиімділігін төмендетеді.

Осы ретте германдық административист И.Пуделкидің пікіріне тоқталатын болсақ:

Әкімшілік рәсімдер деп – әкімшілік органдар атқаруға тиіс рәсімдер деп нақтылап көрсеткен, демек тек әкімшілік орган және сол қызметте тікелей қарасты болып табылатын рәсімдерді айтамыз. Демек, сот процесінің басталуына ықпал ететін тұстары екеніні ұмытпаған жөн [*Ежегодник публичного права 2015*].

Бұл тұста әкімшілік заңнаманың дұрыс бағытталуына септігін тигізетін бірде бір мәселе ол сол елдің экономикалық жағдайының ахуалына да байланысты. Мәселен, Жапон елінің Рюоку

университетінің профессоры Т.Хонданың пайымдауынша:

Шетелдік ұйымдар және шетелдік тұлғалар қандай да бір болмасын елдің нарығында жұмыс істеулері үшін, яғни экономикалық қызмет дейтін болсақ, онда сол елге басты керек нәрсе ол- әкімшілік рәсімдеулер [*Ежегодник публично-го права, 2015, с. 572*].

Іс жүзінде әкімшілік актілерде, әдетте, шағымдану тәртібі туралы негіздеме мен ақпарат жоқ. Негіздемесі бар актілер заңның немесе өзге де нормативтік құқықтық актінің ережелерінде көрсетілген актіні қабылдауға арналған құқықтық негіздермен шектеледі. Әкімшілік акт ресми талаптарға ғана емес, сонымен бірге шешімнің заңды және нақты негіздерін жан-жақты ашып көрсетуі, сонымен бірге шағымдану уақыты мен тәртібі туралы ақпаратты, оның ішінде жоғары тұрған орган мен соттың атауын, олардың мекен-жайларын қамтуы керек.

Әкімшілік актілердің мазмұнына қойылатын талаптар кем дегенде екі себепке байланысты. Біріншіден, уәждеме міндеттемесін сақтау актіні алушыға мемлекеттік органның шешімін – қандай шешім негізінде және қандай жағдайда қабылданғанын түсінуге мүмкіндік береді, басқаша емес. Тиісінше, мұндай актіні ішкі қабылдау және ерікті түрде орындау деңгейі едәуір артады, ал қайшылықты құқықтық қатынастардың алғышарттары максималды деңгейге дейін төмендетіледі.

Екіншіден, шағымдану тәртібі туралы негіздеме мен ақпараттың қол жетімділігі жеке тұлғаны тиімді құқықтық қорғау қағидатын қамтамасыз етуге бағытталған. Актіні шығарудың себептері мен оны қабылдаған әкімшілік орган қисындылығын білу азаматқа оны негізді түрде қарауға мүмкіндік береді, ал сот әкімшілік актінің заңдылығын, атап айтқанда әкімшілік қалау негізінде шығарылған актіні толық тексеруді жүргізуге мүмкіндік береді.

Әкімшілік актілерді (жеке қолданудың құқықтық актілері) қолайлы және ауыртпалықтарға бөлудің болмауы шағым беру туралы ақпараттың дұрыстығы мен қол жетімділігіне теріс әсер етеді. Атап айтқанда, кейбір салалық заңдарда шағымдану тәртібі туралы негіздеу және ақпараттандыру қажеттілігі өтінішті қанағаттандырудан бас тартқан жағдайда ғана, ал азаматтарға белгілі бір міндеттерді жүктейтін мемлекеттік органның бастамасы бойынша актілер қабылданған жағдайда (мысалы, құрылыс саласындағы заң), қажеттілік туындайды бұл акт ауыртпалықты болғанына қарамастан, ешқандай уәж жоқ.

Екінші жағынан, егер өтінім ішінара немесе қысқартылған болса, мысалы, эмиссияға рұқсат шығарындылардың мәлімделгеннен гөрі аз мөлшерін көздейді, демек қолданыстағы заңнамаға сәйкес, өйткені бұл жағдайда ол рұқсат беруден

бас тартпайды, уәж келтірілмейді міндетті.

Сонымен бірге, жеке тұлға қолайлы актінің күшін жоюға деген сенімді қорғау принципін қолдана алмайтын жағдайлар бар. Бұл сыбайлас жемқорлықтың немесе алаяқтықтың салдарынан әкімшілік актіні қабылдау, егер адам мұндай әрекеттің заңсыздығын алдын-ала білсе. Осыған байланысты, заң жобасында әкімшілік актіні елеусіз деп тану жағдайларының айрықша ерекшелігі ғана емес, сонымен қатар сенімді қорғау қағидатын ескере отырып, қолайлы және ауыртпалықты актілердің күшін жою негіздерін ажырату керек.

Қазақстан Республикасы Әкімшілік рәсімдік-процестік кодекс жобасы (әрі қарай кодекс жобасы) туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 30 мамырдағы №348 қаулысы қоғам талоқылауына салынған болатын [<http://adilet.zan.kz>].

Ендігі жерде аталған кодекс жобасына өз көзқарастырымызға тоқтала кетсек.

Кодекс жобасының 1-бабы 2-бөлігінің 2-тармақшасында: «Әкімшілік сот ісін жүргізуде, егер осы Кодексте өзгеше тәртіп көзделмесе, ҚР Азаматтық процестік кодексінің ережелері қолданылады»-деп айқындалған [<http://adilet.zan.kz>].

Қазақстан Республикасы Әкімшілік рәсімдік-процестік кодексі жеке, дара институт, ғылымның бір саласы. Аталған нормативтік құқықтық акті әкімшілік рәсімдеу мен әкімшілік сот ісін жүргізуде, басқа заңнамаларға сілтеме жасалмастан, өзге заңнамалардың ережелеріне сүйенбестен, қоғамдық қарым-қатынастарды реттей алатын дербес институт болуы керек. Бұл қатынастарды реттеуге қатысты өзгертулер мен толықтырулар «ҚР Әкімшілік рәсімдік-процестік кодекске» енгізілгеннен кейін ғана, яғни басқа нормативтік құқықтық актілердің ереже, талаптарына сүйенбестен қолданылуы абзал. Сондықтан, ҚР Азаматтық процестік кодекске сілтеме жасалатын аталған талабы кодекс жобасынан алынып тасталғаны жөн.

Бірінші тарау атауы кодекс жобасына сай келмейді. Атап айтқанда, бірінші тарау «Әкімшілік рәсімдеу және әкімшілік сот ісін жүргізу туралы заңнамасы» деп белгіленген. Ал, жоба атауы «Қазақстан Республикасы Әкімшілік рәсімдік-процестік кодексі». Бірінші тарау атауы кодекс атауымен сәйкестендірілгені абзал.

Кодекс жобасының екінші тарауына, яғни әкімшілік рәсімдеу және әкімшілік сот ісін жүргізудің келесідей қағидаттарын енгізуді ұсынамыз.

Сот әділдігінің ақиқатына жету үшін «Сот ісін жүргізуді тараптардың жарыспалылығы мен тең құқылығы негізінде жүзеге асыру»; Судья істі дұрыс шешуге қажетті және жеткілікті мән-жайларды жан-жақты, толық және объективті зерттеу үшін заңда көзделген барлық шараларды қолдануға міндеттеуден туындайтын «Істің мән-жайларын жан-жақты, толық және объективті

зерттеу»; Судья дәлелдемелерді қаралған дәлелдемелердің жиынтығына негізделген өзінің ішкі сенімі бойынша бағалаудан, бұл ретте ол заң мен ар-ожданدى басшылыққа алудан бастау алатын «Дәлелдемелерді ішкі сенім бойынша бағалау»; «Білікті заң көмегіне құқықты қамтамасыз ету»; «Куәлік айғақтар беру міндетінен босату»; Мемлекеттік құпиялар мен іске қатысатын адамдар өмірінің интимдік жақтары туралы мәліметтердің жария етілуін болғызбау, кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтары туралы және басқа да істер бойынша, сондай-ақ іске қатысатын басқа да адамдардың, олардың отбасы мүшелерінің немесе жақын туыстарының қауіпсіздік мүдделерін қорғау мақсатында «Жариялық»; «Қылмыстық сот ісін жүргізу тілі» қағидаттарының да енгізілгені абзал.

Сонымен қатар, кодекс жобасының 3-бабы 2-бөлігіне реттелетін қатынастарға қатысушылар тізіміне қатысушылардың өкілдерін де қосқан абзал. Сонымен қатар, кодекс жобасының 66-бабында жеке және заңды тұлғалардың өкілдерін қабылдау қарастырылған [<http://adilet.zan.kz>].

Аталған нормативтік құқықтық акт жобасының 66-бабының 1-бөлігінде: «Мемлекеттік органдардың, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының басшылары және олардың орынбасарлары азаматтар мен заңды тұлғалардың өкілдерін, оның ішіндегі осы органдардың қызметкерлерін тиісті мемлекеттік органның басшысы бекіткен қабылдау кестесіне сәйкес айына кемінде бір рет жеке қабылдауға міндетті»-деп айқындаған. Алайда, кейбір лауазым иелерімен (ҚР Жоғарғы сотының төрағасы, алқа төрағалары) тоқсанына бір рет қана жеке қабылдау жүргізіледі. Сондықтан, жеке қабылдау сұрақтарындағы қайшылықтарды жойған абзал.

Кодекс жобасының 128-бабында: «Дәлелдемелерді, дәлелдемелер ретінде алынбайтын нақты деректерді, дәлелдеу мәні мен дәлелдемелердің дереккөздерін, сондай-ақ дәлелдемелерді (дәлелдеуді) жинақтауды, зерттеуді, бағалауды және пайдалануды құқықтық реттеудің тәртібі және дәлелдемелер мен дәлелдеу туралы басқа да ережелер осы Кодексте белгіленген ерекшеліктерді қоспағанда, Қазақстан Республикасы Азаматтық процестік кодексінің нормаларында айқындалады»-деп көрсетілген [*ҚР Азаматтық процестік кодексі* <http://adilet.zan.kz>.2015, 31 қазандағы № 377-V].

Аталған сұрақтардың басқа кодекске, заңнамаларға сілтеме жасалынуы тұлғалардың заңнаманы әркімнің өзінше, қате түсінуіне, ал ол өз кезегінде көзқарастардың қарама-қайшылығы мен даудамайдың туындатуына әкеп соғады. Сол себепті, әкімшілік рәсімдеу мен әкімшілік процестік дәлелдемелерге қатысты сұрақтардың құқықтық реттелуі осы кодексте нақтыланғаны абзал.

Әкімшілік рәсімдеу және әкімшілік сот ісін жүргізу істерінде де алқа билерді қаттыстыру, яғни қоғам субъектілері мүдделерінің заң шеңберінде конституциялық құқықтарын қамтамасыз ету мақсатында жүзеге асырылуы керек.

Сондай-ақ, кодекс жобасына кәмелетке толмағандардың ісі, шетел мемлекетінің тұлғаларының ісі, бөлек тарау ретінде қарастырылғаны абзал.

Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінде:

470-бап. Қазақстан Республикасының күзет қызметі саласындағы заңнамасын бұзу;

1. Қазақстан Республикасының күзет қызметі саласындағы заңнамасын:

1) Қазақстан Республикасының Үкіметі бекіткен, мемлекеттік күзетілуге жататын объектілердің инженерлік-техникалық нығайтылуын қамтамасыз ету жөніндегі талаптарды орындамау және (немесе) тиісінше орындамау;

2) шетелдік заңды тұлғаларға, шетел қатыстын заңды тұлғаларға, шетелдіктерге, сондай-ақ азаматтығы жоқ адамдарға күзет қызметінің барлық түрін жүзеге асыру; жеке күзет ұйымдарын құру немесе олардың құрылтайшылары (қатысушылары) болу; сенімгерлік басқаруында жеке күзет ұйымы болу құқықтарын беру;

3) жеке күзет ұйымының күзетшісі лауазымына «Күзет қызметі туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 10-бабы 6-тармағының талаптарына сай келмейтін адамдарды қабылдау;

4) күзетшіні өзінің лауазымдық міндеттерін атқару кезінде оның жеке басын және жеке күзет ұйымына тиесілі екенін куәландыратын белгіленген үлгідегі құжатпен және арнаулы киіммен қамтамасыз ету жөніндегі талаптарды орындамау;

5) «Күзет қызметі туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 7-1-бабында көзделген шектеулерді сақтамау;

6) жеке күзет ұйымында басшы және күзетші лауазымын атқаратын жұмыскерлерді даярлау және олардың біліктілігін арттыру жөніндегі қызметті Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген талаптарды бұза отырып жүзеге асыру түрінде жасалған бұзушылық – лауазымды адамдарға, шағын кәсіпкерлік субъектілеріне – қырық, орта кәсіпкерлік субъектілеріне – сексен, ірі кәсіпкерлік субъектілеріне бір жүз айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде айыппұл салуға әкеп соғады.

1-1. Жеке күзет ұйымдарында күзетші қызметінде жұмыс істейтін жұмыскерлердің дайындалып жатқан не жасалған қылмыстар туралы, егер бұл әрекеттерде қылмыстық жазаланатын іс-әрекет белгілері болмаса, не аумағында қару, оқ-дәрілер және жарылғыш заттар бар күзетілетін объектілерден күзет дабылының қосылғаны туралы өздеріне белгілі болған фактілерді жасыруы, сол сияқты ішкі істер органдарын хабардар

етпеуі жеке тұлғаларға бес айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде айыппұл салуға әкеп соғады.

2. Осы баптың бірінші және 1-1-бөліктерінде көзделген, әкімшілік жаза қолданылғаннан кейін бір жыл ішінде қайталап жасалған әрекеттер (әрекетсіздік), сол сияқты осы баптың бірінші бөлігінде көзделген, әкімшілік жауаптылыққа тартуға әкеп соққан бұзушылықты жоймау – қызметіне тыйым сала отырып не онсыз, жеке тұлғаларға – он, лауазымды адамдарға, шағын кәсіпкерлік субъектілеріне – сексен, орта кәсіпкерлік субъектілеріне – бір жүз отыз, ірі кәсіпкерлік субъектілеріне бір жүз елу айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде айыппұл салуға әкеп соғады [ҚР Кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V].

Енді ҚР Қылмыстық кодексінің 252- бабына көз жүгіртсек:

252-бап. Жекеше күзет қызметтері қызметшілерінің өкілеттіктерін асыра пайдалануы

1. Жекеше күзет қызметі басшысының немесе қызметшісінің лицензияға сәйкес өздеріне берілген өкілеттіктерін өз қызметінің міндеттеріне қайшы асыра пайдалануы, егер бұл іс-әрекет күш қолданып немесе оны қолдану қатерін төндіріп жасалса, –

белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан бес жылға дейінгі мерзімге айыра отырып немесе онсыз, бес мың айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде айыппұл салуға не сол мөлшерде түзеу жұмыстарына не бір мың екі жүз сағатқа дейінгі мерзімге қоғамдық жұмыстарға тартуға не бес жылға дейінгі мерзімге бас бос-

тандығын шектеуге не сол мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады.

2. Қару немесе арнайы құралдар қолданып жасалған немесе ауыр зардаптар келтірген дәл сол іс-әрекет –

белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан бес жылға дейінгі мерзімге айыра отырып, үш жылдан сегіз жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады [ҚР Қылмыстық кодексі, 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V].

Заңшығарушы, жекеше күзет қызметі басшысының немесе қызметшісінің лицензияға сәйкес өздеріне берілген өкілеттіктерін өз қызметінің міндеттеріне қайшы асыра пайдалануындағы жауапкершіліктерін адамдардың «денсаулығы мен олардың ар-ождандарына» ғана қатысты қарастырған. Алайда, аталған бап бойынша кінәлі тарапынан залал адам баласына «материалдық» жағынан да шығын алып келеді. Атап айтсақ, күш қолдану кезінде жәбірленуішінің киімі, заттары, көлігі ж.т.б. зақымдану мүмкін. Сондықтан, аталған бапқа, келтірілген материалдық залалдардың ірі көлемде, аса ірі көлемдеріндегі қылмыстық бұзушылық әрекеттеріне жаза түрлерін енгізу керек.

Сонымен қатар, қылмыстық жауапкершілікті кінәлі тұлғалардың «адамдар тобымен», «адамдар тобымен алдын ала сөз байласуы», «қылмыстық топпен» жасалған түрлеріне де жаза тағайындау сұрақтары осы бапқа және әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексіне де енгізілуі тиіс.

ПАЙДАЛЫНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/kazakhstan-respublikasynyn-prezidenti-penazarbaevtyyn-kazakistan-halkyna-zholdauy-2014-zhylygy-17-kantar. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2014 жылғы 17 қаңтар. Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ.
2. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000348> Қазақстан Республикасы Әкімшілік рәсімдік-процестік кодексінің жобасы туралы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 30 мамырдағы № 348 қаулысы.
3. <http://adilet.zankz/kaz/docs/K1500000377> Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі. Қазақстан Республикасының Кодексі 2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V ҚРЗ.
4. <http://www.oecd.org/eurasia/countries/Eurasia-Reforming-Kazakhstan-Progress-Challenges-Report.pdf>
5. <http://www.parlam.kz/kk/mazhilis/news-details/id47243/1/1>
6. Ежегодник публичного права 2016. Административный акт.-М. Инфотропик Медиа, 2015. – 572с.
7. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000235>. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы. Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V ҚРЗ.
8. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ.

Горшечникова М.В.

главный эксперт Института судебных экспертиз по г. Шымкенту

Ким Э.П.доцент кафедры «Уголовного процесса и криминалистики»
Южно-Казахстанский государственный университет им.М.Ауэзова**Сартаева К.Р.**доцент кафедры «Уголовного процесса и криминалистики»
Южно-Казахстанский государственный университет им.М.Ауэзова

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПРОБЛЕМЫ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ ВОЛОКНИСТЫХ МАТЕРИАЛОВ

Түйін. Мақалада талшықты материалдарды криминалистикалық зерттеудің, қарастырылып отырған объектілерді сараптамалық зерттеудің қазіргі бар әдістерін жаңғырту және жаңа әдістемелерін әзірлеу қажеттілігі, қазіргі талшықты материалдардың ассортименті мен технологиялық белгілері бойынша анықтамалық-ақпараттық қорды толықтырудың өзекті мәселелері қарастырылған.

Түйінді сөздер: талшықты материалдар, сот-сараптамалық зерттеу, байланыстық қарым-қатынас фактісі, заттар мен материалдардың криминалистикалық сараптамасы.

Резюме. В настоящей статье рассматриваются проблемные вопросы криминалистического исследования волокнистых материалов, необходимости модернизации существующих и разработки новых методик экспертного исследования рассматриваемых объектов, пополнения справочно-информационного фонда по ассортименту и технологическим признакам современных волокнистых материалов.

Ключевые слова: волокнистые материалы, судебно-экспертное исследование, факт контактно-го взаимодействия, криминалистическая экспертиза веществ и материалов.

Summary. This article deals with the problematic issues of forensic research of fibrous materials, the need to modernize existing and develop new methods of expert research of the objects under consideration, replenishment of the reference and information Fund on the range and technological features of modern fibrous materials.

Keywords: fibrous materials, forensic examination, the fact of contact interaction, forensic examination of substances and materials.

Развитие и становление практики экспертного исследования объектов волокнистой природы было обусловлено потребностями следственных органов и судов в расследовании преступлений. Эти объекты представляют особый интерес по той причине, что в микрочастицах волокон, являющихся следами, имеющими место при совершении любого преступления, заключена доказательственная информация.

Анализ экспертной практики Института судебных экспертиз по г.Шымкенту за 2018 г. показывает, что микрообъекты являются важным материальным объектом при расследовании этих категорий дел. В 2018 году поступило 85 постановлений о назначении экспертиз в отношении объектов волокнистой природы. По волокнистым материалам было поставлено 9 вопросов о факте контактного взаимодействия. Характерным показателем является то, что в течение этого периода было только одно заключение о факте контактного взаимодействия в положительной форме.

Многочисленные теоретические исследования А.Р.Шляхова, В.С.Митричева, А.И.Винберга, В.А.Пучкова, Л.Н.Козловой, Т.М.Пучковой, Г.А.Сергаевой были посвящены определению научных основ, предмета и задач криминалистической экспертизы волокнистых материалов и изделий из них, общих положений методики, организации комплексного экспертного исследования, сущности и криминалистической оценке результатов исследования, формулировке выводов [Пучков В.А., 1983, с.31].

В практике расследования уголовных дел самых различных категорий среди наиболее распространенных вещественных доказательств можно назвать объекты волокнистой природы, которые, являясь ценными носителями доказательственной информации, позволяют устанавливать факт контактного взаимодействия многих объектов, в связи с обстоятельствами совершения преступления.

Предметом криминалистической экспертизы

волокнистых материалов является установление на основе специальных научных знаний фактических обстоятельств, свидетельствующих о связи конкретных объектов волокнистой природы или их остатков с расследуемым событием происшествия.

Объектами экспертизы являются волокнистые материалы и изделия из них, основу которых составляют единичные волокна.

Ассортимент волокнистых материалов и изделий из них весьма широк и разнообразен. К ним относятся все текстильные волокна и волокна технического назначения, к изделиям из волокон – нити, пряжа, ткани, трикотаж, войлок и др. В силу этого все волокнистые материалы и изделия определенным образом классифицированы по различным основаниям. В текстильном материаловедении используются научно-технические, технологические и торговые классификации [Пучков В.А., Пучкова Т.М., Пчелинцев А.М., Воскерчан Г.П., 1983, с.112; Пучков В.А., Седов А.А., Сергаева Г.А., Чернов В.П., 2011, с.137; Митричев В.С., Хрусталева В.Н., 2003, с.591].

В криминалистической экспертизе волокнистых материалов и изделий из них используется классификация, в которой соблюдена субординация классов, родов и групп объектов. Согласно этой классификации все объекты волокнистой природы разделены на классы, роды и группы, при этом родам и группам объектов волокнистой природы даны строгие определения.

В настоящее время криминалистическая экспертиза волокнистых материалов решает следующие задачи.

1. Установление конкретной родовой и групповой принадлежности частиц (частей) текстильных волокон, нитей, ткани, трикотажа и других объектов волокнистой природы.

2. Задача установления локализации обнаруженных на предметах – носителях частиц (микрочастиц) текстильных волокон и соответствие ее ситуации (процессу) расследуемого события.

3. Установление факта контактного взаимодействия.

4. Задача установления первоначального вида и целевого назначения предметов одежды или иных объектов волокнистой природы возможно и по сожженным остаткам.

Кроме этих задач, на разрешение экспертизы могут ставиться другие: о способе изготовления, о причинах и условиях повреждения текстильного материала или одежды, о конкретном и общем источнике происхождения [Ким Э.П., 2008, с.152].

К сожалению, на практику проведения криминалистических экспертиз волокнистых материалов, повлиял тот факт, что традиционно задачи такого рода экспертизы понимались как преимущественно идентификационные. И поэтому ориентировка следственных работников

на то, чтобы по наличию микрочастиц текстильных материалов решать вопросы идентификации, в конечном счете, привела к тому, что такие экспертизы большей частью устанавливают родовую (групповую) принадлежность.

Большую вероятность решения, по сравнению с индивидуальным отождествлением, имеет задача установления факта контактного взаимодействия тех же элементов вещной обстановки, так как индивидуальным, в первую очередь, является механизм контактного взаимодействия.

Основу методического обеспечения исследования объектов волокнистой природы составляют типовые методики исследования волокон с использованием комплекса современных методов: световой микроскопии, химического анализа, пиролизической газовой хроматографии и элементарного органического анализа для установления видовой принадлежности волокон; спектрофотометрии, колористического, химического, хроматографического, атомно-абсорбционного анализов для установления природы, цветовых характеристик, класса волокнообразующего полимера, класса и марки красителя.

На основе типовых методик разработаны как общая схема исследования окрашенных волокон всех видов, так и частные схемы для каждого вида волокон и для каждого класса красителей, представляющие собой алгоритмы соответствующих методик.

Для пряжи, нитей, шнуров, веревок, трикотажа и изделий из них схемы экспертного исследования дополнительно предусматривают применение методов текстильного материаловедения, позволяющих установить основные технологические признаки.

В процессе развития экспертизы волокнистых материалов выработалась определенная, общая для всех объектов, схема экспертного исследования. Она включает в себя следующие элементы исследования:

- осмотр вещественных доказательств с использованием инструментальных методов, при этом одновременно фиксируется локализация выявленных наслоений посторонних частиц;

- выделение объекта в пригодном для последующего исследования виде;

- выявление родовых признаков волокон, нитей, пряжи, ткани, различных изделий из волокнистых материалов, выявление групповых признаков исследуемых объектов;

- выявление частных признаков, индивидуализирующих объект, – вещественное доказательство;

- выявление признаков единого целого;

- исследование механизма слеодообразования в целях определения слеодообразующей и следовоспринимающей способности исследуемых объектов;

- выявление признаков общего источника

происхождения;

– криминалистическая оценка выявленных признаков и формулирование выводов.

Устанавливаемые в ходе экспертного исследования признаки могут характеризовать разные объекты – волокнистые материалы, изделия из них, комплекты и совокупности изделий.

Следует обратить особое внимание на установление родовой и групповой принадлежности объекта в криминалистике. Определение родовой принадлежности предмета, материала, вещества предусматривает отнесение их к заранее известным классификационным группам, разработанным в естественных и технических науках. В этом случае для установления природы, происхождения, назначения объектов проводятся физические, химические, биологические, материаловедческие исследования, которые ничем, в принципе, не отличаются от исследований, проводимых в соответствующих областях науки и техники.

Установление групповой принадлежности предполагает выделение однородных предметов в отдельную группу, причем основанием для такого выделения служат некоторые общие условия их существования. По этой причине представляется недостаточно аргументированной позиция А.А.Эйсмана и Н.А.Селиванова, рассматривающих задачу установления родовой и групповой принадлежности лишь в плане классификационных систем, без учета особенностей существования тех или иных групп объектов [Эйсман А.А., 1961, Селиванов Н.А., 1961, с. 81].

Согласно концепции В.С.Митричева, понятие «группа» в криминалистическом идентификационном исследовании должно употребляться для характеристики конкретного множества отдельных объектов, выделенных не по признаку общности их природы, а по иным, чаще всего пространственно-временным отношениям. Во многих случаях понятие «группа» определяется фактическими обстоятельствами дела. Поэтому внимание эксперта-криминалиста должно быть сконцентрировано на выявлении тех свойств объекта, которые, с одной стороны, позволяют установить связь искомого индивидуально-определенного объекта с обстоятельствами расследуемого дела, а с другой – отличить данный объект от ему подобных в качестве некоторой целостной в пределах обстоятельств дела системы [Митричев В.С., 1971, с.7].

Практика производства экспертизы волокнистых материалов и изделий из них убеждает в несостоятельности точки зрения М.В. Салтевского, пытавшегося найти основания для разделения объектов на «индивидуально-определенные (объекты идентификации) и родовые – однородные (объекты установления групповой принадлежности)» [Салтевский М.В., 1969, с.11]. На наш взгляд, для практических целей данной

криминалистической экспертизы наиболее полной является классификация элементов вещной обстановки, предложенная В.С.Митричевым [Митричев В.С., 1976, с.3]. Согласно ей к единичным объектам криминалистической идентификации относятся:

– монолитные тела, не имеющие отделяемых частей (конкретные и впоследствии разделенные кусок веревки или ткани, вязаная однослойная варежка, чулок и т. п.)

– составные тела, имеющие отделяемые части (предметы одежды – брюки, пиджак, пальто и т.п.).

Если в первой группе объектов преимущественно исследуются волокнистые материалы и изделия из них, то во второй группе могут быть и объекты из материала иной природы (пуговицы и пряжки одежды, эмблемы на форменных головных уборах и т. д.). В этих случаях возникает необходимость в проведении комплексной межвидовой экспертизы (например, экспертизы изделий из волокнистых материалов – тканей, ниток и изделий из пластмасс – пуговиц).

Достаточно часто в практике производства данного вида экспертизы является исследование множественных объектов, состоящих из отдельных элементов, имеющих материал волокнистой природы. К этой группе объектов относятся отдельные объемы волокнистых материалов (массы ваты, пакли, шерсти, химических волокон и т. п.).

В соответствии с введенной В.С.Митричевым терминологией, различают массы однородных волокнистых материалов (например, пачка медицинской ваты) и массы разнородных материалов (смесь волокон разной природы или смесь волокон с иными материалами).

К числу множественных объектов идентификации в криминалистической экспертизе волокнистых материалов и изделий из них относятся также совокупности изделий, являющихся конечным продуктом переработки сырья (пряжа, нитки, веревки, фитили, ткани, изделия из тканей – предметы одежды и т. п.). Эти совокупности можно определять либо как конкретные массы изделий, либо как конкретные комплекты изделий.

Практическое использование классификации элементов вещной обстановки в криминалистической экспертизе волокнистых материалов и изделий из них связано с постановкой и разрешением ряда дополнительных теоретических вопросов.

К числу теоретических вопросов рассматриваемой экспертизы относятся и научные основы установления факта контактного взаимодействия [Пучков В.А., Козлова Л.Н., 1973, с.27; Митричев В.С., 1977, с.9]. Эта задача является самостоятельной по отношению к идентификации. Образование наслоений микрочастиц волокон

на поверхности предметов-носителей может иметь контактный и бесконтактный характер. Это возможно при переносе волокон с одного предмета на другой непосредственно либо опосредствовано. Кроме того, для идентификации каждого из взаимодействовавших объектов наложений волокон на другом предмете может оказаться недостаточно, а наличие неповторимой совокупности взаимопереходящих микро-частиц-наслоений позволит установить факт контакта предметов.

Для формулировании экспертом общих или частных выводов существенным этапом является оценка значимости признаков, их частоты встречаемости и степени взаимозависимости. При оценке индивидуализирующих признаков эксперт опирается, с одной стороны, на опыт производства аналогичных экспертиз, с другой – на знание конкретных обстоятельств уголовного дела, из которых часто следует возможность интерпретации происхождения соответствующих признаков.

Для идентификации и установления контактного взаимодействия большое значение имеет устойчивость следа в виде микрочастиц-наслоений. Следует отметить, что в настоящее время экспертной методикой предусмотрено экспериментальное изучение образования следов при контакте, позволяющее проверить и оценить устойчивость выявляемых идентификационных признаков.

При установлении факта контактного взаимодействия объектом криминалистического исследования является сложная система, в структуру которой входят: контактно взаимодействовавшие элементы вещной обстановки преступления (например, комплекты предметов одежды потерпевшего и подозреваемого), механизм взаимодействия указанных элементов между собой, внешняя среда и механизм взаимодействия каждого из указанных элементов с внешней средой [Рехсон С.Н., 1992, с.20].

Сложность структуры такого объекта исследования обуславливает необходимость использования всех видов информации о взаимодействовавших элементах вещной обстановки, механизме такого взаимодействия и о внешней среде, то есть совокупно на основе специальных научных знаний анализируются все источники такой информации: морфология, состав и структура объектов и внешняя среда материалов (веществ), а также отдельные свойства материалов или веществ.

Наряду с важностью и необходимостью исследования признаков материальной обстановки места совершения преступления существенную роль в констатации факта контактного взаимодействия играет выявление его механизма. В отношении изделий из текстильных материалов признаками механизма их взаимодействия вы-

ступают отделение и взаимный перенос волокон и иных частиц, присутствующих на поверхности контактирующих предметов одежды, образование локализованных следов-отображений. Поэтому установление локализации микронаслоений текстильных волокон и иного рода материалов являются обязательным этапом экспертного исследования, направленного на установление факта контактного взаимодействия.

При правильной организации экспертного исследования в распоряжение экспертов, кроме исследуемых вещественных доказательств, должны быть представлены все возможные материалы о конкретных условиях контактного взаимодействия элементов вещной обстановки в момент происшествия.

На структуру экспертного исследования контактно-взаимодействовавших объектов волокнистой природы в значительной степени влияют их особенности: широкая распространенность, многообразие сочетаний как отдельных предметов в комплекте одежды, так и входящих в них волокнистых материалов, существенная изменчивость свойств под влиянием различных факторов, подвижность волокон-наслоений, способность к отделению их от целого даже при незначительном механическом воздействии.

Методика установления ФКВ охватывает последовательное решение ряда подзадач, среди которых отметим следующие:

- выделение однородных, взаимопереходящих частиц, установление их конкретной родовой, групповой принадлежности;
- оценка устойчивости следов-наслоений в идентификационный период;
- установление признаков механизма контактного взаимодействия конкретных предметов;
- сравнительное исследование объектов и оценка результатов с точки зрения возможного взаимодействия представленных эксперту предметов.

При исследовании следов механического взаимодействия предметов на первом этапе проводят обнаружение и изъятие волокон, а также иных наслоений с указанием их локализации.

Определение родовой (групповой) принадлежности веществ или частиц-наслоений достигается в результате применения специально разработанных методик криминалистического исследования волокон.

Выявив совокупность общих и частных признаков контактного взаимодействия объектов, эксперт определяет их значимость и достаточность для решения поставленной задачи. Эксперту следует оценивать способность следообразующих и следовоспринимающих поверхностей к взаимному отображению свойств и относительную устойчивость во времени пере-

шедших наслоений.

Анализ экспертной практики показывает, что по рассматриваемому виду экспертного исследования, как правило, не назначаются повторные экспертизы, по причине невозможности повторного исследования обнаруженных частиц волокнистой природы. Обзор экспертных заключений демонстрирует, за редким исключением, обнаружение посторонних текстильных волокон, характеризующихся немногочисленностью, единичностью. Причина здесь кроется в особенностях современного текстильного производства, тотальном применении искусственных и синтетических волокон при изготовлении тканей и трикотажа. Во-первых, такие материалы, как правило, образуют гладкие, скользящие поверхности, во-вторых, прочность волокон из химических волокон гораздо выше, чем у волокон природного происхождения. Перечисленные особенности являются причинами низкой слеодообразующей способности изделий из современных волокнистых материалов. В случаях наличия взаимопереходящих единичных волокон на исследуемых элементах материальной обстановки, предметах одежды и проч., обнаруженные волокна подвергаются экспертному исследованию, в ходе которого изменяется их внешний вид и утрачиваются основные свойства. А именно сохранность вещественных доказательств обуславливает также возможность назначения повторных и дополнительных экспертиз.

Обеспечение сохранности объектов исследования диктуется тем, что эти объекты, изучаемые в процессе судебных экспертиз и исследований, могут получить статус вещественных доказательств по уголовному делу и их согласно принципу непосредственности, действующему при судебном разбирательстве, необходимо представить в суд в неизменном виде.

Поэтому законодатель вменяет в обязанность судебному эксперту обеспечить сохранность представленных объектов исследований и материалов дела; также уничтожать объекты исследований либо существенно изменять их свойства только с разрешения органа или лица,

назначивших судебную экспертизу (п.2 ст. 23 Закона Республики Казахстан «О судебно-экспертной деятельности») [Рехсон С.Н., 1992, с.24]. Под повреждениями объектов исследования законодатель понимает изменение их свойств и состояния в результате применения физических, химических, биологических методов при проведении исследований. Известно, что наиболее распространенными при производстве судебно-экспертных исследований являются физико-химические методы анализа.

В литературе обычно даются рекомендации применять в первую очередь неразрушающие методы. Но понятие разрушающего и неразрушающего методов более детально не конкретизируется, хотя применительно к объектам судебных экспертиз оно далеко не однозначно. Поэтому не ясно: если объект можно многократно исследовать одним методом, но после первого из этих исследований данный объект будет уже непригоден для анализа другим методом, будет ли первый метод разрушающим? Так, метод оптической микроскопии при исследовании волокон для установления их родовой (групповой) принадлежности требует изготовления тонких срезов, не разрушающих целостность объекта. Но второй раз исследование данным методом повторить нельзя.

Установление класса красителей волокон согласно химической классификации также предусматривает использование экстракции красителя, в результате чего исследуемые волокна изменяют свое первоначальное состояние.

Обозначенные проблемные вопросы свидетельствуют о том, что в настоящее время большинство методик экспертного исследования волокнистых материалов требует пересмотра и обновления, поскольку за последние 30 лет существенно изменились ассортимент, технология производства и крашения текстильных изделий. Необходимо обновление справочно-информационного фонда о красителях, используемых при окрашивании текстильных изделий, а также о модификациях полимеров, используемых при изготовлении химических волокон.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Пучков В.А. Основные направления научных исследований при разработке теоретических и методических основ экспертизы объектов волокнистой природы // Актуальные вопросы судебно-экспертного исследования объектов волокнистой природы. Материалы Всесоюз. науч.- практ. семинара. -М., 1983, С.31-32.
2. Пучков В.А., Пучкова Т.М., Пчелинцев А.М., Воскерчан Г.П. Криминалистическое исследование волокнистых материалов и изделий из них. Методическое пособие для экспертов. Выпуск 1.-М.: ВНИИСЭ, 1983.112 с.
3. Пучков В.А., Седов А.А., Сергаева Г.А., Чернов В.П. Методика судебно-экспертного исследования по установлению класса волокнообразующего полимера./перераб. Мусиной Д.Ш./ -Астана: Центр судебной экспертизы МЮ РК, 2011.137 с.
4. Митричев В.С., Хрусталева В.Н. Основы криминалистического исследования материалов, ве-

ществ и изделий из них. Учебное пособие. – С-Пб.: Питер, 2003. 591 с.

5. Ким Э.П. Теория и практика экспертизы материалов и веществ. Учеб пособие./ под ред. профессора А.Ф.Аубакирова. – Алматы: АЮА КазГЮУ, 2008. 152 с.

6. Эйсман А.А. Вопросы теории установления групповой принадлежности (родовой идентификации) в криминалистике// Проблемы судебной экспертизы. -М., 1961. -Сб.1. С. 48.

7. Селиванов Н.А. Установление групповой принадлежности объектов в судебной экспертизе// Советская криминалистика на службе следствия. -М., 1961. -Вып.15. С.81.

8. Митричев В.С. Научные основы и общие положения криминалистических идентификационных исследований физическими и химическими методами: Автореферат дис. докт. юрид. наук – М., 1971. С.7.

9. Салтевский М.В. Теоретические основы установления групповой принадлежности в судебной экспертизе: Автореферат дис. докт. юрид. наук. –Харьков, 1969. С. 11.

10. Митричев В.С. Криминалистическая идентификация целого по частям//Теория и практика идентификации целого по частям. -М., 1976. С.3.

11. Пучков В.А., Козлова Л.Н. Актуальные вопросы судебно- технического исследования волокнистых материалов и изделий из них// Тр. ВНИИСЭ. -Вып.7. -М., 1973. С. 27.

12. Митричев В.С. Об организации комплексного криминалистического исследования контактно – взаимодействовавших или разделенных на части объектов. Методические рекомендации. -М., 1977. -С.9.

13. Рехсон С.Н. Криминалистическое исследование одежды: Автореф. дис.канд. -Алматы, 1992. -24 с.

14. Закон Республики Казахстан от 10 февраля 2017 года № 44-VI «О судебно-экспертной деятельности» (с изменениями от 18.04.2017 г.) [Электронный ресурс] //http://online.zakon.kz/Document. (Дата обращения 15.11.2019).

Джумагельдиева И.С.

Судья Меркенского районного суда Жамбылской области

Ким Э.П.доцент кафедры «Уголовного процесса и криминалистики»
Южно-Казахстанский государственный университет им.М.Ауэзова**Сартаева К.Р.**доцент кафедры «Уголовного процесса и криминалистики»
Южно-Казахстанский государственный университет им.М.Ауэзова

ОБ ОСОБЕННОСТЯХ ЗАКЛЮЧЕНИЯ ЭКСПЕРТА КАК ИСТОЧНИКА ДОКАЗАТЕЛЬСТВ И ПРОЦЕССУАЛЬНОГО ДОКУМЕНТА

Түйін. Мақалада дәлелдемелердің ерекше көзі болып табылатын –сарапшының қорытындысының құрылымының және мазмұнының өзекті мәселелері қарастырылған.

Түйінді сөздер: сот сараптамасы, құқықтық бағалау, сарапшының бастамасы, сарапшының құзыреті, арнайы ғылыми білім.

Резюме. В настоящей статье рассматриваются проблемные вопросы структуры и содержания специфического источника доказательств –заключения эксперта.

Ключевые слова: судебная экспертиза, правовая оценка, инициатива эксперта, компетенция эксперта, специальные научные знания.

Summary. This article discusses the problematic issues of the structure and content of a specific source of evidence-the expert opinion.

Keywords: forensic examination, legal assessment, expert initiative, expert competence, special scientific knowledge.

Действующий Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан определяет заключение эксперта как представленные в письменном виде содержание исследования и выводы по вопросам, поставленным перед экспертом лицом, ведущим производство по уголовному делу или сторонами [Уголовно-процессуальный кодекс РК, 2014, № 231-V ЗРК]. Заключение эксперта представляет собой процессуальный документ, в котором излагаются результаты проведенного исследования, в том случае, если хотя бы на один из поставленных вопросов дается ответ по существу или формулируется хотя бы один вывод по инициативе эксперта. Рассматривая вопрос содержания заключения эксперта, необходимо отметить, что экспертиза назначается в тех случаях, когда для установления фактических данных или обстоятельств, подлежащих доказыванию, необходимо применение специальных научных знаний в определенной области. Исходя из этого, лицо, назначающее экспертизу, должно определить какой вид экспертизы должен быть назначен, какие вопросы должны быть решены экспертом, тем самым определяется круг экспертных задач. Кроме того, предмет экспертизы формулируется следователем и судом с учетом его относимости к предмету доказывания по уголовному делу в целом и зависит от характера и состояния объектов, направленных на экспертизу, а также уровня развития науки.

Анализ экспертной практики показывает, что в ряде случаев в процессе производства экспертизы выясняется, что объекты исследования содержат дополнительную информацию, относящуюся к предмету доказывания, о которой следователь (суд) в момент назначения экспертизы не предполагают. Именно для таких случаев уголовно-процессуальное законодательство Казахстана предусмотрело право эксперта на инициативу, т. е. право эксперта решать по своей инициативе вопросы, не указанные в постановлении (определении) о назначении экспертизы (ст. 79 УПК РК). Отметим, что учеными-процессуалистами и правоприменителями эту норму принято рассматривать как исключение из общего правила, согласно которому формулирование вопросов эксперту составляет компетенцию органов, назначивших экспертизу. Однако, не вызывает сомнений тот факт, что она обеспечивает полноту заключения в случаях, когда задание эксперту слишком узко или неполно определило предмет экспертизы, как правило, при этом речь идет о фактах, связанных с предметом экспертизы и могущих быть установленными путем исследования тех же объектов. Так, в ходе проведения исследования эксперт устанавливает наличие микрообъектов, которые не указаны в качестве объектов исследования, либо их локализация не соответствует механизму следообразования. В подобных слу-

чаях эксперт по согласованию с органом/ лицом назначившим экспертизу решает дополнительные вопросы в отношении обнаруженных им фактов.

В то же время в соответствии со ст. 79 УПК РК эксперт в проводимом исследовании не вправе выходить за пределы своей научной компетенции, т. е. делать выводы по вопросам, которые не могут быть разрешены на основе представляемой им отрасли знания, не может предпринимать действия по уголовному делу, не связанные с применением его специальных научных знаний, поскольку уголовно-правовую оценку фактических обстоятельств дела осуществляют только органы расследования, суд, прокурор. В компетенцию эксперта такая оценка не входит.

Так, уголовно-процессуальным законом регламентированы случаи обязательного назначения и производства экспертизы для установления причины смерти. Предметом экспертизы в данном случае является только медицинская характеристика причин смерти. Судебно-медицинский эксперт не вправе квалифицировать род насильственной смерти (убийство, самоубийство, несчастный случай). Правовая трактовка медицинскому случаю выходит за пределы компетенции эксперта.

Недопустимость решения экспертом вопросов правовой оценки фактов, событий, явлений относится и к другим видам экспертиз. Правовая квалификация фактов и событий составляет компетенцию органов расследования и суда. Отметим, что в литературе неоднократно рассматривается вопрос о том, входит ли в компетенцию эксперта вопрос, нарушил ли субъект своими действиями те или иные правила (правила дорожного движения, правила техники безопасности, технологию производства и др.).

Отметим здесь наличие двух точек зрения, согласно первой, формулируется общее правило, согласно которому эксперт вообще не вправе решать вопрос о нарушении норм права, к какой бы отрасли права они ни относились. Согласимся с мнением их оппонентов, указывающих на необоснованное сужение компетенции эксперта. Действительно, если технический норматив или профессиональная норма санкционированы государством, то фактически речь идет не о двух разных нормах, а об одной норме, имеющей научно-техническое содержание и правовую форму.

Так, во многих случаях судить о соответствии или несоответствии действий лица определенным специальным правилам можно, лишь располагая специальными знаниями технологии производства, технического состояния транспорта, строительства, бухгалтерского учета и др. Постановка перед экспертом вопросов о соответствии нормам качества, нарушениях технологии производства, эксплуатации совер-

шенно закономерна, а заключение эксперта с соответствующим выводом является доказательством по делу. Несомненно такой вывод эксперта подлежит оценке следователем или судом, как и любое другое доказательство, и ни в коей мере не предвещает вывода следователя и суда о вине и мере ответственности. Т.е. профессиональные и технические правила, относящиеся к компетенции эксперта, могут представлять собой нормы права, содержащиеся в различных правовых актах. Для обоснования заключений судебно-бухгалтерских, инженерно-технических (строительно-технических, автотехнических), экологических и других видов экспертиз используются нормы, устанавливающие специальные профессионально-технические правила в конкретной отрасли деятельности. Кроме того, для обоснования своих выводов эксперты обращаются к правилам международных полетов, правилам и обычаям иностранных портов, правилам предупреждения столкновения судов в море и др.

Поясним, что подразумевается под «выходом эксперта за пределы компетенции»: эксперт, выходит за пределы компетенции, когда он, помимо представленных ему на исследование объектов, самостоятельно собирает исходный доказательственный материал.

Уголовно-процессуальные нормы четко регламентируют порядок действий эксперта для случаев, когда возникает необходимость дополнить объекты экспертного исследования новыми доказательствами. Пункт 2 части 2 ст.79 УПК РК содержит формулировку права эксперта на заявление ходатайства о предоставлении дополнительных материалов, которое реализуется органом, назначившим экспертизу.

В случаях, когда эксперт исследует обстоятельства, способствовавшие совершению преступления, то здесь также должны учитываться пределы научной компетенции эксперта.

Каких рамок нужно придерживаться эксперту, чтобы его заключение не выходило за пределы его специальных научных знаний?

Считаем, что эксперт должен устанавливать только такие обстоятельства, которые могут быть выявлены лишь посредством его специальных научных знаний, причем он описывает содержательную сторону обстоятельств, способствовавших совершению преступления, не допуская их правовой оценки. Допустима дача рекомендаций по устранению выявленных обстоятельств (это могут быть предложения по принятию мер технического и организационного характера). Причем такие рекомендации должны явиться следствием исследования конкретных материалов по определенному экспертному исследованию, а основанием дачи таких рекомендаций – материалы дела, относящиеся к предмету экспертизы.

Экспертная и судебно-следственная практика показывает, что выход эксперта за пределы своей компетенции возникает и в случаях, когда субъектом экспертизы проводится выборка представленных объектов по своему усмотрению: используются некоторые данные, относящиеся к предмету экспертизы, а остальные не принимаются во внимание в ходе исследования. В таких случаях эксперт по сути присваивает себе функции оценки доказательств. Подобные ситуации должны исключаться судом либо органом, проводящим досудебное расследование, путем принятия мер к устранению противоречий в материалах дела предоставляемых на экспертное исследование. Понятно, что соблюдение данного условия не всегда выполнимо, тогда в самом постановлении (определении) о назначении экспертизы необходимо отметить те материалы дела, на которые должен опираться эксперт при проведении исследования и дачи заключения.

В таких случаях можно предложить еще один выход из проблемной ситуации: альтернативные выводы эксперта, которые уголовно-процессуальным законодательством не запрещены. Эксперт может предложить субъекту расследования несколько решений поставленной перед ним задачи, приняв за основу сначала одни данные, а затем им противоречащие.

Проблема установления пределов и разграничения научной компетенции эксперта возникает также при комплексном исследовании объектов на основе использования специальных научных знаний в разных отраслях знания. Возможность проведения комплексной экспертизы отрицалась отдельными процессуалистами, которые обосновывали свою позицию неизбежностью выхода эксперта за пределы его специальных научных знаний. Их оппоненты считали, что проведение комплексных экспертиз правомерно и полезно для судебной и следственной практики [10-21].

В настоящее время статьей 282 УПК РК регламентированы случаи назначения комплексной экспертизы «... для установления обстоятельства, имеющего значение для дела...», требующего исследований на основе разных отраслей знаний, которые проводятся экспертами разных специальностей в пределах своей компетенции [Уголовно-процессуальный Кодекс РК, 2014, с.163. № 231-V ЗРК].

Действительно, комплексная экспертиза представляет собой сложную совокупность экспертных исследований, каждое из которых в процессуальном отношении самостоятельно – проводится экспертом в пределах его научных знаний, при этом другие эксперты, участвующие в комплексной экспертизе, таким знанием не располагают. Но при этом такие экспертные исследования, предполагающие использование

разных специальных научных знаний, связаны между собой единством цели. Цель эта – формулирование вывода по вопросу, который был поставлен следователем или судом на основании совокупности установленных разными экспертами фактических данных.

Несмотря на все достоинства комплексной экспертизы: более полный охват объекта исследования; изучение его во многих причинно-следственных связях; возможность сочетания методов различных наук в экспертном исследовании, которые позволяет дать следствию и суду получить обоснованные ответы на такие вопросы, решить которые не под силу каждой из этих наук в отдельности, анализ практики назначения комплексных экспертиз показывает незначительное их количество.

В чем причина недостаточного использования процессуальных возможностей установления обстоятельств расследуемого дела?

Сложность заключается в том, что при проведении комплексной экспертизы объект ее как бы распадается на ряд специальных объектов, которые исследуются самостоятельно экспертом, в чью компетенцию это исследование входит. И несмотря на то, что комплексная экспертиза назначается одним постановлением следователя или определением суда, исследование представляет собой сумму нескольких исследований. При назначении моноэкспертиз, когда исследование завершается составлением экспертного исследования по одному из видов экспертиз, решаются присущие этой отрасли знания вопросы. Если же, вопрос сформулирован шире и, как правило, касается не просто установления фактических данных, а установления обстоятельств расследуемого события, по необходимости синтезирование полученных частных выводов, когда группа экспертов, обладающих разными экспертными специальностями, приходит к общему решению вопроса, который лежит за пределами научной компетенции каждого из них.

Говоря о структуре заключения эксперта, в первую очередь считаем необходимым напомнить, что имеется четкая законодательная регламентация этого документа (ст.283 УПК РК) по содержанию вводной части, сведений об эксперте или экспертах, поступивших на экспертизу материалов, способе доставки, виде и состоянии упаковки, реквизитах исследуемых объектов, представленных эксперту исходных данных. Если при производстве экспертизы присутствовали какие-либо участники уголовного процесса, имеющие на это право, то указываются их фамилия, инициалы, процессуальное положение.

Если эксперт реализует свое право на проявление инициативы, то вопросы, разрешаемые экспертом по своей инициативе, тоже приводятся во вводной части заключения. Также во вводной части помещается информация об

участии эксперта в процессуальных действиях – в получении образцов для сравнительного исследования, в осмотре места происшествия и др. Информация о статусе экспертизы (дополнительная, повторная, комплексная), ее процессуальном виде отмечается также во вводной части.

В случае заявления экспертом ходатайства о предоставлении дополнительных материалов этот факт также отмечается во вводной части, причем обязательно должны быть указаны даты направления ходатайства и результатов его решения.

Задачи, разрешаемые экспертом, формулируются в виде вопросов, которые должны приводиться во вводной части заключения в той формулировке, в какой они указаны в постановлении (определении) о назначении экспертизы. Часто эксперты подвергают формулировку вопросов редактированию в соответствии со своими специальными научными знаниями. Например, вопросы типа: «Идентичны (тождественны) ли образцы лакокрасочного покрытия транспортного средства с лакокрасочным покрытием, изъятым с места происшествия?» эксперты обычно переформулируют следующим образом: «Имеют ли частицы ЛКП, обнаруженные на месте происшествия общую родовую/ групповую принадлежность с лакокрасочным покрытием транспортного средства?». Здесь важно не допустить такого переформулирования вопроса, который приведет к расширительному толкованию ответов на поставленные вопросы. В приведенном примере содержится задача идентификационного уровня, а если эксперт говорит об общей родовой или групповой принадлежности, то он не достигает решения поставленного перед ним идентификационного вопроса.

Заключение эксперта должно быть составлено в соответствии с нормами закона и нормативных актах, изложено ясно, полно, объективно отражать процесс исследования и содержать аргументированные, научно обоснованные ответы на поставленные вопросы [Инструкция по производству судебных экспертиз и специализированных исследований в Центре судебной экспертизы 2002. 372 с]. Говоря о содержании заключения эксперта, отметим, что оно должно отражать содержание всех элементов процесса экспертного исследования: экспертный осмотр, отдельное исследование, сравнительное исследование, экспертный эксперимент (моделирование), оценку полученных результатов и формулирование выводов. Подобная структура позволяет исследовать и сразу последовательно анализировать и оценивать все этапы экспертной деятельности.

Как все следственные действия, к которым относится и производство экспертизы, обязательными стадиями здесь будут: подготовительная, основная, заключительная.

Обязательный этап любой судебной экспер-

тизы – это сравнительное исследование. Эксперт должен изложить методику сравнительного исследования, результаты сопоставления объектов по их общим и частным признакам, отметить установленные в ходе исследования совпадения или различия сравниваемых признаков. Если для проведения сравнительного исследования представлены образцы, то условия их получения обязательно отражаются в исследовательской части заключения с целью оценки репрезентативности образцов.

Представляется обязательным требование приводить в Заключении эксперта ссылки на справочно-нормативные документы, данные о литературных источниках, использованных при проведении исследований. Если методика экспертного исследования включена в утвержденный Реестр экспертных методик, то этот факт также должен отражаться в Заключении эксперта. Эта информация послужит основанием для оценки заключения с точки зрения научной состоятельности и обоснованности заключения.

Исследовательская часть заключения, как правило, завершается синтезирующей частью заключения, в которой эксперт излагает результаты сравнения и на их основе формирует свои выводы, опираясь на научные положения и данные, полученные опытным путем. В синтезирующей части даются общая оценка результатов проведенного исследования и обоснование выводов, к которым пришел эксперт. Так, при идентификационных исследованиях синтезирующая часть включает итоговую оценку совпадающих и различающихся признаков сравниваемых объектов, констатируется, что совпадающие признаки являются/не являются устойчивыми, существенными и образуют/ не образуют индивидуальную, неповторимую совокупность. С целью обеспечения полноты и объективности проведенного исследования, эксперт должен объяснить встречающиеся различия и совпадения признаков. Если на какие-то вопросы ответы не получены в силу объективных причин, то в исследовательской части эксперт указывает конкретные причины – отсутствие апробированных методик, необходимого инструментария, неразработанности судебно-экспертной практики, непригодности и т. д.

Таким образом, в исследовательской части заключения отражаются сведения: о состоянии объектов экспертизы; о принятой схеме исследования; об использованных методах исследования и технических условиях их применения; о результатах проведенных экспертом экспериментов; о следственных действиях, в которых эксперт принимал участие, и их результатах, если они имеют значение для исследования; о нормативно-правовых актах и справочной литературе, использованных в ходе исследования; об экспертной оценке результатов проведенного исследования.

Отметим также, что методика исследования

описывается таким образом, чтобы можно было судить о полноте применения ее экспертом и, при необходимости, проверить правильность выводов путем воспроизведения исследования. Обычно в заключении эксперта не приводятся доказательства того, что примененные в ходе исследования научные положения и методы научно обоснованы, поскольку доказывание этого тезиса предполагает последовательное изложение основ из той отрасли научного знания, которая позволяет ответить на поставленные вопросы. В заключении эксперта это просто невозможно изложить. Заметим, однако, что в случаях, когда экспертом применяется новый метод исследования, доказательства обоснованности этого метода должны содержаться в заключении.

Поскольку заключение эксперта как доказательство оценивается другими участниками уголовного процесса, не имеющими специальной экспертной квалификации, то заключение эксперта должно быть структурировано таким образом, чтобы каждому вопросу соответствовал определенный раздел исследовательской части. Это не всегда достижимо, но желательно стремиться именно к такому последовательному изложению.

Как правило, исследовательская часть заключения эксперта сопровождается иллюстративными материалами, призванными обеспечить наглядность и повысить убедительность выводов экспертов. Это могут быть фотоснимки, схемы, чертежи, спектрограммы, хроматограммы, почерковые разработки, которые выводятся в приложения. На эти материалы в исследовательской части обязательно должны быть указаны ссылки.

В заключительной части заключения эксперта излагаются выводы, которые представляют собой ответы на поставленные вопросы. Понятно, что на каждый из этих вопросов должен быть дан ответ по существу либо указано на невозможность его решения. Выводы являются конеч-

ной целью исследования, но утверждение о том, что они являются основной частью экспертного заключения, на наш взгляд несостоятельно, поскольку доказательственное значение по делу определяет все заключение эксперта в целом.

Действительно, в логическом аспекте вывод – это умозаключение эксперта, сделанное по результатам проведенных исследований на основе выявленных и представленных ему данных об исследуемом объекте и общего научного положения соответствующей отрасли знания. Но для оценки доказательственного значения заключения недостаточно ознакомления только с его заключительной частью. Что, кстати, часто встречается в судебно-следственной практике. Как правило, тщательно и скрупулезно заключение эксперта изучается защитниками подозреваемого, обвиняемого, реже – представителями потерпевшего. За разъяснениями к эксперту субъекты расследования обращаются в тех случаях, когда возникают противоречия с другими доказательствами по делу.

Резюмируя вышеизложенное, констатируем, что заключение эксперта, как источник доказательств и как процессуальный документ должен соответствовать по содержанию и структуре требованиям процессуального законодательства, содержать сведения об условиях проведения экспертного исследования, о круге объектов и материалов, поступивших на экспертизу, о задачах, поставленных перед экспертом, применяемых общих научных положениях и методах исследования, установлении признаков и качественных характеристик исследуемых объектов. Вопросы, не требующие соответствующих специальных научных знаний, решаемые на базе обывденного знания, не должны ставиться перед экспертом и решаться им. Выводы должны содержать фактические данные или обстоятельства расследуемого события, установление которых составляет конечную цель экспертного исследования.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Уголовно-процессуальный Кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года № 231-V ЗРК. – Алматы: Юрист, 2015. 356 с.
2. Ростов М.Н. Комплексная экспертиза как разновидность комиссионной экспертизы // Общетеоретические, процессуальные и организационные основы судебных экспертиз. -М.: ВНИИСЭ, 1987. С.49.
3. Корухов Ю.Г. Теоретический, методический и процессуальный аспекты комплексных экспертиз и комплексных исследований // Пробл. орг. и проведения комплексных экспертных исслед.: Материалы Всесоюз. науч.-практ. конф. -М.: ВНИИСЭ, 1985. С.31-59.
4. Шляхов А.Р. Теория и практика комплексных исследований в судебно- экспертных учреждениях системы МЮ СССР // Пробл. орг. и проведения комплексных экспертных исслед.: Материалы Всесоюз. науч.- практ. конф. -М.: [б.и.], 1985. С.5-7.
5. Белкин Р.С. Методологические проблемы комплексной экспертизы // Проблемы организации и проведения комплексных экспертных исследований. -М.: ВНИИСЭ, 1985. С.38.
6. Инструкция по производству судебных экспертиз и специализированных исследований в Центре судебной экспертизы Министерства юстиции Республики Казахстан. – Алматы: Жеті Жарғы, 2002. 372 с.

Елікбай М.А.

з.ғ.к., доцент

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

Мамеева З.Т.

з.ғ.магистрі, оқытушы

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

Маратов Ж.

М.Әуезов атындағы ОҚМУ магистранты

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ КӘСІПКЕРЛІКТІҢ ДАМУЫ, ҚОЛДАУ ҚОРҒАУ ЖОЛДАРЫ

Түйін. Кәсіпкерлікті қолдап, шағын және орта бизнесті дамыту әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті елдердің қатарына енгізе бет алған Қазақстан үшін кәсіпкерлікті даму мәселесі – өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Өркениетті елдердің барлығы да өздерінің әлеуметтік-экономикалық мәселелерін шешуде шағын және орта кәсіпкерлік нысандарына арқа сүйейді. Кәсіпкерлікті дамыту – нарықтық дамытудың кепілі. Сондықтан да, кәсіпкерлік төңірегіндегі көптеген мәселелердің көтеріліп жатуы да оның экономикадағы рөлінің өте маңыздылығын көрсетеді. Қазақстан Республикасы Конституциясына сәйкес, әркімнің кәсіпкерлік қызмет еркіндігіне, өз мүлкін кез келген заңды кәсіпкерлік қызмет үшін еркін пайдалануға құқығы бар.

Түйінді сөздер: шағын және орта бизнес, кәсіпкерлік қызмет, нарық, экономика.

Резюме. Одним из актуальных вопросов для Казахстана является поддержка предпринимательства и развитие малого и среднего бизнеса. Все цивилизованные страны опираются на объекты малого и среднего предпринимательства в решении своих социально-экономических проблем. Развитие предпринимательства – залог развития рынка. Поэтому поднятие многих вопросов в сфере предпринимательства также подчеркивает важность его роли в экономике. В соответствии с Конституцией Республики Казахстан каждый имеет право на свободу предпринимательской деятельности, свободное использование своего имущества для любой законной предпринимательской деятельности.

Ключевые слова: малый и средний бизнес, предпринимательская деятельность, рынок, экономика.

Summary. One of the topical issues for Kazakhstan is the support of entrepreneurship and the development of small and medium-sized businesses. All civilized countries rely on small and medium-sized businesses to solve their social and economic problems. The development of entrepreneurship is the key to the development of the market. Therefore, raising many issues in the field of entrepreneurship also highlights the importance of its role in the economy. In accordance with the Constitution of the Republic of Kazakhstan, everyone has the right to freedom of business activity, free use of their property for any legitimate business activity.

Keywords: small and medium-sized businesses, entrepreneurship, market, economy.

Кәсіпкерлік табиғи жолмен құрылған, ал кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдаудың түрлері мен әдістері ұзақ мерзімді әлеуметтік-экономикалық реформаларды жүргізу барысында жетілдірілген. Экономикалық тұрғыдан дамыған елдерге қарағанда Қазақстан Республикасындағы кәсіпкерлікті дамыту тарихы он төрт жылдың көлемінде саналады.

Қазақстан Республикасындағы кәсіпкерліктің дамуы стратегиялық мәселе және басым бағыт болып табылады. Кәсіпкерліктің сәтті дамуы тек мемлекеттің оған әлеуметтік, экономикалық, құқықтық, саяси шарттарды жасауының нәтижесінде мүмкін болады. Мемлекет экономиканың болашағы зор секторы шағын кәсіпкерлікке зор

көңіл бөледі. Бұл сала қызметті ұйымдастырудың икемдірек, динамикалы, жалпыға сәйкес түрі болып табылады, әрі нарықтық экономиканың тиімді қызметінің кепілі. Қазақстан Республикасындағы жекеменшік кәсіпкерлікке қатысты мемлекеттік саясат жоғары қосылған бағамен жаңа жоғары технологиялық өндірісті құруға тұспалданған шағын кәсіпкерлікті дамыту жолымен орта класты құруға бағытталған.

Қойылған мақсаттарға қол жеткізу үшін Қазақстан республикасының индустриалды-инновациялық дамуының стратегиясын іске асыру кезеңдерінің бірі ретінде тапсырмасын шешу қарастырылуда.

Кәсіпкерлікті қолдау инфрақұрылымы жеке

кәсіпкерлік қызметтің дамуын және жұмыс істеуінің ойдағыдай құрылуын қамтамасыз ететін ұйымдар жиынтығын береді. Қазақстан Республикасында ондай ұйымдарға мыналарды жатқызуға болады.

- мемлекеттік және мемлекеттің ынтасы бойынша құрылған ұйымдар;
- мемлекеттік емес ұйымдар;
- халықаралық және шетел ұйымдары;
- коммерциялық ұйымдар.

Кәсіпкерлікті дамытуға қолдау көрсету ұйымдардың барлығында өздерінің артықшылықтары мен кемшіліктері бар. Кәсіпкерлерге байланысты шешім қабылдау кезінде біреулері коммерциялық мақсаттарды алға тартса, екіншілерінің басшылықтарында өз мүдделерін қанағаттандыратын адамдар болуы мүмкін.

Жеке кәсіпкерлікті дамытуға жауапты және саясатты іске асырушы жоғары мемлекеттік орган – Қазақстан Республикасының Индустрия және сауда министрлігі (ИСМ). Министрлік орталық атқарушы органға жатады және Үкімет және Президентке есеп береді. Мемлекеттік органдар өкілеттігін бөлу кестесі 1-суретте көрсетілген.

Ұйымдастырушылық ИСМ құрылымына кәсіпкерлікті дамыту және қолдау саласында нормативті-құқықты реттеуді құратын мемлекеттік саясатты іске асырушы кәсіпкерлікті дамыту департаменті кіреді. Негізгі құжаттарда көрсетілгендей Департамент қызметін реттеуші негізгі мақсаттар мыналар:

- кәсіпкерлікті қолдау және дамыту саласында мемлекеттік саясатты құрастыру;
- кәсіпкерлікті дамыту үшін мүмкіндік жасау;
- инвестицияны тарту бойынша шараларды құрастыру;

– Департамент міндетіне кіретін мәселелер бойынша мемлекеттік органдардың жұмысын бақылау. Көрсетілген қызметтерден басқа Департамент бизнестің дамуына кедергі жасайтын төрелердің заңға қарсы істері жайлы кәсіпкерлердің шағым және өтініштерін қарастыруға міндетті.

Республикадағы кәсіпкерлікті қолдау мемлекеттік құрылымының келесі сатысы Астана және Алматы, қалалары және облыс әкімдері мен аппараттары. Кәсіпкерлікті қолдау және дамыту мемлекеттік саясатты іске асыру үшін әкімшілік жанында Кәсіпкерлік және өндіріс Департаменті (Басшылық) құрылған. Оның құрамына Кәсіпкерлік бөлімдері кіреді (2005 жылдың 1 қаңтарынан бастап Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2004 жылғы 4 қазандағы Қаулысымен барлық жергілікті мемлекеттік басқару органдарының үлгілі құрылымдары енгізілді.)./5;6-б./

Кәсіпкерлік және өндірістің облыстық Департаменті (сонымен қатар қалалық Алматы және Астана қ.) өз өкілеттігі шегінде шағын және орта кәсіпкерлікті қолдауды жүзеге асыруға құқылы.

Кәсіпкерлік саласындағы мемлекеттік саясатты іске асырудың соңғы бауы болып аймақтық

атқарушы органдары табылады. Республика аудандары мен облыстардың әкімшілік аппараттарымен ұсынылған, олардың құрамына Экономика және бюджетті жоспарлау бөлімі немесе Экономика және қаржы бөлімі кіреді. Аймақтық атқарушы органдарына мемлекеттік саясатты жүзеге асыру бойынша шешімдерді және жергілікті бюджеттен қаржыландырылатын жоспарларды іске асыру міндеттелген.

Осыған байланысты, мемлекеттік атқарушы органдары кәсіпкерлік және мемлекет арасындағы қарым-қатынасаты түзетін негізгі тізбек болып саналады.

Президент жанындағы кәсіпкерлер Кеңесі, кәсіпкерлер істері бойынша комиссиялардан және қауымдастықтар мен кәсіпкерлерден Президентке, парламентке, үкіметке түскен ақпараттарды және нақты ұсыныстарды жетілдіру үшін құрылған. Сонымен қатар олардың міндетіне, шағын және орта бизнестің дамуына кедергі келтіретін мәселелерді жою жатады. Кәсіпкерлік саласындағы мемлекеттік саясатты іске асыру және құру мақсатынан басқа мемлекет кәсіпкерлікке, затты – техникалық, ақпаратты – сараптамалық, қаржылық жағынан қамтамасыз ету қызметтерін жүзеге асыруда. Қолдаудың барлық түрлері жергілікті және аймақтық атқарушы деңгейде қабылданатын түрлі бағдарламалар көмегімен атқарушы органдар арқылы жүзеге асады.

Буржуазиялық саяси эканомикада «кәсіпкерлік» түсінігі XVIII ғасырда пайда болды. Кәсіпкерлік – инициативалы шаруашылық қызмет тәуекелмен жасалатын жекеменшік, қарыздық және басқа да құралдар мен мүліктер негізіне пайда табу қызметтері. Шағын кәсіпкерліктің субъектілеріне заңды тұлғасы құрылмаған жеке тұлғалар және жұмыскерлердің жылдық орташа саны 50 адамнан аспайтын, кәсіпкерлік қызметпен айналысатын, жыл ішінде активтерінің жалпы құны 60000 еселік айлық көрсеткіштен аспайтын заңды тұлғалар жатады. Орта кәсіпкерліктің субъектілеріне заңды тұлға құрылмаған жеке тұлғалар және жұмыскерлердің жылдық орташа саны 250 адамға дейінгі, кәсіпкерлік қызметпен айналысатын, жыл ішіндегі активтердің жалпы құны 325000 еселік айлық есептік көрсеткіштен аспайтын заңды тұлғалар жатады. Ірі кәсіпкерліктің субъектілеріне жұмыскерлердің жылдық орташа саны 250 адамнан асатын, кәсіпкерлік қызметпен айналысатын, жыл ішіндегі активтердің жалпы құны 325000 еселік айлық есептік көрсеткіштен асатын заңды тұлғалар жатады.

Қазақстанда бүгінгі күні шағын және орта кәсіпкерлік бастан кешіріп отырған қатынастарға қарамастан, экономиканың серпінді дамып келе жатқаны белгілі болып отыр. Ең бастысы шағын кәсіпкерлік саны өсіп келеді. Өсім соншалықты жоғары да емес, небәрі пайыздық бөлігі ғана. Оның ЖІӨ-де өзіндік үлесі бар. Ол 30

% құрайды. Қазіргі кезде кәсіпкерлік Қазақстанның бүгінгі экономикасында лайықты орын алу-да. Біз Қазақстанды жоғары өмір стандарттары бар әлемдегі ең ырғақты дамып келе жатқан мемлекеттердің біріне айналдыру туралы алдымызға өршіл мақсат қойдық. Ол мақсатқа адам әлеуетінің белсенділігін, азаматтардың іскерлігін арттыру арқылы ғана кол жеткізуге болады, – деп атап керсетті Президент. Мемлекет басшысы реформалар жүргізілген жылдар ішінде оған барлық қажетті жағдайлардың жасалғанын атап керсетті. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында, тауардың мейілінше тапшы, гиперинфляция мен халықтың тұрмыс деңгейінің күрт төмендеген жылдарының өзінде-ақ отандық кәсіпкерлікті құру жұмыстары басталды. Ол қиын шешімдер кезеңі еді. Экономикада мемлекеттік меншік басымдықта болды. Нарық қатынастарын дамыту үшін заңдық база мүлде болған жоқ. Қолданыстағы заңдар жеке меншік пен кәсіпкерлік қызмет үшін кері әсер етерлік сипатта болды. Ең қауіптісі – қоғамдық пікір де оған қарсы тұрды.

Осы жылдар ішінде мемлекет экономиканы ырықтандыру бағытында бірізділікпен әрі берік алға басты, ал ол бизнестің дамуы үшін нақты негізді қамтамасыз етті. Бірінші кезекте экономикадағы құрылымдық жаңғыруларды жүзеге асыруға мүмкіндік берген қажетті заңдар қабылданып, нарық каты-настарының қисынына қайшы келетін құқықтық нормалар күшін жойды. Келесі ірі кадам мемлекеттік меншікті сатылап жекешелендіру болып табылды.

Соның нәтижесінде бүгінде өнеркәсіп өндірісі көлемінің 85 пайызы жеке секторда өндіріледі. Елдің ІЖӨ-дегі шағын және орта бизнестің үлесі шамамен 25 пайыз құрайды, экономиканың жеке секторында еңбекпен қамтылған халықтың 60 пайыздан астамы еңбек етеді. Бизнес құру жолындағы бюрократиялық кедергілер айтарлықтай азайтылды. Тек соңғы жылдары ғана лицензияланатын қызметтердің 350-ге жуық түрлері қысқартылды. Кейбір лицензияларды беру өңірлік деңгейге көшіріліп, процедуралар айтарлықтай қарапайымландырылды. Бүгінде біздің елімізде кәсіпкерлікті дамытудың перспективасы айқын көрініске ие. Жеке бизнесті, ең алдымен шағын және орта бизнесті қолдау мемлекеттік саясаттағы түйінді мәселелердің бірі. Ол «Қазақстан-2030» Стратегиясы, «2010-стратегиялық жоспарда» және Қазақстанның 2025 жылға жейінгі индустриялық-инновациялық даму стратегиясы тәрізді негізгі құжаттарда бекітілген.

Қазіргі кезде, кәсіпкерлік Қазақстан экономикасының маңызды элементі болып табылады. Осы тұрғыдан кәсіпкерлікті мемлекет тарапынан қолдау шаралары өте орынды болып табылады.

Кәсіпкерлікті дамыту мақсатында келесідей институттар құрылып қазіргі кезде өз қызметтерін көрсетуде: «Технология трансферті және инжиниринг орталығы» АҚ; «Маркетингі-са-

раптамалық зерттеулер орталығы» АҚ; «Шағын кәсіпкерлікті дамыту қоры» АҚ; «Ұлттық инновациялық қоры» АҚ.

Сонымен қатар, мемлекеттік қолдау мен отандық кәсіпкерлердің өз ынталары нәтижесінде келесідей одақтар құрылған: «Қазақстан Республикасының сауда-өнеркәсіптік палата Одағы» ЗТБ; «Қазақстан кәсіпкерлерінің форумы» ЗТБ; «Атамекен» Қазақстанның жұмыс берушілері және кәсіпкерлерінің жалпыұлттық одағы» ЗТҚ.

Отандық кәсіпкерлікті дамыту, әртүрлі кәсіпкерлік салалардың құрылымын жетілдіру мен оларды тиімді пайдалану шаралары алдағы экономикасы тұрақты дамығн, индустриялы ел болуымызға жол ашпақ. Кәсіпкерліктің даму тарихына тоқталатын болсақ, алғашқы қауымдық қоғамда қатынастар іскерлік негіздегі бартерлік мәмілелер (тауар – тауар) формасында болған.

Осы мәмілелердің табиғи іскерлігі аталған қауымдастықтардың ыдырап, құл иеленушілік қоғамның пайда болуына алып келді. Құл иеленушілік және феодалдық қоғамдағы кәсіпкерлік құрылуының мақсаты – жаулап алу нәтижесінде экономикалық мазмұнға ие болған нышандар. Алайда, кәсіпкерліктің пайда болуының басты себебі – сауданың пайда болуы және өркендеуі. Орта ғасырда көпестер, саудагерлер, қолөнершілер және миссионерлер алғашқы кәсіпкерлер болған.

Осылайша, халықаралық сауданың дамуы өткізу нарықтарында қиыншылық тудыруымен байланысты көпестердің бірігуіне, сөйтіп алғашқы акционерлік қоғамдардың құрылуына – Ост-Индиямен, Гудзон шығанағымен сауда жасаған ағылшын және голландия компанияларының пайда болуына алып келді. Бұдан кейін акционерлік капитал өнеркәсіпте, банк саласында ары қарай жалғасын тапты. Қазақстандағы кәсіпкерлік пен коммерцияқ жағдайына келсек, мұнда бұл салалар тарихи ерте заманда пайда болған. Ежелгі түрік дәуірінде Жетісу қаласы тек аялдау орны ғана емес, сонымен қатар, мұнда сауда және қолөнер орталықтары болған. XIII ғасыр мен XV ғасырдың алғашқы ширегінде Оңтүстік Қазақстан территориясы арқылы сауда қызметінің дамуында маңызды рөл атқарған Батыс-Шығыс халықаралық сауда жолы өткен. XVIII ғасырда қазақтар Орта Азия, Ресей, Қытай, Иран патшалықтарында – мал, жылқы, тері, жүн және аң аулау бұйымдарымен сауда жасаған. Қазақ жерлері арқылы Орта Азиядан Ресейге керуендер жөнелтілген. Орынбор, Тобыл, Семей арқылы сауда жасау өте маңызды болған. XIX ғасырдың алғашқы жартысында тұз табумен айналысу, тау-кен ісі дами бастады. Сонымен қатар, мыс, қалайы, күміс, тас көмір қазу басталып, балқыту және тері илеу зауыттары ашыла бастады.

XIX ғасырдың екінші жартысында натуралды шаруа шылықтың бөлінуі Қазақстанның Ресей,

Орта Азия, Қытаймен сауда қатынастарының жалғасуымен ұласты. XX ғасырдың басындағы Қазақстандағы өнеркәсіптің дамуына ресейлік және шетелдік капиталдың келуі де үлкен пайдасын тигізді. Өте кең дамығаны – банк капиталы болды. Сауданың стационарлық және жәрмеңкелік түрлері етежақсы дамыды. Жәрмеңкелік сауда бүкіл ресейлік сипат ала бастады. Осы кезеңде шет ел капиталының әсері өте маңызды болды. Ақпан және Қазан төңкерістерінің өсері рыноктық экономикалық байланыстардың өлсіреп жойылуына әкеліп соқты.

Кәсіпкерлік қызмет ЖЭС (жаңа экономикалық саясат) кезіне біршама дамыды. Алайда рыноктық қатынастардың қысқартылуы кәсіпкерлік қызмегің етімділігіне де кері әсер етті. Жоспарлы экономикада да коммерция өте кеңтараған құбылыс деген пікір бар. Оның өзіне тән ерекше формалары Қазақстанда «кәсіпкерлік» заңынегізде тек 90-шы жылдары ғана енгізілген. Шағын кәсіпкерлікті талдау жасау экономиканың жеке секторындағы субъектілер саны жылдан-жылға көбейіп кележатқандығын және 2002 жылдың басында 360 мың кәсіпкерлік болғандығы белгілі. Кәсіпкерліктің мәні мен рөліне тоқталатын болсақ, нарықтық экономика – еркін кәсіпкерлік экономика. Білікті кәсіпкер болу үшін осы жұмыстың негізін, атап айтқанда оның пайда болу тарихын, қалыптасуын, мәні мен мазмұнын, таным түсініктерін және т.б. жете меңгерген дұрыс.

Кәсіпкерлік ұғымына анықтама беруші келесі ағым – кәсіпкерлікке тои тәуекелділікпен қатар, одан алынатын пайда мен туындайтын жауапкершілікті жатқызады. Әлеуметтік-экономикалық құбылыс ретінде кәсіпкерлік көптеген қоғамдық қатынастарды қамтиды. Мұның айталық, заң-құқықтық, психологиялық, тарихи жақтары бар. Бірақ кәсіпкерлік қызметтің тағдыры адам қызметінің экономикалық жағдайларына байланысты. Кәсіпкерлік қатынастарды талдаудың алғашқы қадамы олардың объектілері мен субъектілерін анықтау.

2002 жылмен қазіргі уақытты қоса алғанда – бұл кәсіпкерліктің тұрақты дамуының екінші кезеңі. Бұл кезеңнің басталуы дайындалған нормативті-құқықтық базамен, кәсіпкерлікті қолдау бойынша ұйымдар мен институттардың тұтас құрылымдарын құрумен, шағын кәсіпкерлікті дамытудың белгілі теоретикалық және практикалық тәжірибесін жинақтаумен қоса жүреді. Өзінің екінші кезеңіне, атап айтқанда даму кезеңіне өте отырып, кәсіпкерлік Республика экономикасын гүлдендіретін басты тетіктердің бірі екенін көрсетті. Мұнымен қоса кәсіпкерліктің қолданатын формалары мен түрлері алуан түрлі.

Екінші кезеңнің басталуы, атап айтқанда 2012 жылдан бастап, «Қазақстан Республикасының 2012-2014 жылдарға арналған Мемлекеттік Бағдарламасы», «Қазақстан Республикасында кәсіпкерлікті дамытудың және қолдаудың 2014-

2016 жылдарға арналған Мемлекеттік Бағдарламасын» қабылдауға байланысты, кәсіпкерліктің даму болашағы ұлттық экономиканы дамытудың жалпы жүйесімен бірге қарастырылды. Шағын және орта бизнес әлем елдеріндегі сала құрылымы.

Қазақстанның кәсіпкерлік даму кезеңдері:

Қазақстан Республикасындағы кәсіпкерлікті дамытудың мемлекеттік саясаты.

Үшінші кезең: екінші жағынан кәсіпкерлер – алдымен кәсіпкерлік жұмысты ұйымдастырушылар. Ол туралы француз экономисі Жан Батист Сэй (1767-1832ж) былай деген: «Кәсіпкер – адамдарды өндірістік шеңбер ауқымында ұйымдастыратын адам»

Бүгінгі таңда халықты бизнестің негіздеріне оқытып-үйрету «Бизнес-Кеңесші» және «Бизнес-Өсім» жобалары бойынша «Бизнестің жол картасы-2020» бағдарламасы шеңберінде жүзеге асырылуда. Осы арада оқыту тақырыбына байланысты «Бизнес-Кеңесші» жобасы бойынша оқыту 2 күн ішінде, ал «Бизнес-Өсім» жобасы бойынша 2-5 күн аралығында жүргізіледі. Бизнестің қыр-сырына үңілуге дайын емес аудиторияны, әсіресе, ауыл халқын осындай мәнерде оқыту тиімсіз және қасаңдық құрсауынан шыға алмауда. «Атамекен» Ұлттық кәсіпкерлер палатасы ҚР Үкіметінің қолдауымен халықты жұмыспен қамтамасыз ету үшін тиісті шараларды жүзеге асыру, әлеуметтік қысымды азайту, сондай-ақ өңірлерде кәсіпкерлікті дамыту аясында, Маңғыстау облысы Мұнайлы ауданында «Bastau Бизнес» және «Bastau Кәсіп» атты екі пилоттық жобаны аяқтады. «Bastau Бизнес» жобасы кәсіпкерлікті ауылда дамытуға бағытталған. Сондай-ақ, ауыл халқының жұмыспен қамтылу деңгейін бизнес-бастамалар мен халықты кәсіпкерлік негіздеріне жан-жақты үйрету арқылы көтеруді мақсат тұтады. «Bastau Бизнес» жобасы бойынша оқыту ұзақтығы 1 айды құраса, бұл бизнеске оқытудың басқа бағдарламалары ұзақтығынан 6-дан 10 есеге дейін асып түседі. Жобаны жасау барысында бизнеске оқыту бойынша мемлекеттік бағдарламаның кемшіліктері ескерілді: «келте қайырылуы», дара көзқарастың жоқтығы, қатысушыларды іріктеу жүйесінің жоқтығы, үйде оқыту мүмкіндігі, жобаның өне бойы сүйемелденбеуі, көшпелі кеңестер және т.б. «Bastau Бизнес» жобасы 5 кезеңде жүзеге асырылады: 1) халықты жобамен құлақтандыру және таныстыру; 2) тестілеу жүргізу мен қатысушыларды іріктеу; 3) тәжірибелік оқыту; 4) бизнес-жоспарды жан-жақты талқылау, бизнес-жоспар жасау; 5) жобаны микронесиелеу беруді қоса алғанда, алғашқы 12 ай бойы ілгерілету.

«Bastau Кәсіп» жобасының ерекшелігі еңбек нарығының сұранысына бағдарланғандығында болып табылады. Бұл оқыту және жұмыспен қамту қызметтері арқылы жүзеге асырылады (Naimi.kz сервистік базасының мобильді қосым-

шасы, біртұтас call-орталық, тапсырыстарды онлайн режимде оқыту және іздеу).

«Атамекен Бизнес Академиясы» онлайн-оқыту жобасы жүзеге асырылу үстінде. Сондай-ақ, бизнес-жаттықтырушыларды дайындау үшін әдістемелік орталық құрылады. Ұзақтығы жөнінен оқытудың қысқа мерзімді мемлекеттік бағдарламасынан 6-10 есе асып түсетін «Bastau Бизнес» жобасының тиімділігін, жобаның икемділігі мен бейімділігін, бизнес-жоспарларды сүйемелдеу сәттері байқалатынын ескере келе, онымен Қазақстан Республикасының барлық өңірлерін кең ауқымды қамту және «Бизнестік жол картасы-2020» бірыңғай бизнесті қолдау мен дамыту бағдарламасы аясында кәсіпкерлікті қаржылық емес қолдау құралдарына қосу ұсынылып отыр. «Bastau Кәсіп» жобасын толыққанды жүзеге асыру және кеңейту мақсаттарында Қазақстан Республикасының барлық өңірлерінде оны «Жұмыспен қамтудың жол картасы-2020» мемлекеттік бағдарламасына ықпалдастыру ұсынылады. Бұл жерде тиісті орталық мемлекеттік органдардың (Білім және ғылым министрлігі, Денсаулық сақтау және әлеуметтік даму министрлігі) ресурстарын аталған жобаны барынша тиімді жүзеге асыру үшін пайдалану қажеттігі де аңғарылады.

Осыған байланысты кәсіпкерлікті дамыту жөніндегі аталған мәселелерді «Бизнестің жол картасы-2020» және «Жұмыспен қамтудың жол картасы-2020» бағдарламаларына енгізу және бейімдеу бойынша тиісті жұмысты жүргізу ұсынылады. Барлық «Атамекен» ҰКП оқыту бағдарламалары шағын несиелеу жүйесімен байланыстырылатын болады. Оқыту қорытындысы бойынша бизнесті бастауға арнайы шағын-индустриалды аймақтар мүмкіндік жасай алады. Оның аясында бір сала бойынша (мысал үшін, барлық тігін кәсіпорындары) жасақталған шағын және орта бизнес кәсіпорындары енгізіледі. Бұл жобаның жалпы атауы – «Шеберлер қаласы». Шағын индустриалды аймақтарда 1-2 га көлеміндегі жерге 20-дан 60-қа дейінгі компаниялар орналастырылады. Шағын индустриалды аймақтар ауқымы, нақты елді мекендердегі тұтынушылар сұранысына және де инженерлік коммуникацияларға жақын жер телімдерінің қолжетімділігіне қарай (оны тарту құнын төмендету үшін) кең көлемде қарастырылатын болады. Шағын индустриалды аймақ құру үшін мемлекеттік-жекеменшік серіктестік тетігі арқылы бос тұрған өнеркәсіптік ғимараттар мен жайларды қолданған абзал.

Польша, Түркия сынды елдердің тәжірибесі қажетті базалық инфрақұрылымдары бар осындай бизнес-инкубаторлардың шағын өндірістік кәсіпорындар мен бизнесін енді бастаған өндірушілер үшін қолдаудың негізгі нысанына айналғанын көрсетіп отыр. Мұндай құралдар оларға бастапқы кезеңде қалыптасуға және өсуге көмектеседі.

Мемлекеттік бағдарламалар аясында (*Бизнестің жол картасы-2020, Жұмыспен қамтудың жол картасы-2020*) қаржыны еліміздің барлық өңірлерінде инженерлік коммуникацияларын тартқан райда, дайын жылдам тұрғызылатын ғимараттар мен өнеркәсіптік бағыттағы құрылыстар түрінде шағын индустриалды аймақтар құруға бағыттау ұсынылып отыр. Ол жерде жалға алу шарттары бойынша шағын өндірістік кәсіпорындар орналастырылады.

Агроөнеркәсіптік кешеннің дамуын тежеп отырған мәселелердің бірі көбінесе өндірістің шағын тауарлық сипаты болып табылады. Аталған мәселені шешу үшін 2015 жылдың қазанында Қазақстан Республикасының «Ауыл шаруашылығы кооперативтері туралы» Заңы қабылданды. Сондай-ақ 10 пилоттық кооператив құру бойынша ҰКП мен Ауыл шаруашылығы министрілігінің (АШМ) бірлескен жоспары жүзеге асырылып жатыр. Осымен бірге, Ұлттық палатада «Атамекен» Ұлттық кәсіпкерлер палатасымен бірге «200 ауыл шаруашылығы кооперативі» атты бағдарлама жасалып жатыр. Бүгінгі таңда 7 мыңға жуық шаруа/фермерлік қожалықтар мен жеке қосалқы шаруашылықтарды біріктіретін 283-тен астам ауыл шаруашылығы кооперативіне қолдау білдірілді. Оған қоса, ауыл шаруашылығы тауарларын өндірушілер ауыл шаруашылығы кооперативтеріне біріккеннен кейін «арзан» ақшаға қолжетімділіктің болмауы сынды мәселелерге ұшырасады. Қаржыға қол жеткізу проблемасын шешу үшін ауыл шаруашылығы кооперативтеріне мыналар ұсынылады:

- халықтың кооперативтерге біріккен жеке қосалқы шаруашылықтарының микронесиелеу басымдықтарын айқындау;

- «ҚазАгро» ҰБХ» АҚ институттары арқылы жеңілдікпен несиелеудің жаңа өнімін енгізу.

Өнімнің белгіленген бағасын анықтау са- раптамасы, тікелей сату жүйесінің жоқтығынан бағасы 20-40%-ға қымбаттап жатқындығын көрсетіп отыр.

Сол себепті, желілер мен ауыл шаруашылығы кооперативтері арасында сауданы дамыту үшін үшсатылы тәсілді пайдалану ұсынылып отыр:

1. өндірістің мамандануын және желілермен тікелей сауданы тереңде отырып, фермерлердің кооперативтерге бірігуі;

1. фитосанитарлық және ветеринарлық бақылауға жататын ауыл шаруашылығы өнімдерін өңдеу, орау, сақтау, тасымалдау және сату үшін пилоттық Көтерме-тарату орталығының тұжырымдамасын жүзеге асыру;

1. көрші мемлекеттердің ұқсас желілеріне ықпалдаса отырып, өнімдерді аймақтар арасында және сыртқы өткізу нарығына экспортқа бөлу үшін Көтерме-тарату орталығының тиімді желісін қалыптастыру.

Бұрынғы қадамдарды жүзеге асыру бойынша жасалған жұмыстарды ескере келгенде, ауыл

шаруашылығы кооперацияларын қолдау жүйесі төмендегіше түзілетін болады:

- жергілікті жерлерде ұйымдастыру және түсіндіру жұмыстарын жүргізу;
- халықты бизнестің негіздеріне, бизнес-жоспар жасауға үйрету;
- микронесиелеу арқылы қаржыландыру немесе «ҚазАгро» ҰБХ арқылы жеңілдікпен қаржыландыру;

Қалыптасқан күрделі жағдайды еңсеру үшін Мемлекет басшысының Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы (ЭЫДҰ) елдерінің тәжірибесі бойынша мемлекеттің экономикаға қатысу үлесін ІЖӨ-нің 15 пайызына дейін азайту жөніндегі тапсырмасын орындау аясында жекешелендірудің 2016-2020 жылдарға арналған кешенді жоспарын жүзеге асырумен бірге үкіметтік деңгейде арнайы жұмыс тобын (Үкіметтік штаб) құру ұсынылып отыр. Мемлекеттік қа-

тысумен ұйымдар жұмыс істейтін бәсекелестік орта жағдайын талдау мен бағалау, олардың одан әрі қызмет етуінің қисындылығы жөнінде ұсыныстар енгізу қажет. Осыған байланысты бизнес-қауымдастықтың өкілдерімен бірге мемлекеттік органдардың еншілес және қарамағындағы ұйымдарының қызметіне толыққанды зерттеулер және ЭЫДҰ стандарттары мен нарық ұстанымдарының бұзылуына талдаулар жүргізу ұсынылады. Жүргізілген талдау негізінде, жоғарыда келтірілген ұстанымдар мен міндеттерге сай келмейтін, субъектілер мен ұйымдарды жекешелендіру немесе жою туралы үкім шығарылады. Жоғарыда айтылған шаралар Мемлекет басшысы белгілеген және жалпы Қазақстанның әлемдегі ең дамыған 30 елдің қатарынау кіру стратегиясына, ЭЫДҰ стандарттарын енгізу ісіне толық сәйкес.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Основы предпринимательского дела./ Под ред. Осипова М.Ю. – М.: ВЕК, – 1996.
2. «Бизнесті қалай ұйымдастыруға болады?».Әдістемелік құрал. Шағын кәсіпкерлікті қолдау қоры. Алматы, 2005
3. «Жеке кәсіпкерлік туралы заң//2006.07.07
4. <http://64.233.183.104/search?>
5. Кәсіпкерлікті қолдау инфрақұрылымы” әдістемелік құрал 2005 (ҚР СИМ Кәсіпкерлікті дамыту департаментінің қолдауымен)
6. «Егемен Қазақстан” 2007-08-02:Отандық бизнес іс үстінде//ҚОРҒАУҒА ЖӘНЕ ҚОЛДАУҒА ИЕ БИЗНЕС
7. ҚР Президенті жанындағы Кәсіпкерлер туралы Ереже
8. http://www.e.gov.kz/business/small_bus/inf_structure
9. <http://www.egemen.kz/?act=readarticle&id=1006>
10. А.Нурсейт, А.Темирбекова «Теория рыночной экономики: предпринимательский аспект” ОФ БИС Алматы 2000
11. «Қазақстан өз дамуындағы жаңа серпіліс жасау қарсаңында.” ҚР Президентінің Қазақстан халқына жолдауы. Астана, 2005
12. «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан” ҚР Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы. 28.03.2007 Астана
13. Нысанбаев С.Н., Қожамқұлова Ж.Т. Коммерциялық кәсіпкерлік негіздері: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 138 бет.

Еркебаева Н.А.

З.ғ.м., аға оқытушысы

«Қылмыстық процесс және криминалистика» кафедрасы
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік университеті**Бейсембаева А.О.**

З.ғ.к., аға оқытушысы

«Қылмыстық процесс және криминалистика» кафедрасы
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік университеті**Аяпова Б.Ә.**

З.ғ.м., аға оқытушысы

«Қылмыстық процесс және криминалистика» кафедрасы
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік университеті

СОТ САРАПТАМАСЫНЫҢ ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІНІҢ ТҮСІНІГІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ЖІКТЕЛУІ

Түйін. Бұл мақалада сот сараптамасының зертеу әдістері мен олардың жіктелуі және сот-сараптама қызметінде сараптама әдісін қолдану жағдайлары қарастырылған.

Түйінді сөздер: сот сараптамасы, сараптамалық зерттеу әдістері.

Резюме. В данной статье рассмотрены методы исследования судебной экспертизы и их классификация и условия применения метода экспертизы в судебно-экспертной деятельности.

Ключевые слова: судебная экспертиза, методы экспертного исследования.

Summary. In this article the methods of research of forensic examination and their classification and conditions of application of the method of examination in forensic activity are considered.

Key words: forensic examination, methods of expert research.

Сот сараптамасының жалпы теориясының әдістемесі сот сараптамасының міндеттерін шешудің әдістері мен әдістемелерін қажетті элемент ретінде қамтиды.

Сот сараптамасының негізгі терминдерінің сөздігі мынадай анықтамалар береді:

сот-сараптамалық зерттеу әдістемесі – сот сараптамасының нысанасына қатысты нақты деректерді анықтау үшін сот сараптамасы объектілерін зерделеу кезінде қолданылатын әдістер жүйесі;

сот-сараптамалық зерттеу әдісі – сот сараптамасының нысанасына қатысты нақты деректерді анықтау үшін сот сараптамасы объектілерін зерделеу кезінде қолданылатын логикалық және (немесе) аспаптық операциялар (тәсілдер, әдістер) жүйесі [*Сот-сараптама қызметі туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2017 жылғы 10 ақпандағы № 44-VI ҚРЗ*];

Сараптама әдістері:

- а) тиісті ғылыми әдістерге;
- б) сараптама объектісінің сипаты мен қасиеттері;
- в) практикалық міндеттерді шешу тәжірибесі, оның ішінде алгоритмдік ережелерде және сарапшының өзі әзірлеген сараптама объектілерін зерттеу тәсілдерінде.

Теориялық және экспериментальды мәселелерді әзірлеу кезінде ғылымдарда қолданылатын

зерттеу әдістерін және сараптамалық қызметте қолданылатын әдістерді ажырату қабылданған. Алайда, бұл бөлу шартты, өйткені сараптама тәжірибесінде пайдаланылатын әдістер де ғылыми сипатқа ие, өйткені ғылым мен техниканың жетістіктеріне негізделеді.

Сараптама әдісінің ғылыми негізділігі оны практикалық қолдану үшін маңызды мәнге ие.

Ғылыми негізділік әдістің көмегімен сенімді нәтижелер алу мүмкіндігі тұрғысынан сенімділігін білдіреді. Әдістің осы талапқа сәйкестігі бастапқыда сыналған базалық ғылымда болуы тиіс.

Сот-сараптама қызметінде сараптама әдісін қолдану мүмкіндігінің ғылыми негізділігінен басқа мынадай талаптармен айқындалады.

Сараптама әдісі, ең алдымен, қылмыстық сот ісін жүргізуде қолдануға жол берудің талаптарына жауап беруі тиіс. Бұл талап әдістің әрпі мен заңның рухына, яғни қылмыстық істі тергеу және сотта қарау кезінде ақиқатты анықтау процесінің қағидаттарына сәйкестігін білдіреді [*Основы естественно-научных знаний для юристов, 1999*], өйткені объект адам болып табылатын жағдайларды қоспағанда, сарапшыны заңда әдістерді таңдауда тікелей шектеу жоқ.

Қолданылатын сараптамалық әдістер сот ісін жүргізу саласында пайдаланылатындықтан, заңдылық пен әдептілік талаптарына жауап беруі тиіс. Сондықтан олар заңдылықтың конституция-

лық принциптеріне және қоғамның адамгершілік өлшемдеріне жауап беруі, яғни азаматтардың құқықтарына қысым жасамауы, олардың қадір-қасиетін кемсітпеуі, қауіп пен зорлық-зомбылықты болдырмауы және іс жүргізу құқығының нормаларын бұзуға әкеп соқпауы тиіс.

Бұдан басқа, сараптама әдісінің жол берілуі оның сарапшы үшін қауіпсіздігімен анықталады. Мысалы, оларды іске асыру үшін көптеген арнайы табиғи-ғылыми әдістер жоғары электр кернеуін, денсаулыққа зиянды реактивтерді немесе сәулелерді пайдалануды талап етеді, бұл оларды қолдану кезінде қауіпсіздік техникасын сақтау талаптарын бірінші кезекке қояды [*Основы естественно-научных знаний для юристов*. 1999, с. 59].

Сараптамалық зерттеу әдістері сондай-ақ объектіні сақтау талабына өзі сараптамаға түскен күйде және жай-күйде жауап беруі тиіс. Объектіні бұзуға, жоюға сараптама тағайындаған тергеушінің (соттың) келісімі бойынша тек соңғы жағдайларда ғана рұқсат етіледі.

Заттай дәлелдемелерді бұзбайтын зерттеу әдістеріне объектіге ешқандай әсер етпейтін және оларды іске асыру үшін сынама дайындауды талап етпейтін заттар жатады [*Энциклопедия судебной экспертизы*. 1999, с. 252]. Бірақ, кейбір жағдайларда объектіге белгілі бір әсер ету керек болғандықтан, объектіні бұзбайтын, бірақ оның құрамын, құрылымын немесе жеке қасиеттерін өзгертетін әдістер қолданылады.

Дегенмен, сот сараптамасында үлгіні бұзбайтын, бірақ оны дайындау үшін объектінің бұзылуын немесе түрін өзгертуді талап ететін әдістерді немесе үлгіні немесе зерттеу объектісін толық немесе ішінара бұзатын әдістерді қолдануға тура келеді.

Сараптама жүргізу мерзімі нормативтік актілермен регламенттеледі, сондықтан сараптама әдісі осы критерияны ескере отырып, оны пайдалану үшін таңдалуы тиіс. Осылайша, ғылым мен техниканың түрлі салаларында қолданылатын барлық техникалық құралдар мен әдістер сараптау практикасында қолданыла алмайды. Сараптама әдістері рентабельді болуы тиіс, яғни жұмсалған күштер мен құралдар алынған нәтижелердің құндылығымен өлшенуі тиіс [*Основы естественно-научных знаний для юристов*, 1999, с. 60].

Әдістерді қолдану нәтижелері сот ісін жүргізуге қатысушылардың барлығына айқын және көрнекі болуға тиіс.

Оны пайдаланудың орындылығы тұрғысынан зерттеудің кез келген әдісінің негізгі бағалау көрсеткіштері [Винберг А.А., Шляхов А.Р., 1977]:

- жұмыстың көлемімен, еңбек кернеулігімен, зерттеушінің біліктілігімен және осы жағдайлардың нәтижелерге әсерімен анықталатын күрделілік;

- құрал-жабдықтарға, мамандарды даярлауға және тікелей зерттеу жүргізуге жұмсалатын шығындармен анықталатын үнемділік;

- қайта зерттеу жүргізу мүмкіндігімен анықталатын зерттеу объектілеріне әсері;

- зерттеуші денсаулығына әсерімен және жазатайым оқиғалардың ықтималдығы дәрежесімен анықталатын қауіпсіздік;

- тиімділік-қажетті уақыттың ең аз көлемін пайдалану кезінде жеткілікті дәлдікпен анықталған нақты нәтижелерді алу мүмкіндігімен сипатталатын пәрменділік [*Основы судебной экспертизы*. с. 246].

Сот сараптамасы әдістерінің түсінігін қарау кезінде оларды қалыптастыру көздері туралы мәселені баяндау керек. Әдіс бір немесе бірнеше түрлерге сараптама жүргізу үшін негіз болып табылатын ғылыми білім саласында әзірленуі мүмкін және осы ғылымда өзіндік ғылыми-практикалық зерттеулер үшін жасалуы мүмкін. Осыған, мысалы, тиісті ғылымдарда және сараптау әдістерімен бейімделгеннен кейін қолданылатын физикалық, химиялық және биологиялық зерттеу әдістерінің көпшілігі жатады.

Әдіс оны зерттеу объектілерінің ерекшелігін ескере отырып, нақты сараптама саласының мүддесінде базалық ғылымның іргелі ережелері негізінде арнайы ғылыми әзірлемелердің нәтижесінде қалыптастырылуы мүмкін. Мұндай әдістер базалық ғылыми-зерттеу институттарында, академиялық мекемелер мен оқу орындарының бөлімшелерінде сараптамалық практика мүддесінде әзірленеді. Осылайша, түрлі топырақтарда, топырақтарда жасырын көмілген жерлерді анықтау үшін топырақтың электр өткізгіштігін өлшеуге негізделген арнайы әдіс пен аспап ММУ ғылыми-зерттеу бөлімшесінде әзірленген.

Әдісті қалыптастыру көзі сараптамалық тәжірибе болуы мүмкін. Криминалистикалық сараптамаларда қолданылатын көптеген әдістерді тәжірибелі-сарапшылар әзірледі, оларға алғаш рет типтік емес, практика үшін Жаңа объектілерді зерттеуге тура келді. Практикада пайда болған әдістер кейіннен ғылыми байқаудан өтіп, содан кейін сараптама қызметіне енгізілді.

Сараптама әдісінің құрылымында үш элемент қажет: негіздеуші, операциялық және техникалық бөлшектер [*Основы судебной экспертизы*, ч. 1. *Общая теория*, с. 246].

Негіздеуші бөлім әдіс жасалған ғылыми баянның баяндалуын және оны қолдану нәтижесі туралы түсінікті қамтиды. Операциялық бөлімге әдісті жүзеге асыру әрекеттері, операциялары, тәсілдері кіреді.

Техникалық бөлім әдісті іске асыруға мүмкіндік беретін түрлі материалдық құралдарды, аспаптарды қамтиды.

Сонымен, атыс қаруын зерттеу әдістері қаруды құрастыруда қарастырылатын заңдылықтарға, атыстың ішкі және сыртқы баллистикасының заңдылықтарына негізделген; қару мен оқ-дәрілерді криминалистикалық зерттеу тәсілдерін қолданады; объектілерді зерттеудің оптикалық, фотогра-

фиялық және т.б. құралдарын пайдалануды талап етеді.

Сараптама тәжірибесінде зерттеу әдістерінің кешенін қолдану жағдайлары жиі кездеседі. Кешенді және комиссиялық сараптамаларды жүргізу кезінде әрбір сарапшы әртүрлі әдістерді қолдануы мүмкін. Бірақ сараптама жеке-дара жүргізілсе де, сарапшы бір-бірін толықтыратын. Білім саласының бір немесе әр түрлі әдістерінің кешенін қолдана алады. Білімнің интеграциясы тек ғылымның интеграциясына ғана емес, сонымен қатар олардың әдістерінің интеграциясына да әкеледі, бұл әсіресе сараптама жүргізу кезінде айқын көрінеді.

Сот сараптамасы әдістерінің жіктелуі.

И.В. Постика, А.И. Винберг және А.Р. Шляхов, Т.В. Аверьянова, Е.Р. Российской өз еңбектерін сараптамалық әдістерді жіктеу мәселелеріне арнаған. Сот сараптамасының әдістерін әртүрлі негіздер бойынша жіктеу ұсынады:

- дәрежесі, ортақтығы және субординациясы;
- нысаналы мақсаты мен нәтижелері;
- алынатын ақпараттың сипаты (объектілердің қасиеттері, белгілері);
- сараптамалық зерттеу сатылары.

Ғылым салалары бойынша:

- жеке,
- химиялық,
- биологиялық және т. б .

Әдістерді іске асыру кезеңдері бойынша сатыларда қолданылатын әдістер ерекшеленеді:

- дайындық,
- талдау,
- эксперименталды,
- салыстырмалы,
- синтездеуші.

Осы кезеңдерде әдістер кешені қолданылатынын ескере отырып, бұл әдістердің емес, әдістемелердің жіктелуі болады.

Сараптамалық тәжірибенің қажеттіліктеріне қатысты әдістердің ортақтығы мен субординациясы тұрғысынан жіктемесі орынды болып табылады, оған сәйкес төрт деңгей бөлінеді [Аверьянова Т.В., 1991, с. 112].

Бірінші деңгей. Барлық қалған деңгейлерді, әдістердің барлық құрылымын қамтитын жалпы диалектикалық әдіс, өйткені олардың дамуы үшін негіз болып табылады.

Бұл жалпы әдіс сараптама тәжірибесінде кеңінен қолданылатын мынадай формальологиялық категорияларды, таным операциялары, талдау, синтез, салыстыру, жалпылау, индукция, дедукция және т.б. қамтиды, олар тану процесінің негізгі кезеңдері мен заңдылықтарын ескереді.

Диалектиканың «бірлік», «ерекше» және «жалпы» санаттарына, талдау және синтездеу сияқты логикалық рәсімдерге қатысты әдістер индуктивті және дедуктивтік, аналитикалық және синтетикалық болып бөлінеді.

Индукция мен дедукция – бұл екі жақты, өза-

ра байланысты таным тәсілдері, және біріншісі – жеке тұлғадан ортақ таным тәсілі, ал екіншісі-қорытынды ортақ пікірге негізделген ойдың тәсілі. Индуктивті ойдың тікелей негізі болмыс құбылыстарының қайталануы, олардың қасиеттері мен белгілері болып табылады. Көптеген нысандардан ұқсас белгілерді анықтай отырып, бұл белгілер белгілі бір сыныптың барлық пәндеріне тән деген қорытынды жасауға болады. Дедукция жиі анық болжанбаған ақпаратты алу үшін пайдаланылады. Дедуктивтік процесс жалпы ережелерден басталады және сол немесе басқа жеке жағдайға ортақ ақиқатты қолданумен аяқталады.

Талдау әдісі тұтас бөлікке, жүйеге оның қалған элементтеріне бөлуден тұрады. Синтездеуші зерттеу жеке элементтерді интеграциялаудан тұрады. Бұл жүйелеу әдісі, оны қолдану нәтижесінде жаңа білім алады. Бұл екі әдіс өзара байланысты. Синтез талдаусыз, яғни зерттеу объектісін білдіретін тұтас элементтердің жекелеген элементтерін анықтау және бөлу операциясынсыз ойластырылмайды [Пестика И.В., 1973].

Екінші деңгей. Жалпы (жалпы ғылыми) әдістер-нақты объектілерді, құбылыстарды, заттарды, фактілерді зерделеу бойынша белгілі бір тәсілдер, ережелер, ұсынымдар жүйесі [Пестика И.В., 1973].

Жалпы әдістер-зерттеудің әмбебап әдістері, өйткені олардың әрқайсысы сот сараптамасының алдында қойылатын үлкен сұрақтар тобын шешу үшін пайдаланылуы мүмкін. Олар барлық босану сараптамаларында сараптамалық зерттеудің негізгі сатыларында қолданылады.

Жалпы әдістерге: бақылау, өлшеу, сипаттау, эксперимент, модельдеу жатады.

Бақылау-оны зерттеу мақсатында әдейі және мақсатты түрде жүзеге асырылатын қандай да бір объектіні, құбылысты, процесті тікелей қабылдау.

Ғылыми бақылау нәтижелері белгілі бір жүйе бойынша тіркеледі, ал бақылау нәтижесінде алынатын ақпарат негізділік пен орнықтылыққа бақылауға берілуі тиіс. Бақылау қайта бақылау немесе зерттеудің өзге әдістерін (мысалы, эксперимент) қолдану жолымен жүзеге асырылуы мүмкін. Бақылау объект үшін табиғи жағдайда да, зертханалық жағдайда да жүргізілуі мүмкін.

Өлшеу-көмегімен орындалатын әрекеттер жиынтығы. өлшем бірліктерінде шаманың сандық мәнін табу мақсатында өлшеу құралдары. Зерттелетін шаманы біртектес шамамен салыстыру жолымен өлшеу кезінде (әдетте өлшем бірлігі үшін қабылданатын және «шара» деп аталатын) белгілі және белгісіз шамалардың сандық арақатынасын белгілейді.

Тікелей және жанама өлшеулер бар. Бірінші жағдайда нәтиже өлшеу құралдары мен құралдарын қолдану арқылы тікелей алынады. Екінші жағдайда нәтиже белгілі бір теңдеудің негізінде тікелей өлшенетін шама мен іздеме арасындағы тәуелділікті анықтау жолымен алынады.

Өлшеу объектілері заттардың, құбылыстардың, процестердің өлшемдері, салмағы, көлемі, температурасы, уақыт аралығы, қозғалыс жылдамдығы сияқты әртүрлі сипаттамалары болып табылады. Сипаттама – жазбаша сөйлеу құралдарының көмегімен бақылаудың, өлшеудің жалпыланған нәтижелерін тіркеу, объектінің белгілерін көрсету. Мұндай сипаттама үнемі реттелген, өйткені объектіні бақылау немесе өлшеу нәтижелерін белгілеу терминологиясы және объектінің белгілерін, қасиеттерін сипаттауда көрсету жүйесі қолданылады.

Сипаттама сарапшының өзі немесе зерттеуге қатысатын басқа тұлғалардың немесе техникалық құралдардың көмегімен (мысалы, микрообъектілердің морфологиялық белгілерін сипаттау үшін пайдаланылатын оптикалық) алған нәтижелері көрсетілген кезде тікелей немесе жанама түрде объектіні бақылау нәтижелері бейнеленеді.

Эксперимент-объектіні бақылау шарттарын, құбылысты байқалатын объектінің табиғатын, қасиеттерінің мәнін, сипаттамаларын және басқа да ерекшеліктерін, құбылысын анықтау мақсатында бірнеше рет жасанды түрде өзгерту үшін арнайы жүзеге асырылатын тәжірибелік іс-әрекет. Ол болған оқиға кезінде орын алған жағдайларға барынша жақын жағдайларда, ықтимал вариациялықты ескере отырып, сарапшыны қызықтыратын процестерді зерделеуден тұрады.

Байқалатын және тиімді эксперимент үш сәттің бірлігін: техникалық және теориялық базисті, оны дайындау мен өткізуді; жүргізілген тәжірибелерді ретке келтіруді, жүйелендіруді; эксперимент жүргізгенге дейін болған сараптамалық гипотезаны растайтын немесе теріске шығаратын қорытындыларды алған кезде болуы мүмкін.

Бұл әдіс тәжірибелік үлгілерді алғаннан бастап объектілердің өзара іс-қимыл механизмін, із түзуді, осы механизмнің жекелеген параметрлерін анықтағанға дейін сот сараптауында кеңінен қолданылады.

Модельдеу-зерттелетін объектінің заңдылықтарын жанама зерттеу, негізінен, ол тікелей зерттеуге қол жетпеген жағдайларда.

Модельдеудің мәні түпнұсқаны үлгімен, яғни арнайы жасалған аналогпен ауыстырудан тұрады. Бұл ретте модель ретінде объектінің елеулі белгілерін, қасиеттерін бейнелейтін модельдеуші объектіні бейнелеудің идеалды жүйесі-түпнұсқа осындай материалдық немесе ойша ұсынылатын модель деп түсініледі.

Модель қандай да бір басқа (модельдеуші) құрылғының құрылысы мен әрекетін, сондай-ақ кез келген объектінің, процестің немесе құбылыстың кез келген бейнесін (ойлы немесе шартты: сурет, сызба және т.б.) бейнелейтін, ұқсататын құрылғы болуы мүмкін.

Модельдеу объектінің өзін, құбылысты, процесті зерттеу мүмкін емес немесе орынсыз болған жағдайларда қолданылады. Осы әдісті қолда-

ну мақсаты-зерттелетін объектіге оның моделін зерттеу нәтижелерін көшіру арқылы ақпарат алу.

Іске асыру тәсілі бойынша ойластырылған, физикалық, математикалық және аралас модельдер зерттеу.

Сараптамалық зерттеулерде физикалық үлгілеу материалдық үлгілерді жасау, ұқсас заттарды пайдалану жолымен де, зерттелетін ұқсас физикалық құбылыстарды пайдалану жолымен де жүзеге асырылады. Физикалық модельдеу көрнекілігімен ерекшеленеді.

Математикалық моделдеу процестер мен объектілерді зерттеуге жататын математикалық модельдерді құрудан және зерттеуден тұрады.

Аралас модельдеу математикалық және физикалық модельдеу элементтерін біріктіреді.

Жеке жағдайда модельдеу қайта құру болып табылады, яғни оның сипаттамасы немесе қалдықтары бойынша бастапқы қаптаманы қалпына келтіру. Қайта құру материалдық (мысалы, адамның сыртқы келбетін оның бас сүйегі бойынша қалпына келтіру), сондай-ақ ойлы болуы мүмкін.

Соңғы жылдары кибернетикалық деп аталатын әдістер пайда болды, олар жалпы ғылыми әдістердің жаңа тобын құрайды [Основы естественно-научных знаний для юристов, 1999, с. 59]. Осы әдістерді қолдануға негізделген жаңа ақпараттық технологиялар ақпаратты іздеу мен автоматты өңдеуді және компьютерлік моделдеуді жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Кибернетикалық әдістерді математикалық әдістерден ажырату керек, себебі есептеулерді жүзеге асыру және математикалық модельдеу – бұл кибернетикалық әдістердің көмегімен шешілетін міндеттердің бір бөлігі ғана.

Үшінші деңгей. Сот сараптамасы бойынша әдебиетте осы деңгейдің әдістерін жіктеу үш негізгі көзқарас нүктесінен және тиісінше үш жүйеден тұрады.

А.И. Винберг пен А.Р. Шляхов (1977) ұсынған жүйеде осы деңгейдің әдістері сот сараптамасының жеке-ғылыми әдістерімен аталады [Винберг А.А., Шляхов А.Р., 1977]; бұл бір немесе бірнеше ғылымда қолданылатын аспаптық, аналитикалық және өзге де қосалқы техникалық әдістер.

Олар зерттеу объектілерінің морфологиялық және субстанциялық қасиеттерін зерттеу үшін қолданылады.

А.И. Винберг пен А.Р. Шляховтың жіктелуі бойынша осы деңгейдің әдістері олардың жалпы ғылыми-техникалық мақсатына және 12-сыныпқа алынған нәтижелеріне сәйкес жүйеленеді:

- өлшеу;
- микроскопиялық;
- фотографиялық;
- физико-техникалық;
- спектрлік;
- рентгенографические;
- хроматографиялық;
- электрохимиялық (физика-химиялық));

- аналитикалық-химиялық;
- радиациялық;
- математикалық;
- электронды есептеуіштер.

Барлық аталған әдістер кластары өзінің принциптерімен және техникалық құралдар жиынтығымен сипатталады. Мысалы, классикалық фотографиялық әдістер түсіруші, өлшеу және зерттеу фотосуреттеріне, сондай-ақ оған ұқсас әдістерге бөлінеді. Өз кезегінде суретке түсіру келесі түрлерден тұрады: әр түрлі материалдардағы фототіркеу, фоторепродукция, панорамалық фототүсірілімдер, стереоскопиялық фототүсірілімдер, макрофотография.

Өлшеуіш фотосурет фотограмметриялық және стереофотограмметриялық болып бөлінеді. Зерттеу – түс бөлу, контрасты күшейту (жарқын, көлеңке), УК-және ИК-сәулелердегі люминесценцияны суретке түсіру, микрофототүсірілім, фотометрлеу.

Фотосуретке ұқсас әдістерге: электрофотография, термография, диффузды-көшіру тәсілдері жатады.

Төртінші деңгей. Арнайы (моно объектілі) әдістер (Т.В. Аверьянова); жеке-сараптамалық әдістер (Е.Р. Российская), олар нақты, бірлі-жарым объектіні зерттеу үшін әзірленетін немесе бейімделетін

немесе тек осы түрдегі сараптамаларда қолданылатын әдістерді түсінеді. Мұндай әдістер білімнің басқа салаларында, ғылымдарда бар әдістерді бейімдеу негізінде не құрылады, не олардың нақты объектілерді зерттеу практикасы негізінде арнайы сарапшылар құрады. Сарапшылар әзірлеген арнайы әдістер әрбір түрде, криминалистикалық сараптамалар түрінде, ең алдымен, сот-баллистикалық, сот-трасологиялық, сот-портреттік, сот-қолжазба, құжаттардың сот-техникалық сараптамасы сияқты қолданылады.

Т.В. Аверьянованың жіктелуі бойынша (1991) осы деңгейдің әдістері, сондай-ақ қолданылатын танымның сипаты бойынша бір текті немесе түрге немесе бірнеше жақындарға сараптама жүргізу кезінде пайдаланылатын жеке-ғылыми деп аталады [Аверьянова Т.В., 1991, с. 112].

Е.Р. Россиинская (1993) бұл деңгейдің әдістері заттай дәлелдемелерді зерттеудің жалпы сараптамалық әдістері деп атайды және олардың келесі жүйелерін ұсынады [Россиинская Е.Р., 1995]: бейнелерді талдау әдістері; морфологиялық талдау әдістері; заттай дәлелдемелердің құрамын талдау әдістері; заттай дәлелдемелердің құрылымын талдау әдістері; физикалық, химиялық және басқа қасиеттерді талдау әдістері.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Сот-сараптама қызметі туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2017 жылғы 10 ақпандағы № 44-VI ҚРЗ.
2. Основы естественно-научных знаний для юристов. – М., 1999, с. 59.
3. Энциклопедия судебной экспертизы. – М., 1999, с. 252.
4. Основы естественно-научных знаний для юристов. – М., 1999, с. 60.
5. Винберг А.А., Шляхов А.Р. Общая характеристика методов экспертного исследования // Общее учение о методах судебной экспертизы: Сб. науч. тр. ВНИИСЭ – М., 1977. Вып. 28.
6. Основы судебной экспертизы, ч. 1. Общая теория, с. 246.
7. Аверьянова Т.В. Содержание и характеристика методов судебно-экспертных исследований. Алма-Ата, 1991, с. 112.
8. Пестика И.В. О методах криминалистической экспертизы // Применение научных методов при расследовании преступлений и изучении преступности: Материалы Всесоюзн. Научн. конф. – М., 1973, ч. 1;
9. Россиинская Е.Р. Общеэкспертные методы исследования вещественных доказательств и проблемы их систематизации // Сб. научных трудов ЭКЦ МВД России. – М., 1995.

Ерманкулов М.К.

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

Абутаева С.Б.

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРМЕН ЖАСАЛАТЫН ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРДЫҢ ЖАСАЛУ СЕБЕПТЕРІ

Түйін. Мақалада кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстың себептері және олардың алдын алу тәсілдері қарастырылады. Кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстың алдын алудың тиімділігін арттыру үшін балалар мен жасөспірімдер мәселелерімен айналысатын барлық құқық қорғау органдарының, мемлекеттік мекемелердің, жастар мен қоғамдық ұйымдардың қызметін үйлестіру және үйлестіру жөнінде кешенді шаралар әзірлеу қажет. Балалар мен жасөспірімдердің құқықтық сауаттылығын дамыту, сондай-ақ құқықтық тәрбиені арттыру қажет.

Түйінді сөздер: кәмелетке толмаған, жасөспірім, құқық бұзушылық, жауаптылық, қылмыс.

Резюме. В статье рассматриваются причины преступности среди несовершеннолетних и способы их предотвращения. Для повышения эффективности профилактики преступности среди несовершеннолетних необходимо разработать комплексные меры по координации и координации деятельности всех правоохранительных органов, государственных учреждений, молодежных и общественных организаций, занимающихся вопросами детей и подростков. Необходимо развивать правовую грамотность детей и подростков, а также повышать правовое воспитание.

Ключевые слова: несовершеннолетний, подросток, правонарушение, ответственность, преступление.

Summary. The article discusses the causes of juvenile crime and how to prevent them. To increase the effectiveness of juvenile delinquency prevention, it is necessary to develop comprehensive measures to coordinate and coordinate the activities of all law enforcement agencies, government agencies, youth and public organizations dealing with children and adolescents. It is necessary to develop legal literacy and legal literacy of children and adolescents and increase their legal literacy.

Keywords: minor, adolescent, offense, responsibility, crime.

Өркениетті дамыған елдің болашағын сомдайтын бүгінгі жасөспірімдер екені белгілі. Келешек өмірдің тізгінін ұстайтын олардың алдағы атқарар іс-әрекеттерінің бастауы бүгінгі күнмен тығыз байланысты. Қоғамда әлеуметтік-экономикалық және саяси өзгерістердің ірі көлемді және жылдам процестері жүріп жатқан қазіргі уақытта әсіресе, дүниетанымы әлі толық қалыптаспаған, құндылықтар жүйесі тұрақсыз жастар үшін қиын болып отыр. Жасөспірімнің адамгершілік пен құқық туралы түсінігі оның жас ерекшелігіне байланысты жеткіліксіз болып тұр. Өрімдей жастардың қылмыс жасауы көз үйренген көрініске айналып, елді елең қылып отыр. Тәртібі қиын бала есейген сайын қылмыстың ауыр түрлерін жасауға бейімі арта беретінін ескерсек, бұл аса өткір мәселе екенін мойындауға мәжбүрміз. Қылмыс дегеніміз – әлеуметтік дерт, ал жасөспірімдердің қылмыстылығы – өте үлкен дерт, жасөспірімдер қылмыс жасап отырған кезде мұндай құбылысқа төзуге болмайды. Бүгінде теледидар экранынан, баспасөз беттерінен жасөспірімдер колониясындағы балалар өмірін суреттейтін материалдар көп беріледі. Жас қылмыскер өмірі жайлы шындықты оқыған, көрген сайын жағанды ұстайсың. Өмірге

періштедей пәк келген сәбиді ертең қылмыскер, қанішер болып өседі деп кім ойлар?

Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексінің 15-бабының 1-бөлігінде: «Қылмыстық құқық бұзушылық жасаған уақытта он алты жасқа толған есі дұрыс жеке тұлға қылмыстық жауаптылыққа жатады» деп көрсетілген. Жоғарыда көрсетілген баптың 2-бөлігіне сәйкес, қылмыс жасаған уақытта он төрт жасқа толған адамдардың адам өлтіргені(99-бап), денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтіргені(106-бап), зорлағаны(120-бап), сексуалдық сипаттағы зорлық-зомбылық әрекеттері(121-бап), адам ұрлағаны (125-бап), т.б ауыр қылмыстары үшін жауаптылыққа тартылады [ҚР Қылмыстық Кодексі 2014, 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ]. Жасөспірімдердің өршіп тұрған қылмыстарды жасаудағы нақты статистика-мәліметтерге тоқталатын болсақ. Қазақстан Республикасы бойынша жалпы әрбір 15-ші ауыр қылмысты, әрбір 20-шы кісі өлтіруді, әрбір 16-шы денсаулыққа ауыр зиян келтіруді, әрбір 8-ші қарақшылықты, әрбір 5-ші тонауды және әрбір 13-ші ұрлықты кәмелетке толмағандар жасайды. Жыл сайын ішкі істер органдарында әртүрлі құқық бұзушылығы үшін 100 мыңға жуық кәмелетке толмаған жасөспірімдер

жеткізіледі, олардың 9 мыңнан астамы немесе жеткізілгендердің жалпы санының 9,4%-ы панасыз және қадағалаусыз қалған балалар.

Көптеген жасөспірім қылмыскерлердің күнделікті іс-әрекеттеріне отбасы, оқу орындары, қоршаған ортасынан ешқандай бақылау болмағандықтан, соңы қылмыстық әрекетке ұласатынын тәжірибе көрсетіп отыр. Қазақстан Республикасының «Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың профилактикасы мен балалардың қадағалаусыз және панасыз қалуының алдын алу туралы» заңына сәйкес, қадағалаусыз қалған бала – ата-анасының немесе олардың заңды өкілдерінің, сондай-ақ кәмелетке толмағандарды қадағалауды жүзеге асыруға міндетті оқыту, тәрбиелеу және өзге де мекеме педагогтарының, тәрбиешілерінің және басқа да қызметкерлерінің тарапынан оны тәрбиелеу, оқыту және бағып-күту жөніндегі міндеттерді орындамауы немесе тиісінше орындамауы салдарынан не оның үйден немесе баланың құқықтарын қорғау жөніндегі функцияларды жүзеге асыратын ұйымдардан өз бетімен кетуі салдарынан мінез-құлқына бақылау болмаған кәмелетке толмаған бала. Кәмелетке толмағандар жасайтын қылмыстардың арасында пайдәкүнемдік және пайдәкүнемдік-зорлық пиғылмен жасалатын ауыр қылмыстардың үлесі өте жоғары. Ондай қылмыстарға көбіне аса қатыгездік пен тағылықтың (вандализм) сипаттары тән болып келеді. Жасөспірімдер жасайтын қылмыстың келесі түрі-ұрлық олардың үлесіндегі қылмыстың 53 %-ын, тонау 10 %-ын, қарақшылық шабуыл 15%-ын құрап отыр. Жасы кәмелетке толмағандардың 90-95%-ы – ер балалар. Бұл тұста да бала санасының мейірімінен жұрдай бола бастағанын байқауға болады [ҚР-ның 2004 жылғы 9 шілдедегі N 591 Заңы].

Бүгінгі жеткіншектер арасындағы зорлықшыл зерделеу проблемасы өзекті мәселеге айналды. Индеттің бастауын, қозуын, таратылуын, залалдарын анықтау қылмыстық құқық бұзушылықтың алдын алуына жол ашады. Ендігі кезекте, жан-жақты ізденістің арқасында «не себепті жасөспірімдер қылмыс жасайды?» деген сұраққа жауап табылғандай. Негізгі себептеріне тоқталсақ:

Бірінші себеп- ата-аналар тәрбиесінің жоқтығы. Жеткіліксіз болғанның өзінде тәрбиенің дұрыс берілмеуі. Қазіргі ата-аналардың тәрбиесі бұрынғымен салыстырғанда мүлдем өзгеше. Жаңа идеология бойынша, бала өз күнінезі көріп, қараусыз қалуда. Ата-ананың баласына уақыты жоқ, бір күндік өмір сүру қағидасын үстемдік етуде. Нәтижесінде ата-аналар балаларына кері тәрбие береді. Қарапайым мысал, бірақ түбінде бұзақылыққа бастау: көшеде келе жатып бір-бірімен соқтығысып қалған жағдайда, кешірім сұрап әрі қарай кете берудің орнына, олардың ата-аналары оларға тек өзінікін дұрыс,

өзгенікін бұрыс деп дауласады. Ал сол тәрбиені көріп өскен жас бала ертеңгі күні біреуге жамандық жасаса да өзінікін дұрыс деп санайды. Сол кезде ол жасы кәмелетке толмаған балаға тәрбие беру өте тым кеш болады. Әрине тәрбие ошақ басынан, содан кейін қазіргі таңда мұғалімдерінің беделінің төмен түскендігі де байқалады. Бұл да қазіргі таңдағы өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Екінші себеп – қоғамдағы қылмыстық құқық бұзушылықтың артуына психотроптық заттар, есірткі мен алкоголизмнің салдары болуы. Есірткі бірнеше түрге бөлінеді, соның ішінде жасөспірімдер арасында кең таралғаны- синтетикалық есірткі. Оны пайдаланушы да, таратушы да-жасөспірім. Арақ және басқа есеңгірететін заттар, қалайша екені беймәлім, балалардың қолдарынан табуға болады. Қазіргі жасөспірімдердің қулығы ма, әлде арақ сататын дүкеншілердің салғырттығы ма, белгісіз, екінші бірінде тұтынуға мүмкіндігі бар. Әрине, ішкен адам өзінің жасаған әрекетіне, мінезіне жауап беруі өте қиын және ол мас күйінде ненің дұрыс, ненің бұрыс екенін тіпті ойламайды. Масаң күйіндегі қылмыстар да кеңіннен орын алуда.

Үшінші себеп – құқық қорғау органдарындағы заңсыздық мәселесі. Бір бала қылмыс жасағанын ортасы біледі. Ал осы кезде құқық қорғау органдары әлгі балаға жаза қолданудың орнына басқа заңдылыққа жатпайтын шараларды қолданып, көз жұмып отыра береді. Әлеуметтік түзеу сабақтары, тәрбие сағаттары, ата-анасына штраф салу, т.б жеңіл шаралар қолданады. Ал бұл жағдай келесі балаға теріс әсер етеді. Осы оқиғаны көрген жастар жазадан құтылуға болады деген ойға келеді. Нәтижесінде жасөспірімдер арасында заңға сенімсіздік пайда болып, қылмыстық жауаптылықтан да қашуға болады деген тұжырымға келеді.

Төртінші себеп – біздің қоғамдағы жастар өз уақыттарын бос және тиімсіз пайдалануы. Жастардың бос уақытын тиімді пайдалану үшін мемлекет тарапынан көп көңіл бөлсе, жасап жатқан жағдайы жеткіліксіз болғандықтан біздің жастар әртүрлі қылмысқа барып отыр. Мәселен, қандай ойын болмасын, тегін баратын жер жоқ, бәрі ақылы, аттап бассаң ақша, тек қана көшеде тегін жүруге болады. Қолы бос болғаннан кейін жастар ойына келгенін істейді. Сол себепті мемлекет тарапынан жастардың бос уақытын орындай пайдалануына мүмкіндіктерді молынан жасау керек деген пікірдеміз [БҰҰ- Бас Ассамблея, 10.12.1985].

Бүгінгі күні орта білім беру жүйесінде тәрбие жұмысының бірыңғай бағдарламасын жетілдіру және сабақтан тыс іс-шаралар оқу процесінде қарастырылуы шарт және алған білімді бекітуге арналған бірқатар іс-шараларды жүзеге асыру бағытында жасалған бағдарламалар болуы керек. Шетелдік тәжірибелерге келетін

болсақ. Мысалы, Жапон елінде қазіргі уақытта профилактикалық бағыттағы әртүрлі қоғамдық қозғалыстардың тармақталған желілері жұмыс істейді. Олардың ішінде ең белгілісі – қылмысты ескерту ассоциациясы. Барлық жерлерде полицияның мектептермен және өнеркәсіп корпорацияларымен байланысы жөніндегі комитеттер жұмыс істейді. Осындай алдын алу шараларының нәтижесінде Жапонияда «түрмеде отырғандар» көрсеткіші 100 тұрғынға 50 тұтқыннан, бұл әлемдегі ең төмен көрсеткіш екендігі белгілі. Тағы бір атап өтетін жай, жастар мен кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын алу шеңберінде мектеп және жоғары оқу орындарына арналған бағдарламалардың маңызы қызығушылық тудыруда. Мысалы, Батыс Еуропаның барлық оқу орындарында, бастауыш мектептерден бастап жоғары оқу орындарына дейін, полицейлердің қатысуымен қолданбалы виктимология бойынша дәрістер өткізіледі, оның нәтижелері бойынша ниет білдірушілер өзін-өзі қорғау тәсілдерін игеру және экстремалдық жағдайларда оңтайлы мінез-құлық дағдыларын үйрену мақсатында арнайы тренингтерден өтуге мүмкіншілік алады. Осындай бағдарламалар әртүрлі санаттағы оқушылардың әлеуметке қарсы мінез-құлқының тәуекел факторлары санын төмендетуге бағытталған. Бұл бағдарламаларда, ең бастысы, оқушылар, ата-аналар мен жергілікті органдар арасында өзара тығыз байланысты орнату. Сонымен қатар онда оқу орны қабырғасында оқушылардың теріс мінез-құлқын (оның ішінде алкогольді, марихуананы тұтыну, темекі шегу) барынша төмендету және оқу қызметіне назар аудару көзделеді.

Қылмыстық құқық бұзушылықтың алдын алу мен онымен күресу, әрине, әр мемлекеттің өзінің жұмысы. Бірақ, халықаралық шарттардың бекіткен нұсқауларына, қағидаларына, яғни халықаралық стандартқа жүгінген дұрыс деп санаймыз. Халықаралық стандарттар – бұл қылмыстық құқық бұзушылықтың алдын алудағы мемлекеттің ішкі және сыртқы қатынастарда әрекеттерін жетілдіруге бағытталған халықаралық деңгейде қабылданған ережелер, талаптар, ымырасыз қағидалар. БҰҰ – мемлекеттердің және халықаралық ұйымдар қызметінің қылмыстық құқық бұзушылықтың алдын алу мен күресуінде үйлестіруші орталық. БҰҰ жұмысы аталған аяда халықаралық деңгейде де, мемлекеттің ішінде де бірыңғай стандарттар мен нормалар, тиісті құжаттарды әзірлеу мен қабылдау арқылы жүргізіледі. Қылмыстық құқық бұзушылықтың алдын алуын қарастыратын құжаттар аз емес. Соның ішінде халықаралық қоғамдастық балалар мен жастарға назар аудара отырып, тұлғаның дамуына ықпал ететін және құқық бұзушылықтардың алдын алуда тиянақты түрде тәрбие жұмыстарының жүргізу керектігіне сүйенеді.

БҰҰ Бас Ассамблеясының 1985 жылғы 29 қа-

рашадағы Кәмелетке толмағандарға қатысты сот төрелігін іске асыруға қатысты БҰҰ ең аз стандартты ережелері бекітілді, яғни қысқаша Пекин ережелері жасөспірімдер арасында алауызды тоқтату қағидаларын ұсынады. Пекин ережелерінде барлық ықтимал ресурстарды, отбасын, еріктілерді және қоғамның басқа да топтарын, сондай-ақ мектептер мен қоғамдық институттарды қоса алғанда, заң тарапынан араласу қажеттілігін қысқарту және заңмен жанжалда тұрған жасөспіріммен тиімді, әділ және ізгілікті қарым-қатынас жасау мақсатында жұмылдыратын оң шараларды жүзеге асыруға жеткілікті назар аудару қажеттілігі атап өтіледі. Біріккен Ұлттар Ұйымы жүйесінде Пекин ережелері негізінде кәмелетке толмағандарға қатысты сот төрелігіне қатысты бағдарламалардың, әсіресе жастар арасындағы нашақорлық, балалармен қатыгездік қарым-қатынас, балаларды сату және олардың орын ауыстыруы, балалар жезөкшелігі және қадағалаусыздық сияқты «әлеуметтік қатер» жағдайларына қатысты бағдарламалармен тиімді өзара байланысын қамтамасыз ету қажеттігі атап өтіледі. Пекин ережелері кәмелетке толмаған құқық бұзушының мәртебесі туралы жалпы ережелерден басқа ескерту шараларын қолдануға қатысты нақты ұсыныстар береді. Оларға жатады:

- 1) қорғаншылық, басшылық және қадағалау туралы қаулы;
- 2) білім беру;
- 3) қоғам игілігі үшін жұмыс туралы қаулы;
- 4) қаржылық жазалау, өтемақы және реституция;
- 5) аралық және басқа да шараларды қабылдау туралы қаулы;
- 6) психотерапия және басқа да осындай іс-шараларға қатысу туралы қаулы;
- 7) тәрбиеге, тұратын жеріне немесе басқа да тәрбие шараларына қатысты қаулылар;
- 8) басқа да тиісті қаулылар.

Пекин ережелері, бұдан басқа, қылмыстық жаза қолданылған кәмелетке толмағандардың қылмыстарының қайталануын алдын алу туралы ұсынымдарды қамтиды: «кәмелетке толмағандардың қоғам өміріне тиісінше қайта бірігуіне ықпал етуі мүмкін режиміндегі түзеу мекемелері, тәрбие үйлері, күндізгі дайындық орталықтары және оларға ұқсас басқа да тиісті нысандар сияқты жұмыстың аралық нысандарын пайдалану үшін күш салу керек». Бұл жерде барлық мекемелердің күш-жігерін қылмыс жасаған кәмелетке толмағандарды қайта әлеуметтендіруге бағыттау қажет деген ой басым себеп болып табылады. Пекин ережелерінде балалармен жұмыс істейтін құқық қорғау органдарының қызметкерлері арнайы дайындықтан өтуі тиіс [Наумов А.В., 2001].

Осылайша, бала құқықтарын қорғау және кәмелетке толмағандар қылмыстық құқық

бұзушылықтарын алдын алу саласындағы халықаралық нормативтік актілерге жүргізілген талдау негізінде бірқатар қорытындылар жасауға болады. Халықаралық құжаттарда да тәрбиелеу ортасын құрудың маңыздылығы мен қажеттілігі басып көрсетілген. Оның бағдары өмір сүру деңгейін көтеру, баланың әлеуметтік маңызды қасиеттерін дамытатын ортасын қалыптастыру болуы тиіс. Тәрбие ортасын құруда қауымдастық маңызды рөл атқарады, яғни балалардың оқуы, жұмысы, оның болашағы, бос уақыты үшін қажетті жағдайлар туғызуы, әлеуметтік маңызды шешімдер қабылдауға және құқық мойынсұнушылық өмір салтын жүргізуге мүмкіндік беретін мінез-құлық дағдыларын дарыту керек. Балаларды қоғамдық белсенділікке тартып, онда олар бақылаушылар емес, қоғамдық қызметке қатысушылар болуы тиіс. Мұнда біз көріп отырғанымыздай, тәрбиелеудің маңызды қағидаттарының бірі – белсенді қызметтегі тәрбие. «Ел болам десең, бесігіңді түзе» деп атамыз қазақ айтқандай, әрбір ата-ана өз баласының тәртібі

мен тәрбиесіне аса мән беріп, тек құрғақ сөзбен тәлім берми, қоршаған ортаның қыр-сырын білуге, бейімделгіш қасиетті сіңістіруге белсенді түрде ат салысуы қажет [Наумов А.В., 2001].

Сонымен, жоғарыда көрсетілген нәтижелер бойынша мынадай тұжырымдар жасауға болады. Кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылық жасауының себептеріне прокурорлық қадағалау, полиция, сот-тергеу органдарының қызметін жетілдіру шаралары көзделіп, кәмелетке толмағандар құқық бұзушылығының алдын алудың тиімділігін арттыру үшін барлық құқық қорғау, мемлекеттік басқару органдарының, балалар мен жасөспірімдер мәселелерімен айналысатын жастар және қоғамдық ұйымдардың өзара ықпалдасуын, қызметтерін үйлестіру жөнінде кешенді шараларды әзірлеу қажеттілігі туындап отыр. Балалар мен жасөспірімдердің заң сыйлаушылық мінез-құлқын қалыптастыру және құқықтық сауаттылығын арттыру мақсатында тереңдетілген жан-жақты білім мен тәрбие беру міндетті.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ;
2. Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың профилактикасы мен балалардың қадағалаусыз және панасыз қалуының алдын алу туралы ҚР-ның 2004 жылғы 9 шілдедегі N 591 Заңы. (03.07.2013ж.толықтырулармен және түзетулермен);
3. Біріккен Ұлттар Ұйымының Кәмелетке толмағандарға сот төрелігін орындауға қатысты минималды стандартты ережелер («Пекин ережелері»)БҰҰ-ның Бас Ассамблея Бұрыштамасымен 1985 ж. 10 желтоқсан айында қабылданған;
4. Наумов А.В. Қылмыстық құқық. Астана, 2001.

Есиркеп Г.Ж.

магистрі, аға оқытушы
«Философия және мәдениеттану» кафедрасы
М.Әуезов атындағы ОҚМУ

Султанова У.С.

магистрі, аға оқытушы
Аймақтық-әлеуметтік инновациялық университеті

Ибраева Н.Ә.

ф.ғ.к., аға оқытушы
«Философия және мәдениеттану» кафедрасы
М.Әуезов атындағы ОҚМУ

ҚАЗАҚ ФИЛОСОФИЯСЫНДАҒЫ ӨМІР ЖӘНЕ ӨЛІМ КАТЕГОРИЯЛАРЫ

Түйін. Қазіргі жаһандану процесі тереңдеген сайын халықаралық стандартқа сай білім алу мәселесі қайта-қайта айтылып, мемлекеттік саясаттың бір талабына айналууда. Бәсекеге қабілетті елу елдің қатарына қосылуды негізгі меже, мақсат етіп қойған Қазақстан үшін инновациялар мен оқу-білімді жетілдіру арқылы білім экономикасына қол жеткізу аса маңызды қажеттілік.

Түйінді сөздер: Жан-жануарлар дүниесі, жер-су, аспан әлемі, «Көкала көл, нар қамыс», «қар үстінде от жанар», «ұшады көк ала үйрек көл» дегенде «қара су бал татиды шөлдегенде», «жарқыраған ай, күркіреген күн».

Резюме. По мере углубления процесса глобализации проблема образования в соответствии с международными стандартами неоднократно упоминалась как одно из требований государственной политики. Для Казахстана, который поставил перед собой основную задачу по присоединению к пятидесяти конкурентоспособным странам, крайне важно добиться экономики знаний посредством инноваций и образования.

Ключевые слова: Живая природа, земля, вода, небо, «озеро кокала, тростник солнца», «огонь над снегом», «летающее озеро голубой утки», «мед таяния темной воды», «сияние луны, день грозы».

Summary. As the process of globalization deepens, the problem of education in accordance with international standards has been repeatedly mentioned as one of the requirements of public policy. For Kazakhstan, which has set itself the main task of joining fifty competitive countries, it is imperative to achieve a knowledge economy through innovation and education.

Keywords: Wildlife, land, water, sky, «kokala lake, sun reed», «fire over snow», «blue duck flying lake», «dark water melting honey», «moonlight, thunderstorm day».

Философиялық танымның принциптері бойынша түрлі құбылыстардың өзінің пайда болуы жетілуі, дамуы заңды қой. Демек, сөздің пайда болуы, сөз мағыналарының қоғам дамуына байланысты өзгеру тарихы бар.

Қазақ ақындарының ойлау қабілетінен туындаған әрбір сөздің, шумақтың өзіндік жүгі, салмағы бар. Өйткені солар арқылы біз ақын өмір сүрген дәуірдің тынысын сезіп, үнін естігендей боламыз. Кең дүние өзінің барлық қасиеттерімен, белгілерімен, сипаттарымен біздің көз алдымызда тұра қалады, ақынның ой таразысынан ешнәрсе тыс қалмаған, яғни жан-жануарлар дүниесі, жер-су, аспан әлемі, басқа да құбылыстар біртұтастықта, өзара байланыста қарастырылған. Әлемді ұстап тұрған үйлесімділік заңы ғой, ол бұзылса барша дүниенің астаң-кестеңі шығады.

Ақындар жырлаған көптеген мәселелердің байыбына барып, зер салсақ, оның көптеген қырлары біздің қазіргі, жүрдек өскелең заманымызда өзінің қадір-қасиетін жойған жоқ. Қайта саф алтындай жарқырап, таң қалдырған, мәңгілігінің жаңа табалдырығын аттады.

Дүние танымы, оның табиғат пен тікелей араласуы, тілдесуі, табиғаттағы заттардың қатынасын, адам өмірінің қайшылықтарын шешуде арқау етуі, оған иланып адам өмірін дүние заңдылықтарына бейімдеуі, оның астарлы сырлары мен адами кісілік қасиеттерін қарастыруы, адам мен әлем бірлігін іздестіруі – оның дүниеге көзқарасының идеялық өзегі болып табылады.

Рухани тоқырау мен жадаулықты, адамның кейбір сұрқиялық әрекеттерінің зардабын бастан кешіріп отырған қазіргі қоғам үшін ойшылдардың ерекше мән берген кейбір этикалық, бол-

мыстық, ғұмырнамалық мәселелер өте маңызды. Олар адамды, оның өмірінің қадір-қасиетін құрметтеп, оған тән көптеген ізгіліктерді жырлаған гуманист ақын. Олардың гуманизмі терең және баянды. Өйткені, қазақ менталитетінің ізгі атрибуттарын бойына сіңіріп қана қоймай, оны жырға қосып, басқалардың да назарына, сана сезіміне ілкіруге тырысты. Бір сөзі болмаса, екінші біреуі әйтеуір біреудің санасында титтей болса да қозғалыс жасап, ойландыратына кәміл сенді.

Қазақ мәдениетінің гуманистік дәстүрі өте мол. Осыны өзінің барлық болмысымен сезінген ақын туған жері мен елін қалтқысыз шын көңілімен беріле сүйді, оның ыстығы мен суығына күйге әуақытта дайын тұрды.

Елім, жерім деп жүрегі ауырған, оның жақсы жақтарын асырып, жаман жақтарын жасырып, әуақытта қазақтың рухын көтеруге атсалысқан патриот ақындар, халықтың батырлығына, қаһармандығына, даналығына, қуаттылығына, шешендігіне, беріктігіне, байлығына, жасампаз болашағына қалтқысыз сенген.

Жалпы осы маңызды атрибуттар, яғни гуманизм, патриоттық, ел-жандылық сезім, терең оптимистік сенім қазақ халқының ерекше қасиеті десек артық болмас еді. Қандай қиыншылықтарды басынан кешірмесін қазақ осы қасиеттерінен ешқандай ауытқыған емес.

Соңғы жылдары мынадай нарықтық қатынастардың алпауыт та жыртқыш, қоғамдық қатынас талаптары өміршең жүйелеріне ене бастағаннан бері осы тамаша қасиеттерге сызат түсе бастаған секілді.

Кез келген ойшылдың дүниетанымдық көкжиегі мен ерекшеліктерін талдағанда біз, ең алдымен, оның онтологиясына, яғни болмыс, оның құрылымы мен қасиеттері, белгілері туралы ізденістеріне назар аударамыз. Мұндай көзқараста өзіндік қисын бар. Өйткені әрбір құбылыс пен қасиеттің бастауы объективті болмыс, дүниеден туындайды.

Табиғат, объективті дүние өзіне тән байырғы қасиеттерімен көз алдымызға ақындар сөздері арқылы түзіле қалады. «Көкала көл, нар қамыс», «қар үстінде от жанар», «ұшады көк ала үйрек көл» дегенде «қара су бал татиды шөлдегенде», «жарқыраған ай, күркіреген күн» деп табиғат болмысының басты-басты атрибуттарын алдымызға жайып салады.

Ойшылдардың ұғымында табиғат деген қасиетті сөз, туған жер, өскен ел, атамекен, өзен-көл, асқар тау сияқты тұла бойыңа нәр беріп, жүрегіңді шымырлататын аса қымбат сөздермен қатар тұрады.

Философияның әдебиетпен, өнермен бірге өсіп, біте қайнасып жататынын ақын-жыраулар шығармашылығы айқын дәлелдейді. «Философия мен поэзия егіз болмаса да еншілес-деп жазады С. Ақатай, – философиялық зерде дүние

құбылстарына көз жүгіртеді, оларды ой арқылы өлшейді, сананың көмегімен барлайды. Ойлау дегеніміз-зейіннің дүние құбылыстары арқылы қорғауы. Адам дүниенің заңдылықтарын ашып, сол заңдылықтарды өз кәдесіне жаратудың жолы мен тәсілін іздеуі, оның ретін, тәртібін, жүйесін табады. Ал, поэзия болса, дүниені рухани игеруден туған заңдылықтар мен амалдарды сол дүниені жасампаздық жолмен қайта құру үшін қолдануға талпынады. Сондықтан философия мен поэзияның әлеуметтік қызметі ортақ. Бұл ынтымақтастық көзі-ой мен тіл тұтастығы». Әрине, келісуге болатын дұрыс пікір және ол біздің ойымыздың қисынына сай келеді.

Табиғат мәңгі, болған, бола бермек. Оған шексіздік, шетсіздік, мәңгілік тән. Бір жағдай мен күй, құбылыс, қасиет басқаларымен ауысып, одан әрі өз болмысын жалғастыра береді. Осындай мәңгілік, ұдайы ауысу-түйісу процесінде бір қасиет, жоғалып, екінші бір қасиет пен құбылыс пайда болып отырады. Жойылу мен пайда болудың өзара ұшырасуы табиғи процестерге тұрақтылық пен ұдайылық сыйлайды. Соның арқасында ғалымдар әртүрлі заңдар деп салыстырмалы белгілейтін қайталау мен өзгерістердің белгілі жиынтығы пайда болып отырады. Сондықтан табиғат мәңгі, ол ешуақытта өлмейді немесе құрдымға кетпейді.

Дүние деген сөз бірнеше мағынада көрініс береді.

Біріншіден, дүние объективті, адамның тыс, оның қалауынсыз, өзімен – өзі жүріп жататын болмыстың тылсым қасиеттерін білдіреді.

Екіншіден, дүние белгілі материалдық зат пен байлықтың барлықтың баламасы

Түркілік дүниетаным аясында әлем деген ұғыммен бара-бар. оның бастапқы қасиеті біртұтастық. Дүние объективті, ол адам санасынан тыс, өзіне тән заңдылықтарымен жайбарақат өмір сүре береді.

Тіршілік бар жерде өсу, өну, даму, өркендеу, қанат жаю, сонымен қатар, сол, кеуіп қалу, өшу де бар. Өсу мен өну бірін-бірі алмастырады. Осы процестің қайталанып отыруы да мәңгілікке, өшпестікке апарады.

Осындай ізденістер мен ой толғамдарынан философияның әмбебаптығын, бүкіл адам баласына ортақ қазына болар танымдық күшін байқайсыз.

Адам, бір жағынан, әмбебап, жалпы, шексіз жан, екінші жағынан, әрбір нақты тарихи жағдайда оның болмыс тәсілі мен іс – әрекет сферасы шектеулі, сондықтан, ол да шектеулі.

Адам осы шексіздік пен шектеуліліктің салыстырмалы бірлігі шекарасында өмір сүріп, тіршілік етеді. Қоғамдық өмір мен табиғатты игерудегі оның әрбір қадамы оны шексіздікке жақындата түседі.

Материалдық жеке руханилық болып бөлінетін құндылықтар әлемі-адам өмірінің мәнін

құрайды. Ал өмірдің өзі де құндылық, ең қасиеті құндылық. Өмір-адамды адам ететін, оған болмыстық бастапқы сапаны, сыйлайтын аса маңызды құбылыс. Біз осы уақытқа дейін пайда болғанның бәрі өледі, өшеді, құрдымға кетеді деп көбірек айттық, өсімдік те, жан-жануар да, құс та адам да өмірден кетеді. Бірақ адамның өмір сүруі мен кетуінің ерекше сипаты бар. Бұл оның ерекше өлшемдермен, жағдайлармен қауышып, бетпе-бет келгендігінен болса керек.

Өмір – адам тіршілігінің негізі, оның көп жақты, көп мәнді, сан алуан қажеттіліктері мен талап-тілектерін, мақсаттары мен жоспарларын жүзеге асыруының жалғыз, абсолюттік мүмкіндігі, өзінің өне бойында, болмысында мүлгіген көптеген тылсым мүмкіндіктерді іске асыру алаңы. Өмір адам үшін көкірегіндегі «мен» ғұмыр бойы өзі үшін күрес жүргізетін, өзін, өзінің құзырын мойындатуға тырысатын, «өзін – өзі» табуға, түсінуге ұмтылатын кеңістігі. Бәлкім әркімнің қайталанбас даралығының мәні де осы адамның қажымай-талмай өзін – өзі табуға, өзімен – өзі болуға ұмтылуының өзі – өзіндік кеңістікті, өмір алаңын жасауында шығар.

Нақты адамның өмірі екі түрлі инстинктіден тұрады: бір жағынан, ол өмір сүруге қажетті мұқтаждықтарын қанағаттандыруға тырысады, екінші жағынан, ол мәңгі өмір сүруге ұмтылады. Екінші тілек соншалықты ыстық, қымбат, маңызды, адам өзінің өткінші ғұмыр иесі екендігін ұмытып та кетеді.

Адам ұдайы мәңгілікке ұмтыла отырып, тіршілік етеді, шығармашылықпен айналысады. Ал мұның себебі неде? Оның бастапқы негізі адамның өз табиғатында. Өйткені, ұдайы табиғатпен, ғарышпен қоян-қолтық араласып, біте қайнасып, бұл әлемнің шетсіз де, шексіз екендігіне көз жеткізеді. Егер де табиғат, айналаны қоршаған орта, ғарыш шексіз де, шетсіз болса неліктен адам өмірі шектеулі. Адам осы қайшылықты сезіне отырып ұдайы арпалыста өмір сүреді. Ұдайы арпалыс оны тек нығайтады, сондықтан адам басқа тіршілік иелерінен көш ілгері, озып кетті.

Өмір-адам үшін абсолютті мүмкіндік болғандықтан, оның мәні мен мағынасы туралы мәселе заңды туындайды. Өмір мәні оның мазмұнымен, мүддесімен, эмоционалды белгісімен толықтырылады. Өмір мәні болашаққа бағытталған. Оны адамға беру мүмкін емес, бірақ адам оны өзі табуы мүмкін. Бірақ барлығы салыстырмалы. Өмір мәні қажеттіліктердің болуынан шығады.

Адам көптеген қажеттілік қыспағының әсерімен іс – әрекет жасайды, өмір сүреді. Қажеттіліктердің өзі қарапайым және күрделі болады.

Қарапайым қажеттілік-күнделікті тіршілік етуге мүмкіндік беретін ішім-жем, киім-кешек, баспана қажеттілігі.

Мал-жануар, жүйрік ат, сұлу жар – табиғат аясында ертеден қара кешке дейін малын бағып,

соның жағдайын ойлаған дала қазағы үшін ең негізгі, бастапқы өмір қызықтары.

Күрделі қажеттіліктер сезімге, махаббатқа негізделген қажеттіліктер, яғни бұл жылы жүз, мейірім, қонақжайлық, адалдық.

Сонымен қатар, әр адамға жоғары әлеуметтік қажеттіліктер тән. Өйткені, адам «қалай өмір сүруі керек», «не үшін өмір сүру керек» сияқты мәңгілік немесе тағдырлық сұрақтарға жауап беруге ұмтылады.

Адам өзі өмірін басқару үшін өмір мәні туралы ойға шомады, өзінің әртүрлі жағдайы мен сәттерін есіне түсіреді.

Жолбарыстай жорытып өзі үшін жақсы жағдай іздейді. Қасқырдай ұлып бақталастарымен күреседі, ботадай боздап, өз басына түскен әділетсіздіктерге қарсылық білдіреді. Қыздай сыңсып өзінің кейбір сағы сынған, ренжіген шақтарын есіне алып, налиды. Адам өмірінің өзіне өзі риза болған көтеріңкі жағы да, өзіне өзі налып ренжіген күнгей жағы да бар. Оның өмірінің түпкі мәні-жақсылыққа, яғни бақытқа ұмтылыс қой. Бірақ бақыт деген не? Әркім өзінің түсінігіне, өресіне сай бақыттың мәнін түсінеді.

Адамның бақытқа ұмтылуы, өмірдің өзі тәрізді табиғи. Өмір сүрудің өзі бақыт, мұны адам әруақытта түсіне бермейді. Адам мұны өтпелі жағдайға тап

«Қазақтың ақын-жырауларының шығармашылығында адам өмірінің өте қысқалығы, қоршаған ортаның өзгерісіне ұшырап отыруына бейімділігі жиі-жиі сөз болып отырады.

Өмірдің, тіршіліктің аумалы-төкпелілігі өмір мен өлімді біріне-бірі қарама-қарсы қою арқылы түсіндіріледі» деп жазады Н.Р. Мұсаева.

Өлім – бар пенденің басына түсетін абсолютті қажеттілік. Одан ешкім құтылмайды.

Өлім – белгісіздік, ешуақытта ұстатпайтын, түсініксіз, тылсым құбылыс. Ол тіпті өмірдің өзінен де қымбат, өйткені өмір сонымен аяқталады. Өмір мен өлім-адам болмысының аяғы мен басы. Екі арасы қым-қиғаш, қиямет жол.

Біз жоғарыда өмірдің мәні мен мағынасы туралы айттық. Әркім өз мүмкіндігінше, өмір туралы түсінігін басқаның назарына іліктіре алады. Жазушы әдемі, нәрлі сөздерімен, ғалым терең ой – қорытындысымен, суретші қыл қаламның әдемі өрнегімен, музыкант күй мен әуездің құдыретімен, қарапайым адам өзінің ішкі жан дүниесінің бұлқынып жатқан күштерімен өмір туралы пікірлерін сыртқа шығарады.

Бірақ адам қаншалықты дарынды, талантты, дана болса да өлім алдында әлсіз, мүсәпір. Біздің өлім туралы ойларымыз жинақтала-жинақтала үлкен томдарға айналуы мүмкін. Олардың ешқайсысы өлімнің мән мағынасын аша алмайды. Өлім-мәңгілік жұмбақ, сыры мен қыры ашылмайтын тылсым болмыс.

Өмір тіршілік әлемінен тыс пендені не күтіп тұрғанын ешкім біле алмайды. Өлім туралы ой-

лар басқа өмірге өту туралы ойлар ғана.

Өлім барлық адамға келетін зұлмат, қасірет. Бірақ ол әркімге әр түрлі жағдай, әр түрлі уақытта тап болады. Яғни біреу кеш өледі, біреу қыршыннан қиылады. Мұнын себебі де, түсініксіз, тылсым.

Ешбір ғылым, білім бұны түсіндіріп негіздеп бере алмайды. Бұған-осы күні ғылым жетістіктері де айқын дәлел.

Кәрі өлсе бұрқынған, ұзаққа созылған өмірдің тоқтауы болғандықтан, жасарын жасады, асарын асады, арманы жоқ деп бірін-бірі жұбатады. Әрине, бұл көңілге демеу және дүниені Әрине, бұл көңілге демеу және дүниенің жалғандығына мойын ұсыну. Соққан дауыл айналасын біраз әуреге салып, яғни тауды қопарып, тастарды домалатып, ағаштарды сұлатып, тіршілік иелерін барынша састырып барып түк болмағандай тына қалады. Табиғи бір күй екінші бір күйге ауысады.

Ал жас өлсе-бұл өкініш, трагедия. Бұл бір күйдің екінші бір күйге ауысуы емес, күйдің құрылымының бұзылуы, жүйенің күйреуі. Сондықтан, бұл – ең үлкен қасірет. Адамға жер қозғалып, топан су қаптағандай қатты әсер етеді.

Өлім деген құдыреттің алдында бәрі бірдей: жас та, кәрі де, тіпті өмір табалдырығын аттаған сәби де.

Адамға ең үлкен қатер-ол өлім, ең ұлы, ең терең қорқыныш-ол өлім қорқынышы.

Ақын өмір, өлім, тіршілік туралы ойларын қарастыра отырып, өз анам Гүлмәрияның «бұл фәниде, шырағым, ешқайсымыз да мәңгілік емеспіз. Шіркін, дүние-ай десеңші?! «Әттең-ай» дегізіп, қасіретке салып, қайғыға бұйықтырып жіберетін тұстары қарақат басыңнан өткенде.

«Осыны күтіп, осыны көруге келгенім бе сонда бұл жалғанға?! деген озбыр ой зарлы санаңды көкірекке түскен құрттай жеп жібереді екен. Бірақ сен де бір Алланың кеудесінде жаны бар пендесі болған соң бәріне көнесің, көңдігесің. Қайғы мен қуаныш, ащы мен тұщы, ең бастысы күн мен түннің өзің жаратқан иемнің қақ бөліп қойғанын қарашы. Не дерсің оған?!» деген сөзін есіме алдым. Бұл оның ұлы Мұхаммеджаннан айрылған уақыттағы жан күйзелісінен туындаған еді. Осындай өмірінің ауыр уақытында.

Философия ғылымының арнайы ұғымдарын пайдаланбай-ақ кәдімгі қазақ тілінің шырайлы, жарасты, әдемі тіркестері арқылы өзінің дүниеге, әлемге, басқа адамдарға, заман үрдісіне қатысты дүниетанымдық көзқарастарын айтып бере алды. Елін, жерін құрметтеген, ұлттық құндылықтарға әруақытта адалдық танытқан, өзі де сол құндылықтарды жасаушылардың және іске асырушылардың бірі болған патриот ойшыл екендігін көрсетті. Әдемі сөздер мен асқар таудай ақыл тек білім мен ғылымның көмегімен ғана пәрменді болатындығын жетеріне жеткізіп, насихаттайды. Білім мен ғылымның аса маңызды адами мүмкіндіктер екендігі туралы ойлары өзінің маңыздылығын жоғалтқан жоқ.

Қазіргі жаһандану процесі тереңдеген сайын халықаралық стандартқа сай білім алу мәселесі қайта-қайта айтылып, мемлекеттік саясаттың бір талабына айналуға бәсекеге қабілетті елу елдің қатарына қосылуды негізгі меже, мақсат етіп қойған Қазақстан үшін инновациялар мен оқу-білімді жетілдіру арқылы білім экономикасына қол жеткізу аса маңызды қажеттілік.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Бес ғасыр жырлайды: XV ғасырдан XX ғасырдың бас кезіне дейінгі қазақ ақын-жырауларының шығармалары / Құраст. М. Мағауин, М.Байділдаев. – Алматы: Жазушы, 1989. – 1-кітап. – 381 б.
2. Мұсаева Н.Р. Тылсым табиғат. – Алматы: Ғылым, 1997. – 144-148 бб.
3. Мұсаева Н.Р. Тылсым табиғат. – Алматы: Ғылым, 1997. – 144-148 бб.
4. Табылдиев А. Аңсау. – Алматы: Тамыр, 2005 – 64 б.
5. Раев Д. Ұлттық білім беру үлгісі // Саясат. – 2005. – № 10. – 40 б.
6. Джонстон Д. Философияның қысқаша тарихы: Сократтан Дерридаға дейін. Ұлттық аударма бюросы қоғамдық қоры, 2018.-216 б.

Имашев Б.Е.

Южно-Казахстанский государственный университет им.М.Ауэзова

Зиябекова Г.З.

Южно-Казахстанский государственный университет им.М.Ауэзова

СОЦИАЛЬНЫЙ МЕХАНИЗМ ПРЕДУПРЕЖДЕНИЯ НАСИЛИЯ В СЕМЬЕ: ГЕНДЕРНЫЙ АСПЕКТ

Түйін. Бұл мақалада отбасындағы тұрмыстық зорлық-зомбылық алдын-алу мәселелері қаралған. Зорлық-зомбылықтың себептері өте көп. Олар социомәдени, психологиялық, экономикалық және өзге де факторлардың үйлесуімен айқындалады, олардың ешқайсысына осы құбылыс үшін жауапкершілік артылмайды. Қоғамның мәдени дамуының жалпы деңгейі зорлық-зомбылықтың ең күрделі әрі маңызды себептерінің бірі болып табылады.

Түйінді сөздер: отбасындағы зорлық-зомбылық, тұрмыстық зорлық-зомбылық, зорлық-зомбылық себептері.

Резюме. В статье рассмотрены бытовое насилие в семье, также рассмотрены вопросы профилактики. Причин насилия очень много. Они определяются сочетанием социокультурных, психологических, экономических и иных факторов, никто из которых не несет ответственности за это явление. Общий уровень культурного развития общества является одной из самых сложных и важных причин насилия.

Ключевые слова: насилие в семье, бытовое насилие, причины насилия.

Summary. In recent years, increasing attention and concern of the public and law enforcement agencies has caused domestic violence, which has become the most widespread form of aggression in modern Kazakhstan. So, according to research results, 30-40% of violent violent crimes are committed in the family. Victims of family and domestic conflicts constitute the largest group among those killed and victims of any crimes..

Keywords: domestic violence, domestic violence, causes of violence.

В последние годы все большее внимание и беспокойство общественности и правоохранительных органов вызывает насилие в семье, ставшее наиболее распространенной формой агрессии в современной РК. Так, по результатам исследований, 30-40% тяжких насильственных преступлений совершается именно в семье. Жертвы семейно-бытовых конфликтов составляют наиболее многочисленную группу среди погибших и пострадавших от любых преступлений.

Под насильственной преступностью в семье мы понимаем совокупность общественно опасных и уголовно-противоправных умышленных деяний, посягающих на жизнь, здоровье или телесную неприкосновенность, сопряженных с энергетическим воздействием на органы и ткани организма другого человека путем использования материальных факторов внешней среды или угрозой такого воздействия или с психическим воздействием, совершаемым одним членом семьи в отношении другого против или помимо воли последнего.

В современном демократическом обществе все его граждане обладают равными правами. Законом установлено равенство между мужчинами и женщинами. Так дело обстоит в теории. К сожалению, реальность выглядит иным обра-

зом, в обществе существует гендерное неравенство. Продолжают существовать традиционные властные структуры, которые весьма трудно разрушить, чтобы достичь фактического равноправия мужчин и женщин. В связи с этим обладание равными правами еще не означает возможности их равнозначной реализации. Мужчины все также доминируют в как в обществе, так и в семье; обладают властью, которую они осуществляют и закрепляют за собой различными путями. Одним из таких путей является применение физического и психического насилия в отношении женщин.

Некоторые мужчины обнаруживают, что им проще управлять более слабыми членами своей семьи с помощью силы, поскольку здесь не требуется ни согласия членов семьи, ни наличия навыков межличностного общения.

Но ведь сегодня каждый человек имеет право на неприкосновенность личности, на свободу, соблюдению всех прав и защиту, в частности защиту от насилия. И как это страшно не звучало сегодня женщины, и дети нуждаются в защите от насилия в семье. Защита должна осуществляться как на правовом, так и на социальном уровне, при этом не только на словах, но и на деле.

Действующее законодательство раскрывает лишь социальные формы оказания по-

мощи для лиц пострадавших от насилия. Спектр помощи недостаточно широк, так как включают только предотвращение последствий насилия. Меры же, которые должны быть направлены на недопущения насилия, как будто совершенно никому не нужны. Важнее задача не допустить насилие в таком важном институте как семья, чем бороться со всеми вытекающими из этого последствиями. Как должна вести себя женщина, чтобы не стать жертвой насилия? Как должны вести себя оба супруга, чтобы их семья не переступила эту черту? Как должно вести себя общество? Все эти вопросы остаются открытыми. Проводятся тренинги и семинары, но они опять направлены в основном на преодоление последствий, на оказание психологической помощи. Информирование населения о причине совершившегося факта насилия в семье, всего лишь страшные факты. Нужны меры, законы, для истребления этого явления изнутри. Реабилитация преступника после совершения – преступления – это опять ликвидация последствий насилия. Законы РК ориентируется в основном на социальные службы, перекладывают всю работу на сотрудников центров защиты. Они должны оказывать социальные услуги, юридические услуги, медицинские услуги, проводить реабилитацию, информировать население, передавать преступников полиции.

На практике социальные службы и кризисные центры оказывают женщинам практически все, что от них требует закон (предоставляют жилье, продукты, оказывают психологическую и правовую помощь, направляют в медицинские и оздоровительные учреждения, по возможности работают со всеми членами кризисной семьи, помогают инвалидам. Сотрудники центра в основном ориентируются на оказание помощи пострадавшим, при этом крайне редко работают с людьми, совершившими насилие в семье. Также специалисты Кризисного центра реализуют совместную работу с правоохранительными органами, но только в самых крайних случаях. Таким образом можно сделать вывод о том, что теория и практика по всем видам и способам защиты женщин от домашнего насилия практически не расходятся, работа кризисных центров соответствует законам.

Данные выводы сделаны, основываясь на документальных источниках, для того, чтобы узнать реальную помощь, которая оказывается пострадавшим женщинам в кризисных центрах было проведено индивидуальное формализованное интервью, фокусированное на теме: Гендерное насилие в семье и способы защиты от него. Было проведено интервью с психологом кризисного отделения центра помощи семье и детям.

При обработке и анализе полученной информации были сделаны следующие выводы: Жен-

щины предпочитают не афишировать проблемы в семье и очень редко обращаются в центр за помощью (за 2013 г. 13 женщин обратились в центр за помощью, причина – насилие в семье). В целом по статистике с каждым годом снижается количество женщин, которые просят помощи у социальных центров. Если в 2011 году центр посетили 2534 женщины (60% переживших насилие), то сегодня их число снижается. Причиной может быть недостаточно эффективная помощь. На причину насилия женщины указывают – алкоголизм супруга, при этом данные семьи числятся как социально опасные. Попадая в кризисное отделение центра женщинам предоставляется отдельная комната, бесплатно питание, воспитатель для детей, если женщина работает. Возможность проживания может составлять 6 месяцев. Центр предоставляет психологическую помощь и поддержку. При этом женщины не хотят менять что-то конкретно в себе, считая, что их вины в принципе нет. Женщины замкнуты и довольно сложно идут на контакт. Специалисты центра выезжают по месту проживания женщины для выяснения общей ситуации. Также центр предоставляет юридическую помощь в защите законных прав и интересов пострадавших, при необходимости специалисты сопровождают женщин в суде. Чаще всего женщины получают психологическую помощь и снова возвращаются в семью, при этом они не желают сообщать в правоохранительные органы о данных проблемах. Таким образом мы видим пробелы в законе, которые значительно урезают возможности специалистов центра, ведь если бы они имели право сообщать о каждом акте насилия в семье над женщиной без ее разрешения, возможно и преступления становилось бы меньше, ведь тогда бы преступники знали, что за каждое деяние следует наказание. Я семья гендНасилие представляет собой причинение или угрозу причинения физического, эмоционального или сексуального вреда. К проблеме насилия обращались ученые древности, придавая этому феномену различные причины, черты, разновидности в зависимости от социально-культурных и исторических предпосылок; в обществе имели место различные концепции насилия во власти, религии, семье; кроме того, существовали различные позиции отношения к насилию: нейтральное, одобрительное (жертва во имя будущего и т.д.), порицательное; учеными выделялись социально-психологические и политико-правовые аспекты насилия.

Проблема насилия рассматривается многими науками: философией, психологией, историей, социологией. С позиции социологии насилие – это применение той или иной социальной группой, индивидом, различных форм принуждения в отношении других социальных групп, индивидов с целью приобретения или сохранения экономи-

ческого или политического господства, завоевания тех или иных привилегий. Существует также множество теорий преодоления и профилактики насилия, в частности, доказывається положительный эффект сублимации насилия. Соответственно общество устанавливает определенный социальный контроль по отношению к насилию.

Насилие как явление социальной жизни существуют уже не одно столетие. Оно глубоко укоренилось в одном из самых важных социальных институтах – в семье. Семья – одна из тех сфер жизни общества, где насилие представляется наименее желаемым, и одновременно распространённым явлением. Проблема семейного насилия в РК появилась не сегодня. Демократизация общества позволила снять завесу «закрытости» с проблемы насилия в семье. Домашнее насилие принимает различные формы: физическое, психологическое, сексуальное, экономическое и т.д. Крайними формами физического насилия в семье является убийства женщин и детей.

Семейное насилие на гендерной почве характеризуется следующими чертами: Насилие и конфликты повторяются многократно, имеют системный характер; домашнее насилие происходит между близкими людьми; домашнее насилие имеет четкие очертания гендерной проблемы. Чаще всего жертвами этого вида насилия становятся именно женщины; все члены семьи, в том числе и дети становятся свидетелями насильственных действий, что влечет за собой также серьезные психологические последствия. Кроме того, стоит отметить такое явление как патриархат.

Понятие патриархата широко используется в западной социологии и трактуется некоторыми учеными, как система социальных структур, посредством которых мужчины подавляют и эксплуатируют женщин. Насилие на гендерной основе – это один из мощных инструментов подавления. Насилие против женщин обычно принимает формы личностные. Отправным моментом, как правило, является насилие над женскими телами. Женщины часто становятся жертвами физических избиений отцами, братьями, любовниками, мужьями. Огромное количество женщин приучается жить каждый день со страхом физического и эмоционального насилия.

Согласно сводкам МВД, до 40% тяжких преступлений совершается в семье; при этом каждое восьмое творится с особой жестокостью, каждое шестое – с издевательствами над потерпевшим. Главными жертвами семейного насилия являются дети, женщины, инвалиды.

Домашнее насилие в отношении женщин – это не только частная трагедия женщины. Это нарушение прав человека и акт дискриминации по отношению к женщинам.

Гендерное насилие сегодня не имеет террито-

риальных границ. Саратов так же не является исключением. 43% опрошенных женщин подвергаются семейному насилию. Из них 78, % испытывают физическое насилие, эмоциональному насилию подвергаются 16,6% опрошенных. На нехватку денежных средств указали 4,6% женщин. Сексуальному насилию подвергаются 3,4% саратовчанок. Исходя из этих процентов мы понимаем почему большинство женщин понятие «насилие» определили как избиение, нанесение физического вреда, грубость, издевательства, зверство. Для 10% женщин насилие становится причиной к разводу. Только 10% пострадавших указали на то, что насилие – это нарушение прав и свобод человека, а это означает, что только эти 10 часть возможно будут их отстаивать.

К причинам семейного насилия женщины отнесли алкоголизм (51,2%); различные взгляды на жизнь, на ведение быта, воспитание детей также становятся причиной агрессии и насилия; 2,3% женщин указали на неблагоприятный пример из детства супруга; в некоторых семьях насилие входит в бытовую норму (1,2%). Также к причинам насилия в семье можно отнести скандалы. 67,8% женщин указали на их наличие в семье, при этом у большинства семей (25%). В большинстве (67%) случаев при насилиии, особенно физическом, у женщин появляется острое желание уйти от мужа. Однако они не могут этого сделать из-за ряда причин, что усугубляет их внутренний дискомфорт.

Женщины не уходят от мужа и более того большинство из них не обращаются за помощью (86,5% опрошенных). Здесь сильную роль оказывает менталитет, многовековой патриархат, российская культура, принятие обществом насилия как устоявшейся нормы, даже на законодательном уровне только в последние годы начали издавать законы, направленные защиту от насилия в семье.

Среди основных факторов, которые являются предпосылкой насилия в семье стоит отметить: социальный статус, включающий в себя доход, образование и род деятельности. Самая сильная связь между родом деятельности и частотой насилия, слабее всего на частоту насилия влияет образование женщины. Для предотвращения насилия женщины считают, что нужно бороться с алкоголизмом и наркоманией(40%); 30% женщин придерживаются позиции отстаивания своих прав в суде, физической защите и запрету насилия по телевидению; 20% опрошенных женщин предпочитают искать помощь у друзей. Так же среди методов борьбы с насилием женщины отмечают деятельности СМИ, направленную на антипропаганду насилия и ожесточения наказания за совершения данного преступления.

50% женщин осведомлены, о том, что существует места, где ей могут оказать помощь – это говорит о том, что нужно более полно инфор-

мировать население о данном виде помощи. Но к сожалению даже те саратовчанки, что знают о таких центрах не спешат туда обращаться. Пострадавшие женщины обращаются к психологам, в милицию, в суд. Чаще всего в суде женщины получают развод.

Действующее законодательство раскрывает лишь социальные формы оказания помощи для лиц пострадавших от насилия. Спектр помощи недостаточно широк, так как включают только предотвращение последствий насилия. Меры же которые должны быть направлены на недопущения насилия, как будто совершенно никому не нужны. Важнее задача не допустить насилие в таком важном институте как семья, чем бороться со всеми вытекающими из этого последствиями. Проводятся тренинги и семинары, но они опять направлены в основном на преодоление последствий, на оказание психологической помощи. Информирование населения о причине совершившегося факта насилия в семье, всего лишь страшные факты. Нужны меры, законы, для истребления этого явления изнутри. Реабилитация преступника после совершения – преступления – это опять ликвидация последствий насилия. Законы РК ориентируется в основном на социальные службы, перекладывают всю работу на сотрудников центров защиты. Они должны оказывать социальные услуги, юридические услуги, медицинские услуги, проводить реабилитацию, информировать население, передавать преступников полиции.

На практике социальные службы и кризисные центры оказывают женщинам практически все, что от них требует закон (предоставляют жилье, продукты, оказывают психологическую и правовую помощь, направляют в медицинские и оздоровительные учреждения, по возможности работают со всеми членами кризисной семьи, помогают инвалидам. Так же проводятся различные тренинги и программы по изменению отношения общества к насилию, информирование о видах насилия, знакомство с основами защиты от домашнего насилия. Что касается работы с совершившим насилие и совместной работы с правоохранительными органами, в данной области сотрудники центров защиты работают крайне редко, в основном ориентируются на оказание помощи пострадавшим. Чаще всего женщины получают психологическую по-

мощь и снова возвращаются в семью, при этом они не желают сообщать в правоохранительные органы о данных проблемах. В свою очередь сотрудники центра также не могут по закону сделать это за них, за исключением особо тяжких и летальных последствий и также при условии, что не пострадали несовершеннолетние дети. Таким образом, преступники чаще всего оказываются безнаказанными. Кроме того, помимо кризисного отделения в центре работает телефон доверия и консультативный центр.

Таким образом, можно сказать, что существует широкая сеть мер направленных на защиту женщин от уже совершившегося акта насилия, что касается профилактики, мер предупреждения, то можно сказать, что они разработаны на недостаточном уровне. Также имеется много белых пятен, которые в конкретной ситуации могут иметь серьезные последствия.

Рекомендации по преодолению супружеского насилия:

- Обучение персонала социальных, медицинских и правоохранительных учреждений правилам ведения беседы с пострадавшими от домашнего насилия; совершенствование навыков и методов работы с пострадавшими;
- Воспитание и обучение подрастающего поколения исходя из идеала ненасилия и установок на гендерное равенство мужчин и женщин в публичной и приватной сферах; Осуждение феномена супружеского насилия на уровне социума, признание его в качестве серьезной социальной проблемы;
- Сбор статистических данных на основе гендерного подхода для восполнения недостатка информации о проблеме супружеского насилия: о масштабах его распространенности, о видах применяемого насилия, о половозрастном составе групп жертв и насильников и т.д.;
- Ведение отчетности о случаях супружеского насилия медицинскими, социальными работниками и сотрудниками правоохранительных органов для раннего выявления фактов нарушения; создание общей базы данных о фактах насилия в семье;
- Расширение сети кризисных центров, предоставляющих непосредственную помощь жертвам супружеского насилия, организация служб телефонов доверия по проблеме супружеского насилия.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Гусейнова А. А. Понятие насилия/Философия, наука, цивилизация. М.: 1999г. С. 40-48.
2. Гусейнов А.А. Возможно ли моральное обоснование насилия? // Вопросы философии. 2004. № 3. С.19-28.
3. Дмитриев А. В., Залысин И. Ю. Насилие: социо-политический анализ. М.: Российская политическая энциклопедия, 2000. 328 с.
4. Дюркгейм Э. Самоубийство. Социологический этюд/Пер, с фр. с сокр.; Под ред. В. А. Базарова. М.: Мысль, 1994. 399с.

5. Ениколопов С. Н., Кравцова О. А. Теория сексуального насилия /С.Н. Ениколопов, О.А. Кравцова. Прикладная психология. М.:2003. 205 с.
6. Забелина Т.Ю. Домашнее насилие в отношении женщин: государственная проблема или личное дело. //Женщины в Российском обществе. 2008 г. №4. С 77-85.
7. Забелина Т.Ю. Насилие в семье. Насилие в обществе. Отчет о проведении исследования. Тверь: Тверская фабрика печати, 2006.103 с.
8. Здравомыслова О.М. Гендерные исследования как опыт публичной социологии в РК. М.: 2009. URL: gender (дата обращения 10 декабря 2013 г.).
9. Здравомыслова О. Насилие в семье и кризис традиционной концепции воспитания // Социальная педагогика. 2005. № 1 С. 19-28.
10. Здравомыслова О. М. Обыкновенное зло/Исследование насилия в семье. М.: 2003. 147 с.
11. Закирова В. М. Развод и насилие в семье-феномены семейного неблагополучия. //Социс 2002. № 12.С. 15-24.
12. Забелина Т.А. Женщина и насилие. / Т.А. Забелина. М.: ЭКСМО. -Пресс, 2001. 105 с.

УДК.341

Исмаилов А.А.

к.ю.н, старший преподаватель

Южно-Казахстанский государственный университет им. М.Ауэзова

Омарбаева Л.К.

Южно-Казахстанский государственный университет им. М.Ауэзова

Акындыкова Ш.М.

магистрант

Южно-Казахстанский государственный университет им. М.Ауэзова

ПРАВОВАЯ ПРИРОДА И КЛАССИФИКАЦИЯ МЕЖДУНАРОДНОГО ДОГОВОРА

Түйін: Халықаралық шарт халықаралық құқықтың негізгі қайнар көзі болып табылады, ол өзінің заңды табиғаты бойынша оған қатысушы тараптардың келісілген ерік-жігерінің көрінісі болып табылады. Мұны халықаралық құқық субъектілерінің саяси, экономикалық және басқа қатынастардағы өзара құқықтары мен міндеттерін белгілеу, өзгерту немесе тоқтату туралы келісім ретінде түсіну әдетке айналған. «Халықаралық шарт» терминінің өзі әртүрлі халықаралық келісімдерді білдіретін жалпы термин. Жоғарыда айтылғандай, олар халықаралық шарттың заңды күшіне әсер етпейтін әртүрлі атаулар мен нысандарға ие бола алады.

Түйінді сөздер: халықаралық шарт, халықаралық құқық, қатысушы.

Резюме: Международный договор – это основной источник международного права, являющийся по своей правовой природе выражением согласованной воли заключивших его субъектов. Под ним принято понимать соглашение между субъектами международного права относительно установления, изменения или прекращения их взаимных прав и обязанностей в политических, экономических и иных отношениях. Сам термин «международный договор» является родовым понятием, которое подразумевает разнообразные международные соглашения. Как было сказано они могут иметь различные наименования и форму, которые не влияют на юридическую силу международного договора.

Ключевые слова: международный договор, международное право, участник.

Summary: An international treaty is the main source of international law, which, by its legal nature, is an expression of the agreed will of its constituent entities. It is customary to understand it as an agreement between the subjects of international law regarding the establishment, amendment or termination of their mutual rights and obligations in political, economic and other relations. The term «international treaty» itself is a generic term that implies a variety of international agreements. As said, they can have various names and forms that do not affect the legal force of an *international treaty*.

Keywords: international Treaty, international law, party.

В теории международного права важное значение придается классификации международного договора. В основе классификации со-держатся определенные основания.

В зависимости от количественного состава участников договора: двусторонние и многосторонние. Двусторонние в свою очередь могут быть подразделены на договоры, в которых с каждой стороны имеются по одному участнику – двусторонние договоры в обычном понимании и договоры, в которых с одной стороны имеется несколько участников, с другой – один или также несколько участников. Среди многосторонних договоров следует различать договоры с ограниченным числом участников (так называемые групповые или ограниченные), и общие (универсальные) договоры. Многосторонние договоры (точнее – ограниченно многосто-

ронные) – договоры с участием значительного числа государств. Групповые и многосторонние договоры бывают закрытыми или полукрытыми. В закрытом договоре участвуют только заключившие его государства. К полукрытым договорам могут присоединиться и другие государства, но с согласия его участников. Такими являются многие многосторонние договоры в рамках СНГ. Другим примером может служить Североатлантический договор 1949г. (НАТО).

Общие многосторонние договоры содержат нормы, объект и цели, которые представляют интерес для всех государств. Такие договоры являются открытыми, т.е. в них могут участвовать все государства.

В зависимости от числа участвующих государств определяется политическое и правовое значение договора. Участие большинства госу-

дарств в пактах о правах человека свидетельствует, об их важности, политическом, юридическом и моральном авторитете. Участие в общем многостороннем договоре подавляющего большинства государств ведет к признанию его положений в качестве общепризнанных норм международного права.

В условиях глобализации растет число и значение многосторонних договоров. При их помощи решаются проблемы, касающиеся международного сообщества в целом» [Талалаев А.Н., 1993, с. 95]. Примерами многосторонних договоров являются Устав ООН 1945 года, Конвенция о предупреждении преступления геноцида и наказании за него 1948 года, Единая Конвенция о наркотических средствах 1961 года, Договор о нераспространении ядерного оружия 1968 года, Статут Международного уголовного суда 1998 года и другие. Многосторонние конвенции служат основным средством кодификации и прогрессивного развития международного права. Рост значения общих интересов государств и необходимость повышать уровень управляемости международной системы обусловили возрастание роли общих многосторонних договоров, рассчитанных на участие всех государств [Лукашук И.И., 1966, с. 98]. Многосторонних договоров, конвенций, соглашений насчитываются сотни. Казахстан уже присоединился к целому ряду многосторонних договоров и конвенций, является участником нескольких сотен двусторонних договоров.

В зависимости от видов объектов международного договора: политические, экономические, по специальным вопросам. К политическим договорам относятся договоры о ненападении, об установлении дипломатических и консульских отношений, договоры по территориальным вопросам и другие. К категории договоров по экономическим вопросам относятся соглашения о поставках товаров и товарообороте, о платежах, расчетно-кредитные договоры, о защите промышленной собственности, договоры во избежание двойного налогообложения и другие. Международные договоры по специальным вопросам заключаются в области транспорта, сельского хозяйства, науки и культуры, по вопросам здравоохранения, по правовым вопросам.

В зависимости от органов, заключающих международные договоры, различают межгосударственные и межправительственные договоры. В соответствии со статьей 3 Указа Президента Республики Казахстан, имеющий силу закона, «О порядке заключения, исполнения и денонсации международных договоров» межгосударственные договоры заключаются с иностранными государствами и международными организациями от имени Республики Казахстан; межправительственные – от имени Правитель-

ства Республики Казахстан; межведомственные – от имени министерств, государственных комитетов и иных центральных исполнительных органов Республики Казахстан, а также государственных органов непосредственно подчиненных и подотчетных Президенту Республики Казахстан.

В зависимости от срока, на который заключается международный договор, различают срочный и бессрочный договор. В заключительных положениях международного оговаривается срок, в течении которого будет действовать тот или иной договор. Например, конвенционные договорные положения, как правило, бессрочные. К срочным международным договорам относятся экономические договоры, касающиеся сроков поставки, лизинга.

По пространственному пределу действия международные договоры делятся на региональные и универсальные.

Региональными именуют договоры государств определенного географического района. Таковыми являются соглашения, заключенные в рамках СНГ и Европейского Союза. Особый смысл этому понятию придает Устав ООН, который допускает существование региональных соглашений для разрешения таких вопросов, относящихся к поддержанию мира, которые являются подходящими для региональных действий, при условии, что такие соглашения совместимы с целями и принципами ООН (ст. 52).

Универсальные договоры охватывают всю территорию земного шара [Талалаев А.Н., 1989, с. 57]. К универсальным договорам относятся договоры, в которых участвуют или могут участвовать все субъекты международного права. Иными словами, объект таких договоров представляет интерес для всех субъектов международного права.

Договоры могут быть открытыми либо закрытыми. Если в международном договоре могут участвовать все заинтересованные государства независимо от того, имеется ли на это согласие других участвующих в нем государств или нет, то он называется открытым. Открытым договором является, например, Венская конвенция о праве договоров между государствами и международными организациями 1986 года.

К закрытым договорам относятся, как правило, уставы организаций, двусторонние договоры. Участие в таких договорах для третьих государств предполагает согласие их участников.

В зависимости от объекта регулирования международные договоры могут подразделяться на политические, экономические, научно-технические и т. д.

В зависимости от поставленных целей и соблюдения порядка принятия соглашения международные договоры могут быть правомерными и неправомерными.

Международные договоры можно подразделить на самоисполнимые и несамоисполнимые, но таковыми чаще всего являются не сами договоры, а их отдельные положения.

К самоисполнимым относятся договоры, положения которых могут применяться для регулирования общественных отношений внутри страны без дополняющих или конкретизирующих их норм внутри государственного права. И наоборот, несамоисполнимый договор может применяться на территории того или иного государства только в случае издания соответствующей нормы национального права, которая делает международно-правовые нормы внутригосударственными [Игнатенко Г. В., Тунов О.И., 1999, с. 342].

В качестве примера самоисполнимых можно привести ряд двусторонних договоров о прямом железнодорожном сообщении. В таких договорах обычно устанавливается срок годности купонных книжек. Положения этих договоров, как правило, не вводятся в систему внутреннего права, а действуют на территории государства напрямую. Самоисполнимыми чаще всего являются международные межгосударственные договоры, действующие в сфере международного частного права. К несамоисполнимым договорам можно отнести Гаагскую Конвенцию о борьбе с незаконным захватом воздушных судов 1970 года. Статья 2 Конвенции предусматривает обязанность договаривающегося государства применять в отношении лиц, захватывающих воздушные суда, жесткие меры наказания. Значит, если государства не внесут в свое уголовное законодательство статью об уголовном преследовании и наказании лиц, осуществляющих угон воздушного судна, Конвенция не будет исполняться.

Представленные основания для классификации международных договоров не являются исчерпывающими, более того, имеют больше теоретическое, чем прикладное значение.

Право заключать международные договоры (договорная правоспособность) – важнейший элемент международной правосубъектности, необходимый атрибут основных субъектов международного права, прежде всего, государств. Каждое государство обладает правоспособностью заключать международные договоры. Правоспособность международных организаций заключать договоры регулируется правилами соответствующей организации.

Сторонами в международном договоре могут выступать только субъекты международного права. Статья 6 Венской Конвенции о праве международных договоров от 23 мая 1969 года подчеркивает, что каждое государство как субъект международного права «обладает правоспособностью заключать договоры» [Кулжабаева Ж.О., 2002, с. 83].

Договоры одних государств не могут устанавливать для другого суверенного государства права и обязанности без его согласия. Исключением из этого правила являются договоры в отношении государства-агрессора, заключенные без участия последнего.

Как правило, стороной в договоре является конкретный субъект международного права. Вместе с тем известны случаи, когда в качестве одной стороны выступает группа государств. Так, в преамбуле мирных договоров 1947 г. говорится, что с одной стороны выступают «Союзные и Соединенные Державы», а с другой – соответствующее побежденное государство. Объясняется это тем, что державы-победительницы совместно договариваются с побежденным государством. Однако юридически каждое государство является самостоятельным участником, индивидуально подписывающим и ратифицирующим международный договор.

С большим основанием можно говорить о коллективной стороне в соглашениях о перемирии, заключенных в годы Второй мировой войны. Державы-победительницы при их заключении имели общее представительство и действовали «в интересах всех Объединенных Наций». Объясняется такое положение временным характером соглашений о перемирии. Анализ практики заключения соглашений о перемирии после Второй мировой войны показывает, что в ряде случаев стороны в них вообще не указывались или содержали формулировки, порождавшие недоразумения. Объяснялось подобное положение нежеланием решать вопросы признания при заключении соглашений о перемирии.

В соответствии с Венскими конвенциями о праве договоров существуют следующие понятия в зависимости от стадии оформления участия в договоре:

а) «участвующие в переговорах государство или организация» - государство или организация, которые принимали или принимают участие в составлении и принятии текста договора;

б) «договаривающиеся государство или организация» - государство или организация, которые согласились на обязательность для них договора, независимо от того, вступил ли он в силу;

в) «участник» - государство или организация, согласившиеся на обязательность для них договора и для которых он находится в силе.

Эти определения имеют значение лишь в контексте указанных конвенций.

Как известно, в тексте международных договоров выражение «договаривающаяся сторона» имеет общее значение. Некоторые многосторонние договоры придают указанным терминам особое значение. Так, в соответствии с Соглашением о ИНТЕЛСАТ «участник» означает «государство, в отношении которого Соглаше-

ние вступило в силу или применяется на временной основе» (ст. 1) [Лукашук И. И., 1966, с. 98].

Договорной практике известно понятие «первоначальная сторона». Категория «первоначальные члены» предусмотрена Уставом ООН (ст. 3 и 110). Однако юридических последствий для этой категории не предусмотрено. Она носит морально-политический характер. В международных конвенциях этой категории придается особый статус.

Конвенция о сохранении запасов анадромных видов в северной части Тихого океана 1992 г. придает такой статус Канаде, Японии, России и США на том основании, что они являются основными государствами происхождения запасов анадромных видов, которые мигрируют в конвенционный район. После вступления Конвенции в силу присоединение к ней возможно лишь по приглашению первоначальных сторон, направленному по единогласному решению (ст. 18).

С учетом значения состава участников предполагаемого договора чрезвычайно важно заранее определить этот состав, принимая во внимание цели и принципы договора. Здесь мы имеем дело с категорией потенциальных участников договора [Сарсембаев М.А., 1998]. В зависимости от целей договора можно выделить следующие категории потенциальных участников:

1) Необходимые участники - государства, без участия которых договор не может быть заключен или теряет смысл и не может быть реализован. Так, необходимыми участниками договора о нераспространении ядерного оружия являются ядерные державы, договора о режиме космического пространства - космические державы.

В своей практике Советское государство регулярно отмечало роль необходимых участников, в частности ядерных держав, в договорном урегулировании ядерного разоружения. В советском проекте договора о нераспространении ядерного оружия были четко сформулированы положения о необходимых участниках (ст. IV/2 и V/3). Вместе с тем Советское правительство подчеркивало, что соответствующие вопросы затрагивают интересы и других государств, и настаивало на том, чтобы они имели «голос в решении проблемы разоружения», имели «возможность внести свой положительный вклад в переговоры». Против того, чтобы ядерные проблемы решались без участия неядерных держав, выступали и другие государства. Однако ни одна из неядерных держав не была в таких случаях необходимым участником.

Все это нашло отражение в Договоре о нераспространении ядерного оружия 1968 г. Договор вступал в силу после его ратификации государствами-депозитариями, которыми являлись

ядерные державы, и 40 другими подписавшими Договор государствами. В данном случае была юридически определена количественная категория необходимых участников. К юридически необходимым участникам относится наиболее заинтересованное государство, т.е. такое, проблемы которого являются основным предметом договорного урегулирования.

2) Важные участники - государства, от участия которых зависит эффективность договора. Значение этой категории нередко прямо фиксируется в договоре. Международная конвенция по охране человеческой жизни на море 1960 г. установила, что она вступит в силу после принятия ее не менее пятнадцатью государствами, в том числе семью странами, каждая из которых имеет регистровый тоннаж торгового флота валовой вместимости не менее одного миллиона регистровых тонн. Конвенция о международной гражданской авиации 1977 г. установила, что при выборе членов Совета Ассамблея обеспечивает надлежащее представительство «государствам, играющим ведущую роль в воздушном транспорте» (ст. 50).

3) Желательные участники - государства, без участия которых договор способен реализовать свои цели, но их участие способствовало бы его эффективности. В приведенных выше примерах все государства, кроме необходимых участников, являются желательными участниками.

4) Возможные участники - государства, участие которых в договоре возможно, но не окажет заметного влияния на его эффективность.

5) Нежелательные участники - государства, участие которых скажется негативно на эффективности договора, хотя и не сможет воспрепятствовать достижению его целей.

6) Невозможные участники - государства, участие которых в международном договоре сделало бы невозможным достижение целей договора.

Таковы возможные категории потенциальных участников. В отношении далеко не всех договоров они имеют место. Наиболее полно эти категории проявляются в случае политических договоров, например, НАТО. В отношении общих многосторонних договоров в большинстве случаев существует лишь категория желательных участников. Происходящие перемены могут менять и положение государств в отношении договора. Еще вчера бывшие невозможными или нежелательными участниками сегодня становятся желательными. Опять-таки НАТО может служить тому примером [Сарсембаев М.А., 1996, с. 213].

Существование приведенных категорий потенциальных участников не противоречит международному праву. Суверенные государства вправе по своему усмотрению решать вопрос о круге участников заключаемых ими договоров,

если при этом договор не затрагивает права других государств.

Практике государств известны многообразные варианты решения вопроса о потенциальных участниках с учетом целей договора и заинтересованности в нем государств. В ходе состоявшихся в 1973 г. консультаций, предшествовавших переговорам о сокращении вооруженных сил и вооружений в Центральной Европе, был определен круг потенциальных участников будущих соглашений. В качестве прямых участников были названы СССР, ГДР, ПНР, ЧССР, США, Великобритания, ФРГ, Канада, Бельгия, Нидерланды и Люксембург. Эти страны имели право принимать решения по обсуждавшимся вопросам. Остальные участники переговоров – Болгария, Венгрия, Румыния, Дания, Норвегия, Италия, Греция и Турция получили специальный статус. Их представители могли участвовать в переговорах, но не в принятии решений. Эти государства не рассматривались также как потенциальные участники будущих соглашений. Объяснялось это тем, что их территории не включались в район сокращения вооружений, который охватывал лишь территории ГДР, ЧССР, ПНР, ФРГ, Бельгии, Нидерландов и Люксембурга.

Другим случаем специального статуса может служить статус гостя, предусмотренный Временной схемой взаимоотношений Шанхайской организации сотрудничества с другими международными организациями и государствами 2002 г. Государства-члены могут пригласить для участия в обсуждении того или иного вопроса не являющееся членом государство или международную организацию в качестве гостя. Гость не имеет права участвовать в принятии документов. Такая схема позволяет выяснить и принять во внимание позицию других международных организаций, а также государств, которые в той или иной мере заинтересованы в решении соответствующего вопроса, но не являются членами организации.

Объектом международного договора является все то, по поводу чего государства заключают договор, то есть вступают в договорные отношения. В качестве объекта могут выступать материальные и нематериальные блага, действия и воздержание от действий. Международное право не содержит каких – либо ограничений относительно выбора объекта для международных договоров. Любой объект международного права может быть объектом международного

договора. Как правило, объект договора отражается в наименовании договора.

Сами государства определяют, что должно быть объектом международного договора. Как следует из международной практики, любой вопрос, как относящийся к международным делам, так и входящий во внутренние дела государства, может стать объектом международного договора. Но государства воздерживаются от того, чтобы объектом международного договора становились вопросы, составляющие исключительно внутреннюю компетенцию государства. Так, объектами договора между Казахстаном и Францией являются взаимопонимание и сотрудничество, что нашло свое юридическое выражение в Договоре между Республикой Казахстан и Французской Республикой о дружбе, взаимопонимании и сотрудничестве, подписанном в Париже 23 сентября 1992 года.

По объектам регулирования договоры можно подразделять на политические, экономические, научно-технические и другие. Обычно одна четвертая часть всех заключаемых государством договоров приходится на политические, две четверти – на экономические, торговые договоры, одна четверть – на все остальные. Примерами политических договоров Казахстана являются Договоры о дружбе и сотрудничестве Республики Казахстан с Российской Федерацией, Украиной, Белоруссией и другими государствами, Договор между Республикой Казахстан и Французской Республикой о дружбе, взаимопонимании и сотрудничестве. К экономическим относится Договор между Республикой Казахстан и Федеративной Республикой Германией о поощрении и взаимной защите капиталовложений.

Таким образом, роль договоров высоко оценивается как международными, так и внутригосударственными актами. В Венских конвенциях подчеркивается важность договоров как полезного средства развития международных отношений и обеспечения условий для мирного сотрудничества между государствами. «Международные договоры образуют правовую основу межгосударственных отношений, содействуют поддержанию всеобщего мира и безопасности, развитию международного сотрудничества в соответствии с целями и принципами Устава Организации Объединенных Наций. Международным договорам принадлежит важная роль в защите прав человека, в обеспечении законных интересов государств» (преамбула).

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Кулжабаева Ж.О. Международное публичное право. Алматы.: Юридическая литература, 2006., С.83
2. Талалаев А.Н. Юридическая природа международных договоров. М.: Юридическая литература, 1993., С.95
3. Лукашук И. И. Стороны в международных договорах. М.: Юридическая литература. 1966г. с. 98

4. Талалаев А.Н. Право международных договоров. Договоры с участием международных организаций. М., 1989. С. 57.
5. Игнатенко Г. В, Тунов О.И. Международное право. М.: Новая школа, 1999г., с. 342
6. Кулжабаева Ж.О. Международное публичное право. Алматы.: Юридическая литература, 2002., С.83
7. Лукашук И. И. Стороны в международных договорах. М.: Юридическая литература. 1966г. С. 98
8. Сарсембаев М.А. Сборник Международных договоров. Алматы.: Ана-тілі С.1998г.
9. Сарсембаев М.А. Международное право. Алматы.: Ана-тілі 1996г., С. 213
10. Лукашук И. И. Механизм международно-правового регулирования. Киев., Наукова думка., 1990., С. 362

Жарылқапова Г.П.

«Қылмыстық құқық және криминология» кафедрасы
М.Әуезов атындағы ОҚМУ
Қазақстан, Шымкент

ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚ ЖАСАҒАН КӘСІПКЕРЛЕРДІ ТОПТАСТЫРУ ЖӘНЕ ЖІКТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІН ДОКТРИНАЛЫҚ ЖҮЙЕ АЯСЫНДА ЗЕРТТЕУ

Түйін. Бұл мақалада біз доктрина жүйесі шеңберіндегі жан-жақты және интеграцияланған негіз негізінде құқық бұзушыларды жіктеу мен жіктеудің теориялық мәселелерін зерттеуге тырысамыз.

Түйінді сөздер: құқық бұзушылықтар, кәсіпкерлер, алаяқтық.

Резюме. В данной статье мы стремимся провести исследование теоретических проблем классификации и классификации предпринимателей, совершивших правонарушения, на междисциплинарной и комплексной основе в рамках доктринальной системы.

Ключевые слова: правонарушения, предприниматели, мошенничество.

Summary. In this article we aim to conduct a study of theoretical issues of classification and classification of entrepreneurs who have committed offenses on an interdisciplinary and integrated basis within the framework of the doctrinal system.

Keywords: offenses, entrepreneurs, fraud.

Бұл мақалада құқық бұзушылықтарды жасаған кәсіпкерлерді топтастыру және жіктеудің теориялық мәселелерін доктриналық жүйе аясында пәнаралық және кешенді негізде зерттеу жүргізуге талпынысты жасаймыз.

Кәсіпкер мәртебесі негізгі белгісі болып табылатын бірқатар қылмыстардың арнайы субъектісіне қатысты мәселені зерттей келе бұл адамдарды топтастыру қажеттігі туындады. Мұндай жағдайда ол субъектінің жалпы сипаттамасы нақты мазмұнға ие болады, оның теория тұрғысынан да, практика тұрғысынан да маңыздылығы бар [Скоробогатько Я.П., 2012, 87-б.].

Бұрыннан белгілі қылмыстық құқық теориясында қылмыс субъектісінің белгілері арқылы қылмыстарды топтастыру проблемасы зерттелуде. Адамды қылмыстық жауапқа тартуға болатындай қасиеттер жиынтығын заң шығарушы нақты анықтап қойған. Мұндай белгілер бірқатар қылмыстардың, атап айтқанда, кәсіпкерлер жасаған немесе олардың қатысуымен жасалған қылмыстардың арнайы субъектілердің топтастырудың критерийлері бола алады [Каиржанов Е.И., 2008, 101-б.].

Қылмыстық құқық бұзушылықтың субъектісінің біздің және шетелдердің қылмыстық заңнамасы бойынша бірінші белгісі, ол тек адамды ғана қылмыстық жауапкершілікке тарту мүмкіндігін анықтау. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 15-бабында жеке тұлға ғана қылмыстық жауаптылық көтереді деп көрсетілген. Сондықтан да көптеген авторлар заң шығарушының заңды тұлғаны да жауапқа тартудан қашқақтауын осы баппен байланыстырады. Дегенмен белгілі бір қылмыс жасаған кәсіпкерлерді топтастырудағы осы белгі тұрғысынан қарастырсақ кейбір ерекшеліктер көзге түседі.

Мысалы, бірқатар қылмыстардың субъек-

тілері мынадай жеке тұлғалар бола алады:

А) Азаматтық кодекстің 14, 18-19 баптарында көзделген өз құқықтарын іске асырған, бірақ мемлекеттік тіркеуден өтпеген азаматтар;

Б) жеке кәсіпкер мәртебесі бар және экономикалық қызмет барысында қылмыстық құқықтық тыйымдарды бұзған азаматтар;

В) азаматтық және кәсіпкерлік заңнамаға немесе құжаттарға сәйкес заңды тұлғаның қызметін басқаруды жүзеге асыру өкілеттігін алған жеке тұлға, сондай-ақ коммерциялық ұйымның меншік иесі, бірге иеленушісі немесе бірге құрушысы болып табылатын азаматтар.

Бұл айтылғандардан біз азаматтық және кәсіпкерлік заңнамалардың кәсіпкерлік субъектілерін дифференциалдайтын ережесінің қылмыстық заңнама нормаларына да ықпал еткендігін көреміз. Қылмыстық кодексте заңды тұлғалар үшін қылмыстық жауапкершілік көзделмеген, бірақ жасалған іс-әрекеттің кейбір баптары бойынша саралағанда кәсіпкер болып табылатын адамдардың мәртебелік белгілерін анықтау керек.

Бұл әсіресе ҚК-нің аралас құқық қарсылық принципі негізінде қиюластырылған нормалары үшін маңызды. Мәселенің бұлай қойылуын әкімшілік және салық заңнамасының заңды тұлғаға тиісінше әкімшілік және салық жауапкершілігін жүктейтіндігімен түсіндіруге болады.

Осы мән-жай кәсіпкерлерді, біріншіден, тек қылмыстық жауапкершілік субъектісі бола алатын адамдарға (бұлар жеке тұлғалар), екіншіден, қылмыстық-әкімшілік заңнаманың аралас құқық қарсылық белгілерімен біріккен туыс нормаларының күші жүретін адамдарға топтастыруға мүмкіндік береді. Бұл ретте жеке тұлға да, заңды тұлға да жауапкершілік субъектісі бола алады.

Бірқатар қылмыстар мен құқық бұзушылар-

дың құрамдарын заң шығарушының бұлай қиюластыруы құқық қорғаушы, бақылаушы және салық органдарынан, субъектінің негізгі белгілерін анықтаумен қатар, жасалған іс-әрекеттің объективтік жағымен байланысты барлық мән-жайды олардың айқындауын талап етеді.

Ал экономикалық қызмет саласындағы қылмыстарды, ҚПК-нің 187 және 191-баптарына сәйкес мемлекеттік кіріс комитеті тергейді [ҚР (Салық кодексі), 2017, 127-б.], ал салық салу тексеру жұмысы, әкімшілік салық юрисдикциясы салық органдары құзырында.

Сондықтан да кәсіпкерлер субъектісі болып табылатын қылмыстарды айқындауда, ашуда және тергеуде бұл органдар арасында үйлесімді әрекет болуға тиіс. Бұл тараудың екінші тармағында автор заңды тұлғалардың қылмыстық жауапкершілігі туралы проблеманы қозғаған болатын. Ол заңды тұлғаларға заңдық жауапкершілік жүктеуден бас тартқандық өзгеріссіз қалады деп кесіп айтуға болмайды.

Әрине, үшінші адамдардың жауапкершілігі принципіне сүйеніп, қызметкерлері жасаған қылмыс үшін жауапкершілікті корпорация басшысына жүктеуді қылмыстық құқық теориясына енгізу өте күрделі мәселе. Бірақ тек жеке тұлғалардың ғана жауапкершілігі көзделген қылмыстық құқық принципінен ауытқу мүмкіндігі бірқатар елдерде экономикалық қызмет саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтармен күресудің тиімді шарты деп танылып отыр [Гуров А.И., 2005, 78-б.].

Бұл экономиканың жеке секторына татымды мемлекеттік бақылау болмай және корпорацияларға қылмыстық құқықтық ықпал етілмейінше қылмыстардың аталған түрлерімен күресте айтарлықтай нәтиже бола қоймады. Сондықтан да автор Қазақстан Республикасында (АҚШ пен Франциядағы сияқты – автордың ескертуі), француз үлгісіндегі отандық жағдайға бейімделу есебінен кейбір қылмыстарды жасауға қатысы бар заңды тұлғаларға қылмыстық жауапкершіліктің таралуы мүмкін деп санайтын заңгерлердің пікірін қолдайды.

Мысалы, Францияда заңды тұлғалардың қылмыстық жауапкершілігі белгілі бір нақты қылмыстар үшін ғана көзделген, ал қылмыстық кодексте қарастырылған қылмыстардың барлығына бірдей таралмайды [Насыров Ж., 2010, 78-б.].

Егер қылмыстық құрамында жасалған қылмыс үшін жауапкершілік мәселесін қарастыратын болсақ, қылмыстық кодекс ондай ұйымды заңды тұлға қатарына жатқызбайды. Ал қылмыс құрамы ол ұйымға қатысушы әр адамға қатысты анықталады, яғни жауапкершілік жеке дараланады.

Айтылғанның қатысудың ҚК-де көзделген басқа формаларына қатысы бар. Оның үстіне мұндай жағдай біржақты емес, сол себепті кейбір авторлар қылмыстардың ұжымдық субъектісі

туралы мәселе көтеруде, олар өз пікірлеріне қылмыстық заңнамада қатысу институтының бар екендігін негіз етеді.

Осы ғылыми зерттеудің шегінен тыс жатқан бұл мәселені айтпасақ та қылмыстық заңнамада қатысу институтының болуы кәсіпкерлерді қылмысты өзі жасағандар және қылмысты басқа біреулермен бірлесіп жасағандар деп бөліп алуға мүмкіндік тудырады.

Сандық билік бойынша қылмыстық құқық бұзушылықтарды жасаған қылмыскерлерді дифференциация жасауға болады. Мысалы, қатысу формасында кәсіпкерлікпен айналысқан адамдардың кінәлілер ішіндегі үлесі – 25 % (жеке айналысқандар – 75 %), Қазақстан Республикасы ҚК-нің 214-бабы бойынша алғанда – 33,2 % (жеке айналысқандар – 66,8%), ҚК-нің 215-бабы бойынша алғанда – 31,3 % (жеке айналысқандар – 68,7%).

Сандық белгі бұл қылмыстық құқық бұзушылықтарды жасағанда екі адамның болғандығын көрсетеді, бірақ, кейде оған үш, төрт және бес адамның қатысатындығы да белгілі.

Бұл мәліметтерді алаяқтық (190-бап), сеніп тапсырылған бөтен мүлікті иемденіп алу немесе талан-таражға (189-бап) сияқты қылмыстарды жасауға қатысуды сипаттайтын сондай мәліметтермен салыстыра отырып кінәлілердің қылмыстық топтарға біріге бастағандығын (тиісінше 59,1 және 52,3%) байқауға болады.

Жалпы бұл мәліметтер кәсіпкерлерді және экономика саласында қылмыс жасаған өзге адамдарды сандық белгі бойынша топтастыру керек екендігін көрсетеді.

Теориялық тұрғыдан алғанда кәсіпкерлердің қатысу формасында жасайтын қылмыстарын өзінше топқа бөлумен байланысты бір ерекшелікті көрсету керек. Заң шығарушы меншікке қарсы қылмыстардың кейбір құрамдарын тек адамдар тобы жасай алатындай етіп қиюластырған. Мысалы, монополиялық әрекеттер мен бәсекелестікті шектеудің субъективтік құрамын алатын болсақ, «Тауар рыноктарындағы бәсекелестік және монополистік қызметті шектеу туралы» Заңға сәйкес бұл іс-әрекетті алдын ала жасалған өзара келісім бойынша тек адамдар тобы жасай алады. Оның құрамында міндетті түрде коммерциялық ұйымдары тауар рыногында өскендік көрсететін кәсіпкерлер де, мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін өзі басқару органдарының лауазымды адамдары да, сондай-ақ әр түрлі одақтардың, қауымдастықтардың, бірлестіктердің коммерциялық және коммерциялық емес ұйымдардың басшылары мен лауазымды адамдары болуға тиіс. Көрінеу жалған жарнама беру де сондай қылмысқа жатады.

Қылмыстық құқық бұзушылықтарды немесе құқыққа қарсы іс-әрекет жасаушы адамдарды топтастырғанда қылмыстық жауапкершілік

басталатын жас белгісі де ескеріледі. Қазақстан Республикасы Азаматтық кодекстің 22-24-баптары кәсіпкерлерді жас белгісі бойынша дифференция жасауға мүмкіндік береді.

Біріншіден, олар 16-18 жас аралығындағы ата-аналарының немесе асырап алғандардың немесе қамқоршыларының келісімімен немесе ондай болмаса соттың оң шешімімен кәсіпкерлік қызметпен айналысуға тілек білдірген және оған құқығы бар адамдар. Сонымен қатар қылмыс жасаушы кәсіпкерлер бостандық алған кәмелетке толмағандарға және қылмыстық жауапкершілікке тарту үшін жас ерекшелігі роль атқармайтын өзге адамдарға бөлетін позициялар.

Бұған қатысты айрықша көзқарас та бар. Оның мәні – кәсіпкерлерді, біріншіден, бостандық алған кәмелетке толмаған кәсіпкерлерге, екіншіден, бостандық алмаған, кәсіпкерлік қызметпен рұқсатсыз айналысатын кәсіпкерге, үшінші – өзге кәсіпкерлерге бөлу.

Бұл топтастырудың практикалық маңызы бар, себебі, бостандық алмаған кәмелетке толмаған кәсіпкердің қызметінде:

- алдау немесе сенімді теріс пайдалану жолымен мүліктік залал келтіру (ҚК-нің 195-бабы);
- кредитті заңсыз алу немесе бюджеттік кредитті мақсатсыз пайдалану (ҚК-нің 219-бабы) түріндегі өзгедей қылмыстық құрам болса оның жасаған іс-әрекетін саралау мәселесін шешуге мүмкіндік туады.

Бұл көзқарастың мәні сонда – бостандық алмаған кәмелетке толмаған кәсіпкер ҚК-нің 214-бабында көзделген қылмыстық субъектісі деп танылмайды, ол ҚК-нің жоғарыда көрсетілген нормалары бойынша қылмыстық жауапкершілікке тартылатын адам деп танылады.

Бұған байланысты арнайы әдебиетте пікірталастар да бар.

Ол бойынша адамды ҚК-нің 214-бабында көзделген қылмыстық құқық бұзушылықтың субъектісі деп тану үшін отбасы ішіндегі қатынастарды анықтау, қылмыстық заң белгілеріне сәйкес келмейтін қосымша белгілер енгізу тіптен қажет емес, себебі Азаматтық кодекстің баптары бостандық алмаған жасөспірімді кәсіпкерлік қызмет үшін жауапқа тартуға мүмкіндік береді [Гуров А.И.. 2005, б.288].

Сонымен қатар автор заңсыз кәсіпкерлік үшін арнайы субъект болға тиіс, онда заңсыз кәсіпкерліктің әрбір формасына қатысты өзіндік сипат болады деген заңгерлердің көзқарасын қолдайды және заңсыз кәсіпкерліктің барлық түрлері үшін арнайы субъектінің жалпы міндетті белгісі – айыпты адамда тіркелуге жататын және өз тәуекелімен жүзеге асырылатын кәсіпкерлік қызметпен айналысу үшін қажет толық әрекет қабілеттіктің болуы [Сулаимбекова С.Д., 2015, 121-б.].

Экономикалық қызмет саласындағы қылмыскерлерді, сонымен қатар, психикасы бұ-

зылған және психикасында ауытқушылық жоқ адамдар деп бөлуге болады. Қылмыскерлердің басым көпшілігі соңғы топқа жатады. Олардың бірен-сараны ғана ішімдікке салынып немесе есірткі қолданып ауруға шалдыққандықтан сот-психиатриялық сараптамадан өткен, бірақ есі дұрыс деп танылған.

Қылмыстық-құқықтық аспектіде алғанда экономикалық қызмет саласындағы қылмыскерлерді қылмыс субъектісінің жалпы белгілері бар адамдарға және кәсіпкерлер жасаған немесе олардың қатысуымен жасалған нақты қылмыстарда адамның жеке басын сипаттайтын белгілі бір қосымша белгілері барларға бөлуге болады. Бұл критерий арнайы әдебиетте нақтыланған, ол қылмыстың арнайы субъектісін айыратын негізгі белгілердің әртүрлі сипаттылығымен байланысты.

Ал, кәсіпкерлердің құқықтық жағдайы туралы мәселені қарағанда олардың өздеріне жүктелген міндеттерді бұзғандығы үшін қарастырылған жауапкершілікті анықтайтын өзіндік нормативтік-құқықтық мәртебесін сипаттауға тырысты. Осыған байланысты Қылмыстық кодексте көзделген бірқатар қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін жауапқа тартылуға жататын адамдар жеке кәсіпкерлерге және заңды тұлғалардың қызметі үшін жауап беретін адамдарға бөлінді, оларды арнайы әдебиетте заңгерлер белгілі бір топтарға жіктейді.

Бұл адамдарды осылай бөлу кәсіпкерлер жасаған немесе олардың қатысуымен жасалған қылмыстарды саралауға ықпал етеді, себебі коммерциялық ұйымда басқарушылық функциясын атқарушы адамның қызметтік жағдайын анықтау керек. Бұрындары атап өткендей, бұл мәселе заңды тұлғалар үшін қылмыстық жауапкершілік белгілеу проблемасымен байланысты. Осыған байланысты ол қылмыстық заңнаманың (азаматтық құқыққа қарағанда) жеке кәсіпкерлер мен заңды тұлғаларды іс жүзінде теңдестіруші кемшілік деп санайтын заңгерлердің позициясын қолдайды.

Сондықтан да, мысалы, Қазақстан Республикасы ҚК-нің 214-бабы бойынша жасалған іс-әрекетті саралауда проблема туындайды, себебі, заңды тұлға басшысының тіркеу, лицензия алу тәртібін бұзғаны және кәсіпкерлік қызметті лицензия талабын бұзып жүзеге асырғаны үшін қылмыстық жауапкершілігі заңда айтылмаған. Бұл проблеманы заңды тұлғалар үшін қылмыстық жауапкершілік белгілеп немесе бірқатар қылмыстық-құқықтық нормалардың диспозицияларын сол қылмысты жасағаны үшін қылмыстық жауапкершілікке тартылатын адамдарды тікелей көрсету арқылы нақтылап біржола шешуге болады. Заң шығару техникасының дәл осындай амалы бірқатар шетелдердің қылмыстық заңнамаларында пайдаланылуда, сондай-ақ отандық қылмыстық заңнамада ҚК-нің 8-тарауының кей-

бір нормаларын модельдегенде пайдаланылды, бірақ ұйым басшысы сияқты фигура нақтыланбады.

Кәсіпкерлер, бәрінен бұрын, экономикалық қызмет саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтардың субъектілері деп танылады. Әдетте бұл құқыққа қарсы іс-әрекеттер олардың тікелей объектілеріне қарай белгілі бір топтарға бөлінеді. Осы қылмыстық-құқықтық белгіге сүйеніп қылмыскерлерді:

- кәсіпкерлік және өзге экономикалық салада (ҚК-нің 214-216 -баптары);

- ақша-кредит саласында (ҚК-нің 219-221 -баптары);

- мемлекеттің қаржы-қызмет саласында (230, 231-баптар);

- сауда және халыққа қызмет көрсету саласында (229-бап) әрекет ететін деп бөлуге болады.

Осы критерийді пайдаланып, басқа бір авторлар экономикалық қызмет саласындағы кейбір субъектілер жасайтын құқыққа қарсы іс-әрекеттерді топтастырудың басқа вариантын ұсынады.

Бұлардың ішінен мыналарды бөліп алуға болады:

- 1) өкілеттігін экономикалық қызмет саласындағы қылмыстық іс-қимыл үшін пайдаланатын лауазымды адамдар;

- 2) кәсіпкерлік қызметті жүзеге асырудың жалпы принциптері мен тәртібін бұзғаны үшін айыпты адамдар;

- 3) кредиторлардың құқықтарын бұзып, оларға зиян келтіргені үшін айыпты адамдар;

- 4) монополия орнатып, адал бәсекелестік принципін бұзғандар;

- 5) ақша мен құнды қағаздар айналымын регламенттейтін қылмыстық-құқықтық нормаларды бұзғандар;

- 6) кеден ережелерін бұзған адамдар;

- 7) кәсіпорындардың банкроттығымен байланысты заңсыз әрекеттері үшін айыпты адамдар (227-229-баптар);

- 8) салық төлеуде проблема тудыратын адамдар (ҚК-нің 236-бабы);

- 9) іс-қилығы ҚК-нің 8-тарауының өзге баптарымен сараланған адамдар.

Қылмыстық құқық саласындағы шетел мамандарының концепциясын пайдаланып, экономикалық қызмет саласындағы қылмыскерлерді басқаша да топтастыруға болады. Мысалы, бұл қарастырып отырған айыпкерлерді банк және кредит секторында, құрылыс және жылжымайтын мүлік секторында, көлік саласында құқыққа қарсы іс-әрекеттерге жол беретіндер деп те топтастыруға болады [Лукпанов Е.А., 2015, 89-б.].

Экономикалық қылмыскерді өздерінің әлеуметтік мәртебесі мен орындайтын арнайы функциялары бойынша мынадай топтарға бөлуге болады:

- мемлекеттік саяси және экономикалық эли-

та өкілдері («бриллиант жағалылар»);

- мемлекеттік мекемелерге, ірі коммерциялық және басқа ұйымдарда әкімшілік-шаруашылық және әкімшілік-билік функцияларын атқаратын адамдар («алтын жағалылар»);

- мемлекеттік лауазым иелері;

- орта буынды коммерциялық ұйымдардың басшылары;

- кәсіпкерлік элита;

- кредит-қаржы және банк жүйесінің өкілдері («күміс жағалылар»);

- мемлекеттік қызметкерлер;

- басқару аппаратының орта буын қызметкері;

- аймақтық кәсіпорындардың басшылары («ақ жағалылар»);

- мемлекеттік және коммерциялық ұйымдағы бөлімдердің, цехтардың, топтардың басшылары («ақ манжеталылар»);

- жеке кәсіпкерлер;

- халыққа қызмет көрсету жұмыстарын орындайтын адамдар және де экономикалық қатынастардың барлық өзге субъектілері («көгілдір жағалылар») [Четвериков В.С., Четвериков В.В., 2017, 67-б.].

Бұл топтастырудағы типология экономикалық қылмыскерлердің емес, белгілі бір әлеуметтік қабатқа адекватты «тәуекел тобын» қамтиды, олардың арасында экономикалық қызмет саласында қылмыс жасау тұрғысынан алғанда проблема тудыратын адамдар да болуы мүмкін. Бірақ адамды қайсыбір «жағалылар» және «манжеталылар» тобына жатқаны үшін қылмыскер деуге болмайды.

Айта кету керек, Қазақстандағы кәсіпкерлік проблеманы зерттеуші және кәсіпкерлер типологиясын модельдеуші мамандар, онда екіжақтылықтың бар екендігін басынан көре тұрып оларды шынайы кәсіпкерлерге және авантюристерге бөледі.

Біздің жағдайда соңғылар қатарына «ойыншыларды» жатқызуға болады, олар қаржы пирамидаларын ұйымдастырушылар, бағалы қағаздар рыногы мен валюта операцияларына белсенді қатысушылар, мына тұрақсыз кездегі олардың ісінде алып-сатарлық сипат бар еді.

Қылмыстық заңнама тұрғысынан алғанда, олар жаңаша қалыптасқан алаяқтар еді және де заңдарды сақтау тұрғысынан алғанда, тәуекел тобын құрайтын кәсіпкерлер деп аталады. Ресей үлгісінде алсақ, бұлар – «жаңа орыстар», олар коммерциялық құрылымдар, ойын-сауық индустриялы, күзет қызметін көрсететін рынок есебінен баюды мақсат тұтқандар. Кәсіпкерлік істе оларды сенімді серіктестер деп айтуға болмайды, олар дау-дамайды шешкенде күшке жүгінеді, авантюраға бейім. Кәсіпкерлердің бұл тобына балама ретінде «олигархтарды», «сұр кардиналдарды», «генералдарды» және «жаңа генерацияға» жататын кәсіпкерлерді алуға бола-

ды [Бородин С.В., 2016, 78-б].

Бұл топтастыруға қатысты айтатын болсақ, ол, жалпы, кәсіпкерлердің Ресей мен Қазақстанда қалыптасқан типологиясын дұрыс көрсетеді. Саралаушы критерий ретінде белгілі бір әлеуметтік қабатқа жататындық, лауазымдық жағдай, жүзеге асырылатын қызметтің сипаты ғана емес, қолданыстағы заңдардың, нормалардың сақталу фактысы да алынады. Бұл автор жүргізген зерттеу Ресей мен Қазақстанда алаяқтықтың кең таралғандығын растап отыр.

Экономикалық қызмет саласында әрекет ететін, кәсіпкер мәртебесі бар қылмыскерлерді былай да топтастыруға болады:

А) бухгалтерлік құжаттармен, акциялармен және инвестициялармен заңсыз операция жасап қылмысқа баратын адамдар;

Б) депозиттік капиталды жалған банкроттық, сақтандыру саласындағы алаяқтық түрінде теріс пайдаланатын қылмыскерлер;

В) өнеркәсіптік шпионаж және еркін бәсекелестік ережелерін бұзумен байланысты және өзге қылмыстар субъектілері;

Г) тұтынушылар құқығын бұзатын қылмыскерлер;

Д) экологиялық қылмыстар субъектілері;

Е) мемлекеттің қаржы жүйесіне қол сұғушы адамдар;

Ж) әлеуметтік сақтандыру және зейнетақымен қамсыздандыру саласында жасалатын қылмыстардың субъектілері;

З) қауіпсіздік техникасының ережелерін бұзатын қылмыскерлер;

И) компьютер қылмыскерлері [Каиржанов Е.И., 2010, 45-б].

Бұл топтастыруды жасауда, негізінен, экономикалық қызмет саласы пайдаланылған. Қазақстан Республикасы ҚК-нің 8-тарауындағы баптар бойынша қылмыстық жауапқа тартылуға жататын субъект – қылмыскерлерді бөліп алу, олардың құқыққа қарсы қызметтерінің сипатына баса көңіл бөлуге мүмкіндік беріп отыр.

Жоғарыда келтірілген топтастырулар экономикалық қызмет субъектілеріне тән қылмыстар шеңберімен шектелген. Ал қылмыстық кодексте кәсіпкерлер жасауы немесе олардың қатысуымен жасалуы мүмкін қылмыстардың едәуір саны көрсетілген. Арнайы әдебиетте бұл нормалардың инкорпорациясын көруге болады. Егер олардың дифференциясы жайында айтатын болсақ, онда аталған қылмыстары үшін қылмыстық жауапкершілікке жататын адамдарды дәлелдік топтастыруға мүмкіндік беретін белгілі бір критерийлер қажет.

Автордың ойынша, біріншіден, азаматтық заңнамада және кәсіпкерлік қызмет туралы заңнамада көзделген міндеттемелерді орындамағаны үшін қылмыстық жауапқа тартылуға жататын кәсіпкерлерді бөліп алған жөн. ҚК-нің 236-бабында дәлелді себептермен кедендік

төлемдер мен алымдарды кредиторлық қарызды өтеуден жалтарып жүрген адамдар жайында айтылған. Бұл аталған құрамдардың негізіне міндеттемені орындамағандық үшін, қандай да бір зиян келтіргендігі үшін азаматтық-құқықтық жауапкершілік принципін зиян келтірушіні жазалау принципімен біріктіру алынған.

Бірақ қылмыстардың бұл құрамдарына қатысты мамандар тарапынан сын айтылуда. Заң шығарушы, жоғарыда аталған принциптерді араластырып, зиян келтірушінің кінәсіздігінің азаматтық-құқықтық презумпциясы мен кінәсіздіктің қылмыстық-құқықтық презумпциясы арасындағы негізгі айырмашылықты ескермеген, азаматтық құқық қылмыстық құқықпен алмастырылған, бұл әмірлік экономикаға сай келеді, бірақ нарық жағдайында конституцияға қарсы. Автор бұл позицияны қолдайды, себебі, Қазақстанда кәсіпкерлікті қолдау және дамыту үшін азаматтық заңнаманың әлеуетін тиімді пайдаланып, қылмыстық құқықтық репрессияны үнемдеу принципіне сүйенген дұрыс дейді ол.

Екіншіден, автор жиынтығы алдауға алып келетін әртүрлі амалдарды пайдаланып, қылмыс жасайтын кәсіпкерлерді бөліп алуға болады дейді. Алдай отырып, қылмыс жасағанда кәсіпкер әртүрлі шатасуды, жалған түсініктерді пайдаланады, алдау арқылы біреуге зиян келтіру есебінен өзі пайда көреді. Құқық тілімен айтқанда, бұл азаматтық-құқықтық шарттың қылмысқа бүркеншік немесе қылмыс жасау құралы болғандығын білдіреді. Мұндай жағдайда қылмыстық заңдардың араласуына негіз туындайды. Қазіргі жағдайда ондай қылмыстар қатарына мыналарды жатқызуға болады:

– банкке немесе өзге кредит берушіге қарыз алушының шаруашылық жағдайы немесе қаржылық күйі туралы әдейі жалған мәліметтер беру арқылы заңсыз кредит алу;

– мүлікті жасыру, құжаттарды бұрмалау жөнінде шара қолданып, немесе кредит берушіні басқадай жолмен шатастырып, әдейі банкрот жасау;

– кіріс туралы декларацияға кіретін мәліметтерді әдейі бұрмалап, салық төлеуден жалтару және кәсіпкер жалған жолмен әрекет ететін өзге қылмыстар.

Бұлардан біз бұл адамдардың нарықтық қатынастар мен меншікке құқық бостандығын теріс пайдаланатындығын көреміз, бұл ретте қылмыстық құқық нормаларын қолдануға толықтай негіз бар.

Үшіншіден, кәсіпкерлер жасайтын немесе олардың қатысуымен жасалатын қылмыстардың талдамасы автордың азаматтық заңнама және де кәсіпкерлік қызмет туралы заңнама белгілі бір өкілеттік берген адамдарды бөліп алуына мүмкіндік береді. Бұл адамдардың осы мүмкіндіктерді құқыққа қарсы мақсатына пайдалануы оларды ҚК-нің 8-тарауының баптары бойынша

жауапқа тарту қажеттігін тудырады.

Кейбір жағдайларда заң шығарушы бұл адамдарды тиісті қылмыстық құқықтық нормалардың диспозициясына тіке атайды:

– жекеше нотариус пен аудиторлар (ҚК-нің 251-бабы);

– жекеше күзет қызметінің қызметкерлері (ҚК-нің 252-бабы).

Төртіншіден, автордың ойынша, құқыққа қарсы іс-қылықтары арнайы ережелердің бұзылуымен байланысты кәсіпкерлер айрықша топ құрайды. Ондай ережелерді сақтау әртүрлі жұмыстарды қауіпсіз жүргізудің шарты болып табылады, олар мүліктің жойылуы, адамдардың апатқа ұшырауы, денсаулықтың зақымдануы сияқты ауыр зардаптардан сақтандырады.

Сонымен, қорыта келгенде, түрлі құқық бұзушылық жасаған кәсіпкерлерді топтастыру және жіктеудің теориялық мәселелерін доктриналық жүйе аясында зерттеудің нәтижесінде мынадай қорытынды тұжырым жасаймыз.

Түрлі құқық бұзушылық жасаған кәсіпкерлерді топтастыру және жіктеу мәселелерін құқық бұзушылықтар түрлері (қылмыстық, әкімшілік, азаматтық-құқықтық, тәртіптік), сондай-ақ құқықтық жауапкершілік түрлері (қылмыстық, әкімшілік, азаматтық-құқықтық, тәртіптік) бойынша жиынтығын дәл зерделеу жұмысын жүргізу арқылы анықтауға болады деп білеміз. Демек, бұл ретте «Кәсіпкерлердің қылмыстық құқыққа қарсы мінез-құлқы», «Кәсіпкерлердің әкімшілік құқыққа қарсы мінез-құлқы», «Кәсіпкерлердің азаматтық құқыққа қарсы мінез-құлқы» және «Кәсіпкерлердің тәртіптік құқыққа қарсы мінез-құлқы» деп аталған ұғымдық тіркестерді ғылыми айналымға кіргізе отырып, оларды ғылыми негізде зерделеу қажет. Осы ретте, әрбір құқық бұзушылықтың объективтік және субъективтік жағын ғылыми сипатта зерделеу арқылы құқық бұзушылықтарды жасаған кәсіпкерлерді топтастыруға және оларды жіктеуге мүмкіндік береді деп санаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Скоробогатько Я.П. Дифференциация уголовной ответственности за мошенничество в сфере предпринимательской деятельности: обзор национальных подходов на фоне скудности международно-правового регулирования. Монография – М, 2012. – 282 с.

2. Каиржанов Е.И. Уголовный кодекс Республики Казахстан: Учебно-практическое пособие. – Алматы: НОРМА-К, 2008. – 256 с.

3. «Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы» Қазақстан Республикасының Кодексі (Салық кодексі) қолданысқа енгізу туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2017 жылғы 25 желтоқсандағы № 121-VI ҚРЗ. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1700000121>

4. Гуров А.И. Красная мафия. – М.: Самоцвет, 2005. – 288 с.

5. Насыров Ж. «Тень» – противник серьезный. Борьба с правонарушениями в налоговой сфере // Мир науки. – 2010. – № 4. – С. 6.

6. Сулаимбекова С.Д. Криминологические аспекты налоговых преступлений // Экономика и право Казахстана. – 2015. – № 24. – С. 9.

7. Лукпанов Е.А. Международный опыт борьбы с «отмыванием» денег // Экономика и право. – 2015. – № 4. – С. 11.

8. Четвериков В.С., Четвериков В.В. Криминология: Учебное пособие. – М., 2017. – 256 с.

9. Бородин С.В. Субъект преступления // В кн.: Учебник Уголовного права. Общая часть. – М.: СПАРК, 2016. – 311 с.

10. Каиржанов Е.И. Уголовное право Республики Казахстан (Общая часть): Учебное пособие. – Алматы: Әділет-Пресс, 2010. – 220 с.

Каныбеков А.Ш.аға оқытушы
Мардан Сапарбаев институты
Шымкент қ.**Айдарбеков К.А.**аға оқытушы
Мардан Сапарбаев институты
Шымкент қ.**Мамраева А.А.**аға оқытушы
Мардан Сапарбаев институты
Шымкент қ.

СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚТЫҢ ТҮСІНІГІ МЕН ОНЫМЕН КҮРЕСУ ЖОЛДАРЫ

Түйін. Бұл проблеманың өзектілігі «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» Қазақстан Республикасы Заңын қолданудың ерекшеліктерін зерттеуге байланысты.

Түйінді сөздер: сыбайлас жемқорлық, мемлекет, экономика, білім.

Резюме. Актуальность данной проблемы обусловлена изучением специфики применения Закона Республики Казахстан «О противодействии коррупции».

Ключевые слова: коррупция, государство, экономика, образование.

Summary. The urgency of this problem is due to the study of the specifics of the application of the Law of the Republic of Kazakhstan «On Combating Corruption».

Keywords: corruption, state, economy, education.

Қазіргі кезде сыбайлас жемқорлық әлемнің кез келген елінде оның саяси дамуына байланыссыз, оның ішінде Қазақстанда да, әлеуметтік құбылыс ретінде өмірін жалғастырып келеді, ол тек ауқымдылығымен ғана ерекшеленеді. Сыбайлас жемқорлық әлеуметтік-экономикалық даму үдерісін, нарықтық экономиканың құрылуын, инвестициялар тарту процесін тежейді. Демократиялық мемлекеттің саяси және қоғамдық институттарына кері әсерін тигізеді, елдің болашақ дамуына елеулі қауіп төндіреді. Қазақстанның мемлекеттік саясатының негізгі ба-сымдықтарының бірі сыбайлас жемқорлықпен күрес болып табылады.

Студенттердің сыбайлас жемқорлыққа қарсы көзқарастарын қалыптастыру мақсатында университетте тұрақты түрде «Таза сессия» штабы жұмыс істейді. Штаб қызметінің негізгі идеясы жастармен кездесулер өткізу және оларға жемқорлыққа қарсы заңнаманы, сыбайлас жемқорлық туралы ұғымды түсіндіру және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдар бойынша шараларды жетілдіру, студенттер арасында заңдылық пен жемқорлыққа қарсы тәртіп орнату, сыбайлас жемқорлық құбылыстарына қарсы әрекет ете білуге тәрбиелеу.

Жастардың алған білімдері оларды өмірде туындаған кез келген жемқорлық атаулымен кездестірмейтіндігіне сенгіміз келеді.

Жастар сыбайлас жемқорлыққа қарсы!

Елдің болашағы – жас ұрпақтың қолында!

«Коррупция» термині латын тілінің «corruptere» деген сөзінен шығып, мағынасы жағынан «мемлекет организмін, қоғамдық қарым-қатынастарды бұзу» дегенді білдіреді, «параға сатып алу» терминімен сәйкес, яғни лауазымды тұлғаның өз билігі өкілеттігі мен сеніп тапсырылған құқығын заңға және моральдық нормаларға қайшы келетін өтірік айту, бопсалаушылық, сөзбұйда жасау жолдарымен жеке бас пайдасы үшін пайдалануы. Көбіне бұл термин бюрократиялық аппаратқа және саяси элитаға қатысты жиі қолданылады. Осыған сай термин әдетте бастапқы латын сөзінің бірінші мағынасынан шығатын кең мағынаға ие, әдепсіздік тәртіпті білдіреді.

Жемқорлықты жеңу Қазақстан үшін Елбасы Н.Ә. Назарбаев нақты белгілеген мемлекеттік саясаттың негізгі бағыттарының бірі болып табылады. Сол себепті Президент өзінің «Қазақстан-2050» стратегиясында дамыған мемлекеттің жаңа саяси басымдықтарының бірі ретінде сыбайлас жемқорлықпен күресті атап көрсетті.

Қазақстан Президенті Н. Назарбаев сыбайлас жемқорлықпен күрес туралы айтқанда қоғамның көмегінсіз жемқорлықты жеңу мүмкін еместігін бірнеше рет атап өтті. Жастар, сендердің жалпы күрделі мәселелерді шешуге, оның ішінде сыбайлас жемқорлықты жеңуге де қажет

білімдерің жетерлік. Сендердің жемқорлыққа қарсы күресуге негізделген қызығушылықтарың да бар.

Көбіне қоғамда сыбайлас жемқорлыққа екі негізгі кейіпкер қатысады: үкімет және жеке меншік секторы. Қағида бойынша азаматтар жемқорлықтың бас құрбанына айналады.

Қоғамның қабілеттілігі, оның ішінде біздің жастарды бақылау, мемлекеттік шенеуніктердің жемқорлық әрекеттерін анықтау және болдырмау жергілікті мәселелерді зерттеудің арқасында артады. Сыбайлас жемқорлықпен күресу үшін қоғамның барлық жігінің жүйелі түрдегі күш-жігері қажет.

Қазақстан Республикасының «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» заңында сыбайлас жемқорлыққа мынадай анықтама берілген: бұл – «жеке түрде немесе делдалдар арқылы мүліктік игіліктерді заңсыз алу және мемлекеттік қызмет атқарушы тұлғалардың, сондай-ақ оларға теңестірілген тұлғалардың өз лауазымдық өкілеттіктері мен өкілеттеріне қатысты мүмкіндіктерін мүліктік пайда табу үшін жеке басына пайдалануы, сондай-ақ аталмыш тұлғаларға жеке және заңды тұлғалардың көрсетілген игіліктер мен жеңілдіктерді құқыққа қайшы түрде пара ұсыну жолымен сатып алуы».

БҰҰ-ның құжаттарында қолданылатын жемқорлық терминінің халықаралық-саяси анықтамасы мынадай деп берілген: сыбайлас жемқорлық – бұл мемлекеттік билікті жеке бас пайдасы үшін, үшінші бір тұлғалар мен топтардың мақсаты үшін асыра пайдалану.

Қарапайым тілмен айтатын болсақ, сыбайлас жемқорлық – бұл қызмет дәрежесін жеке мақсатта пайдалану. Сыбайлас жемқорлықты білдіретін белгілердің бірі пара алу не беру болып табылады.

Пара дегеніміз не? Бұл лауазымды тұлғаның басқа бір тұлғадан лауазымына қатысты көрсететін қандай да бір қызмет түріне берілетін ақша немесе өзге игіліктерді алуы. Бұл жағдайда көрсетілген ақша мен игіліктерді әрдайым парақордың жеке өзі алмайды, оларды көбіне оның жақын адамдарына немесе жасанды жалған ұйымдарға ұсынады. Пара деп саналатын нәрселер:

Заттар – ақша, оның ішінде валюта, банк түбіртектері мен құнды қағаздар, бағалы металдар мен асыл тастардан жасалған бұйымдар, автокөліктер, пәтерлер, саяжайлар мен қала сыртындағы үйлер, азық-түліктер, тұрмыстық техника мен аспаптар, өзге тауарлар, жер учаскелері және өзге жылжымайтын мүлік.

Қызмет түрлері және олжа – емделу, жөндеу және құрылыс жұмыстары, санаторлық және туристік жолдамалар, шетелдік сапар, ойынсауықтар мен басқа шығындарды өтеусіз немесе төмен бағамен төлеу.

Сыбайлас жемқорлық неге өте қауіпті?

Адамдардың көбі пара беру мен сыбайлас-

тықты қандай жағдайда да өздері үшін пайдалы немесе зияны жоқ құбылыс ретінде қарастырады:

– «Мұның несі жаман? Көбірек төледім, есе-сіне техникалық байқаудан ешбір қиындықсыз өттім, оған қоса уақытты да үнемдедім».

– «Дипломды сатып алдым да, ұлымды беделді жұмысқа орналастырдым. Бұдан кімге жаман болды?»

Ақыр аяғында бұл тек бәрі үшін «жаман» ғана емес, сондай-ақ әрбір адам үшін қауіпті. Өйткені заң билігі әділ болмаса, ол кез келген адамды бүлдіруі мүмкін және саруайымға түсіріп, жат етуі мүмкін.

Жете түсініп көруге тырысайық. Барлығымыз да түрлі салық төлейміз. Алайда табыстың бір бөлігін мемлекетке бере отырып, біз оның әлеуметтік қызметті жүзеге асыруын қамтамасыз ететіндігін ескереміз: тегін білім алу, денсаулық сақтау, инфрақұрылымды құру, қауіпсіздікті қамтамасыз ету.

Егер мемлекеттік қаражатты сыбайлас жемқорлық тәсілмен бөлсе, не болар еді?

Мысалы: Мемлекеттік орган аурухана салу немесе оны жөндеуден өткізуге келісімшарт жасасады. Шарт жасасу кезінде жеке мемлекеттік қызметкер шартты онымен «сенімдік қарым-қатынасқа» түскен фирма өкілдеріне ұсыну үшін олардан пара алады. Бірақ та бірде бір фирма параға кеткен шығындар есебінен өзіне залал келтіре отырып жұмыс жасамайды. Сондықтан «рұқсат» алған мұндай фирма жұмыстың және қолданатын материалдардың сапасын төмендетеді, оған қоса олардың құнын көтеріп жібереді. Соңында тек қоғам зардап шегеді.

Сыбайлас жемқорлықтың қоғамға тек зиянын тигізіп қоймай, сонымен бірге оң нәтижеге жеткізбейтінін естен шығармауымыз қажет! Өйткені сыбайлас жемқорлық тәсімінде параны көбірек беруші ғана жеңіске жетеді. Бір қорқыныштысы – сыбайлас жемқорлықпен айналысу сол тұлға мен оның жақындарының сана-сезіміне залал келтіріп, дүниетанымдарын бұзады.

Бұл әлеуметтік қауіпті құбылыспен күресудің өзектілігі бірқатар жағдайларға негізделген:

- сыбайлас жемқорлық азаматтардың конституциялық құқықтары мен еркіндіктерінің шындап бұзылуына әсер етеді;
- сыбайлас жемқорлық қылмыстың субъектілері әдетте жоғары қоғамдық жағдайда болады;
- әбден жетілдірілген зияткерлік тәсілдермен айналысу; бұл құбылыс әртүрлі жағдайларға үздіксіз өзгере және жетілдіріле отырып бейімделеді;
- осы іс-әрекет келтіретін үлкен материалдық және моральдық шығын;
- ерекше беймәлімсіздік – бұл құбылыс туралы толық деректің немесе көрнекі дәлелдің жоқтығы, қылмыстық сотқа тартылатын кінәлі тұлғалардың аздығы және олардың тек бірен-

саранына ғана шынайы қылмыстық жаза қолданылуы;

- сыбайлас жемқорлық тек жасырын сипатта ғана емес, сонымен қоса келісімді түрде жасалады, қағида бойынша ол өз артынан шағым тудырмайды, өйткені кінәлі тараптар заңсыз жасалған мәміледен өзара тиімді пайдаға ие болады;

- сыбайлас жемқорлық әрекеттер әдетте кәсіби емес адамның тексеріп қарауына қиын соғатын күрделі өзіндік және құпия мемлекеттік қызмет түрлерінде жасалады;

- сыбайлас жемқорлық мемлекеттік аппаратқа деген шынайы сенімді жойдырады, оның беделін түсіреді;

- аталмыш құбылыс мемлекеттік өкімет құрылымдарында тез тарайды;

- шын мәнісінде, заңмен қорғалатын барлық қоғамдық қатынастар сыбайласқан лауазымды тұлғалардың қылмыстық әрекеттерінің объектісі бола алады.

Жоғарыда айтылған тізім жеткілікті толық болып табылмайды, бірақ соның өзі де дәл қазіргі кезде сыбайлас жемқорлықпен күресу бойынша теориялық ережелерді дайындауда, сондай-ақ күнделікті әрі тәжірибелік жұмыстар жүргізуде өткір қажеттілікті талап ету уақытының келгендігі туралы куәландырады. Алайда қандай да бір құбылысқа қарсы тұруға шақырмас бұрын, сол құбылысты анық және нақты түрде анықтау қажет және ол жамандықтың шығу себептері мен механизмін талдап қарастыру керек.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы тұру мүмкін бе?

Қазіргі заманғы әлемде сыбайлас жемқорлықпен күресуді күшейту жұмысы үздіксіз жүргізілуде және әрдайым жетілдірілу үстінде. Әлемде сыбайлас жемқорлықпен күресу механизмінің барлық елдерге тиімді болатын бірегей жинағы жоқ. Әрбір мемлекет қолданатын сыбайлас жемқорлықпен күресу әдістерінің жиынтығы өзгеше, ол елдің саяси және экономикалық тұрақтылығына ғана емес, сонымен қатар әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрлеріне, діни ерекшелігі мен құқықтық мәдениет деңгейіне және аумағы бойынша алатын жеріне, халқының саны мен орналасу тығыздығына да байланысты болып келеді.

Қазақстанда экономиканы жандандыру және ауқымды әлеуметтік түрлендіру жағдайында мемлекеттің сыбайлас жемқорлыққа қарсы бағытталған заманауи әлеуметтік-экономикалық саясатымен тығыз байланысқан бүтіндей стратегияның қажеттілігіне анық көз жеткізілді.

Осыған байланысты 2014 жылдың 26 желтоқсанында Қазақстан Республикасының 2015-2025 жылдарға арналған Сыбайлас жемқорлыққа қарсы жаңа стратегиясы бекітілді.

Стратегияның мақсаты мемлекеттің сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатының тиімділігін арттыру және сыбайлас жемқорлыққа қарсы қоз-

ғалысқа кез-келген жемқорлықтың туындауына «нөлдік» төзімділік таныту атмосферасын құру жолын қолдану арқылы барлық қоғамды тарту, сондай-ақ Қазақстанда сыбайлас жемқорлық деңгейін төмендету болып табылады.

Стратегиямен белгіленген сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың басты бағыттары мынадай:

- мемлекеттік қызмет саласында сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдар қолдану;

- қоғамдық бақылау институттарын енгізу;

- мемлекеттік сыңайлы және жеке меншік секторларында сыбайлас жемқорлыққа қарсы әрекет жасау;

- құқық қорғау және сот органдарында сыбайлас жемқорлықтың алдын алу;

- сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет деңгейін қалыптастыру;

- сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл мәселесі бойынша халықаралық ынтымақтастықты дамыту.

Осы бағыттар шеңберінде «сыбайлас жемқорлық» ұғымын қайта қарастыруға және жемқорлық құқықбұзушылықтар арасына нақты шек қоюға, мемлекет тіршілігіне азаматтық бақылау жүйесін құру және енгізуге мүмкіндік беретін, сондай-ақ азаматтардың көпшілік ақпаратқа еркін рұқсат алуын қамтамасыз ететін «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдар туралы», «Қоғамдық бақылау туралы», «Көпшілік ақпаратқа рұқсат туралы» жаңа заңдары дайындалып, қабылданатын болады.

Еліміздің Тәуелсіздік алған алғашқы күнінен бастап мемлекет Басшымыз бәрімізде тек бір уайым – қазақстан халқының амандығы және бір мақсат – Отанымыздың гүлденуі екендігін әрқашан атап көрсетеді. Бүгінгі таңда халқымыздың бірлігі мен елдегі тұрақтылық арқасында экономикамыз өркендеп, соның салдарынан азаматарымыздың хал-ахуалы жақсарып келеді.

Елбасының Қазақстан халқына Жолдауларын да сыбайлас жемқорлықтың алдын алуға бағытталған және әкімшілік реформалар – мемлекеттік басқару жүйесін жеңілдетуден туындайтын міндеттерге басты назар аударылған. Елбасы сыбайлас жемқорлықпен күресудің негізгі бағдарламалық бағыттарын белгілеп берді. Содан бері мемлекеттік органдардың бақылау қызметтері қысқарып келеді, олардың жұмыстары бақылауға алынып, айқындығы қамтамасыз етілген, мемлекеттің экономика мен бизнеске араласуы кеміп келеді.

Елбасы сыбайлас жемқорлықпен күресудің аса маңыздылығын түсіне отырып, сыбайлас-тыққа қарсы саясатты жетілдіру бойынша шараларды қолдану туралы тапсырмалар берді.

Осының нәтижесінде өзіне мемлекеттік қызметке өту және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл мәселелерімен айналысуды жинақтаған жаңа орган құрылды. Ел Президентіне тіке-

лей бағынатын орган болып табылатын Мемлекеттік қызмет істері жөніндегі және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігі мемлекет пен қоғамның мемлекеттік қызметті, кадрлық саясатты жүзеге асырудағы күш-жігерін біріктіреді және сыбайлас жемқорлық деңгейін төмендетуге күш салады.

Сондықтан сыбайлас жемқорлыққа қарсы орган жұмысының негізгі бағыты мемлекеттік қызмет көрсету сапасын арттыру болып табылады, өйткені бүгінде азаматтардың мемлекеттік органдармен жасайтын кез келген қарым-қатынасы, бір жағынан, сыбайластықтан құрылған қызмет түрін қабылдаумен байланысты.

Сыбайластық жемқорлықпен күрес мыналардың негізінде жүзеге асырылады:

- заң мен сот алдында бәрі тепе-тең;
- мемлекеттік органдар қызметін нақты құқықтық реттеумен (регламенттеумен) қамтамасыз ету, аталмыш қызметтің заңдылығы мен жариялылығы, оған мемлекеттік және қоғамдық бақылау жасау;
- жеке және заңды тұлғалардың, сондай-ақ мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық, саяси-

құқықтық, ұйымдастыру-басқару жүйелерінің құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау басымдылығы;

- жеке және заңды тұлғалардың бұзылған құқықтары мен заңды мүдделерін қайта қалпына келтіру, сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтың зиянды зардаптарын жою және алдын алу;

- сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылармен күресуге жәрдемдескен азаматтардың жеке қауіпсіздігін және оларды ынталандыруды қамтамасыз ету;

- мемлекеттің мемлекеттік қызметті орындауға уәкілетті және оған теңестірілген тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауы, аталмыш тұлғалар мен олардың отбасыларының лайықты өмір сүрулері үшін бұл тұлғаларға еңбекақы (ақшалай қолдау) мен жеңілдіктер тағайындау;

- жеке және заңды тұлғалардың кәсіпкерлік қызметтерін мемлекеттік реттеуді жүзеге асыратын тұлғалардың өкілеттіктерін делегирлеуді болдырмау, сондай-ақ оларға бақылау мен қадағалау жүргізу.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының «Сыбайлас жемқорлықпен күресу туралы» заңы
2. Қазақстан Республикасының «Мемлекеттік қызмет туралы» заңы
3. Қазақстан Республикасының «Мемлекеттік қызмет көрсету түрлері туралы» заңы
4. Қазақстан Республикасы Елбасының «Қазақстан:2050» жолдауы
5. Қазақстан Республикасының 2015-2025 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегиясы
6. «НұрОтан» партиясының 2015-2025 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл бағдарламасы
7. «Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызмет істері және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі агенттігінің жаңа идеологиясы туралы», (Астана, 2014ж).

Ким Э.П.доцент кафедры «Уголовного процесса и криминалистики»
Южно-Казахстанский государственный университет им.М.Ауэзова**Сартаева К.Р.**доцент кафедры «Уголовного процесса и криминалистики»
Южно-Казахстанский государственный университет им.М.Ауэзова**Айтмаганбет Ш.Б.**

прокурор прокуратуры Арысского района Туркестанской области

ОСОБЕННОСТИ СОГЛАСИТЕЛЬНЫХ ПРОЦЕДУР И ИХ КЛАССИФИКАЦИЯ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ

Түйін. Бұл мақалада қылмыстық процестегі келісім рәсімдерінің ерекшеліктеріне талдау жасалады–келісімдік іс жүргізу институтын және сот өндірісінің ерекше нысаны – сот талқылауында келісімдік іс жүргізу ерекшеліктеріне талдау жүргізілді, олардың жіктеу негіздері қаралады.

Түйінді сөздер: қылмыстық процесс; іс жүргізу институттары; іс жүргізу келісімі; қылмыстық процестегі мәміле.

Резюме. В настоящей статье проведен анализ особенностей согласительных процедур в уголовном процессе– внедрения института процессуального соглашения и специфической формы судопроизводства – согласительного производства судебного разбирательства, рассматриваются их классификационные основания.

Ключевые слова: уголовный процесс; процессуальные институты; процессуальное соглашение; сделка в уголовном процессе.

Summary. In this article the analysis of features of conciliatory procedures in criminal process is considered: introduction of Institute of the procedural agreement and conciliatory production of judicial proceedings. Classification grounds of specific forms of criminal proceedings related to conciliation procedures are discussed.

Keywords: criminal process; procedural institutions; procedural agreement; transaction in criminal process.

Современный уголовный процесс представляет собой динамично развивающуюся систему, отличительными чертами которой являются дальнейшая дифференциация процессуальных форм стадий, институтов, отдельных действий. Реформирование уголовного процесса характеризуется тем, что приняты были такие нормы, которые кардинально изменили структуру всей процессуальной деятельности. Одним из процессуальных институтов, появившихся в системе уголовного судопроизводства, является особый порядок судебного разбирательства в согласительном производстве. Ранее, если приходилось корректировать некоторые положения Уголовно-процессуального кодекса, разрабатывать концептуальный понятийный аппарат и предоставлять дополнительные гарантии участникам процесса, не имевшие до этого аналогов в уголовном судопроизводстве, то сейчас поменялось понимание сути уголовного процесса от репрессивного к гуманному. Появление согласительных процедур во многом связано с тем, что положения англосаксонской правовой системы приняты казахстанским законодателем, соответ-

ственно адаптированы к внутренним условиям.

Большинство процессуалистов считают, что согласительные процедуры являются новшеством для уголовного судопроизводства, но лишь в рамках института его поощрительных норм и что она обязана своим происхождением уголовному судопроизводству в англосаксонских странах [Абшилова Г.В., 2012, с.46].

Следует отметить, что при классификации согласительных процедур в США и в ряде европейских стран данные процедуры использовались в первую очередь как примирительные и получили поэтому название «сделка с правосудием». Первоначально эта процедура возникла в Великобритании и называлась «сделка признания вины». Далее в XIX веке она заимствуется Соединенными Штатами, где находит свое развитие и преобразуется уже в следующих разновидностях: «сделки о признании вины» (или «сделки на случай признания вины») и «условного соглашения» (или «соглашения об иммунитете»). Следует отметить, что, хотя эти согласительные процедуры представляют собой разновидности «процессуальных сделок», они представляют собой самостоятельные процедуры, преследующие

различные цели [Joachim Herrmann, 1992, с.549; Richard S. Frase, Thomas Weigend, 1995, с.317].

Нельзя не сказать о том, что подобие англо-саксонских сделок с правосудием, применяется, хотя и в ограниченных пределах, в ряде государств континентальной Европы, в частности, в Германии и Испании. В Германии подобная процедура получила название «Absprachen» [Стивен Ч. Тэйман, с.755]. В уголовном процессе Испании применяется институт «согласия» (conformidad), который означает упрощенное производство [Канафин Д.К., 2012. № 6 (130). с.45-49].

Сделка, именуемая «условным соглашением», или «соглашением об иммунитете», представляет собой соглашение в первую очередь о назначении наказания. Основное предназначение данного соглашения выражается в вынесении конкретного наказания или «вилка» наказаний, но при условии выполнения в свою очередь определенных действий со стороны обвиняемого после ареста. В частности, со стороны обвиняемого требуется надлежащее поведение: запрет на совершение новых преступлений, это может быть прохождение курса консультаций со специалистом или психотерапевтом, привлечение к общественно-полезным работам, компенсация или возмещение убытков потерпевшему, а также любая другая обязанность вести себя надлежащим образом, например, учиться или работать. Наряду с реабилитирующим поведением обвиняемого, условием такой сделки является его активное содействие в расследовании преступления. В данном вопросе важно решение прокурора. Если, по его мнению, обвиняемый своевременным содействием действительно способен помочь в получении необходимой информации по раскрытию преступления, иначе говоря, помочь от обвиняемого будет реальной и необходимой для раскрытия преступления, то ему может быть предложено заключение «соглашения об иммунитете» [Сарсенбаев Т., 2004, с.45]. Тогда условия и обязательства такого соглашения иницируются прокурором и передаются защитнику обвиняемого. Однако, решение о применении данной процедуры и ее процессуальное закрепление оформляется в суде, соответственно скрепляется или утверждается судьей.

В мировой практике существует несколько видов процессуальных сделок. Классическим примером в американском уголовном процессе является сделка – *pleabargaining* (плибарген). Суть плибаргена выражается в том, что обвиняемый через своего адвоката выходит с ходатайством к прокурору о возможности заключения подобного рода сделки. Сделки на приемлемых для обеих сторон условиях приговора, в рамках дозволенного уголовным законом и процессуальным. Договоренность о сделке представляют

на утверждение судьи. В этом случае подсудимый добровольно признает себя виновным. А взамен на такое признание получает обвинение по тяжести наказания меньшее, чем за то деяние, в котором его обвиняют [Смирнов А.В., Калиновский К.Б., 2004, с.45].

Другой разновидностью сделки о признании вины являются целерантные сделки. Название которых произошло от сути самого термина – быстрый, стремительный в отношении процессуальной процедуры их рассмотрения, т.е. сделки об упрощении процедуры судопроизводства [Смирнов А.В., Калиновский К.Б., 2004, с.46].

Главное отличие между плибаргеном и целерантной сделкой заключается в том, что если плибарген формально связан с представлением об истинности судебного решения, т.к. презюмируется, что признание обвиняемым своей вины достоверно, то при целерантной сделке объектом исследования является не сама виновность, а формальное согласие обвиняемого с обвинительным заключением [Смирнов А.В., Калиновский К.Б., 2004, с. 46].

Целерантная сделка о признании вины применяется в Испании. И там она известна как «конформidad» (статья 689.2 УПК Испании). А также применяется в Италии – «паттаджаменто» (статьи 444-448 УПК Италии). Обвиняемый, вступая в такую сделку, может и не признавать себя виновным. В обмен на эти действия, как утверждают А. Смирнов, К. Калиновский, законом предусмотрено ограничение меры наказания (не более 6 лет лишения свободы в Испании) либо определенная скидка (снижение срока лишения свободы на 1/3 в Италии) [Смирнов А.В., Калиновский К.Б., 2004, с. 288].

Отметим, что во всех государствах, где применяется заключение сделки с правосудием, это ведет к незамедлительному окончанию судебного разбирательства и вынесению обвинительного приговора.

Таким образом, на появление института процессуального соглашения в казахстанском уголовном судопроизводстве оказали влияние соглашения о сотрудничестве, существующие в современном законодательстве США и европейских странах. Однако их невозможно уравнивать, поскольку эти модели упрощенных производств основаны на различных принципах уголовного процесса, которые характеризуются различным содержанием и процедурами применения.

Действующий УПК РК закрепляет согласительные процедуры двух форм. В соответствии с ч.1 ст. 612 УПК РК расследование уголовных дел может производиться в рамках заключенного процессуального соглашения:

«1) в форме сделки о признании вины – по преступлениям небольшой, средней тяжести либо тяжким преступлениям – в случае согласия

подозреваемого, обвиняемого с подозрением, обвинением;

2) в форме соглашения о сотрудничестве – по всем категориям преступлений при способствовании раскрытию и расследованию преступлений, совершенных преступной группой, особо тяжких преступлений, совершенных иными лицами, а также экстремистских и террористических преступлений» [Уголовно-процессуальный Кодекс. 2014, № 231-V ЗРК].

Таким образом, в казахстанском уголовном судопроизводстве сущность соглашения о сотрудничестве состоит в том, что подозреваемый (обвиняемый, подсудимый, осужденный) заключается в сути обязательств, которые он берет на себя. И не каких-либо обязательств, а только тех, которые установлены в УПК РК – оказать содействие следствию в раскрытии и расследовании преступления, установлении других соучастников преступления. К тому же, согласно ст. 67 УК РК, выполнение всех условий процессуального соглашения является обстоятельством, освобождающим лицо, совершившее преступление, от уголовной ответственности [Туранин В., 2009, с.108]. Исходя из смысла ч. 3 ст. 621 УПК, а также ч. 5 ст. 478 УПК в отношении осужденного лица, заключившего соглашение о сотрудничестве и выполнившего его условия, прокурор обращается в суд с ходатайством либо об условно-досрочном освобождении от отбывания наказания, либо о замене неотбытой части наказания более мягким видом наказания, или сокращении срока назначенного наказания.

Целью процессуального соглашения о сотрудничестве является не то, чтобы упрощение и ускорение судебного разбирательства, и оно на первую очередь привлечение к уголовной ответственности тех преступников, которые не могут найти органы уголовного преследования, не могут их выявить. Вот почему так важно стимулировать обвиняемого, осужденного активно сотрудничать с правоохранительными органами и помогать им расследовать преступления.

Если рассматривать дефиницию «процессуальное соглашение», являющуюся основным понятием для всей гл. 63 УПК РК.

Понятно, что доступность восприятия закона, легкость его понимания как для правоприменителя, так и простого человека, во многом определяется юридическими, логическими и лингвистическими грамотными формулировками. Нельзя не согласиться с тем, что дефиниции, являются «необходимыми средствами раскрытия информации о содержании нормативно-правового акта, поскольку именно с их помощью любое желающее лицо может понять точный смысл всех как юридических, так и неюридических терминов, используемых в его тексте» [Жуенбаев А.С., Гинзбург А.Я., Аубакиров А.Ф., 2003, с.4].

Дефиниция, представляющая собой краткое описание понятия с наиболее основными характеристиками, определяет вектор мышления законодателя и представление о толковании того или иного понятийного объекта. И, в частности, с помощью юридического определения особенно важно установить суть юридической концепции последовательным образом излагаемая в определениях, помогающая определить потенциальные возможности и пределы действий для реализации правовых норм, установленных ее существованием.

В силу этого дефиниция «процессуальное соглашение» должна быть емкой и логичной. Однако, исходя из смысла УПК РК, можно увидеть четыре основных элемента дефиниции «процессуальное соглашение»:

- это соглашение;
- стороны обвинения и защита;
- основания, закреплены УПК;
- возможно на любой стадии уголовного процесса(и даже исполнения наказания для сделок о сотрудничестве).

Если оставить такое определение как соглашение есть соглашение, конечно же, здесь усматривается тавтология дефиниции. Исходя из трактовки термина соглашение в толковых словарях, возможен как вариант определения процессуального соглашения как договор между обвинением и уголовным правонарушителем при посредничестве защиты. Поскольку гл. 63 УПК РК исключает устный характер такой договоренности, то данное процессуальное соглашение понимается как письменная договоренность, утверждаемая приговором суда.

Имеющиеся в действующем УПК РК две формы процессуального соглашения отличаются друг от друга своеобразными признаками, выражающие их особенности, основания и условия их заключения.

Таким образом, в основе классификации согласительных процедур, закрепленных в УПК РК, лежат два главных признака.

1.Согласительная процедура возможна исключительно между конкретными участниками процесса: по сделке о признании вины – это подозреваемый, обвиняемый и обвинение; по сделке о сотрудничестве – подозреваемый (обвиняемый, подсудимый, осужденный) и обвинение.

Степень их процессуальной самостоятельности в отношении принятия решения о заключении сделки может быть различной. Не исключается, скажем, убеждение обвиняемого его адвокатом на заключение процессуальной сделки. Но при этом, тем не менее, уголовно-процессуальным законом презюмируется свобода воли субъекта данного права на заключение процессуального соглашения как выбор варианта до-

зволненного поведения и гарантии этой свободы.

2. Уголовно-процессуальным законом прямо предписывается необходимость согласования намерения субъектов заключить процессуальное соглашение посредством утверждения порядка его заключения. В дальнейшем при возможном расширении согласительных процедур следует учитывать тот факт, что форма выраже-

ния согласия, как и способы проявления возможного возражения со стороны потерпевшего или самого уполномоченного законом на сделку лица, как и механизм согласования могут варьироваться, изменяться, но само назначение процедуры как согласительной, должно оставаться в уголовно-процессуальном законе неизменным.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Абшилава Г.В. Согласительные процедуры в уголовном судопроизводстве Российской Федерации: монография / Под ред.: Зайцев О.А. – М.: Юрлитинформ, 2012. – 456 с.
2. Joachim Herrmann. Bargaining Justice-a Bargain for German Criminal Justice? – U.Pitt. L. Rev. – 1992. – Pp. 755-763.
3. Richard S. Frase, Thomas Weigend. German Criminal Justice as a Guide to American Law Reform: Similar Problems, Better Solutions?//Boston College International and Comparative Law Review. – 1995. – Volume 18. Issue 2. – Pp. 317-360.
4. Стивен Ч. Тэйман. Упрощенное производство или согласованное заявление о виновности?// <https://www.zakon.kz/158025-uproshhennoe-proizvodstvo-ili.html>
5. Канафин Д.К. вопросу о внедрении в уголовное судопроизводство института соглашения о признании вины // Заңгер. – 2012. – № 6 (130). – С. 45-49.
6. Сарсенбаев Т. Сделка о признании вины в уголовном процессе Республики Казахстан// Юрист. – 2004. – №10. – С. 45-48.
7. Смирнов А.В., Калиновский К.Б. Уголовный процесс: Учебник для вузов. – СПб.: Питер, 2004. – 696 с.
8. Уголовно-процессуальный Кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года № 231-V ЗРК. – Алматы: Юрист, 2015. – 356 с.
9. Туранин В. Теория и практика использования законодательных дефиниций: монография. – М., 2009. – 108 с.
10. Криминалистическая тактика: Учебник для вузов // Автор. коллектив – Жиенбаев А.С., Гинзбург А.Я., Аубакиров А.Ф. и др. Алматы, 2003. – 398 с.

Кудайбергенов Б.Т.Заң ғылымдарының магистрі
М.Әуезов атындағы ОҚМУ**Байтанова А.С.**Құқық магистрі
М.Әуезов атындағы ОҚМУ**Қожаниязов Е.И.**Заң ғылымдарының магистрі
М.Әуезов атындағы ОҚМУ

МЕДИЦИНАЛЫҚ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРДЫҢ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ ЖӘНЕ ҚЫЛМЫСТЫҚ-ЗАҢДЫҚ СИПАТТАМАСЫ

Түйін. Бұл мақалада халықтың денсаулығын қорғаудың қылмыстық-құқықтық құралдары, денсаулық сақтаудың арнайы ережелерін бұзғаны, медициналық қылмыстық құқық бұзушылықтар жасағаны үшін көзделген заңдық жауапкершіліктің түрлері мен нысандары мәселелері қарастырылады.

Түйінді сөздер: Медициналық техника, клиникалық зерттеу, дәрігерлік құпия, заңсыз медицина, халық денсаулығы.

Резюме. В настоящей статье рассмотрены вопросы уголовно-правовых средств охраны здоровья населения, виды и формы юридической ответственности, предусмотренные за нарушение специальных правил по охране здоровья, совершение медицинских уголовных правонарушений.

Ключевые слова: медицинская техника, клинические исследования, врачебная тайна, незаконная медицина, Здоровье народа.

Summary. In this article the questions of criminal-legal means of protection of health of the population, types and forms of the legal responsibility provided for violation of special rules on protection of health, Commission of medical criminal offenses are considered.

Keywords: medical technology, clinical research, medical secrecy, illegal medicine, public Health.

Халық денсаулығын құқықтық тұрғыдан қорғау құралдарына денсаулық сақтау бойынша, адамдар мекенінің гигиенасын, санитариясын сақтауға бағытталған арнайы ережелерді бұзуға заңдық жауапкершілікті міндеттейтін қылмыстық-құқықтық құралдары жатады.

Осыған байланысты әуелі: «Медицина қызметкері жасаған қылмыстың қай түрін «кәсіби қылмысқа» жатқызған дұрыс?» деген сұраққа жауап беру қажет. 2015 жылдың 1 қаңтарында енгізілген қолданыстағы Қазақстан Республикасы Қылмыстық Кодексі бірнеше новеллалармен сипатталады деп айтсақ, қателеспейміз. Мысалы, ҚР ҚК 4 бабы жазалайтын әрекеттердің екі деңгейлі жүйесінен тұратын «қылмыстық құқық бұзушылық» деген жаңа түсінікке тұжырымдама береді, яғни қылмыс және қоғамдық қауіптілігі дәрежесі тұрғысынан әкімшілік құқық бұзушылық және қылмыс арасында орналасқан қылмыстық теріс қылық [Борчашвили И.Ш., 2015, 86 б.].

ҚР ҚК 10 бабының 2 бөліміне сәйкес «осы Кодексте айыппұл салу, түзеу жұмыстары, бас бостандығын шектеу, бас бостандығынан айыру

немесе өлім жазасы түріндегі жазалау қатерімен тыйым салынған айыпты жасалған, қоғамға қауіпті іс-әрекет (әрекет немесе әрекетсіздік)» қылмыс деп танылады [Борчашвили И.Ш., 2015, 126 б.].

ҚР ҚК 10 бабының 3 бөлімінде «қылмыстық теріс қылық деп» қоғамға зор қауіп төндірмейтін, болмашы зиян келтірген не адамның жеке басына, ұйымға, қоғамға немесе мемлекетке зиян келтіру қатерін туғызған, оны жасағаны үшін айыппұл салу, түзеу жұмыстары, қоғамдық жұмыстарға тарту, қамаққа алу түріндегі жаза көзделген, айыпты жасалған іс-әрекет (әрекет не әрекетсіздік) танылады [Борчашвили И.Ш., 2015, 131 б.].

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің Негізгі бөлімінде медициналық қылмыстық құқық бұзушылықтар жеке бөлім болып белгіленген:

317-бап. Медицина немесе фармацевтика жұмыскерінің кәсіптік міндеттерін тиісінше орындамауы

318-бап. Клиникалық зерттеулер жүргізу тәртібін және профилактиканың, диагности-

каның, емдеудің және медициналық оңалтудың жаңа әдістері мен құралдарын қолдану тәртібін бұзу

319-бап. Заңсыз түсік жасау

320-бап. Науқасқа көмек көрсетпеу

321-бап. Дәрігерлік құпияны жария ету

322-бап. Заңсыз медициналық және фармацевтикалық қызмет және есірткі немесе психотроптық заттарды алуға құқық беретін рецептілерді немесе өзге де құжаттарды заңсыз беру не қолдан жасау

323-бап. Жалған дәрілік заттармен, медициналық мақсаттағы бұйымдармен немесе медициналық техникамен жұмыс істеу [Уголовный кодекс РК от 3 июля 2014 года № 226-V: .689-702 б.].

Қылмыстық теріс қылыққа:

Медицина немесе фармацевтика жұмыскерінің кәсіптік міндеттерін тиісінше орындамауы (ҚР ҚК 317-бабы);

Науқасқа көмек көрсетпеу (ҚР ҚК 320-бабы);

Дәрігерлік құпияны жария ету (ҚР ҚК 321-бабы) жатады.

Заңсыз медициналық және фармацевтикалық қызмет және есірткі немесе психотроптық заттарды алуға құқық беретін рецептілерді немесе өзге де құжаттарды заңсыз беру не қолдан жасау(ҚР ҚК 322 -бабы).

Қылмысқа жатқызылатыны:

Клиникалық зерттеулер жүргізу тәртібін және профилактиканың, диагностиканың, емдеудің және медициналық оңалтудың жаңа әдістері мен құралдарын қолдану тәртібін бұзу (ҚР ҚК 318-бабы);

Заңсыз түсік жасау (ҚР ҚК 319 -бабы);

Жалған дәрілік заттармен, медициналық мақсаттағы бұйымдармен немесе медициналық техникамен жұмыс істеу(ҚР ҚК 323-бабы) [Кодекс РК, от 18 сентября 2009 года №193- IV].

Жоғарыда аталған құқық бұзушылықтардың қоғамдық қауіптілігі адамның конституцияда бекітілген білікті медициналық көмек алуы, және денсаулығының нашарлауына байланысты ем алу құқығына қол сұғу, сонымен қатар өміріне қауіп төнуі түрінде көрініс табуы мүмкін (ҚР Конституциясының 29-бабы). ҚР ҚК 321 –бабына сәйкес, қоғамдық қауіптілігі ҚР Конституциясының 18-бабында бекітілген әркімнің жеке өміріне қол сұғылмауына, өзінің және отбасының құпиясы болуына, ар-намысы мен абыройлы атының қорғалуы құқығына қол сұғылуымен көрініс табады.

Осылайша ҚР ҚК 12 бөлімі «Медициналық қылмыстық құқық бұзушылықтар» жеті құқық бұзушылықты қарастырады, оның төртеуі қылмыстық теріс қылықтарға жатса, қалған үшеуі қылмыс болып есептеледі.

Қазақстан Республикасы Кодексінің «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» 1-бабы медициналық қызметті жоғары

немесе орта кәсіптік медициналық білім алған жеке тұлғалардың, сондай-ақ денсаулық сақтау саласындағы қызметті жүзеге асыратын заңды тұлғалардың кәсіби қызметі деп қарастырады.

Аталған Кодекстің 37 – бабына сәйкес медициналық қызметтің түрлері болып: дәрігерге дейінгі медициналық көмек; білікті медициналық көмек; арнайы медициналық көмек; жоғары технологиялық медициналық қызмет; медициналық-әлеуметтік көмек.

Аталған Кодекстің 66-бабына сәйкес фармацевтикалық қызмет «жоғары немесе орта кәсіптік фармацевтикалық білім алған жеке тұлғалардың, сондай-ақ денсаулық сақтау саласындағы қызметті жүзеге асыратын заңды тұлғалардың кәсіби қызметі деп қарастырады».

Келесі қызмет түрлері фармацевтикалық деп анықталған: «дәрілік заттарды өндіру; медицинаға арналған құрылғыларды өндіру; медициналық техниканы өндіру; дәрілік препараттарды өндіру; медицинада қажетті құрылғыларды дайындау; дәрілік өнімдерді көтерме сату; медицинаға қажетті заттарды көтерме сату; медициналық техниканы көтерме сату; дәрілік өнімдерді бөлшектеп саудалау; медицинаға қажетті заттарды бөлшектеп саудалау; медициналық техниканы бөлшектеп саудалау» [Сайлибаева Ж.Ю., 2017].

Медициналық құқық бұзушылықтардың қылмыстық –құқықтық сипатын анықтау үшін, ертеректе 1997 жылғы ҚР ҚК бойынша түрлі бөлімдерге қатысты болған қылмыс түрлерінің қандай критерийлер бойынша біріктірілгенін жан-жақты түсіндіретін Ж.Ю. Сайлибаеваның «Медициналық құқық бұзушылықтардың қылмыстық-құқықтық сипаттамасы» атты еңбегіне жүгінгенді қажет деп санаймыз.

1997 жылғы ҚР ҚК бойынша «Медицина немесе фармацевтика жұмыскерінің кәсіптік міндеттерін тиісінше орындамауы» туралы 317-бабы, «Клиникалық зерттеулер жүргізу тәртібін және профилактиканың, диагностиканың, емдеудің және медициналық оңалтудың жаңа әдістері мен құралдарын қолдану тәртібін бұзу» туралы 318 -бабы, «Заңсыз түсік жасау» туралы 319-бабы, «Науқасқа ем көрсетпеу» туралы 320-баптары «Жеке тұлғаға қарсы қылмыс» тарауында болған.

Бұл қылмыстардың жалпы объектісі – қылмыстық құқықтық заңмен қорғалатын жеке тұлғаның мүдделері.

«Дәрігерлік құпияны жария ету» туралы 321-бап «Адам мен азаматтың конституциялық және басқа да құқықтары мен бостандықтарына қарсы қылмыстар» тарауына қатысты еді, бұл қылмыстардың жалпы объектісі конституциялық және басқа да адам құқықтары мен бостандықтарының жиынтығы деп аталған.

«Заңсыз медициналық және фармацевтикалық қызмет және есірткі немесе психотроптық

заттарды алуға құқық беретін рецептiлердi немесе өзге де құжаттарды заңсыз беру не қолдан жасау» туралы 322-бап «Қоғамдық денсаулық пен адамгершiлiгiне қарсы қылмыстар» тарауында қамтылған болатын [Утибаев Г.К., 1996, б. 178].

Яғни бұл қылмыстық құқық бұзушылықтар құрамының айырмашылығы зор.

Медициналық қылмыстық әрекеттердiң тiкелей нысанасы медициналық және фармацевтикалық қызмет көрсетудiң тәртібі, ал кейбір қылмыстық әрекет құрамында денсаулық болып табылады.

Медициналық қылмыстық құқықтың қосымша объектісі-женсаулық және өмір.

«Денсаулық» деген түсініктен біз нені ұғамыз? Қазіргі уақытта әдебиеттердi ақтарсақ денсаулық деген сөзге жүзден аса түсініктеме беріледі, олардың барлығы төмендегі себептер бойынша шартты түрде жіктеледі:

- әлеуметтік қатынастар тұрғысынан,
- экономикалық көзқарастар тұрғысынан,
- биологиялық сипаттамалар есебінен

[И.Я.Казаченко, З.А. Незнамова, Г.П.Новоселов. 1998., 15 б.].

Бірінші негіз бойынша халықтың денсаулығы «Облыстың, аймақтың және т.б. масштабтағы көптеген дербестендірілмеген азаматтардың қалыпты физикалық және психикалық денсаулығын қамтамасыз ететін әлеуметтік қатынастардың жиынтығы» ретінде түсіндіріледі [Медведева Н.И., 2004., 236 б.].

Н.И.Медведева денсаулықты «белгілі бір адам ағзасының қандай болса да қандай да бір физиологиялық жағдайы» деп қарастыруды ұсынады [Рустемова Г.Р., 1999., 136].

Рустемова Г.Р. денсаулықты «дененің биологиялық және психикалық функцияларын жас ерекшеліктеріне сәйкес, оңтайлы жұмыс қабілеті және адамның әлеуметтік қызметін, өмір сүру ұзақтығы жағдайында сау ұрпақты дүниеге әкелу қабілетін сақтау және дамыту» деп анықтайды [Султанова Н.З., 2002, 17-186].

Н.З.Султанованың денсаулыққа берген түсініктемесі келесідей қалыптасқан: «Денсаулық – бұл жүйелер мен адам ағзалары сыртқы әлеммен үйлескен кезде, сондай-ақ кез-келген ауру күйінде және физикалық ақаулар болған жағдайда болатын толық физикалық, ақыл-ой, әлеуметтік әл-ауқат» [Калжеков Т., 1993, б. 485].

Халықтың денсаулығының негізгі көрсеткіші деп: санитарлық-демографиялық көрсеткіштер, халықтың ауруының көрсеткіштері, негізгі жас топтарының физикалық даму көрсеткіштерін санайтынымызды атап өткен жөн [Гасанов Э.Г., 1997, б. 272].

Э. Г. Гасанов халық денсаулығын «бір территория, бір елді мекен, бір аймақпен біріктірілген көптеген жеке тұлғалардың денсаулығының сақталуын қамтамасыз ететін қылмыстық

құқықпен қорғалған біртекті қоғамдық қатынастардың жиынтығы, немесе экологиялық немесе басқа да белгілер бойынша азаматтарды азаматтық емес медициналық көмек көрсетуден, эпидемиялық және басқа да жұқпалы аурулардың және есірткі құралдарының медициналық емес теріс әсер ету мүмкіндігінен өзге де нұсқаулар арқылы қорғау» -деп анықтай отырып қарастырылып отырған мәселенің қылмыстық-құқықтық контекстін қозғайды [Г.Н.Борзенкова и В.С.Комиссарова. 1999, б. 254].

Э.Г. Гасановтың тұжырымдамасын В.С. Комиссаров сынай келе: «бір жағынан, берілген анықтама тым ауыр, ал екінші жағынан шектеулі сипатқа ие, өйткені адам денсаулығына әсер ететін құралдардың толық тізімін бере отырып, күшті немесе улы заттар мен өнімдердің, қауіпсіздік техникасы талаптарына сай келмейтін жұмыстарды орындау немесе қызмет көрсетудің теріс әсерін назардан тыс қалдырады (біліксіз медициналық қызмет көрсету эпидемиялық және басқа да жұқпалы аурулардың және есірткі құралдарының медициналық емес теріс әсер етуіне мүмкіндіктерге жол береді)»-деп атап көрсеткен [Шалагин А.Е., 1990, б. 25].

Халық денсаулығын қылмыстық-құқық мағынасында А.Е.Шалагин былай тұжырымдайды: «адамдардың физикалық және психикалық саулығын көрсететін бір территория немесе аймақпен, өмір сүру, еңбек және демалыс жағдайларымен біріктірілген қоғамдық қатынастардың жекеленген тобы» [Закон РК от 10 июля 1998 года № 279-І. 186].

Осылайша Е.А. Шалагиннің көзқарасын ұстана отырып, аймақтық деңгейде мәселені түсіндіру маңызды практикалық құндылық болып табылатынын атап өткен жөн деп білеміз.

Медициналық қылмыстық құқық бұзушылық құрамының элементтерінің сипаттамасы сондай-ақ денсаулық сақтауға түсінік беруді талап етеді, өйткені қылмыстық құқықтың негізгі мақсаты адам өмірі мен денсаулығын сақтау болып табылады.

Біз айтып өткен Қазақстан Республикасының «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» Кодексінде: «денсаулық сақтау-аурулардың алдын алуға және оларды емдеуге, қоғамдық гигиена мен санитарияны қолдауға, әрбір адамның тәни және психикалық саулығын сақтап, нығайтуға, оның ұзақ жыл белсенді өмір сүруін қолдауға, денсаулығынан айырылған жағдайда оған медициналық көмек ұсынуға бағытталған саяси, экономикалық, құқықтық, әлеуметтік, мәдени, медициналық сипаттағы шаралар жүйесі» деп қарастырылады (1-баптың, 1 т. ,36 –тарм.) [Рустемова Г.Р., 1999], яғни медициналық қызмет адам өмірін және денсаулығын қорғайтын қоғамдық қатынастармен халықаралық нормалармен және ұлттық заңнамамен қорғалатын артықшылықтармен байланысты.

Жоғарыда айтылғандардан қорытындылай- тынымыз, халық денсаулығы қоғамның әлеумет- тік бағыттылығының, мемлекеттің өз азаматтары алдындағы жауапкершілігі дәрежесін сипаттай- тын әлеуметтік кепілінің көрсеткіші болып табы- лады.

Осылайша, ҚР ҚК медициналық құқық бұзушылықтардың құрамын зерттей келе, адам денсаулығын қылмыстық-құқықтық тұрғыдан қорғау үшін заң шығарушы келесі техникалық және құқықтық әдістерді пайдаланғанын атап өтеміз:

– денсаулық қылмыстық құқық бұзушылықтың негізгі нысанасы болып табылады, осының не- гізінде қылмыстық құқық бұзушылықтардың не- гізгі құрамдары құрастырылады;

– денсаулық құқық бұзушылықтардың арнай- ы құрамында қосымша нысана болып табылады;

– құқықтық нормада зорлық-зомбылық қыл- мыстық құқық бұзушылық жасау тәсілі ретінде көрсетілген [Сайлибаева Ж.Ю., 2017].

Біз медициналық қылмыстық құқық бұзушылықтардың құрамдас бөліктерін әрі қа- рай талдаймыз.

Қылмыс тақырыбына қатысты ҚР ҚК 322 және 323 –баптарын атап өткен абзал.

ҚР ҚК «Заңсыз медициналық және фармацев- тикалық қызмет және есірткі немесе психотроп- тық заттарды алуға құқық беретін рецептілерді немесе өзге де құжаттарды заңсыз беру не қолдан жасау» туралы 322 бабы 5 тармақша- сына сәйкес қылмыстық құқық бұзушылықтың тақырыбы болып есірткі құралдарын және пси- хотропты заттарды алу құқығын беретін рецепт немесе басқада құжаттар танылады.

Қазақстан Республикасында құрамында есірткі құралдары бар дәрілік препараттар, пси- хотроптық заттар және прекурсорлар Қазақстан Республикасының 1998 жылдың 10 шілдесіндегі № 279-І «Есірткі құралдарының, психотроптық заттардың, олардың аналогтары мен прекур- сорларының заңсыз айналымы туралы» заңына сәйкес азаматтарға тек рецепт бойынша, ме- дициналық көмек ретінде осы мақсаттарға сай көлемде және түрде ғана беріледі [ГК РК от 27 декабря 1994 г.].

Рецепт қажетті талаптарға сай толтырылған және міндетті реквизиттермен қамтамасыз етіл- ген белгілі бір үлгідегі қағаз бланк түрінде бола- ды.

Бұдан басқа есірткі заттарды немесе пси- хотроптық заттарды алу мақсатында мемлекет- тік және мемлекеттік емес медициналық ме- кемелердің қызметкерлері түрлі анықтамалар және құжаттардың басқа түрлеріне жататын жолдамалар береді.

ҚР ҚК «Жалған дәрілік заттармен, медици- налық мақсаттағы бұйымдармен немесе меди- циналық техникамен жұмыс істеу» туралы 323 -бабы бойынша жалған дәрілік заттар, медици-

нада қажетті құрылғылар немесе медициналық техника қылмыстың тақырыбы болып танылады.

«Дәрілік заттар», «жалған дәрілік заттар» түсінігі 2009 жылдың 18 қыркүйегінде қабыл- данған «Халықтың денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі» Кодексінің 1 бабының, 1-тар- мағы, 18 тармақшасы және 84-1 бабының 4-тар- мағымен тұжырымдалған.

Дәрілік заттар – фармакологиялық активті заттарды білдіретін немесе қамтитын, адам ор- ганизмімен байланысқа түсетін немесе оның ағзалары мен тіндеріне өтетін, аурулардың про- филактикасына, диагностикасына және олар- ды емдеуге, сондай-ақ организмнің жай-күйі мен функцияларын өзгертуге арналған заттар: дәрілік субстанция, дәрілік шикізат, дәрілік зат- тардың балк-өнімдері, дәрілік препараттар.

Дәрілік заттарды бұрмалау дәрілік заттардың, медициналық құрылғылардың және медицина- лық техника өнімге немесе оның өндірісіне және (немесе) таратылуына, сондай-ақ өндірістік және контрафактілік өнімдер өндіруге арналған аксес- суарларға, бөлшектер мен материалдарға қаты- сты құжаттар сипаттамасы туралы және (неме- се) қандай жолмен алынуы туралы жеткіліксіз мәлімет ұсынылумен байланысты [Кодекс РК, от 18 сентября 2009 года №193- IV].

ҚР ҚК «Заңсыз түсік жасау» туралы 319- бабы бойынша зардап шегуші жүкті әйел деп таныла- ды.

Көптеген медициналық құқық бұзушылықтар- дың оңтайлы жағы іс-әрекетпен сипатталады. Тек «Науқасқа көмек көрсетпеу» (320-бабы) әрекетсіздік ету жолымен, ал «Медицина неме- се фармацевтика жұмыскерінің кәсіптік міндет- терін тиісінше орындамауы» (ҚР ҚК 317-бабы) және «Клиникалық зерттеулер жүргізу тәртібін және профилактиканың, диагностиканың, ем- деудің және медициналық оңалтудың жаңа әді- стері мен құралдарын қолдану тәртібін бұзу» (ҚР ҚК 318-бабы) әрекет ету, сондай-ақ әрекетсіздік арқылы жасалуы мүмкін.

Медициналық қылмыстық құқық бұзушылық құрамының жасалуы туралы айтатын болсақ, біз төмендегілерді атап өтеміз.

Материалдық құрамға ие қылмыстық құқық бұзушылықтар төмендегі баптар бойынша орын алады:

– ҚР ҚК 317-бабы «Медицина немесе фар- мацевтика жұмыскерінің кәсіптік міндеттерін тиісінше орындамауы»;

– ҚР ҚК 320-бабы «Науқасқа көмек көрсет- пеу»;

– ҚР ҚК 322-бабының 1-4 тармақтары «Заң- сыз медициналық және фармацевтикалық қыз- мет және есірткі немесе психотроптық заттарды алуға құқық беретін рецептілерді немесе өзге де құжаттарды заңсыз беру не қолдан жасау»;

– ҚР ҚК 323-бабы «Жалған дәрілік заттармен, медициналық мақсаттағы бұйымдармен немесе

медициналық техникамен жұмыс істеу».

Ресми құрамдары:

– ҚР ҚК 318-бабы «Клиникалық зерттеулер жүргізу тәртібін және профилактиканың, диагностиканың, емдеудің және медициналық оңалтудың жаңа әдістері мен құралдарын қолдану тәртібін бұзу»;

– ҚР ҚК 319-бабы «Заңсыз түсік жасау»;

– ҚР ҚК 321-бабы «Дәрігерлік құпияны жария ету»;

– ҚР ҚК 322- бабының 5 тармағы «Заңсыз медициналық және фармацевтикалық қызмет және есірткі немесе психотроптық заттарды алуға құқық беретін рецептілерді немесе өзге де құжаттарды заңсыз беру не қолдан жасау».

Субъективті жағынан, медициналық қылмыстық әрекеттердің көпшілігі кінәлаудың қасақана формасымен сипатталады.

Қасақана кінәлаудың формасы ҚР ҚК «Медицина немесе фармацевтика жұмыскерінің кәсіптік міндеттерін тиісінше орындамауы» туралы 317-бабында және ҚР ҚК «Заңсыз медициналық және фармацевтикалық қызмет және есірткі немесе психотроптық заттарды алуға құқық беретін рецептілерді немесе өзге де құжаттарды заңсыз беру не қолдан жасау» туралы 322-бабында қарастырылған.

Көптеген медициналық құқық бұзушылықтардың мына баптарда субъекті – «арнайы» болып табылады:

– медициналық және фармацевтикалық қызметкерлер – ҚР ҚК «Медицина немесе фармацевтика жұмыскерінің кәсіптік міндеттерін тиісінше орындамауы» туралы 317-бабында;

– медицина қызметкері – ҚР ҚК «Клиникалық зерттеулер жүргізу тәртібін және профилактиканың, диагностиканың, емдеудің және медициналық оңалтудың жаңа әдістері мен құралдарын қолдану тәртібін бұзу» 318-бабы бойынша;

– тиісті профилді жоғары медициналық білімі бар тұлға ҚР ҚК «Заңсыз түсік жасау» 319-бабының 3-4 тармағы бойынша;

– Қазақстан Республикасының заңы немесе арнайы тәртіп бойынша жәрдем көрсетуге міндетті тұлға – ҚР ҚК «Науқасқа көмек көрсетпеу» туралы 320-бабы;

– Медицина қызметкері – ҚР ҚК «Дәрігерлік құпияны жария ету» туралы 321-бабы.

«медицина қызметкері» және «фармацевтика қызмекері» туралы түсінік «Халықтың денсаулығы және ҚР денсаулық сақтау жүйесі туралы»

ҚР Кодексінің 1 –бабы 67 және 111 тармақтарында берілген

«медицина қызметкерлері» – бұл кәсіптік медициналық білімі бар және медициналық қызметті жүзеге асыратын жеке тұлғалар;

«фармацевтика қызметкерлері» – фармацевтикалық білімі бар және фармацевтикалық қызметті жүзеге асыратын жеке тұлғалар [Кодекс РК, от 18 сентября 2009 года №193- IV].

Медициналық құқық бұзушылықтарға жол беретін медицина қызметкерлерін арнайы субъект деп тануға болатын айтарлықтай белгілерін атап өтуді жөн деп санаймыз.

Ең басты белгі болып медицина қызметкерінде кәсіби медициналық іспен айналысуға берілген рұқсатнаманың болуы, өйткені рұқсатнаманың болмауы ҚР ҚК қарастырылып отырған баптар бойынша тұлға қылмыстық жауапкершілікке тартылмайды.

Медицина қызметкерін арнайы субъект деп қарастырудың тағы бір маңызды белгісі болып оған еңбек келісім-шарты (жалдамалы жұмысқа тартылған тұлғалар үшін) немесе қоғамдық ашық шарт бойынша (жеке кәсіпкерлер үшін) медициналық көмек көрсетудің арнайы түрін атқаруды жүктеу болып табылады [Гилинский Я., 2005, б. 28-34].

Қарастырылып отырған қылмыстық құқық бұзушылықтар бойынша тұлғаны арнайы субъект деп тануға жоғарыда аталған екі белгілердің міндетті түрде болуы заңды негіз бола алады.

«Заңсыз түсік жасау», «Заңсыз медициналық және фармацевтикалық қызмет және есірткі немесе психотроптық заттарды алуға құқық беретін рецептілерді немесе өзге де құжаттарды заңсыз беру не қолдан жасау», «Жасанды дәрі-дәрмектерді, медициналық мақсаттағы бұйымдарды немесе медициналық техниканы пайдалану» баптары бойынша қылмыстық құқық бұзушы субъекті 16-жасқа толған ақыл-есі дұрыс жеке тұлға болуы мүмкін.

Медициналық құқық бұзушылықтар құрамының элементтерін талдау олардың құрамының құрылуын, объектінің, затының болуын анықтауға, қарастырып отырған қылмыстық әрекеттердің медициналық құқық бұзушылықтарды тергеу барысында анықтау қажет болған жағдайларды анықтау кезінде, объективті және субъективті жақтарының ерекшеліктерін түсінуге мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Борчашвили И.Ш. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан. Особенная часть (том 2). – Алматы: Жеті Жарғы, 2015. – 1120 С.
2. Уголовный кодекс РК от 3 июля 2014 года № 226-V [Электронный ресурс]: Режим доступа – http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575252 (по состоянию на 08.04.2016 г.).
3. Кодекс Республики Казахстан от 18 сентября 2009 года №193- IV «О здоровье народа и системе

ме здравоохранения в РК» [Электронный ресурс]: Режим доступа – http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30479065 (по состоянию на 29.03.2016 г.).

4. Сайлибаева Ж.Ю. Уголовно-правовая характеристика медицинских правонарушений. 09 Февраль 2017 [Электронный ресурс]: Режим доступа – <http://group-global.org/ru/publication/54405-ugolovno-pravovaya-harakteristika-medicinskih-pravonarusheniy> – свободный

5. Утибаев Г.К. Административно-правовые вопросы управления здравоохранением в РК: Дисс... канд.юрид. наук. – Караганда, 1996. – 178 с.

6. Курс уголовного права. Особенная часть. Учебник для вузов / Отв.ред. И.Я.Казаченко, З.А. Незнамова, Г.П.Новоселов. – М.: Изд. Группа ИНФРА-М-НОРМА, 1998. –516 с.

7. Медведева Н.И. Преступления, ставящие в опасность жизнь и здоровье личности в системе преступлений против здоровья: Автореф... канд. юрид. наук. – Ростов- на- Дону, 2004. – 26 с.

8. Рустимова Г.Р. Проблемы борьбы с преступлениями в сфере медицинского обслуживания населения. – Алматы, 1999. – 296 с.

9. Султанова Н.З. Уголовная ответственность за умышленное причинение средней тяжести вреда здоровью: Учеб. пособие. –Алматы, 2002. – 151 с.

10. Калжеков Т. Медико-социальная оценка состояния здоровья сельского населения РК.: Дисс... док-ра мед. наук. –Алматы, 1993. – 485 с.

11. Гасанов Э.Г. Наркотизм: тенденции и меры преодоления (на материалах Азербайджанской Республики). – М.: ЮрИнфоР, 1997. – 272 с.

12. Уголовное право Российской Федерации. Особенная часть. /Под общ. ред. Г.Н.Борзенкова и В.С.Комиссарова. М.: Юрист, 1999. С. 254.

13. Шалагин А.Е. Преступления против здоровья населения: Автореф... дисс... канд.юрид. наук. – Киев, 1990. – 25 с.

14. Закон Республики Казахстан от 10 июля 1998 года № 279-І «О наркотических средствах, психотропных веществах, их аналогах и прекурсорах и мерах противодействия их незаконному обороту и злоупотреблению ими» [Электронный ресурс]: Режим доступа – http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1009806 (по состоянию на 29.10.2015 г.) – свободный

15. Гражданский Кодекс Республики Казахстан от 27 декабря 1994 года [Электронный ресурс]: Режим доступа – http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1006061 (по состоянию на 08.04.2016г.) – свободный

16. Гишинский Я. Понятие преступности в современной криминологий // Предупреждение преступности. – 2005. – №1. – С. 28-34.

УДК.343.2

Максимов С.В.

д.ю.н., профессор

главный научный сотрудник Института проблем развития науки РАН
помощник руководителя Федеральной антимонопольной службы
г. Москва, Российская Федерация**Утаров К.А.**

к.ю.н.

докторант «Всероссийского государственного университета юстиции (РПА Минюста России)»
г.Москва, Российская Федерация
ст. преп-ль кафедры «Уголовного процесса и криминалистики»
Южно-Казахстанский государственный университет им. М.Ауэзова
г.Шымкент, Республика Казахстан

О ЦЕЛЯХ УГОЛОВНОЙ ПОЛИТИКИ В СФЕРЕ КОНКУРЕНЦИИ

Түйін. Бұл мақалада бәсекелестік саласындағы қылмыстық саясат экономикалық бәсекелестік саласындағы қылмысқа қарсы күресті мемлекеттік басқару ретінде қарастырылады.

Түйінді сөздер: қылмыстық саясат, бәсекелестік, картельдер, экономикалық қылмыстар.

Резюме. В данной статье рассматриваются уголовная политика в сфере конкуренции как государственное управление борьбой с преступностью в сфере экономического соперничества.

Ключевые слова: уголовная политика, конкуренция, картели, экономические преступления.

Summary. This article examines the criminal policy in the field of competition as the state management of the fight against crime in the field of economic competition.

Keywords: criminal policy, competition, cartels, economic crimes.

Уголовная политика обычно рассматривается как неотъемлемая часть политики вообще. По Аристотелю политика (от др.-греч. πολιτική – государственная деятельность) представляет собой искусство и одновременно умение (науку) государственного управления, основной целью которого является достижение общего блага, привитие гражданам высоких нравственных качеств, в том числе, чувства справедливости [Аристотель. Политика, 1983, с. 376].

Современное понимание уголовной политики как сложной государственной функции, включающей как собственно уголовно-правовую политику, так и уголовно-процессуальную, пенитенциарную, оперативно-розыскную и криминологическую (политику предупреждения преступности некарательными средствами) политики формировалось под значительным влиянием трудов Ф. фон Листа, Г.Тарда, Э.Ферри, А. Принса [Ф. фон Лист, 1895. 142 с]. Уже в начале XX в. С.К. Гогель рассматривал уголовную политику как учение, по сути, о всех существующих мерах борьбы с преступностью [Гогель С.К., 2010, с. 1,2,62]. В отечественной науке эта традиция постепенно оформилась в общую теорию уголовной политики в 1970-1980-х гг. (В.Н. Кудрявцев, Г.М. Миньковский, Л.Д. Гаухман, Э.Ф. Побегайло, П.Н. Панченко и др.) [В.Н. Кудрявцев, А.М. Яковлев, 1982, с. 16]. Такое понимание уголовной политики, на наш взгляд, не нарушает представления о единстве ее карательно-превентивной природы. Напротив, обязывает пом-

нить об опасности забвения о системном содержании уголовной политики.

Если основываться на преобладающих в конкурентном праве взглядах на сущность конкуренции, то *уголовную политику в сфере конкуренции* целесообразно рассматривать как *государственное управление борьбой с преступностью в сфере экономического соперничества*, т.е. соревнования:

1) субъектов рыночных отношений за лучшие условия и результаты коммерческой деятельности, т.е. деятельности, основной целью которой является получение *прибыли (первая точка зрения)*;

2) любых «хозяйствующих субъектов, при котором самостоятельными действиями каждого из них исключается или ограничивается возможность каждого из них в одностороннем порядке воздействовать на общие условия обращения товаров на соответствующем товарном рынке» – п. 7 ст.4 Федерального закона «О защите конкуренции» [Федеральный закон от 26.07.2006 № 135-ФЗ], (*вторая точка зрения*, отражающая позицию законодателя применительно к целям защиты конкуренции).

Для получения правильного ответа на вопрос о том, каковы цели уголовной политики в сфере конкуренции важно учитывать принципиальные различия понятий «преступления, совершаемые в сфере конкуренции» и «преступления против конкуренции».

Первое, по нашему мнению, включает, в

сущности, *любые виды* преступлений, которые совершаются в связи с соперничеством хозяйствующих субъектов ради получения скорейшей и наивысшей прибыли в экономическом смысле этого понятия.

На сегодня УК РФ предусматривает ответственность, по меньшей мере, за *80 видов преступлений, которые нередко совершаются в связи с соперничеством хозяйствующих субъектов для получения прибыли [прим.авт]*. Большинство из рассматриваемых видов преступлений обладает специфической латентностью, т.е. свойством быть «невидимыми» для официальной уголовной статистики как преступления, связанные с конкуренцией. Эта особенная латентность обусловлена тем, что ни уголовное, ни уголовно-процессуальное, ни оперативно-розыскное законодательство не ставят, да и не могут по понятным причинам ставить перед следователем (дознавателем) вопрос о выявлении именно антиконкурентной (монопольной) мотивации этих преступлений. Согласно одному из общих правил квалификации преступлений выявлению и доказыванию подлежат лишь те признаки состава преступления, которые прямо указаны в тексте уголовного закона.

В этой связи становится понятным, почему *официальный мониторинг* преступности в сфере конкуренции *не осуществляется*. Неофициальный мониторинг (включая немногочисленные диссертационные исследования) носит выборочный, элементарный, несистематический характер [Следь Ю.Г., 2007, с. 26].

В отличие от преступлений, совершаемых в сфере конкуренции, преступления *против конкуренции*, на наш взгляд, представляют собой уголовно наказуемые деяния, направленные на ограничение (в том числе полное, временное или окончательное) уничтожение легальной, т.е. отвечающей требованиям законодательства (в широком значении этого понятия) конкуренции.

На 1 мая 2018 г. в УК РФ был криминализован только один вид преступлений *против конкуренции* – *ограничение конкуренции путем заключения, между хозяйствующими субъектами-конкурентами ограничивающего конкуренцию соглашения (картеля), запрещенного в соответствии с антимонопольным законодательством РФ, если это деяние причинило крупный ущерб гражданам, организациям или государству либо повлекло извлечение дохода в крупном размере* (ст.178 УК РФ).

По данным Судебного департамента при Верховном Суде РФ в 2015 – 2017 г. по ст.178 УК РФ не было осуждено ни одного лица, [<http://www.cdep.ru>] что можно считать классическим примером «запаянной криминологической воронки», когда несмотря на значительную распространенность этого общественно опасного явления обвинительные приговоры по соответствующей

категории уголовных дел практически не выносятся, т.е. уголовная ответственность не наступает.

Так, по данным А.Ю. Кинева и О.П. Франкевич в 2014 г. ФАС России было вынесено 173 решения о признании картелями соглашений между хозяйствующими субъектами-конкурентами, по которым МВД России было возбуждено 6 уголовных дел по ст. 178 УК РФ, из лишь 1 (!) было направлено в суд [Кинев А.Ю., Франкевич О.П., 2017, с. 160]. В 2016 г. ФАС России было возбуждено более 300 дел о картелях. За 1 год число выявленных картелей возросло более чем на 18%, в том числе на торгах – на 28,4%. Только в сфере строительства в 2016 г. при проведении 140 аукционов в 50 субъектах РФ были выявлены признаки картелей на сумму около 7 млрд руб. Таким образом, незаконный доход в среднем по 1 аукциону составлял около 50 млн. руб., из чего следует, что даже в случаях, когда картель создавался для участия в одном аукционе, средний размер незаконного дохода соответствовал объективному криминообразующему критерию основного состава преступления, предусмотренного ст. 178 УК РФ.

По оценке А.П. Тенишева – начальника Управления ФАС России по борьбе с картелями, суммарный ущерб от всех картелей в 2016 г. мог достигать 1,5-2% валового внутреннего продукта [Тенишев А.П., с. 440].

Среди целей уголовной политики в сфере конкуренции (равно как и среди целей уголовной политики вообще) важно различать идеальные *цели* (конечные и промежуточные), понимаемые как наилучшие желаемые результаты, к которым нужно стремиться независимо от того можно ли их достичь когда-либо или нет, и *реалистичные цели* (конечные и промежуточные), которые могут быть достигнуты на деле посредством правильной организации государственного управления и при благоприятном стечении обстоятельств.

В качестве *конечной идеальной цели* уголовной политики в сфере конкуренции следует, по-видимому, рассматривать *предупреждение 100% преступлений*, совершаемых физическими лицами в связи с соперничеством хозяйствующих субъектов за получение скорейшей и наивысшей прибыли.

Промежуточной идеальной целью той же политики, на наш взгляд, может быть признано *достижение неотвратимости уголовной ответственности за каждое преступление в сфере конкуренции* (включая преступления против конкуренции), т.е. состояния, когда все физические лица, виновные в совершении таких преступлений, несут уголовную ответственность.

Названные виды целей уголовной политики в сфере конкуренции, по нашему мнению, *не только недостижимы на практике, но и не*

осознаны в необходимой мере ни законодателем, ни правоприменителями. Тем не менее, важность такого осознания трудно переоценить, поскольку оно является первой предпосылкой для формулирования реалистичных целей уголовной политики.

Законодателями разных стран (в том числе России) в разные периоды истории предпринимались попытки достичь неотвратимости уголовной ответственности, которые почти никогда не удавалось реализовать в сколько-нибудь значительном масштабе. Л.Н. Гумилевым была описана практика массовых казней чиновников в Китайской империи I века за коррупционные преступления, которая распространялась также на их родственников и, как известно, не принесла ожидаемых благих результатов [Гумилев Л.Н., 1992, с. 25]. И по сей день в Китае казнят много чиновников без заметного устойчивого успеха. Рядом исследований (в частности, проводившимися в нашей стране проф. М.М.Исаевым в 1920-хх гг., проф. А.И.Марцевым – в 1960-1970-х гг., одним из авторов – в 1980-1990-х гг.) [Марцев А.И., Максимов С.В., 1989, с. 43] был зафиксирован феномен готовности значительной части людей совершить преступление даже при полной уверенности в неизбежности наказания. До настоящего времени государству не удавалось найти эффективное средство самоосуждения каждым человеком самого себя в момент появления мысли о преступлении, не говоря уже о средстве, которое бы исключало само возникновение такой мысли.

Таким образом, возможности уголовной политики, включая все известные средства предупреждения преступлений, по-видимому, ограничены тем, что нельзя исправить или предупредить никакими средствами государственного влияния – *несовершенством духовной природы человека*.

Реалистичная конечная цель уголовной политики в сфере конкуренции, по нашему мнению, заключается в формировании *массового неприятия (отрицания) уголовно-наказуемых способов соперничества хозяйствующих субъектов ради получения прибыли, в том числе посредством создания картелей*.

На практике это означает, в частности, фактическое устранение доминирования картелей на всех уровнях и во всех секторах экономики. В качестве *реалистичной промежуточной цели* той же политики может быть провозглашено *снижение реального числа преступлений, совершаемых в сфере конкуренции и против конкуренции*.

Для воплощения *реалистичных целей уголовной политики в сфере конкуренции*, на наш взгляд, потребуются сформировать условия для:

- постепенной трансформации карательно-превентивной модели уголовной политики в превентивно-карательную модель;
- роста духовно-нравственной мотивации предпринимательской активности;

- добровольного (естественного) отказа от идеологии поощрения непрерывного роста материального потребления.

Последняя задача представляется нам не очередным подобием утопии, а длительным и болезненным этапом в развитии цивилизации, которая будет вынуждена найти решение данной задачи для того, чтобы не исчезнуть.

Очерк истории криминализации посягательств на интересы конкуренции

Уголовная ответственность за посягательства на установленный порядок конкуренции в России, по-видимому, впервые была введена Уложением о наказаниях уголовных и исправительных 1845 г. в ст. 1130 гл. II «О нарушении постановлений для обеспечения народного продовольствия» отд. Второго «О противозаконных действиях для перекупа и непомерного повышения или понижения цены на жизненные припасы» разд. VIII «О преступлениях и проступках против общественного благоустройства и благочиния», в которой устанавливалась ответственность за «оптовый скуп предметов продовольствия на торгах прежде установленного на то времени» [Уложение о наказаниях уголовных и исправительных, 1845. с.463]. В ст. 1615 того же Уложения (гл.XIII «О нарушениях Уставов Торговых») предусматривалась ответственность за «стачку торговцев или промышленников для повышения цены не только предметов продовольствия, но и других необходимой потребности товаров или непомерного понижения этой цены, в намерении стеснить действия привозящих доставляющих эти товары, а через то препятствовать и дальнейшему в большем количестве привозу оных» [Указ.ист. с. 640], а в ст.1619 той же главы названного Уложения – за склонение иных лиц подарками, обещаниями или иным образом не участвовать в торгах при продаже недвижимого или движимого имущества с публичных торгов или при торгах подрядов, поставок или откупов [Указ.ист. с. 642].

Аналогичная норма была воспроизведена в ст. 242 Уголовного уложения 1903 г., согласно которой «торговец или промышленник, виновный в чрезмерном поднятии цены на предметы продовольствия или иные предметы необходимой потребности по соглашению с другими торговцами этими предметами или промышленниками» [Анисимова В.П., 1903. с.90].

В новейшее время необходимость уголовно-правовой защиты конкуренции была признана законодателем в начале 1990-х гг. в связи с возвратом страны к рыночному укладу экономики после принятия Закона РФ от 22 марта 1991 г. № 948-1 «О конкуренции и ограничении монополистической деятельности на товарных рынках» [Ведомости СНД и ВС РСФСР. 1991. №16. стр. 499]. В соответствии с данным законодательным актом в 1992 г. в УК РСФСР 1960 г. была включена ст. 175¹ «Нарушение антимонопольного законодательства», а в 1993 г. – ст. 154³ «Незаконное повышение или поддержание

цен», которые неоднократно изменялись в связи с изменениями Закона РФ от 22 марта 1991 г.

Статья 175¹ УК РСФСР предусматривала ответственность должностных лиц органов власти, управления или хозяйствующих субъектов за невыполнение законных предписаний Антимонопольного комитета РФ, если они в течение года подвергались административному взысканию за те же действия. Статьей 154³ УК РСФСР было криминализировано «незаконное повышение или поддержание цен, совершенное в результате монополистической деятельности путем создания препятствий доступу на рынок другим хозяйствующим субъектам, либо изъятия товаров из обращения, либо сдерживания их от реализации, либо другого устранения от потребителей». Данная статья весьма неполно и неоднозначно определяла наиболее опасные формы монополистической деятельности, устанавливая уголовную ответственность не только для должностных, но и для других лиц, действующих от имени хозяйствующих субъектов или государственных органов. Борьба с указанными деяниями (как и с другими хозяйственными преступлениями) в 1990-е гг. в силу правовых и организационных недостатков была малоэф-

фективной.

Уточненные базовые положения уголовной ответственности за посягательства на порядок конкуренции при осуществлении экономической деятельности законодатель закрепил в ст. 178 «Монополистические действия и ограничение конкуренции» УК РФ, вступившего в силу с 1 января 1997 г. К числу подлежащих уголовному преследованию форм монополистических действий и ограничения конкуренции были отнесены: 1) раздел рынка, 2) ограничение доступа на рынок, 3) устранение с него других субъектов экономической деятельности, 4) установление или 5) поддержание единых цен.

В первоначальной редакции в ч. 1 ст. 178 УК РФ, с одной стороны, были указаны лишь отдельные формы монополистических действий и ограничения конкуренции, а с другой – состав преступления был сформулирован как формальный, т.е. *наступление каких-либо общественно опасных последствий не являлось обязательным признаком оконченного преступления*. Тем самым законодатель определил предпосылки для пресечения отдельных форм монополистической деятельности на ранних стадиях их реализации.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Аристотель. Политика // Сочинения: В 4-х т. Т. 4. М.: Мысль, 1983. С. 376–644.
2. Лист Франц ф. Задачи уголовной политики, в изложении Бориса Гурвича. С. – Петербург. Типо-Литография К.Л. Пентковского, 1895. 142 с.; Принс А. Преступность и репрессия. Пер. под ред., с предисл. В.В. Пржевальского. М.: Изд-во: Кн. маг. Гросман и Кнебель, 1898. 228 с.
3. Гогель С.К. Курс уголовной политики в связи с уголовной социологией. СПб.: Юрид. кн. скл. «Право», 1910. С.1, 2, 62.
4. Основания уголовно-правового запрета. Криминализация и декриминализация / отв. ред. В.Н. Кудрявцев, А.М. Яковлев. М.: Наука, 1982. С.16.
5. Федеральный закон от 26.07.2006 № 135-ФЗ (ред. от 29.07.2017) «О защите конкуренции» // Собрание законодательства РФ. 31.07.2006. № 31 (1 ч.). Ст. 3434.
6. Систематика этих преступлений будет рассмотрена позже – прим.авт.
7. Следь Ю.Г. Уголовно-правовая защита от недобросовестной конкуренции: Автореф: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Ижевск, 2007. 26 с.
8. Отчет о числе осужденных по всем составам преступлений Уголовного кодекса Российской Федерации. Форме №10-а // <http://www.cdep.ru>. Дата обращения: 1.05.2018.
9. Кинев А.Ю., Франкевич О.П. Административно-правовые аспекты защиты конкуренции // Картели и иные антиконкурентные соглашения. Проблемы предупреждения, пресечения, административной и уголовной ответственности. Под ред. И.Ю.Артемова и А.Г. Лисицына-Светланова. М.: Научный совет РАН по проблемам защиты конкуренции, ФАС России – Филиал УМЦ ФАС России, 2017. С.160.
10. Тенишев А.П. Практика ФАС России по делам о картелях и иных антиконкурентных соглашениях: события 2016 года и планы на 2017 год // Картели и иные антиконкурентные соглашения. Проблемы предупреждения, пресечения, административной и уголовной ответственности. С.440-441.
11. Гумилев Л.Н. От Руси к России. М., 1992. С.25.
12. Марцев А.И., Максимов С.В. Общее предупреждение преступлений и его эффективность. Под ред. М.И.Ковалева. Томск: Изд-во Томского гос. ун-та, 1989. С.43.
13. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. С-Петербург: Тип. 2 отделения собств. е. и. в. канцелярии, 1845. с.463.
14. Указ.ист. с. 640.
15. Указ.ист. с. 642.
16. Новое уголовное уложение, выс. утв. 22 марта 1903 г.: С прил. предм. алф. указ. Неофиц. изд. – Санкт-Петербург: кн. маг. В.П. Анисимова, 1903. с.90.
17. Ведомости СНД и ВС РСФСР. 18.04.1991.№ 16.стр. 499.

Мейркулова Г.Д.

з.ғ.к., доцент, аға оқытушысы

«Қылмыстық құқық және криминология» кафедрасы

М.Әуезов атындағы ОҚМУ

Битұрсын Ғ.Ш.

Шу университетінің проректоры

Алимбеков Е.Т.

М.Әуезов атындағы ОҚМУ магистранты

ОТБАСЫЛЫҚ-ТҰРМЫСТЫҚ ҚАТЫНАСТАР САЛАСЫНДАҒЫ ҚЫЛМЫСКЕРЛІКТІ АЛДЫН-АЛУ ШАРАЛАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ

Түйін. Бұл мақалада отбасы-тұрмыстық қатынастар саласындағы немесе отбасының бұзылуына бейім құқық бұзушылықтар қаралады, тәрбие үшін маңызды мәнге ие және, әрине, мұндай шара адамның құқықтары мен мүдделерін дұрыс қалыптастыруға және тұрмыстық жағдайда қылмыстық әрекетке жол бермеуге ықпал етуі тиіс. Бұдан басқа, әр түрлі азаматтың отбасы мүшелерін ұрып-соғу, азаптау, азаптау және ұрып-соғу мақсатында онымен тәрбие жұмысын жүргізу.

Түйінді сөздер: тәрбие, қылмыстық, отбасы.

Резюме: В данной статье рассматривается правонарушения в сфере семейно-бытовых отношений или склонными к порче семьи, имеет важное значение для воспитания, и, конечно же, такая мера должна способствовать правильному формированию прав и интересов человека и недопущению преступной деятельности в бытовых условиях. Кроме того, в целях предупреждения побоев, пыток, пыток и избиений членов семьи разного гражданина проводить с ним воспитательную работу.

Ключевые слова: воспитание, преступность, семья.

Summary: This article deals with offenses in the sphere of family and domestic relations or prone to spoiling the family is important for education, and, of course, such a measure should contribute to the correct formation of human rights and interests and prevent criminal activity in domestic conditions. In addition, in order to prevent beatings, torture, torture and beatings of family members, it is necessary to conduct educational work with the citizen.

Keywords: upbringing, crime, family.

Біздің мемлекеттің әлеуметтік құрылысы мен нақты аумақтағы ерекшелігі халықтың орналасуы тұрмыстық жағдаймен нақты аудан, облыс, елдімекен адамдарының жұмыспен қамтамасыз ету керектігі оның ішінде жасөспірімдер мен зейнеткерлер басқада контингенттерді өмірде қандайда жеке басына келеңсіз жағдай (жолы болмау, сәтсіздік немесе т.б.) олардың сондай күйге түсуінің толағатты өмірінде зұлымдықтың пайда болуының салдарынан жақындарына отбасы мүшелеріне өзінің сәтсіздігінің салдарынан кек алуы ниетінің өршуі үнемі отбасында жан-жал шығарып, қала бере жақындарын ұрып-соғуы жиі орын алуы [Қылмыстық кодексі, 2015, б. 63].

Мұндай жағдайларға байланысты көптеген отбасылық-тұрмыстық қатынастар саласындағы қылмыстар жұмыс уақытында орын алу себебі жұмыста қатаң тәртіптің болмауы, жұмыс кезінде жұмысшыларды үнемі міндетті түрде қадағаланбауы жұмыста болмауы талаптың жоқтығы салдарынан отбасылық-тұрмыстық қатынастар саласындағы қылмыстардың жиі орын алып

отырғанына куәміз.

Отбасылық-тұрмыстық қатынастар саласындағы қылмыскерлікті зерделеп алдын алуда нәтижелі болу үшін отбасында үнемі жан-жал шығарушы азаматтармен тәрбиелік іс-шара өткізу олардың тұрғылықты жерімен демалыс орнында жүргізіп тұруы өзінің оң нәтижелі болуы мүмкін [Алауханов Е.О., Криминология, 2010, б.48].

Сонымен қатар ондай азаматтармен жұмыс жасайтын ұжымдарда еңбек тәртібін қатаң түрде қадағалануы мемлекеттік органдармен қоғамдық ұйымдардың тәрбиелік мәні бар іс-шаралардың ықпалды болды.

Ал акимяттар аталмыш бағыттағы жүйелі жұмыс жүргізуді жалпы қоғамдық бірлестіктермен біріге отырып кешенді түрде жүргізілсе қандайда бір жүйелілік тәсілді қолданса.

Тұрмыстық жағдайдағы қылмыскерлікті зерделеуде қоғамдығы қандайда бір ситуацияларын күшейтіп, жұмыс ұжымдарындағы қандайда тәрбиелік идеяларды ұйымдастыру жолдарын қолдау жасау.

Бұл орайда отбасылық-тұрмыстық қатынастар саласындағы құқықбұзушылыққа жақын немесе отбасында жан-жал шығаруға бейім азаматтармен тәрбиелік мәні бар жұмыс жүргізу, әрине мұндай шара адам құқықтары мен мүддесін дұрыс қалыптастырып оны тұрмыстық жағдайда қылмыстық әрекетке жол бермеу дұрыс жолға қойып азаматтардың жеке мүддесіне қолсұқпау [Абельцев С.Н., 2004, б. 50].

Сонымен қатар жан-жал шығарушы азаматтың отбасындағы мүшелерін ұрып-соғуына, қинау, азаптауына алдын-алу мақсатта онымен тәрбиелік мәні бар жұмысты жүргізу және ол азаматқа қатысты қандайда бір күш көрсету арқылы қылмысты алдын-алу немесе сондай жолмен шешудің тиімсіз екені белгілі.

Отбасылық-тұрмыстық қатынастар саласындағы қылмыскерлікті зерделеудің өзі әр түрлі кезеңі мен Отбасылық-тұрмыстық қатынастар саласындағы қылмыскерлікпен күресуді ұйымдастыру кезеңі арасында Отбасылық-тұрмыстық қатынастар саласындағы жалпы аталмыш қылмыскерліктің дитерминация мен себептілігін айқықтауда бірінші кезеңіде міндетті түрде болатыны анық [Игошев К.Е., 1999, б. 71].

Жалпы отбасылық-тұрмыстық қатынастар саласындағы қылмыскерлік түр-түрімен, яғни дене-жарақаты, денсаулыққа әр түрлі дәрежеде зиян келтіру, көп жағдайда отбасындағы мүшелерінің бірін себепті түрде жан-жалдасу кезінде немесе қандайда жағдайларды пайдалана отырып қинау, азаптау одан қала бере өлтіруге дейін жеткізу жағдайларыда орын алатына кездеседі.

Аталмыш нақты жағдайларда пайда болуын жан-жақты түсіндіріп беретін қандай да бір жалпы, біріншіден зерделеуде «негізгі», «басты» себептер жоқ. Қандай кезең болса да барлық уақыт пен мезгілде немесе халықтардың тұрмыстық жағдайда қылмыскерлігінің ортақ ұғымы-анықтамасы болмаған екен. Қандай да бір «себептердің әмбебап каталогі немесе тізімі» жасау да мүмкін емес екендігі туралы көптеген заңгер ғалымдар өз пікірлерін айтқан және әлі де болса қылмыскерлікті зерделеуде дәл сондай көзқарастардың қалыптасуыда сол болса керек [Михайлова О.Ю., 1996, б. 40-42].

Тұрмыстық жағдайдағы қылмыстылықты зерделеуде осы қылмыстың себептеріне аса мән-жағдайын ескермеу немесе ол жайында аса қолданбау соңғы уақытқа дейін Қазақстан мемлекетінде тұрмыстық жағдайда қылмыстылықтың зерделеуде криминологияда да орын алған мен баса жөнінде қарастырылмаған.

Мемлекетіміз егеменділігін алғанан кейін соңғы кезде криминологияда тұрмыстық жағдайда жасалатын әдебиеттерде неғұрлым аз қарастырылған, отбасылық-тұрмыстық қатынастар саласындағы қылмыскерлікті туындататын әдеттегі мән-жайлар туралы мәліметтер тіптен аз зерделенген.

Бірақ өзінің әр түрлі көрінісінде және үйлесімінде бұл мән-жайлар отбасылық-тұрмыстық қатынастар саласындағы қылмыстар сан алуан түрін туындатуы, онын сапалық және сандық сипаттамаларын әр түрлі анықтауы мүмкін. Сондықтан да әр түрлі ауыл, көше, қалада тұратын адамдардың нақты өмір тірлігінің жағдайын, сол жағдайлардың өзгеруін, сондай-ақ отбасылық-тұрмыстық қатынастар саласындағы қылмыстық әрекеттер тұрмыстық-отбасылық жағдайда қылмыстың орын алуы жөнінде соған дейінгі жай-күйін әр уақытта кезеңдерде анализ талдау керек [Зуйков Г., 1997, б. 33].

Қылмыстылықты зерделеуде әуелі қандай да бір мән-жайдың қылмыстық іс-қимылмен байланысын жалпы көрсетіп қанақою емес, нақты соған байланыстың сипатын айқындаудың да маңызы өте зор.

Мысалы қандайда қылмыстылықты зерделеуде өзінің қандай нақты көріністерінде, сонымен қатар қылмыстылыққа байланысты, қандай өзге факторлармен себептердің жиынтығында және қандай жағдайларда, қандай мән-жай қылмыстық іс-қимыл жөнінде айтылған жөн.

Сонымен қылмыстылықты зерделегенде ғана орын мен уақыттың нақты жағдайларын ескеріп, тұрмыстық-отбасылық алдын алу шараларын мақсатты-мәнді әзірлеуге мүмкіндік туады [Ильяшенко А.Н., 2011, б. 14-15].

Отбасылық-тұрмыстық қатынастар саласындағы қылмыскерлікті зерделеуде дитерминациясы мазмұны, сонымен қатар оның процестері мен зерделеубарысында яғни, «детерминдеу» ұғымы туынды анықтаманың бар екенін ескеру керек. Отбасылық-тұрмыстық қатынастар саласындағы қылмыстылықтың зерделеудепроцесі яғни, жүйелі түрдегі байланыстардың сан алуан түрлі нысандары мен формаларыда өте күрделі болып олар бір-бірімен өзара әрекеттесуі болып табылады.

Ол дегеніміз жалпы жағдай-күйдің және өзгелердің тек қандайда себептілікке ғана емес, яғни, сонымен қатар функционалдық, статистикалық, талдауларға да байланыстарының бар екенін естен шығармау керекпіз [19.6.27].

Отбасылық-тұрмыстық қатынастар саласындағы қылмыстылықтың зерделеуде функционалдық тәуелділік объективтік сәйкестікті, өмір сүрудегі параллелизмді және үшінші факторға тәуелді болуы мүмкін екі фактордың өзгергіштігін көрсетеді.

Мысалы, жұмыссыздықтың көбеюі, бос азаматтардың бірігіп қыздерін қанағаттандыру үшін ішімдік ішу, жанжал шығаруы немесе отбасылық-тұрмыстық қатынастарда бұзақылыққа бару, ішімдікке жақын адамың санысының төмендеуіне әкеліп соқтыратыны анық [Михайлова О.Ю., 1996, б. 82].

Ішімдік ішіп отбасында тұрмыстық жағдайда жан-жал шығару, тұрақты жұмысы жоқ адамда

сондай өмір сүруге әбден дағдыланып, мінез құлқының өзгеруі психологиясының азғындауға әкеліп соқтыруы немесе отбасылық-тұрмыстық қатынастар саласындағы ұрыс керістің әсерінен өмір сүру деңгейі мен рухани азғындауы, имандылығының төмендеуі мен отбасылық-тұрмыстық қатынастар саласындағы қылмыстылықтың көбейіп ұлғаюының өзара себептік емес функционалдық байланыста болады.

Осы екі құбылыс та жұмыссыздықтан, бос уақытты дұрыс пайдаланбаудан немесе рухани адамгершіліктен жұрдай болып, азғындаудан туындайтын жағдай.

Ғылыми талдаулар бойынша статистикалық байланыста бір фактордың таралу сипатының өзгеруі, екінші фактордың өзгеруіне әкеліп соғады.

Мысалы, қоғамдағы жұмыстың болмауы, адамдар арасында ішімдік ішетін ортаның көбеюі немесе санының ұлғаюына қарай отбасылық-тұрмыстық саласындағы қылмыстылықтың санының өсуі [Зуйков Г.Г., 1997, б.137].

Бүгінгі таңда отбасылық-тұрмыстық қатынастар саласындағы қылмыскерлігінің және жұмыс істемегендер мен қандайда болсын орта немесе жоғары білімі жоқ қылмыскерлігінің арасындағы жоғары корреляциялық коэффициенті анықтап отыр. Ал, аймақтарда ішімдікке жақын ерлі-зайыптылар отбастары немесе үнемі бірге араласатын орта, көрші сияқты, оның ішінде қылмыс жасайтындардың белгілі бір жұмыспен тірлікпен айналыспайтындығын көрсетеді.

Жалпы мұндай отбасылық-тұрмыстық қатынастар саласындағы қылмыстылық неге орын алып жатыр ол жағдай неге болады, ол сол ішімдік ішетін отбасылар, ерлі-зайыптылар, достар, көршілер мен немесе жұмыссыздардың өз позицияларына байланысты ма, мұнын бәрі отбасылық-тұрмыстық қатынастар саласындағы қылмыскерлік пен қалай байланысты бұл дегеніміз терең талдауды керек ететін мәселелер екені анық.

Мысалы, отбасылық-тұрмыстық қатынастар саласындағы қылмыстылық саны басым қаладағы жеке пәтеде тұрушылар мен адамдардың көп шоғырланған жерлері ішімдік көп ішілетін аулада басқосулардың салдарынан дос, көршілерінің ортасында тундайтын жанжалдың

ықпалынан орын алатын қылмыстар.

Отбасылық-тұрмыстық қатынастар саласындағы қандай да бір басқа құбылыспен немесе процеспен тара бапланыстық фактісін айқындауды жеткіялікті деп санауға болмайды [Ильяшенко А.Н., 2011, б.25-26].

Одан кейін қылмыстылықтың өзара байланыстың сипатын анықтап тұру керек яғни, диалектикалық детерминизм тұжырымдамасында универсалды өзара әрекеттестік принципі негізге алынатын принциптердің бірі болып табылады. Өзара әрекеттестікке сілтеме жасай салу еш нәрсе де бермейді.

Оның тараптарын, оны жүзеге асыру процесін талдау, сондай-ақ өзара әрекеттесудің тараптары қалай өзгертіндігіне баға беру керек [Алауханов Е.О., 2005, б.25-26].

Сонымен, криминологияда тұрмыстық жағдайдағы қылмыстылықтың алдын-алу жөнінде «ұру-сабауға» жаңа ұғым беріп, 109-баптың 1-бөлігіне диспозициясын өзгертуді ұсынады:

1) Ұру-сабау, яғни жәбірленушіге күш көрсету арқылы тәнге психикаға күйзеліс келтіру мақсатында тұрмыстық жағдайдағы әрект жасау немесе әрекетсіздік көрсету, сондай-ақ осы Кодекстің 106-108-баптарында көрсетілген салдарға алып келмейтін ұзақ уақыт күйзеліске түсіру, – жазаланады.

Жалпы тұрмыстық жағдайда «келемеждеу» және «қинау» ұғымдарын камтиды деген пікірін ескеріп ҚК-нің 108-бабы 2-бөлігі «г» тармағын, 110-бабы 2-бөлігінің «в» тармағын өзгерткен жөн болар еді:

Жәбірленушіге қатысты аса қатыгездікпен, ұрып-соғу немесе туыстық ерлі-зайыпты жағдайын пайдалана отырып үнемі қинау жолмен жасалса, сондай-ақ адамның дәрменсіз екендігін айыпты біле тұра, әдейі жасаса, – жазаланады».

Саралаушы белгі деп денеге жарақат салудың тәсілі ретінде соққыға жыққан немесе өинауды енгізу туралы мұндай ережені Т.Г. Даурова да ұсынған болатын. Бірақ ол ұсыныс қолдау таппады [Алауханов Е.О., 2005, б.70].

Тұрмыстық жағдайдағы қылмыс жасаудың бір тәсілі болып табылатын ұрып-соғу жайында болғандықтан саралаушы редакциясын өзгерткен дұрыс деп санайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі – Алматы. Юрист, 2015.
2. Алауханов Е.О. Криминология. Учебник. – Алматы: 2010. С.224.
3. Абельцев С.Н. Побои истязания проблемы криминологии // Под ред. Г.А.Аванесов. 2004. С.5. г
4. Игошев К.Е. Психология преступных проявления ; среди молодежи. – М., 1999. -С.74.
5. Михайлова О.Ю. Проблемы жестокости криминальной психологии: Дисс. ... канд. психол. н 19.00.01 -М, 1996.-Сб.
6. Зуйков Г.Г. Поиск преступников по признакам. -1997.-С.14.
7. Ильяшенко А.Н. Преступность несовершеннолетнего женского пола. – Воронеж, 2011. – С.15.
8. Алауханов Е.О. Проблемы предупрежде корыстно-насильственных преступлений. Санкт-Петербург, 2005.-с. 211.

Мирзакулова Б.А.

аға оқытушы

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

Джумадилов Б.Д.

аға оқытушы

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

Ақшабай Майра Бақытжанқызы

оқытушы

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

ҚЫЛМЫСТЫҚ СОТ ӨНДІРІСІНДЕГІ ІС ЖҮРГІЗУШІЛІК КЕЛІСІМ ЖАСАУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕХАНИЗМДЕРІН ЕНДІРУДІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін. Процестік келісім институты қылмыстық іс жүргізу заңнамасында маңызды және маңызды жаңалық болып табылады. Айыпталушылардың (күдіктілердің) кінәсін мойындау туралы келісімдер институты Сот және құқық қорғау органдары жұмысының тиімділігін арттыру, сондай – ақ бірқатар басқа да міндеттерді шешу үшін Қазақстанның қылмыстық сот ісін жүргізуде өзгерістерді енгізудің қазіргі заманғы үрдістерімен тығыз байланысты, атап айтқанда экономикалық аспект-мемлекеттік бюджеттен қаражат шығынының айтарлықтай азаюына әкеп соғады; қылмысты тергеу және сот талқылауы процесін жеделдету; күдіктінің немесе айыпталушының сот төрелігімен ынтымақтастығы қылмысты тиімді ашуға көмектеседі және құқық қорғау органдарына айтарлықтай көмек көрсетеді.

Түйінді сөздер: келісім, кінәні мойындау туралы мәміле, ынтымақтастық туралы келісім, сот төрелігімен мәміле, процесстік келісім

Резюме. Институт процессуального соглашения является немаловажной и существенной новацией в уголовном процессуальном законодательстве. Институт соглашений о признании вины обвиняемым (подозреваемым) тесно связан с современными тенденциями внедрения преобразований в уголовном судопроизводстве Казахстана для повышения эффективности работы судебных и правоохранительных органов, а также решения ряда других задач, а именно экономический аспект – влечет к значительному уменьшению траты средств из государственного бюджета; ускорение процесса расследования преступления и судебного разбирательства; сотрудничество подозреваемого или обвиняемого с правосудием помогает эффективно раскрывать преступления и оказывает значительную помощь правоохранительным органам.

Ключевые слова: соглашение, сделка о признании вины, соглашение о сотрудничестве, сделка с арбитражем, процессуальное соглашение.

Summary. An institute of judicial agreement is a not insignificant and substantial innovation in a criminal judicial statute. The institute of agreements about confession of guilt a defendant (suspected) is closely related to the modern tendencies of introduction of transformations to the criminal trial of Kazakhstan for the increase of efficiency of work of judicial and law-enforcement bodies, and also decision of row of other tasks, namely economic aspect – draws to considerable reduction of spending of facilities from the state budget; acceleration of process of investigation of crime and judicial trial; collaboration suspected or accused with a justice helps effectively to expose crimes and renders a considerable help to law enforcement authorities.

Keywords: agreement, plea agreement, cooperation agreement, arbitration agreement, procedural agreement.

Қазақстан Республикасының қылмыстық іс жүргізу құқығы жүйесіне Америка Құрама Штаттары және өзге де батыс мемлекеттерінің қылмыстық сот төрелігі саласының тәжірибесінде кеңінен қолданыста әрекет етіп келе жатқан қылмыстық процесте диспозитивтілік бастауларға негізделген айыпталушымен кінәні мойындау арқылы келісімге келу тұрғысынан жеңілдету мен жеделдетуге бағытталған, сондай-ақ

өзара тиімділік тұрғысында ынтымақтастық жасау арқылы қылмыстарды ашуды көздейтін процестік келісім институтының теориялық мәселелері мен заңнамалық жетілдіру сұрақтары зерттеліп, сараланған. Бүгінгі күні қылмыстық іс жүргізу заңнамасын реформалау аясында отандық қылмыстық сот өндірісіне «процестік келісім» (іс жүргізушілік келісім) институты енгізілді.

Қылмыстылықтың өсу жағдайында қылмы-

стық процесте айыпталушымен келісімге келу арқылы процессуалдық нысанды жеңілдету мен жеделдету, қылмыстарды ашу мен тергеуге көмек жасауға ынталандыру аясында жаңа редакциядағы қылмыстық іс жүргізу кодексі жобасында көзделген іс жүргізушілік келісім институтының теориялық негіздемесін және заңнамалық нормаларын жетілдіруді зерделеп талқылауды қажет етеді.

2018 жылдың тамыз айының 17-де Қазақстан Республикасының Президентінің Қазақстан Республикасында құқық қорғау қызметі мен сот жүйесінің тиімділігін арттыру жөніндегі шаралар туралы Жарлыққа [<http://adilet.zan.kz/>] қол қойды. Жарлыққа қол қойылған күні Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев құқық қорғау органдары басшыларымен өткізген жиналыста қылмыстық істер өндірісін ары қарай жеңілдету мен жеделдетуге бағытталған кешенді шаралар қабылдау қажеттігін айтып өткен болатын. Осы шаралардың шеңберінде біз қылмыстық іс жүргізу барысында «кінәні мойындау туралы мәміле» институтын заңдастырамыз. Бұл өз кезегінде қылмыстық істерді тергеу барысында максималды қажетсіз әуреге салуға, сол сияқты тергеу органдарының қызметін жеңілдетеді – деп айтып өтті [*Выступление Елбасы РК, Н. Назарбаева, 17 августа 2010 года*].

Елбасы Қазақстан халқына Жолдауында мемлекетіміздің дамуының басым бағыттарының бірі ретінде сот пен құқық қорғау жүйесін жетілдіруді атап өтті [*Послание Лидера нации Н. Назарбаева народу Казахстана, <http://www.akorda.kz>*].

Президент Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат Тұжырымдамасында [*ҚР Президенті, 2009 жылғы 24 тамыздағы №858, Жарлығымен бекітілген*] көрсетілген негізгі ережелер аясында құқықтық реформаның міндеттерін сәтті шешуге бағытталған біздің елімізде қоғамдық қауіпсіздік пен құқықтық тәртіпті қамтамасыз ететін, қылмыстылық пен жемқорлыққа қарсы тұратын мемлекеттік органдар жүйесі үшін барлық жағдайлар жасалғанын тұжырымдады. Бүгін алдымыздағы әлемдік полицейлік және сот тәжірибесінің ең жоғарғы жетістіктері мен көптеген жылдар бойы жинақталған бірегей отандық құқық қорғау жүйесі тәжірибесін үйлестіруі негізінде ішкі істер органдары жүйесінің сапалы жаңартылуының оңай емес жолындағы алғашқы жауапты қадам жасалып отыр.

Мемлекет басшысымен анықталған модернизацияның мақсаты құқық қорғау және сот органдары қызметінің сапасы мен тиімділігін демократиялық, құқықтық және моральды-этикалық құндылықтарды нығайту, сонымен қатар құқық қорғау әлеуетін криминалдық және өзге де қоғамдық қауіпсіздік пен қоғамдық тәртіптің қауіп-қатерінің даму тенденциясына сай жоғары

әлемдік стандарттарға дейін арттыру арқылы көтеру болып табылады. Бұл сапалы жүйелі қайта құрулар мен жаңа тәсілдердің қажеттігін талап етеді.

Құқықтық мемлекеттіліктің қалыптасуы азамат пен мемлекет, мемлекеттік билік органдары арасындағы ерекше құқықтық қатынастардың, сонымен қатар, қоғам, құқық және саясаттың жаңартылған өзара әрекеттесуінің генезисінің болуын жорамалдайды. Құқықтық мемлекеттің қалыптасуының ең маңызды міндеттерінің бірі ретінде заңнаманың дамуы мен жетілдірілуі, өзінің мәні бойынша жаңа құқықтық жүйенің қалыптасуын қарастыру керек. Соңғы уақытта біздің мемлекетіміздің ары қарай демократиялық және құқықтық мемлекет ретінде дамуы үшін негіз қалыптастыратын көптеген заңнамалық актілер қабылданған.

Мұндай өзгерістер аясында демократиялық қайта құруларды қажет ететін қоғамның объективті түрде мерзімі жеткен қажеттіліктерін қамтамасыз ету мақсатын көздейтін қылмыстық процестің рөлін принципіалды түрде өзгертетін және құқық қолданушыға бірқатар жаңалықтар ұсынатын қылмыстық іс жүргізу кодексі ерекше қызығушылық тудырады.

Шетелдердің қылмыстық процесінің институттары ұзақ қалыптасу мен даму жолын өткен. Айрықша институт ретінде «кінәні мойындау туралы мәмілені» айтуға болады. Теориялық қайнар көздердің және практикалық әзірлемелердің жеткілікті көлемі, шетелдерде кінәні мойындау туралы мәміленің қызмет етуінің әбден толық көрінісін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Қылмыстық іс жүргізу мемлекеттік саясат пен қазіргі қоғам өмірінің ажырамас бөлігі болғандықтан, ол бұқара мен қоғам қызметінің өзге де салаларымен қатаң жүйелі өзара байланыста өмір сүреді және тұйық сфера болып табылмайды, сондықтан, оның үнемділігі және тиімділігі туралы мәселе бір уақытта жалпы мемлекет қызметінің тиімділігі туралы сұрақ болып табылады. Осыған байланысты айта кететін жағдай, мәміле жасасу – бұл ең алдымен мемлекет пен тұлғаның өзара жауапкершілігі.

Мемлекет пен тұлғаның өзара жауапкершілігінің құқықтық сипаты – бұл мемлекеттің ерік білдіру өнімі емес, қоғамда объективті түрде қалыптасып жатқан құқықтың маңызды құрамдас бөлігі. Демек, Қазақстан құқықтық мемлекет ретінде қалыптасу үстінде болғандықтан, мемлекет пен тұлғаның өзара жауапкершілік принципі сақталуы тиіс.

Сондықтан да тұлғаның (қылмыс жасауда күдіктінің, айыпталушының) қылмыстық қудалау органымен мәміле жасау мәселелерін зерттей келе, отандық қылмыстық сот өндірісіне іс жүргізушілік келісім түрінде оның екі нысаны, яғни, бірінші – кінәні мойындау туралы мәміле, екінші – ынтымақтастық туралы келісім енгізілетінін

ескере отырып келесідей мән-жағдайларға назар аудару керек деп санаймыз:

– «келісім» (мәміле) ұғымының мазмұндық жағын анықтау қажет. Жасалатын келісімде ең біріншіден, тұлғаның орындалатын міндеттемелерінің көлемі көрсетілуі тиіс, оларды орындау сапасына байланысты соңғысының жауаптылық шарттары туралы сұрақтар шешіледі. Ал күдікті (айыпталушы, сотталушы, сотталған тұлға) өздеріне алған міндеттемелерін орындамауы мәміленің және барлық артықшылықтардың тоқтатылуына алып келуі тиіс. Бұл жерде тұлғаның кінәсін мойындау мәселесі іс жүргізушілік келісімнің бірінші нысаны кінәні мойындау туралы мәмілені [ҚР ҚПК, №231-V] қоспағанда, басты орын алмау керек, себебі, бұл тұлға мен айыптау жағы өзара тиімділік негізін басшылыққа алуы тиіс және бұл тұрғыда шын өкінудің ешқандай қатысы болмау керек;

– жақтармен алынған міндеттемелердің орындалуы кепілдіктерін қамтамасыз ету маңызды болып келеді. Бұл жерде маңызды рөлді әділдік пен заңдылықтың кепілі ретінде сотты айтуға болады. Соттың қатысуының оптималды көрінісі екі жеке міндеттемені орындаушы ретінде көрсетуге болады. Біріншіден, соттың келіссөздер жүргізу процесіне әділ нәтижеге қол жеткізудің кепілі ретінде қатысуы. Екіншіден, сот күдікті, айыпталушының мәміле жасауға шешімі саналы, ерікті және ойланып жасалғандығын тексеруге міндетті. Сонымен қатар, күдіктінің (айыпталушы, сотталушы, сотталған тұлға) айғақтарына негізделетін тұлғамен берілетін мәлеметтердің растылығын қамтамасыз ету және заңсыз шешім шығаруға жол бермеу (өзге де тұлғаларға қатысты) мақсатында мәміле жасаудың міндетті шарты ретінде келесіні жатқызу қажет деп санаймыз: тұлғаға көрінеу жалған сөз жеткізгені үшін қылмыстық жауаптылықты көздеу;

– мәміле бойынша сотпен жаза тағайындау кезінде қылмыс санаттарын ескере отырып нақты шектерін анықтау керек. Сот төрелігімен мәміле жасау кезінде келесі критерийларді қолдану мүмкін: іс жүргізушілік келісімнің кінәні мойындау туралы мәміле нысаны бойынша онша ауыр емес және ауырлығы орташа қылмыстар бойынша жазаның мерзімі мен көлемін көзделген ең ауыр жаза мөлшерінің тең жартысынан аспау керек; ауыр қылмыстар жасаған жағдайда жазаның мерзімі мен көлемі қылмыстық заңмен көзделген ең ауыр жаза түрінің үштен екісінен аспау тиіс. Ал қылмыстық топ жасаған қылмыстарды, өзге де адамдар жасаған аса ауыр қылмыстарды, сондай-ақ, экстремистік және террористік қылмыстарды ашуға және тергеуге ықпал ету кезінде барлық санаттағы қылмыстар бойынша ынтымақтастық туралы келісімге ниет білдірген адамды мүлдем қылмыстық жауаптылықтан босату туралы мәселені көздеу керек.

Бүгінгі күні, заң шығарушы «процестік келісім»

түсінігінің мазмұнын ашып көрсетпей, тек келесідей анықтама берумен шектелді «процестік келісім» – қылмыстық іс жүргізудің кез-келген сатысында прокурорлар мен күдіктінің, айыпталушының немесе сотталушының немесе сотталғанның арасында ҚР ҚПК көзделген тәртіпте және негіздемелер бойынша жасалатын келісім» [ҚР ҚПК, №231-V].

А.О.Балгынтаевтың пікірінше, аталған түсініктемеде жүргізілетін әрекеттің шектерін анықтауға мүмкіндік бермейді, осыған байланысты оны тым кең және біркелкі емес қарастыруға алып келуі мүмкін. Сонымен бірге, бұл берілген анықтамада іс жүргізушілік келісім ұғымының толық мазмұны мен мағынасы ашылмаған, яғни берілген анықтамада кімдер арасында жасалатыны көрсетіле отырып, бұл аталған тұлғалар не туралы келісетіні белгісіз. Сондықтан, аталған ұғымда біз іс жүргізушілік келісімнің толық мазмұнын ұқпаймыз [Балгынтаев А.О., 2013, б. 134]. Бұл пікірге қатысты біз профессор Л.Ш.Берсугуровамен ортақтаспыз. Оның пікірі бойынша кодекс жобасында ұсынылған іс жүргізушілік келісімнің анықтамасында келісімнің мәні түсініксіз және егер де бұндай анықтама түсініксіз болса, мұндай анықтаманың қажеті неде – деп санайды [Берсугурова Л.Ш., 2012, б. 48].

Зерттеліп отырған іс жүргізушілік келісім институтын «сот төрелігімен мәміле» деп атау қалыптасқан, бұл институт Орта ғасырларда Британияда белгілі болған. Ол кезде «өкілгеннің апелляциясы» секілді түсінік болды: қылмыскер билік өкілдеріне басқа адамдармен жасаған қылмыстары туралы айтатын болса, өлім жазасынан құтылуы мүмкін еді (өлім жазасы адам өлтіргені үшін ғана емес, сондай-ақ ұрлық үшін де көзделді). Бірақта бұл тәжірибе аяғында өзінің әрекет етуін тоқтаты – себебі көп адамдар өздерінің таныстарына және туған-туыстарына қарсы жала жаба бастады, билік өкілдері олармен берген айғақтарды тексеріп жатқан кезде, қылмыскерлер түрмеден қашып кеткен. «Сот төрелігімен мәміле» бүгінгі күндегі мағынадағы түсінігі XIX ғасырдың аяғында АҚШ-та пайда болып, тез арада кең етек алып, басқа да әлемнің елдерінде қолданыла бастады [<http://ria.ru/politics/20090617/174662092.html>]. Америкадағы сот төрелігімен мәміленің ерекшеліктерін келесі бөлімде толығырақ қарастырып өтеміз.

Орыс тілінің кіші академиялық сөздігінде мәміле ретінде «келісетін тараптар арасында қандайда бір өзара міндеттемелер туралы келісім» деп түсіндіріледі. Екінші нұсқасында – «қандайда бір әрекеттер туралы құпия келісім; сөз байласу» делінген [Ожегов С.И].

Осындай синоним болып табылатын «мәміле» және «келісім» терминдерінің екі түрлі түсіндірілуі бұл институтты қылмыстық сот өндірісі саласына енгізуге қиындық тудыртады. Бұл өз кезегінде сот өндірісін жеңілдететін және

тездететін процедураны жақтайтын, сондай-ақ оған қатысты сын пікірлерге алып келген қызу пікір-таластар туғызды [Лазарева В., 2000, б. 184]. И.Л. Петрухин пайымдауы бойынша: «қылмыстық сот төрелігінде мәміле – бұл моральға жат, қиянат құбылыс, билікке сенімсіздік келтіретін, қылмыстарды аша алмауы мен күшсіздігін куәландыратын сауда» [Петрухин И., 2001 б. 35].

Аталған институттың өзге де түсіндірмелері бар, мысалға, «сотқа дейінгі ынтымақтастық туралы келісім» – айыптау мен қорғану тарабы арасында күдікті, айыпталушының айып тағылғаннан немесе қылмыстық іс қозғалғаннан кейін орындайтын әрекетіне байланысты жауаптылық шарттары туралы келісімге келуі [Каталымова И., <http://apno.ru/content/view>], немесе «сот төрелігімен мәміле» – яғни тергеуге маңызы бар ақпаратты бас бостандығынан айыру мерзімін екіге қысқартуға айырбастау түсіндіріледі [Матетная Е., Гридасов А., 2010].

Сондай-ақ, «кінәні мойындау туралы келісім (ағыл. Plea bargain)» секілді нұсқалары да бар, яғни заңмен рұқсат етілген жағдайда айыпталушы мен қорғаушының айыптау тарабының айыпталушының (сотталушының) жеңілдірек қылмыс бойынша өзінің кінәсін мойындағаны үшін айыптаушы ақиқатты анықтауға мүмкіндік беретін істің мән-жайларын жан-жақты зерттеуден, сондай-ақ ауырлық қылмыс бойынша айыптауды қолдаудан бас тарту арқылы айырбас жасау туралы жазбаша мәмілені айтады [Евстигнеева О.В., 2009], оны «кінәні мойындау туралы мәміле» деп те атайды, яғни прокурор мен айыпталушы арасында келіс-сөздер жүргізу нәтижесінде айыпталушының кінәні мойындау туралы арыз беруден тұрады, бұл процедура барысында соттың жаза тағайындау мен соттау кезінде сот билігін максималды түрде пайдалану арқылы айыпталушыға жеңілдіктер жасау немесе жаза тағайындау кезінде мейірімділік көрсетуге уәде беру, айыптаудың көлемін төмендетуге айырбас ретінде айыптаушы кінәсін мойындауға келіседі [Исмаилов Б.И., <http://www.portalus.ru>].

Атап өту қажет, А.В.Бахновский Америкада кінәні мойындау туралы мәмілені қолдану бойынша айыптау мен қорғау тарабы арасында келісімді сипаттау үшін әдебиеттерде кем дегенде үш термин қолданылады деп көрсетеді:

- 1) plea;
- 2) plea bargain (plea-bargain; plea-bargaining);
- 3) plea-agreement.

Осы аталған үш терминді талдай келе, ол келесідей тұжырым жасайды: бұл ағылшын тілінде ұсынылған үш терминнің мүлдем бір-бірінен ажырататын өзгешеліктері жоқ, яғни олар бір-біріне сәйкес келеді және «plea», «plea bargain (plea-bargain; plea-bargaining)» және «plea-agreement» терминдері «сот төрелігімен мәміле» ұғымына синоним болып табылады –

деп санайды. Сонымен қатар, заңи әдебиеттерде ұсынылған «кінәні мойындау туралы мәміле» және «сот төрелігімен мәміле» терминдеріне талдау жасау арқылы ол бұл екі терминнің бір-біріне сәйкес емес екені және «сот төрелігімен мәміле» терминің мағыналық жағынан қолданған дұрыс, ал «кінәні мойындау туралы мәміле» бұл сот төрелігімен мәміленің бір бөлігі ретінде кейбір істің мән-жайлары бойынша қолданылуға болады – дейді [Бахновский А.В., 2008, б. 172].

Іс жүргізушілік келісім институтының процесуалдық негізін талдай отырып, оның материалдық құқықта көрініс табуына тоқталып өту керек. Өйткені кез-келген материалдық құқықтағы институт процесуалдық құқыққа қарағанда бірінші тұрып қылмыстық жауаптылық мәселесін белгілейді, ал процесуалдық құқық оны жүзеге асырудың құқықтық механизмі болып табылаты анық.

Қарастыру барысында біз іс жүргізушілік келісімнің бірінші нысаны кінәні мойындау туралы мәмілені шын өкіну институтымен ара-қатынасы мәселелеріне көңіл бөлеміз. Себебі, жоғарыда бізбен аталып өткендей, іс жүргізушілік ынтымақтастық туралы келісімнің ешқандайда кінәні мойындаумен байланысы жоқ, бұл келісім кезінде тұлға мен айыптау жағы өзара тиімділік негізін басшылыққа алады және бұл тұрғыда шын өкінудің ешқандай қатысы болмайды.

Кінәні мойындау туралы мәміле мен шын өкіну институтын ара-қатынасын анықтау арқылы келесідей үш гипотезаға жауап іздеуді жөн көрдік:

- 1) шын өкіну мен кінәні мойындау туралы мәміле біртектес және бір-біріне сәйкес келеді;
- 2) бұл екі институт бір-біріне қарама-қайшы және сәйкес келмейді;
- 3) олардың кейбір белгілері ұқсас және олар сабақтас, бір-бірімен түйіседі. Шын өкіну институтының әрекет етіп тұрған ҚР ҚК (65-бап) және жаңа редакциядағы ҚР ҚК жобасында (65-бапта) көрініс тауып, екеуі де аталған кодекстерде жеткілікті дәрежеде сипатталып жазылған. Оның қылмыстық-құқықтық мәнін сипаттау қажет емес. Демек, логикалық тұрғыда алғанда шын өкіну институты іс жүргізушілік келісімнің материалдық құқықтық негізі болып табылуы тиіс еді. Бірақта заң шығарушы қылмыстық кодекс жобасында бұл сұраққа қатысты шын өкінумен іс жүргізушілік келісімді бір-бірінен алшақтатып тастады. Бұл қылмыстық кодекс жобасында 67-баптың, яғни «**іс жүргізу келісімінің шарттары орындалған кезде қылмыстық жауаптылықтан босату**» [ҚР Қылмыстық кодексы, 2018. 204 б] нормасының пайда болуымен байланысты. Әрине, жаңа редакциядағы қылмыстық кодекс болмаған жағдайда және әрекет етіп тұрған қылмыстық кодекспен қатар іс жүргізушілік келісім институты қазіргі күйінде әре-

кет етіп тұрған қылмыстық іс жүргізу кодексіне енгізілген болса, шын өкініуді реттейтін нормаларды біршама өзгертіп, мүмкін іс жүргізушілік келісімнің материалдық құқықтық негізі болар еді.

А.А.Васяев пікірі бойынша сотқа дейінгі келісімнің шын өкініуден немесе шын жүректен өкініуден айырмашылығы шын өкіну кезіндегі жеңілдететін мән-жайлар сотпен жаза тағайындау кезінде ескерілмеу мүмкін. Сотқа дейінгі келісім жасау кезінде сотпен сотталушыға қатысты жаза мерзімі қысқартылады [Васяев А.А., <http://justicemaker.ru>].

Жалпы отандық қылмыстық іс жүргізу заңнамасында қылмыстық процесті жеңілдетуге біршама алғы шарттар жасалған екен, ол әрекет етіп тұрған Қазақстан Республикасының қылмыстық іс жүргізу кодексінде **23-1-тарауы «Сотқа дейінгі жеңілдетілген іс жүргізуді» айтуға болады. ҚР ҚПК 7-бабының 14-1) тармақшасында** оған келесідей анықтама берген «сотқа дейінгі жеңілдетілген іс жүргізу – анықтау органының, анықтаушының, тергеушінің осы Кодексте белгіленген өкілеттіктері шегінде сотқа дейінгі қызметінің іс жүргізу нысаны» [ҚР ҚПК, №231-V].

ҚР ҚПК-нің 23-1 тарауының нормаларында ауыр емес және орташа ауыр қылмыстар, сондай-ақ ауыр қылмыстар туралы істер бойынша, егер жинақталған дәлелдемелер арқылы қылмыс фактісі және оны жасаған адам белгілі болса, ол адам дәлелдемелерге, өзінің кінәсін келтірілген зиянның сипаты мен мөлшеріне дау айтпай мойындаған жағдайда сотқа дейінгі жеңілдетілген іс жүргізу жүзеге асырылады деп бекіткен [ҚР ҚПК, №231-V].

Профессор А.Х.Миндагуловтың пікірі бойынша, кінәні мойындау туралы мәміленің нышандары сотқа дейінгі жеңілдетілген іс жүргізу нормаларында сақталған. Ол айыпталушымен келесідей шарттарды сақтаған жағдайда мүмкін:

- а) өз кінәсін мойындайды;
- б) дәлелдемелермен, келтірген зиянның сипаты мен мөлшерін дауламайды;
- в) сотқа дейінгі жеңілдетілген іс жүргізуді қолдануға келісімін береді.

Бұл кінәні мойындау туралы мәміле болмағанда не? Дәл осы шектердің аясында айыпталушыға жазаны жеңілдетуге мүмкіндік беру керек – деп санайды [Миндагулов А., <http://pravo.zakon.kz>].

Тиісінше, біздің ойымызша жеделдетілген анықтау мен алдын-ала тергеуді (бұрыңғы жеңілдетілген сотқа дейінгі өндірісті) іс жүргізушілік келісімнің бір нысанына жатқызуға болмайды деп санаймыз. Біздің көз – қарасымыз іс жүргізушілік келісімге қарағанда жеделдетілген тергеу кезінде біртұтас процессуалдық нысан сақталады деген тұжырымға негізделеді. Сонымен бірге, алдын-ала тергеуді жеделдетілген тәртіпте жүргізу үшін тараптардың келісімі

қажет емес, бұл сұрақты қылмыстық процесті жүргізуші тұлға шешеді.

Жаңа редакциядағы қылмыстық іс жүргізу кодексі жобасында қылмыстық істі тездетіп тергеуге байланысты 2 институт қарастырған деп айтуға болады. Оның біріншісі «сотқа дейінгі жеделдетілген тергеу (өзінің мәні жағынан ол қазіргі кездегі әрекет етіп тұрған, жоғарыда аталған **сотқа дейінгі жеңілдетілген іс жүргізу институты**)», ал екіншісі «іс жүргізушілік келісім» институты [<http://ria.ru/politics/20090617/174662092.html>].

Осыған байланысты біз жаңа редакциядағы қылмыстық іс жүргізу кодексінің жобасында берілген «сотқа дейінгі жеделдетілген тергеу» мен процессуалдық келісімнің бірінші түрі «кінәні мойындау туралы мәмілені» төменде көрсетілген кестеде салыстырмалы қарастыруды жөн көріп отырмыз. Бұл бір қарағанда ұқсас белгілері бар бұл институттардың айырмашылықтары мен ерекшеліктерін нақты анықтауға мүмкіндік береді.

Сонымен, бұл екі институттың мағынасын ашатын болсақ сотқа дейінгі жеделдетілген тергеу қылмыстық іс жүргізу заңында көрсетілген негіздер мен тәртіп бойынша қылмыстық істің сотқа дейінгі сатысында тез, дереу тергеу жүргізіп сотқа жіберу деген мағынаны білдіреді, ал кінәні мойындау туралы мәміле жасау арқылы тергеу жүргізу барысында қылмыстық істі толық емес, жеңілдетіліп қарау деген мағынаны білдіреді екен [Балғынтаев А.О., 2013, б. 423].

Атап өту қажет, бұл екі институт бойынша сот өндірісі қысқартылған тәртіпте өтеді. ҚР ҚПК-ның 382 – бабының 16. 4,5 т. сәйкес 4) жеделдетілген сотқа дейінгі іс жүргізу кезінде; 5) медиативті немесе іс жүргізушілік келісім жасалған немесе медиациялық тәртіппен бітімгершілікке қол жеткізілген кезде қысқартылған тәртіппен жүргізіледі – делінген. Қысқартылған сот талқылауы он тәулік мерзіміне дейін аяқталуға тиіс, айрықша жағдайларда бұл мерзім судьяның дәлелді қаулысымен жиырма тәулікке дейін ұзартылуы мүмкін [ҚР ҚПК, №231-V].

Сонымен бірге, мәміле жасау кезінде кейбір процессуалдық функцияларды шектеу, толық көлемде жүргізбеу байқалады. Мысалы, қорғау функциясының кейбір құқықтары шектеледі, жоғарыда аталып өткендей тағылған айыппен келіспеу, азаматтық талапты дауламау, іс материалдарымен танысу, толық сот талқылауын жүргізу құқықтары шектелінеді. Аталған шектеулер мәміле жасауға ниет білдірген тұлғамен ерікті түрде кінәсін мойындау арқылы және оның ерікті түрде жасағандығын прокурормен тексеру аясында жүзеге асып оның орнына көзделген жазадан гөрі жеңілдірек жаза алудан тұрады.

Жоғарыда аталған процессуалдық нысанды жеңілдетуге бағытталған іс жүргізу әрекеттері мен процессуалдық функциялардың келісімдер

шегінде шектелуі іс жүргізушілік келісімнің екінші нысаны ынтымақтастық туралы келісім жасау барысында да сақталған (сотқа дейінгі сатыда келісім жасалса, айыптау актісі жасалмайды, іс материалдарымен таныстыру жүргізілмейді және т.б., егер сот отырысы барысында жасалған болса әдеттегі толық сот отырысы жүргізілмейді). Бірақта, бұл жағдайда жәбірленушінің келісім жасауға ниеті қажет етілмейді, заң шығарушының мұндай жолға бет бұруы келісім жасау арқылы заңда көрсетілген ауыр және аса ауыр қылмыстардың ашуын көздейді, біздің ойымызша, бұл жағдайда осындай қылмыстардан болуы мүмкін зиянмен оның салдары ынтымақтастық жасауға ниет білдірген адаммен келтірген зияннан жоғары болуы керек идеясын қамтамасыз етеді. Бұл идеяға қатысты біздің көз-қарасымыз үшінші тарауда сипатталады.

Ынтымақтастық туралы келісім жасалғаннан кейін барлық іс жүргізушілік (тергеу) әрекеттер оны қамтамасыз етуді көздейді. Мәселен, ынтымақтастық туралы келісім жасалған кейін берілген міндеттемелер аясында және келісімнің пәні болып табылатын қылмыстар бойынша, оны ашу мен тергеуге қажетті тергеу, іс жүргізу және жедел іздестіру шараларын жүргізуді талап етеді. Бұл әрекеттер дәлелдемелер немесе өзге де іске маңызы бар мән-жайлардың жойылып кетпеуін қамтамасыз ету мақсатында кейінге қалтырмаушылық жағдайында жүзеге асуы тиіс.

Жоғарыда қарастырылған тар мағынадағы іс жүргізушілік келісім дәлелдемелер жинауға спецификалық бағыттардың болуын көздейді, бұл тұрғыда келісімнің бірінші нысаны бойынша қылмыстық істің аясында барлық анықталуға жататын мән-жайларды зерттемей, тек қана тұлғаның кінәлігін, қылмыс құрамын дәлелдеуді ғана қажет етеді. Бұл жағдайда тұлғаның кінәсін мойындау басты орынға қойылып, оның шыңдыққа сәйкес келуін тергеу әрекеттер аясында және прокурормен тексерілуі қажет.

Ынтымақтастық туралы келісім оны сотқа дейінгі сатыда, сот отырысында және жазасын өтеу барысында жасалуы мүмкін екендігін ескере отырып, бұл өндіріс кезінде қылмыстық топ жасаған қылмыстарды, өзге де адамдар жасаған аса ауыр қылмыстарды, сондай-ақ экстремистік және террористік қылмыстарды ашуға қажетті мән-жайларды дәлелдеуге бет бұрады. Яғни, келісім жасауға ниет берген адамның айғақтары, ақпараттары мен ұсынылуы мүмкін дәлелдемелерге негізделі отырып, басқа қылмыстар бойынша дәлелдемелер жиналады. Бұл оны жай тергеу барысында жүргізілетін дәлелдеуден ерекшелей түседі. Себебі, тұлға күдікті, айыпталушы немесе сотталушы бола тұра, өзіне қатысты жүргізіліп жатқан тергеуден бөлек, келісімде көзделген шарттар аясында басқа қылмыстар бойынша іс жүргізуге көмек жасап, ол бойынша жеке дәлелдеу процесі жүзеге асады.

Біздің ойымыз бойынша қандай да болмасын институттарды, нормаларды енгізер алдында заң шығарушымен оларды жүзеге асыру бойынша болуы мүмкін мәселелерді жою мақсатында терминдердің түсінігін нақты анықтап алу қажет. Себебі, тергеу әрекеттері іс жүргізушілік келісім бойынша, жалпы алғанда қылмыстық іс бойынша дәлелдемелерді жинаудың негізгі тәсілі болып табылатындығын, сонымен бірге, қылмыстық іс жүргізу кодексі жобасына жасырын тергеу әрекеттері институты енгізетіндігін ұмытпаған жөн.

Бұл сұраққа қатысты заң шығарушының логикасы түсініксіз Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу кодексі жобасының 7-бабында [<http://ria.ru/politics/20090617/174662092.html>.] жасырын тергеу әрекеттерінің түсінігін анықтап, тергеу әрекеттерінің анықтамасы берілмеген. Әрине, кодексте іс жүргізушілік әрекеттердің түсінігі қарастырылған, бірақта қылмыстық іс жүргізу құқығы теориясында тергеу және іс жүргізу әрекеттері бір-бірінен ажыратылатындығы белгілі.

Аталған институтты қарастыра отырып, оның процессуалдық кепілдіктері туралы айтпай кетуге болмайды.

Қылмыстық процесс теориясында процессуалдық кепілдіктерге түрлі авторлармен әр түрлі анықтамалар берілген.

П.А.Лупинская айтып өткендей, процессуалдық-құқықтық кепілдіктер – бұл қылмыстық – процессуалдық қызметтің барлық субъектілеріне берілген құқықтары мен міндеттерін орындауға мүмкіндік беретін құқық нормаларында болатын құқықтық құралдар [П.А. Лупинская, 2003, б. 797].

М.С.Строгович, процессуалдық кепілдіктер ретінде әрбір қылмыстық іс бойынша сот төрелігінің міндеттерінің жүзеге асуын қамтамасыз ететін, олардың ішінде сот төрелігінің құрамдас бөлігі болып табылатын ерекше түрі ретінде онымен ешқандай қарама-қайшылыққа түспейтін қылмыстық процеске қатысушы тұлғалардың құқықтарының кепілдіктерінің заңмен анықталған құралдарын атайды [Строгович М.С., 1968, б. 468].

Процессуалдық кепілдіктер қылмыстық процестің маңызды элементі мен құралы болып табылады. Олардың жүзеге асуы қылмыстық істі жүргізу органдары мен сотқа жүктеліп, заңмен тікелей көзделген. Мәселен, тергеуші, анықтаушы күдікті, айыпталушыға құқықтарын түсіндіреді, қорғаушымен қамтамасыз етеді және т.б.

Процессуалдық кепілдіктер туралы айта отырып, қылмыстық іс жүргізу құқығы теориясында процессуалдық кепілдіктердің түрлерін жіктеу туралы сұрақ даулы екендігін айтуға болады. Олардың ішінде ең көп таралған және даулы болып табылатын процессуалдық кепілдіктерді сот өндірісінің міндеттеріне байланысты жіктеуді

ерекше атап өтуге болады. Бұл жіктеу бойынша кепілдіктерді сот төрелігінің кепілдіктері және тұлғаның құқықтарының сақталуының кепілдіктері деп бөледі. Жоғарыда көрсетілген процессуалдық кепілдіктердің іс жүргізушілік келісімді реттейтін нормаларда болуы оны заң талаптарына сәйкес жүзеге асуын қамтамасыз етеді.

Көрсетілген іс жүргізушілік кепілдіктер іс жүргізушілік келісімді жасау барысында белгілі-бір міндеттерді қамтамасыз етеді. Жалпылама қарастыратын болсақ іс жүргізушілік келісім институты бір жағынан бұл күдікті, айыпталушының, сотталушының, сотталған тұлғаның өз-өзін әшкерлеуге құқығын қамтамасыз ететін процессуалдық кепілдік болса, екінші жағынан алғанда ол қылмыстық сот өндірісінің жедел қаралуын және белгілі-бір санаттағы қылмыстарды ашуға ықпал ету жолымен сот төрелігіне көмек жасайды деген тұжырымға келуге болады.

Іс жүргізушілік келісімнің келесідей ұғымы ұсынылады, «іс жүргізушілік келісім – айыптау тарабы мен күдікті (айыпталушы, сотталушы, сотталған тұлға) арасында тараптардың келісімі бойынша оны жасаудың шарттары анықталып, орындалған міндеттемелердің көлеміне байланысты кінәлі тұлғаның жауаптылығын жеңілдету шарттары туралы сұрақ шешілетін келісім».

Қылмыстық сот өндірісі саласында іс жүргізушілік келісім жаңа институт болғандықтан, оның қызмет ету тәртібін детальды түрде қарастырып, әзірлеуді және заңнамалық бекітілуді

талап етеді. Осыған байланысты іс жүргізушілік келісімнің жүзеге асудың процессуалдық тәртібін анықтау қажет.

Сонымен, іс жүргізушілік келісімге жүргізілген кең ауқымды талдауды қорытындылай отырып, келесідей тұжырым жасауға болады: іс жүргізушілік келісім отандық қылмыстық сот өндірісін жеделдету мен жеңілдетудің жаңа институты бола тұра, қалыптасқан әлемдік тәжірибедегі сот төрелігімен мәміле институтының бір нысаны болып табылады. Ол өз құрамына бір жағынан тұлғаның өз кінәсін мойындауына негізделген мәмілені енгізсе, екінші жағынан тараптардың өзара тиімділікке негізделе отырып ынтымақтастық жасауды көздейді. Заңи тұрғыда алғанда іс жүргізушілік келісімнің отандық қылмыстық іс жүргізу құқығында оның мәнін толық көлемде сипаттайтын анықтамасының әзірленбегендігін айтуға болады, осы тұрғыда бізбен іс жүргізушілік келісім институтына анықтама беріліп, бұл институтты кең және тар мағынада қарастыру керектігі туралы ұсыныс беріліп, сипатталады.

Бұл институттың өзіне тән белгілері оны отандық заңнамадағы шын өкіну институтымен және жеделдетілген (жеңілдетілген сотқа дейінгі өндірістен) іс жүргізуден ерекшелік түседі. Процессік келісім барысында іс жүргізушілік нысан қысқартылып, шектелген тергеу әрекеттері мен арнаулы дәлелдеу пәні қалыптасады. Аталған институттың қалыпты қызмет етуі процессуалдық кепілдіктер жүйесімен қамтамасыз етіледі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының Президентінің Қазақстан Республикасында құқық қорғау қызметі мен сот жүйесінің тиімділігін арттыру жөніндегі шаралар туралы Жарлық. 2010 жыл 17 тамыз // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U100001039>.
2. Выступление Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева на совещании по вопросу реформирования правоохранительных органов (Астана, Акорда, 17 августа 2010 года) // <http://www.zakon.kz/181707-vystuplenie-prezidenta-rk.html>
3. Послание Президента Республики Казахстан – Лидера Нации Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Социально-экономическая модернизация – главный вектор развития Казахстана» // http://www.akorda.kz/ru/page/poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-n-a-nazarbaeva-narodu-kazakhstana_1339760819
4. «Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2009 жылғы 24 тамыздағы №858 Жарлығымен бекітілген // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U090000858>
5. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі №231-V Қазақстан Республикасының заңымен 2014 жылғы 4 шілдеде қол қойылып, 2015 жылғы 1 қаңтардан бастап қолданысқа енгізілді Алматы: ЖШС «Издательство «Норма-К», 2019.-368 б.
6. Балгынтаев А.О. Қылмыстық процестегі кінәні мойындау туралы мәміле ұғымы // Вестник КазНУ им. Аль-Фараби. Серия юридическая. – 2013. – № 2 (66). – Б. 134-138.
7. Берсугурова Л.Ш. О процессуальных аспектах заключения соглашения о сделке // Юрист. – 2012. – № 10. – С. 48-49.
8. Досудебное соглашение о сотрудничестве (сделка с правосудием). Справка. Материал подготовлен на основе информации РИА Новости и открытых источников // <http://ria.ru/politics/20090617/174662092.html>.
9. Ожегов С.И. Малый академический словарь русского языка // <http://www.classes.ru/all-russian/russian-dictionary-Ozhegov-term-1355.htm#encycl>

10. Лазарева В. Теория и практика судебной защиты в уголовном процессе. – Самара, 2000. – С. 184-202.
11. Петрухин И. Сделки о признании вины чужды российскому менталитету // Российская юстиция. – 2001. – № 5. – С. 35-37.
12. Катылымова И. Досудебное соглашение о сотрудничестве или «сделка с правосудием» // <http://apno.ru/content/view/330/39/>.
13. Маевна Е., Грндасов А. Раз пошли на сделку. Россияне получили право заключать сделки со следствием. Но следствию это, как правило, не нужно – оно и без всяких сделок умеет выбивать показания // Русский Newsweek.-2010, июнь-24 // http://www. aferizm.ru/ criminal/k_sdelka. htm.
14. Евстигнеева О.В. О сущности правового института «досудебного соглашения о сотрудничестве» и недостатках его правовой регламентации // Российское право в Интернете. Спец. выпуск, 2009. – № 05.
15. Исмаилов Б.И. Теоретические аспекты использования институтов ускоренного порядка рассмотрения дел и «Сделок о признании вины» в правоприменительной практике зарубежных государств // http://www.portalus.ru/modules/medecine/print.php?subaction=showfull&id=1183903491&archive=&start_from=&ucat=&
16. Бахновский А.В. Сделка с правосудием: особенности англосаксонской и континентальной правовой традиции: дис. ... канд. юрид. наук. – Краснодар, 2008. – 172 с.
17. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V Қазақстан Республикасы Заңымен қабылданды 7 қарашадағы № 248-V Заңымен енгізілген өзгертулер мен толықтырулармен қатар. Алматы: ЮРИСТ, 2018. – 204 б.
18. Васяев А.А. Сделка с правосудием или сделка с обвинением? // <http://justicemaker.ru/view-article.php?id=22&art=324>.
19. Миндагулов А. Сделка о признании вины// <http://pravo.zakon.kz/222887-sdelka-o-priznanii-viny-a.-mindagulov.html>
20. Досудебное соглашение о сотрудничестве (сделка с правосудием). Справка. Материал подготовлен на основе информации РИА Новости и открытых источников // <http://ria.ru/politics/20090617/174662092.html>.
21. Балгынтаев А.О. Қылмыстық процестегі іс жүргізушілік келісімнің кейбір мәселелері // Конституция – основа стратегии развития общества и государства: сб. матер. междунар. науч.-практ. конф. / под общ. ред. И.И. Рогова, А.О. Шакирова – Астана: Издательство: «Идеал-ИС 2009», 2013. – С. 423-427.
22. Уголовно-процессуальное право Российской Федерации: учебник / отв. ред. П.А. Лупинская. – М.: Юристъ, 2003. – 797 с.
23. Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса. – М., 1968. – Т. 1. – 468 с.

Мирзакулова Б.А.

аға оқытушы

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

Қожаниязов Е.И.

оқытушы

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

Каипжанова Н.Е.

оқытушы

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

КОМПЬЮТЕРЛІК АҚПАРАТТАРҒА ЗАҢСЫЗ ЕНУ ҚЫЛМЫСЫН ТЕРГЕУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін. Компьютерлік қылмыстарды тергеу басқа «дәстүрлі» қылмыстарды тергеуден айтарлықтай ерекшеленеді.

Осы санаттағы қылмыстық істерді зерделеу тергеу сапасының төмендігінің маңызды себептерінің бірі компьютерлік қылмыстарды тергеудің жүйеленген және пысықталған әдістемелерінің болмауы, сондай-ақ компьютерлік ақпаратқа немесе компьютерлерге қатысты тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде жасалатын қателер болып табылады деп пайымдауға негіз береді.

Компьютерлік қылмыстарды ашу қатесіз бағдарламалардың болмауынан және компьютердің қателіктеріне қылмыс әрекеттерін есептен шығару өте ыңғайлы.

Түйінді сөздер: ақпаратқа заңсыз ену, компьютерлік қылмыс, кибер қылмыс, хакер, киберқауіпсіздік, сот компьютерлік-техникалық сараптама.

Резюме. Расследование компьютерных преступлений существенно отличается от расследования других «традиционных» преступлений.

Изучение уголовных дел этой категории дает основание полагать, что одной из существенных причин низкого качества следствия является отсутствие систематизированных и отработанных методик расследования компьютерных преступлений, а также ошибки, которые совершаются при проведении следственных действий в отношении компьютерной информации либо самих компьютеров.

Раскрытие компьютерных преступлений сильно затруднено из-за того, что безошибочных программ не бывает и на ошибки компьютера очень удобно списать попытки преступления.

Ключевые слова: незаконное доступ к информации, компьютерное преступление, кибер-преступление, хакер, кибербезопасность, судебная компьютерно-техническая экспертиза.

Summary. Investigation of cyber crimes substantially differs from investigations of other «traditional» crimes.

The study of criminal cases of this category grounds to suppose that one of substantial reasons of subzero quality of investigation is absence of the systematized and exhaust methodologies of investigation of cyber crimes, and also errors that is accomplished during realization of inquisitional actions in regard to computer information or computers.

Opening of cyber crimes is strongly laboured because the faultless programs are not and on the errors of computer very comfortably to copy off the attempts of crime.

Keywords: illegal access to information, computer crime, cyber crime, hacker, cybersecurity, forensic computer and technical expertise.

Қазақстан Республикасының Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев Еліміздің 2050 жылға дейінгі даму стратегиясындағы басты элементтерінің бірі болып табылатын ақпараттық қауіпсіздікке аса көңіл бөліп, ақпарат қауіпсіздігінің мәселесі өзекті мәселелер қатарында екеніне тоқталып, «Қазақстан жолы – 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты жолдауында ақпараттық қауіпсіздікті күшейту туралы айтып өткен [Қазақстан Республикасының Елбасы, жолдауы 2012], [Қазақстан Республикасының Елбасы, жолдауы 2014]. Осыған байланысты Қазақстан Республикасының Елбасы Н.Ә.Назарбаевпен Республикамыздың 2016 жылға дейінгі ақпараттық қауіпсіздік тұжырымдамасы қабылданды [ҚР Президенті 2014 жылғы 14 қарашадағы №174 Жарлығы].

Аталған тұжырымдамада көрсетілген ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуді дамытудың пайымдамаларына сәйкес технологиялық эволюция жеке тұлғаға, қоғамға және мемлекетке бұрын

заңсыз ену мүмкін болмаған келеңсіз ықпалын тигізе отырып, мүлдем жаңа қатерлердің көзіне айналуға делінген [ҚР Президенті 2014 жылғы 14 қарашадағы №174 Жарлығы]. Сонымен қатар, ақпараттық қауіпсіздік тұжырымдамасында айқындалған Қазақстан Республикасының ақпараттық саладағы негізгі ұлттық мүдделердің бірі болып мемлекеттік құпияларды құрайтын мәліметтерді, сондай-ақ өзге де қорғалатын ақпаратты жоғалту және жария ету фактілеріне жол бермеу табылады [ҚР Президенті 2014 жылғы 14 қарашадағы №174 Жарлығы].

Ақпараттандыру және байланыс саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтар – еліміздің қылмыстық құқық заңнамасындағы жаңадан енгізілген нормалардың бірі болып табылады. Компьютерлік технологиялардың қарқынды дамуы және осы саладағы қылмыстар санының өсуі пайда болған мәселелердің тез арада шешілуін қажет етеді. Компьютерлік қылмыстармен келтірілетін материалдық залал мен қылмыстар санының күрт өсуінің тұрақтылығымен байланысты компьютерлік қылмыстарға қарсы күрестің нысаны мен әдістерін жетілдіру басты өзекті мәселелердің біріне айналды.

Дамыған елдерде киберқылмыстылық мәселесі осыдан 20 жылдардай бұрын қарастырылып, жүзеге асырылып жатса да, Қазақстан үшін бұл бастама үлкен жетістік. Бұл өз кезегінде әлемдік қауымдастықтағы Қазақстанның киберқылмыстылықпен күресе алу мүмкіндігі мен келешегі жоғары деңгейде екендігінің көрсеткіші. Бірден – бір бастамалардың негізін, әсіресе Республика аумағындағы компьютерлік ақпараттарға заңсыз енуарқылы жасалатын көптеген алаяқтықтар, қаражат ұрлау, ЭЕМ жұмысына кедергі келтіру фактілері құрады.

Бүкіл әлем қазіргі таңда киберқылмыстылықпен күресті жылдан жылға нығайтып жатқаны баршамызға мәлім. Себебі компьютер және әлемдік «тордың» кесірінен қылмыстылықтың жаңа түрлері, қылмыскерлер мен жәбірленушілердің әр-алуандылығының, мемлекеттердің ішкі де, сыртқы саясаттарындағы жаңа проблемалардың пайда болуына әсерін тигізуде. Алайда, компьютер мен интернетті адамның өмірін жеңілдету үшін ойлап тапқанын еш ұмытпау қажет. Десек те, «хакер», «киберқылмыскер» деп атанатын теріс пиғылды жандар, адамның қыруар жұмысын атқаруына арналған компьютерлік техниканың қолдану аясын қылмыстық ниеттеріне пайдаланып, оны қару ретінде ұстанып жүр.

Компьютер арқылы қомақты қаражат ұрлау мен адамның жеке өмірі және мемлекеттік құпияларға құқыққа сыйымсыз заңсыз ену мүмкіндігімен қоса, қылмыстың бұл түрі мемлекетаралық және ұлтаралық соғыстың өршігуіне бірден-бір себепші болуы ықтимал. Әлем бойынша компьютер тілін жақсы меңгерген көптеген адамдар

кез-келген мемлекеттің кез-келген сайттың акаунтын бұзу арқылы өздерінің ойларына келген сөздерді болсын, суреттерді болсын орналастыру нәтижесінде екі ұлттың немесе екі дін ұстанушылардың арасындағы көз-қарастарын қарама-қайшы қойғызып, жауға айналдыруына әбден мүмкін.

Ал осындай ақпараттарға заңсыз ену фактілері орын алған жағдайда, әр мемлекеттің құқық қорғау органдары алдында компьютерлік қылмысқа тойтарыс беруге дайындық, келешекте болдырмау, алдын-алу жұмыстарын тиімді және қажетті деңгейге жеткізу міндеті пайда болады. Әрине жасалу сипаты жағынан қылмыстың бұл түрі қашықтықтан мүмкін болғандықтан, мемлекеттің бір өзі бұл мәселені шеше алмайды. Көптеген мемлекетаралық келісім-шарттардың мазмұнында осындай мәселелерді шешу жолдары көзделген. Мемлекетаралық келісім-шарттардың негізінде әрбір мемлекеттің құқық қорғау органдары өзара ынтымақтастықтың көмегімен электрондық жеткізгіште орналасқан ақпараттарға заңсыз енуфактілерін тез арада ашу, тергеп-тексеру және алдын-алу үшін қызметті мемлекет мүддесіне атқарады. Кейбір жағдайларда мұндай шешімдер оң нәтиже бере қоймайды. Сондықтан да тергеп-тексеру әдістемесі біркелкі жүйеге келуі тиіс.

XX ғ. техника мен технологиялардың қарқынды дамуы компьютердің пайда болуына септігін тигізді. Адамның күнделікті өмірінде компьютерлік-есептеуіш техниканың пайда болуы қылмыстылықтың жаңа түрі – компьютерлік қылмыстылықтың да өмірге келуіне және оның дамуына себепші болды. Бүкіл әлем қазіргі таңда компьютерлік қылмыстылықпен күресті жылдан жылға нығайтып жатыр. Себебі компьютер және әлемдік «тордың» – интернеттің көмегімен қылмыстылықтың жаңа түрлері, қылмыскерлер мен жәбірленушілердің әр-алуандылығының, мемлекеттердің ішкі де, сыртқы саясаттарындағы жаңа проблемалардың пайда бола бастады. Алайда, компьютер мен интернетті адамның өмірін жеңілдету үшін көмекші құрал ретінде ойлап тапқанын еш ұмытпау қажет. Десек те, заманауи тілде «киберқылмыскер», «хакер» деп атанатын кейбір теріс пиғылды жандар, адамның қыруар жұмысын атқаруына арналған компьютерлік техниканың қолдану аясын қылмыстық ниеттеріне пайдаланып, оны қару ретінде ұстанып жүр.

Қылмыстылықпен, соның ішінде трансұлттық ұйымдасқан қылмыстылықпен, оның нысандарымен, киберкеңістігімен күресу мемлекеттік саясаты соңғы он жылдықта түбегейлі өзгерістерге тап болды. Киберқылмыстылыққа қарсы күрес бойынша шаралардың нәтижелері Қазақстанда құрылған ақпараттық қоғамды қанағаттандырмай отыр. Қазіргі кезде экономикалық, ұйымдасқан және трансұлттық

қылмыстылыққа қарсы күрестің оптималды ұйымдастырушылық-құқықтық нысандары белсенді түрде іздәлуде. Қазақстанның ІІМ киберқауіпсіздікке жасалатын жаңа шабуылдарына және ұлттық қауіпсіздікке нұқсан келтіретін әрекеттерге жедел түрде іс-қимыл жасай отырып, компьютерлік қылмыстарға қарсы күресу қызметін жүзеге асырады.

Алайда уақыт адамзаттан тәуелсіз және оны тоқтату мүмкін емес. Қазір қылмыскерлер жаңа әдістерді, электронды тәсілдер мен құралдарды, мысалы, байланыстың мобильді жүйелерін, «интернет-банкингті» жиі қолданады. Заманауи кезеңде өзекті болып киберқылмыстылықты тиімді алдын-алу, ашу және тергеп – тексеруге септігін тигізетін әдістерді үнемі жетілдіру табылады. Бұл өз кезегінде қылмыскерлердің жазадан құтылмауын қамтамасыз етеді. Бүгінгі күнде киберқылмыстылықпен күрес бұрыннан және ынталы түрде жүзеге асырылып келе жатқан елдердің озық әдістерін қолдану тиімдірек болады. Ондай елдерге Батыс елдері, ЕуроОдақ (ары қарай – ЕО), АҚШ жатса да, Ресей де өзінің киберқылмыстылыққа қарсы күресу жолында біршама нәтижелерге қол жеткізіп отыр. Әлі де қолданылмаған әдістерді қабылдау Қазақстанның құқық қорғау органдарына әрқашан бір қадамға алда болуға және әр түрлі санатты киберқылмыскерлердің әрекеттерін алдын алуға септігін тигізеді.

Әлемнің барлық елдері киберқылмыстылықты криминализацияламаған. Осыны да естен шығармау қажет. Киберқылмыстылық үшін кейбір елдерде тіпті жаза тағайындалмаған. Бұл өз кезегінде жазаланбайтын кәсіби интернет-қылмыскерлердің пайда болуына әкеп соғуы мүмкін.

Киберқылмыстылық әрекетін жасау үшін жер серік байланысының портативті құрылғысын алу жеткілікті. Осындай әрекеттің жасалуына кететін уақыт бір минутқа да жетпеуі мүмкін және қылмыскер құрылғыны қай мемлекетте қолданатынына шектеу жоқ. Құқық қорғау органдарына осындай қылмыскерді анықтап, қылмыстық жауаптылыққа тарту үшін көп уақыт кетеді. Ол уақыттың ішінде қылмыскер қылмыс іздерін жойып жіберуге әбден мүмкін және осының салдарынан қылмыскерді қылмыстық жауаптылыққа тарту қиындай түседі немесе мүмкін болмайды. Бұл жағдайда барлық елдердің құқық қорғау органдарының күштерін біріктіру жолымен ғана трансұлттық қылмыстардың бұл санатын әшкерелеуге заңсыз ену мүмкін.

Қылмыстардың криминалистикалық сипаттамасы белгілі бір қылмыс түрінің тергеу әдістемесін құруға және жеке тергеу амалдарын жүргізу тактикасын таңдауға арналған ақпараттық база болып табылады. Осы ақпараттық базаға кіретін мәліметтер қылмыскердің жеке тұлғасын, оның қылмыстық әрекетімен қалдырылған із-

дердің орналасқан жерін анықтау туралы тергеулік болжамдарды ортаға салуға көмегін тигізеді.

Қылмыстардың криминалистикалық сипаттамасы өзара байланыста және өзара қатынаста болатын элементтерден тұрады. Қылмыстардың криминалистикалық сипаттамасының дәстүрлі құрылымын қылмыс орны, тәсілі, қылмыс субъектісі, қылмыс жасау жағдайы, қылмыс іздері туралы мәліметтерді көрсететін элементтер құрайды. Тергеліп жатқан қылмыстардың санаттарына байланысты элементтердің біреуі маңызды болады.

Осы санаттағы қылмыстарды ашу мен тергеп-тексеру барысында Қазақстан Республикасы ҚПК-нің 24-бабына сәйкес істің мән-жайларын жан-жақты, толық және объективті зерттеу мақсатында тергелініп жатқан қылмыстық іс бойынша маңызды болып келетін заттай дәлелдемелерді – электронды ақпаратты жинау, оларды табуды, бекітуді және алуды қамтиды. Электронды компьютерлік ақпаратты табу, бекіту және алуды Қазақстан Республикасы ҚПК талаптарын қатаң сақтай отырып жүзеге асыру қажет. Себебі қылмыскердің компьютерлік ақпарат саласындағы қылмыстық әрекетінің әрбір қадамы ақпарат күйінде із қалдырып отырады және сол ақпарат компьютерлік қылмыстардың маңызды белгісі ретінде қарастыруды қажет етеді. Сондықтан, дәлелдемелік зат болып табылатын электронды ақпарат, іс бойынша маңызды болса, міндетті түрде заңмен реттелген тәртіп бойынша процестік түрде алыну тиіс. Ақпараттандыру және байланыс саласындағы қылмыстар бойынша жүргізілетін тергеу әрекеттеріне көбінесе оқиға орнын қарап-тексеру, алу және тінту жүргізу тергеу әрекеттері жатады. Нақты қай тергеу әрекетін жүргізу туралы мәселе тергеушімен шешіледі және маңызды ақпараттың алынуы қажеттілігі тергеп-тексеру кезінде нақты туындаған жағдайымен шарттасылған.

Оқиға орнын қарап-тексеру және тінту тергеу әрекеттері тергелетін қылмыс жағдайларын анықтаудың маңызды құралы болып табылады. Осы тергеу әрекеттерінің кең таралғандығы да оны айғақтайды.

Ақпарат иесі болып келетін азаматтар мен ұйымдар көп жағдайда, қылмыстың ашылуына мүдделі болса, тергеп-тексеруге жәрдем көрсету мақсатында оқиға болған жерді қарап-тексеру мен алу тергеу әрекеттерін жүргізуде белсенді ат салысады. Мұндай жағдайды даусыз жағдай деп атауға болады. Даулы жағдайлар да кездеседі. Оған экономика саласында орын алған компьютерлік қылмыстар жатады. Мұндай кезде тінту жүргізу қажеттілігі туындайды. Себебі азаматтар мен ұйымдар ашық немесе жасырын түрде қарсылық көрсету арқылы тергеп-тексеруге қажет ақпаратқа, оны электрондық жеткізгішіне заңсыз енуге шектеу қою мүмкін.

Компьютерлік ақпаратқа құқыққа сыйымсыз

заңсыз енумен байланысты іс бойынша жүргізілетін тінтулердің оқиға орнын тексерумен ортақ қасиеттері көп. Екі тергеу әрекетінің мақсаты да – қылмыс іздерін, заттай дәлелдемелерді табу және алу. Осы мақсатқа жету үшін тінту және тексеру барысында ортақ тәсілдер мен құралдар пайдаланылады. Осы қылмыс санаты бойынша тінтуді «тінту-тексеру» формасында жүзеге асыруды ұсынған В.В.Крыловтың пікірімен келіскен жөн. Тінтудің барысында белгілі бір объектіні алу фактісін толық белгілеп қоймай, оның басқа табылған объектілермен өзара байланыста орналасуын сипаттау қажет [В.В.Крылов, 1997, с. 285].

Компьютерлік ақпарат саласында жасалатын қылмыстық істер бойынша жекелеген тергеу әрекеттерін жүргізу үшін бастапқы кезеңде келесі амалдарды орындау жөн:

- тергеліп жатқан іске байланысты қылмыс іздері мен өзге объектілердің орналасуы мүмкін жері болып табылатын объектінің сипатымен танысып шығу. Оған көбінесе қаржылық операциялармен жұмыс істейтін ұйымдар, мемлекеттік органдар, банкілер, ұлттық компаниялар және т.б. жатады. Жалпы алғанда барлығын бір ұйым ретінде қарастырып өтуді жөн көрдік. Сол ұйымның жағдайына, есеп жүргізу нысанына, шаруашылық қызметіне, қолданылатын технологиясына және құрылымына мән беру;

- ұйыммен қолданылып отырған компьютерлік техника мен бағдарламалық қамсыздандырудың коммуникативтік және техникалық сипаттамаларын зерделеу;

- компьютерлік ақпарат орналасқан объектінің күзетілуін ұйымдастырғанын зерделеу;

- заңмен қорғалатын компьютерлік ақпаратқа рұқсат берілген тұлғалардың қызметтік міндеттерімен танысу, олардың қылмыс құралы болып табылған ақпаратқа тікелей және жанама қатыстылығын анықтау.

Куәлардың жауаптары негізінде куә бола алатын тұлғалардың шеңберін анықтау тергеу шарттарының толықтығын қамтамасыз етеді. Ондай тұлғаларға локальді желінің тапсырушысы, желі әкімшісі, операторлар және сервермен тікелей жұмыс істейтін тұлғалар жатады.

Сонымен қатар, ұйымның қызметін қадағалайтын тәуелсіз тексеруші органдардың (мемлекеттік кірістер органдары, аудиторлық тексеріс) тексеру актілері мен есептерін алу және оларды тексеру жұмысын жүргізу. Әрбір тергеу әрекетін жүргізбес бұрын, жоспар жасалуы тиіс. Жоспарда күдік келтіретін ұйымдардың тізімі жасалып, тізім бойынша барлық ұйымдар тексерілуіне жатады. Жоспар бойынша барлық шараларды талдай келе, тергеу әрекетінің қай жерде, қай уақытта жүргізілетінін анықтай алады. Локальді желінің техникалық жоспарын жасау да маңызды шара болып табылады.

Жедел-тергеу тобының құрамын жоспармен

таныстыру ұйымдастыру жағдайына байланысты болады. Тергеу әрекеттерін жүргізуде басшылық ететін және ұйымдастыратын қызметкер болып табылатын тергеушіден бөлек жедел – тергеу тобының құрамына міндетті түрде «К» бөлінісінің жедел уәкілі, криминалист, жоғары технология саласындағы мамандар қатысады. Ал кей кезде қылмыстың ауырлығына байланысты және қоғамның назарын өршітетін жағдайлардың болуы мүмкін болатын болса прокурордың қатысуы талап етіледі.

Егер қарап-тексеру тергеу әрекеті үй-жайдың ішінде немесе қандай да болсын ғимаратта жүргізілетін жағдайларда, сол үй-жайдың немесе ғимараттың иесі не уақытша тұрып жатқан тұлғалар ҚПК талаптарын сақтай отырып, қатысады. Олардан жазбаша түрде рұқсат беру туралы арыздары алынып, тергеу әрекетінің хаттамаларында көрсетілуі тиіс. Егер ғимарат белгілі бір ұйымның ішінде жүргізілетін болса, онда ұйымның атынан өкіл ретінде әкімші немесе ұйымның қызметкерлері болып табылатын тұлғалар қатысады. Әрине кез-келген қызметкерді қатыстыра салуға болмайды. Тергеу әрекеті дәлелдеме болып табылатын компьютерлік ақпаратты алумен байланысты болса, онда компьютерлік сауаттылығы бар, тиісті салада қызмет атқарып жүрген қызметкерлер таңдалуы тиіс.

Техникалық тұрғыдан дайындық шараларына орайтын материалдарымен, түрлі нысандағы ғылыми-техникалық құралдармен, ақпаратты көшіруге арналған қажетті тасымалдағыштармен жабдықталған көлік құралының болуы кіреді.

Тергеуші тергеу әрекеттерін рәсімдейтін хаттамалардан бөлек өзімен бірге дербес компьютердің болуы шарт. Компьютерге қосымша ретінде кез-келген алынуда жататын техникаға сәйкес келетін жалғаушылар да (қазіргі кезде әмбебап шнурлары бар кез-келген жалғаушыларға арналған құрылғылар сатылады) болуы қажет.

Тергеушідегі дербес компьютердің ішінде қажет ақпаратты көшіруге арналған бағдарламалық қамсыздандыру, зерттеуге жататын компьютерлік техникалардың сипаттамаларын оқитын, компьютерлік техниканың жұмысқа жарамдығын тексеретін және антивирустық бағдарламалар болуы керек. Ол тергеу әрекеті жүргізіліп жатқан жерде-ақ көшіруді жүргізуге мүмкіндік береді. Дербес компьютер мен оның ішіндегі бағдарламалық қамсыздандыру жұмысының заңды болуы мақсатында ІІО-ның Ақпараттық және техникалық қызметі бөліністерімен тексерілген, қолдануға арнайы рұқсаты берілген ІІО-ның балансындағы техника ғана қолданылады.

Іс бойынша маңызды дәлелдеме болып табылатын ақпарат үлкен көлемді болуы мүмкін. Сондықтан жедел-тергеу тобының жабдықтауында сыйымдылығы гигабайт немесе терабайт құрайтын электрондық жеткізгіштерінің бар болуы тиіс.

Алдында айтып кеткендей, компьютерлік қылмысы кез-келген жерден және бірнеше жерден жасалуы мүмкін. Сондықтан қылмыс орындарын анықтау үшін оқиға болған жерді қарау тергеу әрекеті компьютерлік ақпараттың өңделген және сақталған объектілерде жүргізілуі мүмкін. Жедел – тергеу тобының қолындағы мобильді құрылғылардың көмегімен қарау жүргізіліп жатқан объектіден шабуылдың қай жерден жасалғандығы туралы мәліметтер алынады. Алынған мәліметтерге сәйкес ары қарай шабуыл жасаған компьютердің орналасқан жеріне қарау жүргізіледі.

Қарап-тексеру мен тінту тергеу әрекеттерін жүргізу барысында қызметтік және тұрғын үй-жайлар, компьютерлік техника, ақпарат тасымалдағыштар, құжаттар, құрылғылар және өзге объектілер тексеріледі.

Тергеу әрекетін жүргізетін тергеушінің компьютерлік сауаттылығы жетпей жатқан жағдайларда, сол саланың мамандарын қатыстыруға тура келеді. Оларға програмисттер, электронщиктер, байланыс және коммуникация құралдары бойынша мамандар, желілер бойынша мамандар, компьютер арқылы бухгалтерлік есептерді жүргізе алатын қаржылық-бухгалтерлік саласының мамандары жатады.

Компьютерлік ақпаратқа заңсыз заңсыз ену интернет желісіне қосылған компьютерлік техниканың көмегімен жүзеге асырылады. Алайда көп жағдайда, қылмыскерлер Қазақстан Республикасының аумағында орналасқан және тіркелген интернет-провайдерлерінің қызмет көрсетілерін пайдаланбауды жөн көреді. Себебі, жәбірленуші өзінің компьютердегі ақпаратқа қол жеткізілгенін байқаған және құқық қорғау органдарына арызданған жағдайда, құқық қорғау органдары интернет-провайдерлерінен сұрау-салу нәтижесінде қылмыскердің қай IP-мекен-жайы арқылы компьютерлік ақпаратқа қол жеткізгені туралы ақпарат ала алады. Сол IP-мекен-жайы арқылы қылмыскердің нақты қылмыс жасаған орнын, оның мекен-жайын, тіпті қылмысты нақты кім жасағаны туралы мәліметтерге ие бола алады. Сондықтан да, кәсіби қылмыскерлер тікелей Қазақстан Республикасының аумағында бола тұра, өзге шетелдік интернет-провайдерлерінің қызмет көрсетулеріне жүгінеді. Мұндай жағдайда, құқық қорғау органдарымен анықталған IP-мекен-жай шет мемлекеттің интернет-провайдерінің мекен-жайын көрсетуі мүмкін.

Бұл жағдайда, Қазақстан Республикасы ҚПК 560-бабына сәйкес, қылмыстық қудалауды жүзеге асыратын орган құқықтық көмек көрсету туралы сұрау салу арқылы іс бойынша дәлелдеме болып табылатын ақпарат алу мақсатында тапсырма жібере алады.

Алдыңғы тарауларда көрсетіліп кеткендей, еліміздің құқық қорғау органдарында қажет ақпаратты кез-келген шет мемлекетінен

алу мүмкіндігі болмай отыр. Ал егер, жіберген тапсырмаға жауап келген жағдайда, шет мемлекетінің құқық қорғау органдары Қазақстан Республикасы ҚПК-нің 118 бабында көрсетілген заттай дәлелдеме болып табылатын құжаттарды жібере алады. Мұндай құжаттарға ҚР ҚПК 120-бабына сәйкес, компьютерлік ақпаратты қамтитын материалдар жатады. Компьютерлік ақпаратқа заңсыз заңсыз ену фактісін дәлелдеу үшін қылмыскердің шетелдік интернет-провайдерінің қызметтерін пайдаланғаны жөнінде ақпараттың болуы жеткілікті. Сұрау салған құқық қорғау органы нәтижесінде заттай дәлелдеме болып табылатын қатты дискінің көрінісін (образын) алып, оған Қазақстан Республикасы ҚПК-нің 219, 221-баптарына сәйкес, қарап-тексеру тергеу әрекетін жүргізеді.

Заттай дәлелдеме болып табылатын қатты дискінің көрінісінде қылмыскер компьютерінің IP-мекен-жайы туралы ақпарат алынып, қылмыскердің жасырынып жүрген мекен-жайын анықтауға мүмкіндік береді.

Қылмыскердің мекен-жайы анықталғаннан кейін, Қазақстан Республикасы ҚПК-нің 231-бабы 1 бөлігінің 4) тармағында көрсетілген компьютерлерден, серверлерден және ақпаратты жинауға, өңдеуге, жинақтауға және сақтауға арналған басқа да құрылғылардан ақпаратты жасырын түсіріп алу және аталған баптың сол бөлігінің 7) тармағында көрсетілген адамды немесе орынды жасырын байқауға алу сияқты жасырын тергеу әрекеттерін жүргізуге мүмкіндік береді [ҚР ҚПК-2014 жылғы шілдедегі № 231-V].

Қазақстан құқық қорғау органдарында, оның ішінде ІІМ қашықтықтағы компьютерлік-техникалық сараптама сияқты озық технологиялық құралдары көмегімен жүзеге асырылатын шараларды қолдану бойынша құқықтық құзыреттілік әлі жоқ. Ақпараттандыру және байланыс саласындағы қылмыстарды тергеп-тексеру барысында туындайтын жағдайларда дәстүрлі процессуалдық құзыреттіліктер қолданыла алады. Алайда, мұндай құзыреттіліктер құқықтық нақтылықсыздыққа әкеп соғып, жиналған дәлелдемелердің заңсыздығына әкелуі және оларды іске қосуды жоққа шығаруы мүмкін. Жалпы алғанда, ақпараттандыру және байланыс саласындағы қылмыстарды тергеу құзыреттілігіне жататын ұлттық әдістер компьютерлік қылмыстылықты криминализациялауға жататын әдістерге қарағанда біркелкі келмейді.

Тергеуді жүргізу бойынша құзыреттіліктер құқықтық нысанына қарамастан компьютерлік құрылғыны және компьютерлік мәліметтерге заңсыз ену үшін тінту және алу жүргізу құқығын пайдаланады. Сонымен қатар, интернет желісін ұсынушылардан сақталуға жататын компьютерлік ақпаратты алу мақсатында жекелеген тапсырмалар беруді қолданады. Алайда тергеп-тексеруге қатысты белгілі бір ақпаратты бе-

руге үшінші жақты жүктеу қиындыққа соғады. Оған әдетте интернет желісін ұсынушылар мен құқық қорғау органдары арасындағы өзара әрекеттестіктің қиындығы жатады.

Ұлттық заңнамасында қарастырылған міндеттемелер және жеке секторда мәліметтерді сақтау мен ұсыну саласындағы саясат мемлекетке, саласына және мәліметтер түріне байланысты бір-біріне сәйкес келмейді [О.Б.Мурашбеков, 2014, с. 112].

Ақпаратқа құқыққа сыйымсыз заңсыз енуді тергеу барысында оқиға орнын қарап-тексеру және тінту жете дайындықты және ұйымдық және техникалық сұрақтар қатарын шешуді талап етеді. Атап айтқанда:

1. Мамандардың қатысуын қамтамасыз ету. Қажет ақпаратты жедел талдау және компьютерлік техника құралдарынан ақпаратты кәсіби түрде алу үшін мамандардың білімі қажет. Тіпті жоғары білікті және компьютерлік қылмыстарды көп тергеген маманданған тергеуші тергеу үшін маңызды компьютерлік құрал, құрамдас бөліктеріне, ақпарат тасымалдағыштарына, электрондық блоктарға, олардың бөліктеріне немесе оған бейтаныс байланыс құралдарына жете назар аудара бермейді. Қажетті маман профилі қылмыс сипаты туралы бастапқы мәліметтің есебімен тексеру тапсырмаларына қарай анықталады. А.В.Касаткиннің мәліметі бойынша, сауалнамаға қатысқан бағдарламашылардың 85% есептеуіш техниканың қазіргі даму деңгейінде білікті маманның қатысуынсыз компьютерде жасырылған ақпаратты жою қаупінсіз табу қиын деп есептейді [А.В.Касаткин, 1997, с. 215].

2. Компьютерлік техниканы кем дегенде пайдаланушы деңгейінде білетін тұлғаларды тарту, себебі бұл тұлғалардан сотта оқиға орнын тексеру барысында анықталған жағдайлар бойынша жауап алуы мүмкін. Әдебиетте келтірілген, оқиға орны тексерілген кәсіпорын, ұйым, мекеме, фирма, компания қызметкерлерін шақырған жөн деген ой біздің ойымызша теріс, себебі тексеріс жүргізу уақытында бұл тұлғалардың іс қорытындысына деген мүдделілігін анықтау қиын.

3. Алынған ақпаратты қарап-тексеру, тасымалдау және сақтау үшін пайдаланылатын жабдықты дайындау. Компьютерлік қылмыстар бойынша тексеріс және тінту жүргізудің негізгі қиындығы ақпараттық іздерді тек арнайы аппараттық және бағдарламалық қамсыздандыруды пайдаланып, табуға болатындығында.

Компьютерлік қылмыстарды тергеу барысында жоғарыда көрсетілгендерді пайдалану тергеу процессінің тиімділігін арттырады. Іс бойынша қылмыстық іс жүргізу заңнамасының талаптарын басшылыққа ала отырып, дәлелдемелерді табу, бекіту және алу барысында маманның міндетті қатысуы істің кәсіби түрде то-

лық, жан-жақты және объективті жүргізілуіне септігін тигізеді.

Ақпаратқа, ақпараттық жүйеге немесе телекоммуникациялар желісіне заңсыз енуді тергеу барысында сот компьютерлік-техникалық сараптаманың (әрі қарай – СКТС) тағайындалуы құқыққа сыйымсыз заңсыз енуді дәлелдеудегі жеке тергеу әрекеттерінің бірі болып табылады.

Сараптамалық зерттеулердің сот компьютерлік-техникалық сараптама секілді түрі ресми түрде тек 2002 жылы ғана мойындалды және де сол жылы Қазақстан Республикасы Әділет Министрлігінің сот-сараптамалық орталықтарында орындалатын сараптама түрлерінің Үлгілік тізбесіне енгізілді. 2000 жылға дейін сараптамалардың атауында да бірыңғайлылық болмады: біреулері оны соттық-кибернетикалық [Н.В.Семенов, О.В.Мотуз, 1999,] деп атаса, тағы біреулері – ақпараттық-технологиялық [С.А.Смирнова, 2002. №4, с.120-124], үшіншілері – ақпараттық-талдау [В.П.Чибисов, 2001, с. 234] деп атады. Қазіргі уақытта жалпы көпшілік тарапынан қабылданған атау – «компьютерлік-техникалық сараптама» деп аталады. Алайда сараптаманың осынау түрі әдістемелік тұрғыдан әлі де болса жетілдірілмеген және де оны жүргізудің кешенді әдістемелері жоқ.

Компьютерлік ақпарат саласындағы қылмыстар туралы істер бойынша сот сараптамасын тағайындау, ақпараттық-технологиялық үдерістерді зерттеу үшін де, сондай-ақ осы үдерістерді қамтамасыз етудің жекелеген техникалық және өзге де құралдарын зерттеу үшін де қажет. Оларды компьютерлік ақпарат, ақпараттық жүйелер, технологиялар мен оларды қолданудың іздерін зерттеу арасындағы байланыс біріктіреді. Кейбір зерттеушілер соттық компьютерлік-техникалық сараптаманың дамуының қазіргі кезеңінде, оны түрлерге бөлу қазіргі заманғы ақпарат құралдарының құрылуы мен пайдалану қасиеттерінің технологиялық ерекшеліктерін бөлшектеудің негізінде жүзеге асады деп жорамалдайды [Шмонин А.В., 2004].

Компьютерлік технологиялардың дамуының қазіргі заманғы деңгейінде компьютерлік-техникалық сараптаманың бірнеше бағытын бөліп көрсетуге болады. Олар – компьютерлік ақпараттық, аппараттық-техникалық және компьютерлік құралдарды бағдарламалық-техникалық зерттеу. Компьютерлік – ақпараттық сараптаманың шеңберінде компьютерлік жүйедегі ақпаратты табу мен талдау жүргізіледі; аппараттық-техникалық сараптама-ларда компьютерлік техниканың техникалық (аппараттық) құралдары зерттеледі; бағдарламалық-техникалық зерттеудің шеңберінде – бағдарламалық қамтамасыз етуді жасау мен қолданудың заңдылықтары зерттеледі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының – Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы: «Қазақстан – 2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. Астана, Ақорда 2012 жыл.
2. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан жолы – 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» Қазақстан халқына Жолдауы. Ақорда 17 қаңтар 2014 ж.
3. Қазақстан Республикасының ақпараттық қауіпсіздігінің 2016 жылға дейінгі тұжырымдамасы туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2014 жылғы 14 қарашадағы №174 Жарлығы. Астана 2011ж.
4. В.В.Крылов. Информационные компьютерные преступления: Учебное и практическое пособие. – М.: Инфра-М-Норма, 1997. – 285с.
5. Қазақстан Республикасы Қылмыстық – процестік кодексі 2014 жылғы шілдедегі № 231-V Қазақстан Республикасының Заңы //
6. О.Б.Мурашбеков. Заманауи әлемдегі ғылым мен білім» халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. 1 том. Болашақ-Баспа, Қарағанды, 2014 – 112-116 беттер.
7. А.В.Касаткин. Тактика собирания и использования компьютерной информации при расследовании преступлений: дис канд.юрид.наук. – Москва – 1997. – 215 с.
8. Н.В.Семенов, О.В.Мотуз. Судебно-кибернетическая экспертиза- инструмент борьбы с преступностью XXI века// Конфидент, 1999.-№3.
9. С.А.Смирнова,-Судебно-информационно-технологическая (кибернетическая) экспертиза. Этапы становления./С.А.Смирнова, В.И.Вараскин, Н.В.Семенов // Бюллетень Министерства Юстиции РФ.-2002. №4, с.120-124.
10. В.П.Чибисов. О практике проведения информационно-аналитических технических экспертиз в в/ч 64829 // Криминалистика XXI век: Материалы научно-практической конференции в 2-х т. Т.1. –М., 2001. – С.234-238.
11. Расследования экономических преступлений. Учебно-практическое пособие / Шмонин А.В., М.: Дашков и Ко, 2004. – 2004 с.

УДК 347.78

Нишанбаева Д.Т.

магистрант

Южно-Казахстанский Государственный Университет им. М.Ауезова
г.Шымкент**Сартаева Ш.Ш.**

м.ю.н., ст. преподаватель

Южно-Казахстанский Государственный Университет им. М.Ауезова
г.Шымкент**Куанышбаева С.О.**

к.ю.н., ст. преподаватель

Южно-Казахстанский Государственный Университет им. М.Ауезова
г.Шымкент

ПРОБЛЕМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ АВТОРСКОГО ПРАВА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Түйін. Бұл мақалада Қазақстан Республикасында авторлық құқықты жетілдіру мәселелері қарастырылған.

Түйінді сөздер: Авторлық құқық, зияткерлік меншік, субъективті құқық, контрафактілік дана.

Резюме. В данной статье рассмотрены вопросы совершенствования авторского права в Республике Казахстан.

Ключевые слова: Авторское право, интеллектуальная собственность, субъективное право, контрафактный экземпляр.

Summary. This article discusses the problems of improving copyright in the Republic of Kazakhstan.

Keywords: Copyright, intellectual property, subjective law, counterfeit copy.

В научной статье раскрыты некоторые аспекты авторского права, а также анализ нормативно-правовых актов регулирующих общественные отношения в сфере авторского права, с развитием научно-технических достижений требующих постоянного изменения.

Научный и духовный потенциал общества наряду с правильной социально-экономической политикой обеспечивает достижение обществом поставленных перед ним задач. Это особенно важно для Казахстана, где необходимо развивать наукоемкие и сложные производства, находить свою нишу в мировом технологическом разделении труда, а не рассчитывать только на вызов энергоносителей и сырья. Торговля такими результатами творческой интеллектуальной деятельности своих граждан и фирм, как музыка и песни, фильмы и книги, сложные химические продукты, лекарства и пищевые добавки, экономичные экологически чистые технологии, интегральные микросхемы и программные продукты для ЭВМ становится в этом отношении пример США, где среди тысяч направлений бизнеса на пятом месте по доходности стоит шоу-индустрия, приносящая ежегодно 80 миллиардов долларов. К сожалению, в Казахстане такая статистика отсутствует, статистические данные по выявлению нарушений авторских прав, выглядит следующим образом: за I квар-

тал 2017 года зарегистрировано 291 правонарушение (статья 198 УК РК «Нарушение авторских и смежных прав»), по 225 материалам начаты досудебные расследования. За аналогичный период 2016 года из 566 зарегистрированных материалов уголовные дела были возбуждены против 71 факта, из незаконного оборота изъято более 315,5 тыс. единиц контрабандных аудио и видеопроизведений, нелегальных ПО (программное обеспечение). Также в Казахстане прекращена деятельность восьми цехов по изготовлению подобной продукции, пресечены пять каналов поставки нелегальных товаров. Выявлено шесть интернет-ресурсов, которые занимались продажей контрафактной продукции, против них возбуждены уголовные дела, органами внутренних дел зарегистрировано 1103 факта нарушения авторских смежных прав в Казахстане [Абылгазина К., Интернет-ресурс: <http://lsm.kz/poryadka-300-narushenij-avtorskij-prav-vyyavili-vkazahstane-s-nachala-goda.html>].

Степень защищенности прав на интеллектуальную собственность характеризует степень цивилизованности рынка страны и уровень состояния законности и правопорядка. Существует эффективно функционирующая мировая система охраны интеллектуальной собственности. Авторитет и влияние этой системы на развитие соответствующего внутреннего законодатель-

ства Республики Казахстана велик. К примеру, с апреля 2006 г. Казахстан исключен из всех списков Специального доклада 301 («Special 301 Report») Управления Торгового Представителя США, но уровень «пиратства» попрежнему остается высоким [Специальный доклад 301 («Special 301 Report») Управления Торгового Представителя США. Интернет-ресурс].

С принятием Закона РК от 10.06.1996 г. «Об авторском праве и смежных правах», авторские (смежные) правоотношения в стране кардинально изменились. Появились в главах 49 «Общие положения», 50 «Авторское право» и 51 «Смежные права» Гражданского кодекса РК [Закон Республики Казахстан от 10 июня 1996 года № 6-І «Об авторском праве и смежных правах» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 24.11.2019 г.)].

Общая часть ГК, не упоминая термина «авторские права», тем не менее, предусматривает их защиту и перечисляет конкретные способы как это можно сделать. Дело в том, что авторские права есть разновидность прав гражданских и поэтому Статья 9, устанавливая нормы о защите гражданских прав, в полной мере распространяется и на авторские права [Гражданский Кодекс Республики Казахстан (общая часть) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 08.04.2019)]. Соответственно, защита авторских как и любых гражданских прав осуществляется судом, арбитражем или третейским судом путем применения одного из многочисленных мер защиты «признания прав; восстановления положения, существовавшего до нарушения права; пресечения действий, нарушающих право или создающих угрозу его нарушения; присуждения к исполнению обязанности в натуре; взыскания убытков, неустойки; признания сделки недействительной; компенсации морального вреда; прекращения или изменения правоотношений; признания недействительным или не подлежащим применению не соответствующего законодательству акта органа государственного управления или местного представительного либо исполнительного органа; взыскания штрафа с государственного органа или должностного лица за воспрепятствование гражданину или юридическому лицу в приобретении или осуществлении права, а также иными способами, предусмотренными законодательными актами».

Преобразования в сфере правового регулирования творческой и связанной с ней деятельности должны быть проведены на качественно ином уровне. Взамен фрагментарных тематических поправок необходима комплексная переоценка. К этому выводу склоняют объективные причины.

Во-первых, Казахстан – стал полноправным участником международного сообщества, и принятые им обязательства подлежат безуслов-

ному исполнению.

Во-вторых, на казахстанском рынке, как уже говорилось, прочно закрепляются иностранные инвесторы. Медленно, но верно внедряются высокие технологии. По мнению иностранных экспертов (Фолсом Р.Х., Гордон М.У., Спаногл Дж. А.), «для некоторых развивающихся стран незаконная передача технологии видится как часть их экономического развития». Концептуальные преобразования с привлечением авторитетных специалистов будут формально гарантировать инвесторам стремление государства к цивилизованному формату рынка «интеллектуальных продуктов» [Фолсом, Р. Х., 1996. 527 с].

В-третьих, очень желательна рецепция (безусловно, с учетом национальных особенностей) удачных нормативных решений, появившихся в последние годы в странах, являющихся ближайшими партнерами Казахстана. Д.Братусь считает: по заключениям авторитетнейших западноевропейских правоведов часть четвертая Гражданского кодекса Российской Федерации (ГК РФ) о правах на результаты интеллектуальной деятельности и средства индивидуализации, включая внесенные в неё концептуальные изменения, является одной из лучших кодификаций, известных миру. Юридические системы Казахстана и России относятся к одной правовой семье, истоки их формирования типичны, имеются схожие экономические факторы, дружественная политическая позиция. Последнее обстоятельство, видимо, не имеет решающего значения, но тоже важно. Оно предопределяет успешное сотрудничество результативный обмен информацией, стремление к развитию научных, организационных и деловых контактов [Братусь Д.А., 2012, с.220].

Авторское право как система правовых норм регулирует отношения, связанные с созданием и использованием произведений науки, литературы и искусства. Словосочетание «авторское право» часто используется для указания на сами субъективные полномочия авторов и других лиц (авторское право в субъективном смысле).

Под субъективными авторскими правами понимают совокупность предоставленных автору прав (правомочий), необходимых для охраны его интересов, возникающих в связи с созданием произведения и использованием его обществом.

Вопрос о понятии субъективного права в целом в юридической литературе обсуждается на протяжении многих лет. К примеру, Рафиева Л.К. предлагает следующую классификацию субъективных прав:

- 1) авторы, рассматривающие субъективное право как притязание;
- 2) как средство обеспечения определенного поведения обязанных лиц;

3) авторы, которые видят в субъективном праве меру возможного или дозволенного поведения управомоченного лица;

4) авторы, которые включают в него и дозволенность собственных действий управомоченного, и возможность требовать определенного поведения от обязанных лиц.

По мнению Братусь С.Н. субъективное право – «это мера возможного поведения, обеспеченная законом и, тем самым, соответствующим поведением обязанных лиц». «Мера возможного поведения» определяет юридическую форму субъективного права, тогда как «пользование социальным благом» составляет его позитивное содержание.

В двусторонних гражданско-правовых отношениях выполнение обязанности одним из субъектов, обуславливающее удовлетворение интересов его контрагента, непосредственно связано с осуществлением права обязанного лица, приводящим к удовлетворению его собственных интересов.

Казахстанская позиция нашла свое отражение во мнении Ихсанова Е.У., который считает, что субъективное авторское право – это юридически обеспеченная возможность лица, создавшего произведение своим творческим трудом (автора), признаваться автором этого произведения, избирать способ обозначения своего авторства, охранять воплощенную в произведении творческую индивидуальность, а также использовать произведение указанными в законе способами.

В законодательстве Республике Казахстан об авторском праве идет четкое разделение на личные имущественные и личные неимущественные права, в совокупности которое, дает субъективное авторское право. Авторские правомочия по своему содержанию могут быть разбиты на две значительные категории: права личные неимущественные и имущественные. В зависимости от связи участников авторского правоотношения – на абсолютные и относительные, в зависимости от особенностей осуществления – на вещные и обязательственные.

Личные неимущественные права охватывают творческие интересы автора, связанные с общественной оценкой произведения, и не имеют имущественного содержания. Имущественные права, напротив, имеют экономическую ценность и подлежат денежной оценке. Они могут быть переданы другим лицам на основании авторских договоров. Эти права в юридической литературе получили название как исключительные права. Однако содержание данного понятия вызывало и продолжает вызывать споры в научной литературе.

Исходя из толкования закона РК «Об авторском праве и смежных правах» имущественные права признаются исключительными в силу это-

го закона, не из других соображений.

В соответствии с законом РК «Об авторском праве и смежных правах» от 10.06.1996 к личным неимущественным правам законодатель отводит следующие виды прав: права авторства, право на имя, право на обнародование произведения, право на отзыв и право на защиту репутации автора. Под личными имущественными правами автора понимается «исключительные права на использование произведения». Здесь акцент ставится именно на использовании и на получении материальной выгоды, т.е. прибыли. Не обязательно быть автором, чтобы извлечь материальную выгоду в данный процесс вовлекается большой круг субъектов, правовой основой их является авторский договор. Чтобы понять более детально данную конструкцию давайте рассмотрим пример США по данному вопросу. Закон США 1976г. не имеет определения исключительного права, а вместо этого дает механизм определенных действий, которые совершает правообладатель, реализуя имущественный интерес.

Расширительная трактовка понятия «автор» отвечает смыслу пп. 2 ст.2 закона, однако неудобна по соображениям юридической практики. Участники гражданских правоотношений и другие правоприменители (судьи, прокуроры, нотариусы и т.д.) должны иметь возможность эффективно применять нормы авторского права, не сообразуясь с высокими научными приемами.

По мнению Т.Е. Каудырова, в объективном смысле авторское право представляет собой совокупность правовых норм, регулирующих отношения по поводу создания, использования произведений науки, литературы и искусства. В субъективном смысле авторское право те личные имущественные и неимущественные права, которые принадлежат лицам, создавшим произведения литературы, науки и искусства. Термин «авторское право» законодатель действительно раскрывает в субъективном значении, то, по логике, не может одно субъективное «авторское право» быть несколькими субъективными авторскими правами («личные неимущественные и имущественные права автора»). С теоретической точки зрения понятно, что во втором случае подразумеваются отдельные правомочия, составляющие субъективное авторское право [Каудыров Т.Е., 2003, 392с.].

В законодательстве имеется определение контрафактного экземпляра произведения. Пункт 4) статьи 2 Закона об авторском праве и смежных правах РК дает определение контрафактного экземпляра произведения. «Контрафактный экземпляр объекта авторского права и (или) смежных прав экземпляр произведения, записанного исполнения, фонограммы, передачи организаций эфирного и кабельного веща-

ния, изготовление, распространение или иное использование которого влечет за собой нарушение авторского права и (или) смежных прав в силу положений настоящего Закона, либо норм международных договоров, ратифицированных Республикой Казахстан. Контрафактными также признаются объекты авторского права и (или) смежных прав, с которых без разрешения правообладателя удалена или на которых изменена информация об управлении правами либо которые изготовлены с помощью незаконно используемых устройств, позволяющих обходить технические средства защиты авторского права и (или) смежных прав».

Приведенную норму Закона надо понимать так: контрафактным является не само произведение, а объективная форма этого произведения диск, дискета, кассета, пластинка содержащие запись какого-либо произведения и эта запись является незаконной, совершена с нарушением

норм статей 15 и 16 Закона об авторском праве и смежных правах. Например, изготовлен диск концерта, содержащий запись песен, исполненных в ходе этого концерта, причем без ведома исполнителей или организаторов концерта, так сказать, втихую, с использованием своей звукозаписывающей аппаратуры. Наверное, многие встречались и с фильмами плохого качества, тайно записанными во время их прогона.

В Казахстане накопилась обширная судебная практика, которая в этой сфере правового регулирования отличается повышенным консерватизмом. Однако социальный прогресс стремителен. Сегодня мы ощущаем его даже в течение короткого отрезка новейшей истории, сравнивая сегодняшние научно-технические достижения и отвечающий им уровень жизни с достижениями хотя бы прошлого десятилетия. Перемены, ожидаемые в ближайшее время, представляются просто фантастическими.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Абылгазина К. Порядка 300 нарушений авторских прав выявили в Казахстане с начала года. Интернет-ресурс: <http://lsm.kz/poryadka-300-narushenij-avtorskij-prav-vyyavili-vkazahstane-s-nachala-goda.html>
2. Специальный доклад 301 («Special 301 Report») Управления Торгового Представителя США. Интернет-ресурс
3. Закон Республики Казахстан от 10 июня 1996 года № 6-І «Об авторском праве и смежных правах» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 24.11.2015 г.)
4. Гражданский Кодекс Республики Казахстан (общая часть) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 08.04.2016 г.)
5. Фолсом, Р. Х. Международные сделки [Текст] : краткий курс: учеб. пособие для вузов по экон. и правовед. спец. / Р. Х. Фолсом, М. У. Гордон, Дж. А. Спаногл; пер. с англ. В. Ф. Назарова. М.: Логос, 1996. 527 с
6. Братусь Д. А. Вопросы реформы авторского права. Очерки. Алматы. 2012 С.220
7. Каудыров Т.Е. Основы патентного права и патентования в Республике Казахстан [Текст]: учебное пособие / Отв. ред. Каудыров Т.Е. Алматы: Жетіжарғы, 2003. 392с.

Нурманбетов К.Э.
к.ю.н., первый проректор
ЮКГУ им.М.Ауэзова

Утаров К.А.
к.ю.н., ст.препод.
ЮКГУ им.М.Ауэзова

ПРОБЛЕМА ГАРМОНИЗАЦИИ УГОЛОВНО-ПРАВОВОЙ ПОЛИТИКИ ГОСУДАРСТВ – ЧЛЕНОВ ЕАЭС

Түйін. Бұл мақалада авторлар Еуразиялық экономикалық одаққа мүше мемлекеттерде бәсекелестікті қорғаудың қылмыстық-құқықтық саясаты мәселелерін қозғайды. ЕАЭО құрамына енген мемлекеттердің құқықтық жүйелері ең жоғары туыстық дәрежеге және өзара ықпалдастықтың неғұрлым дамыған тетігіне ие. ЕАЭО Кедендік кеңістігінің бірлігі жалпы экономика саласында және бәсекелестікті қорғау саласында ЕАЭО бірыңғай қылмыстық саясатын әзірлеуге жеткілікті алғы шарттар болып табылады.

Түйінді сөздер. Бәсекелестік. Қылмыстық құқық. Еуразиялық экономикалық одақ.

Резюме. В данной статье авторы затронули вопросы уголовно-правовой политики защиты конкуренции в государствах – членах Евразийского экономического союза. Правовые системы государств, вошедшие в состав ЕАЭС, обладают наивысшей степенью родства и наиболее развитым механизмом взаимной интеграции. Единство таможенного пространства ЕАЭС является вполне достаточной предпосылкой к выработке единой уголовной политики ЕАЭС в сфере экономики в целом и в сфере защиты конкуренции.

Ключевые слова. Конкуренция. Уголовное право. Евразийский экономический союз.

Summary. In this article, the authors touched upon the issues of criminal law policy for the protection of competition in the member States of the Eurasian economic Union. The legal systems of the States that are part of the EEU have the highest degree of kinship and the most developed mechanism for mutual integration. The unity of the customs space of the EAEU is a sufficient prerequisite for the development of a unified criminal policy of the EAEU in the field of the economy as a whole and in the field of competition protection.

Keyword. Competition. Criminal law. Eurasian economic Union.

Реализация уголовной политики защиты конкуренции в Казахстане (как и в других государствах – членах Евразийского экономического союза (ЕАЭС)⁶) в силу ряда причин, которые будут рассмотрены ниже, не может быть успешной без выработки единой или как минимум скоординированной уголовной политики всего Евразийского экономического союза в этой сфере.

Различия в отношении законодателей государств – членов ЕАЭС к криминализации и пенализации общественно опасных антиконкурентных посягательств, на наш взгляд, хотя и понятны с точки зрения особенностей духовной, нравственной и культурной жизни, ключевых идей уголовной политики соответствующих

стран, утрачивают ясность, как только возникает потребность объяснить причины разного отношения к наказуемости (и административной, и уголовной) одних и тех же видов экономического поведения наобщем экономическом пространстве ЕАЭС, к *основным целям* которого относится, в частности, стремление к формированию единого рынка товаров, услуг, капитала и трудовых ресурсов (ст. 4 Договора о ЕАЭС)⁷.

Согласно ст. 2 Договора о ЕАЭС понятие *единое экономическое пространство* определяется как «пространство, состоящее из территорий государств-членов, на котором функционируют сходные (сопоставимые) и однотипные механизмы регулирования экономики, основанные

⁶Евразийский экономический союз (ЕАЭС) является международной организацией региональной экономической интеграции, учрежденной Республикой Беларусь, Республикой Казахстан и Российской Федерацией на основании Договора о Евразийском экономическом союзе (Договор подписан в г. Астане 29 мая 2014 г.). Действует с 1 января 2015 г. и включает по состоянию на 20 мая 2018 г. пять государств — Республику Армения (далее — РА, Армения), Республику Беларусь (далее — РБ, Белоруссия), Республику Казахстан (далее — РК, Казахстан), Кыргызскую Республику (далее — КР, Киргизия) и Российскую Федерацию. Республика Армения присоединилась к Договору с 2 января 2015 г., Кыргызская Республика — с 1 мая 2015 г. Решением Высшего Евразийского экономического совета от 14 мая 2018 г. № 9 Республике Молдова (далее — РМ, Молдавия) предоставлен статус государства-наблюдателя при ЕАЭС. Режим доступа: URL: <http://www.eaeunion.org/>

⁷См.: URL: <http://www.Eurasiancommission.org> (дата обращения: 05.06.2014).

на рыночных принципах и применении гармонизированных или унифицированных правовых норм, и существует единая инфраструктура».

Данным Договором устанавливаются также *общие принципы конкуренции* (разд. XVIII), к которым, в частности, относится то, что «применение государствами-членами норм своего конкурентного (антимонопольного) законодательства к хозяйствующим субъектам (субъектам рынка) государств-членов осуществляется одинаковым образом и в равной мере независимо от организационно-правовой формы и места регистрации таких хозяйствующих субъектов (субъектов рынка) на равных условиях» (ст. 75).

Если принять во внимание, что к хозяйствующим субъектам согласно ст. 39 Статута Суда Евразийского экономического союза, являющегося неотъемлемой частью Договора о ЕАЭС, относится также «физическое лицо, зарегистрированное в качестве индивидуального предпринимателя в соответствии с законодательством государства-члена или третьего государства», то применение антимонопольного законодательства должно осуществляться равным образом и по отношению к гражданам – хозяйствующим субъектам. По нашему мнению, нераспространение данного принципа на юридическую ответственность за нарушение правил конкуренции, в том числе антимонопольных правил, противоречит не только духу, но и букве Договора.

Кроме того, в соответствии со ст. 88 Договора о ЕАЭС и п. 2 приложения № 25 к нему каждое государство-член предоставляет поставщикам государств-членов, предлагающим товары, выполняющим работы и оказывающим услуги, *национальный режим в сфере закупок*, т. е. режим не менее благоприятный, чем предоставляемый поставщикам своего государства в сфере закупок.

Анализ показывает, что в настоящее время в «общем экономическом доме», каковым является ЕАЭС, есть зоны почти полной безответственности за то, что подлежит уголовному преследованию в соседнем государстве, являющемся членом ЕАЭС, или, напротив, повышенной уголовной репрессии в отношении монополистов. Эти различия не могут не нарушать экономическое равенство хозяйствующих субъектов-конкурентов хотя бы потому, что предполагают существенно разные риски для осуществления экономической деятельности и, соответственно, существенно разные затраты на обеспечение правовой защиты бизнеса, в том числе от необоснованного уголовного пресле-

дования.

Нельзя не обратить внимания на то, что имеющиеся на сегодня различия в криминализации и пенализации антиконкурентных общественно опасных деяний в государствах – членах ЕАЭС имеют тенденцию к росту, что, на наш взгляд, противоречит самой идее равных экономических возможностей на общем экономико-правовом пространстве.

Постепенную минимизацию таких различий следует, по-видимому, считать одной из приоритетных задач гармонизации законодательства государств – членов ЕАЭС на ближайшее будущее.

К числу *базовых различий* уголовного законодательства государств – членов ЕАЭС, влияющих на пределы криминализации и пенализации антиконкурентных общественно опасных деяний, как показывает сравнительный анализ, относятся следующие.

1. Различия в действии уголовного закона в пространстве.

Так, согласно ч. 3 ст. 12 УК РФ иностранный гражданин (в частности, осуществляющий предпринимательскую деятельность), не проживающий постоянно в России, совершивший преступление вне ее пределов, подлежит уголовной ответственности по УК РФ в случаях, *если преступление направлено против интересов Российской Федерации либо ее гражданина или постоянно проживающего в России лица без гражданства также в случаях, предусмотренных международным договором России*⁸.

В Уголовном кодексе РА вопросы ответственности иностранных граждан (в том числе предпринимателей), совершивших преступления вне пределов Армении, регламентируются иначе. В соответствии с ч. 3 ст. 15 УК РА *иностранцы граждане и апатриды, не проживающие в Армении постоянно, совершившие преступление вне ее пределов, подлежат уголовной ответственности по УК РА, если они совершили: 1) преступления, предусмотренные международным договором Армении; 2) тяжкие или особо тяжкие*⁹ (а не любые, как по УК РФ) преступления, направленные против интересов Армении или прав и свобод ее граждан.

В соответствии с ч. 2 ст. 6 Уголовного кодекса РБ иностранный гражданин, совершивший преступление вне пределов Белоруссии, подлежит ответственности по УК РБ *только в случаях совершения особо тяжких преступлений, направленных против интересов Белоруссии, но не ее граждан (!)*¹⁰.

⁸Уголовный кодекс Российской Федерации от 13.06.1996 N 63-ФЗ (ред. от 27.12.2019). Режим доступа: URL:http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_10699/

⁹Уголовный кодекс Республики Армения от 29 апреля 2003 года №зр-528. Режим доступа: URL:<https://base.spininform.ru>

¹⁰Уголовный кодекс Республики Беларусь от 9 июля 1999 года № 275-З (с изменениями и дополнениями по состоянию на 11.11.2019 г.) Режим доступа: URL:<http://xaltira.by>

Согласно п. 4 ст. 8 Уголовного кодекса РК, вступившего в силу 1 января 2015 г., иностранные предприниматели (как и иные иностранные граждане), постоянно не проживающие на территории Казахстана, совершившие преступления за пределами Казахстана, подлежат уголовной ответственности по УК РК в случаях, эти деяния были направлены *против интересов Казахстана (но не ее граждан, как предусматривают УК РФ и УК РА), или в случаях, предусмотренных международным договором Казахстана*¹¹.

Наиболее либеральный режим для иностранных предпринимателей, совершивших преступления вне пределов государства, среди государств – членов ЕАЭС характерен для уголовного законодательства Кыргызской Республики. В соответствии с ч. 2 ст. 5 Уголовного кодекса КР при совершении преступления на территории другого государства ответственность по УК КР наступает *только в том случае, если преступление «закончено или пресечено на территории Кыргызской Республики»*¹².

2. *Некоторые различия в системе и содержании наказаний, предусмотренных национальным уголовным законодательством.*

Уголовное наказание в виде лишения права занимать определенные должности (включая связанные с управлением хозяйствующими субъектами) или заниматься определенной деятельностью (в частности, предпринимательской), а также сопоставимое с ним административное наказание в виде дисквалификации рассматриваются и в научной литературе¹³, и в официальных документах¹⁴ в числе важнейших инструментов предупреждения нарушений антимонопольного законодательства.

В соответствии со ст. 47 «Лишение права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью» УК РФ данное наказание состоит в запрещении занимать должности на государственной службе, в органах местного самоуправления либо заниматься определенной профессиональной или иной деятельностью на срок от одного года до пяти лет – в качестве основного вида наказания и на срок от шести месяцев до трех лет – в качестве дополнительного вида наказания. В отдельных случаях, специально предусмотренных статьями Особенной части УК РФ, данное наказание может устанавливаться на срок до 20 лет в качестве

дополнительного.

Статья 178 «Ограничение конкуренции» УК РФ позволяет суду назначить рассматриваемое наказание в качестве дополнительного в случае совершения преступления как без отягчающих обстоятельств (от шести месяцев до одного года), так и с отягчающими обстоятельствами (от одного года до трех лет).

В отличие от сопоставимых положений уголовного закона России ст. 50 УК РК устанавливает срок лишения права занимать определенную должность или заниматься определенной деятельностью продолжительностью от одного года до 10 лет. За совершение *отдельных видов преступлений в сфере экономической деятельности* и против интересов службы в финансовых организациях срок данного наказания может составлять от пяти лет до пожизненного. Преступление, предусмотренное ст. 221 «Монополистическая деятельность» УК РК, не входит в этот перечень и подлежит рассматриваемому виду наказания на срок от одного года до трех лет при условии: а) *неоднократного совершения* либо б) *совершения лицом с использованием своего служебного положения*, т. е. практически так же, как наказываются аналогичные действия и по УК РФ в части, относящейся к участникам картеля.

Следует также обратить внимание на то, что ст. 51 УК РК предусматривает возможность применения в качестве дополнительного уголовного наказания (которое исполняется после отбытия основного вида наказания) к иностранцам или лицам без гражданства (в том числе предпринимателям) выдворения *за пределы Казахстана* с установлением запрета на въезд этого лица на его территорию сроком на пять лет, которое не применяется сегодня как уголовное наказание в других государствах – членах ЕАЭС.

По УК РА (ч. 2 ст. 52) лишение права занимать определенные должности и заниматься определенной деятельностью в качестве основного наказания устанавливается на срок от двух до семи лет – за умышленные преступления и на срок от одного года до пяти лет – за неосторожные преступления, а в качестве дополнительного наказания – на срок от одного года до трех лет.

В соответствии со ст. 46 УК КР то же наказание может быть назначено судом на срок от одного года до пяти лет в качестве основного наказания

¹¹ Уголовный кодекс Республики Казахстан (с изменениями и дополнениями по состоянию на 11.01.2020 г.) Режим доступа: URL: <https://online.zakon.kz>

¹² Уголовный кодекс Кыргызской Республики от 1 октября 1997 года № 68 (с изменениями и дополнениями по состоянию на 04.08.2018 г.) Режим доступа: URL: <http://cbd.minjust.gov.kg>

¹³ См., например: Крюков А., Трубинова Е., Москвитин О., Сулов Р. На пути к безальтернативной дисквалификации за нарушение антимонопольного законодательства // Конкуренция и право. 2015. № 6. С. 38–47; Башлаков-Николаев И. В. Ответственность органов власти и их должностных лиц в сфере защиты конкуренции. М., 2014.

¹⁴ См.: Стратегия развития конкуренции и антимонопольного регулирования в Российской Федерации на период 2013–2024 гг. (утв. Президиумом ФАС России 3 июля 2013 г.). URL: <http://www/fas.gov.ru> (дата обращения: 24.05.2018).

или на срок от одного года до трех лет в качестве дополнительного наказания.

От одного года до пяти лет может составлять срок данного наказания в соответствии с ч. 1 ст. 51 УК РБ. Статья 247 «Ограничение конкуренции» УК РБ, например, допускает назначение данного наказания за соответствующее преступление лишь при отсутствии квалифицирующих признаков. При этом нужно учитывать, что ограничение конкуренции наказывается в Белоруссии как преступление лишь в случае, *когда соответствующие действия совершены в течение года после наложения административного*

взыскания за такие же действия.

В соответствии со ст. 61 УК РБ (в отличие от уголовного законодательства иных государств – членов ЕАЭС) в качестве наказания может применяться *общая конфискация*, т. е. принудительное безвозмездное изъятие в собственность государства всего или части имущества, являющегося собственностью осужденного (вне связи с тем, было это имущество получено преступным путем, использовалось в качестве орудия или средства совершения преступления или нет или увеличено за счет полученного преступным путем).

Нурымбетов А.А.

Заң ғылымдарының кандидаты

Ажиметова З.А.

Заң ғылымдарының кандидаты, доцент

ОТБАСЫ ІШІНДЕГІ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚТЫ АЛДЫН-АЛУДЫҢ КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін. Бүгінгі таңда отбасындағы зорлық-зомбылық маңызды әлеуметтік проблемалардың бірі болып табылады. Тұрмыстық салада қылмыстық мінез-құлықтың жоғары таралуына байланысты бұл қоғамға айтарлықтай зиян келтіреді.

Түйінді сөздер: зорлық-зомбылық, қоғам, отбасы.

Резюме. В данной момент на сегодняшний день насилие в семье является одной из важнейших социальных проблем. Из-за высокой распространенности криминального поведения в бытовой сфере это наносит значительный ущерб обществу.

Ключевые слова: насилие, общество, семья.

Summary. At this point in the day, the violence in the family is one of the most important social problems. Due to the high prevalence of criminal behavior in the domestic sphere, it is a significant blow to society.

Keywords: violence, society, family

Қазақстан Республикасындағы жалпы әлеуметтік және экономикалық ахуалдың қазіргі кездегі жағдайында отбасы ішіндегі зорлық-зомбылыққа қарсы іс-әрекет проблемасы өте өзекті. Ел үшін күрделі кезеңде келеңсіз үдерістердің дамуы тұрақсыздандыру құбылыстарына әкеледі, сол сияқты отбасына да келеңсіз әсерін тигізеді.

Қазіргі заманғы отбасы көптеген қолайсыз, кейде тіпті криминогендік факторлардың аясында дағдарысты басынан кешіп отыр. Ер адам мен әйел арасындағы қарым-қатынастар заңды түрде бекітуді мұқтаж етеді. Ерлі-зайыптылар арасындағы өзара қарым-қатынастардың үйреншікті қалпы бұзылды: отбасы өз тұрақтылығынан айырылды, айырылысу ерекше фактіден қалыптыға айналды, ата-ананың ықпалы әлсіреді. Туыстар арасындағы даулар жиі қылмысты сипатта: ұрып-соғудан кісі өлтіруге дейін орын алуда.

Әке мен анаға, ата мен әжеге деген құрметтің бастапқы түп қазығы жоғалуда, мүмкін моральдық және этикалық құндылықтардың дағдарысы өскелең ұрпақтың тәрбиелілігінің деңгейіне әсерін тигізгендіктен шығар. Сондықтан қазіргі балалардың жағдайын «қаңбақ» синдромы ретінде белгілеуге болады. Өсіп келе жатқан ұрпақ қаңбақ өсімдігі секілді бір құндылықтардан алшақтады (кеңес кезеңіндегі тәрбие салдары), бірақ басқаларға, былайша айтқанда жаңа нысандағы «әке мен бала» қарым-қатынастарына әлі жеткен жоқ, себебі тіпті олардың ата-аналарының өздері қоғам өмірінің қазіргі болмысы аясындағы адамгершілік-этикалық көзқарасын анықтай алмай отыр. Біз шамалы адасу үстіндеміз, сондықтан бізге ұлы Абайдың «Қара сөздерінде» (бірінші сөз) айтып өткен жағдайды еске

алуымыз жөн болар: «Бағар едім, қалайша бағудың мәнісін де білмеймін, не болсын деп бағам, қай елге қосайын, қай харекетке қосайын? Балаларымның өзіне ілгері өмірінің, білімінің пайдасын тыныштықпенен көрерлік орын тапқаным жоқ, қайда бар, не қыл дерімді біле алмай отырмын, не бол деп бағам?».

Отбасы ішіндегі зорлық-зомбылық жағдайында, жалдамалы кісі өлтірушілер оғынан гөрі, туыстардың қолынан мерт болуы анағұрлым жиі кездесетіндіктен қоғамға үлкен қауіп төндіреді. Кез келген тұлға, оның ішінде кісі өлтіруші (киллер) мен қарақшы тұлғасы да жанұяда қалыптасады, яғни сол жерде жасалатын, әсіресе құқыққа қайшы зорлық-зомбылық іс-әрекеттерінің маңыздылығы ерекше. Осындай жағдайларда отбасы адамның психологиялық қорғаныс орталығы рөлін атқара алмайды, тәрбиелеу функцияларын орындай алмайды. Отбасы ішінде зорлық-зомбылықтың орын алуы және осы себептен жеке тұлғаның бала кезінде қолайсыз жағдайда қалыптасуы көбінесе қатыгездікті тудырады, келешекте балалардың құқық бұзушылық әрекеттерін жасауына итермелейді, қоғамға адамгершілік жағынан орны толмас зиян келтіреді.

Сол сияқты отбасы ішіндегі агрессияның зияндылығы сол, жыл сайын жанжалды отбасылық-тұрмыстық қарым-қатынастардағы барлық кісі өлімінің үштен аса бөлігін өздерін қорғай алмайтын балалар, қарттар, мүгедектер мен әйелдер құрайды. Зорлық-зомбылық әрекеттері ерекше қоғамдық пікірді қалыптастырады. Құқық қорғау органдарының, соттардың, денсаулық сақтау органдарының, әлеуметтік қамтамасыз ету органдарының қызметтеріне, отбасылық зорлық-зомбылық құрбандарына

баспана ұстауына және әлеуметтік сақтандыру жүйесіне едәуір ақша қаражаты жұмсалады.

Қазақстанда отбасылық криминология жалпы криминологиялық ғылым арнасында қалыптасты. Ол қалыптасқан ұғымдар аппараты, ғылыми базасы мен белгілі зерттеу саласы бар әлеуметтік-құқықтық тәртіпті білдіреді, оның негізіне қылмыстылық пен отбасы институтының өзара тәуелділігі жатады.

Отбасылық криминология (отбасылық қарым-қатынастардың криминологиясы, криминофамилистика), жалпы криминологияның саласы бола тұрып, отбасылық саланың криминогендік факторларын және оларды айқындайтын қылмыстық мінез-құлығын, сондай-ақ қылмысқа қарсы іс-әрекет көрсету мақсатында оларға деген әлеуметтік ықпалын зерттейді. Криминофамилистика ең ірі криминологиялық проблемаларды отбасылық қарым-қатынастардың төңірегінде қарастырады. Бұл проблемаларға:

- отбасы ішіндегі ер адамдардың және әйелдердің қылмыстық мінезқұлқын қоса алғанда, отбасы ішіндегі қылмыстар;
- отбасының кәмелетке толмағандардың қылмыстылығына әсері;
- отбасының пайдакүнемдік пен зорлық-зомбылықты қылмыскердің жеке басының қалыпташуына әсері;
- отбасының қылмыстардың қайталануына әсері;
- қылмыстардың жаппай молаюының отбасылық себептер тетігі;
- отбасына ықпал ету арқылы қылмыстардың алдын алу жатады.

Ғылыми әдебиетте отбасы – тұрмыс пен өзара жауапкершіліктің ортақтастығына байланысты адамдардың некеге немесе қандас туыстыққа негізделген бірлестігі ретінде қаралады.

Отбасы ішіндегі қарым-қатынастардың деформациясын зерттеуде отбасылардың типологиясы маңызды рөл атқарады. Өзінің криминологиялық маңыздылығы бойынша отбасыларын сау, бейімделген және девиантты деп бөлуге болады:

Сау отбасы – бұл бұзылған экономикалық және әлеуметтік-психологиялық үдерістердің ықпалына түспеген отбасы, оның мүшелері толық дене, рухани және әлеуметтік әл-ауқатының жағдайында өмір сүруде. Осындай отбасылар арасында бақытты отбасылар қалыптасады.

Бейімделген отбасы – бұл отбасы ішіндегі қарым-қатынастары келісушілікпен, өзара түсіністікпен, тұрақтылықпен сипатталатын отбасы. Сау отбасына қарағанда, ол жайсыздау, бірақ оның заңға бағынатын мүшелері отбасының басқа мүшелерінің мүдделеріне, мінездеріне, дәстүрлеріне, қылықтарына сәйкес негізгі мұқтаждықтарын қанағаттандырады, шеттету жоқ, оларда тұлғааралық қарым-қатынастардағы даулылықтың, шиеленушіліктің төмен дең-

гейі ерекшеленеді, тұрмысы өте жоғары деңгейде.

Девиантты отбасы – бұл жоғары әлеуметтік бақылауды қажет ететін отбасы. Осы отбасы трансцендентті және сәтсіз болып екі түрге бөлінеді.

Әлеуметтанушылар ішкі істер органдары үшін профилактиканың маңызды объектісі болып табылатын, тұрмысы қолайсыз отбасыларды проблемалы (немесе әлеуметтен тыс отбасылар) және ұйымдастырылмаған деп шартты түрде бөледі.

Проблемалы отбасы (немесе әлеуметтен тыс отбасы) – бұл мүшесі (мүшелері) мүгедектікке, науқасқа, отбасы ішіндегі жанжалдар мен қатыгез қарым-қатынасқа, жұмыссыздыққа, сондай-ақ олардың өмір тіршілігін бұзатын өзге де мән-жайларға байланысты қиын өмірлік жағдайға тап болған және проблеманы дербес шеше алмайтын отбасы. Отбасы ішіндегі қарым-қатынастардың шиеленісуі, өзара түсінушіліктің болмауы, бірге тұру жайлылығының жоқтығы отбасы ішіндегі және одан тыс саладағы жанжалдардан, заңсыз мінез-құлықтан байқалады.

Проблемалы отбасының өзі дағдарысты және криминогендік отбасы болып бөлінеді.

Дағдарысты отбасы – бұл күтпеген жағдайлардың пайда болуы салдарынан (өз күшімен еңсерілмейтін) мемлекет тарапынан жедел әлеуметтік көмекті қажет ететін отбасы. Оларға өртке ұшыраған отбасыларды, оқыс оқиға нәтижесінде ата-анасыз қалған отбасыларды жатқызуға болады.

Криминогендік отбасы – отбасылардың үш түрінен құрылған: жанжалды, әлеуметсізденген және қылмысты.

Жанжалды отбасы – бұл отбасы ішінде жанжалдардың болуы отбасының ішінде, сондай-ақ одан тыс жерлерде қылмыстардың белгілі бір түрінің жасалуына мүмкіндік туғыза алады.

Әлеуметсізденген отбасы – мүшесінің қылмыс жасауына мүмкіндік туғызатын не оған қарсы әрекет етпейтін отбасы.

Қылмысты отбасы – бұл заңға қайшы бірлескен әрекетке туысқандарды тартумен қылмысты топ болып жасалатын және олардың қылмыстық мінез-құлқын мақсатты түрде тудыратын отбасы.

Отбасылық зорлық-зомбылық отбасы ішіндегі тұлғалардың өзара әрекеттесуінің ең шұғыл жанжалды нысаны ретінде күш көрсету зорлық-зомбылығын, экономикалық, психологиялық және жыныстық зорлық-зомбылықты қамтиды.

Күш көрсету зорлық-зомбылығы – отбасы мүшелерінің және олармен келісіп өзге де адамдардың жәбірленушіге дене жарақатын келтіруі, сондай-ақ бас бостандығынан, үйінен, тамағынан және қалыпты өмірдің басқа да жағдайларынан айыруы, бұл жеке тұлғаның дене

және психикалық денсаулығының бұзылуына, өліміне, ар-намысы мен абыройына зиян келтіруі мүмкін.

Психологиялық зорлық-зомбылық – жәбірленушінің ар-намысы мен абыройын қасақана кемсіту, оның өміріне қауіп төндіретін, денсаулығына зиян келтіретін немесе психикалық даму мен денсаулығының бұзылуына әкелетін қоғамдық қауіп бар әрекеттерді қорқыту, бопсалау, қорлау, алдау жолымен жасауға мәжбүрлеу.

Жыныстық зорлық-зомбылық – жеке тұлғаның жыныстық тиіспеушілігіне қол сұғу, сондай-ақ отбасы мүшесінің тарапынан педофилия фактілерін қоса алғанда, оның психикалық-жыныстық дамуын бұзатын өзге де іс-әрекеттер.

Экономикалық зорлық-зомбылық – адамды заңмен көзделген құқығы бар тұрғын үйінен, тамағынан, киімінен, мүлкінен, қаражатынан қасақана айыру, бұл дене саулығының және (немесе) психикалық денсаулығының бұзылуына әкеп соғуы мүмкін.

Біздің көзқарасымыз бойынша, бұл ұғымды профессор Д. А. Шестаков жақсы тұжырымдайды. Ол отбасы ішіндегі зорлық-зомбылық қылмысы деп – отбасының бір мүшесінің басқа мүшесіне қарсы жасайтын, оның өміріне, денсаулығына, бостандығына, ар-намысына, абыройы мен жыныстық еркіндігі мен тәуелсіздігіне қол сұғатын қылмыс деп түсіндіреді.

Криминологиялық жағынан отбасы ішіндегі қылмыстардың қатарына ананың жаңа туған сәбиді өлтіруін қоса алғанда, заңды түрде тіркелген, сондай-ақ тіркелмеген отбасы ішінде жасалған қылмыстарды жатқызған жөн.

Қазіргі кезде отбасы ішіндегі қылмыстық зорлық-зомбылық маңызды әлеуметтік проблемалар қатарына шығуда. Отбасы-тұрмыстық саласындағы қылмысты мінез-құлық өзінің едәуір таралуына орай қоғамға елеулі зиян келтіреді.

Осы саладағы криминологиялық және қылмыстық-құқықтық зерттеулердің маңыздылығы адам құндылықтарының жүйесіндегі, адам тарихының өзінде отбасылық-тұрмыстық қарым-қатынастардың ерекше орнымен айқындалады. Бұл отбасы қоғам мен мемлекет тарапынан тұрақты әрі сенімді қорғауды мұқтаж ететін, қоғамның табиғи және басты ұясы ретінде әлем шеңберінен тануынан байқалады.

Отбасы ішіндегі қылмыстық зорлық-зомбылық мән-жайларын анықтау – маңызды әрі өте күрделі міндет. Криминологияда қылмыс себептерінің проблемасы әрқашан да ғалымдар мен практиктердің аса қызығушылықтарын туғызады, өйткені бұл проблеманы шешу криминологиялық теорияның ғылыми мазмұнын, оның қолданбалы бағыттылығын және құқық қорғау қызметінің негізгі жолдарын айқындайды.

Қазіргі кезде отбасы ішіндегі қылмыстық зорлық-зомбылықтың детерминациялау проблемасын зерттеу қажеттілігі туды.

Жаһанды экономикалық дағдарыстың өзі де, өндірістің тоқтауы, жұмыссыздықтың өсуі және осының аясында отбасы мен ұжымда қалыптасып келе жатқан психоэмоциялық ахуал белгілі бір дәрежеде отбасы ішіндегі қылмыстық зорлық-зомбылықтың детерминанты ретінде көрінеді, тіпті отбасы ішіндегі зорлық-зомбылық қылмыстардың генезисі де өзгеруде, отбасы ішіндегі зорлық-зомбылықтың криминогендік факторлар жүйесі құқық нормаларын айтпағанда, этикалық және моральдық нормалардың барлыққырларын өшіреді, зорлық-зомбылық бағыттағы криминогендік факторлардың отбасына ықпал ету диалектикасы. Отбасы қолайсыздығының алуан түрлілігі және тіпті объективтік сипаттағы қолайсыз факторлар психоэмоциялық және денесіне тиіспеушілік құқығына қол сұғу түріндегі ауыр салдарларға әкеледі, бірақ біз үшін маңызды нәрсе – қазіргі кезде рухани қауіпсіздік бұзылуда және қазақ халқының бүкіл генетикалық қоры үшін қауіп төнуде. Осыған байланысты Қазақстан Республикасы «Тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы туралы» Заңының рөлі аса орынды.

Біз үшін «отбасылық қарым-қатынастар» – бұл үй, баспана, балалар, жайлылық пен сенімділік, қорғаныш, онда біз балалық шақтың елесін, ата-ананың балаға деген махаббатын, сондай-ақ, әже мен ата, аға мен әпке арасындағы өзара қарым-қатынастарын есімізге түсіреміз. Осылайша, отбасы бұл біз үшін әлем жайындағы алғашқы бейнелер, қарым-қатынастың алғашқы әрі өте маңызды сабақтары.

Бірақ, кейде «үй» сөзі ассоциациялағанда қарама-қарсы «зорлық-зомбылық» сөзімен үйлеседі. «Үйдегі зорлық-зомбылық» сөз тіркесі – біреулер үшін ақылға сыймайтын, ал біреулер үшін шындық болып табылады. Өзіне төнген қауіпті сезіп, күндіз де, түнде де, жауын-шашында да үйден далаға қашып кететіндер үшін ол – шындық, себебі үйде зорлық-зомбылық жасалады.

Үйдегі зорлық-зомбылық, бүгінгі күнде отбасы ішіндегі келеңсіз жағдай ғана емес, сондай-ақ тұтас қоғам өмірінің тіршілігі. Өйткені отбасы ішіндегі зорлық-зомбылық оның тіршілік әрекетін бүлдіріп қана қоймай, жалпы қоғамның қауіпсіздігін де бұзады.

Махназ Афаки зорлық-зомбылыққа анықтама бере отырып, «күші көп адамдардың күші аз адамдарға қатысты жасайтын зорлық-зомбылық актілері» деп жазған пікірімен келісу керек, кейін өз ойын жалғастыра келе, ол «адам күші үш қырынан байқалады: бірінші қыры – сыйақылар, бұл бір кісі жасаған іс-әрекет үшін екінші кісі сый бергенде болады, екінші қырының мәні – ықпал етуде, яғни қоғамның беделді мүшелері және

сол беделді жеткізуге көмектесетін бұқаралық ақпарат құралдары адамдарға мінез- құлықтың қандай түрін мақұлдауға болатынын білдіреді. Ал билікті ұстауға көмектесетін үшінші қырының мәні – жазалауда немесе жаза қаупінде» деп қорытындылаған.

Отбасы ішіндегі зорлық-зомбылық – бұл бақылау орнату мен өз билігін бекіту мақсатында күш көрсету, сөзбен, рухани және экономикалық қорлаудың қайталанатын, жиіленетін кезеңі, яғни бұл бір адам басқа адамның мінез-құлқы мен сезімін бақылайтын не бақылауға әрекет жасайтын жағдайы. Зорлық-зомбылық әдістері ретінде түрлі мінез- құлық болуы мүмкін, мысалы, жеке абырой сезімін кемсіту, өзін-өзі төмен бағалауына итермелеу, қорқыту, кінә сезімін, қорқуды, әлсіздігі мен толық тәуелді екендігіне сендіру.

Отбасы ішіндегі зорлық-зомбылық дүние жүзінің барлық елдеріндегі алуан түрлі отбасыларында (қоғамның түрлі топтарында) орын алады және отбасының барлық мүшелеріне қатысты жасалады. Алайда, жалпыланған санат болып есептелетін үйдегі зорлық-зомбылық ішінде жәбірленушілер мен құрбандар арасындағы қарым- қатынастардың табиғатын айқындайтын өзгеше санаттар бар екенін айта кету керек. Оларға, мысалы, балаларға, зайыбына немесе серіктесіне қатысты, сонымен қатар қарт адамдарға қатысты жасалған зорлық-зомбылықты жатқызуға болады.

Зорлық-зомбылықтың отбасы өміріне кеңінен енуі отбасының құлдырауына және отбасылық тәрбиелеу деңгейінің төмендеуіне әкелетін қолайсыздыққа ұшырататын келеңсіздіктер бар, бұл балалардың қараусыз қалуына әкеледі және кәмелетке толмағандар жасайтын құқық бұзушылық санының өсуіне (жеткіншектер маскүнемдікке, жезөкшелікке, сондай-ақ қылмыстық қызметке тартылады) мүмкіндік жасайды.

Жалпыланған санат ретіндегі үйдегі зорлық-зомбылық ішінде жәбірленуші және құрбан арасындағы қарым-қатынастардың табиғатымен, сонымен қатар өмірлерінің жағдайларымен айқындалатын өзгеше санаттар бар екенін айттық. Мысалы:

- балаларға қатыгездікпен қарау;
- зайыбына немесе серіктес адамына қарсы бағытталған зорлық зомбылық;
- қарттарға қатысты зорлық-зомбылық.

Басқа елдердегі жағдай да мәз емес. Ғылыми зерттеулердің деректері бойынша, белгілі бір түрдегі зорлық-зомбылық әр төртінші отбасы ішінде байқалады. Кісі өлтірудің жалпы санының шамамен 30 пайызы отбасы ішінде жасалады. Тұрмыстық себептерге (қызғаншақтық, алкоголизм, бұзақылық) байланысты болып келеді, осыған дейін барлық қылмыстардың жартысы дерлік ұзақ уақыт отбасылық ұрыс-керістер бо-

лып келеді.

Отбасылық зорлық-зомбылықтан зардап шегетін тағы бір санат – балалар, олар өздеріне қатысты зорлық-зомбылық іс-әрекеттерін жасайтын адамдарға құқықтық жағынан тәуелді болады. Оларды қинаушылар, әдетте, заң бойынша олардың құқықтары мен мүдделерін қорғауға міндетті ата-аналары болып табылады. 14 жасқа дейінгі баланы ата-анасы ұрады. Бұл кейде балалардың өліміне әкеледі, кейбіреулері ата-аналарынан құтылу үшін үйінен кетеді, ал кейбір кәмелетке толмаған балалар жоғалып, оларға іздеу жарияланған.

Қазақстан Республикасындағы «Баланың құқықтары туралы» Заңының 10-бабына сәйкес, «әрбір баланың өмір сүруге, жеке басының бостандығына, қадір-қасиетіне және жеке өміріне қол сұғылмауға құқығы бар, мемлекет баланың жеке басына ешкімнің тиіспеуін қамтамасыз етеді, оны тәнін және (немесе) жанын жәбірлеуден, адамдық қадір- қасиетш қатыгездікпен, дөрекілікпен қорлаудан, кемсітуден, жыныстық қатынас сипатындағы әрекеттерден, баланы қылмыстық іс-әрекетке және қоғамға жат әрекеттер жасауға тартудан, және оны адам мен азаматтың Қазақстан Республикасының Конституциясында бекітілген құқықтары мен бостандығына қысым жасаудың өзге де түрлершен қорғауды жүзеге асырады», – делінген.

Отбасы ішіндегі қатыгез қарым-қатынасты көбінесе 6-7 жастағы балалар бастан кешіреді; өз ата-аналары, өгей әкелері (шешелері), анасымен (әкесімен) бірге тұратын адамдары үнемі ұрып-соғатын мұндай балалардың дамуы тоқтайды, көптеген дене және психозмоциялық науқастарға шалдығады. Көптеген балалар «мастық педагогиканың» құрбандары болып жатады, бұл жағдай балалар үшін қайғылы оқиғаға әкеп соғады. Көбінесе ата-аналардың өздері маскүнемдікке салынып қана қоймай, оған өз балаларын да тартады, олармен бірге спирт ішімдіктерін немесе есеңгірететін заттарды қолданады.

Теледидарда хабарлағандай, үстіміздегі жылдың басында (қаңтар-мамыр) тек Астана мен Алматы қалаларында 180 жасөспірім отбасы ішінде ата-аналардың қолынан құрбан болған. Оның 17-сі өз-өзіне қол жұмсаған.

Дүние жүзінің ең дамыған елі АҚШ-та мынадай деректер жарияланды:

- отбасы ішіндегі зорлық-зомбылық құрбандарының шамамен 97 % – әйелдер (АҚШ, Әділет департаменті);
- әр 9 секунд сайын әйелдерді ұрады; жылына 4 миллионнан астам әйел ұрып соғу жағдайына ұшырайды (Отбасы ішіндегі зорлық-зомбылықтың жолын кесу жөніндегі қор);
- отбасы ішіндегі зорлық-зомбылық салдарынан орташа есеппен алғанда күніне 4 әйел өлтіріледі;

- әр екінші әйел өз өмірінде зорлық-зомбылықпен байланысты оқиғаға кез болады (Гарвард университеті заң факультетінің «Әйелдерді – зорлық-зомбылық құрбандарын қорғау жөніндегі жобасы»);

- әйел адамның туған адамдарының жасаған қылмыстарынан құрбан болуы 6 есе жиі кездеседі (Сенаттың Заң есебі, 1992 ж.)

- өздерін қинаған адамдардан кетіп қалған әйелдерге, кетпей қалғандарға қарағанда, қинаушыларының өлтіруі мүмкін деген қауіптің төнуі 75 %-ға жиірек;

- барлық панасыз әйелдер мен балалардың 50% отбасы ішіндегі зорлық-зомбылықтан құтқарылады;

- 1992 жылы өлтірілген әйелдердің 30% күйеулері немесе бірге тұратын адамдары өлтірген (ФТБ).

Сонымен қатар, Федералдық Тергеу бюросының (Federal Bureau of Investigations) 2000 жылы АҚШ-тағы қылмыстылық туралы есебі бойынша туған-туыстар мен таныс адамдар арасындағы ұрыс-керіс кезінде жасалатын, былайша айтқанда, «тұрмыстық» себеппен кісі өлтіру біршама пайызды құрайды: 44% жағдайда кісі өлтіруші адам өзінің құрбанымен ұзақ уақыт бойы таныс болған, ал 13,4 % жағдайда олар туыстық қатынаста болды. Әр үшінші әйелді (33%) күйеуі не ашынасы өлтірді, әйелдерінің және ашына әйелдерінің өздері 3% ер адамдардың өлуіне кінәлі болды, сондықтан АҚШ-тағы әйелдердің құқықтарын қорғайтын ұйымдар бұл факт әйелдердің отбасы жанжалдарындағы осалдығын тағы да дәлелдейді деп санайды.

Дүние жүзінің қалған елдерінде де істің мән-жайы қуантарлықтай емес. Статистикалық деректерге сәйкес бүкіл дүние жүзіндегі әйелдердің 20%-нан 50%-на дейін өз отбасыларында зорлық-зомбылыққа ұшырайды. Австрияда барлық кісі өлтіру фактілерінің 54% отбасы ішінде жасалады, құрбандардың 90% әйелдер мен балалар. Ұлыбританияда күш көрсету зорлық-зомбылығына әйелдердің әр төртіншісінен бастап әр оныншысы кез болады. **Канадада қыздардың төрттен бір бөлігі 17 жасқа толмай-ақ жыныстық зорлық-зомбылық құрбаны. Коста-Рикада, жас аналармен жұмыс істейтін ұйымдардың статистикасы бойынша, оларға келушілердің ішіндегі 16 жасқа толмағандардың 95%-ы жүктілікті бастан кешірген («Әйелдерге қатысты жыныстық зорлық-зомбылық» баптарының жинағынан, Амстердам).**

Ұлыбританияда өткізілген зерттеулерге сәйкес әр минут сайын тұрмыстық зорлық-зомбылық туралы хабарлайтын 999 қоңырау тіркеледі, олардың құрбандарының 80%-нан астамы әйелдер. Тұрмыстық зорлық-зомбылықты зерттеу жөніндегі жобаның директоры профессор Станко деректерге талдау жүргізіп, жыл сайын

бүкіл мемлекет ауқымында жарты миллионнан аса тұрмыстық зорлық-зомбылық жағдайлары тіркелетінін көрсетті. Сонымен қатар, ол нақты жағдай одан да көп екеніне назар аударды, себебі көптеген оқиғалар тіркелмейді екен. Британиялық қылмыстық статистиканың көмегімен, ол Біріккен Корольдықта тұрмыстық зорлық-зомбылық әр 6 секунд сайын жасалатынын санап шығарды. Барлық зорлық-зомбылық жағдайларының төртінші бөлігі тұрмыстық жағдайда жасалады, өлтірілген әйелдердің жартысын олардың күйеулері өлтірді – осылайша, әр үш күн сайын бір әйел өз серіктесінің қолынан қаза табады. Әйел полицияға өтініш жасамас бұрын, орташа есеппен алғанда 35 рет шабуылға тап болады.

Қазақстанның мемлекеттік органдарының 1999 жылы өткізген сауалнамасына сәйкес, сұралған әйелдердің 28 пайызы өздерінің тұрмыстық зорлық-зомбылықтың құрбаны болғаны туралы айтқан. Сауалнамаға қатысушылардың көбісі тұрмыстық зорлық-зомбылық ретінде экономикалық құқықтарды кемсіту не психологиялық зорлық-зомбылықты емес, күш көрсету және жыныстық зорлық-зомбылық іс-әрекеттерін көрсеткен. Өкінішке орай, зорлық-зомбылықтың көп бөлігі балалар болған кезде жасалады, ұру мен зорлауды қоса алғанда, зорлық-зомбылық актілерінің шамамен 50%-ы балалардың көзінше жасалады.

Елімізде 24 дағдарыс орталығы бар. Дағдарыс орталығының (зорлық-зомбылықты бастан кешірген әйелдер тобы құрған коммерциялық емес қоғамдық ұйым) сенім телефонына түскен қоңыраулар мен өтініштердің талдауы және мониторингі жасалады, жұмыс кезінде орталық қызметтері бетпе-бет кеңес берулерді жүзеге асырады. Осыдан зорлық-зомбылық көбінесе туыстары тарапынан болатыны көрінеді, жиірек психикалық зорлық-зомбылықты пайдаланады.

1995 жылдың 4-15 қыркүйек аралығында Пекинде өткен әйелдердің жағдайы жөніндегі «Теңдік, даму және бейбітшілік мүддесіндегі іс-әрекеттер» атты IV Дүние жүзілік конференция гендерлік проблеманы көтере отырып, Біріккен Ұлттар Ұйымының Бас Ассамблеясының елуінші сессиясында Пекин декларациясы мен Конференция бекіткен Іс-әрекеттер платформасын қолдауды ұсынып, Пекин декларациясы мен Іс-әрекеттер платформасын бекітті.

Бірге тұруға және жезөкшелікке, педофилияға мәжбүрлеу, зорлау, алкоголизм және нашақорлық аясында тұрмыстық зорлық-зомбылық пен кісі өлтіру, садизм, жүйелі түрде ұру және психологиялық зорлық-зомбылық секілді әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық түрлерінің анық байқалатын нысандарын айтып өтіп, Қазақстандағы Отбасы жағдайын жақсарту тұжырымдамасы өз алдына мынадай мақсаттар мен міндеттерді

белгіледі:

- отбасының кез келген мүшесіне қатысты зорлық-зомбылықтың алдын алу және оны жою;
- олардың құқықтарын қорғау.

Алайда көрсетілген мақсаттарға қол жеткізудің барлық құралдары орындалды деп айтуға болмайды. Мысалы, отбасы ішіндегі зорлық-зомбылыққа қатысты адам құқықтары жөніндегі халықаралық-құқықтық нормалар мен құжаттар, атап айтқанда «Әйелдерге қатысты зорлық-зомбылықты жою (түбірімен құрту) туралы» декларация бекітілмеді, заңнаманың гендерлік сараптамасы жүргізілмеді.

Егер жыныстық зорлық-зомбылық проблемасы туралы айтатын болсақ, онда көптеген психолог-зерттеушілердің пікірінше, зорлау – бұл тек қана секс проблемасы емес, сонымен қатар биліктің де проблемасы. Әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық отбасы мен қоғамдағы ер адамдар мен әйел адамдар арасындағы тарихи қалыптасқан тең емес биліктік қарым-қатынас көріністерінің бірі болып табылады, ол ер адамдардың басым болуына және олардың тарапынан әйелдерге қатысты кемсітушілік көрсетуге алып келді. Алайда бұл жағдайда тек әйел ғана азап шекпейді, ер кісі де азап шегеді және ең алдымен, оған батылдық таптаурын-

дары, соңғы уақыттары нағыз ер кісінің бейнесі кісі өлтірушімен, зорлаушымен, басқыншымен теңдестірілген фильмдер мен кітаптардың қиратушы толқыны ықпал етеді. Егер ер кісі мейірімді болса, онда ол бұқаралық ақпарат құралдары иландыратын бейнелерге сәйкессіздігін сезінеді. Өкінішке орай, жақыннан бастап Беларусь, әйел тек қана сексуалды объект ретінде көрінетін бұқаралық мәдениеттің үздік туындыларына жата қоймайтын бейнелермен ерекшелен бастады. Отбасы ішіндегі зорлық-зомбылық, атап айтқанда, зорлауды немесе жыныстық езгіні бейнелейтін көріністер, порнографияны қоса алғанда, әйелдер мен қыздарды жыныстық құмарлықтың заты ретінде пайдалану зорлық-зомбылықтың таралуына жәрдемдесетін факторлар болып табылады және қоғамның рухани өміріне, жыныстар арасындағы қарым-қатынастарға жағымсыз ықпал етеді. Ер кісі өзінің табиғатынан белсенді, басқыншы, ал әйел – енжар, қайырымды деген аңыз санамызға енгізілуде. Бірақ, расында да ер кісі әйелді кемсіте ме? Зерттеушілер жиі-жиі оның олай емес екені туралы қорытындыға келетін болды. Патриархаттық мәдениетке негізделген қоғам екі жынысты да кемсітеді және айла жасайды, ол қоғамның ізгіленуіне кедергі келтіреді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Джекебаев У.С. О социально-психологических аспектах.- Алма-Ата, 1971.
2. Абай. Қара сөздер // www.nabrk.kz.
3. Сарсенбаев Т.Е. Теория и практика охраны прав и законных интересов беспомощных жертв преступления в досудебном производстве (по материалам Казахстана и России): автореф...д.ю.н.-М., 2005. – 52 с.
4. Шестаков Д.А. Криминология: Новые подходы к преступлению и преступности: Противодействие преступности в изменяющемся мире: учебник. 2-е изд., перераб. и доп. / предисл. В.П. Сальникова. – СПб.: Издательство Р.Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – 561 с.
5. Побегайло А.Э. Семейное неблагополучие в системе детерминации преступного поведения несовершеннолетних: дисс. ... канд. юрид. наук. – М., 2007. – 30 с.

Орынтаев Ж.К.к.ю.н., ассоциированный профессор
Южно-Казахстанский государственный университет им. М.Ауэзова**Нурманбетов К.Э.**к.ю.н., доцент
Южно-Казахстанский государственный университет им. М.Ауэзова**Акшатаева Ж.Б.**к.ю.н., ассоциированный профессор
Южно-Казахстанский государственный университет им. М.Ауэзова

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ЗЕМЛЕДЕЛИЯ И РАСТЕНИЕВОДСТВА

Түйін. Бұл мақалада Қазақстан Республикасында қазіргі аграрлық саясатты жүзеге асырудың ұйымдық-құқықтық нысаны ретінде егіншілік пен өсімдік шаруашылығын мемлекеттік реттеудің кейбір мәселелері қарастырылады. Қоғам дамуының қазіргі кезеңінде аграрлық құқықта шаруашылық жүргізудің тұрақты тетігін құру еліміздің бәсекеге қабілеттілігінің өсуінің маңызды факторларының бірі болып табылады. Қазақстан экономикасын нығайтумен ауыл шаруашылығында шаруашылық жүргізу тетігі неғұрлым ұтымды режимде жұмыс істей бастады.

Түйінді сөздер. Егін шаруашылығы, Өсімдік шаруашылығы, Ауыл шаруашылығы, мемлекеттік реттеу, аграрлық сектор

Резюме. В данной статье рассматриваются некоторые вопросы государственного регулирования земледелия и растениеводства как организационно-правовой формы реализации современной аграрной политики в РК. На современном этапе развития общества создание устойчивого механизма хозяйствования в аграрном праве является одним из значительных факторов роста конкурентоспособности нашей страны. С укреплением экономики Казахстана механизм хозяйствования в сельском хозяйстве стал функционировать в более рациональном режиме.

Ключевые слова. Земледелие, растениеводство, сельское хозяйство, государственное регулирование, аграрный сектор

Summary. This article discusses some issues of state regulation of agriculture and crop production as an organizational and legal form of implementation of modern agricultural policy in the Republic of Kazakhstan. At the present stage of society's development, the creation of a sustainable management mechanism in agricultural law is one of the significant factors in the growth of our country's competitiveness. With the strengthening of the economy of Kazakhstan, the mechanism of management in agriculture began to function in a more rational mode.

Keywords. Agriculture, crop production, Agriculture, state regulation, agricultural sector.

Государственное регулирование земледелия и растениеводства это юридическое, экономическое воздействие государства на производство, переработку и реализацию сельскохозяйственных продукции, сырья и продовольствия, а также на производственно-техническое и материально-техническое обеспечение отрасли с целью создания условий расширенного воспроизводства, решения социальных, экологических проблем, а также повышения уровня и качества жизни.

На современном этапе развития общества создание устойчивого механизма хозяйствования в аграрном праве является одним из значительных факторов роста конкурентоспособности нашей страны. С укреплением экономики Казахстана механизм хозяйствования в сельском хозяйстве стал функционировать в

более рациональном режиме. Преимущества отечественного аграрного производства должны быть использованы в выпуске конкурентоспособных продуктов питания, а именно: наличие огромных площадей земельных угодий, экономическая чистота продукции, избыток трудовых ресурсов и т.п. Для повышения эффективности сельскохозяйственного производства разработаны стратегические программы: Концепция перехода РК к устойчивому развитию на 2007-2024гг. Концепция устойчивого развития АПК РК на 2006-2010 гг., приняты Закон РК «О государственном регулировании развития агропромышленного комплекса и сельских территорий», отдельные нормативные акты. Развитие сельского хозяйства связывается с различными аспектами устойчивости: политико-правовой, экономический, экологический, социальный,

глобализационный, информационный, управленческий. Одним из самых важных элементов управленческого аспекта является эффективное государственное регулирование сельскохозяйственного хозяйства.

В экономической теории сформировалось мнение, что положительный результат экономического регулирования достигается в случае рационального сочетания государственного регулирования экономики и саморегулирования товаропроизводителей. Государственное регулирование сельского хозяйства это экономическое воздействие государства на производство, переработку и реализацию сельскохозяйственных продуктов, сырья и продовольствия, а также на производственно-техническое и материально-техническое обеспечение отрасли с целью создания условий расширенного воспроизводства, решения социальных, экологических проблем, а также повышения уровня и качества жизни населения. Мы выделяем следующие направления государственного регулирования сельского хозяйства: развитие кооперации на селе; повышение доступности кредитных ресурсов; ценовая политика; регулирование рынка сельскохозяйственной продукции, сырья, продовольствия и товаропроводящих сетей; страхование рисков в сельском хозяйстве; техническая и технологическая модернизация сельского хозяйства; сохранение и воспроизводство земельных и других ресурсов; устойчивое развитие сельских территорий; нормативная бюджетная поддержка; совершенствование системы налогообложения в сельском хозяйстве; совершенствование законодательной базы; создание информационного поля АПК, экологизация производства [Об утверждении Государственной программы развития агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2017 – 2021 годы, Постановление Правительства Республики Казахстан от 12 июля 2018 года № 423].

Мероприятия по стабилизации аграрного производства предполагает различные методы государственного регулирования земледелия и растениеводства. Но с учетом множества методов, излагая основное, можно выделить меры общего характера и специальные меры.

Специальные меры направлены на поддержку конкретных отраслей и производств. Они, как правило, носят возмездный характер и предназначены для финансово устойчивых хозяйствующих субъектов рынка. К специальным мерам относятся следующие:

- закуп зерна в государственные ресурсы;
- кредитование лизинга сельхозтехники, кредитование местных бюджетов на проведение весенне-полевых и уборочных работ; кредитование системы сельских кредитных товариществ;
- кредитование государством посредством привлечения внешних займов;

– тарифная политика при регулировании экспортно-импортного режима.

Меры государственного регулирования земледелия и растениеводства, направленные на поддержание равновесия между спросом и предложением, структурные и социальные преобразования на селе, делятся на экономические и юридические.

В этой связи юридический механизм и комплекс мер поддержки сельских товаропроизводителей должны быть направлены на стимулирование более производительных вложений и рентабельного производства в сфере земледелия и растениеводства. Эта цель, в свою очередь, может быть достижима лишь тогда, когда система экономических рычагов (цены, кредит, налоги и бюджетные субсидии) будет в основном использоваться для стимулирования более рентабельных групп предприятий и более эффективных вложений по регионам. Так, например, в системе агропромышленного регулирования агропромышленного производства важно полно использовать интервенционные товарные закупки и залог сельскохозяйственной продукции. В области ценовой политики должны действовать принципы свободного ценообразования в сочетании с государственным регулированием цен, установление гарантированного уровня на закупки по госзаказу, формирования цен в соответствии со спросом и предложением при относительно жестком ограничении тенденций к их монополизации. В области кредитно-финансовой политики необходимо строго целевое использование кредитов с пониженной для сельского хозяйства процентной ставкой.

Учитывая вышеизложенную систему мер государства в АПК, перечислим основные принципы, отражающие сегодняшние реалии развития аграрного сектора в республике, это:

- оказание государственной поддержки важнейшим отраслям сельского хозяйства с целью создания устойчивых государственных запасов для активного проведения внутренней и внешней экономической политики;
- создание системы соответствующих экономических механизмов, стимулирующих повышение степени готовности продукции к потреблению и расширение сферы рыночных отношений;
- обеспечение организационно-правовой основы государственного регулирования для использования в рыночной модели хозяйствования в целях ускорения развития отрасли;
- рассмотрения отраслей, обеспечивающих материально-техническую базу, обработку и доведения его продукции до потребителей с целью поддержания необходимого соотношения между темпами роста производительности и оплаты труда людей, занятых в сельском хозяйстве;

– увеличение экспортного потенциала республики по выбранным видам продукции отрасли.

Для соответствия всем вышеназванным принципам, реализуются задачи государственного регулирования земледелия и растениеводства применяются различные инструменты: такие как закупка, хранение, переработка и реализация сельскохозяйственной продукции и продовольствия для государственных нужд; установление целевых, ориентировочных, залоговых (гарантированных), интервенционных цен на сельскохозяйственную продукцию; специальные налоговые режимы для субъектов агропродовольственного рынка; тарифное и нетарифное регулирование; антимонопольное регулирование; различные формы субсидий сельскохозяйственным товаропроизводителям; стимулирование научно-технического прогресса и инновационной деятельности в агропродовольственном секторе; государственные инвестиции и другие известные меры поддержки и регулирования АПК [Закон РК «О крестьянском (фермерском) хозяйстве», 1998г., № 7].

Объем государственных закупок должен быть в составе показателей плана развития сельского хозяйства. Но этот объем доводится до сельских товаропроизводителей не как утверждаемый и потому обязательный для выполнения показателя, в том или ином виде продукции и как «ориентир» для их хозяйственной деятельности.

В этих целях целесообразно осуществить переориентацию государственных программ к экономическому регулированию взаимодействия между субъектами рыночного хозяйства. Государственное регулирование АПК обязательно включает и внешнеэкономическое направление. Оно в качестве одной из важнейших задач имеет защиту отечественного сельского хозяйства. Степень и формы внешнеторговой защиты и аграрного протекционизма должны зависеть от состояния сельскохозяйственного производства и рынка по отдельным товарам и товарным группам, от насыщения рынка и конкурентоспособности отечественной продукции. В этой проблеме, кроме сельскохозяйственных товаропроизводителей, есть и другая сторона – потребители, интересы которых далеко не всегда и не во всем совпадают с интересами отечественных товаропроизводителей. Это означает, что уровень аграрного протекционизма должны носить компромиссный характер, являясь результатом учета многих разнонаправленных сил.

В рыночной экономике аграрная сфера требует оптимального сочетания государственного регулирования и рыночных рычагов, вызывает необходимость разработки теории стабилизации и совершенствования практики государственного воздействия на макро- и микроэкономические процессы в сельском хозяйстве и связанных с ним отраслях.

В период мирового финансового кризиса Казахстан, как и другие государства, приступил к

модернизации экономики и реформированию всех секторов экономики. Это все преобразовалось в становление нового этапа в развитии сельского хозяйства, характеризующегося развитием новых форм собственности и бизнес-формирований в АПК.

В ходе осуществления аграрной реформы была создана новая структура, основанная на многообразии форм собственности. Большая часть сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий была преобразована в новые организационные формы: акционерные общества и товарищества, производственные кооперативы, фермерские хозяйства, государственные предприятия, которые являются основными производителями сельскохозяйственной продукции. В этой связи приоритет следует отдавать государственному регулированию, создающему условия для адаптации товаропроизводителей к рынку, обеспечивая как эффективность их производства, так и насыщение рынка отечественным продовольствием. В этой связи назовем основные приоритетные сферы АПК как, одной составляющей устойчивое развитие сельскохозяйственного производства.

Накопленный на сегодняшний день опыт аграрного предпринимательства позволяет разработать новые пути реформирования, позволяющие перейти к предпринимательской экономике. Именно поэтому в работе были рассмотрены используемые в отечественной экономической литературе трактовки предпринимательства, принципиально различные подходы к пониманию предпринимательской функции. Это позволило нам утверждать, что предпринимательство представляет собой осуществление организационной инновации с целью извлечения прибыли. После новой экономической политики 20-х годов прошлого столетия новый толчок к развитию предпринимательство получило только в 80-х годах советского периода. В начале 90-х годов важнейшими функциями малого предпринимательства стали социальное демпфирование, обеспечение выживания людей в условиях острого кризиса через самозанятость, предоставление возможности получения дополнительных средств к существованию. Малый бизнес преобладал в торговле, общественном питании, тяжелой промышленности, коммерческой деятельности по обеспечению функционирования рынка и в строительстве. Доля субъектов малого предпринимательства в ВВП не превышала 8%, а в сельском хозяйстве – 6%. В течение ряда лет одними из важных проблем для предпринимателей являлись несовершенство в системе налогообложения, кредитования, государственного управления [А.Пороховский. 1998].

К концу 90-х годов из общего числа зарегистрированных субъектов малого предпринимательства реально функционировало лишь более половины, где было занято более 10% экономи-

чески активного населения страны. В сельском хозяйстве малое предпринимательство играло более заметную роль (15,7-16,4%). Однако, несмотря на рост количества субъектов малого предпринимательства и численности работающих в них, доля малого бизнеса в объеме производства, налоговых и платежных поступлений в бюджет оставалась крайне низкой. Сложившаяся ситуация указывала на то, что факторы, обусловившие возникновение проблем в области налогообложения, кредитования, взаимодействия с государственными органами и т.д., недостаточно глубоко изучены. Основными факторами низкой жизнестойкости предприятий малого и среднего предпринимательства в Казахстане можно считать недостаточность финансовых средств, слабую ресурсную базу, непомерное бремя налогов, обилие административных барьеров, сужение рынков сбыта, монополизированность ресурсных рынков.

В условиях финансовой нестабильности наиболее эффективным родом деятельности стали торговля и посреднические услуги и наименее привлекательным – сельское хозяйство. Региональная неравномерность размещения предприятий обуславливалась их ориентацией на крупные рынки сбыта, источники ресурсов и плотность населения. Экономика страны, обладая огромными площадями сельскохозяйственных угодий, имея значительный трудовой потенциал, отличается низкой производительностью труда сельскохозяйственного производства. Подобная ситуация связана с наличием ряда факторов, негативно влияющих на эффективность производства сельского хозяйства.

С самого начала проведения реформ в сельском хозяйстве большие надежды возлагались на фермерские хозяйства, численность которых постоянно росла. При этом площадь земельных угодий, находившихся в пользовании фермерских хозяйств, увеличивалась незначительно. Большая часть крестьянских хозяйств имела землю в пределах 50-1000 га. При этом размещение землевладений крестьянских хозяйств осуществлялось бессистемно, что, несомненно, не способствовало эффективному использованию земельных участков. В хозяйствах, занимавшихся растениеводством, дела обстояли несколько лучше, чем в хозяйствах, специализировавшихся на животноводстве. Техническая вооруженность фермерских хозяйств оставалась крайне низкой. Сложившиеся условия вынуждали крестьян участвовать в различных формах кооперации [Бибатырова И.А., 2004].

Несмотря на то, что за годы реформ создавались институциональные условия для формирования эффективного хозяйственного механизма, неблагоприятная макроэкономическая ситуация в отрасли и в стране в целом не позволили в полной мере реализовать новые экономические стратегии, сделав сельское хозяйство заведомо убыточной отраслью эконо-

мики, а доходы занятых в этой сфере – одними из низких среди всех профессиональных групп. Безусловно, принципиальные изменения сложившейся системы аграрных отношений были неизбежны, но они были необходимы как условие повышения эффективности производства и обеспечения продовольственной безопасности страны. К сожалению, наряду с позитивными изменениями – расширением спектра форм хозяйствования, включая воссоздание крестьянского уклада, ликвидацией государственной монополии на землю, расширением прав сельскохозяйственных предприятий, произошли негативные изменения, приведшие аграрный сектор на определенном этапе к кризису. Это произошло, прежде всего, вследствие ошибок и поспешности в проведении аграрного реформирования, в частности игнорирования на протяжении ряда лет социально-экономических проблем села. В то время как еще в начале 90-х годов сложившаяся на селе ситуация требовала незамедлительного преобразования сельского образа жизни, включающего такие основные элементы как сельский семейный быт, сельскохозяйственное производство, социальная и производственная инфраструктура.

Существующая система оплаты труда по секторам экономики и регионам страны, растущая безработица в сельской местности, усиление расслоения населения по уровню доходов не способствовали привлечению рабочих сил в сельское хозяйство. Ситуация еще более усугублялась ограниченностью выбора рабочих мест в сельской местности, существенным разрывом в оплате труда работников сельского хозяйства и других отраслей экономики, низким уровнем доходов и соответствующим потреблением, состоянием социальной инфраструктуры села. Сельское хозяйство является одной из важнейших отраслей экономики Казахстана, поэтому на современном этапе наиболее ключевой задачей должно стать создание жизнеспособного и самообеспечиваемого сельского хозяйства [Алимбаев А., 2000].

Государственное участие в организации крестьянских хозяйств состоит в приобретении необходимой техники. Основными формами технического обеспечения хозяйств могут стать такие формы как: наделение крестьянских хозяйств при их организации техническими средствами; государственное обеспечение через ассоциацию крестьянских хозяйств; аренда технических средств на договорной основе у других хозяйств.

Для поддержания и дальнейшего развития сельскохозяйственного производства с учетом его сезонного характера необходимо кардинальное решение проблемы кредитования. В этом плане интересен опыт отдельных экономически развитых стран, когда под эгидой Министерства сельского хозяйства создаются региональные земельные банки, кредитные банки,

банки фермерских кооперативов, предоставляющие ссуды на основе четкой дифференциации назначения и источников кредитования. Кроме того, следует использовать венчурное инвестирование, осуществляемое без предоставления залогов и залогов; развивать альтернативные виды финансовой поддержки (лизинговые кредиты); создавать систему залоговых фондов взаимного кредитования. Изучение опыта налогообложения сельского хозяйства в развитых странах позволяет выделить тенденции и положения, которые могут быть использованы при разработке концептуальных подходов к построению налоговой системы в сельском хозяйстве: использование налоговой политики для стимулирования как всего аграрного производства, так и отдельных его отраслей; налоговые стимулы для инвестиций в сельское хозяйство путем исключения из налогообложения части дохода, направляемого на расширение производства. Необходима система защитных механизмов, стимулирующих развитие собственного сельского хозяйства [Галушко В., 1999]. Главным рычагом модернизации сельскохозяйственного производства, возобновления экономического роста в отрасли, и как результат, повышения уровня жизни населения на селе, являются инвестиции. Из числа довольно часто применяемых форм государственной финансовой поддержки, наиболее эффективными являются прямое бюджетное финансирование на основе грантов, контрактов, льготных займов и косвенное стимулирование за счет отказа государства от части налоговых поступлений в обмен на инвестирование научно-исследовательских разработок.

Развитый рынок предусматривает развитую систему информационного обеспечения товаропроизводителей. Недооценка этого компонента приводит к резкому снижению конкурентных способностей агропромышленных предприятий. Организация продвижения готового продовольствия после переработки сельскохозяйственного сырья на неосвоенные внутренние и зарубежные рынки (с помощью выставок

продаж, электронной рекламы, презентаций и др.) должна стать неременной функцией не только всех агропромышленных предприятий и их снабженческо-сбытовых структур, но и государства.

Развитие аграрного предпринимательства, в том числе и фермерского сектора, невозможно без формирования развитой социальной инфраструктуры села, выражающейся через строительство жилья, школ, дошкольных учреждений, объектов культуры и здравоохранения, торговли и бытового обслуживания, автомобильных дорог, электрификацию, газификацию, телефонизацию, водоснабжение, теплоснабжение и т.д. Развитие социальной инфраструктуры позволит: повысить материальное благополучие сельского населения; улучшить состояние здоровья жителей села; повысить образовательный уровень населения; повысить стабильность института семьи; снизить степень развития процессов деградации населения; повысить уровень социальной безопасности жизни в сельской местности.

Развитие аграрного предпринимательства в стране может кардинально измениться лишь при разумном государственном регулировании сельского хозяйства с обязательным соблюдением интересов сельскохозяйственных товаропроизводителей. Логика дальнейших экономических преобразований требует перехода на новое качество роста в аграрной сфере, связанное с формированием рациональной структуры агробизнеса, повышением уровня агротехнологий, переходом к маркетинговой стратегии сельскохозяйственного производства, импортозамещению на внутреннем рынке, активизации экспорта в страны ближнего и дальнего зарубежья. Специфика функционирования агропромышленного комплекса, обеспечение продовольственной безопасности требуют проведения агропродовольственной политики, в которой государственное регулирование и государственная поддержка должны играть большую роль, чем в других отраслях экономики.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Об утверждении Государственной программы развития агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2017 – 2021 годы, Постановление Правительства Республики Казахстан от 12 июля 2018 года № 423.
2. Закон РК «О крестьянском (фермерском) хозяйстве» // Экономика и предпринимательство в Республике Казахстан: правовая база, картотека, 1998г., № 7
3. А. Пороховский. Экономически эффективное государство: американский опыт // ВЭ. – 1998г.
4. Бибатырова И.А. Государственное регулирование национальной экономики // Алматы – 2004г.
5. Алимбаев А. Государственное регулирование экономики // Алматы – 2000г.
6. Галушко В. Экономика мирового сельского хозяйства: НАУ // Киев – 1999г.
7. Кусаинов Х. Проблемы роста аграрного производства Западного Казахстана и динамика мирового сельского хозяйства // АльПари, 2000г.
8. Лезина М.Л., Трегубов В.А. О соотношении цен на продукцию и ресурсы сельского хозяйства // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий, 2000, № 1
9. Кулиев П., Кантарбаева А. Институциональные структуры поддержки малого и среднего бизнеса в Казахстане // АльПари, 2000, № 6
10. Дебердеев А., Семенова Л. Состояние социальной инфраструктуры как одна из главных проблем села // АльПари, 2002, № 6

Салыбек Н.М.

Заң ғылымының магистрі
М.Әуезов атындағы ОҚМУ

Жақсыбаева А.Е.

Заң ғылымының магистрі
М.Әуезов атындағы ОҚМУ

Паметов З.Е.

Педагогика ғылымының кандидаты
М.Әуезов, атындағы ОҚМУ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА КОМИССИЯ ШАРТЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІН ҰЙЫМДАСТЫРУ ЖӘНЕ РЕТТЕУ: ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ҮРДІСТЕРІ

Түйін. Бұл мақалада, азаматтық құқықтық заңамада комиссия шартының пайда болуы мен құқықтық табиғаты мен қазіргі кезеңдегі жүзеге асырылуы қарастырылған. Азаматтық құқық саласының негізгі міндеттемелерінің жекелеген түрлерімен айқындалатын, соның ішінде комиссия шартының басқа шарттармен сабақтастығы, ерекшелігімен сипатталатын бастамасы болып табылатыны зерделенуі қарастырылған.

Түйінді сөздер: міндеттеме, шарт, комиссия, комиссионер, консигация, комитент, делдал, брокер, дилер, агент.

Резюме. В данной статье рассмотрены возникновение, правовая природа и реализация договора комиссии на современном этапе. Как одно из основных обязательств в области гражданского права, проанализированы соотношение, взаимосвязь договора комиссии с другими видами договоров, а также особенности характеризующие его.

Ключевые слова: обязательства, договор, комиссия, консигнация, комитент, делдал, брокер, дилер, агент.

Summary. This article discusses the emergence, legal nature and implementation of the commission agreement at the present stage. As one of the main obligations in the field of civil law, the relationship, the relationship of the commission agreement with other types of agreements, as well as the features characterizing it are analyzed.

Keywords: mindettem, chart, commission, commission agent, consignment, principal, diddal, broker, dealer, agent.

Бүгінгі күнде, елімізде дамып отырған кәсіпкерлік қызметтердің түрі сан алуан. Солардың бір- комиссиялық делдалдық қызмет. Комиссиялық делдалдық қызмет- кәсіпкерлік көптеген субъектілерінің қызметінде маңызды орын алады және еліміздің экономикасының дамуына үлкен әсерін тигізетін еркін нарықтық қатынастардың дамуына ерекше роль атқарады.

Қазіргі кезде комиссия шартының негізінде қалыптасып жатқан қатынастар, бұрынғы кезеңдерден қалыптасқан комисиондық қатынастарға қарғанда өзгеріп, жаңарып отыр. Осыған байланысты азаматтық құқық ғылымында және тәжірибе жүзінде комиссия шартын қолдану аясында, пәніне, комисиондық міндеттеме мазмұнына, комиссия шартының бұзылуына байланысты туындайтын тараптардың жауапкершілігіне немесе оларды жауапкершіліктен босататын жағдайларына, комиссия шартының түрі консигация шартына, комиссия шартының негізінде

туындайтын делдалдық қатынастарды құқықтық реттейтін құқық нормаларына қатысты туындап отырған бірқатар шешімі таппаған құқықтық мәселелері бар.

Осы мәселерді шешуді тиімді жолын тауып, Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексіндегі комиссия шартын реттейтін құқықтық нормаларды жетілдіру осы тақырыптың маңыздылығын көрсетеді.

Қазақстан Республикасы азаматтық құқық ғылымында бұл тақырыпты терең зерттеген ғылыми жұмыс жоқ. Тіпті кеңес дәуірінде де бұл тақырыпты зерттеуге жете көңіл бөлінбеген. Сондықтан қызмет көрсету шарты ретінде комиссия шартын ғылыми зерттеп, талдау жасауды үздіксіз қажет ететін шартың ерекше түрі. Бұдан қоса, комиссия шартының негізінде делдалдық қызмет жүзеге асады. Ал делдалдық қызмет кәсіркерлік қызметтің түрі ретінде қоғамда жиі орын алып, жаңа түрлері пайда болып, өзгеріп,

жандану үстінде. Қызмет көрсету шарттарының ішінде делдалдық қызмет көрсетуге бағытталан мәмілелердің орны ерекше, ондағы комиссия шартының негізінде жүзеге асатын делдалдық қызметтің ерекшеліктерін анықтап, қызмет көрсетудің заңды және экономикалық мағынасын зерттеу маңызды болып табылады.

Алайда, қоғамда жиі қолданыста орын алып отырғандығына қарамастан комиссиялық қызметтің заңды анықтамасы Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінде нақты берілген. Алайда экономика және заң ғылымы саласында зерттеу жүргізіп жүрген ғалымдар комиссия шартынан туындайтын делдалдылыққа әртүрлі анықтамалар береді. Комиссия шартына делдалдық қызметтің байланыстылығы бағытында азаматтық құқық нормаларына сәйкес сөз орын алмақ. Аталған қызметтің бірі- делдалдықтың, құқықтық және экономикалық мағынасы. Экономикалық тұрғыда делдал-екі тұлғаны байланыстырушы көмекші тұлға.

Бұл орайда кейбір ғалымдар «делдалдықтың экономикалық мағынасының ұғымы заңды ұғымынан ауқымдырақ»- деген пікір білдіреді. Жалпы делдал ұғымының қалыптастыруға басты негіз болып отырған тапсырма және комиссия шарты негізінде сөз қозғамақпын. Комиссия шартының өзектілігі мынада: яғни, комиссия шарты тапсырма шартымен ұқсастығында комиссионер мен комитенттің арасындағы қарым-қатынастардың дұрыс орындалуы, қызметтердің адал атқарылуында. Яғни, комиссия шартыда материалды емес қызмет көрсетулерден туындайтын шарт болып табылады.

Сонымен бірге комиссия шарты тар аяда әрекет етеді, ол комиссионер мен комитенттің арнайы барлық заңды маңызы бар іс-әрекеттерін емес, тек қана мәмілелерді жасауға реттеуге арналады.

Қазақстан Республикасында комиссия шарттарының институтының қалыптасуы мен даму кезеңдерінде жеке және заңды тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін азаматтық тұрғыда қамтамасыз етуге және қорғауға байланысты мәселелер анықталды.

Атап айтқанда, комиссия шартының жүйесінің тарихын және халықаралық тәжірибесін зерделеу; оны азаматқа қатысты құқықтық саясатты дамытудың отандық тұжырымдамасын қалыптастыруда пайдалану қажеттігінің дәлелдері келтірілді; жеке және заңды тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау саласындағы құқықтық қатынастарды реттейтін халықаралық құқық нормаларын отандық заңнамаларға сәйкестендіру деңгейі зерделеніп, анықталды; комиссия шартының жекелеген түрлерін дамыту үшін заңнамаларды жетілдіру жөнінде ұсыныстар енгізілді.

Үшінші тұлғаның пайдасына жасалатын шарт үшінші комиссиондық қатынастарға колда-

ну ерекшеліктері мен комиссия шартына түсіп, комиссия шартының жалпы сипаттамасы, элементтері, комиссия шартының түрі консигация шарты мен оның түрлері, комиссия шартының мазмұнына қатысты туындап отырған құқықтық мәселелерді ғылыми зерттеу көлемі жағынан күрделі болғандықтан, бұл тақырып Қазақстан Республикасы азаматтық құқығындағы дербес, кең ауқымды зерттелмеген тақырыптарды бірі.

Сонымен Қазақстан Республикасы заңдары бойынша комиссия шартына қатысты туындайтын құқықтық мәселелерді зерттеуді өзектілігі мынада:

- мемлекет экономикалық қатынастардың өзгеріп жаңа сипатқа ие болуы мен дүниежүзілік жаһанданудың ұлттық заңнамаа әсері;

- қоғамдағы кәсіпкерлік қызметтердің бірі делдалдық қызметті кеңінен тарауы мен жаңа түрлерінің пайда болуы;

- комиссиялық қатынастарды реттеуші азаматтық заңдар мен құқық нормаларын өзгертіп, жетілдіру қажеттілігі;

- комиссиондық міндеттемеге және комиссия шартының түрлеріне қатысты шешімін таппаған біршама құқықтық мәселелердің болуы

Комиссия шарты бойынша бір тарап «комиссионер» екінші тараптың «комитент» тапсыру бойынша сыйақы үшін комитет есебінен өз атынан бір немесе бірнеше мәміле жасауға міндеттенеді Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің 865-бабының, 1тармағында [Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексі, өзгерту енгізілген. №49-VI, 2017].

Кейбір жағдайларда, олар аталған заттарды сатып алып, содан кейін оларды қайта сатады, ал кейбір жағдайларда олар меншік иелері мен комиссия шартын бекітеді. Бұл орайда меншік (өнер туындысының) иесі сатылатын заттың профессионалмен бағаланатындығына сенімді болады. Әрине, меншік иесі затты бағалауға ғана жүгініп, оны өз бетінше сату туралы шешім қабылдауы мүмкін, бірақ бұл ол үшін жоғары қауіпті тәуекел мен байланысты болуы мүмкін, өйткені аса жоғары құндылығы бар объектіге құқылы қайшы қол сұғушылық жасай алатын қара ниетті тұлғалар пайда болуы әбден мүмкін.

Комиссия шарты комиссионер шартты орындауға байланысты комитенттің затты сақтау бойынша қызмет көрсетуге тиіс болатын қатынастарды бекітуге мүмкіндік береді.

Комиссиялық келісімдерді бекітудің осыған ұқсас жағдайлары мүмкін болады. Комиссияның заңдық құрылымы тапсырмамен өтелмелі қызмет көрсету сияқты аралас азаматтық құқықтық институттар мен ортақ белгілерге ие. Оның өтелмелі қызмет көрсетуді туындататын басқа, оны тапсырмамен жақындастыратындығы комиссия кезінде комиссионерде комитент мүддесі үшін әрекет ететіндігінде. Бұл өз кезегінде оны өтелмелі қызмет көрсету шартынан ерек-

шелендіреді. Өтелмелі қызмет көрсету кезінде атқарушы өз бетінше әрекет етеді, оның көрсететін қызметі сырттай орын алады, ал комиссия қызметі «комитент еркінің жалғасы» сияқты болып табылады.

Комиссияның өтелмелі қызмет көрсетуге ұқсастығы мынада: екі жағдайда тиісті субъектілердің, яғни комиссионермен атқарушының қызметтері (қызмет көрсетулері) мүлтік құндылықпен жүзеге асырылатын болып табылады.

Комитенттің мүддесі үшін әрекет ету екі жағдайда тапсырма мен комиссия шарттарының мазмұнына әсер етеді, оларда бір-біріне сәйкес келетін тараптардың құқықтары мен міндеттері бар. Комиссия шартын тапсырма шартынан ерекшелендіретіні – комиссионердің заңдық аспектіде комитенттің өкілі болып табылмайтындығы.

Комиссия қатынастары Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің 43-тарауының 865-882-баптарымен реттеледі [Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексі, өзгерту енгізілген. №49-VI, 2017].

Соңғы жылдары комиссиялық саудаға қатысты нормативтік актілер онша көп қабылданған жоқ. Бірақ биржалық сауданың ұйымдастыруға қатысты заңнаманың бірқатар актілерінің нормалары комиссиялық шарттарға да қатысы бар екенін ескерген жөн. Жалпы алғанда, сауда қатынастары әсіресе көрші мемлекеттер арасында қарқынды дамиды, олардың азаматтық құқықтық заңнамасын зерттеу мемлекет қажеттілігін туындап отыр.

Сонымен қатар, комиссия шартының қазіргі кезде тәжірибиде кең тараған түрлерінің бірі – консигнация шарты. Алайда азаматтық кодексте комиссия шартының түрі ретінде консигнация шартының анықтамасы түгілі, өзі көрсетілмеген. Заң терминдерінің түсіндірме сөздігінде консигнация ұғымына үш түрлі анықтама береді.

Біріншіден, консигнация – «латынның consignatio» деген сөзінен шыққан; орыс тілінде – письменное, подтверждение, документ деген ұғымды, қазақ тілінде жазбаша расталған, құжат деген мағынаны білдіреді, бұл шарт комиссия шартының, түрі болып саналады, ол бойынша комиссионер тауар иесінің тапсырмасы бойынша өзінің тауар қоймасында (консигнациялық қоймада) тауарды сатып беруге міндеттенетін шарт.

Екіншіден, консигнация – «consignment» – комитент комиссионерге өз тауар қоймасында өз атынан тауарды сатуға тапсырма беретін, алайда тауар сатылғанша тауар комитенттік меншігінде болатын сыртқы сауда шарты болып табылады.

Үшіншіден, консигнация – тауардың меншік иесі (консигнант) пен сауда делдалының (консигнатор) арасында белгілі бір жағдайда шетелдегі консигнатордың тауар қоймасында тауарды сату туралы шарт [Корельский В.Ф., Гаврилов Р.В., 2000].

Жалпы алғанда комиссия шартының құқықтық табиғатының қажеттілігінен туындайтын түрлері әмбебаптық тұрғыда көрініс тауып отыр.

Мәселен, Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясының азаматтық заңнамаларында онша алшақтық болмағандықтан, сыртқы делдалдық қатынастарда аса көп қайшылық туындамайды. Ал керісінше, қазіргі экономикалық дамуда тауардың импорты мен экспорты беделге ие болып отырғанда, алпауыт көршіміз қытай мемлекетінің азаматтық заңнамасын зерттеу аса қажеттілікті талап етіп отыр.

Жалпы қорыта келе, коммерциялық делдалдық қызмет тауарлар мен қызметтерді өндірудің деңгейіне үлкен әсерін тигізеді және ұлттық экономиканың дамуына және әлемдік нарықта оның бәсекелестік қабілеттігін арттыруға көп үлесін қосатындығына тағы бір рет көңіл аударғымыз келеді.

Сондықтан, тәжірибе жүзінде «комиссионер делдал» сақтандыру брокері, сақтандыру брокері, бағалы қағаздар нарығының кәсіпқой қатысушысы брокер, көлік экспедитор, дилер, маклер, кеден брокері, агент түрлерінде көрінеді. Комиссия шартының негізінде ғана емес басқада азаматтық шарттардың негізінде туындайтын делдалдық қызметтерге ғылыми зерттеу жүргізу өз құндылығын ешқашан жоймайды.

Азаматтық құқықтық заңамада азаматтық құқықтарды қорғауда кең мүмкіндіктерді ұсынады. Азаматтық құқық саласының негізгі міндеттемелерінің жекелеген түрлерімен айқындатын, соның ішінде комиссия шартының басқа шарттардан табиғатына қарай ерекшелігімен сипатталатын шарттардың бастамасы болып табылатындығымен нақтыланады.

Комиссия шартында комиссионер мен комитенттің өз қызметтерін орындаудағы құқықтары мен міндеттерін жүзеге асырылуын құқықтық реттелуі негізінде жүргізілуі шарт. Комитенттің шартты бұзатын және соның салдарынан комиссионер комитенттің нұсқауларына сәйкес тапсырманы орындау мүмкіндігінен айырылатын барлық басқа жағдайларда комиссионер тапсырманы орындаудан бас тарта алады. Тапсырманы орындаудан бас тарту құқығы комиссионерге ол жауап бермейтін өзгеде жағдайлардың салдарынан орындау мүмкін болмайтын жағдайларда да беріледі. Бас тартудың барлық жағдайларында комиссионер өзінің бас тартуы туралы комитентке жазбаша хабарлауға және өзіндегі комитент мүлкінің сақталуына шаралар қолдануға міндетті екендігін қарастырылды.

Жалпы комитет комиссия шартын бекіту кезінде комиссионерге қажетті нұсқаулар беруге егер өзіне тиесілі затты сату туралы сөз болса, сату бағасын келісіп алуға тиіс. Басқа жағдайларда, комитент өз мүддесі үшін бекітілетін мәміле бойынша талап етілетін бағаны нұсқайтын болады.

Біздің елімізде комиссия шартын жасау қазіргі күнде өте сирек жоқтың қасы деп те айтуға болады. Сонымен қатар комиссия шартының қолдану аясы тар көлемде қарастырылған. Сондықтан комиссия шартын дамытуда арнайы осы саланың құқықтық қолдану жүйесін жүйелендіріп осы саланы дамытуға көптеген нормативтік актілермен еңбектерді қажет етеді.

Комиссия шарты кәсіпкерлік аясындағы сауда делдалдығының бір көрінісі ретінде тануымыз үшін осы сала бағытындағы мәліметтер өте аз және қолданыста комиссия шарты деген ұғымның өзі қолдануы сирек. Сонымен қатар тапсырма шартыда комиссия шарты бірқатар жасалатын шарттар негізінде қолданылды, бірақ атқаратын қызметі нақты түрде тапсырма шартының нысанынан мазмұнынан көре білуге болады себебі, тапсырма шартында сенімгерлік білдірілген өкіл

атынан және соның есебінен белгілі бір заңды іс-әрекет жасауға міндеттенген тұлға сондықтан алған міндеттемесі нақты сыйақы үшін қызмет атқаратыны белгілі осы тұрғыдан ажыратуға болды. Ал, комиссия шартында комиссионер мен комитент арасында нақты орындалатын қызметі тәуекелдікті, уақыт мөлшерін талап ететін шарт және мәміле жасауда комитент бірнеше тұлғалармен мәміле жасау негізінде жасалатын шарт. Сондықтан тапсырма шартына қарағанда, комиссия шартының қолданыс аясы тар көлемде сипатталады. Азаматтық құқықта комиссия шарты өз кезегінде маңызын жоғалтпайды, бірақ қолданыс аясының тарлығынан комиссия шарты өзінің табиғи болмысын тоқтатуы мүмкін. Сол себепті ең басты назар аударатын жағдай комиссия шарты институтын үздіксіз дамыту қажет етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Ерекше бөлім 1999 жылығы 1шілденің №409-1) Алматы, Юрист, 27 ақпан 2017 жылы өзгерту енгізілген. №49-ҮІ Заңы.
2. Корельский В.Ф., Гаврилов Р.В. Биржевой словарь: В 2-х т. – М., 2000. – 2 том- 41.
3. Жайлин, Ғ.А. Қазақстан Республикасының Азаматтық құқығы: жоғарғы оқу орындарына арналған оқу құралы ерекше бөлім II том/ Ғабиден Айнашұлы Жайлин, – Алматы: Заң әдебиеті, 2005.-358б.
4. Пономарева В.П. Азаматтық құқық. Ерекше бөлім Оқу құралы. Қарағанды 2005жыл.
5. Ынтымақов С.А. Азаматтық құқық. Практикум. Ерекше бөлім. – Алматы: Жеті Жарғы. 2014. – 96 б.
6. Гражданское право России. Обязательственное право: Курс лекций. – Ч. 2. / Отв. ред. О.Н.Садиков. – М.: БЕК, 1997.
7. Пугинский Б.И. Коммерческое право России. – М., 2000.
8. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Кн. 4: Договоры о перевозке, буксировке, транспортной экспедиции и иных услугах в сфере транспорта. – 4-е изд., стер. – М.: Статут, 2007.
9. Ынтымақов С.А. Азаматтық құқық. Практикум. Ерекше бөлім. – Алматы: Жеті Жарғы. 2014. – 96 б.

Салыбек Н.М.

Заң ғылымының магистрі
М.Әуезов атындағы ОҚМУ

Омарбаева Л.Қ.

Заң ғылымының магистрі
М.Әуезов атындағы ОҚМУ

Паметов З.Е.

Педагогика ғылымының кандидаты
М.Әуезов атындағы ОҚМУ

АЗАМАТТАР – АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫҢ СУБЪЕКТИЛЕРІ РЕТІНДЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕСІНІҢ ҚОРҒАЛУЫ НЕГІЗДЕРІ

Түйін. Бұл мақалада азаматтық құқықтың ерекше институты ретінде, жеке тұлға субъектілерінің құқықтары мен міндеттерін қорғалуын қарастырылған

Түйінді сөздер: жеке тұлға, субъект, моральдық зиян, әрекет қабілеттілігін шектеу, өміріне қол сұғылмауы, жеке құпиялығи, ар-намысы, абырой-атағы қорғау, құқығы

Резюме. В данной статье рассмотрены права и обязанности физическими лиц, как субъектов особенного института гражданского права.

Ключевые слова: личность, субъект, моральный вред, ограничение дееспособности, неприкосновенность жизни, личная конфиденциальность, честь, достоинство, право.

Summary. This article discusses the rights and obligations of individuals as subjects of a special institution of civil law.

Keywords: individuals, subject, non-pecuniary damage, limited in legal capacity, secrets of personal life, honor dignity, business reputation.

Қазақстанның жаһандық бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ететін экономикалық өсімнің жаңа моделін құру кезеңінде адам басты фактор ретінде саналады. Азаматтық құқық қатынастарының субъектілері ретінде әрекет жасайтын азаматтардың басым көпшілігі -Қазақстан Республикасының азаматтары. Құқық қатынастарына қатысушылардың азаматтық құқықтары мен міндеттері болады, олар құқық қатынастарының субъектілері деп аталады. Азаматтық құқықтарды иеленіп оны жүзеге асыру үшін азаматтық құқықтың бастаулары басшылыққа алынады, кеңінен айтатын болсақ ол нормативтік сипаты бар, қоғамдық қатынастарды азаматтық-құқықтық реттеу бастамасын басшылыққа алатын негіз.

Ол Қазақстан Республикасы азаматтық заңының мейлінше маңызды тұстарын көрсетеді. Демек азаматтық заңды түсіну мен оны қолдану азаматтық құқықтың тек жалпы қағидалары арқылы мүмкін болады. Жалпы, азаматтық құқық қатынастарының субъектілерінің мүлдітік емес жеке құқықтарына зиян келтірушінің субъективтік жай – күйіне назар аудару қажеттігі немесе қажет емес екендігі азаматтық құқық теориясында әртүрлі шешімін табады.

Алайда азаматтардың құқықтары мен міндеттерінің қорғау үшін, азаматтық қатынастарға

қатысушылардың теңдігін басшылыққа ала отырып туындайды.

Себебі, Қазақстан Республикасы Конституциясының 17-бабының 1-тармағына сәйкес адамның қадір-қасиетіне қол сұғылмайды. Конституцияның 18-бабының 1 және 2-тармақтарына сәйкес, әркімнің жеке өміріне қол сұғылмауына, өзінің және отбасының құпиясы болуына, ар-намысы мен абырой-атағын қорғауына құқығы бар деп ата заңмен нақтыланып айтылған [Қазақстан Республикасының Конституциясы, 10.03.2017].

Қалай дегенменде екі қағиданы ұстанушыларды біріктіретін жайт ол жауаптылыққа тарту кезінде негіз болатын құқыққа қайшы әрекет пен себепті байланысының туындауы ретінде қарастырылады.

Қазіргі таңдағы қоғамның дамуында көптеген дамыған мемлекеттер, өз азаматтарының құқықтары мен бостандықтарына көңіл бөлген. Осыған орай, отандық заңнамаларда бір орында тоқтамастан, азаматтық құқықтағы құқықтық қатынастардың қатысушыларының субъективтік құқықтары туралы мәселелеріне ерекше көңіл бөлуде. Құқықтық мемлекетті құру үрдісінде құқықтық ғылым биліктің ең алдыңғы қатарындағы халықтың мүддесін қорғауы тиіс, яғни адамның басты құқықтары мен бостандықтары-

на нақты кепілдікті қамтамасыз етуі орынды.

Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі бойынша елімізде бұрын қолданылмаған, заңгерлер және жалпы қоғамға жаңа кеңінен қолданып келе жатқан институт – азаматтық құқықтарды өзін-өзі қорғаудың қалыптасуы, ұғымы, азаматтық құқықтарды қорғау әдістері жүйесіндегі орны зерделенген. Соның ішінде азаматтық құқық субъектілеріне келтірілетін моральдық зиян институты өте күрделі мәселе болып, әлі бүгінге дейін өз шешімін толық түрде таба алмағаны сөзсіз.

Құқық қатынастарына қатысушылардың азаматтық құқықтары мен міндеттері болады, олар құқық қатынастарының субъектілері деп аталады. Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодекстің 1-бабында азаматтық заңдармен реттелетін қатынастардың қатысушылары азаматтар, заңды тұлғалар, мемлекет, сондай-ақ әкімшілік-аумақтық бөліністер болып табылады деп атап көрсетілген. Азаматтық құқық қатынастарының субъектілері ретінде әрекет жасайтын азаматтардың басым көпшілігі – Қазақстан Республикасының азаматтары. Конституцияның 10-бабында Қазақстан Республикасының азаматтығы заңға сәйкес беріліп, тоқтатылатыны, оның алыну негіздеріне қарамастан бірыңғай және тең болып табылатыны атап көрсетілген [Қазақстан Республикасының Конституциясы, 10.03.2017].

Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодекстің 1-ші бабында көрсетілгендей, азаматтық-құқықтық қатынастардың негізгі субъектілерінің бірі – азаматтар. Азаматтардың құқықтық жағдайы олардың құқықтық қабілеттілігі және әрекет қабілеттілігі арқылы сипатталады. Сондықтанда азаматтық құқық қабілеттілігіне анықтама беруіміз қажет.

Қазақстан Республикасының Азаматтық кодекстің 13-ші бабына сәйкес, азаматтық құқық қабілеттілігі дегеніміз – азаматтардың азаматтық құқықтарға ие болу және азаматтық міндеттерді атқару қабілетін айтамыз [Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі 1994 жылы 27 желтоқсан №269-ХІІІ].

Азаматтың құқық қабілеттілігі ол туылған кезден басталып, қайтыс болған соң тоқталады. Азаматтық құқықтың алдына қойған мақсаты сол – азаматтық құқық қабілеттілігін тек аталған саланың шеңберінде ғана көрсетпеу, себебі құқық қабілеттілігі басқада құқық салаларының көкейкесті мәселелерінің бірі. Азаматтың құқық қабілеттілігі шығу тегіне, әлеуметтік және мүлктік жағдайына, нәсілі мен ұлтына, жынысына, біліміне, тіліне, дінге қатысына, кәсібінің тегі мен сипатына, тұратын жеріне жағдайларға қарамастан Қазақстан Республикасының барлық азаматтарына теңдей мойындалады.

Азаматтық құқық қабілеттілігін азаматтан айырып қарауға болмайды. Азаматтық заңдарда

көрсетілгендей, ол адамның ақыл-есіне, жасына, денсаулығына байланысты емес. Азаматтық құқық қабілеттілігі ол туылған кезден басталып, қайтыс болғаннан кейін тоқтатылады. Сонымен бірге заңда әлі дүниеге келмеген нәрестенің, болашақ азаматтың құқығын қорғау мүмкіншілігі де көрсетілген. Құқықтар мен міндеттер қашанда сол құқықтар мен міндеттердің қайсы бір субъектілеріне байланысты болады. Біз қайсы бір субъективтік құқық туралы айтқанымызда, бұл құқыққа әлде біреудің ие екендігін үнемі есте ұстаймыз.

Сондай-ақ, міндеттің де әлде біреудің мойнындағы міндет екендігін жадымыздан шығара алмаймыз. Заң тілінде құқықтардың және міндеттердің иелерін «құқық субъектілері» деп немесе «тұлға» деп атайды [Төлеуғалиев Ф.И., 2001].

Тұлғаның заңдық тұрғыдан алғандағы ұғымы құқық қабілеттілік ұғымымен сәйкес келеді. Құқық өкілеттігін алған құқық қабілетті атаулының бәрін тұлға деп атауға болады. Бірақ, әртүрлі топтар мен түрлерге орай субъектілердің мазмұны біркелкі бола бермейді. Ал азаматтық құқық қабілеттілігі дегеніміз субъектілердің азаматтық құқыққа ие болып, міндетін орындау қабілеті деп түсіну керек.

Тұлғаның екі категориясы бар. Құқық субъектілері – ең алдымен адамдар (жеке тұлға). Әрбір адам – құқық субъектісі. Бірақ, құқықта субъектілердің басқада категориясынын барлығы мәлім. Бұл – ұжымдар, толып жатқан ұйымдар, кәсіпорындар, қоғамдар және құқық пен міндеттердің иелері болып табылады. Жоғарыда айтылған екі категориялы құқық субъектілерін (яғни адамдар мен ұйымдарды) бір-бірінен ажырату үшін заңгерлер бұларды жеке тұлғалар және заңды тұлғалар деп бөледі.

Жеке тұлға дегеніміз – Қазақстан Республикасының азаматтары, басқа мемлекеттердің азаматтары, сондай-ақ азаматтығы жоқ адамдар [Төлеуғалиев Ф.И., 2001].

Заңды тұлға деп мекемелерді, ұйымдарды кәсіпорындарды атайды. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодекстің 12-бабына сәйкес жеке тұлға деп Қазақстан Республикасының азаматтарын, басқа мемлекеттердің азаматтарын және азаматтығы жоқ адамдарды атаймыз. Азаматтық алған адам сол мемлекеттің құқық субъектісі болады. Сондықтанда азаматтық заңда жеке тұлғалардың құқық қабілеттілігі туралы емес, азаматтардың құқық қабілеттілігі туралы ғана айтылған. Құқық қабілеттілігі ең алдымен толық түрде Қазақстан Республикасының азаматтарына беріледі. Қазақстан Республикасы Президентінің 1995-жылғы 19-маусымда қабылданған «Шетелдік азаматтардың құқықтық жағдайлары туралы» заң күші бар Жарлығының 2-бабына сәйкес, «Қазақстан Республикасының азаматтары болып саналмайтын және басқа мемлекеттің азаматы туралы дәлелі бар аза-

маттар шетел азаматтары болып саналады». Қазақстан Республикасындағы олардың азаматтық құқық қабілеттілігі өзінің мемлекетінің заңымен емес, Қазақстан Республикасының заңымен айқындалады. Олар Қазақстан Республикасының заңында қаралмаған азаматтық құқыққа таласа алмайды және де егер заңда өзгеше көзделмесе, құқық қабілеттілігі шектелуге жатпайды. Аталған Жарлықтың 2-бабы 11-бөлігіне сәйкес, «Қазақстан Республикасының азаматтары болып саналмайтын және басқа мемлекеттің азаматтығы болып саналмайтын және басқа мемлекеттің азаматтығы туралы дәлелі жоқ адамдар азаматтығы жоқ адамдар деп есептеледі». Егер заң құжаттарында көзделмесе, азаматтығы жоқ адамдар Қазақстан Республикасы азаматтарымен тең дәрежеде азаматтық құқықты пайдаланады.

Азаматтың құқық қабілеттілігі- құқық субъектілерін сипаттайтын негізгі құқық қасиеттері құқық қабілеттілігі болып табылады. Азаматтық құқық қабілеттілігі Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің 13-бабында азаматтық құқыққа ие болып, міндет атқару қабілеті (азаматтың құқық қабілеттілігі) барлық азаматтарға бірдей тұжырымдалады. Конституцияның 14-бабына сәйкес заң мен сот алдында жұрттың бәрі тең, тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүлкілік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына, тұрғылықты жеріне байланысты кез келген өзге жағдаяттар бойынша ешкімді ешқандай кемсітуге болмайды.

Қазақстан Республикасының Конституцияның аталған тұжырымына орай азаматтардың құқық қабілеттілігі заңда бәріне бірдей және бірыңғай құрылған.

Қазақстан Республикасының Азаматтық кодекстің 13-бабында азаматтардың құқық қабілеттілігі барлық азаматтар үшін тең дәрежеде екендігі танылған [Төлеуғалиев Ф.И.. 2001].

Дейтұрғанмен, құқық қабілеттілігінің теңдік принципіне қатысты субъективтік құқық шеңберінде жекелеген азаматтарға берілетін міндеттілік теңдікті көрсете қояды деуге болмайды. Азаматтардың бәрінде бірдей кез келген құқықты ала беру (мысалы, тұрғын үйді, машинаны) мүмкіндігі бола бермейді. Құқық қабілеттілігінің теңдігі дегенде заңда бұл орайда ешкімге артықшылық бермейтіндігі, ешкімге субъективтік құқық алуға тыйым салмайтындығы тұрғысынан түсіну керек. Азаматтық құқық қабілеттілігінің теңдік принципінен жалпы ережеге сәйкес оны шектеуге жол берілмейді.

Қазақстан Республикасының Азаматтық кодекстің 18-бабы 1-тармағында былай деп жазылған: «Заң құжаттарында көзделген реттер мен тәртіп бойынша болмаса, ешкімнің құқық қабілеттілігі мен әрекет қабілеттілігін шектеуге болмайды» [Қазақстан Республикасының

Азаматтық кодекс 1994 жылы 27 желтоқсан №269-ХІІІ].

Қолданылып жүрген заңға сәйкес, құқық қабілеттілігін шектеу азаматтың қылмыс жасау негізінде сот үкімі арқылы алынған шара бойынша шектелуі мүмкін. Бұл орайда азамат құқық қабілеттілігінен толықтай (тұтастай) айрылмайды. Тек заңда көрсетілген құқықтарға ғана шектеу қойылады. Ескерте кеткен жөн, біздің заң бойынша құқықты жою қашанда уақытша сипатта болады. Сонымен қатар құқық қабілеттілігін шектеуді азаматтық басқалай субъективтік құқықтарынан айыру жағдайымен шатастыруға болмайды. Құқық қабілеттілігін шектеу дегеніміз қандайда бір құқықты алу мүмкіндігінен айыру болып табылады. Субъективтік құқықтан айыру дегеніміз нақты, іс жүзіндегі құқықтан айыру деп түсінген жөн. Мұндай субъективтік құқықтан айыру тағы да заңды жауапкершілік негізінде белгіленген мерзімнің тағайындалуымен байланысты болмауы мүмкін. Мысалы, қылмыс жасаған адамның мүлкі тәркіленді делік, яғни оның белгілі бір затқа, автомашинаға, үйге, аң аулау мен балық аулауға меншіктік құқығы жойылады. Алайда, заңдық жауапкершіліктің мұндай шарасы оның жаңа автомашина алу, басқа үйді иелену құқығынан айыра алмайды.

Егер белгілі бір қызметті жасауға байланысты құқықтан, мысалы, дәрігерліктен айырса, істеп жүрген жерінен жұмыстан шығарылған адам басқа мекемеге барып тап сондай мамандықта жұмыс істеуге рұқсат етілмейді. Дейтұрғанмен, басқа жұмыспен айналысуына мүмкіндік беріледі. Азаматтар құқық қабілеттілігін меңгере отырып, әртүрлі құқықтарды ала алады, сол арқылы өзіне әртүрлі міндеттерді жүктейді де, құқық қабілеттілік мазмұнының жиынтығын құрайды. Сонымен, азаматтық құқық қабілеттілігінің мазмұны азаматтардың қолданылып жүрген заңға сәйкес азаматтық құқықтар мен міндеттерінің жиынтығы болып табылады. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодекстің 14-бабында бұл мәселе былайша тұжырымдалған: «Азаматтың Қазақстан Республикасы шегінде де, одан тыс жерлерде де мүлкіті, соның ішінде шетел валютасын меншіктенуге;

- мүлкіті мұраға алып, мұраға қалдыру;
- республика аумағында еркін жүріп-тұруға және тұрғылықты жерді таңдауға; республикадан тыс жерлерге еркін шығып кетуге және оның аумағынан қайта оралуға;
- заң құжаттарында тыйым салынбаған кез келген қызметпен айналысуға;
- дербес өзі немесе басқа азаматтармен және заңды тұлғалармен бірігіп заңды тұлғалар құру;
- заң құжаттарында тыйым салынбаған кез келген мәміле жасасып, міндеттемелерге қатысу;
- өнертабыстарға, ғылым, әдебиет және өнер шығармаларына, интеллектуалдық қызметтің өзгеде туындыларына интеллектуалдық меншік

құқығы болуға;

– материалдық және моральдық зиянның орнын толтыруды талап етуге құқығы болады;

– басқа да мүлктік және жеке құқықтары болады».

Азаматтың құқық қабілеттілігі оның туған сәтінен басталады, яғни ана құрсағынан тірі туып, жеке өзі өмірге келгеннен кейін жеке тұлға болып есептеледі. Мысалы, түсік тірі туа тұрса да, тұлға деп саналмайды, өйткені, ол адам бейнесіне әлі келмеген. Бірақ, айтарлықтай дамыған шала туған бала тұлға санатына қосыла алады. Сонымен, егер сәби тірі туып аз күн болса да өмір сүрсе, онда ол азаматтардың хал актілерін тіркеу органдарында қай кезде шетінегеніне қарамастан туғаны жөнінде тіркеледі.

Қазақстан Республикасы Азаматтық кодекстің 1044-бабы бойынша мұра қалдырушының тірі кезінде іште қалған және мұра ашылғаннан кейін тірі туған азаматтар мұрагер бола алады, ондайда сәби не бәрі бірнеше минут өмір сүрсе де аталған құқықты иеленеді. Құқық қабілеттілігі адамның-құқық субъектісінің өлуімен бірге қысқарады. Өлген адамның ие болып келген құқықтары мен міндеттері ішінара (жеке бастың, жеке отбасылық жағынан) қысқарады, ішінара (мүлктік құқықтар) мұрагеріне көшеді.

Өлім – бірқатар құқықтық салдар тудырып кететін факт. Сондықтан, адам туғанда тіркелсе, қайтыс болған азаматты да хал актілерінде тіркеу керек. Айта кететін жайт, азаматтың денсаулығы және психикалық жағдайы оның құқық қабілеттілігіне әсер етпейді.

Азаматтардың әрекет қабілеттілігі дегеніміз, азаматтың өз әрекеттерімен азаматтық құқықтарға ие болуға және оны жүзеге асыруға, өзі үшін азаматтық міндеттер жасап, оларды орындауға қабілеттілігі болып табылады. Азаматтардың әрекет қабілеттілігі азаматтың құқық қабілеттілігінен ерекшеленеді. Азаматтың құқық қабілеттілігі оның дүниеге келген сәтінен бұл дүниеден озғанынша бірге болады. Азаматтың әрекет қабілеттілігі үшін оның өз еркімен мүлкті иеленіп оған билік ету немесе өзіне міндеттеме алуға тілек білдіруі қажет. Сондықтан да азаматтың құқық қабілеттілігі оның жасы мен психикалық жағдайына қатысты келеді. Ол өзіне азаматтық құқықпен міндеттілікті алу үшін қалыпты әрі толысқан психикада болуы тиіс. Нәтижесінде құқық қабілеттілігі барлардың бәрі бірдей әрекет қабілеттілігіне ие емес, бір сөзбен айтқанда, азаматта құқық қабілеттілік болғанымен, әрекет қабілеттілігі белгілі бір уақыт арасында болмауы мүмкін. Қазақстан Республикасы Азаматтық кодекстің 17-бабына сәйкес әрекет қабілеттілігі кәмелетке толғанда, яғни 18 жасқа толғаннан кейін толық көлемінде пайда болады [2].

Бұл арада ескеретін мынадай бір жағдай бар: Қазақстан Республикасы Азаматтық кодекстің 17-бабы 2-тармағына сәйкес заң құжаттарын-

да 18 жасқа жеткенге дейін некелесуге рұқсат етілетін жағдайда, 18 жасқа толмаған азамат некеге тұрған кезден бастап толық көлемінде әрекет қабілеттілігіне ие болады.

Қазақстан Республикасының «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы Кодексі бойынша некеге тұруға 18 жастан бастап рұқсат етіледі. Егер дәлелді себептер болған жағдайда мемлекеттік тіркеу орны бойынша азаматтық хал актілерін тіркеу органдары неке жасын екі жылдан аспайтын мерзімге төмендетуі мүмкін. Қазақстан Республикасының «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы Кодексі, 10-бап) [Қазақстан Республикасының «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» 2011 жылғы 26 желтоқсандағы № 518-IV Кодексі].

Құқық қатынастарына қатысушылардың азаматтық құқықтары мен міндеттері болады, олар құқық қатынастарының субъектілері деп аталады. Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодекстің 1-бабында азаматтық заңдармен реттелетін қатынастардың қатысушылары азаматтар, заңды тұлғалар, мемлекет, сондай-ақ әкімшілік-аумақтық бөліністер болып табылады деп атап көрсетілген. Азаматтық құқық қатынастарының субъектілері ретінде әрекет жасайтын азаматтардың басым көпшілігі – Қазақстан Республикасының азаматтары. Конституцияның 10-бабында Қазақстан Республикасының азаматтығы заңға сәйкес беріліп, тоқтатылатыны, оның алыну негіздеріне қарамастан бірыңғай және тең болып табылатыны атап көрсетілген [Қазақстан Республикасының Конституциясы, 10.03.2017ж].

Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодекстің 1-ші бабында көрсетілгендей, азаматтық-құқықтық қатынастардың негізгі субъектілерінің бірі – азаматтар. Азаматтардың құқықтық жағдайы олардың құқықтық қабілеттілігі және әрекет қабілеттілігі арқылы сипатталады. Сондықтан да азаматтық құқық қабілеттілігіне анықтама беруіміз қажет.

Қазақстан Республикасының Азаматтық кодекстің 13-ші бабына сәйкес, азаматтық құқық қабілеттілігі дегеніміз – азаматтардың азаматтық құқықтарға ие болу және азаматтық міндеттерді атқару қабілетін айтамыз. Азаматтың құқық қабілеттілігі ол туылған кезден басталып, қайтыс болған соң тоқталады. Азаматтық құқықтың алдына қойған мақсаты сол – азаматтық құқық қабілеттілігін тек аталған саланың шеңберінде ғана көрсетпеу, себебі құқық қабілеттілігі басқа да құқық салаларының көкейкесті мәселелерінің бірі. Азаматтың құқық қабілеттілігі шығу тегіне, әлеуметтік және мүлктік жағдайына, нәсілі мен ұлтына, жынысына, біліміне, тіліне, дінге қатысына, кәсібінің тегі мен сипатына, тұратын жеріне жағдайларға қарамастан Қазақстан Республикасының барлық азаматтарына теңдей мойындалады. Азаматтық құқық қабілеттілігін азаматтан

айырып қарауға болмайды. Азаматтық заңдарда көрсетілгендей, ол адамның ақыл-есіне, жасына, денсаулығына байланысты емес. Азаматтық құқық қабілеттілігі ол туылған кезден басталып, қайтыс болғаннан кейін тоқтатылады. Сонымен бірге заңда әлі дүниеге келмеген нәрестенің, болашақ азаматтың құқығын қорғау мүмкіншілігі де көрсетілген. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодекстің 525-ші бабына сәйкес мұра қалдырушының тірі кезінде іште қалған, ол өлгеннен кейін туылған азаматтарда басқа мұрагерімен бірдей тең үлеске тиесілі [Қазақстан Республикасының «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» 2011 жылғы 26 желтоқсандағы № 518-IV Кодексі].

Азаматтардың құқық қабілеттілігінің мазмұнына тоқталатын болсақ, ол жайында Қазақстан Республикасының Азаматтық кодекстің 14-ші бабында айқын көрсетілген. Азамат меншік құқығы деңгейінде мүлікті алуға, мұраға салдыруға, Республика аумағында еркін жүріп-тұруға және тұрғылықты жер таңдауға; Республиканың жерлерге еркін шығып кетуге және оның аумағына қайтып оралуға;

– заң құжаттарында тыйым салынбаған кез келген мәміле жасасып міндеттемелерге қатысу;

– өнертабыстарға, ғылым, әдебиет және өнер шығармаларына, интеллектуалдық қызметтің өзге де туындыларына интеллектуалдық меншік құқығы болуға; материалдық және моральдық зиянның орнын толтыруды талап етуге құқығы болады; басқа да мүліктік және жеке құқықтары болады.

Азаматтардың әрекет қабілеттілігі құқық субъектілігінің екінші элементі болып табылғандықтан оған төмендегідей анықтама беруге болады. Азаматтың өз әрекеттерімен азаматтық құқықтарға ие болу және оларды жүзеге асыру, өзі үшін міндеттерді туғызу және оларды орын-

дау қабілеттілігі Қазақстан Республикасының Азаматтық кодекстің 17-ші бабы). Азаматтық әрекет қабілеттілігінің маңыздылығы сонда, ол өз әрекеттерінің нәтижесінде белгілі заңды салдардың пайда болатынын түсіну. Сонымен қатар, өз әрекеттерінің нәтижесінде келтірілген зиянның орнында өзі толтыру мүмкіншілігі, яғни айтқанда, әрекет қабілеттілігін тек келісімдер жасау және-олар үшін жауап беру ғана түсінгеніміз жөн, өйткені азаматта әрекет қабілеттілігімен бірге өзі келтірген зиянды өтеу қажеттілігі де бір мезгілде пайда болады.

Азаматтың толық әрекет қабілеттілігі кәмелеттік жасқа толғаннан кейін, яғни 18 жасқа келген кезден бастап пайда болады. Заң құжаттарында 18 жасқа толмаған азамат некеге тұрған кезден бастап, толық көлемінде әрекет қабілеттілігіне ие болады. Он сегіз жасқа толғаннан соң азамат азаматтық айналымның толық қатысушысы болып саналады. Егер заң құжаттарында өзгеше көзделмесе, барлық азаматтардың әрекет қабілеттілігі тең болады. Азаматтық құқықтарды иеленіп оны жүзеге асыру үшін азаматтық құқықтың бастаулары басшылыққа алынады, кеңінен айтатын болсақ ол нормативтік сипаты бар, қоғамдық қатынастарды азаматтық-құқықтық реттеу бастамасын басшылыққа алатын негіз. Ол Қазақстан Республикасы азаматтық заңының мейлінше маңызды тұстарын көрсетеді. Демек азаматтық заңды түсіну мен оны қолдану азаматтық құқықтың тек жалпы қағидалары арқылы мүмкін болады. Азаматтық құқық жүйесінде әрқашанда бастапқы норма болып саналады. Сондықтанда жалпы, азаматтардың жеке тұлға ретінде құқықтары мен міндеттерін заң шеңберінде жүзеге асыру тәсілдері және оны заңмен қорғалу негізін үздіксіз жүзеге асыру, азаматтың құқықтық сауаттылығының өркендеуінің кепілі болмақ.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы (1995 жылғы 30 тамызда Республикалық референдумда қабылданған). ҚР 1998 жылғы 7 қазандағы, 2007 жылғы 21 мамырдағы, 2011 жылғы 2 ақпандағы Заңдарымен өзгерістер мен толықтырулар енгізілген. Қазақстан Республикасының Конституциясы Қаулысымен өзгеріспен толықтырулар- 10.03.2017ж.
2. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім 1994 жылғы 27 желтоқсан №269-XIII) Алматы, Юрист, 27 ақпан 2017 жылы өзгерту енгізілген.
3. Төлеуғалиев Ғ.И Қазақстан Республикасының азаматтық құқығы: Жоғары оқу орындарына арналған академиялық курс. Оқулық I-том.-Алматы: «Жеті- Жарғы», 2001.
4. Қазақстан Республикасының «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» 2011 жылғы 26 желтоқсандағы № 518-IV Кодексі.
5. Климкин С.И. Гражданское право Республики Казахстан. Общая часть: Учебное пособие. Алматы: НИЦ КОУ. 2011.
6. Гражданское право. Общая часть. Курс лекций / Под ред. А.Г. Диденко – Алматы: Нур-пресс, 2006.
7. Гражданское право. Том I. Общая часть. Учебник для вузов (академический курс). Отв. ред. М.К. Сулейменов. – Алматы, 2013.

Салыбек Н.М.Заң ғылымының магистрі,
М.Әуезов атындағы ОҚМУ**Ярылқапова Ш.Ұ.**Заң ғылымының магистрі,
М.Әуезов атындағы ОҚМУ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА КОНКУРСТЫҚ МІНДЕТТЕМЕ АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЕРЕКШЕ ИНСТИТУТЫ РЕТІНДЕ

Түйін. Бұл мақалада азаматтық құқық институтында сыйақы беруге көпшілік алдында уәде беруден туындайтын конкурстық міндеттемелерді және тендер, аукцион әрі саудаластықтың Қазақстан Республикасының заң актілерімен белгіленген өзге де нысандары негізінде туындайтын міндеттемелердің қолдану деңгейінің зерделенуі қарастырылған.

Түйінді сөздер: делдал, конкурс, сыйақы, олжа, акцепт, оферта, туынды, абонент, тең авторлар, біртұтас бөлінбес, конкурс конкурсанттар.

Резюме. В данной статье рассмотрены анализ уровня осуществления обязательств, возникающих на основе конкуретных обязательств, из публичного обещания вознаграждения, тендера, аукциона и торгов и иных форм установленных законодательными актами Республики Казахстан.

Ключевые слова: посредник, конкурс, вознаграждение, акцепт, оферта, производная, абонент, соавтор, единый, конкурс конкурсанты.

Summary. This article analyzes the level of fulfillment of obligations arising on the basis of competitive obligations from a public promise of remuneration, tender, auction and bidding and other forms established by legislative acts of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: the mediator, competition, reward, discovery, acceptance, offer, derivatives, caller, co-authorship, which is an integral part of one of the competition contestants.

Қазақстан Республикасы экономикасының жолының бірі ретінде таңдап алынған нарықтық қатынастардың кеңінен етек алуы, кәсіпкерліктің, қанат жайып дамуына мүмкіндік – туғызып отыр. Соның бірі ретінде, конкурстық міндеттемелер біржақты іс – әрекеттерден туындайтын міндеттемелердің тағы бір түрі болып табылады. Оларды шетелдік мемлекеттердің жеке құқығында квази келісім шарттық деп аталатын міндеттемелердің белгілері жақын көрініс табады. Осы айтылған сөз, жоғарыда қарастырылып өткен басқаның мүддесіне тапсырмасыз әрекет етуден туындайтын міндеттемелерге де қатысты.

Қазақстан Республикасының міндеттемелік құқығында топтастырудың мұндай негізі қолданылмайды, алайда квази келісімшарттық міндеттемелерді атап өту конкурстық міндеттемелерді дұрыс түсінуге және бағалауға мүмкіндік береді. Олардың кейбірулері шарттық міндеттемелерге өте ұқсас, өйткені конкурстық міндеттемелер қатысушылардың еріктерін іс жүзінде келістіру алдағы уақытта бәрі-бір орын алады, бірақ заңнама сол бір немесе өзге нысанда конкурста бастамашылдық білдірген субъектінің еркіне ғана және егер оның ерік білдіру құқықтық қатынастың негізі ретінде жеткілікті болса, басында құқықтық маңыз береді.

Конкурстық міндеттеме дегеніміз -бастамашысы конкурстың өзі айқындаған нысанасы

мен бастапқы шарттарының негізінде тұлғалардың белгісіз немесе белгілі бір тобына оған қатысуға ұсыныс жасау және конкурстың жеңімпазына сыйақы төлеуге және (немесе) онымен конкурстың мазмұнына сәйкес шарт жасасу жөніндегі міндеттеме.

Қалған субъектілердің еркі есте ұсталады және олар көмекші маңызға ие болады (олардың міндеттемелерге қатысу, бірқатар жағдайларда олармен конклюденттік іс – әрекеттерді жасаумен қамтамасыз етілуі мүмкін, алайда олардың белсенді іс – әрекеттерді де жасауды, конкурстың барлық талаптарын сақтауды жоққа шығарылмайды). Осы міндеттемелердің мазмұны конкурстық тапсырма бойынша конкурстардың әдетте борышқорлармен бірқатар азаматтық – құқықтық шарттарды мердігерлік тапсырма, комиссия және жасалатын іс – әрекеттерді қамтуы мүмкін. Конкурстардың заңдық қылықтарды – ғылыми, әдебиет және өнер туындысын жасауы жоққа шығарылмайды. Бірінші жағдайда конкурстармен конкурсты жария еткен субъектінің пайдасына заңдық маңызы бар іс – әрекеттерді іс жүзінде жасау туралы емес, сол конкурсты жария еткен тұлғамен өз талаптарын сақтаудың орнына өздерінің заңдық міндеттеуге дайын екендігі туралы сөз болып отыр. Егер конкурстардың қайсы бірімен іс – әрекеттер жасалса (жұмыс орындалса, тауарлар берілсе, қызмет

тер көрсетілсе) және конкурс жария еткен тұлға оны қабылдаса және соңғысының мүлкікті аясы конкурсант іс – әрекеттерінің салдарынан белгілі бір игіліктермен толықса, онда талаптардың ара – қатынасына белгілі бір шарт туралы ережелер қолданылуға тиіс.

Азаматтық заңнамада «шарт» термині әртүрлі мағынада қолданылады: міндеттеме туында- татын заңды факт ретінде; шарттық міндеттеме ретінде; шарттық міндеттеме рәсімделген құ- жат ретінде. Көп жағдайда шарт құқықтық қаты- настарды пайда болдыратын, өзгертетін және тоқтататын заңды факт ретінде қолданылады. Шарт – тараптардың келісімі, бұл шарттың басқа мәмілелерден және басқа заңды фактілерден айырмашылығы. Сондықтан Қазақстан Респу- бликасының Азаматтық Кодекстің 148-бабының 3-тармағына сәйкес шарт жасасу үшін екі немесе оданда көп қатысушылардың келісімі қажет [ҚР Азаматтық кодексі 1994, 27 желтоқсан №269- XIII].

Шарттан міндеттемелік, заттық, авторлық не- месе өзге құқықтық қатынастар туындауы мүм- кін Қазақстан Республикасының Азаматтық Ко- дексінде 379-бабы, 1-тармағы.

Шарт жасасу екі кезеңнен тұрады: шарт жаса- суға ұсыныс «оферта» және ол ұсынысты басқа тараптың қабыл алуы «акцепт». Ұсыныс жасаған тұлға оферент деп, ал ұсынысты қабыл алған та- рап акцептант деп аталады.

Қазақстан Республикасының Азаматтық Ко- дексінің 395-бабына сәйкес офертада біршама нышандар болуға тиіс. Біріншіден, ол анық және тұлғаның шарт жасасуға аса ниеттілігін білдіруге, екіншіден, мүмкіндігінше толық, яғни шарттың елеулі ережелерінің барлығын қамтуға, үшінші- ден, белгілі бір тұлғаның атына бағытталған бо- луы тиіс.

Яғни конкурстық міндеттеменің шарт негізін- де жария офертаны өзінің қызметінің сипаты жағынан мүмкіндігінше көп адамға ұсыныс жа- сауға міндетті адамдар мен ұйымдар жасайды.

Конкурс жария еткен, шарттарды бекітуге қа- тысты тұлға оферталар жасауды ұсынуды және өзіне ең жақсы жағдайлары бар офертаға қо- сылу міндеттемесін алады.

Ғылыми, әдебиет және өнер туындыларын жасауға конкурс жария еткен кезде, нақты іс – әрекеттерді жасау талап етіледі. Конкурстық мін- деттемелдің көмегімен талаптардың ара- қаты- насы және қажет болған кезде шарттар мен ин- теллектуалдық меншіктің әр түрлі объектілерін жасаудан басқа, өзге де заңдық маңызы бар іс – әрекеттер реттелуі мүмкін.

Конкурстық міндеттемелер туралы норма- лар Қазақстан Республикасының Азаматтық Ко- дексінде «конкурстық міндеттемелер» деп ата- латын 46-тараудың 910-914-баптар қамтылған. Аталған баптардың нормаларымен сыйақы бе- руге көпшілік алдында уәде беруден туындай-

тын конкурстық міндеттемелер және саудастық негізде тендерлер, аукциондар туындайтын мін- деттемелер реттеледі [Қазақстан Республика- сының Азаматтық кодексі 2017, №49-ҮІ Заңы].

Конкурстық міндеттемелер Қазақстан Респу- бликасының өзге заң актілерімен де реттелуі мүмкін. Біз Қазақстан Республикасының 16 ма- мыр 2002 жылғы «Мемлекеттік сатып алу тура- лы» заңын атап өткен болатынбыз. Сондай – ақ міндеттемелердің аталған түрлері үшін маңыз- ды болып табылатындардың қатарын Қазақстан Республикасы Президентінің 23 желтоқсан 1995 жылғы «Жекешелендірілу туралы» заң күші бар Жарлығы және басқа да бірқатар заңды актілер кіреді [Қазақстан Республикасының Мемлекет- тік сатып алу туралы 2015 жылғы 4 желтоқ- сандағы № 434-V ҚРЗ Заңы].

Конкурстық міндеттемелерді реттейтін заңға сәйкес нормативтік актілер ретінде ҚР Үкіметінің 31 қазан 1996 «Қазақстан Республикасының ау- мағында лотарейалар (мемлекеттік басқа) ұй- ымдастыру мен өткізу тәртібі туралы» қаулысын атауға болады. Сондай-ақ ҚР Үкіметінің 1 қа- раша 1996 жылғы «Қазақстан Республикасының аумағында мемлекеттік лотарейалар өткізу мен ұйымдастыру тәртібі туралы» қаулысы әрекет етуде. ҚР Үкіметінің 10 желтоқсан 1998 жылғы қаулысымен тауарларды, жұмыстар мен қызмет көрсетулерді мемлекеттік сатып алуды өткізу тәртібі туралы нұсқаулық бекітілген.

Конкурстық міндеттемеде оның бастамашы- сы оның пәні, сондай-ақ конкурстың бастапқы шарттарын өзі немесе заңнама талаптарына сәйкес анықтайды. Ол осының негізінде тұлға- лардың белгісіз немесе белгілі бір тобына оған қатысуға ұсыныс жасайды және конкурстың жеңімпазына белгіленген сыақы төлеуге және (немесе) онымен конкурстық міндеттемелердің мазмұнына сәйкес шарт жасауға міндеттенеді.

Конкурсқа қатысу туралы ұсынысты конкур- стық бастамашысы тікелей өзі немесе конкур- стық делдал – ұйымдастырушы арқылы жасауы мүмкін. Конкурсты ұйымдастыру тәсіліне қа- рамастан ол бойынша міндеттеме конкурстың бастамашысында пайда болады. Делдал мен бастамашының құқықтары мен міндеттері олар- дың арасындағы шартпен анықталады, ол шарт, өз кезінде табиғаты жағынан комиссия неме- се тапсырма шарты болады. Осында айтылып отырған тапсырма шарты бойынша бір тарап сенім білдірілген өкіл екінші тараптың сенім біл- дірушінің атынан және соның есебінен белгілі бір заңды іс-әрекет жасауға міндеттенеді. Бұл шарт азаматтық құқықта әмбебап маңызға ие. Ол белгілі бір субъект өзіне қажетті әрекеттерді жеке өзі емес, басқа тұлғалардың қызметіне жү- гінетін өте көп өмірлік жағдайларды реттеу үшін бейімделген.

Тапсырма қатынастары «таза» тапсырма ая- сында да және өзге шарттық қатынастар аясын-

да де өмір сүре алады. Тапсырма кәсіпкерлік қызмет субъектілері болып табылмайтын жеке тұлғалар арасында бірқатар заңды іс-әрекеттер атқаруға мүмкіндік береді және дәл осындай жағдайларда ғана тапсырма өзі арқылы өкілдік қатынастарды қамтамасыз етілетін негізгі құқықтық нысандардың бірі болып табылады.

Тапсырма шарты өкіл мен өкілдік етілетін тұлғаның (сенім білдірілген өкіл мен сенім білдірушінің) ішкі қатынастарын рәсімдейді, сирек жағдайларды қоспағанда, онсыз шарттық өкілдік мүмкін емес. Қызметтік тапсырмалардың заңдық табиғаты жеке құқық доктринасының кеңінен дамуын ескергенде жалпы тапсырмаға өте ұқсас болады. Тапсырма өкілдікпен қатар қызмет көрсету бойынша міндетті туындата алады. Қызмет көрсету элементінің өкілдіктің өзінен ерекшелігі, біздің ойымызша құқықтық реттеудің жеке пәні болып сол бір немесе өзге салада арнайы білімдерге көрсетілген кәсіптенген қызметтердің сапасына қойылатын талаптардың белгілі бір жиынтығының болуында.

Тапсырманың заңдылығы азаматтық құқықта тұрақтанған заңдылықтың жалпы позициялары тұрғысынан бағалануға тиіс. Сондықтан тапсырма аясында жасалатын іс-әрекеттер жария құқықтың да, жеке құқықтың да белгіленген нормаларына қайшы келмеуге тиіс.

Келесі комиссия шарты бойынша бір тарап комиссиянер екінші тараптың комитент тапсыруы бойынша сыйақы үшін комитет есебінен өз атынан бір немесе бірнеше мәміле жасауға міндеттенеді. Комиссия шарты дегеніміз – бір тарап комиссиянер екінші тараптың (комитент) тапсыруы бойынша сыйақы үшін комитент есебінен өз атынан бір немесе бірнеше мәміле жасауға міндеттенеді. Заңда берілген анықтама бойынша комиссия шартына тән белгілерді атап көрсете отырып бұл міндеттемеге тән ерекшеліктерді атап өтуге болады және бұл комиссия шартының ерекшелігін көрсететін белгілер оны өзімен ұқсас шарттардан ажыратады.

Бұл белгілерді атап өтер болсақ, біріншіден: бір тарап комиссиянер екінші тарап комитенттің тапсырмасын орындауы керек, бірақ азаматтық айналымға өз атынан түседі. Екіншіден: Комиссиянер нақты қызметтер емес заңи қызметтер орындайды. Үшіншіден: комиссиянер бір емес, бірнеше мәмілелер жасайды, Төртіншіден комиссиянер өз атынан комитент есебінен жасалған мәміленің тарапы болып табылмайды, тіпті комитент мәміленің орындалуы кезінде үшінші тұлғалармен тікелей байланыста тұрған күннен өзінде міндеттемедегі құқықтар мен міндеттер комиссиянерге тиесілі және соның орындалуына жатады. Осы міндеттемеден туатын салдар арқылы комиссия шарты делдалдық қызметті туғызушы өзімен ұқсас тапсырма шартынан ажыратылады. Яғни осы шарттардың анықтама-сын көрсете кеткенім, бұл шарттар өзара ұқсас

келетіндігін көрсеткім келді. Конкурстық міндеттеме, тапсырма шарты, комиссия шарты осы шарттардың барлығы яғни делдалдық қызмет негізінде жүзеге асатын шарт болып отыр. Яғни табиғаты жағынан азаматтық айналымда атқаратын қызметтері тек делдалдық іс-әрекет негізінде жүзеге асырылуда.

Конкурстық міндеттеме бойынша негізгі талаптары бойынша, конкурс ашық болуы мүмкін. Ол бойынша конкурс бастамашысының конкурсқа қатысу туралы ұсынысы барлық тілек білдірушілерге арналады. Мұндай ұсыныс баспасөз немесе өзгеде бұқаралық ақпарат құралы арқылы хабар жолдаумен жасалады.

Конкурсқа қатысуға тілек білдіруші тұлғаларға алдын ала іріктеу жүргізгенде ашық конкурс оған қатысушылардың біліктілігімен байланыстырылуы мүмкін. Ашық конкурсқа қарағанда, конкурқа қатысуға шақырған ұсыныс конкурс бастамашысының ұсынысы бойынша тұлғалардың белгілі бір тобына жалданғанда жабық конкурс жариялануы мүмкін.

Конкурстық міндеттемелер негізгі Қазақстандық азаматтық құқық үшін жаңа институт емес екенін ескеру керек. Сыйақыға жария уәде беруден туындайтын міндеттемелер ҚазССР Азаматтық кодексінің 42 – тарауымен де реттелген. Алайда, бұл институт нормалары үлкен өзгерістерге ұшыраған. Сонымен қатар, мүлдем жаңа конкурстық міндеттемелер түрлері пайда болған: тендер, аукцион және басқада заңнамамен белгіленген сауда нысаны негізінен пайда болатын міндеттемелер. Жаңа Қазақстанда біз міндеттемелік қатынастарды реттеудің Ресей Федерациясымен қатар басқа шетел мемлекеттерден де айырмашылығы бар. Кеңес уақытында цивилисттермен конкурстық міндеттемелерге өте көп көңіл бөлінген жоқ. Қазірде, Қазақстанда конкурстық міндеттемелерге қатысты нақты ғылыми доктрина қалыптасқан жоқ, оның аяқталуы әлі алда. Осы қалыптасқан жағдайлардың барлығы, бір жағынан қиындатса, екінші жағынан конкурстық міндеттемелдің ерекшелігін, табиғатын дұрыс түсінудің маңыздылығын көтеруде.

Конкурстық мәмілелер – белгілі бір қоғамдық қатынастардың ынталандыру табиғатын жан-жақты және толық қамтамасыз ететін қолайлы заңды құрал. Сонымен қатар, конкурста жеңімпаздардың сыйақы алу фактісі, соңғыларының жұмыстарын қолданған үшін авторлық сыйақы алудан босатпайтын айта кету жөн РСФСР АҚ 479 бабы. Ұтылып қалған қатысушылар да еңбектері бос кетпегеніне сенімді болған, солай РСФСР АҚ 443 бабында жалпы ереже ретінде осындай жұмыстар қайтарылуы көзделген. Өз қатарына бағалау шешімін қабылдауға байланысты бір жақты мәміле жасаушыға бір жақты тәртіпке өзіне керекті жұмыстарды іріктеу құқығын береді.

Айтылғанның барлығы Кеңес құқығында кон-

курстың жалпы түсінігін қорытындылай тұжырымдауға мүмкіндік береді. Конкурстық міндеттемені жария шарт ретінде танылған шарт. Яғни конкурстық міндеттемеге қатысушы тараптардың құқықтары мен міндеттері арнайы қорғану нормалары бойынша реттеледі. Сондықтан конкурстық міндеттеме жария шарт туралы бірер тоқталып кетуге жөн көрдім.

Конкурстық міндеттемені жекелеген түрлері:

1. Сыйақыға жария уәде беру;
2. Лоторея, тотализатор және өзгеде ойындар өткізу;
3. Ойындар мен бәс түгуді өткізуге;
4. Тендер;
5. Аукцион;

Аталған конкурстық міндеттемелерді жүзеге асырғанда жария шарт негізінде орындалады. Қазақстан Республикасының азаматтық кодексінің 387-бабында Жария шарт туралы және өткізілу тәсілдері мен мазмұнына анықтама берілген. Шарттың ғасырлар бойы пайдаланылуы құқықтың икемді түрі екендігін көрсетеді, ол арқылы әртүрлі қоғамдық қатынастарды реттеуге болатындығы дәлелденген. Шарттың негізгі міндеті заң шеңберінде адамдардың әрекетін реттеу. Ал оларды бұзу заң талаптарын бұзушылықты білдіреді. Шартты рим құқығы үш түрлі мағынада: құқық қатынастарының туындауы ретінде; құқықтық қатынастың өзі ретінде; ең соңында тиісті құқықтық қатынастың нысаны ретінде қарастырады.

Шарт туралы мұндай көзқарастар нақты іс жүзінде Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексінде және басқа да елдердің азаматтық кодекстерінде тәртіптелген. Шарт жасау үшін екі немесе одан көп адамның азаматтық құқықтар мен міндеттерді белгілеу, өзгерту немесе тоқтату туралы келісімі шарт деп танылады. Шарттан туындайтын міндеттемелерге, Азаматтық кодекстің тиісті баптарында шарттардың кейбір түрлеріне арналған ережелерінде өзгеше көзделмегендіктен, міндеттемелер жөніндегі жалпы ережелер қолданылады. Шарттарды топтастыру олардың негізгі белгілеріне орай жүргізіледі.

Яғни конкурстық міндеттеменің басты жүзеге асырылу тәсілі осы жария шарт негізінде толық орындалу ережелері ретінде қарастырылады. Нарықтық экономика жағдайында шарттардың басым көпшілігі еркін жасалады. Дегенмен, шарттардың кейбір түрлері міндетті шарттар мысалы, мемлекеттік кәсіпорынмен мемлекеттік тапсырыс негізінде жасалатын шарттар.

1994 жылы қабылданған Азаматтық кодексте шарттың мынадай жаңа түрлері бар: жария шарт: міндетті шарттар арасында жария шарттардың орны бөлекше. Жария шарт коммерциялық ұйыммен жасалған және өз қызметінің сипатына қарай оған өтінішпен келетін әркімге қатысты тауарларды сату, жұмыстарды атқару немесе қызмет көрсету жөніндегі оның міндеттемелерін

белгілейтін шартты жария шарт деп атайды. Сонымен қатар конкурстық міндеттемені жүзеге асыруда бірнеше міндеттемелер жүзеге асырылады соның бірі ретінде. Конкурстық міндеттеменің бәсекес кезеңінде жүзеге асырылу тәртіп ережелері бойынша Мемлекеттік мүлік тізілімі веб-порталында мүлікті сату бойынша электрондық сауда-саттықтарды өткізу 2015 жылдың 18 мамырындағы негізгі аукционды өткізу тәсілдері қолданысқа еніп өзіндік сипатқа ие болып отыр. Яғни аукционның негізгі тәсілдерінде айрықша жүзеге асырылу тәртіптерін зерделей келе қоғам дамуының негізгі механизмдерінің үздіксіз дамуы мен айқындалып отыр.

Сонымен аукцион тәсілімен мемлекеттік сатып алу нақты уақыт режимінде мемлекеттік сатып алу веб-порталында жүзеге асырылады, оның өткізілуін электрондық мемлекеттік сатып алу саласындағы бірыңғай оператор қамтамасыз етеді. Аукцион бір лотқа өткізіледі, бұл ретте уәкілетті орган бекіткен тізбе бойынша, құндық мәндегі жылдық көлемі республикалық бюджет туралы заңмен тиісті қаржы жылына белгіленген айлық есептік көрсеткіштің төрт мың еселенген мөлшерінен асатын тауар, жұмыс, көрсетілетін қызмет аукционның нысанасы болып табылады.

Тауарды жұмысты, қызметті беретін орындайтын, көрсететін бірнеше орын болған жағдайда, аукцион тәсілімен өткізілетін лотта тауарды (жұмысты, көрсетілетін қызметті) беретін (орындайтын, көрсететін) бірнеше орынды көрсетуге жол беріледі.

Коммерциялық ұйымдардың шарт жасау немесе жария шартын жасау барысында бір тарапқа көмек көрсетуден бас тартып, екінші бір тарапқа жеңілдік беруге құқығы жоқ. Жария шартының талаптары барлық тұтынушыларға бірдей қойылады. Яғни, жария шартын жасауға ниет білдіргендердің барлығы тең болуы тиіс.

Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінде көрсетілгендей 387-баптың мазмұнынан жария шарттың белгілері туындайды [ҚР Азаматтық кодексі, 1994, 27 желтоқсан №269-ХІІІ].

Коммерциялық ұйыммен жасалған және өз қызметінің сипатына қарай оған өтінішпен келетін әркімге қатысты жүзеге асырылатын тауарларды сату, жұмыстарды атқару немесе қызмет көрсету жөніндегі оның міндеттемелерін белгілейтін шарт жария шарт деп танылады (бөлшек сауда, көпшілік пайдаланатын көлікпен тасымалдау, байланыс қызметін көрсету, энергиямен қамтамасыз ету, медицина, мейманхана қызметін көрсету).

1. Коммерциялық ұйымның заңдарда көзделген жағдайлардан басқасында, жария шарт жасасу жөнінде біреуге басқалардан артықшылық жасауға құқығы жоқ;

2. Тұтынушылардың кейбір категорияларына жеңілдік беру заңдармен жол берілетін жағдай-

ларды қоспағанда, тауарлардың, жұмыс пен қызметтің бағасы, сондай-ақ жария шарттың өзге ережелері тұтынушылардың бәріне бірдей болып белгіленеді;

3. Тұтынушыға тиісті тауарлар (жұмыс, қызмет) ұсыну мүмкіншілігі бола тұра коммерциялық ұйымның жария шарт жасасудан бас тартуына жол берілмейді. Коммерциялық ұйым жария шарт жасасудан негізсіз жалтарған жағдайда Азаматтық кодекстің 399-бабындағы 4-тармақта көзделген ережелер қолданылады [ҚР Азаматтық кодексі 1994]

Заң құжаттарында көзделген жағдайларда Қазақстан Республикасының Үкіметі жария шарттарды жасау және орындау кезінде тараптар үшін міндетті ережелер үлгі шарттар, ережелер шығаруы мүмкін. Егер дәлелсіз бас тартса, шарт жасасу міндетті болған жағдайда, шарт жасасудан бас тартқандағыдай салдар болады. Тұтынушы тауар, жұмыс, қызмет көрсетуді ұсынуға мәжбүрлеу туралы және содан келген зиянды өтеу туралы талаппен сотқа жүгінуге құқылы, сатып алатын тауарын алып кетуге дайындаған көлікке кеткен шығынды өтеу; немесе сондай тауарды басқа дүкеннен табу үшін шығарған шығынды өтеу болып табылады [ҚР «Тұтынушылардың құқығын қорғау туралы» Заңы, 2010, 4 мамырдағы № 274-ІҮ].

Қазақстан Республикасының Үкіметі, заң актілерінде белгіленген жағдайларда, жария

құқықтардың кейбір түрлері жайында міндетті ережелер шығаруға құқылы типтік шарттар, ережелерін, көптеген жария шарттар, бір жағынан қосылу шарттары да болып табылады.

Мысалы, затты пайдалануға беру ательесі ол жайында шарт жасасқанда жария шарттың бір тарабы болып саналады. Егер қосатын болса онда ол жай шартқа айналады. Жалпы конкурстық міндеттеменің жекелеген түрлерінің жүзеге асырылуы жария шарт негізінде жүзеге асырылатынмен сипатталып отырады. Шарт жасасу міндеті Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінде, егер мұндай шарт жария шарт болса, коммерциялық ұйым үшін көзделген болып табылады. Сатып алу-сату шартын жасасу міндеті жекешелендіру туралы жарлықтың 14-бабының 6-тармағында және Мемлекеттік сатып алу туралы Заңның 23-бабында бекімін тапқан. Мемлекеттік мүлікті сатушы мен мемлекеттік мүлікті сату жөніндегі ашық сауданың жеңімпазы осындай шарт жасасуға міндетті. Жалпы конкурстық міндеттеменің жүзеге асыру талаптары бойынша тікелей жария шарт негізінде жүзеге асытыны белгіл болды. Себебі конкурстық міндеттеменің жекелеген түрлерінің балығы тек жария түрде, жария шарт негізінде жүзеге асатынын білеміз. Сондықтан да кез- келген тұлға конкурстық міндеттеменің түрлеріне қатыса алды, яғни өздерінің құқықтары мен міндеттерін жүзеге асыруға құқылы болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім 1994 жылығы 27желтоқсан №269-ХІІІ) Алматы, Юрист, 27 ақпан 2017 жылы өзгерту енгізілген).
2. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Ерекше бөлім 1999 жылығы 1шілденің №409-1) Алматы, Юрист, 27 ақпан 2017 жылы өзгерту енгізілген. №49-ҮІ Заңы.
3. Қазақстан Республикасының Мемлекеттік сатып алу туралы 2015 жылғы 4 желтоқсандағы № 434-V ҚРЗ Заңы.
4. Қазақстан Республикасының «Тұтынушылардың құқығын қорғау туралы» Заңы 2010 жылғы 4 мамырдағы № 274-ІҮ. (толықтырулармен өзгерістер 29.10.2015 № 376Ү).
5. Жайлин, Ғ.А. Қазақстан Республикасының Азаматтық құқығы: жоғарғы оқу орындарына арналған оқу құралы ерекше бөлім II том/ Ғабиден Айнашұлы Жайлин, – Алматы: Заң әдебиеті, 2005.- 358б.
6. Конкурс, Договоры об играх и пари. 2-изд., стер.-М.: «Статут», 2011.- 623с.
7. Гражданское право. Том I. Общая часть. Учебник для вузов (академический курс). / Отв. ред. М.К. Сулейменов. –Алматы, 2013. –776 с.
8. Гражданское право. Том II. Вещное право. Обязательственное право. Учебник для вузов (академический курс). / Отв. ред. М.К. Сулейменов. –Алматы 2013. –488 с.
9. Қазақстан Республикасының Авторлық құқық және сабақтас құқықтар туралы 1996 жылғы 10 маусымдағы N 6-І Заңы өзгертумен толықтырулар 4 ақпан 2016 жыл.

Сарсенова М.А.

құқық магистрі

«Азаматтық құқық және азаматтық іс жүргізу» кафедрасының оқытушысы
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті**Исмаилов А.А.**

З.ғ.к.

«Азаматтық құқық және азаматтық іс жүргізу» кафедрасының аға оқытушысы
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті**Омарбаева Л.К.**

құқық магистрі

«Азаматтық құқық және азаматтық іс жүргізу» кафедрасының аға оқытушысы
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

МҮЛІКТІК ҚАТЫНАСТАРДА ПАЙДА БОЛАТЫН ЗАТТАЙ ҚҰҚЫҚТАРДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕЛУІ

Түйін. Мүліктен пайдалы табиғи қасиеттерін алудың және одан пайда табудың заң жүзінде қамтамасыз етілуі пайдалану құқығы дейміз. Іс жүзінде пайдалану мен пайдалану құқығы шындық пен мүмкіндік ретінде өзара ажыратылады, сонда іс жүзінде және заң жүзінде ықпал ету объектісі ретінде мүліктің айырмашылығы болатыны осыдан туындайды.

Түйінді сөздер: мүліктік қатынас, авторлық құқық, заң, функция, реформа, әдебиет, өнер, зияткерлік меншік, патен, функция.

Резюме. Мы говорим, что получение полезных естественных свойств и выгоды от использования собственности не урегулировано на законодательном уровне. На самом деле право на использование и само использование имеет различия в действительности и возможности, и поэтому собственность и объект влияния юридически различны.

Ключевые слова: имущественные отношения, авторское право, право, функция, реформа, литература, искусство, интеллектуальная собственность, патент, функция.

Summary. We say that the legal right to obtain and benefit from the beneficial natural properties of property is to use it. In fact, the right to use and use is inseparable from the truth and the possibility, and this is why the property and the object of influence are legally distinct.

Keywords: property relations, copyright, law, function, reform, literature, art, intellectual property, patent, function.

Қазіргі заманғы заң әдебиеттерінде «заттық құқықтар» ұғымы жиі қолданылатын, бірақ жеткілікті талданбаған ұғым болып табылады. Заттық құқықтар кезінде рим құқығында да егжей-тегжейлі қарастырылғанына қарамастан, осы уақытқа дейін орнығып қалыптаспаған және барлық құқықтық жүйелер тани қоймаған ұғым ретінді қарастырылады. Заттық құқықтың көптеген қырлары постулат ретінде ұсынылып, теориялық тұрғыдан тиісінше дәлелденбеген.

Алайда кеңестік заң әдебиеттерінде ең қолайсыз жағдайлар қалыптасты. Мұның себебі, заттық құқықтардың барлық кеңес өкіметі жылдарында азаматтық құқықтан біртіндеп ығыстырылып шығарылды да, онда меншік құқығы ғана қалды. Сондықтан заттық құқықтар туралы бөлім азаматтық заңдардан шығарып тасталды, ал көптеген заңгерлер табиғатта заттық құқықтар деген жоқ, мысалы, кепіл заттық құқыққа жатпайды яғни өзіндік сипаты бар деп, абсолют-

тік құқық ретінде меншік құқығы ғана бар деп дәлелдей бастады.

Қазіргі уақытта жағдай өзгерді АҚ-ның II бөлімі «Меншік құқығы және өзге де заттық құқықтар» деп аталады, АҚ-ға меншік иелері болып табылмайтын адамдардың заттық құқықтарына арналған арнайы бап (195-бап) енгізілген, заттық құқықтардың жекелеген түрлері көрсетілген, алайда заң әдебиеттерінде заттық құқықтар ұғымы мен олардың белгілері анық шешілмеген. Оның үстіне, заңгерлер осы уақытқа дейін заттық құқықтар санаттарын бөліп көрсету қажеттігіне күмән келтіреді.

Сондықтан заттық құқықтар ұғымына және олардың белгілеріне толығырақ тоқталып өтуді жөн көрдім.

Заттық құқықтар ұғымы зат, мүлік, құқықтық қатынастар объектісі, мүліктік құқықтық қатынастар және басқа осы секілді ұғымдармен ажырамастай байланысты; бұл оқулықта олардың

бәрі толық талданып нақты бір атқаратын қызметін сипаттай алатын қасиетке ие болуы тиіс. Сондықтан тек мыналарды атап өтеміз: заттық құқықтар мүлктік құқықтардың бір түрі болып табылады, зат мүлктің бір түрі ретінде заттық құқықтың объектісі болып табылады, заттар мен мүлктік игіліктер құқықтық қатынастар объектісі ұғымының негізі болады және табиғи қасиетіне тән.

Осындай бастапқы ұғымдарға сүйене отырып, заттық құқықтардың мынадай негізгі белгілерін анықтауға болады: бұл ретте нақтылай түсетін екі жағдай бар оны нақтылау үшін жеке дар тоқталу қажет. Біріншіден, олардың заңмен бекітілуі бұл құқықтар заңда заттық құқықтар деп аталуы тиіс дегенді білдірмейді. Олардың мүлктік құқықтар санатына жатқызылуы және заң актілерінде көзделуі де жеткілікті. Олар заттық құқықтардың белгілері болғанда заттық құқықтардың санатына жатқызылады. Мысалы, кепіл немесе сервитут заңда заттық құқықтар деп аталмаған. Кепіл АҚ-ның «Міндеттемелік құқық» бөліміне орналасқан, бірақ бұл оны заттық құқық деп тануға кедергі келтірмейді. Мұндай жағдай мынаған байланысты: кейбір құқықтар қатынастардың бір түрінде заттық құқық ретінде (кепіл ұстаушының барлық басқа адамдармен қатынастарындағы кепіл құқығы), келесі түрінде – міндеттемелік құқық ретінде (кепіл ұстаушы мен кепіл берушінің қатынастарындағы кепіл құқығы) қолданылады.

Екіншіден, заңда тәжірибиеде кездесуі мүмкін деп саналатын заттық құқықтардың түрлеріне сілтеме ғана баянды етіледі. Нақты заттық құқықтар, әрине, нақты заңдық фактілердің негізінде пайда болады;

Көптеген зерттеушілердің жол беріп отырған бір ортақ әдістемелік қателігін атап көрсету керек. Көптеген авторлар заттық құқықтың белгілерін анықтауда меншік, иелену құқығына және басқа да айқын көрінетін заттық құқықтарға сүйенеді. Ал меншік құқығынан айқын көрінетін көптеген белгілер (мысалы, затқа нақты билік ету) кейбір басқа заттық құқықтарға, мысалы, ипотека немесе сервитут кезінде толық сіңіп, жоғалып кетеді және табиғи болмысына айналуы мүмкін.

Заттық құқықтарды бір басты белгі – дара анықталған заттың объектісі ретінде әрекет ету белгісі біріктіретіндей болып көрінеді. Ерекше заттық-құқықтық талаптардың көмегімен баршадан және әркімнен абсолюттік қорғау белгісінің зор практикалық маңызы бар. Шынын айтқанда, белгілі бір құқыққа заттық құқық мәртебесі осы үшін беріледі. Жоғарыда аталған белгілердің барлық заттық құқықтарда кездеседі, олар кейбіреулерінде күшті, айқын байқалса, келесілерінде – әзер сезіледі, кейде өзгерген түрінде көрінеді. Мысалы, ипотекада затқа билік жүргізу секілді белгі ең төменгі сатында байқалса, оның есесіне, ілесе жүру және артықшылық

құқығы күшті сезіледі және өктемірек бағытын да екендігін нақтылайды.

Заттық құқықтардың басым көпшілігі осындай құқық пен заттық құқықтың объектісі болып табылатын заттың меншік иесі арасындағы міндеттемелік құқықтық қатынастармен байланысты. Заттық құқықтың анықталған белгілеріне сүйене отырып, заттық құқыққа анықтама беріп көрейік және саралайық.

Қазақстан Республикасының заңдарында тікелей көзделген құқықтар ғана заттық құқықтарға жатады, яғни жеке тұлға өз еркімен заттық құқықтардың қандай да бір өзге түрлерін жасай алмайды.

Әр түрлі заң актілерінде заттық құқықтардың осынау тұйық шеңбері бірдей емес. Белгілі бір елдік құқық жүйесінде орталық институт болып табылатын меншік құқығы барлық елдердің азаматтық құқығындағы заттық құқықтар жүйесінде жетекші орын алуымен сипаттылып басымдық танытады..

Сонымен қатар ерекшеленеді кепіл, сервитут, узупрукт құқығы секілді заттық құқықтар осы жүйеге жатады. Бұлардың бәріне ортақ нәрсе – бұл мүлік иелеріне меншік иесінің кейбір өкілеттіктеріне (әдетте иелену, пайдалану) жататын кейбір өкілеттіктерді бекітіп беретін бөтеннің мүлкіне құқық. Басқаша айтқанда, бұл меншік құқығынан туындайтын заттық құқықтар болып табылады.

Қоғамның нарықтық қатынастардың дамуына байланысты Қазақстанда заттық құқықтардың жаңа түрлері пайда болуда. Атап айтқанда, жаңа заттық құқық Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы жарлықта пайда болды. Бұл заң актісінде жер қойнауын пайдалануды баянды ету одан әрі өрістетілді (Жарлықтың 3-тарауы). Бұл құқық бұрын да бар болатын, бірақ ол ешқашан азаматтық-құқықтық және заттық құқық ретінде қарастырылған емес осыны біз түсіне білуіміз шарт. «Жер қойнауы және минералдық шикізатты өңдеу туралы» 1992 ж. ескі Кодексте жер қойнауын пайдалану құқығы әкімшілік құқықтық қатынастар моделі бойынша таукен құқығының көлемінде қарастырылды. Бұл қатынастарды азаматтық құқық арнасына бұру жөніндегі алғашқы батыл қадам Мұнай туралы жарлық арқылы жасалды, ол бойынша жер қойнауын пайдалануға берудің келісім-шарттық жүйесі енгізілді.

Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы жарлықта жер қойнауын пайдалану құқығы жерді пайдалану құқығы секілді модельмен құрастырылған яғни сипатталған. Бұның басты мақсат міндеті мынада: табиғат ресурстарын пайдалану жөніндегі басқа қатынастарды шарттық қағидаларын көшіру және орманды пайдалану, суды пайдалану, секілді заттық құқықтарды, сондай-ақ неғұрлым жалпы құқықтық институт – табиғат қорғау құқығын қалыптастыру.

Заттық құқықтарды меншік құқығына және меншік нелері болып табылмайтын адамдардың заттық құқығына бөлу олардың негізгі жіктелуі болып табылады (АК-ның 195-бабы).

Мұның екінші тобы рим құқығында бөтеннің затына құқық деп аталды. Осы заманға әдебиеттерде оларды кейде шектеулі заттық құқықтар деп атайды.

АК-ның 194 және 195-баптарында заттық құқықтардың кейбір түрлері аталған:

– шаруашылық жүргізу құқығы, оралымды басқару құқығы, жерді пайдалану құқығы, тұрғын үйге заттық құқықтар. Жерді пайдалану құқығына ұқсас заттық құқық секілді, жер қойнауын пайдалану құқығы Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы жарлықта баянды етілген және барынша қарастырылғанымен ерекшеленген.

Кейбір құқықтар (жылжымайтын мүлікті мемлекеттік тіркеу) АК-ның 118-бабының 2-тармағында аталған: жалдау құқығы, ипотека (кепіл), сервитуттар (бөтеннің мүлкін пайдалану құқығы). Алайда, бұл құқықтар заттық қана емес, сондай-ақ міндеттемелік құқықтар болуы да мүмкін.

Заң әдебиеттерінде заттық құқықтардың алуан түрлі жиынтығы беріледі.

Әдетте, Азаматтық кодекстерде тікелей заттық құқықтар деп аталған құқықтарды тізбеге енгізеді. Бұдан әрі ала-құлалық басталады: тізбеге алуан түрлі құқықтарды енгізеді – мекемеге тиесілі мүлікке дербес билік ету құқығы, кепіл немесе ипотека, кооператив мүшесінің пәтерге оны сатып алғанға дейінгі құқығы, тұрғын үйдің меншік иесі отбасы мүшелерінің құқықтары, нақты иесінің құқығы, су объектілеріне құқық және басқа заңға қайшы келмейтін әрекеттердің барлығын даралап айтуға болады.

Сонымен қатар, заттық құқықтарды шамадан тыс ұлғайтуға жол берілмейтіні туралы пікірлер айтылуда. Даулар негізінен жалдау құқығы төңірегінде өрбиде. Бір авторлар мүліктік жалдау шарты негізінде пайда болатын мүлікті пайдалану құқығын заттық құқықтардың қатарына жатқызуға болмайды деп есептейді. Келесі авторлар жалгерге жалға алған мүлкін сатып алу құқығын беруден басқа жағдайларда жалдаушының құқықтарын, сондай-ақ мемлекеттік және муниципалдық тұрғын үй қорындағы тұрғын үйді жалға алу құқықтарын заттық құқықтар деп тану мүмкіндігін теріске шығарады.

Үшінші авторлар соңғы жылдары жалға алу (әсіресе жылжымайтын мүлікті) құқығы барған сайын заттық құқық белгілерін иеленуде деп атап көрсетеді: жалгердің қолындағы өкілеттік ауқымы заттық құқық иесінің өкілеттігіне өте жақын келеді, жалгерге тіпті меншік иесіне (жалға берушіге қарсы) өз иелігін қорғау құқығы берілген.

Біз заттық құқықтардың жоғарыда тұжы-

рымдалған белгілеріне сүйене отырып, заттық құқықтардың мынадай тізбесін ұсынамыз. Заттық құқықтарды екі топқа бөлуге болады: олай жіктеуде белгілі бір қайшылықтар бар, өйткені ол бір мезгілде мынадай екі санат бойынша жүргізілген: қолданылу саласына қарамастан, заттық құқықтың мәні бойынша (мысалы, сервитут немесе жалдау шарты кез келген қатынас саласында қолданылады) және заттық құқықтың қолданылу саласы бойынша (табиғатты пайдалану құқығы, тұрғын үй алу құқықтары). Екінші өлшем айтарлықтай жасанды болады, бірақ біз осы салалардың маңыздылығына және осы салаларда заттық құқықтардың кең таралуына байланысты оны қолдануға мәжбүр болдық басқа шара жоқ.

Азаматтық құқықтың да өзіндік реттеу пәні бар. Ол – мүліктік және мүліктік емес жеке қатынастар. Мүліктік қатынастар дегеніміз – мүлікті иелену, пайдалану және билік етуге (басқа біреуге беру) байланысты қатынастар.

Нақтырақ айтқанда, мүліктік қатынастар-материалдық игіліктермен (мүлік, ақша, құнды қағаз, қызмет көрсету және т.б.) байланысты қоғамдық қатынастар. Мысалы, сату-сатып алу, жалға беру, мұраға қалдыру.

Мүлік ұғымы азаматтық құқықтың маңызды ұғымдарының бірі. Азаматтық құқықтық реттеу нысанасы мүліктік қатынастар ұғымы онымен тығыз байланысты.

АК-ның 115-бабының 2-тармағы құқық объектісі – мүліктің заңдық ұғымына мүліктік игіліктер мен мүліктік құқықтарды біріктіреді. АК жекелеген мүліктік игіліктер мен құқықтарды да, сондай-ақ олардың жиынтығын немесе кешенін де мүлік деп түсінеді. Соңғы жағдайда, мысалы, азаматтың немесе заңды тұлғаның мүлкі туралы айтылады да, олардың ішінен жекелеген игіліктер мен құқықтар бөліп көрсетілмейді.

АК мүлік ретінде бірқатар жағдайларда мүліктер игіліктер мен құқықтарды ғана түсінбейді, сондай-ақ мүліктік кешендер құрамына талап ету құқықтары мен борыштарды да қосады. Сондықтан мүлікте азаматтық құқықтың осы субъектісіне тиесілі мүліктік игіліктер мен құқықтардың жиынтығы ретінде оның активін және құқықтың осы субъектісі заңды негіздерде уақытша иеленетін, бірақ басқа тұлғаларға тиесілі мүліктік игіліктердің жиынтығы ретінде пассивін және оның міндеттемелерінің жиынтығын бөліп көрсетеді.

Материалдық заттарда мүліктің немесе мүліктік игіліктің қасиеті бұл оларға табиғаттан емес, қоғамдық қатынастардан берілген қоғамдық, заңдық қасиет.

Сондықтан табиғаттың барлық заттары мүлік ретінде және азаматтық құқық объектілері ретінде таныла бермейтінді анық. Құқық субъектілерінің материалдық және өзге де қажеттерін қанағаттандыра алатын және азаматтық құқық реттейтін қатынастар саласына тартылатын ма-

териалдық заттар мен өзге де құндылықтарды ғана мүлктік игіліктер деп түсіну керек.

Мүлктің төмендегідей негізгі түрлерін бөліп көрсетуге болады:

1. Заттар;
2. Ақша және бағалы қағаздар;
3. Жұмыстар және көрсетілетін қызметтер;
4. Шығармашылық интеллектуалдық қызметтің нәтижелері;
5. Ақпарат;
6. Мүлктік құқықтар.

Мүлктің кең таралған түрлерінің бірі болып заттар табылады. Құқықтану саласын зерттеушілер заттар деп адамға қатысты алғанда, сыртқы материалдық дүние заттарын және адам қолымен жасалған, табиғаттың өзі жаратқан және табиғи қасиеттері бар нәрселерді түсіндіреді.

Барлық уақытта заттар өзінің қоғамдық қасиеттерімен ғана құқық объектісі болу мүмкін, себебі заттың табиғи қасиеттері оның құқықтық режиміне әсер ететін болса да, құқық субъектісі оның табиғи қасиеттеріне ықпал ете алмайтындығын ұғынған дұрыс.

Мүлктен пайдалы табиғи қасиеттерін алудың және одан пайда табудың заң жүзінде қамтамасыз етілуі пайдалану құқығы дейміз. Іс жүзінде пайдалану мен пайдалану құқығы шындық пен мүмкіндік ретінде өзара ажыратылады, сонда іс жүзінде және заң жүзінде ықпал ету объектісі ретінде мүлктің айырмашылығы болатыны осыдан туындайды.

Кейбір заттардың, оның арасында жеміс, өнім және табыстардың құқықтық режимінің ерекшеліктері бар. Егер заңдарда немесе бұл мүлкті пайдалану туралы шартта өзгеше көзделмесе мүліктерді пайдалану нәтижесінде алынған

түсім, аталған мүлкті заңды негізде пайдаланған тұлғаға тиесілі болады. Жеміс ағаштарының жемістерін, жануарлардың төлін, жүн, сүт секілді өсімдіктер мен жануарлардан алынатын өнімдерді, әдетте, өсімдіктер мен жануарлардың тіршілік әрекетінің құндылығы бар табиғи өнімдерін, яғни түсімдерді заңдық ұғым ретінде жемістер деп ұғыну қажет.

Ал өнімдер деп еңбек нәтижесінде басқа заттарды өнімді пайдалану арқылы жасалған заттарды атаймыз (наубайханада пісірілетін нан, тігін өндірісінде шығарылатын тігін бұйымдарды мысал ретінде келтіруге болады).

Табыстар деп затты пайдаланудан немесе өнім шығару әрекетінен алынатын ақшалай және басқа да түсімдерді айтамыз. Олар тек зат түрінде ғана емес, сонымен қатар, міндеттемелер бойынша ақшалай және өзге де талаптар түрінде болуы мүмкін.

Адамның мақсатты іс-әрекетінің элементтері, яғни жұмыстар мен көрсетілетін қызметтерге келер болсақ, азаматтық құқықтардың объектілері болып табылатын, олар өзінше материалдық игіліктер болып табылады.

Мүлктің ерекше түрі болып шығармашылық интеллектуалдық қызметтің нәтижелері азаматтық құқықтар объектілерінің дербес түрі ретінде табылады. Ол заттардан өзгеше объективті өмір сүретін болса да, материалдық емес, сипатта ие болады. Жеке немесе заңды тұлғаның шығармашылық интеллектуалдық қызметтің нәтижелеріне және оларға теңестірілген заңды тұлғаны дараландыру құралдарына азаматтардың немесе заңды тұлғаның өзі орындайтын жұмысының немесе қызметінің өнімдеріне ерекше құқығы танылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасы Президенті Н.Назарбаевтың «Әлеуметтік – экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты» атты халыққа Жолдауы, 27 қантар 2012ж.
2. Қазақстан Республикасының Конституциясы (1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдум қабылданған). ҚР 1998 жылғы 7 қазандағы, 2007 жылғы 21 мамырдағы, 2011 жылғы 2 ақпандағы Заңдарымен өзгерістер мен толықтырулар енгізілген.
3. Римское частное право. Учебник. Под редак. Новицкого И.Б. и проф. Перетерского И.С. М.: Юность, 1996, 4 бет.
4. Назарбаев Н. Қазақстан-2030. ҚР Президентінің халқына жолдауы. – Алматы: «Білім», 1997, 9,47-беттер.
5. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодекс. – Алматы: ЖШС Издательство « Норма К», 2013. – 356-бет.
6. Төлеуғалиев Ғ.И Қазақстан Республикасының Азаматтық құқығы: Жоғары оқу орындарына арналған академиялық курс. Оқулық I-том.-Алматы: «Жеті- Жарғы», 2001.
7. Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права (по изд.1907)-М.: «Спарк», 1995, 12-бет.
8. Гражданское право. Учебник. Под ред. Суханова Е.А., т.1, М.: «Бек», 1994, 18 б.
9. Басин Ю.Г., «Общие положения гражданского кодекса Республики Казахстан». Материалы семинара «Актуальные вопросы коммерческого законодательства в Республике Казахстан и практика его применения». т.1, Алматы: Әділет-пресс, 1996, 6-7 беттер.
10. Қазақстан Республикасының Жер кодексі, 20маусым 2003жыл. №442-II ҚРЗ «Егеменді Қазақстан» газетінде 26 маусым 2003жыл. №183-184 басылып шығарылған.

Сарсенова М.А.

құқық магистрі

«Азаматтық құқық және азаматтық іс жүргізу» кафедрасының оқытушысы
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті**Тоханова Р.Ж.**

құқық магистрі

«Азаматтық құқық және азаматтық іс жүргізу» кафедрасының аға оқытушысы
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті**Қаирбеков Ж.**

«Заңтану және халықаралық қатынастар» факультетінің студенті

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА МҮЛІКТІК ҚАТЫНАСТАРДЫ СОТ ҚОРҒАУЫНДА БОЛУЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ КЕПІЛДІКТЕРІНІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІҢ ҒЫЛЫМИ МАҢЫЗЫ

Түйін. Қазақстан Республикасында мүліктік қатынастар қатысушыларының азаматтық құқықтарын соттық қорғау- бұл Ата заңымызда және оған негізделі отырып қабылданған басқа да нормативтік құқықтық актілерде баянды етілген, конституциялық тәртіпте кепілдік етілген, жеке және заңды тұлғалардың құқықтары мен заңмен қорғалатын мүдделерін қорғау болып табылады.

Түйінді сөздер: мүліктік қатынас, авторлық құқық, заң, функция, реформа, әдебиет, өнер, зияткерлік меншік, патен, функция.

Резюме. Правовая защита гражданских прав участников имущественных отношений в Республике Казахстан гарантирована Конституцией Республики Казахстан и другими в соответствии с ней нормативными правовыми актами, защита законных прав и интересов физических и юридических лиц.

Ключевые слова: имущественные отношения, авторское право, право, функция, реформа, литература, искусство, интеллектуальная собственность, патент, функция.

Summary. Legal protection of the civil rights of participants in property relations in the Republic of Kazakhstan is a constitutionally guaranteed guarantee of the rights and legitimate interests of individuals and legal entities set forth in the Constitution of the Republic of Kazakhstan and other regulatory legal acts based on it.

Keywords: property relations, copyright, law, function, reform, literature, art, intellectual property, patent, function.

Біздің мемлекетіміз егемендігін алғалы еліміздің, әлеуметтік-экономикалық жағдайын дамытуға байланысты жүріп жатқан көптеген реформалар қоғамдық қатынастардың, оның арасында азаматтық құқықтық қатынастардың өзгеруіне алып келді. Ол ең алдымен мүліктік құқықтық қатынастардың, оның ішінде авторлық құқық және сабақтас құқықтар саласынын дамуына және өркендеуіне жол ашады. Сыртқы байланыстарды қалыптастыру үшін, мемлекетіміздің халықаралық аренадағы беделін арттыра түсу үшін, ең алдымен ішкі ұлттық заң жүйесін орнықтыру, бекемдеп-беріктендіру қажет.

Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақстан өз дамуындағы жаңа серпіліс жасау қарсаңында» атты Қазақстан халқына жолдауында «Қазақстанның авторлық құқық пен сауда белгісін қорғаудың қатаң кепілі ретіндегі беделін нығайту бізге экономиканың жаңа секторла-

рын белсенді түрде дамытып, әртараптандыруға мүмкіндік береді.

Елімізде жасылынып жатқан алдамыш өнімдерге тезбестік көзқарас туғызуға бағытталған зияткерлік меншік құқығын қорғауда жариялы түрде науқан жүзеге асырылуға тиіс, сонымен қатар бұзу мен сауда белгілерін қолдан жасашылар үшін әкімшілік және қылмыстық қудалау шараларын қабылдау керек.

Аталған іс- шараларды жоғары технологиялық және ғылыми тұрғыда қарастырылып, өнім шығарушылардың мақұлдауы мен қолдануына ие болатынына, Қазақстан экономикасына жаңа инвестициялар ағысын қамтамасыз етіп, оны әртараптандыруға кең мүмкіндіктер ашатынына сенімдімін» – деп атап көрсетіп нақтылады.

Қазіргі уақытта зияткерлік меншік құқығын қорғау үшін, бәсекеге қабілетті экономика- ны жандандыруға, және халықаралық ынты-

мақтастыққа толыққанды мүше болудың негізгі алғышартарының бірі болып табылатындығымен айқындалып өзіндік сипаттарға ие болуы тиіс.

Сонымен қатар зияткерлік меншік құқығын бұзушылардың жолын кесу үшін барлық шаралардың түрлері мен нысандарын анықтау және алдын-алу мен жол бермеу және осы саладағы заңнамаларды жетілдіру үшін кең көлемде жұмыстар жүргізіліп отыр. Өкінішке орай елімізде, сауда нарығы сапасы төмендеп жалған кассеталар мен контрафактілік дискілер қаптап кетті.

Мемлекетке төленбеген салықтар «қарақшылық» жолмен іс-әрекеттер жасап, авторлардың құқықтарының бұзылуы мен тұтынушылардың алдануына әкеп соқтырып жатыр. Сауда жасауға рұқсат етілмеген жерлерде понографиялық сипаттағы өнімдер мен қатыгездік пен зорлық-зомбылықты насихаттайтын бейне материалдарды таратумен айналысады. «Қарақшылық» жолмен әкелінген дискілердің саудасы қара базардағы ең пайдалы бизнестің біріне айналып бара жатқаны үйреншікті жағдайға айналып бара жатыр. «Қарақшылық» жолмен шұғылданатын азаматтар, екі жақты DVD-дискілерді ойлап тауып, оларды түпнұсқа негізінде жасап адамдарды адастыруда. Сонымен қатар бірнеше фильмдерді жазып, сатуы пайданы бірнеше есеге өсіруге мүмкіндік жасап отыр. Нәтижесінде осындай өнімдерді қолданысқа шығарып, қазіргі кезде нарықтан түпнұсқаларды бейнекассеталарды оңай ығыстырып шығарып отыр. Аталған жағдайдың тамырына балта шабу үшін, мемлекеттік тұрғыда авторлардың мүлкітік қатынастарды қорғауда құқықтары мен міндеттерін қорғау және заңды қатайту керектігін тағыда, айқындап көрсеттіп отыр.

Осындай кедергілер орын алып жатқан кезде болашақтың іргесін қазіргі кезде елімізде контрафактілік өнімдердің жасырын таратушыларына қарсы пәрменді шаралар қабылдануда. 28.06.2008 жылы Қазақстан Республикасы Үкіметінің № 637 қаулысы қабылданып, онда «Ішкі сауда ережелеріне» өзгерістер мен толықтырулар енгізілді. Аталған құжатқа жүзеге асыру үшін ең басты мақсат, аудио- аудиокөрнекі шығармалардың, электронды есептеу машиналарына арналған бағдарламалардың және кез келген материалдық тасығыштардағы дерекқорлардың түпнұсқаларының даналарын сату тек сауда үйлері мен дүкендерде жүзеге асыруы негізгі міндеті. Осы Үкіметіміздің бекітіп берген қаулысына байланысты, ережені орындамау себептері туындаған жағдайда, төмендегі талаптарды бұса, аудиокөрнекі өнімдерді көшелерде, базарларда, вокзал маңындағы алаңдарда және дүкендер мен сауда үйлерін қоспағандағы т.б жерлерде сату, сауда ережелерін бұзу болып табылады және әкімшілік жауапкершілікке тартылады.

Ал енді тарих тұрғысына үңілетін болсақ,

ежелгі Рим мемлекетінде «авторлық құқық» ұғымы кітап басу ісімен және техниканың дамуымен тікелей байланысты XV-ғасырда пайда болды. Сол кездің өзінде, баспа ісі қолданыста жоқ кездеде, қолжазбаның санын көбейту өте қиын болатын, бірақ автордың мүлкіне қол сұғу сирек кездесетін, бертін келе XVIғ.-да кітап басытын станоктар қолданысқа еніп, дүниеге автордың келісімен кітап шығару жағдайы күрт өсіп, шығарма иесіне пайда түсіре бастады. Мүмкіндігінше, шығармашылық қызмет сауда объектісіне айналып қарқынды дамыды.

Алдайда туындыларды пайдалануын реттеуге байланысты авторлардың мүлкітік құқықтарын қорғау негізінде емес кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыратын азаматтар және баспашылар және кітап сатушылардың мүдделерінің басымырақ бола бастады. Дәлірек айтатын болсақ, автордың түпнұсқалы кітабын ұрлап шығаратындар баршылық, және біреудің еңбектерін екіншілердің жөнсіз пайдаланып кетуі, кітап басу арқылы пайда табу мақсатын көздейтін азаматтар, арасындағы бәсекелестік алғашқы «әдебиет қарақшыларын» тудырып бірте- бірте жандандырылды.

Осы уақыт аралығына дейін ұласып келе жатқан дүние өз шешімін толық тапқан жоқ, сол себепті, әлі күнге дейін тарихи өзекті мәселе болып – автор құқықтарын қамтамасыз ету мәселесі танылады.

Жалпы авторлық құқық, әдебиет, өнер және ғылым туындыларына автордың және авторлық құқық объектілерін пайдаланушы тұлғалардың құқықтарын бекітетін құқық саласы ретінде сипатталып ерекшеленеді. Яғни авторлық құқықта автор мен басқа да субъектілер, ғылым, әдебиет өнер туындылары және сценарийлік туындылар авторлық құқықты иеленушілер болып саналады. Соның ішінде ресми кәметке толмаған түпнұсқа авторлары, заңды тұлғалар, тең немесе қос авторлардың құқықтары мен міндеттерін қорғау күшінде болуы шарт.

Қоғамның игілігі үшін еңбек ететін, туынды иегері өзінің авторлық құқыққа ие тұлға ретінде танылады, және соның ішінде туындыны пайдалануға байланысты өзінің авторлық құзыреттерін, жүзеге асыруа алады. Автор өзінің еңбегінде Зияткерлік меншік құқығы жөніндегі Комитет өз құзіреті шегінде зияткерлік меншік құқығын қорғау саласында бақылау-қадағалау функциясын жүзеге асыратын Қазақстан Республикасы әділет министрлігінің ведомствосы болып табылады. Бұл Комитеттің басты міндеті (Қазақстан Республикасы Үкіметінің №1120 28.10.2004 ж. қаулысымен бекітілген Ереже) Қазақстан республикасындағы біртұтас патент жүйесін дамытуды қамту, зияткерлік меншікті қорғауда тұлғалардың құқықтары мен мүдделерін қорғай отырып туындыны өз қалауы бойынша жүзеге асыра алады, және де өз келісімінсіз басқа тұлға-

ларға туындысын пайдалануға тыйым сала алады. Яғни, бұл авторлардың айрықша құқықтары болып табылады.

Айрықша құқықтар негізіндегі мүлктік қатынастардың субъектілері болып жеке тұлғалармен қатар ғылым, әдебиет және өнер туындыларына авторлық құқық иеленушілер болып заңды тұлғалар да табылады. Егер ұйымдар, мекемелер және басқа да заңды тұлғалар туындыны жасаушының құқық мирасқоры болса және осы құқықты иеленсе, онда ол авторлық құқықтың иесі бола алады. Сонда заңды тұлға авторлық құқықтарды авторлық шарт негізінде иеленеді, ол дегеніміз автор туындыны өзінің кәсіби міндетіне сай шығарады, авторлық құқық заңды тұлғаға авторлық өсиет бойынша өтуі мүмкін. Осындай жағдайларда заңды тұлға туынды авторлық құқық иесі болып табылады, алғашқы шығарма автор тарапынан дүниеге келеді, бірақ заңда көрсетілген негіздер бойынша заңды тұлғаға ауысады.

Негізінен, ғалымдардың пікірі бойынша заңды тұлға өзінің табиғаты байланысты алғашқы авторлық құқық субъектісі бола алмайды, себебі олардың пікірінше жаңа бір нәрсені тек ғана жеке адамдар жасай алады дейді.

Сондықтан шығарманың дүниеге келуіне заңды тұлға қандай әсерін тигізсе де, шығарманы жасап шығаруға тек жеке тұлғаның ғана мүмкіндігі бар болып табылады. Негізінен, заңды тұлғаның тек ұйымдастырушылық қызметі туралы ғана айта кету орынды болар еді, себебі жеке тұлғаның шығармашылығы үшін олардың материалдық базаларында дайындалуы, тиісті сынақтан өткізілуі, аталған әрекеттер заңды тұлғаны алғашқы авторлық құқық иегері деп айтуға негіз болмайды. Егер күрделі туындыны жасау үшін бір қатар авторлар бірігіп үлкен топ құрып ойларын, пікірлерін қабілеттерін біріктіріп сол туындыны дүниеге келтіргеннен кейін ол туындыға авторлық құқықты бір тұлғаға жүктеуді дұрыс деп бір тұжырымға келуі мүмкін. Негізінен бұл тұлғалар, киностудия, ғылыми-зерттеу ұйым, баспа және тағы басқалар тек шартты түрде ғана туындының авторы бола алады, себебі оның шын жаратушылары нақты белгіленген жеке тұлғаларға болуы мүмкін.

Шығармашылық еңбекті дүниеге әкелген тек жеке тұлға ғана туындының авторы бола алады. Заң бойынша мерзімді басылымдарда, энциклопедия, ғылыми еңбектер жинақтарының жалғасында және т.б. авторлар болмайды, аудиовизуалды туындылардың авторлары болып оны шығару үшін қол ұшын тигізген, еңбек сіңірген тұлғалардың бәрі табылмайды, тек ғана режиссер-қоюшы, сценарий құрушы және композитор бола алады. Қазіргі уақыттағы заңнамаға сай заңды тұлға айрықша құқықтарды келісімдер, мәмілелер, шарттар бойынша заңға сәйкес иеленеді.

Бұл мәселеге байланысты қазақстандық зерттеушілердің, соның ішінде интеллектуалдық меншік аясындағы әйгілі зерттеуші-ғалым Т.Е.Қаудыровтың пікірінше, заңды тұлғалар авторлық құқықтардың субъектілері мынандай жағдайда танылады: құқықтық мирасқорлық негізінде; келісім-шарт негізінде; мүлктік авторлық құқықтарды ұжымдық негізде басқару негізінде ғана.

Тәжірибеде жиі кездесетін жағдай бірнеше авторлардың еңбегінің нәтижесінде пайда болып жатқан еңбектер мен туындылар, олардың құқықтық реттелуі осындай туындыларға құқықтар субъектілерінің шеңберін белгілеу арқылы және де барлық тең авторларға ортақ және әрқайсысына жеке дара тиесілі құқықтар шегімен анықталады. Осы негіздерді басшылыққа ала отырып, әрбір автордың шығармашылық үлесін анықтауға болады. Осыны анықтау мүмкін болмаса, туындыға авторлық құқық барлық авторларға тиесілі болатындығы сөзсіз. Екі немесе одан да көп тұлғалардың бірлескен еңбегімен құрылған туындыға авторлық құқықты тең авторлар бірдей иеленеді және ол туынды бір бүтін немесе бөлімдерден құрылғандығына қарамастан бірдей тең түрде иеленеді. Мұндай жағдайда әркімнің өз авторлық құқықтарын жүзеге асыруы тең авторлардың өзара ақылдасуы арқылы ғана орындалады.

Жалпы алғанда азаматтық айналымның қажетті деңгейде қалыптасуы тек оған қатысушылардың азаматтық құқықтарын өз мойнына алуымен ғана байланысты болмайды, осыған қоса аталған құқықтарды заңдық тәртіпте құқықтық қорғауды қамтамасыз етумен тығыздылығы да анықталып отыр. Азаматтық құқықтық ғылымда орныққан азаматтық құқықтарды қорғау түсінігі осы құқықтарды іске асыруды қамтамасыз етудегі нақты іс-әрекеттердің немесе шаралардың жиынтығын біріктіреді. Әрине оған құқықтық шараларды ғана қоспай, осылармен бірге саяси-экономикалық, ұйымдастырушылық тұрғыдағы субъектіге қатысты құқықтарды іске асыруға қажет болатын жағдайлардың орнығуына бағытталған өзге де шаралар жатады. Азаматтардың құқықтарын қорғаудың алтын діңгегі ретінде Конституциямызда берілген кепілдіктерді тілге тиек етіп айтуымызға болады. Сонымен қатар елімізде азаматтық заңнамамыздың айналымның тиісті деңгейде қалыптасуы тек субъектілердің азаматтық құқықтарын мойындаумен ғана байланысты емес, сонымен қатар бұл құқықтарды құқықтық қорғауды қамтамасыз етумен байланысты. Ғылым саласында қалыптасқан дәстүрлі түсінік «азаматтық құқықтарды қорғау» ұғымында құқықтарды жүзеге асыруды қамтамасыз ететін шаралардың жиынтығын қамтиды.

Еліміздің тұрақты дамуына бет алғандығын және еліміздің өркениетті елдердің қатарына

қосылу мақсатында атқарылып жатқан игі істерді басшылыққа алуда атқарылатын істер көп. Осындай жағдайларға назар аударғанда, азаматтардың бұзылған құқықтарын қорғау үшін, өкімет билігі немесе басқару органына өтініш жасауда, келтірілген моральдық шығындардың орын толтырумен негізгі азаматтардың өзін өзі қорғауы заңды құқығы ретінде тануға болады. Егер заң құжаттарында өзгеше көзделмесе, құқығын қорғау туралы талап қойып сотқа жолдануға кедергі жасамайды. Қазіргі уақытта сондай-ақ дәл қарапайым халықтың мүддесін қорғау үшін, әсіресе ауылдық жерлерде құқықтық білім мен құқықтық насихат жеткіліксіз екендігін мойындауымыз қажет.

Сонымен қатар саяси, ұйымдастырушылық сипаттағы субъективтік құқықтарды жүзеге асыру үшін, заңды қажетті жағдайларды қалыптастыруға бағытталған басқа да құқықтық шаралар емес, жатады. Заңнамаларының ел игілігі мен уақыт талабына орай жаңартылуында азаматтық құқықтарды қорғау – бұл азаматтық және азаматтық іс жүргізу құқығы теориясындағы маңызды категориялардың бірі болып табылады және өзіндік сипатқа ие екенін ерекше аттап өтуге болады.

Қоғамда азаматтық айналымның тиісті деңгейде дамуы мен қалыптасуы тек субъектілердің өзіндік міндеттемелерін азаматтық құқықтарын мойындаумен ғана байланысты емес, сонымен қатар бұл азаматқа тиселі құқықтарды өзіндік деңгейде құқықтық қорғауды қамтамасыз етумен байланыстылығы ерекшеленіп жатады.

Жоғарғыда айтылған ғылымда қалыптасқан дәстүрлі түсінік «азаматтық құқықтарды қорғау» ұғымы құқықтарды жүзеге асыруды қамтамасыз ететін шаралардың жиынтығын қамтиды. Бұған азаматтық құқықтық шаралар ғана емес, сонымен қатар экономикалық, саяси, ұйымдастырушылық сипаттағы субъективтік құқықтарды жүзеге асыру үшін қажетті жағдайларды қалыптастыруға бағытталған басқа да шаралар жатады.

Мұндай көзқарастар азаматтық құқықтарды қорғауда – бұл азаматтық және азаматтық іс жүргізу құқығы теориясындағы маңызды санаттардың бірі ретінде танылды. Яғни санаттардың мәнін ұғыну үшін, азаматтық құқықтық санкциялардың сипаты мен ерекшеліктерін, және оларды жүзеге асыру механизмі мен азаматтық, құқықтық бұзылуымен байланысты туындайтын өзге де мәселелері бірден бір қиындық туғызуы мүмкін.

Демек азаматтық айналымда субъектілердің нақты азаматтық құқықтарын ғана танып қоймайды, сонымен қатар олардың құқықтық қорғалуын қамтамасыз етеді және қадағалау жүйесін қамтамасыз етеді.

Қазақстан Республикасында заттық құқықтардың өзіндік орны бар, және заттық құқықтар мен меншік құқығы ішінара шектеу болып табылмайды. Әрине меншік құқығы бүгін пайда болған дүние емес, оның тамыры тереңде жатыр, сондықтан меншік құқығын қорғау институтына римдік жеке құқық кезеңінен бастап маңызды мағынасымен анықталған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасы Елбасы Н.Назарбаевтың «Әлеуметтік – экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты» атты халыққа Жолдауы, 27 қантар 2012ж.
2. Қазақстан Республикасының Конституциясы (1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдум қабылданған). ҚР 1998 жылғы 7 қазандағы, 2007 жылғы 21 мамырдағы, 2011 жылғы 2 ақпандағы Заңдарымен өзгерістер мен толықтырулар енгізілген.
3. Римское частное право. Учебник. Под редак. Новицкого И.Б. и проф. Перетерского И.С. М.: Юность, 1996, 4 бет.
4. Назарбаев Н. Қазақстан-2030. ҚР Президентінің халқына жолдауы. – Алматы: «Білім», 1997, 9,47-беттер.
5. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодекс. – Алматы: ЖШС Издательство « Норма К», 2013. – 356-бет.
6. Төлеуғалиев Ғ.И Қазақстан Республикасының Азаматтық құқығы: Жоғары оқу орындарына арналған академиялық курс.Оқулық I-том.-Алматы: «Жеті-Жарғы», 2001.
7. Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права (по изд.1907)-М.: «Спарк», 1995, 12-бет.
8. Гражданское право.Учебник. Под ред. Суханова Е.А., т.1,М.: «Бек», 1994, 18 б.
9. Басин Ю.Г., «Общие положения гражданского кодекса Республики Казахстан». Материалы семинара «Актуальные вопросы коммерческого законодательства в Республике Казахстан и практика его применения».т.1, Алматы: Әділет-пресс, 1996,6-7 беттер.
10. Қазақстан Республикасының Жер кодексі, 20маусым 2003жыл. №442-II ҚРЗ «Егеменді Қазақстан» газетінде 26 маусым 2003жыл. №183-184 басылып шығарылған.

Сартаева К.Р.заң ғылымдарының кандидаты
М. Әуезов атындағы ОҚМУ
Шымкент қ., Қазақстан Республикасы**Ким Э.П.**заң ғылымдарының кандидаты
М. Әуезов атындағы ОҚМУ
Шымкент қ., Қазақстан Республикасы**Ақшабай М.Б.**заң ғылымдарының магистрі
М. Әуезов атындағы ОҚМУ
Шымкент қ., Қазақстан Республикасы

ИНТЕРНЕТ ЖЕЛІСІНДЕ ЖАСАЛАТЫН ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАР ЖАСАУ ТӘСІЛДЕРІ

Түйін. Бұл мақалада Интернет желісінде жасалатын қылмыстық құқық бұзушылықтар жасау тәсілдері және Интернет желісінде алаяқтық жасаудың негізгі ерекшеліктері қарастырылады.

Түйінді сөздер: қылмыстық құқық бұзушылықтар, қылмыс жасау тәсілдері, алаяқтық, Интернет.

Резюме. В данной статье рассматриваются способы совершения уголовных правонарушений, совершаемых в сети Интернет и основные особенности совершения мошенничества в сети Интернет.

Ключевые слова: уголовные правонарушения, способы совершения преступлений, мошенничество, Интернет.

Summary. This article discusses the ways of committing criminal offenses committed on the Internet and the main features of committing fraud on the Internet.

Key words: criminal offenses, methods of committing crimes, fraud, the Internet.

Қылмыс құрамының объективті жағы белгілерінің бірі қылмыс жасау тәсілі болып табылады, ол факультативті деп саналады. Қылмыстық құқықта факультативтік белгілер әртүрлі сапада болуы мүмкін. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің баптарында сипатталған кейбір құрамдарда бұл белгілер міндетті болып табылады.

Атап айтқанда, алаяқтық құрамында қылмыс жасау тәсілі – міндетті белгі, өйткені ол бойынша заң шығарушы алаяқтық пен ұрлықты шектеуді жүргізеді.

Криминалистика тұрғысынан, қылмыстық процесс сияқты, қылмыс жасау тәсілінің қылмыстық құқықтан гөрі маңызды мәні бар, себебі қылмысты тергеу кезінде тергеушіге әрекетті саралау үшін қылмыс жасау тәсілін білмейтініне қарамастан, орын алған барлық мән-жайларды анықтау қажет.

Ғылыми әдебиетте криминалистикада қылмыс жасау тәсілі «тек қана кесімдердің жиынтығы немесе кешені емес, белгілі бір жүйе болып табылатын мінез-құлықтың белгілі бір тұтас құрылымы болып табылады. Демек, белгілі бір құрылымы бар кез келген жүйе ретінде қылмысты жасау тәсілі өзара байланысты элементтерден, қылмысты дайындауға, жасауға және

жасыруға бағытталған мінез-құлық актілерінен құралады. Бұл актілер – іс-әрекеттер, операциялар, тәсілдер-белгілі бір иерархия мен субординацияда мақсатты және ерікті қызметтің бір бөлігі ретінде үйлеседі» [Карпов Н.С., Мозоль А.П., Завьялов С.М., 2003, с. 108].

Қылмыстық мақсатқа тікелей қол жеткізу тәсілін ашқаннан кейін ғана қылмыс жасаудың қандай әрекеттерімен басталғанын, ал қандай аяқталғанын ретроспективті түрде қалпына келтіруге болады.

Қылмыс жасау тәсілін анықтауға қылмыскер таңдаған және ол қудалайтын мақсат жиі әсер етеді. Ғылыми әдебиетте дұрыс көрсетілгеніндей, қылмыс жасау тәсілі «адамды қудалайтын қылмыстық іс-әрекеттің мақсатына байланысты ғана емес, сонымен қатар іс-әрекет жасау барысында қалыптасатын объективті жағдайдың жағдайына байланысты да сайлануы мүмкін» [Михайлов М.Ф., 2008, с. 160].

Сондай-ақ, белгілі бір қылмысты жасау тәсілін таңдауға кейбір субъективті жағдайлар да әсер ететінін атап өту қажет.

Интернет желісіндегі алаяқтық қарапайым алаяқтықтан да, жоғары технологиялар саласындағы алаяқтықтан да (интернеттен басқа) айтарлықтай айырмашылықтарға ие. Бұл айыр-

машылықтар, ең алдымен, Интернеттің өзімен байланысты. Осы бапта қарастырылатын қол сұғушылықтардағы желі бір уақытта екі негізгі функцияны орындайды:

1) алаяқтың анонимділігін арттыру және қолдау үшін көбірек мүмкіндіктер береді;

2) шебер қолдарында әлеуетті құрбандарды үлкен табыспен алдауға мүмкіндік беретін пәрменді құрал болып табылады.

Сондай-ақ Интернетте жасалған іс-әрекеттер (мысалы, мәмілелер) аумақтылық белгісін жоғалтатынын ескеру қажет. Осының салдарынан, осы іс-әрекеттер бойынша даулы мәселелерді реттеу қандай да бір нақты ел үшін қиын болып отыр.

Осылайша, алаяқтың әшкерелену ықтималдығы төмендейді, ал алдау фактісі әлі ашылса, кінәлі тұлғаларды жауапкершілікке тарту мүмкіндігі өте шектеулі болып отыр. Бұл жағдайды келесі мысалмен көрсетуге болады.

Ұйым интернет желісіндегі жеке сайт арқылы эротикалық және/немесе порнографиялық сипаттағы фото – және бейнематериалдарды сатуды жүзеге асырады. Материалдарға қол жеткізу үшін келушілер мазмұнына кіретін сауалнаманы, соның ішінде кредиттік картаның деректемелері туралы ақпаратты толтыра отырып, тіркелуі қажет. Тіркелгеннен кейін құрбанға сайт бойынша тегін танысу туры ұсынылады, бірақ сайттың мазмұнын қарау барысында пайдаланушының шотынан аз сомамен ақша қаражаты есептен шығарылады.

Келтірілген мысал интернет-алаяқтардың әлеуетті мүмкіндіктерін жақсы көрсетеді, өйткені бұл жағдайда есептен шығарылған сома нәтижесінде жәбірленуші оған назар аудармауы үшін жеткілікті түрде аз болуы мүмкін. Ал егер жәбірленуші алдау туралы білсе, онда қаскүнемдердің кінәсін дәлелдеу қиын болады, өйткені пайдаланушының алдау фактісі орын алғандығына қарамастан (тегін тур ақылы болып шықты), сайып келгенде, бейнелерді ұсыну қызметі көрсетілді. Интернет өз анонимді сақтап қалуға көп мүмкіндік бергендіктен, алаяқтар зардап шегушіні алдауға әбден болады.

Бұл мысал сондай-ақ жәбірленушілердің бір бөлігі алаяқтықтан құқық қорғау органдарына жүгінбейтінін жақсы көрінісі болып табылады.

Сайып келгенде, Интернет желісінде алаяқтық жасаудың негізгі ерекшеліктері зиянкестер таңдаған схемаға, алаяқтық түріне, сондай-ақ қылмыскер әрекет ететін тіршілік ету саласына байланысты. Бұл таңдау қылмыстық ниеттерді іске асыру тәсілін, сондай-ақ түпкілікті пайда қандай түрде: ақша қаражаты, тауарлар, қызметтер немесе ақпарат алынатынын негіздейді.

Интернет желісіндегі алаяқтықтың барлық түрлерін шартты түрде келесі топтарға біріктіруге болады:

1. құрбандыққа әсер етудің негізгі құралдары ретінде негізінен электрондық поштаны және/

немесе басқа хабар алмасу құралдарын пайдалануға негізделген;

2. орталық орын сайттарды қолдануға бөлінген алаяқтық.

Осы жіктеменің өлшемі алаяқтың арнайы дайындық деңгейімен, жеке қалауымен, объективті жағдайдың мән-жайларымен, сондай-ақ басқа да кейбір жағдайлармен негізделген іс-қимыл тактикасын таңдауда жеке артықшылық болып табылады. Мұндай шектеу негізгі әсер ету құралын таңдау алаяқтың іс-әрекетінің түпкілікті біліктілігіне әсер етуі мүмкін, өйткені, мысалы, егер соңғы нәтижеге қол жеткізу үшін (бөтен мүлікті иелену) қандай да бір зиянды бағдарламалар (тройандық аттар, вирустар және т.б.) пайдаланылса, онда мұндай алаяқтық Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 210-бабымен (зиянды компьютерлік бағдарламалармен бағдарламалық өнімдерді жасау, пайдалану және тарату) жиынтықта саралануы тиіс [Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексі (№226-V). 2014].

Айта кету керек, бұл бөлу шартты, өйткені бүгінгі таңда қылмыскерлер тек бірдеңені пайдаланатын алаяқтық схемалар жиі кездеседі. Мысал ретінде қандай да бір ұйымға тиесілі сайттың клондау жататын кейбір алаяқтық схемаларды көрсетуге болады. Бұл жағдайда қаскүнем сайт – түпнұсқаның барынша дәл көшірмесін жасайды (дауысты интернет-мекен-жайға дейін), бірақ есеп айырысу үшін басқа деректемелерді көрсетеді. Мұнда алаяқ, әдетте, тек сайтпен жұмыс істейді. Басқа жағдайларда алаяқтықтың қандай да бір схемасын іске асыру барлық ықтимал электрондық ресурстарды белсенді пайдалануды білдіреді. Алайда, мұндай қызмет көп іздер қалады, өйткені бөлшектеудің үлкен тәуекелімен байланысты.

Ұсынылған топтардың әрқайсысын жан-жақты қарастырайық.

Объектіге қол сұғушылық негізінен электрондық пошта және/немесе хабарлама алмасудың өзге де құралдарының көмегімен жүзеге асырылатын қылмыстық құқық бұзушылықтар. Бұл топқа қылмыстық ойды іске асырудың негізгі құралы хабар алмасу қызметі (Instant Messaging Service, IMS) болып табылатын алаяқтық түрлері кіреді. Осы топқа кіретін қылмыстар және құрбандықпен жұмыс барлық дерлік хат алмасу түрінде өтіп жатқандығымен сипатталады, ал кейбір жағдайларда алаяқ үшін табысты нәтиже үшін бір жалғыз хат жеткілікті болуы мүмкін.

Хабарлармен алмасудың қандай тәсілі таңдалғанына қарамастан, көп жағдайда алаяқтардың назарын аударатын ең бастысы – белгілі бір хабарламаларды жаппай тарату-спам. Мұндай жоғары көңіл спам мақсаты әлеуетті құрбандардың неғұрлым көп санына назар аудару болып табылатындығымен

түсіндіріледі. Бұл спам қылмысқа дайындық кезеңінің бөлігі болып табылатын және құрбандар туралы жеке қаржылық және өзге де құпия ақпаратты олардың компьютерлеріне зиянды бағдарламалық қамтамасыз етуді (мысалы, тыңшылық-бағдарламалар) жасырын енгізу жолымен, сондай-ақ өзге де тәсілдермен, мысалы, сауалнаманы толтыру ұсынысы бар хаттарды жіберу арқылы жинауға бағытталған жағдайларда ерекше өзекті болып табылады. Сондықтан қылмысты жоспарлау кезінде жіберілген хабарламалардың санына ғана емес, сондай-ақ олардың жасалу сапасына да ерекше назар аударылады.

Қаскүнем тарататын хабарлама үш негізгі параметрге сәйкес болуы тиіс:

1) салыстырмалы шағын өлшемі;

2) барынша сенімді болу (жағдай әлеуметтік желілердегі алаяқтық үшін өзекті болып табылатын достардың тізімінде тұрған адамнан хабар алған жағдайда, жағдай біршама жеңілдетіледі);

3) алдау мен жеке табудың барынша аз ықтималдығын қамтамасыз ету.

Электрондық пошта мүмкіндіктерін пайдаланатын Интернеттегі алаяқтықтың ең танымал түрі «Нигерия хаттары» деп аталады. Алдау бұл түрі интернет-алаяқтық пайда болғанға дейін пайдаланылғанына қарамастан, ол әлі күнге дейін тоқтаусыз жұмыс істейді. Нигериялық хаттардың негізгі мағынасы келесідей.

Құрбан (спамның жаппай таратылуына байланысты көпшілігінің бірі), әдетте, ағылшын тілінде жазылған электронды хат алады, оның елдегі тұрақсыз жағдай туралы тарихы бар бай Нигерия бодандығының атынан. Бұл мәселелерді шешуге көмектесу үшін (Нигерияның қаражатын басқа елге шығару) адресат ақшалай қаражатты көп мөлшерде ұсынады. Хаттың алушыдан талап етілетін жалғыз нәрсе – Нигерияның барлық қаражатын аудару үшін өзінің банктік шотының деректемелерін көрсету (содан кейін қаражаттың бір бөлігі басқа шотқа аударылады, ал бір бөлігі сыйақы ретінде қалады). Жәбірленуші адресаттың өтінішін орындағаннан кейін кері жағдай орын алады, алданған адамның шотынан ақша қаражаты есептен шығарылады. Айта кету керек, бұл хаттарды тарату кезінде алаяқтар қолданатын жалғыз тақырып емес. Соңғы уақытта Біріккен Ұлттар Ұйымының қомақты ақша сомасын аударуға дайын екендігі туралы ақпараты бар хаттар кездеседі.

Әлеуметтік желілерде алаяқтықты жеке қарастыру қажет. Алдау бұл түрі соңғы жылдары кеңінен таралған. Басқа жағдайларда сияқты, бастапқыда спамды таратудың стандартты тактикасы қолданылды (одан әрі басқа пайдаланушылардың мүмкіндігінше көп санына хабарламаларды жібере отырып, есептік жазбалардың көп санын құру), алайда ол өзінің аз тиімділігін жылдам көрсетті. Сондықтан біраз уақыттан кейін әле-

уметтік желілерді пайдаланушыларды алдаудың сапалы жаңа тәсілі пайда болды. Ол пайдаланушылардың есептік жазбаларына қысқа мерзімді толық қол жеткізу және «бұзылған» пайдаланушының достары тізімінде тұрған тұлғаларға олардың атынан ерекше хабарлама мәтінін жіберу болып табылады.

Алаяқтықтың мұндай тәсілінің ерекшелігі пайдаланушының өзінің есептік жазбасын пайдалану мүмкіндігі болып табылады, сондықтан ықтимал құрбандар алаяқтың қалауымен (мысалы, хабарламада көрсетілген сілтеме бойынша бағдарламаны көшіріп алу және оны өз компьютеріне орнату) ықтималдылықпен түседі. Бағдарлама зиянды болады).

Қазіргі уақытта хабарламаларды таратудың ұқсас әдісі жедел хабар алмасу сервистерін пайдалану арқылы да қолданылады. Құрбанның компьютеріне сәтті нәтижеге қол жеткізген жағдайда, көп жағдайда зиянды бағдарламалық қамтамасыз ету орнатылады, оның мақсаты – жеке ақпаратты, мысалы, кредиттік карталардың деректерін ұрлау.

Мұндай бағдарламаларды арнайы құралдардың көмегімен уақытында анықтау мүмкін болмаған жағдайлар өте жиі болады, себебі вирусқа қарсы және басқа да қорғау бағдарламаларын өндіруші компаниялар жаңа зиянды бағдарламаларды уақытылы тіркеуге үлгермейді. Мұндай жағдайларда пайдаланушы компьютерінің және ондағы ақпараттың қауіпсіздігі көбінесе осы пайдаланушының компьютерлік сауаттылығына, яғни интернеттегі жұмыс туралы ақпараттың жеткілікті көлеміне ие болуына және осы білімді пайдалана білуіне байланысты болады.

Объектіге қол сұғушылық көбінесе интернет-сайттардың мүмкіндіктерін пайдалана отырып жүзеге асырылатын қылмыстық құқық бұзушылықтар. Бұл топ қол сұғушылықтардың көп бөлігін құрайды, олардың ерекшелігі – сайттарды негізгі әсер ету құралы ретінде пайдалану. Біздің ойымызша, осы топтың алаяқтардың қызмет бағыттарының арасында мыналар болады:

- 1) Инвестициялық схемалар;
- 2) жалақы;
- 3) «сиқырлы әмиян»;
- 4) аукциондар және интернет-сауда;
- 5) кардинг;
- 6) онлайн-казино мен лотереялар;
- 7) сайттарды клондау.

Қазіргі таңда интернет-сауда (сирек, аукциондар), кардинг, лотереялар және сайттарды клондау аса қауіпті болып табылады. Көрсетілген алаяқтық түрлерінің кейбірін қарастырайық толығырақ.

Аукциондар мен интернет-дүкендердің қызметі көп ортақ, атап айтқанда: әлеуметті сатыпалушы сатыпалуға ниет білдірген немесе мүлдем жіберілмейтін тауар, не сәлем-

демекеледі, бірақ оның мазмұны мүлдем өзгеше; белгіленген тауар үшін төлемді қалаған зат алушыға дейін жеткенше санамалауды сұрайды.

Аукциондарда алаяқтар қолданатын екі негізгі әдісті бөлуге болады:

1) Сатып алушы сатып алудан бас тартқаны және оларға «екінші мүмкіндік» берілетіні туралы қалаған затты сатып ала алмаған аукционға қатысушыларды хабардар ету. Хабарламада жеке мәміле жасау ұсынылатын сайттың мекен-жайы беріледі. Алайда, қажетті соманы шығарып, жәбірленуші ештеңе алмайды;

2) қатысушыларды төлем деректемелерін растау қажеттігі туралы хабардар ету. Жәбірленушіге жасалған сілтеме жалған сайтқа әкеледі, осылайша ол қылмыскерлерге маңызды ақпаратты белгісіз түрде береді.

Аукциондардан айырмашылығы, онлайн бөлшек саудада мамандандырылған алаяқтар қойылған мақсаттарға жету үшін әртүрлі арсеналға ие. Алдаудың негізгі жолдары:

1. Сатып алушылардың неғұрлым көп санын тарту үшін мәлімделген тауарларға төмендетілген бағалар белгіленетін интернет-дүкен құру. Алайда, сатып алғаннан кейін клиентке ештеңе жіберілмейді.

2. Дүкен сайтында әлеуетті клиент болған кезде тауарлардың бағасы біршама артады. Бұл жағдайда сайтқа кіруші қызығушылық танытқан тауарға бағаның өзгеруін көріп, соған қарамастан, сатып алуға келіседі. Мұндай мінез-құлықтың себебі, көптеген жәбірленушілер алаяқтардың іс-әрекеттерінен, көбінесе соңғы сәтке дейін немесе күдікті заттарды мүлдем байқамайды немесе оларды қылмыскерлердің пайдасына түсіндіреді. Бағаны көтеруді сатып алушы дүкен әкімшілігі тарапынан жоспарланған өзгеріс ретінде түсіндіруі мүмкін.

3. Дүкен клиенттерінің материалдық жағдайына байланысты жасырын саралау. Алаяқтықтың бұл тәсілі, негізінен, өз клиенттерінің толық есебін жүргізетін компаниялар (мысалы, туроператорлар). Дүкеннің немесе компанияның сайтында авторизациядан кейін жүйе неғұрлым төлем қабілетті сатып алушыларды танығанда, бұл клиенттер үшін тауарлар мен қызметтерге бағалардың Байқаусыз өсуі орын алады, ал қалғандары үшін олар бұрынғы деңгейде қалады.

Интернет-алаяқтықтың ең көп таралған түрлерінің бірі – кардинг несие карталарымен алаяқтық болды және болып қала береді.

«Кардинг» түсінігімен банк картасын немесе оның деректемелерін пайдалана отырып операция жүргізлетін, оны ұстаушы бастамашылық етпеген немесе растамаған алаяқтық түрін белгілеу қабылданған. Төлем карталарының деректемелерін қылмыскерлер, әдетте, Интернет-дүкендердің бұзылған серверлерінен, төлем және есеп айырысу жүйелерінен (WebMoney, PayPal және т.б.), сондай-ақ дербес компьютерлерден (не тікелей немесе қашықтан кіру бағдарламалары арқылы, зиянды бағдарламалық қамтамасыз етуді енгізу арқылы) алады.

Кардинг әртүрлі іске асыруды қарастыратын көптеген схемаларға ие. Кез келген жағдайда кредиттік карталармен алаяқтық жоғары технологиялар саласындағы қылмыс деп санауға болады, өйткені ол әдеттегі алаяқтық және Интернет желісіндегі қылмыстар болуы мүмкін және аралас, мысалы, ұйымдасқан қылмыстық топта сыбайластардың бір бөлігі Интернет (спам, ақпаратты ұрлау және т. б.) арқылы жұмыс істейді, ал басқа бөлігі нақты әлемде криминалдық қызметті жүзеге асырады (алынған ақпарат негізінде жалған кредиттік карталар жасау, банкоматтар арқылы ақша қаражатын қолма-қол ақшаға айналдыру, жалған са11-орталықтар мен т. б. Мысал ретінде Интернет желісіндегі кредиттік карталармен алаяқтық схемаларының бірін қарастырайық.

Тауарларды (мысалы, Қытайдан электронды техника) сату бойынша қызметтерді ұсынатын жалған интернет-сайт құрылады. Тауарларды сатып алу шартымен қолма-қол ақшасыз төлем ғана көрсетіледі. Осыған байланысты сайтқа келушілерге тіркелу ұсынылады, сол арқылы кейбір жеке ақпаратты ұсыну (бұл жағдайда тіркелу ұсынысы да жақсы алаңдататын маневр болып табылады. Бұл, біріншіден, қауіпсіздік пен адалдық елесін жасай отырып, әлеуетті құрбандыққа сенуге; екіншіден, қосымша құпия ақпарат алуға мүмкіндік береді).

Қызықтырған тауарды тіркегеннен және таңдағаннан кейін құрбанның несие картасының төлем жасау үшін қажетті деректемелерін көрсете отырып, тапсырыс ресімдейді. Мұнда қылмыскерлер несие картасының барлық деректемелерін (мысалы, содан кейін несие картасының клонын құру және қалған барлық ақша қаражатын алып тастау үшін) көрсетуді сұрай алатынын атап өту маңызды. Бұл немқұрайлы немесе тәжірибесіз пайдаланушыларға әсер етуі мүмкін. Одан әрі, құрбанның шотынан тауарды төлеуге және жеткізуге қаражат алынады, содан кейін таңдалған тауар белгілі бір уақыт аралығында жеткізілетіндігі туралы хабарлама келеді. Алайда, сайып келгенде, жәбірленуші ештеңе алмайды. Сондай-ақ, алаяқтарда сатып алушының есебін түсіру үшін барлық қажетті ақпарат болады.

Бұл схеманы оның таралуына байланысты классикалық деп атауға болады. Сондай-ақ, құрбан өз тапсырысын алған кезде опциялар болуы мүмкін, бірақ бұл бастапқыда тапсырыс берілген тауар емес, бірақ жарамсыз немесе басқа кемшіліктері бар. Сондай – ақ, ұсынылған схема-түрлі алаяқтық схемаларды қаншалықты үйлесімді үйлестіре алатындай жарқын мысал.

Соңғы уақытқа дейін алдау әдісі «ойын» болды. Мұндай бағытты іске асыру өте әртүрлі болуы мүмкін. Бұл әдісті іске асырудың мысалы ретінде келесі жалпы схеманы келтіруге болады.

Қызықтырған тауарды тіркегеннен және таңдағаннан кейін құрбанның несие картасының төлем жасау үшін қажетті деректемелерін көрсете отырып, тапсырыс ресімдейді. Мұнда қылмыскерлер несие картасының барлық деректе-

мелерін (мысалы, содан кейін несие картасының клонын құру және қалған барлық ақша қаражатын алып тастау үшін) көрсетуді сұрай алатынын атап өту маңызды. Бұл немқұрайлы немесе тәжірибесіз пайдаланушыларға әсер етуі мүмкін. Одан әрі, құрбанның шотынан тауарды төлеуге және жеткізуге қаражат алынады, содан кейін таңдалған тауар белгілі бір уақыт аралығында жеткізілетіндігі туралы хабарлама келеді. Алайда, сайып келгенде, жәбірленуші ештеңе алмайды. Сондай-ақ, алаяқтарда сатып алушының есебін түсіру үшін барлық қажетті ақпарат болады.

Бұл схеманы оның таралуына байланысты классикалық деп атауға болады. Сондай-ақ, құрбан өз тапсырысын алған кезде опциялар болуы мүмкін, бірақ бұл бастапқыда тапсырыс берілген тауар емес, бірақ жарамсыз немесе басқа кемшіліктері бар. Сондай – ақ, ұсынылған схема-түрлі алаяқтық схемаларды қаншалықты үйлесімді үйлестіре алатындай жарқын мысал.

Соңғы уақытқа дейін алдау әдісі «ойын» болды. Мұндай бағытты іске асыру өте әртүрлі болуы мүмкін. Бұл әдісті іске асырудың мысалы ретінде келесі жалпы схеманы келтіруге болады.

Танымал кітапхана үшін сканерленген кітаптарды қайта басып шығару үшін жоғары табысты ұсынатын сайт құрылады. Мәтіндер мен жұмыс істеу процесі әлеуетті құрбанның ұсыныстың адалдығына қатысты кем күмән тудыратындай етіп сипатталады. Бұл мақсатқа жету үшін арнайы лексиканы пайдалану мүмкін, ол, сайып келгенде, қандай да бір мағыналық жүктемені көтере алмайды, алайда, өзінің қатысуын қиындатқан мәтін әлеуетті құрбанды адастыруға қабілетті. Жұмыс басталар алдында орындалуы қажет жалғыз шарт-болашақ еңбек қызметімен байланысты пошталық шығыстар есебіне белгілі бір ақша сомасын аудару. Бұл торға адамдардың жеткілікті саны түскеннен кейін, алаяқтар өз қызметінің барлық іздерін жояды және жоғалады.

Яғни, құрбандар аударады салыстырмалы түрде шағын сомалар шотына алаяқтардың, тергеу осындай қылмыс болуы мүмкін күрделенген басым бөлігі жәбірленушілердің жоқ көмекке құқық қорғау органдарына, посчитав, бұл оларға осы бас тартылуы себебінен аз сомасы келтірілген зиянды (дегенмен, шын мәнінде, осы мәселе бойынша алар қазірдің өзінде сіз үлкен саны жәбірленушілерді және қылмыстық іс қозғап.). Қайтарылмаудың себебі жәбірленушінің / жәбір-

ленушілердің жоғалған қаражат сомасының аз болуына байланысты құқық қорғау органдарымен байланысуға ниеттенбеуі болуы мүмкін.

1) Жоғарыда сипатталған мысал «Нигерия хаттарымен» ұқсастығы бар.

2) Фишинг сияқты интернет-алаяқтықтың осындай түрін атап өту қажет. Бүгінгі күні ол төлем карталарының нөмірлерін ұрлаудың ең көп таралған әдісі болып табылады және алаяқтардың пайдаланушының сеніміне ие болатын сайтты құруы болып табылады, мысалы, төлем карталарының деректемелері кіретін банк сайтына ұқсас сайт.

3) Фишинг алаяқтықтың бір түрі ретінде мынадай ерекшелікке ие, атап айтқанда: Хабар алмасу сервистерінің, сайттардың, ұялы немесе телефон байланысы құралдарының көмегімен жүзеге асырылуы мүмкін, сонымен бірге жеке-жеке, сондай-ақ комбинацияларда да.

4) Алаяқтықтың бір түрі ретінде Фишинг, бірінші кезекте, қызметтің негізгі мақсаты ретінде (мысалы, банктік шоттардың немесе кредиттік карталардың деректемелері) кейіннен ақша қаражатын ұрлау үшін сәйкестендіру деректерін алуға ұмтылумен сипатталады. Фишингкезіндетарату да қолданылады.

Мұндай таратуларды ңерекше белгілері:

1) хабарламалар, әдетте, белгілі атаудан (мысалы, банк немесе төлем жүйесі атынан) жіберіледі;)

2) өте жиі хат түпнұсқаның дәл көшірмесі болып табылатын сайтқа сілтемені қамтиды немесе пайдаланушыны қажетті қылмыскерге жібереді. Осы сайттың мақсаты – « шығару «(осыдан «фишинг» терминінің атауы-ағылш. phishing fishing-қызмет көрсету) құрбандыққа қажетті құпия ақпарат.

Кейде қылмыскерлер таратудың орнына лақап әдісін қолданады. Бұл әдіс алаяқтар банктің жергілікті желісін бұзғаннан кейін немесе осы банкте жұмыс істейтін сыбайлан осы ақпаратты алу нұсқасы ретінде несие карталарын ұстаушылардың деректер базасын алған жағдайларда қолданылады. Әдістің мәні-банк клиенттеріне робот қоңырау шалып, банк атынан, мысалы, олардың кредиттік картасын рұқсатсыз пайдалану фактілері және картаның PIN-кодын көрсету үшін оны оқшаулау мақсатында берілген нөмір бойынша қайта қоңырау шалу қажеттігі туралы хабарлайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Карпов Н.С., Мозоль А.П., Завьялов С.М. О понятии способа совершения преступления // Материалы международной научно-практической конференции (16-17 октября 2003 г.). Ч. 1. – Уфа: БашГУ, 2003. С. 108.
2. Михайлов М.Ф. Способ совершения преступления и его уголовно-правовое значение: монография. Астрахань, 2008. С. 160.
3. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі// (№226-V) 3 шілде 2014ж. (2019 жылғы өзгерістері мен қосымшалармен).

Сартаева К.Р.заң ғылымдарының кандидаты
М. Әуезов атындағы ОҚМУ
Шымкент қ., Қазақстан Республикасы**Ким Э.П.**заң ғылымдарының кандидаты
М. Әуезов атындағы ОҚМУ
Шымкент қ., Қазақстан Республикасы**Шералиева Ж.И.**заң ғылымдарының кандидаты
М. Әуезов атындағы ОҚМУ
Шымкент қ., Қазақстан Республикасы

ҚЫЛМЫСТАН ЗАРДАП ШЕККЕН АДАМНЫҢ ЖЕКЕ БАСЫ

Түйін. Бұл мақалада қылмыстан зардап шеккен адам тұлғасының криминологиялық сипаттамасы қарастырылады, сондай-ақ «қылмыс құрбандарының виктимизациялау дәрежесі» ұғымының мәні ашылады.

Түйінді сөздер: криминология, виктимология, қылмыс құрбандарының жеке басы, виктимизациялану, қылмыстық құқық бұзушылықтар.

Резюме. В данной статье рассматриваются криминологическая характеристика личности пострадавшего от преступления, а также раскрывается сущность понятия «степень виктимизированности жертвы преступлений».

Ключевые слова: криминология, виктимология, личность жертвы преступлений, виктимизированность, уголовные правонарушения.

Summary. In this article the criminalistic characteristic of the personality of the victim of a crime is considered, and also the essence of the concept «degree of victimization of the victim of crimes» is revealed.

Keywords: criminology, victimology, identity of the victim of crimes, victimization, criminal offenses.

Қылмыстық виктимологияда «құрбанның тұлғасы» деген жалпы түсініксі жүзінде әзірленбеген. Кейбір авторлар аталған ұғымның мазмұнын әзірлеу мүмкіндігіне күмәнмен қарайды. Мысалы, П.С. Дагель қылмыс пен зиян келтіруден басқа барлық құрбандарға тән жалпы белгілерді бөліп көрсету мүмкін емес деп жазды [Дагель П.С., 1974, с.21]. Кейінірек, И.А. Фаргиев «қылмыстық құқықтағы жәбірленушінің түсінігі-қылмыстан зардап шеккен барлық адамдарды қамтитын жиындық ұғым; бұдан басқа қандай да бір белгілерді бөліп көрсету мүмкін емес. Жәбірленуші еркек, әйел, кәмелетке толмаған, жасөспірім болуы мүмкін... және олжеке тұлғаның жалпыланған типіне сәйкес келмейді, мысалы, қылмыскердің тұлғасы секілді» [Фаргиев И.А., 1997, с.66].

Сонымен қатар, егер зардап шегушінің жеке басын қылмыспен зиян келтірілген адамдарды сипаттайтын психикалық қасиеттердің жиынтығы ретінде жұмыс анықтамасын қабылдаса, онда қылмыстың құрбанының жеке басына тән жалпы психикалық қасиеттерін сипаттауға тырысуға болады. Біріншіден, зардап шеккен физикалық тұлға туралы сөз болады деп бірден айту

керек. Екіншіден, қылмыс арқылы моральдық зиян келтірілген құрбанның жеке басына баса назар аударылатын болады.

«Құрбанның портреті», «құрбанның статикалық портреті», «құрбанның тұлғасы», «зардап шегушінің тұлғасы» сияқты кейбір шектес ұғымдардың мазмұнын зерттейміз.

Құрбанның портреті – психологиялық, сондай-ақ әлеуметтік, демографиялық және өзге де белгілерінің жиынтығы. Мысалы, әдебиетте құрбанның портретіне кіретін келесі белгілер бар:

а) психологиялық стереотиптердің болуы (психологиялық белгі);

б) құқықбілімінің төмендеуі (білімділік-әлеуметтік белгі);

в) тәуекелге бейімділік (психологиялық белгі);

г) жасы (демографиялық белгі);

д) алкогольге, есірткіге тәуелділік (медициналық көрсеткіш).

Психологиялық емес әлеуметтік, демографиялық және өзге де белгілері құрбанның тұлғасындараландырады, бірақ жекетұлғақұрылымының элементтері болып табылмайды. Сондықтан құрбанның (индивид ретінде) әлеуметтік, демографиялық, құқықтық және басқа да жеке-ти-

пологиялық белгілері туралы нақты айтқан дұрыс [Шукула И.Г., 2008, с.39].

Әдебиетте «құрбанның тұлғасы» ұғымы «құрбанның статистикалық портреті» ұғымы мен жиі шатастырады. Мәселен, кейбір авторлар зорлаудан зардап шеккен адамның жеке басына мынадай сипаттама береді. Бұл: жақындарға қатысты агрессивтілік, деспотизм, алкогольді қолдануға бейімділік, таныстарды таңдаудағы ұқыпсыздық, ақталмаған сенімсіздік және т. б. [Шукула И.Г., 2008, с.282]. Әлбетте, жоғарыда келтірілген құрбанның жеке басының сипаттамасында нақты әңгіме зорлау құрбандарының статистикалық неғұрлым кездесетін белгілері туралы болып отыр, әрине, осы сипаттамалармен зорлау құрбандарының барлығы қамтылмайды.

Кейбір авторлар мазмұны бойынша нақты құрбанның жеке басын анықтау болып табылатын құрбанның анықтамасын береді, дәлірек айтқанда зардап шегушінің жеке басын анықтайды, дегенмен, ықтимал құрбанның жеке басы туралы да айтуға болады. Осылайша, «құрбанның жеке басы» ұғымы «жәбірленушінің жеке басы» ұғымына қарағанда көлемі жағынан кеңірек.

Сонымен қатар, осы анықтамалардың кейбіреулері қылмыс құрбандарын екінші рет виктимизациялаудың алдын алу міндетіне жауап бермейді. Мысалы, В.Е. Христенко құрбанның мынадай анықтамасын береді: «бұл – басқа адамның (өзара іс-қимыл тарабы) әсер етуі нәтижесінде маңызды құндылықтарды жоғалтқан адам (өзара іс-қимыл тарабы)» [Христенко В.Е., 2004, с. 50].

Біріншіден, бұл қандай құндылықтар туралы, түсініксіз? Біз осы тарауда жазғандай, кейде қылмыс салдарынан зардап шеккен адам әлеуметтік тұрғыдан оған қарағанда көбірек алады, алайда бұл оның қылмыс нәтижесінде түскен азабын азайтпайды. Екіншіден, әңгіме тек жеке тұлғаның бірдеңені жоғалтуы туралы болып отыр, ал қылмыс құрбанының өзі осы жоғалғаннан кейін не болып жатқанын анық емес пе? «Ұғымның теріс анықтамасы» деп аталады, бұл логикалық тұрғыдан да дұрыс емес.

Біз жүргізген моральдық зиянды өтеу құқықтық институтына кіретін негізгі ұғымдарды виктимологиялық талдау моральдық зиян келтірген нақты қылмыс құрбандарының психологиялық белгісі жалпы алғанда «құрбанның кешені» деп белгілеуге болатын аффективті уайымның болуы болып табылады деп пайымдауға негіз болады. «Құрбандық кешеніне», атап айтқанда, төрт аффективті жеке кешен кіреді: а) толық емес кешен, б) жеке үлгідегі кешен, в) кінә кешені және, г) бедел кешені. Қылмыс құрбандығындағы толық емес кешен қылмыс салдарынан пайда болған өмірлік маңызды мақсаттарға жетудегі қиындықтарды ұғыну жөнінде аффективті оқылған ойлар жүйесінде болып табылады. Жеке үлгінің кешені – бұл қылмыс пен

оның салдарларына байланысты оқиғалардың қайтымсыздығы туралы аффективті тәжірибе. Кінә кешені – бұл құрбанды айыптаумен, соның ішінде болған оқиғада құрбанның өзін-өзі қорғауымен байланысты аффективті тәжірибе. Бедел жиынтығы – бұл қылмысқа байланысты өзін-өзі құрметтеуді жоғалту немесе айналасындағыларды құрметтеу туралы аффективті оқылған ой.

Жалпы «құрбанның кешені» түрінде қылмыстың жеке тұлға үшін маңызды материалдық емес игіліктер жүйесіне кіруіне байланысты, қылмыс құрбандарының әлеуметтік мәртебесінің пайда болуымен, жәбірленушінің мұндай мәртебені іс жүргізу тәртібімен алуына қарамастан, тиімсіз оқылған ойлардың жүйесі ретінде анықтауға болады.

Жалпы алғанда, моральдық зиян келтірген Қылмыстан зардап шеккен адамның келесі жеке басын анықтауды ұсынуға болады: бұл өзін-өзі тану құрылымында оның мінез-құлқына және психологиялық көңіл-күйіне (психологиялық жайлылыққа) әсер ететін аффективті жеке «құрбанның кешені» бар тұлға.

Бұл анықтама құрбанның екінші рет виктимизациясының алдын алу жөніндегі іс-шараларды ұйымдастыру үшін маңызды болып табылады. Осылайша, қылмыс құрбандарын психологиялық оңалту қылмыс нәтижесінде пайда болған жеке басының кешендерін психологиялық түзетуден тұруы тиіс. Қылмыстық сот ісін жүргізуде және одан тыс жерлерде құрбанды психологиялық сүйемелдеу қылмыс пен оның салдарына байланысты құрбанның азап шегуінің асқынуына жол бермеуге, құрбанның аффективті оқылған ойда тіркелуіне шоғырлануға тиіс. Қылмыспен келтірілген моральдық зиян үшін өтемақы сомасын есептеу кезінде сондай-ақ құрбанның қайғы-қасіретінің дәрежесі мен сипаты назарға алынады, олар өз кезегінде «құрбандық кешенінің» айқындылық дәрежесіне байланысты.

Біздің ойымызша, біз ұсынған құрбанның адамгершілік азабы дәрежесін градациялау қылмыспен келтірілген моральдық зиян үшін өтемақы сомасын өтеу үшін ғана емес, сонымен қатар кең виктимологиялық мағынаны да қамтиды. Ол құрбанның виктимизациясының дәрежесін анықтауға тікелей қатысы бар. Біздің ойымызша, құрбанның виктимизділік дәрежесі деп, құрбанның өзін-өзі қабылдауының өзгеруінен, психологиялық қорғаныстардың бұзылуынан және басқа да жағымсыз көріністерден көрінетін құрбанның жеке басына зиянды салдардың сипатын түсіну керек.

Құрбанның бес дәрежелерін сипаттауға болады.

Бірінші дәреже (жеңіл) – құрбандық өзі қылмыс салдарынан болған теріс эмоцияларын жеңеді, психологиялық тұрғыдан өзін құрбан ретінде қабылдамайды;

Екінші дәреже (орташа) – құрбанның өзін-өзі тану құрылымында жеке «құрбандық кешені» пайда болады, бірақ құрбанның осы кешеннің көрінуін бақылай алады;

Үшінші дәреже (ауыр) – тұлғалық аффективті «құрбанның кешені» нашар бақыланады, дәрі-дәрмекпен емдеу қажет;

Төртінші дәреже (аса ауыр) – тұлғалық аффективті кешен психоз (психикалық ауру) симптомдарының пайда болуына себеп болады. Психотикалық тұлға пайда болады, оның құрылымында қылмыс тудыратын аффективті кешен басым.

Бесінші дәреже (өте ауыр) – құрбандық өзін жеке тұлға ретінде қабылдамайды.

«Құрбанның виктимизациялау дәрежесі» ұғымы құрбанның екінші виктимизациясын ескертетін іс-шараларды дұрыс таңдау, сондай-ақ виктимизацияның дәрежесін ескере отырып, олардың мазмұнын анықтау үшін өте қажет.

Виктимизацияланған дәрежелердің логикасында бағаланған Қылмыс құрбандарының жағдайы Виктимологиялық іс-шаралардың тиімділігінің өлшемі бола алады. Осылайша, құрбанның виктимизациясының дәрежесі ұлғайғанын немесе азайғанын және екінші рет виткими-зацияның немесе керісінше девиктимизацияның себебі болғанын бақылай аласыз. Мысалы, егер құрбанда қылмыстан кейін виктимизацияның жеңіл дәрежесі байқалса, содан кейін аффективті жеке кешендер немесе тіпті невроз түріндегі шекаралық психикалық бұзылыстар пайда болса, онда құрбанның виктимиздену дәрежесінің өсуі байқалады..

Нәтижесінде, егер зардап шегушінің орташа ұқсас құрбаны болса, зардап шегушінің жеке басын тек жалпы анықтау ғана бергенін нақтылау қажет. Құрбандардың ерекше түрі жағдайында бұл ерекше құрбанның әрбір түрін көрсететін басқа анықтамалар болуы тиіс.

Осы мақалада айтылған ережелерді одан әрі дамыта отырып, «ықтимал құрбанның тұлғасы» ұғымының мазмұнын да болжауға болады. Әлеуетті құрбанның жеке басының сана-сезімінің құрылымына қылмыстың құрбаны болу қорқы-

ныш сезіміне негізделген аффективті оқылған ойлар кіреді. Осыдан – қылмыстың Виктимологиялық алдын алу (және қамтиды!) ықтимал құрбанда осындай қорғау реакциясын қалыптастыруға байланысты іс-шаралар.

Мысалы, Жапонияда қылмыс деңгейі өте төмен, виктимологтар қылмыстың құрбаны болу қорқынышының жоғары деңгейін атап өтеді [Морозов Н.А., 2003, с. 153-154]. Біздің ойымызша, бұл жапондықтардың қылмыс алдында сақтану қорқынышының қалыптасуын білдіреді, бұл олардың виктимизацияға қарсы тұру мүмкіндігін арттырады.

Бұл орташа типтік әлеуетті құрбандық туралы екені түсінікті. Ерекше әлеуетті құрбанның жеке басы өзінің сапалық ерекшелігіне ие және ерекше құрбанға қарсы қылмыстардың алдын алу жөніндегі іс-шаралар әрбір ерекше құрбанның түріне скеруі тиіс.

Қазіргі уақытта виктимологияда «виктимная личность» ұғымы әзірленуде, оның мазмұнына әлеуетті құрбанның нақты құрбандыққа айналуын негіздейтін психологиялық компоненттер салынады. Осы тұжырымдаманың негізінде психоанализ және трансактілі психология жағдайлары жатыр. Виктималық тұлғаның өзін-өзі тануы теріс балалар мен ата-анақарым-қатынасының ықпалымен қалыптасқаны және осы құрбанның салдарынан құрбандық болудың бағдарламасы жасалғаны айтылады. Біз осындай теорияларға жоғары баға бердік. Олар отбасындағы зорлық-зомбылық құрбандарының зерттеу нәтижелерін қорытуға салынған. Бұл ретте құрбандардың өздері оларды әлеуетті құрбандардан нақты құрбандыққа айналдырғаннан кейін зерттелді, ал әлеуетті тұлғаның мазмұны туралы болжамдар постфактум салынды. Сонымен қатар, отбасындағы зорлық-зомбылық құрбандарының барлығы міндетті түрде қылмыстың құрбаны бола алмайды және қылмыстың барлық құрбандары міндетті түрде емес – отбасындағы зорлық-зомбылық құрбандары. Виктимділік феномені – өте күрделі психологиялық құбылыс, сол себептен оған нақты түсінік беру мүмкін емес. Мұнда көп факторлы тәсілдер қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Дагель П.С. Потерпевший в советском уголовном праве // Потерпевший от преступления. Владивосток, 1974. С. 21.
2. Фаргиев И.А. Уголовно-правовое значение личности и поведение потерпевшего: Дисс. ...канд. юрид. наук. М., 1997. С. 66.
3. Шикун И.Г. Уголовно-правовая характеристика потерпевшего в преступлениях против личности. Дисс.... канд. юрид. наук. М., 2008. С. 39-40.
4. Христенко В.Е. Психология поведения жертвы. Ростов н/Д., 2004. С. 50.
5. Морозов Н.А. Преступность и борьба с ней в Японии. СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. С. 152.

Сартбаева У.К.

заң ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

Ақшабай М.Б.

заң ғылымдарының магистрі, аға оқытушы
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

Алтай С.Б.

1 курс магистранты
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

ҚЫЛМЫСТЫҚ ЗАҢҒА СӘЙКЕС ТАТУЛАСУҒА БАЙЛАНЫСТЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҚТАН БОСАТУДЫҢ НЕГІЗДЕРІ

Түйін. Бұл мақалада қылмыстық заңға сәйкес татуласуға байланысты қылмыстық жауаптылықтан босатудың негіздеріне тоқталады. Осы аталған мәселелерді ашып көрсетуде көптеген ғалымдардың ой пікіріне тоқталады. Және де татуласуға байланысты қылмыстық жауаптылықтан босатуда өз ұсыныстарын жасайды.

Түйінді сөздер: заң, құқық, қылмыстық іс – әрекеттер, қасақаналық, татуласу.

Резюме. В данной статье рассматриваются основания для освобождения от уголовной ответственности в соответствии с уголовным законодательством. Дело в том, что многие ученые имеют представление о вышеупомянутых проблемах. А также вносят свои предложения об освобождении от уголовной ответственности за примирение.

Ключевые слова: закон, право, преступное деяние, умысел, примирение.

Summary. This article discusses the grounds for exemption from criminal liability in accordance with criminal law. The fact is that many scientists have an idea of the above problems. And also they make their proposals on exemption from criminal liability for reconciliation.

Keywords: law, right, criminal act, intent, reconciliation.

Қазақстан – ортақ шаңырағымыз!

Мен бәріңізді мерейлі мекенімізді өркендетуге үлес қосуға шақырамын! [ҚР Президентінің Қасым-Жомарт Тоқаевтың халыққа Жолдауы. www.akorda.kz].

Яғни, әр бір қазақстандықтың құқықтық мемлекетте өмір сүруінің заңды шарттары десекте болғандай.

Қылмыстық құқықта алғаш рет орын алып отырған Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 68-бабында көрсетілген татуласуға байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату заң нормасы арқылы мемлекет өзінің мақсатын іске асыру негізінде келесі шарттарды қылмыс жасаған адамға қоя отырып, онымен келісімге келеді деуге болады.

Олай дейтін себебіміз, заң талабына сай қылмыс жасаған адам мемлекет тарапынан қойылып отырған шарттық талаптарды орындай отырып, қылмыстық жауаптылықтан босатылады немесе босатылуы мүмкін.

Яғни айтқанда мемлекет қылмыс жасаған адаммен шарттық тұрғыда келісімге келіп отыр деуге толық негіз бар.

Жоғарыда аталып өткендей татуласуға байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату заң нормасының негізгі мақсаттары ізгілік, қылмыс

барысында жәбірленген адамның бұзылған құқықтарын қалпына келтіру және қылмыстың қайталануына тосқауыл болу болып табылады. Аталған норманың қылмыс жасаған адамға қойып отырған шарттық талаптары да осы норманың мақсаты негізінде туындап отыр.

Татуласуға байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату заң нормасының қылмыс барысында жәбірленген тұлғаға келген зиянды өтеу негізі, қылмыстық құқықта қылмыс жасаған адамға қылмыс барысында келген зиянды өтетіру жаңадан енгізілген талап емес.

Аталған негіз қылмыс барысында жәбірленген тұлғаның бұзылған құқықтарын мемлекет тарапынан қорғап, орнын толтыру өз орнын ала алмай отырған өзекті мәселелердің бірі болып табылады, сондықтан осы өзекті мәселені шешу мақсатында жәбірленген тұлғаның бұзылған құқықтарын қалпына келтіруді, қылмыс жасаған адамға шарт қоя отырып, келісімге келуді көздеп отырған түсінік.

Татуласуға байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату заң нормасының мақсатының бірі және қылмыстық құқықтың қағидасының бірі – ізгілікті іске асыруда кедергі келтіретін осы жәбірленген тұлғаға келтірілген зиян орнын өтеу.

Сондықтан, мемлекет қылмыс жасаған адамға

ізгілік білдіре отырып, жәбірленген тұлғаға келген зиянды өзі қалпына келтіру міндеттілігінен босап оны қылмыс жасаған адамға жүктейді.

Татуласуға байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату заң нормасының қылмыс барысында жәбірленген тұлғаға келген зиянды өтеу негізі, қылмыстық құқықта қылмыс жасаған адамға қылмыс барысында келген зиянды өтетіру жаңадан енгізілген талап емес.

Татуласуға байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату заң нормасының қылмыс барысында жәбірленген тұлғаға келген зиянды өтеу негізі, қылмыстық құқықта қылмыс жасаған адамға қылмыс барысында келген зиянды өтетіру жаңадан енгізілген талап емес.

Ал қазіргі қылмыстық құқықтық саясаттың татуласу ұғымын қылмыстық құқықа енгізуі, татуласу барлық адамдар арасында жүргізілетіндігін көрсетіп отыр, яғни бұрын бір бірлерін танымайтын, танығанның өзінде келешекте бір бірлерімен араласпайтын адамдарды татуластырудың орны бар ма? – деген сұрақтың тууына себеп болып отыр.

Қазақстан Республикасының қылмыстық құқығында орын алып отырған жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату институты көршілес Ресей Федерациясының, Өзбекстан Республикасының, Қырғызстан Республикасының қылмыстық құқығында да орын алып отырған институт. Еліміздегі қолданылып жүрген норманы Ресей Федерациясында алғашында ауырлығы орташа қылмыстарға қолданылмады, аталған норма Ресей Федерациясының Қылмыстық кодексіндегі 76-бабында орын алған, оның атауы қазақшаға аударғанда «Жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату» деп көрсетіліп, заң нормасының диспозициясы қазақшаға аударғанда төмендегідей «Бірінші рет онша ауыр емес қылмысты жасаған адам, егер ол жәбірленушімен татуласса және жәбірленушіге келген зиян орнын толтырса қылмыстық жауаптылықтан босатылуы мүмкін» деп көрсетілген. Аталған норманы қолдануда Ресей Федерациясының Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 25-бабын басшылыққа алады [А.В. Наумов, 1997, с.824, ; *Сборник кодексов РФ, 1999; Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 1986; Абдылдаева М.Ю., Сабирова А.А., Асаналиева Т.А., 1999. 214 с.*]

Жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату негіздерінің бастапқы негіздері қылмыс жасап кінәлі болып танылған адамның бұрынғы қылмысына, қазіргі жасаған қылмысына байланысты туындайтын негіздер, сондықтан аталған негіздер жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату институты қолданылатын қылмыстың субъектісінің өтер шақтағы жасаған іс- әрекеттері, яғни болған жағдайларға баға берер бастапқы негіздері.

Жоғарыда көрсетілгендер негізінде жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату институтын басшылыққа алып қолданылатын бастапқы негіздердің бірі «қылмысты бірінші рет жасаған адам» жөнінде қылмыстық құқықта толық бірыңғай түсінік жоқ, осыған орай осыны реттейтін заңдық күші бар түсінік қажет және жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату заңының бірінші бөліміндегі «немесе адамның қайтыс болуымен немесе оның денсаулығына ауыр зиян келтірумен байланысты емес орташа ауыр қылмысты бірінші рет» деген сөзі алынып тасталып бұл Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіндегі 68-бабының 1-бөлімі Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 11-бабының 4 және 5-бөліміндегі көрсетілген қылмыс санатары аса ауыр және ауыр қылмыс санаттарынан басқа санаттарға қолданылуы қажет.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 68-бабының 1-бөлімі қылмыстық қудалау органдары мен соттарға осы негіздердің бар жиынтығы болған жағдайда қылмыстық жауаптылықтан босатуға яғни айтқанда императивтік тәртіпте міндет жүктейді.

Осы аталған негіздердің ең болмағанда біреуі болмаған жағдайда жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босатуды қолдануға болмайды.

Мысалы, С.М. Рахметов Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіндегі 68-баптың негіздерін келесідей 5 түрге бөледі: «Біріншіден, кінәлі адамның істеген іс-әрекеті ауыр емес немесе орташа ауырлықтағы қылмыс деп танылуы керек. Сонымен қатар абайсыздықпен немесе қасақана жасалған қандай да болмасын қылмысқа тағайындалған жаза бес жылдан аспайтындай болуы керек.

Екіншіден, тұлғаға моральдық не физикалық немесе мүліктік зардаптың нақты түрде келтірілуі қажет. Мұндай қылмыс түрлеріне мысалы, 130-баптағы жала жабу, 131-баптағы қорлау, 188-баптың 1-бөлігіндегі ұрлық, 107-баптағы денсаулыққа қасақана орташа ауырлықтағы зиян келтіру, 293-баптың бірінші, екінші бөлігіндегі бұзақалық және т.б жатады.

Үшіншіден, кінәлінің қылмысты бірінші рет жасауы, сотталғандық атақтың болмауы және бұрын жасаған басқа да қылмыстардың, не қылмыстық жауаптылықтың болмауы керек.

Төртіншіден, кінәлі адам жәбірленушімен өз ара татуласып, мәмілеге келуі қажет.

Мұндай татуласу қорқытудан, тәуелділіктен емес, шын өзара түсіністіктен ғана болуы қажет.

Татуласу қылмыстық іс қозғалғанға дейін, алдын-ала тергеу жүргізу барысында немесе істі сотта қарау кезінде орын алуы қажет, яғни соттың үкім шығаруға кеңесудің алдында орын алуы шарт.

Бесіншіден, жәбірленушіге келген зиянның орны толтырылуы қажет. Орнын толтыру жәбірленушіге тигізілген зиянды салдардың орны толық қалпына келтірілуі немесе оның көңілінен шығуы нәтижесінен көрінуі керек. Бұл негіздер жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босатудың себептері ретінде 67 бапқа сәйкес іске асырылады. Қылмыстық істің тоқтатылуы мәселесінің шешілуін анықтау органы, тергеуші прокурор немес сот қарастырады» [ҚР Қылмыстық құқығы, 2001, б. 227-228].

С.М. Рахметовтың көрсетіп отырған негіздері жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату нормасы қолданылмайтын қылмыстарды да қамтып отыр.

Атап айтар болсақ, С.М. Рахметовтың мысалға келтіріп отырған Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 131-бабындағы «Жала жабу» мен 132-бабында көрсетілген «Қорлау» қылмыстары жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босатылуға жатпайды.

А.Н. Ағыбаев жәбірленушіге байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату нормасын қолданудағы басшылыққа алынатын негіздерді келесі түрлерге бөліп былай дейді: «Мұндай негізде қылмыстық жауаптылықтан босату үш түрлі негіз болғанда жүзеге асырылады:

Біріншісі, кінәлі адамның істеген іс-әрекеті ауыр емес немесе орташа ауырлықтағы қылмыс деп танылуы мүмкін

Екіншісі, кінәлі адам жәбірленушімен өзара татуласып, мәмілеге келуі қажет. Мұндай татуласу қорқытудан, тәуелділіктен емес, шын өзара түсіністікпен ғана болуы қажет.

Үшіншіден, жәбірленушіге келтірілген зиянның орны толтырылуы қажет. Осы белгілердің жиынтығы орын алған кінәлі адамға 67-бапта көрсетілген жазаны қолдануға негіз бар. Көрсетілген белгілердің кем дегенде біреуі болмаса, онда айыптыға бұл көрсетілген заң нормасын қолдану арқылы қылмыстық жауаптылықтан босатуға негіз жоқ» [Қылмыстық құқық: Оқулық, 1998, б. 254].

А.Н. Ағыбаев пен С.М. Рахметовтардың жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату нормасын қолданудағы басшылыққа алатын негіздерді белгілеуде өз ара айырмашылығы

А.Н. Ағыбаевтың түсінігінде аталған норманың бірі ретінде «бірінші рет қылмыс жасау» ұғымы қарастырылмай отыр.

Қазіргі уақытта қолданыста жүрген 2014 жылы қабылданған Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінде орын алып отырған, татуласуға байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату заң нормасының негіздері жоғарыда айтылып өтті. Осыған дейін қолданыста болған Қазақ ССР-нің Қылмыстық кодексі бойынша қылмы-

стық жауаптылықтан босату нормаларының негіздеріне талдау жасайтын болсақ, Қазақ ССР-нің Қылмыстық кодексінің талабына сай қылмыстық жауаптылықтан босатуда келесі негіздерді басшылыққа алуды тапсырады, олардың біріншісі:

– жасалған қылмыстың қоғамға онша қауіп төндірмейтіндігі;

– қоғамға онша қауіп төндірмейтін қылмысты жасаған адам қылмыстық жаза қолданылмай түзелуі мүмкін болса.

Осы жерде осыған қортынды жасайтын болсақ, қылмыстық іс жүргізу органдары өзінің ішкі сезімі негізінде қылмыс жасаған адамды қылмыстық жазадан босата отырып, оның түзелуін бағалайды деген мағына.

Біріншіден, онша ауыр емес ауырлығы орташа қылмыстардың арасындағы қазіргі уақытта Мемлекеттің қылмыстық құқықтық саясаты бойынша қатаң күресуді талап ететін сыбайлас жемқорлық қылмыстар бойынша жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату заң нормасы қолданылмауы қажет болғандықтан «жасаған әрекет сыбайлас жемқорлық, қылмыстарға жатпайтын онша ауыр емес немесе ауырлығы орташа қылмыстар санатына жатса» деген негізбен толықтыру.

Екіншіден, бұрын қылмыс жасап сотты болған немесе ақтау негізінсіз қылмыстық жауаптылықтан босату қолданылған адамға қайталап, жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату қолданылмауы қажет, сондықтан заң нормасын «қылмысты бірінші рет жасаса» деген негізбен толықтыру.

Үшіншіден, қылмыс жасаған адам жәбірленген тұлғадан кешірім алуы тиіс, яғни қылмыс барысында жәбірленген тұлға қылмыс жасаған адаммен татуласпайды тек оған кешірім береді.

Осыған байланысты «қылмыс жасаған адамның жәбірленушімен татуласу» негізін «қылмыстық жауапқа тартылуға тиісті адамдар жәбірленген тараптан кешірім алса» деген негізбен ауыстыру керек.

Төртіншіден, қылмыс жасаған адам тек жәбірленген тұлғаға келген зиян орнын ғана толтырмай қылмыс орын алған барысындағы барлық зиянның орнын толтыруы және оны толтыру жөнінде міндеттеме алуы қажет деп «жәбірленушіге келтірілген зиянның есесін толтыру» деген негізді «қылмыс барысындағы келген барлық зиян орнын толтыру немесе толтыру жөнінде келісімге келу» деген негізбен өзгерту қажет.

Бесіншіден, әр-бір Мемлекет өз азаматтарының денсаулығының жақсы болуын қалайды, сондықтан, қылмыс жасаған ауру адамдар тарапынан басқадай қылмыстар орын алмауын қамдау мақсатында ауру адамдарды еріксіз емдеу қажет, осыған байланысты жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату заң нормасы ондай адамдарға

қолданылмау қажет, қолданылған мен оларды еріксіз емдеуден босатылмауы қажет.

Сондықтан «қылмыстық жауапқа тартылуға

тиісті адамдарға медициналық мәжбүрлеу шаралары қажет етілмеген жағдайда» деген негіз енгізілуі қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2 қыркүйек 2019 жыл ҚР Президентінің халыққа Жолдауы. www.akorda.kz
2. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / Отв. ред. д.ю.н., проф. А.В. Наумов. – М.: Юристъ, 1997. – 824 с.
3. Сборник кодексов Российской Федерации. Изд. 9-ое. – М.: Информационно-издательский дом «Филинь», 1999. – 784 с.
4. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Т-Ү (таңертең-үрей). Т. 9. – Алматы: Ғылым, 1986. – 560 б.
5. Комментарий к Уголовному кодексу Кыргызской Республики. Общая часть / Под общ. ред. Абдылдаева М.Ю., Сабирова А.А., Асаналиева Т.А. – Бишкек, 1999. – 214 с.
6. Қазақстан Республикасының Қылмыстық құқығы. Жалпы бөлім: Оқулық. – Алматы: Жеті жарғы, 2001. – 272 б.
7. Қылмыстық құқық: Оқулық. – Алматы: Жеті Жарғы, 1998. – 288 б.

Сартбаева У.К.

заң ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

Еркебаева Н.А.

құқық магистрі, аға оқытушы
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

Алтай С.Б.

1 курс магистранты
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

ҚЫЛМЫСТЫҚ ЗАҢ БОЙЫНША ТАТУЛАСУҒА БАЙЛАНЫСТЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҚТЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін. Бұл мақалада қылмыстық заңға сәйкес татуласуға байланысты қылмыстық жауаптылықтың өзекті мәселелері қарастырылады. Осы аталған мәселелерді ашып көрсетуде басқа да заңдармен сәйкестігіне тоқталады. Сондай-ақ қорытындылай келе өз пікірлерін ұсынады.

Түйінді сөздер: заң, құқық, қылмыстық іс – әрекеттер, қасақаналық, татуласу.

Резюме. В данной статье рассматриваются актуальные проблемы освобождения от уголовной ответственности за примирение в соответствии с уголовным законодательством. При раскрытии этой проблемы некоторые законы являются относительно согласованными. А также предлагают свои заключения.

Ключевые слова: закон, право, преступное деяние, умысел, примирение.

Summary. This article discusses the current problems of exemption from criminal liability for reconciliation in accordance with criminal law. When disclosing this problem, some laws are relatively consistent. And also offer their conclusions.

Keywords: law, right, criminal act, intent, reconciliation.

Елбасымыздың «Ел бірлігі – ең асыл қасиет» деген қанатты сөзі – біздің айнымас қағидамыз.

Береке мен бірлік, ақыл мен парасат халқымызды үнемі алға бастап келеді.

Бағытымыз – айқын, жолымыз – ашық.

Бәріміз бірге болсақ, еліміз бұдан да зор жетістікке жетеді деп сенемін! [Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2 қыркүйек 2019, www.mfa.gov.kz] – деген сөздерінен көп мәселені түсінуге болады.

Қылмыстық заңнаманы жетілдіру қылмыстық-құқықтың негізгі қағидаларын бұлжытпай сақтай отырып жүргізілуі тиіс екендігі тұжырымдама талаптарының бірі болып танылады [ҚР құқықтық саясат тұжырымдамасы, 2002, б. 18-19].

Татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату нормасын іс-тәжірибеде жиі және жаппай қолдану азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының бұзылуына алып келуі сөзсіз.

Елімізде жүргізіліп жатқан қылмыстық құқықтық саясаттың алға қойған мақсаттары, татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату нормасына талдау жасау қажет ететіндігін дәлелдейді. Мұның өзі осы көрсетілген мәселені зерттеудің қажеттілігін және оның өзектілігін көрсетеді.

Қазақстан Республикасы халықаралық ұйымдарға мүше болуына байланысты өзінің қылмыстық саясатын халықаралық қылмыстық саясатқа сәйкестендіру жолына түсті. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 68-бабында орын алып отырған «Татуласуға байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату» заң нормасы Халықаралық нормалардан алына отырып енгізілген.

Себебі, аталған норма қазіргі уақытта тек Қазақстан Республикасында ғана емес, сол сияқты кешегі Кеңестік аумақтағы елдердің қылмыстық құқығында кеңінен қолданылған.

Қылмыстық құқықтағы қылмыстық жауаптылықтан босату институтының бір түрі жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату нормасын іс тәжірибеде қолдануда бір бағыттағы түсінік болмауына байланысты аталған норманың негізгі мақсаты мен міндетін айқындау керек болды.

Қылмыстық құқықтағы қылмыстық жауаптылықтан босату институтының бір түрі жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату нормасын іс тәжірибеде қолдануда бір бағыттағы түсінік болмауына байланысты аталған норманың негізгі мақсаты мен міндетін айқындау керек болды. Қазақстан Республикасының қылмыстық құқығында бас бостандығынан айыру жазасына ізгілендіру

бағытында балама ретінде татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату институты бірінші рет 2015 жылдың қаңтарынан бастап қолданылып жүрген Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 68-бабында орын алып, қылмыстық құқықта қолданыла бастады.

Қылмыстық теріс қылық немесе қазаға ұшыратуымен байланысты емес онша ауыр емес немесе ауырлығы орташа қылмыс жасаған адам, егер иол жәбірленушімен, арыз берушімен татуласса, оның ішінде медиация тәртібімен татуласса және келтірілген зиянды қалпына келтірсе, қылмыстық жауаптылықтан босатылуға жатады [Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі, 2014, б. 236].

Қылмыстық құқықта жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату нормасы жаңадан енгізілген заң болғанымен қылмыстық іс жүргізу құқығында бұрыннан орын алып келген құқық нормасы. Аталған норма бұрын қолданыста болғанымен ол сот құзырында және қазіргідей жалпылай қолдануда болған жоқ. Осыған дейін және қазіргі уақытта да Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу кодексінде орын алып келе жатқан жеке айыптау істерінің қолданылу деңгейі бірнеше ғана қылмыстық істерге қатысты болып саналады, яғни нормада көрсетіліп аталған қылмыстық істерге ғана қолданылады. Аталған норма жоғарыда көрсетілгендей ізгілікке, қылмыс барысында жәбірленген тұлғаның құқықтарын қалпына келтіруге тікелей бағытталған норма, бір жағынан жәбірленушінің қылмыстық процестегі рөлі мен белсенділігін арттыруға бағытталған.

Алайда Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 68-бабында орын алып отырған татуласуыға байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату заң нормасы қылмыстық құқықта жәбірленушінің рөлін көтергенмен, мемлекеттің мүддесін төмендетіп отыр. Олай дейтін себебім қылмыс жасаған адамның тағдырын мемлекет емес, қылмыс бойынша жәбірленген тұлға шешіп отыр.

Мемлекет тараптардың арасындағы татуласу барысындағы туындаған дауға араласа алмайды.

Біздің ойымызша, мемлекет қылмыспен күрестегі өзінің орнын қылмыс барысында жәбірленген тұлғаның сезіміне ауыстырмауы қажет.

Негізінен жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату институты белгілі бір мөлшерде қазіргі біздің қоғамымыздың жаңадан қалыптасуына өз үлесін қосуда.

Татуласуға байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату нормасының іс тәжірибеде қалай қолданылуда екендігі және оның негізгі мақсаттарының бірі қылмысқа тосқауыл болу және қылмыстың алдын алу, жасалған қылмыстарды анықтап қылмыскерлерді анықтау.

Осы аталған норма мақсатына жете алды ма анықтау қиын.

Себебі аталған норма бойынша құқықтық статистикада толық мәлімет жоқ. Оған себеп жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату нормасын қолдануға байланысты Қазақстан Республикасының Қылмыстық процестік кодексіне және Қылмыстық кодексіне бірнеше рет өзгерістер мен толықтырулар енгізіліп оның іс-тәжірибеде бір қалпы қолданылуына өз кедергісін келтірді.

Іс-тәжірибеге сүйенер болсақ жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату нормасы қылмыстық құқықтың негізгі мақсаты- қылмысқа тосқауыл болуда өз көздегеніне жеткен жоқ деп айтуға болады.

Яғни айтқанда, жасалып жатқан қылмыс азайған жоқ. Қылмыстық құқықтың негізгі мақсаты өзінің жаза түрімен еріксіз және сендіру арқылы қылмыстың алдын алып азаматтармен қылмыс жасалмауды көздейді. Осыған орай қылмысқа жол бермеу барысында қылмыстық құқық негізгі рөл атқаруы тиіс.

И.Ш. Борчашвили, Р.Б. Кульжакаева, А.Н. Ералиндердің айтуы бойынша Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 68-бабына берген түсінігінде татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату нормасы қылмыстық іс жүргізу тәртібін толықтырып отырған норма болып саналатынын айтады [Борчашвили И.Ш., Рахимжановой Г.К., 1999, б. 171].

Бұл жерде И.Ш. Борчашвили, Р.Б. Кульжакаева, А.Н. Ералиндердің айтқандарымен толық келісуге болады себебі «татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату» институты шынығында да өзінің құрылымы бойынша және қылмыстық құқықтағы рөлі бойынша қылмыстық іс жүргізу құқығын толықтырып отырған заң нормасы болып саналады. Татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату нормасын қолдану барысында қылмыстық құқық бойынша қылмыстық қудалау органдары мен сот органдары қылмыстық іс жүргізу құқығы мен азаматтық құқық негізінде шешім қабылдай алады.

Татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату нормасының іс тәжірибеде қалай қолданылуда екендігі және оның негізгі мақсаттарының бірі қылмысқа тосқауыл болу және қылмыстың алдын алу, жасалған қылмыстарды анықтап қылмыскерлерді анықтау. Осы аталған норма мақсатына жете алды ма анықтау қиын. Себебі аталған норма бойынша құқықтық статистикада толық мәлімет жоқ. Оған себеп жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату нормасын қолдануға байланысты Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу кодексіне және Қылмыстық кодексіне бірнеше рет өзгерістер мен толықты-

рулар енгізіліп оның іс-тәжірибеде бір қалпы қолданылуына өз кедергісін келтірді. Іс-тәжірибеге сүйенер болсақ жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату нормасы қылмыстық құқықтың негізгі мақсаты- қылмысқа тосқауыл болуда өз кездегеніне жеткен жоқ деп айтуға болады.

Яғни айтқанда, жасалып жатқан қылмыс азайған жоқ. Қылмыстық құқықтың негізгі мақсаты өзінің жаза түрімен еріксіз және сендіру арқылы қылмыстың алдын алып азаматтармен қылмыс жасалмауды көздейді. Осыған орай қылмысқа жол бермеу барысында қылмыстық құқық негізгі рөл атқаруы тиіс.

Негізінен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату институты белгілі бір мөлшерде қазіргі біздің қоғамымыздың жаңадан қалыптасуына өз үлесін қосуда.

В.В. Скибицкий қылмыстық жауаптылықтан босату институты жөніндегі өзіндік көз қарасын қылмыстық жауаптылықтан және жазаны өтеуден босатуды іс тәжірибеде қолдануды ары қарай өркендету қоғамымыздың қазіргі кезеңіндегі қылмыспен күресудегі тиімді жолдарды қарастыру міндеттерінің бірі болып табылады деген түсінік бере отырып, қылмыстың алдын алуда қылмыстық жауаптылықтан босату мен жазадан босату институтының атқаратын ролінің зор екендігін көрсетеді [Скибицкий В.В., 1987, б. 170].

Негізінен В.В. Скибицкийдің айтайын дегені қылмыс жасағандарды кепілдікке беру арқылы қылмыстық жауаптылықтан босату, жолдастық сотқа беру арқылы қылмыстық жауаптылықтан босату, әкімшілік жазаға тарту арқылы қылмыстық жауаптылықтан босату нормаларын қолдану арқылы қылмыспен күресуге бүкіл қоғам болып кірісу.

Қазіргі қолданыстағы татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату нормасы қылмыс жасаған адамды еш қоғамдық бірлестікке немесе белгілі бір тұлғаларға кепілге беру арқылы тәрбиелеу көзделмеген, аталған норма тек жәбірленген тұлға алдында кешірім сұратып қылмыс барысында келген зиянды қалпына келтіруге бағытталған.

Қазіргі қылмыстық саясаттың талабына сай татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату институты Қазақстан Республикасының қылмыстық құқығында өз орнын толық алды деуге ерте болып отыр.

Себебі аталған норма жөнінде заңгер ғалымдар арасында әлі де болса бір бағыттағы түсінік жоқ, сондықтан әлі де болса талас тудыратын жақтары жетерлік.

Негізінен жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату институты белгілі бір мөлшерде қазіргі біздің қоғамымыздың жаңадан қалыптасуына өз үлесін қосуда.

Жиырманшы ғасырдың 70-ші жылдары да

еліміздің жаңа кезеңдегі қоғамды өрлетуге өз үлесін қосатындығын айқындап, Қазақ ССР-нің Қылмыстық кодексіне және КСРО-ның басқа да Республикаларының қылмыстық кодекстеріне «Қылмыстық жауаптылықтан босату» институттары енгізілген болатын, осы жөнінде заңгер ғалымдар оң баға беріп қылмыстық саясаттың ізгілене түскендігін атап өтті.

Татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату нормасы Қазақстан Республикасының қылмыстық құқығында ғана орын алып отырған институт емес ол бұрынғы КСРО-мемлекеттері арасындағы Республикалардың да Қылмыстық құқығында орын алып отыр. Біздегі туындап отырған проблемалар басқа да Республикаларда кездесуде.

Қылмыстық кодекстің 68-бабында орын алған жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату нормасы негізінен батыс мемлекеттердің қылмыстық құқығында орын алып, сол мемлекеттерде кеңінен қолданыста болған заң нормасы, сондықтан алдағы уақытта сол батыс мемлекеттерінің тәжірибесіне көп көңіл бөлініп, олардың осы бағыттағы қылмыстық құқықта орын алып отырған алдыңға қатарлы іс-тәжірибелерін өзімізге үлгі ретінде алып өзіміздің әдет-ғұрпымызға сәйкестендіруіміз керек. Қылмыстық құқықта жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату нормасы қылмыстық құқықта өз орнын алу үшін аталған норма әлі де болса кең талқылауды қажет етеді.

Жоғарыда аталғандарды ескере отырып татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату заң нормасының мақсаттары мен міндеттері болып біздің ойымызша:

- ізгілік;
- жәбірленушінің қылмыстық құқықтағы ролін арттыру;
- тараптарды татуластыру;
- қылмыстың қайталануына және жаппай қылмыстық қудалауға тосқауыл болу екендігі танылып отыр.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 68-бабындағы көрсетілген заң нормасының, қылмыспен күресуде және қылмыстың алдын алуда өзіндік ролін жетілдіру бағытында татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату заң нормасына келесі міндеттер мен мақсаттарды жүктейтін өзгертулер мен толықтырулар енгізілуі қажеттігі туындап отыр деуге болады.

Татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату заң нормасы, қылмыс бойынша жәбірленген тұлғаның мүддесін ғана қорғамай мемлекет мүддесін де қорғауы қажет. Бұған себеп болып отырған қылмыс жасаған адамға мемлекет тарапынан қолданылатын шараларды қылмыс бойынша жәбірленген тарап бұзады да қылмыс жасаған адамды қылмыстық жауап-

тылықтан босату жөнінде шешім жасайды.

Бұл дегеніміз, мемлекеттің қылмыспен күресудегі беделін түсіріп, қылмыскерлер алдында мемлекет беделін төмендетеді дегенді білдіреді.

Сондықтан, жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату заң нормасын қолдануда мемлекет тараптардың татуласуына, тараптар арасындағы туындап отырған дауды шешуге араласуы тиіс дегенді алға тартамыз.

Татуласуына байланысты қылмыстық жауап-

тылықтан босату заң нормасының қылмыспен күресудегі және қылмыстардың алдын алу барысындағы міндеттері мен мақсаттарын және қылмыстық құқықтағы рөлін жетілдіру тұрғысында жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босатылған адамдарды есепке ала отырып, олардың мінез-құлқын бақылауда ұстап олар тарапынан басқа да қылмыстар жасалмауын бақылап, профилактикалық жұмыстар жүргізуді реттейтін нормативтік құқықтық актілер қыбылдануы қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2 қыркүйек 2019 жыл ҚР Президентінің халыққа Жолдауы. www.mfa.gov.kz
2. Қазақстан Республикасының құқықтық саясат тұжырымдамасы. –Концепция правовой политики Республики Казахстан. – Алматы: Жеті Жарғы. 2002. – 56 б.
3. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. – Алматы: ЖШС «Издательство «Норма-К», 2014. – 236-бет.
4. Комментарий к Уголовному кодексу РК / Под ред. д.ю.н., профессор Борчашвили И.Ш., к.ю.н., доцент Рахимжановой Г.К. – Караганда: РГК ПО «Полиграфия», 1999. – 960 с.
5. Скибицкий В.В. Освобождение от уголовной ответственности и отбывания наказания. – Киев: Наукова думка, 1987. – 182 с.

Сартбаева У.К.

заң ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

Ескерова А.С.

экономика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы
Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік педагогикалық университеті

Мусабекова А.К.

заң ғылымдарының магистрі, оқытушы
Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік педагогикалық университеті

АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫНЫҢ ДАМУЫНЫҢ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Түйін. Бұл мақалада адам құқықтары мен бостандықтарының дамуының тарихы және теориялық аспектілері қатысты мәселелерді қарастырады. Адам және азаматтың құқықтары мен бостандықтарының жүйелі зерттелуінен сондай-ақ оның конституциялық құқықтық және халықаралық құқықтық аспектілерін қарастырудан тұрады. Сонымен қорытындылай келе өз пікірлерін ұсынады.

Түйінді сөздер: адам, құқық, бостандық, конституциялық құқық, халықаралық-құқық.

Резюме. В данной статье рассматриваются вопросы, касающиеся истории и теоретических аспектов развития прав и свобод человека. Систематическое изучение прав и свобод человека и гражданина, а также рассмотрение его конституционно-правовых и международно-правовых аспектов. Подводя итоги, представляет свои заключения.

Ключевые слова: человек, право, свобода, конституционное право, международное право.

Summary. This article deals with the history and theoretical aspects of the development of human rights and freedoms. Systematic study of human and civil rights and freedoms, as well as consideration of its constitutional and international legal aspects. Summing up, presents its conclusions.

Keywords: man, law, freedom, constitutional law, international law.

Тәуелсіздік алғаннан кейінгі уақыт аралығында Қазақстан Республикасында болған саяси және экономикалық реформалар тұлға, оның қажеттіліктері мен мүдделеріне басты роль берген қоғам дамуының жаңа бағыттарын айқындады. Қазіргі біздің конституциялық жүйеміз бұның кеңес дәуіріндегіден өзгеше адам және оның тұлғалығына ерекше сыйластықпен қараудан тұрады.

20 қыркүйек 2002 жылғы ҚР Президентінің «ҚР-ның құқықтық саясаты Концепциясы туралы» жарлығында: «ҚР Конституциясында бекітілген адам және азаматтың құқықтары мен бостандықтарының жоғарлылығы, құқық үстемдігі, мемлекеттің билік тармақтарының бөлінуі және олардың өз қызметін жүзеге асыру барысында тепе-тендік және тежемілік қағидасына сүйене отырып жүзеге асыратындығы негізінде демократиялық, құқықтық, зайырлы және әлеуметтік мемлекет құру жөніндегі бағытын біртіндеп және ретімен заңдастыру керек» деп көрсетілген [Президент Республики Казахстан. Концепция правовой политики Республики Казахстан: Указ от 20.09.2000г. // САПП РК. 2002. №31.с. 83].

Осылайша жүзеге асырылып отырған Конституцияның теориялық мәселелері және адам және азамат құқықтары мен бостандықтары са-

ласындағы заңдарды жетілдірудің қажеттілігін көрсетеді.

Қазақстан Республикасының Конституциясы, Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың еңбектеріне, ұлттық және шет мемлекеттердің нормативтік құқықтық актілеріне, халықаралық құқық нормаларына сүйене отырып жазылған. Жоғарыда аталған мәліметтермен қатар мемлекет және құқық теориясы саласындағы отандық және шетел ғалымдарының еңбектері, конституциялық құқық, философия, политология салаларынан құнды мәліметтер алынған [Назарбаев Н.А. О мышление пройденного и дальнейшее демократическое реформирование общества // Вести Казахстана. 1995. 1 июля].

Адам құқықтары мен бостандықтарының мәселесі барлық мемлекеттердің саяси-қоғамдық, мемлекеттік-құқықтық тәжірибесі мен теорияда да ең басты орындарының бірінде тұратыны анық, себебі әңгіме ең басты әлеуметтік құндылық туралы болып отыр.

Адамға құқық тумысынан тиесілі. Олар табиғи сипатқа ие және тұлғаның нәсіліне, ұлтына, әлеуметтік жағдайына, нанымына қарамастан бөлек қарастырыла алмайды. Адам құқықтарының жыйынтығы адам құқықтарының жалпы мәртебесін құрайды.

Ал ол өз кезегінде үш жеке мәртебеден құралған:

- мемлекетте, жеке тұлға да араласуға құқығы жоқ бостандық саласы;
- мемлекетке тиесілі яғни, өз құқықтары мен бостандықтарын қорғау үшін мемлекетке жүгіну;
- мемлекетті құруға және басқаруға, қоғамдық өмірге белсене араласа алуға құқылы [Қоғамдық бірлестіктер туралы/Қазақстан Республикасының заңы/ 31.05. 1996. N 3-1. 296].

Жалпы сөзбен айтқанда адам құқықтары жекелік ерекшеліктеріне қарамастан барлық жерде, барлық уақытта және барлығы үшін тиесілі. Олар тұлғадан бөлінбейді, яғни тұлғаны құқықтарынан айыру мүмкін емес.

Сонымен қатар тұлға өз құқықтары арқылы өзінің әр түрлі қажеттіліктері мен мүдделерін қорғау мен өтеуі үшін заңды құрал ретінде де қолдана ала алатыны мәлім.

Адам құқықтарының түсінігі мен құрамы категорияларын қарастырғанда ғылыми теория тұлғаның өмір сүрген немесе өмір сүріп жатқан қоғамның саяси және экономикалық жағдайына көңіл бөлінетін нақты-тарихи анализ негізінде жүргізілуі тиіс деп тұжырымдайды.

Н.Н. Моисеев бұл жайлы келесідей көз-қараста: «Өркениет дамуы контекстінен тыс адам құқықтары мәселесін қарастыру өте күрделі.

Себебі адам құқықтары мен құндылықтары түсінігі адам санасында өзінің өмір сүріп жатқан өркениетпен және ертеректе қалыптасқан өмір сүру мен жүріс-тұрыс ерекшеліктерінің қалыптасуында» дейді [Моисеев Н.Н., 2000, с.37].

Көптеген ғалымдарға саяси-құқықтық ілімдер талдауының әдістемелік негізі – ең алғаш өркениеттің шығыс және батыс деп екіге бөлінуі болып табылады. Шығыс – этатизімнің жоғарылығымен, меншіктің мемлекет иелігіне көшумен, ұжымның жеке тұлғалардан үстемдігі, жеке тұлға ұғымының болмауы яғни, адам құқығы мен бостандығы категорияларының болмауымен сипатталады.

Ал, батысқа тән құбылыстар – индивидуализм, ежелгі мемлекеттердің экономикалық базисі болып келген – құл иеленушілік болды

Адам құқықтары концепциясының философиялық бастамаларын біз Батыс және Шығыс өркениеттерінен қатар көре аламыз, бірақ, алғаш оның дамуы соңғысынан басталғанын айта кеткен жөн.

Аталған құрылымның орын алуының өзі басынан тең құқылықты жоққа шығарған. Адам бұнда толық субъект болып тек азамат ретінде танылған кезде ғана саналған деп жазған М.Ю. Козлихин [М.Ю. Козлихин //Государство и право. 2000. №3. с.5-11].

Тек азамат барлық құқықтар мен бостандықтарды, солардың ішінде ең басты болып саналатын саяси құқықтарды иелене алды.

Осыдан кейін орын ауыстырған саяси және

экономикалық формацияларда феодалдық формация шегінде адам құқықтарын мейлінше күшейтіп, мемлекеттік істерді басқару ісіне біртіндеп барлық қоғам мүшелері үшін тең деп танылып, олардың қатыса алуына жол ашады.

Бұнда қалың құқықсыз бұқара орын алып отырған билік иелерін жоюмен қорқыту арқылы өз дегендеріне қол жеткізіп отырды. Орта ғасырға тән биліктің абсолютізімінің орнына мемлекет пен тұлға арасындағы конституциялық шарт келеді. Бұнда басшылыққа алынған идея болып бостандық және тұлғаның жекелілігі болып танылады.

Аталған теорияны кеңінен қарастырған француз ойшылдары Ш. Монтескье және Ж.Ж. Руссо [Права человека, 1999. 251с].

Біріншісі саяси бостандықты жеке қауіпсіздікпен, индивидтің билік етушілердің қысымынан бостандығымен теңестіреді, осының ішінде осы кезде орын алып отырған мемлекеттің нысанына сүйемелденіп қазіргі кездегі ең басты саяси-құқықтық қағидалардың бірі болып табылатын билік тармақтарының бөліну қағидасының пайда болуын алып келеді.

Аталған идеялардың қоғамдық санаға әсері ретінде адамның теңдігі мен бостандығы туралы лозунгтары бар және олар кейіннен 1789 жылғы адам мен азаматтардың құқықтары туралы Декларацияда көрініс тапқан Ұлы француз революциясы болып табылады.

Онда келесідей жазылған: «Адам тумысынан еркін және тең құқылы болып келеді. Кез келген мемлекеттік бірлестіктің мақсаты адамның табиғи және бөлінбейтін құқықтары болып табылатын бостандық, меншік, қауіпсіздік және қудалауды болдырмау болып табылады».

Сонымен қатар Декларацияда сөз және баспа бостандығы, сенім-наным бостандығы және кінәсіздік призмциясы жарияланды.

Ал АҚШ-да адамның табиғи және бөлінбейтін құқықтарының қалыптасуы еркіндік үшін күреспен бірге ұштасады.

Америкалық демократияның негізін қалаушы Т.Пейн мен Т.Джефферсонның көзқарастары 1776ж. Вирджиния штатының құқық Декларациясынан өз көрінісін табады.

Олар «барлық адамдар тумысынан тең және олар өмірге, еркіндікке, бақытты өмір сүруге құқылы» деген ақиқатты ұстанады. «Егер мемлекет құрылымы адамның табиғи құқытарына сай келмесе, оны бұзса, келісіммен жүргізілмесе онда халық билікті олардың құқықтарын қорғау үшін жұмыс жүргізетін, оларға қамқор болатын билік түрін тиімді етіп өзгерте алады» дейді Т.Джефферсон [F.C.Санағалиев, 2002, б. 528].

Бірақ В.Остинскидің айтуы бойынша адам құқықтарының концепциясы ағарту кезеңінде шектеулі болды дейді. Барлық адамдарды крепостнойлардан босатқанымен саяси құқықтарды тек аздаған меншік иелеріне ғана берді. Ал

әйелдер, жастар, мүліксіздер және ақ нәсілді еместер тыс қалып қалды. Сонымен қатар аталған концепция жергілікті және қара нәсілді американдықтардың жоюын және басынуын тоқтата алмады [В.Остинский, //Права человека в Казахстане, 1995, №1. с.1-5].

Жалпы алғанда қазірге дейін өз мемлекеттерінде орындалып жүрген осы ұлы құжаттар қазіргі кездегі өркениеттің негізін салғаны және онда демократиялық және құқықтық мемлекеттің мәні мен мақсаты айқындалғаны хақ.

Қазіргі кезде әлемдегі экономикалық және саяси-құқықтық жағынан дамыған мемлекеттер осы табиғи-құқықтық концепцияны ұстанады.

Біздің мемлекетіміз де аталған концепцияны ұстанады. Осылай Қазақстан Республикасының 1995ж 30 тамызда қабылданған Конституциясының 1 бабының 1 тармағында «Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары» деп бекіткен [Қазақстан Республикасы Конституциясы 1995ж. 30 тамыз].

Ал 12 баптың 2 тармағында адам құқықтары мен бостандықтары әркімге тумысынан жазылған, олар абсолютті деп танылып, олардан ешкім айыра алмайды және заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілердің мазмұны мен қолданылуы осыған қарай анықталатыны көрсетілген.

Сонымен қатар дүние жүзілік тарих тек табиғи-құқықтық доктринаны ғана қарастырып қана қоймаған. Ғылыми әдебиеттерде табиғи құқықпен қатар позитивті құқықты да қарастырған мағлұматтар жиі кездестіріледі. Бұндай құбылыс көбіне Кеңес дәуіріндегі құқыққа тән болды. Егер табиғи-құқықтық теория адамның құқықтарын бөлінбес, санадан немесе құдай берген деп ойлауға, не адамға тумысынан тиесілі деп жорамалдаса позитивті бағытты ұстанушылар пайда болған және пайда болуы мүмкін құқықтар тек мемлекетпен беріледі деп санайды.

Бірінші жағдайда заң оған дейін орын алған құқықтар мен бостандықтарды бекітуші деп қарастырылса, екіншісінде – оларды қалыптастырады. Бірақ кеңес дәуіріндегі ғалымдар мемлекеттің берген құқығынан басқа құқық бар екенін, яғни табиғи құқықты мүлдем жоққа шығарды деп ойлау қате.

Адам құқықтарының мемлекеттік емес қасиеттерін И.Е. Фарбер, Е.А. Кучинский, А.П. Таранов өз еңбектерінде бөліп көрсеткен [Е.А.Лукашева, 1999.573с.].

Сонымен қатар жоғарыда аталған ғалымдар адам құқықтарын заңда көрініс таппаған жағдайда еш күші және маңызы жоқ деп таниды

Кез келген құқық түсінігі егер ол синтез, қосынды, аталған бағыттардың қосындысы болып

келмеген жағдайда дұрыс деп санайды.

Сонымен қатар аталғандардың әр бірі екіншісіне тежеу ретінде, яғни әділеттілік шегінен шықпай заңсыздыққа жол бермейтін күш деп қарастырады.

Аталған мәселе бойынша қазіргі заман ғалымдармен екі бағытты да ұстанатындығын және мемлекеттің конституциялық тәжірибесінде көрініп отырғандай адам құқықтары мен бостандықтарының пайда болуын табиғи құбылыс деп қарастырған күннің өзінде олардың позитивті рәсімделуін жоққа шығармайды.

Табиғи құқық адамның мемлекет пен қоғамға өз құқықтарының бұзылғандығын байқаған жағдайда оларды қалпына келтіруге моральдік негіз береді деп айтуға мүмкіндік береді. Бірақ оларды өмірге жүзеге асыра алмайды, ал позитивті құқық керісінше, өзінің мазмұны жағынан тар бола тұрса да, құқықты қамтамасыз ету амалдары кең болып келеді.

Осылайша қазіргі замандағы демократиялық құқықтық мемлекеттерде сонымен қатар Қазақстан да бір-бірімен конкуренциядағы теориялар: табиғи және позитивтік теорияларды жақындастыру мен біріктіру әрекеттерін аңғаруға болады. Ал ол өз ретінде адам құқығы статусын бекітудің оптимальділігін қамтамасыз етеді.

Мемлекет табиғи құқықтың кей моральдік негіздеріне сүйене отырып адам құқықтарының абсолюттілігі мен бөлінбейтіндігін мойындай отырып олардың заңды түрде нақты орындалуын қадағалайды.

БҰҰ ұстанатын идеялары мен екі негізгі қызметін атауға болады. Олар адам құқықтары жөнінде халықаралық құқықтық актілерді әзірлеу және мемлекеттердің адам құқықтарын дұрыс орындалып жатқанын қадағалау.

Қазақстан Республикасы осы саладағы халықаралық интеграция процесстерінен тыс қалған жоқ. Қазіргі уақытта біздің республикамыз адам құқықтарына қатысты әр түрлі аспектілерді реттейтін ондаған халықаралық шарттарға қол қойып жұмыс істеп отыр.

Қазақстан Республикасының халықаралық қауымдастық алдындағы міндеттемелері мемлекеттің ішіндегі адам құқықтарын қамтамасыз ету механизіміне өзінің оң септігін тигізді. Осындай институттардың қатарына Қазақстан Республикасында өз орнын тауып отырған омбудсмен институтын атауға болады.

Адам құқықтарының қалыптасуы және дамуына әлемдік өркениет тарихы тұрғысынан көз жүгіртсек аталған процесс аяқталуға жақын деп санау қате болады. Адамзаттың прогресс жолымен жүруі әр атқан жаңа күні адам құқықтарының жаңа аспектілерін ашып оларды қоғамдық-саяси, мемлекеттік-құқықтық тәжірибеге енгізіп, оны сезінуге талап етеді. Қазақстан Республикасы да аталған процестің басты қаты-

сушыларының бірі болып табылады.

Әр мемлекеттің тәжірибесі көрсетіп отырғандай Конституция адам құқықтары мен бостандықтарының пайда болуы мен дамуы, қоғамның дамуындағы формациялық ерекшеліктеріне сай орын алатын объективті көрінісі болып табылады. Аталған тұрғыда Қазақстан Республикасы да тыс емес.

Қазіргі кезде орын алып отырған адам құқықтары туралы концепциясын түсіну үшін оның даму барысында басынан өткерген тарихи сатыларын түсіну керек. Қазақстанның мемлекеттік-құқықтық дамуын талдау барысында елдің конституциялық қалыптасуының тарихынсыз жаңа тәуелсіз мемлекет конституционализм теориясының дамуын елестете алмаймыз дейді А.К.Котов [Котов А.К., 1997, с. 288].

Қазақстандық адам құқықтары жөніндегі концепцияның қалыптасуы мен дамуын ашатын ірі үш кезеңге бөлуге болады.

- 1917ж дейінгі қазақ мемлекеттілігі;
- Кеңестік дәуір (1917 – 1990жж.);
- Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алғаннан бергі уақыт (1990ж бері).

Әр кезең әлеуметтік және қоғамдық ортаға, мемлекеттің саяси және экономикалық негізіне өз септігін тигізе отырып адам құқықтары мен бостандықтары саласына жаңа идеяларды алып келді.

Сонымен қатар идеялар, дәстүр, кей қоғамда қалыптасып қалған нормалар тек одан кейін орын алған кезеңдерге ғана өз септігін тигізіп қана қоймай, ерекше атап өтетін жай адамдардың санасында да белгілі уақыт аралығында өз ықпалын қалдырды.

Қазақстан Республикасындағы адам және азаматтың құқықтары мен бостандықтарының негізгі теориялық және тәжірибелік мәселелерін зерттеуге бағытталған нәтижелер айтуымызға болады:

Біріншіден, қазіргі кездегі демократиялық мемлекеттердің конституцияларын адам құқықтары мен бостандықтары концепцияларының бағыттарын біріктіруі арқылы өзін жетілдіріп отыр.

Екіншіден, қағидалар адам құқықтары концепциясының негізі ғана емес, күнделікті қолданыстағы нормалардың ішінде ең тиімдісі болып келеді.

Сонымен қатар басты қағидалар арасындағы негізгі мәселелердің бірі олардың реттілігін немесе иерархиясын анықтау болып келеді.

Біздің ойымызша адам құқықтары мен бостандықтары қағидасын негізгі және туынды етіп екіге топтастыруға болады.

Негізгі қағидалар адам құқықтары концепциясы идеяларының айқын көрінісі болып табылады. Ал қосымша қағидалар болса негізгі қағидаларды айқындаушы, толықтырушы ретінде орын алады.

Үшіншіден, адам құқықтары мен бостандықтарын үш кезеңге бөліну классификациясы негізінде оларды жеке және ұжымдық деп, ал мемлекеттің құқықтарды жүзеге асыруына араласу белсенділігіне қарай негативті және позитивті деп топтастыру орын алатынын көріп, оның мемлекет пен адам және азамат арасындағы қарым-қатынасты реттеуде маңызы зор екенін көре аламыз.

Төртіншіден, заң мен мемлекеттің өзге нормативтік құқықтық актілері өте көп және олар әр алуан қоғамдық қатынастарды реттеуге араласатыны мәлім. Және осы әр алуандылықта заңшығарушылық және құқық қолдануда басты бағыт-бағдар болып табылатын адам және азамат құқықтары мен бостандықтарына қатысты нормаларға үстемдік беріледі.

Және олардың дұрыстығы мен тиімділігі адам құқықтарын қорғау мен қамтамасыз етудегі тиімділігімен бағаланады деп санасақ, аталған саланы реттейтін нормаларды жетілдіру керек екенін ескерген жөн.

Аталған мәселені шешудегі тиімді жолдарының бірі болып адам құқықтары мен бостандықтары саласында мағлұматтарды жинақтаушы орталық банк құру болып табылады.

Бесіншіден, сонымен қатар адам құқықтары мен бостандықтарын

қамтамасыз етуші жаңа институт ретінде жұмыс істеп отырған омбудсмен

институтына байланысты кей өзекті мәселелер өз шешуін табу керек деп санаймыз.

Адам құқықтары мен бостандықтары механизмін жетілдіру мақсатында ҚР Президенті жанындағы адам құқықтары жөніндегі Комиссияға Парламентке мемлекеттегі адам құқықтарының жай күйі туралы хабар дар етіп отыру функциясын тапсыру керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Президент Республики Казахстан. Концепция правовой политики Республики Казахстан: Указ от 20.09.2000г.// САПП РК. -2002.-№31.-83.
2. Назарбаев Н.А. Осмысление пройденного и дальнейшее демократическое реформирование общества//Вести Казахстана.-1995.-1 июля.
3. «Қоғамдық бірлестіктер туралы» Қазақстан Республикасының заңы. 31.05. 1996 г. N 3-1
4. Моисеев Н.Н. Права человека в России: декларации, нормы и жизнь//Материалы международной конференции, посвященной 50-летию Всеобщей декларации прав человека/ Государство и

право.-2000.-с.37.

5. Козлихин И.Ю. Позитивизм и естественное право //Государство и право.- 2000.-№3.-с.5-11.
6. Права человека: Учебное пособие.-Алматы: Данекер,1999. – 251с.
7. Ғ.С.Сапарғалиев «ҚР Конституциялық құқығы» академиялық курс.- Алматы: Жеті жарғы, 2002-528б.
8. Остянский В. Введение в концепцию прав человека //Права человека в Казахстане.- 1995.-№1.-с.1-5.
9. Қазақстан Республикасы Конституциясы 1995ж. 30 тамыз
10. Права человека: учебник для ВУЗов/ отв.ред.- член-корр. РАН, доктор юридических наук Е.А.Лукашева.-М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА – М, 1999.-573с.
11. Котов А.К. Суверенный Казахстан: гражданин, нация,народ (вопросы конституционного права).- Алматы: Жеті жарғы, 1997.-288с.

Сартбаева У.К.заң ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы
Халықаралық техникалық-гуманитарлық университеті**Жарылқапова Г.П.**құқық магистрі, аға оқытушы
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

ҚЫЛМЫСТЫҚ ЗАҢҒА СӘЙКЕС АҚПАРАТТАНДЫРУ ЖӘНЕ БАЙЛАНЫС САЛАСЫНДАҒЫ ҚАУІПСІЗДІКТІ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Түйін. Бұл мақалада қылмыстық заңға сәйкес ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің өзекті мәселелері қарастырылады. Осы аталған мәселелерді ашып көрсетуде оның құқықтық сипатына тоқталады. Сондай-ақ қорытындылай келе өз пікірлерін ұсынады.

Түйінді сөздер: Қылмыстық кодекс, құқық, қылмыстық іс – әрекеттер, қасақаналық, ақпараттық қауіпсіздік.

Резюме. В данной статье рассматриваются актуальные вопросы информационной безопасности в соответствии с уголовным законодательством. При раскрытии этих вопросов подчеркивается его правовая природа. А также предлагают свои заключения.

Ключевые слова: Уголовный кодекс, право, преступное деяние, умышленное, информационная безопасность.

Summary. This article discusses current issues of information security in accordance with criminal law. When disclosing these issues, its legal nature is emphasized. And also offer their conclusions.

Keywords: Criminal Code, law, criminal act, intentional, information security.

Қазақстан Республикасының 2014 жылғы қабылданған Қылмыстық кодекстің 7-тарауы ақпараттандыру және байланыс саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтарға арналған.

Мұндай жеке тарау бұрын қолданыста болған қылмыстық кодекстерде болған емес және осы тарауға жататын қылмыстық құқық бұзушылық құрамдары үшін жауаптылық Ерекше бөлімнің әрбір тарауында арнайы баптар арқылы көрсетілген ретте жүзеге асырылатын [А.Н. Ағыбаев, 2015, 6.401].

Құқыққа қайшы мақсаттарды көздейтін интернет-ресурстарды орналастыру, компьютерлік қылмыстылықтың криминологиялық мәселесі Біріншілерге, мысалы банктің шотынан қаражат заңсыз ұрланып басқа шотқа аударылып кеткен жағдайда, банктің басшысы оны ашықтан ашық айтып хабарлаудан бас тартады себебі өзінің банктің репутациясын бұзып клиенттерінен айрылып қалуы мүмкін ақша қаражаты ұрланған банктерге адамдардың өздері сенбей шоттарын басқа беделді банктерге алып кетуі мүмкін яғни, жоғары виктимдіктерге – халықаралық деңгейдегі коорпарациялар мен фирмалардың иелері және құндылықтар сақталатын объектілер, әрекет саласынан – ақша және валюта айналымымен байланыстылар, объектілерден көші-қон тасқыны мол аймақтар және т.б. жатады [Григоренко С.В., 2003, 6.61].

Адамзат адамдардың, қоғамның және мем-

лекеттің өміріне ықпал ететін, басты факторлардың біріне айналған ақпараттық саланың тез дамуын сипаттайтын түбегейлі әлеуметтік, экономикалық, саяси және басқа да өзгерістер кезеңіне қадам басты. Әлемнің жетекші мемлекеттері жаңа технологияларға, жаңа әдістер мен жаңа ұстанымдарға негізделген ақпараттық қоғамның дәуіріне енді немесе оны құру процесінде тұр. Сайып келгенде оларды пайдалану азаматтардың Конституциялық құқықтарын іске асырудың, халықтың әл-ауқатын жақсартудың, компаниялардың бәсекеге қабілеттілігін арттырудың, мемлекеттілікті нығайтудың барабар жаңа болмысына ықпал етуі тиіс. Мемлекеттік органдар үшін ақпараттық қоғам азаматтарға қызметтер көрсету рәсімдерін тиімді жаңартуға, мемлекеттік аппарат жұмысының тиімділігі мен азаматтардың оларға сенімділік деңгейін арттыруға мүмкіндік береді.

Осылайша, ақпараттық қоғам дамуының дәрежесі мемлекеттік институттардың жұмыс істеу процесіне, әрбір елдің экономикасы мен қорғаныс қабілетіне тікелей ықпал етеді. Қазіргі заман болмысында азаматтардың қажеттіліктеріне барабар ақпараттық қоғамның болуы мемлекеттің әл-ауқатының қажетті шарты болып табылады.

Қазақстан Республикасының ақпараттық саладағы негізгі ұлттық мүдделері:

1) азаматтардың ақпаратты алу және таратуға

конституциялық құқықтарын іске асыру;

2) ақпараттық қоғамның қалыптасуы және дәйекті дамуы;

3) мемлекеттің әлемдік ақпарат алмасуға тең құқылы қатысуы;

4) елдің бірыңғай ұлттық ақпараттық кеңістігінің қалыптасуы, жұмыс істеуі және қорғалуы;

5) ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың озық дамуы;

6) мемлекеттік билік органдарын тиімді және уақтылы ақпараттық қамтамасыз ету;

7) мемлекеттік құпияларды құрайтын мәліметтерді, сондай-ақ өзге де қорғалатын ақпаратты жоғалту және жария ету фактілеріне жол бермеу;

8) өте маңызды ақпараттық жүйелердің, ресурстар мен қолдаушы инфрақұрылымның жұмыс істеу сенімділігі мен орнықтылығын қамтамасыз ету болып табылады [Григоренко С. В. .. 2003, б.154].

Қоғам мен мемлекетті ақпараттандыру процестерінің жедел дамуы, оның ішінде «электрондық үкіметті» озық дамыту нәтижесінде Қазақстан Республикасында ақпараттық қоғамды құру үшін басты алғышарттар қалыптасты. Мәселен, Біріккен Ұлттар Ұйымының 2010 жылғы электрондық үкімет технологияларын пайдалануға елдердің дайындығы рейтингінің деректеріне сәйкес Қазақстан 192 елдің ішінде 46-орынды (2008 жылы 81-орын) иеленді.

Сонымен бірге, жоғарыда аталған процестердің дамуы елдің ақпараттық қауіпсіздігінің қазіргі проблемалары мен қатерлерінің күшеюіне және жаңаларының туындауына әкеледі.

Мемлекет аралық қатынастарда ақпараттық қысымды жаһандық бәсекелестіктің пәрменді тетігі ретінде пайдалану үрдісі қарқын алып келеді. Ақпараттық соғыс пен ақпараттық өктемдіктің түрлі құралдарын пайдалану ірі әлеуметтік, экономикалық және саяси қақтығыстарды шешудің ажырамас құралына айналды. Таралған компьютерлік шабуылдар жүргізу жолымен Интернет-БАҚ-ты бұғаттау әдістері белсенді пайдаланылуда. Әлемнің жетекші елдері өз қарулы күштері құрамында ақпараттық әскерлер құрды және оларды белсенді пайдалану ниеттерін жасырмайды.

Таратылатын ақпараттың жаһандық мониторингін жүзеге асыру мүмкіндігі бар әлемнің дамыған елдері оның нәтижелерін саяси, экономикалық, әскери, экологиялық және басқа да мемлекетаралық қатынастар аспектілерінде біржақты басымдық алу үшін пайдаланады.

Ақпараттық технологиялар саласындағы қылмыстар мен құқық бұзушылықтарға қарсы іс-қимыл жасаудың нормативтік құқықтық базаны жетілдіруге, техникалық қайта жарақтандыруды жүзеге асыруға, жұртшылықты кеңінен тартуға, қарсы іс-қимыл жасаудың жаңа үлгілері мен әдістерін іздеуге негізделген жаңа тұжырымдама-

лық шараларын әзірлеу қажеттілігі пісіп-жетілді.

Әлемнің әртүрлі елдерінде экономикалық, саяси және әлеуметтік жағдайлардың дамуына жаһандық бұқаралық ақпарат құралдары мен коммуникациялық тетіктердің рөлі мен әсері күшеюде.

Ұлттық ақпараттық кеңістіктің ашық жағдайында бұл оның танымалдығының төмендеуіне алып келеді. Танымалдығының төмен болуы, өз кезегінде оны өндіруге айтарлықтай инвестиция тартуға мүмкіндік бермейді, бұл отандық контент өндірісінің аса жеткіліксіздігіне алып келеді.

Мемлекеттің, бизнестің және қоғамның отандық ақпараттық технологияларға тиісті қажеттілігінің болмауы шетелдік жабдықтар мен ақпараттық жүйелерді еріксіз пайдалануға алып келеді. Нәтижесінде деректер қоры мен банктеріне рұқсатсыз қол жеткізу ықтималдығы күшейеді, сондай-ақ елдің шетелдік компьютерлік және телекоммуникациялық және бағдарламалық қамтамасыз ету техникаларын өндірушілерге тәуелділігі артады [Волеводз А.Г., 2002, б.58].

«Электрондық үкімет» құрамына енгізілген мемлекеттік деректер қорлары қорғалуының жай-күйін тексеру азаматтардың жеке деректерін қорғаудың барабар құқықтық, ұйымдастырушылық және техникалық режимінің жоқ екенін көрсетті. Тиісті тетіктердің болмауы жеке деректерді криминалдық мақсаттарда, оның ішінде құжаттарды қолдан жасау, алаяқтық, әртүрлі дерекқорларды заңсыз көшіру және тарату мақсатында жеке қорларды теріс мақсатта пайдалану үшін алғышарт жасайды.

Ақпаратты қорғау жүйесінің жұмыс істеу тиімділігі жеткіліксіз. Атап айтқанда, ақпараттарды рұқсатсыз қол жеткізу мен көшіруден қорғаудың техникалық құралдары нашар пайдаланылады.

Мемлекеттік органдардың, ұйымдардың мемлекеттік құпияларды қорғау, ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласында жұмыс істейтін мамандарын оқыту, біліктілігін арттыру процестері мен тәсілдерін одан әрі жетілдіру талап етіледі. Жалпы құқықтық және ақпараттық мәдениеттің, оның ішінде қазақстандық қоғамда киберкеңістікті қауіпсіз пайдалану дағдыларының салыстырмалы түрде төмен деңгейі белгілі бір қатер тудырады.

Ақпаратты, ақпараттық ресурстарды, ақпараттық өнімдерді, ақпараттық қызметтерді өндіру, беру және тарату процестерін реттейтін құқықтық тетіктер жақсарту мен өзектілендіруді қажет етеді. Ақпараттық жүйелерді, олардың желілерін, қамтамасыз ету құралдарын, телекоммуникациялық инфрақұрылымды құру және қолдану кезінде туындайтын ақпараттық құқықтық қатынастарды реттеу мәселесі аса өткір болып отыр.

Соңғы уақытта Қазақстан Республикасының халықаралық ақпарат алмасуға және ақпараттық

қауіпсіздікті халықаралық реттеу процестеріне тең құқылы қатысу проблемасы өзекті бола түсуде. Ұлттық мүдделерді қорғап қалу қажеттілігі мемлекеттік органдардың қазіргі халықаралық ұйымдар қызметінің шеңберіндегі белсенділігін арттыруын қажет етеді.

Осылайша, ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің ағымдағы жай-күйі мынадай қатерлермен сипатталады:

1) аса маңызды ақпараттандыру объектілердің ақпараттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету жүйесінің жетілмеуі және жұмысының бұзылуы;

2) заманауи ақпараттық-коммуникациялық технологияларды жасаудың, енгізу мен пайдаланудың қоғамның объективті қажеттілігіне жауап бермейтін төменгі деңгейі;

3) Қазақстан Республикасының ақпараттық технологиялар, ақпараттандыру және ақпаратты қорғау құралдары импортына тәуелді болуы, оларды пайдалану елдің ұлттық мүдделеріне зиян келтіруі мүмкін;

4) әлемдік жетекші күш орталықтары арасындағы ақпараттық, қарсы тұрудың үдей түсуі, ақпараттық кеңістікте шет мемлекеттердің күреске дайындалуы және жүргізуі;

5) жаһандық ақпараттық мониторинг саласындағы шет мемлекеттердің дәйексіз саясаты, ақпараттар мен жаңа ақпараттық технологиялардың таралуы;

6) ақпаратпен айлы-шарғылар жасау технологиясының дамуы;

7) елдің ұлттық мүдделеріне нұқсан келтіретін, қоғамдық сана мен мемлекеттік институттарға арандатушы ақпараттық әсер ету мүмкіндіктері;

8) Қазақстан Республикасының ұлттық мүдделеріне зиян келтіруге қабілетті сенімсіз және қасақана бұрмаланған ақпарат тарату;

9) ұлттық ақпараттық кеңістіктің ашықтығы және сыртқы әсерлерге осалдығы;

10) мемлекеттік саясатты ақпараттық қамтамасыз ету тиімділігінің жеткіліксіздігі.

Мақсаттар мен міндеттер ақпараттық саладағы Қазақстан Республикасының ұлттық мүдделерін қорғауды кепілдік беретін ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесін құру болып табылады.

Көрсетілген мақсатқа қол жеткізу үшін мынадай міндеттер кешенін шешу қажет:

1) елдің ұлттық ақпараттық инфрақұрылымы мен бірыңғай ұлттық ақпараттық кеңістігінің қорғалуын қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін ақпараттық қауіпсіздікті басқару жүйесін дамыту;

2) ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы біртұтас мемлекеттік техникалық саясатты әзірлеу және іске асыру, оның ішінде ақпаратты қорғаудың ұлттық жүйесін дамыту және нығайту;

3) ақпараттық саладағы жеке тұлғаның

құқықтарын және қоғам мен мемлекеттің мүдделерін қорғау;

4) отандық ақпараттық кеңістікті дамыту;

5) ақпараттық саланы реттейтін заңнаманы жетілдіру;

6) Қазақстан Республикасының жаһандық ақпараттық желілер мен жүйелерді құру және пайдалану процестеріне белсенді қатысуын қамтамасыз ету (халықаралық ынтымақтастық).

Атап айтқанда, елдің ақпараттық қауіпсіздік саясатын тұжырымдау жөніндегі жауапты органдар айқындалады, ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және мемлекеттік құпияларды қорғау саласындағы іске қосылған мемлекеттік органдардың жауапкершілік салаларының аражігі ажыратылады, сондай-ақ оларды ведомствоаралық тиімді үйлестіру тетіктері жасалатын болады. Бұдан басқа, ақпараттандырудың аса маңызды объектілері, оның ішінде Қазақстан Республикасының ақпараттық қауіпсіздігіне әсер ететін ақпараттық жүйелер мен ресурстар тізбесі айқындалады.

Жаһандық ақпараттық инфрақұрылымды пайдалану, ақпараттық және телекоммуникациялық технологияларды террористік және басқа да қылмыстар мақсатында пайдаланудың алдын алу, анықтау, жолын кесу және салдарын жою саласындағы Қазақстан Республикасының және шет елдердің құқық қорғау органдарының арасындағы өзара іс-қимылды жетілдіру саласында мемлекетаралық қатынастарды реттейтін халықаралық құқықтық нормаларды әзірлеу осы саладағы стандарттар мен сертификаттаудың ұлттық жүйесін халықаралық жүйемен үндестіру талап етіледі.

Сонымен қатар мемлекеттік органдардың бірыңғай ақпараттық-коммуникациялық желісін жетілдіру, ақпараттық технологиялар саласындағы аса маңызды инфрақұрылымды қорғау жөніндегі күш-жігерді үйлестіру үшін ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің жедел орталығын құру, Интернет желісіне мемлекеттік органдардың қол жеткізуінің бірыңғай шлюзін дамыту, мемлекеттік органдар үшін Бірыңғай электрондық пошта жүйесін дамыту, мемлекеттік органдардың резервтік деректер қорын сақтаудың кемінде екі аумақтық ажыратылған орталығын құру, Қазақстан Республикасының киберкеңістігінде ұлттық сәйкестендіру жүйесін дамыту, киберқауіпсіздік тораптарын құру, «электрондық үкіметтің» ақпараттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету жүйелерінің рұқсат етілмеген қол жеткізуді, ақпаратты жоғалтуды, бұрмалауды болдырмауға бағытталған сапасы мен сенімділігін арттыру талап етіледі.

Бұдан басқа, мемлекеттік органдар ақпараттық қауіпсіздік талаптары бойынша мемлекеттік ақпараттық жүйелерге аттестаттау жүргізуді қамтамасыз ететін болады, бұл ақпараттық жүйелердің іркіліс уақытының азаюына мүмкіндік

береді. Теле-радио бағдарламалардың отандық өндірісінің үлесін көбейту мақсатында мемлекеттік органдарды тақырыптық бағыттарды дайындауға белсенді қатыстырумен, мемлекеттік ақпараттық тапсырысты іске асыру практикасы жалғасатын болады. Азаматтардың отандық контентке қолжетімділігін қамтамасыз ету мақсатында ұлттық спутниктік желіні әрі қарай дамыту бойынша, оның ішінде телекоммуникациялық инфрақұрылымды жаңғырту және спутник арқылы таралатын, телерадиоарналар тізбесін қалыптастыру мәселелері бойынша шаралар қабилденатын болады.

Теле-радио арналарды іріктеу кезінде қамту көрсеткіштері (өз аудиториясының болуы, әртүрлі мақсатты топтарды қамту), контент сапасы (әлеуметтік маңызы, тақырыптық саралану, рейтингтер, өзіндік ақпараттық өнімдерінің болуы), нарықта жұмыс істеу тәжірибесі, штаттың біліктілігі, тиісті құрал-жабдық пен үй-жайдың және басқалардың болуы критерий болуы тиіс. Осы конкурс отандық телерадиоарналарды сапалы және бәсекеге қабілетті контент жүргізу мен таратуға ынталандыратын болады.

Сонымен қатар Қазақстан Республикасында цифрлық эфирде хабар таратуды ендіру жөніндегі жұмыстарды жүргізу талап етіледі.

Басқа мемлекеттер, трансұлттық корпорациялар, түрлі бейформал құрылымдар тарапынан, оның ішінде әлеуметтік желілер арқылы қоғамдық санаға жасырын әсер етуді анықтау және болдырмау жөніндегі мақсатты саясат жүргізу, бұқаралық ақпарат тарату жүйесі арқылы терроризм, діни және этностық экстремизм, сепаратизм

идеологиясының және басқа да қоғамға қарсы көріністердің таратылуына қарсы күресті жандандыру талап етіледі.

Интернеттің жаһандық ақпараттық желісінің қазақстандық сегментін дамыту мен реттеудің оңтайлы моделі енгізіледі, жағымды мазмұндағы контент өндірісін, отандық интернет-БАҚ-ты дамытуды, телекоммуникациялық инфрақұрылымды жаңғыртуды ынталандыру тетіктері әзірленетін болады.

Осы іс-шаралардың іске асырылуы елдің имиджін ілгерілету мақсатында қазақстандық БАҚ-тың Орталық Азия мен халықаралық ақпараттық кеңістікте қатысуын күшейтуге бағытталған.

Бұдан басқа, ғылымды, технологияларды және техниканы дамытудың басым бағыттары бойынша зерттеу жобаларын жүргізу саласындағы халықаралық ынтымақтастық дамитын болады. Кадрмен қамтамасыз ету бағыты бойынша ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және мемлекеттік құпияларды қорғау саласындағы кадрлар даярлау жүйесін жетілдіру, құқық қорғау органдарының, оның ішінде ақпараттық терроризмге және ақпараттық қылмысқа қарсы іс-қимыл мәселелерімен айналысатын бөлімшелерін кадрмен қамтамасыз ету мәселелерін шешу талап етіледі. Ақпараттық қауіпсіздік және мемлекеттік құпияларды қорғау мәселелері бойынша оқу және білім беру бағдарламаларының тиімділігін арттыру мәселесі өте маңызды.

Осы қызметтерді іске асыру мәселелерін ұйымдық қамтамасыз ету уәкілетті мемлекеттік органдарға жүктеледі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. А.Н. Ағыбаев. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне түсіндірме. Жалпы және Ерекше бөліктер. – Алматы: Жеті Жарғы, 2015. 768 бет.
2. Григоренко С. В. Об уголовной ответственности за преступления в сфере компьютерной информации в зарубежных странах (на примере США и Великобритании) //Государство, общество, личность: современные тенденции и проблемы развития: Сборник статей. Вып. 2. – М., 2003. С. 34-77.
3. Григоренко С.В., Ткаченко С.Н., Каспаров А.А. Преступления в сфере компьютерной информации. – М., 2003. – 265 с.
4. Волеводз А.Г. Российское законодательство об уголовной ответственности за преступления в сфере компьютерной информации. // Российский судья. 2002. №9.с.11.

Сартбаева У.К.заң ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті**Каипжанова Н.Е.**заң ғылымдарының магистрі, аға оқытушы
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті**Сүлейменова А.Н.**1 курс магистранты
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

ҚЫЛМЫСТЫҚ ЗАҢҒА СӘЙКЕС ӨМІР БОЙЫ БАС БОСТАНДЫҒЫНАН АЙЫРУ ЖАЗАНЫҢ ТҮСІНІГІ ЖӘНЕ МАЗМҰНЫ

Түйін. Бұл мақалада Қазақстан Республикасында өмір бойы бас бостандығынан айырудың қылмыстық заңға сәйкес құқықтық ұғымы мен өзекті мәселелері қарастырылады. Аталған мәселелерді ашып көрсетуде осы институттың қалыптасуы мен даму тарихына тоқталады. Және қорытындылай келе өз пікірлерін ұсынады.

Түйінді сөздер: мемлекет, жаза, өмір бойы бас бостандығынан айыру, заң, құқық.

Резюме. В данной статье рассматривается правовое понятие и актуальные вопросы пожизненного лишения свободы в Республике Казахстан в соответствии с уголовным законом. В раскрытии данных проблем речь идет об истории становления и развития этого института. И предлагают свои заключения.

Ключевые слова: государство, наказание, пожизненное лишение свободы, закон, право.

Summary. This article discusses the legal concept and topical issues of life imprisonment in the Republic of Kazakhstan in accordance with the criminal law. In the disclosure of these problems we are talking about the history of the formation and development of this institution. And offer their conclusions.

Key words: state, punishment, life imprisonment, law, right.

Мемлекетіміздегі демократиялық өзгерістер жазаны орындауды халықаралық стандарттарға сәйкестендіруді оның ішінде өлім жазасына балама ретінде өмір бойы бас бостандығынан айыру институтын дамытуды талап етеді.

Өмір бойы бас бостандығынан айыру туралы ескертілулер көптеген ресейлік құқықтық ескерткіштерде, мысалы, оларда өмір бойы бас бостандығынан айыру «мәңгілік жаза» деп аталған 1550 ж. Заңдар Жинағында, 1649 жылғы Собор Жинағында, 1715 жылғы әскери Артикулда, Қылмыстық және түзеу жазалар туралы Жинақта және т.б. орын алған. Жер аударылғандар туралы Жарғыдан (1822 ж.) бастап, содан кейінгі нормативтік актілерде де оның атауы «мерзімсіз жаза» терминімен ауыстырылған болатын. Мұнда мерзімнің шегі белгіленбеген еді, бірақ бұл қмір бойына бас бостандығынан айыру қамаудағы адамның өмірінің соңына дейін жалғасуын білдірмеді – «өмір бойына бас бостандығынан айырылғандарды» жер аударылғандардың қатарына ауыстыруға жол берілді, ал осыны өтегеннен соң жазаның бітуі мүмкін болды.

XIX ғасырда және XX ғасырдың басында өмір бойы бас бостандығынан айыруды тағайындау және орындау тәртібін қарастырған негізгі алынатын заңдық құжаттар қабылданды, атап

айтқанда, 1831 жылғы жалпы түрме нұсқаулығымен қамау орындары қызметінің мазмұны, жазаны өтеу тәртібі мен жағдайлары, оларға әсер ету нысандар мен әдістері анықталды.

Мерзімінен бұрын нартты түрде босатуды реттеу мәселелері революцияға дейінгі кезеңдегі қылмыстық заңнамамен қарастырылды. 1845 жылғы «Қылмыстық және түзеу жазалары туралы Жинақ» мерзімсіз каторгалық жұмыстар түріндегі жазаны қарастырды, ал мерзімінен бұрын шартты түрде босатуды қолдану «сотталғандарды каторгалық жұмыстарға бөлу және пайдалану туралы қосымша қаулылармен» реттелді. 55-бапқа сәйкес, «мерзімсіз каторгалық жұмыстарға сотталғандар өзінің өнегелік түзелуіне іс-әрекетімен сендірген жағдайда жұмыстардан «Шығыс Сібір жоғарғы басшылығының рұқсатымен» босатылуы мүмкін болды, бірақ бұған каторғаға түскен күннен бастап жазаның 20 жылын өтегеннен» кейін ғана жол берілді. Егер мерзімсіз каторғаға келіп түскендер «ешбір жұмысқа қабілеті болмаса», онда оларды кеудірегендердің қатарына жатқызып, 10 жыл өткеннен кейін, егер «құтырған мінезі» болмаса, оларды құдайханаға немесе басқа да қайырымдылық орындарына ауыстыру мүмкін болған (49-бап) [Соборное уложение 1649 года //Российское за-

конодательство X-XX веков. Т.2. 1985. 6.42].

1903 жылғы Қылмыстық Жинақ мерзімсіз каторга жазасына тартылғандарды мерзімінен бұрын босатуды қарастырды. 23-бапқа сәйкес, «мерзімсіз каторгаға жазаланғандар 15 жылын өтегеннен кейін, егер олар жағымды мінез-құлықты» болса (яғни, қамаудағы адамның түрме тәртібінің ережелеріне бағынуы, еңбекқорлық, жұмыстағы табыстар), онда олар «қоныстану үшін белгіленген орындарға» ауыстырылуы мүмкін болды. Каторгадан қонысқа ауыстырылғандар 10 жылын өтегеннен кейін, жағымды мінез-құлықты болса, онда олар қоныстан босатылып, полиция бақылауында болу шартымен Еуропалық Ресейге оралуы мүмкін болды [Н.С. Таганцев, 1902, 6.40].

1877-1879 жж. Қылмыстық жазаларды орындау жүйесінің реформалануы, XX жүзжылдықтың басында ресейлік түрме жүйесі өзінің негізіне салмақты құқықтық базасы қалыптастыруына ықпал етті [Материалы международной научно-практической конференции. 2003, 6.33].

Өмір бойы бас бостандығынан айыру мемлекет пайдасына міндетті мәжбүрлі жұмыстармен, рухани насихаттаумен және жазаны орындаудың жеке даралануымен қатар жүзеге асырылды.

Сонымен, өмір бойы бас бостандығынан айыру түріндегі институттың қалыптасуы орыс мемекетінің пенитенциарлық дәстүрлерінің заңды жалғасы болды. Өмір бойына қамауға алу ақсүйектік және шіркеулік заңнама бойынша қолданылды және мемлекет пайдасына міндетті мәжбүрлі жұмыстармен, рухани насихаттаумен және жазаны орындаудың жеке даралануымен ере жүрді. Өмір бойына қамауға алу институтының дамуында принципалды болып XIX ғасырда өмір бойы бас бостандығынан айыруды реттейтін базалық нормативтік құжаттардың қабылдануы болды. Содан кейінгі уақытта жазаны өтеудің прогрессивтік жүйесі құқықтық бекітілуге ие болды, режим талаптарын сақтаған жағдайда, өмір бойы бас бостандығынан айыруды өтеуші адамдар үшін босатылу мүмкіндігі қарастырылды.

Бұл жаза алқа билер сотымен тағайындалатын болған. Мысалы, белгілі мерзімсіз каторгаға жер аударуға және т.б. Кеңес кезеңінде өмір бойы бас бостандығынан айыру заңнамадан жойылды. Бірақ, «ату» баптары белсенді түрде қолданыла бастады. 80-жылдардың аяғында Ресей Еуропа Кеңесіне кіруге ынта жасай бастаған уақытта, онда екі миллионға жуық сотталған адамдары болған, және аса ауыр қылмыс жасаған адамдарға өлім жазасы жиі қолданылған. Сол уақытта Кеңес Ресей алдына Еуропа Конвенциясына сәйкес адам құқығы мен бостандығын қамтамасыз ету бойынша бірнеше шарттар қойды, оның ішінде өлім жазасын жою туралы да мәселе қойылған болатын. Осыдан келіп Ресей-

де «өмір бойына» қамау туралы ой туындады. Бұл жағдайды бірегей деп атауға болады, өйткені сол кезде күшінде болған қылмыстық кодексте мұндай жаза түрі болмаған [А.Ж. Куркбаев, 2003, 68 б.].

Кеңестік кезеңде (1917-1992 жж.) өмір бойына қамауға алу қылмыстық жазалар жүйесінен алынып тасталған болатын. Өмір бойы бас бостандығынан айыру институтының қазіргі кезеңдегі дамуы (өткен жүзжылдықтың 90-шы жылдарынан бастап) өлім жазасы мәселесімен тығыз байланысты. Көптеген жылдар бойы ғалымдар арасында өлім жазасы тәрізді жазаның болуына құқығы бар, жоғына қатысты даулар тоқтаған емес.

Өлім жазасы – адамзатқа белгілі көне жазалардың бірі болып табылады. Дәлірек айтқанда, өлім жазасы қазіргі заманғы мағынада қылмыстық құқық ұғымының пайда болуынан бұрын қолданыла бастаған. Өлім жазасына тарту туралы мәліметтердің жасы шамамен алғашқы құрылған мемлекеттер туралы мәліметтердің жасына сәйкес келеді.

Жазаның заңды түрі (құқықтық мағынада) ретінде өлім жазасы бекітілген құқықтық қатынастармен реттелетін қоғамға ауысуымен пайда болды. Әрине, өлім жазасы әр түрлі мемлекеттерде аталған тарихи-мәдени ареалда айыптауға тұратын теріс қылық жасағаны үшін тағайындалды. Мысалы, бір жерлерде өлім жазасына ақсүйек меншігіне қол сұғушылық тартылып жатты, басқа жерлерде – некелік тыйымдарды бұзу үшін, үшінші жерлерде – тайпа көсемінің табиғатқа билік жүргізуге мүмкіндік беретін «қасиетті күшін» жоғалтуы үшін кесілді [Т.И. Ревяко, 1996, 6.457-458].

Мемлекеттік-құқықтық қатынастардың пайда болуымен жаза қылмысқа сәйкес болуға тиіс деген «талион қағидасы» пайда болады. XVIII және XIX ғасырларда өмірді сақтап қалу және өлім жазасын басқа жазаға ауыстыру мүмкіндігі болды, бірақ, сол кездің өзінде жазаның қылмысқа сәйкестігі туралы мәселе тұрды [Ж.Турмагамбетова, 2004, 6.37].

Қазақтар өлім жазасын құн төлеумен, яғни айыппұлмен ауыстыру қағидасын кеңінен қолданған. Көшпенді әдет-ғұрыптарда пенитенциарлық институттар, сотталғандарды үнемі ұстау орындарын құрудың мүмкіндігі бомаған.

Ресейде өлім жазасына деген көзқарас үш кезеңде өзгеріп тұрды.

1-кезең (1992-1996жж.) – өлім жазасына кесілген сотталғандарға кешірім жасау институтының дамуы – өмір бойы бас бостандығынан айыру жазасын қолдану тәжірибесінің қалпына келуі.

17 желтоқсан 1992 жылы Ресей Жоғарғы Соты кешірім жасауда өлім жазасын өмір бойы бас бостандығынан айырумен ауыстыруға рұқсат берді. Сонымен, Ресейде өмір бойы бас бостандығынан айыру институты қалпына келтіріліп,

оның дамуының жаңа кезеңі басталды, алайда бұл кезде өмір бойы бас бостандығынан айыру жазалар жүйесіне кірмеген еді. Заң өмір ағымына және және азаматтарға өмір сүру құқығына кепіл берген, жалпы халықпен талқыланып 12 желтоқсан 1993 жылы қабылданған Ресейдің жаңа Конституциясына сәйкес болды.

2-кезең (1996-1999 жж.) – өлім жазасын қолдану аясының қысқартылуы – өмір бойы бас бостандығынан айыру жазасын өлім жазасына балама ретінде қылмыстық жазалар жүйесіне енгізілуіне себеп болды.

28 ақпан 1996 жылы Ресей Федерациясы Еуропа Кеңесіне кірді. Өзіне жүктелген міндеттемелерді орындау үшін ол бейбіт өмірде өлім жазасын алып тастаған, адам құқықтарын және негізгі бостандықтарын қорғау бойынша 29 сәуір 1983 жылы №6 Еуропалық Конвенция протоколына қол қойды.

Осыған байланысты 16 мамыр 1996 жылы Ресей Президентімен «Ресейдің Еуропа Кеңесіне кіруіне байланысты өлім жазасын қолдану аясын кезең-кезеңмен қысқарту туралы» Жарғыға қол қойды. 1996 жылдың тамыз айынан бастап ресей Федерациясы Президентінің нұсқауы бойынша өлім жазасы бойынша үкімдердің орындалуы тоқтатыла бастады. Осы жылы жасалғаны үшін өлім жазасы белгіленген қылмыс құрамының санын алты есеге қысқартқан Ресей Федерациясының жаңа Қылмыстық кодексі қабылданды. Өлім жазасына балама жаза ретінде өмір бойы бас бостандығынан айыру өмірге қол сұғатын аса ауыр қылмыстар жасағаны үшін тағайындалатын жазалар жүйесіне енгізілді. Аталған жаза түрінің тәртібі мен жағдайлары жаңа РФ ҚАК реттелді.

Аталған мән-жайлар өмір бойы бас бостандығынан айыру түріндегі жазаны қолдануда сот тәжірибесінің кеңейуіне себеп болды.

3-ші кезең (1999 жылдан бері) – өлім жазасын тағайындауға іс жүзінде мораторий белгілеу – өмір бойы бас бостандығынан айыру институтының одан әрі дамуының алғы шарты болды.

2 ақпан 1999 жылы Ресей Федерациясының Конституциялық Соты соттар өлім жазасын тағайындауды мүмкін етпейтін қаулы қабылдады, дәл осы қаулыға сәйкес Ресейде аталған жазаның осы күнге дейін тағайындалуы және орындалуы тоқтатылды. Бұл шешім іс жүзінде өлім жазасын тағайындауға мораторийді білдірді, бұл өз кезегінде осы жазаға балама ретінде өмір бойы бас бостандығынан айыру жазасын қолданудың соттық тәжірибесін кеңейте түсті [О.В. Филимонов, 2003, б.13].

1 желтоқсан 1992 ж. Ресей Федерациясының Заңымен өмір бойы бас бостандығынан айыру өлімге кесу жазасының баламасы ретінде өлім жазасын алып тастау жолында маңызды қадам ретінде көрініс тапты, бұл мемлекетте орын алған демократиялық өзгерістермен, жаңа Конституцияның қабылдануымен, Ресейдің Еуропа-

лық қауымдастыққа интеграциялануымен, елдегі сот реформасымен байланысты болды.

1996 жылы ғана Ресей Федерациясының Қылмыстық кодексіне өмір бойы бас бостандығынан айыру түріндегі жазаны белгілейтін бап енгізілді, және де бұл жаза соттық тәртіппен тағайындала бастады. Қазір Ресейде 800-ге жуық сотталған адам өмір бойы бас бостандығынан айыруға кесілген. Олар Свердловск және Вологодск облыстарының колонияларында жазасын өтеуде. Сонымен, жаңа Ресей Қылмыстық кодексінде өмір бойына бас бостандығынан айыру қылмыстық-құқықтық әсер етудің дербес шарасы болып табылады. Бұл жаза жазалар жүйесінде қарастырылған және жеке баппен реттелген (РФ ҚК 44 және 57 баптары) [А.Ж. Куркбаев, 2003, 68 б.].

Сөйтіп, РФ Қылмыстық кодексінің (1996 ж.) және РФ Қылмыстық-атқару кодексінің (1997 ж.) қабылдануымен жазаның дербес түрі болып саналған өмір бойы бас бостандығынан айыруды орындаумен байланысты көптеген мәселелер заңдық реттелуін тапты, және тәжірибе көрсеткендей, осы институтты орындауға қатысты көптеген аспектілер осы күнге дейін талқыланды.

РФ ҚК 57-бабына сәйкес өмір бойы бас бостандығынан айыру балама санкция ретінде өлім жазасы тағайындалуы мүмкін тек бес қылмыс құрамында қарастырылған: ауырлататын жағдайларда кісі өлтіру (105-баптың 2-бөлігі); мемлекет немесе қоғам қайраткерінің өміріне қол сұғушылық (277-бап); әділсот немесе алдын ала тергеу жүргізетін адамның өміріне қол сұғушылық (295-бап); құқыққорғау органдары қызметкерінің өміріне қол сұғушылық (317-бап); геноцид (357-бап). Сонымен қатар, өмір бойы бас бостандығынан айыру ҚК 59-бабының 3-бөлігіне сәйкес РФ Президентінің кешірім жасау тәртібімен өлім жазасын ауыстырған жағдайда қолданылуы мүмкін [О.В. Захарихина. 2003, б.92].

1 желтоқсан 1992 жылы өлім жазасын кешірім жасау тәртібімен өмір бойы бас бостандығынан айырумен ауыстыруды қарастыратын «РКФСР Қылмыстық кодексінің 24-бабына өзгерістер енгізу туралы» заңның күшіне енуімен, аталған жаза түрін орындау тәртібі туралы мәселе туындады. Бұл орайда аталған мәселені шешудің екі жолын пайдаланатын әлемдік тәжірибе ескерілді: өмір бойы бас бостандығынан айыруға сотталған адамдарды ұстау үшін арнайы мекемелерді құру, және оларға ерекше құқықтық статус немесе сотталғандардың осы категорияларын оларды сыртқы ортадан оқшаулауды күшейте отырып дағдылы мекемелерде ұстау.

Ресейде қалыптасқан криминогендік жағдайды, аталған адамдардың қоғам үшін ерекше қауіптілігін ескере отырып, өлім жазасы өмір бойы бас бостандығынан айырумен ауыстырылған адамдарды ұстау үшін айрықша режимдегі мамандандырылған түзеу мекемелерін құру тура-

лы шешім қабылданды.

Өлім жазасына кесілген сотталғандарға кешірім жасау институтының одан әрі дамуы, оны өолдануды кезеңмен қысқарту және соңынан аталған жаза түрін тағайындауға тыйым салуды енгізу өмір бойы бас бостандығынан айыру жазасын қолдану тәжірибесін одан әрі кеңейте түсті. 1997 жылдан 2002 жылдар аралығында өмір бойына бас бостандығынан айыруға сотталғандардың саны елеулі түрде – 6,5 есеге (173-тен 1115-ке) өсті [Р.Е. Юрченко, 2011, б.35].

Адамның өмір сүруге құқығы оған туылған кезінен бастап берілетін табиғи құқық болып табылады. Бұл халықаралық-құқықтық актілерде және көптеген елдердің ұлттық конституцияларында бекітілген. Адамның өмір сүруге құқығын қорғаудың негізгі кепілі болып қылмыстық жаза ретінде өлім жазасының болмауы. Қазіргі кездегі жазалар жүйесі қылмыстық-құқықтық қудалауды қатаңдатуға бағытталған емес, қазіргі таңда жауаптылықтың болмай қоймайтындығы маңызды. Қылмыстылықпен күресу шараларының жалпы жүйесінде жаза қажетті, бірақ ең соңғы әсер ету шарасы болып табылады.

Көптеген ғалымдардың пікірінше, Конституция өлім жазасын қылмыстық жазаның міндетті шарасы ретінде белгілемейді. Конституция бұл жазаны қолдануды міндеттемейді, ал тек кейбір қылмыстарға ғана осы жазаны қолдануды мүмкін етеді [Юрченко. 2011, с.37].

Өмір бойы бас бостандығынан айыруды реттейтін (ҚК 48-бабының 4-бөлігі) құқықтық норма тек ізгілік және әділеттілік қағидаттары ғана емес, отандық қылмыстық кодекстің тағы бір қағидасы – қылмыскерді жазалауда жазалау құралдарын үнемді пайдалану (репрессияны үнемдеу) қағидасына да толық сәйкес келеді. Бұл қағидалар ҚР жаңа Қылмыстық кодексінде тікелей белгіленбегенімен, олар оны құрайтын құқықтық нормалардың жиынтығының мазмұнынан келіп шығады.

Тәуелсіздік алғаннан соң Қазақстанда заңнамалық деңгейде өлім жазасы талан-тараж, жасанды ақша жасау, валюталық операциялар туралы ережелерді бұзу, бандитизм, түзеу мекемелерінің жұмысына кедергі жасау, зорлау және пара алу қылмыстары үшін алынып тасталды.

Келесі қадам 1 қаңтар 1998 жылдан бастап 34 баптан 17 бапқа дейін өлім жазасын қолдану аясын қысқартқан жаңа Қылмыстық кодекстің күшіне енуі болды (18 қылмыс құрамы).

Алайда де-факто өлім жазасы Қазақстанда қолданылмайды. 17 желтоқсан 2003 жылы Қазақстан Республикасының Президенті «Қазақстан Республикасында өлім жазасына мораторий енгізу туралы» Жарғыға қол қойды. Мораторий мерзімсіз сипатта және өлім жазасы туралы мәселенің толық шешілуіне дейін жарияланған.

Қазақстанда 2003 жылы мораторийді енгізу уақытында өлім жазасы түріндегі үкімнің орындалуын күткен сотталғандардың жазалары жеңілдетіліп мерзімінен бұрын босату құқығынсыз өмір бойы бас бостандығынан айыруға ауыстырылды. Алайда, қылмыстық заңнамаға сәйкес, оларға мерзімінен бұрын босатылу құқығы 25 жылын нақты өтегеннен кейін мүмкін болды. Бұл алдында параллельді, теңқұқықсыздық жүйесін тудырды, оған сәйкес алғашқыда өлім жазасына кесілгендер, 2004 жылы осы жазаға сотталғандарға қарағанда қатаңырақ жазаны өтейтін болды.

Алға қойылған бағыттың жүзеге асырылуы елімізде жүргізілген конституциялық реформалармен байланысты болды. Конституцияға енгізілген өзгерістерге сәйкес, өлім жазасы адамдардың қаза табуымен ұштасқан террористік қылмыстар үшін, сондай-ақ соғыс уақытында жасалған аса ауыр қылмыстар үшін ең ауыр жаза ретінде белгіленеді, ондай жазаға кесілген адамға кешірім жасау туралы өтінішхат беру құқығы беріледі [Қазақстан Республикасының Конституциясы. 30 тамыз 1995 ж. (соңғы өзгерістер мен толықтырулар 21.05.2007)].

Бұл Қазақстанда іс жүзінде өлім жазасының алынып тасталғанын білдіреді, өйткені осыған дейін тәжірибеде қарастырылып отырған жаза түрі тек ғана ауырлататын жағдайларда жасалған кісі өлтіру үшін тағайындалды, ал қазір ереже конституциялық талаптарға сәйкес келмейді.

Бүгінгі күні Қазақстанда өлім жазасы қылмыстық жаза түрі ретінде жалпы алғанда заңнамамен алынып тасталған жоқ.

Өлім жазасын белгілейтін баптар санын одан әрі қысқартуға және оны өмір бойы бас бостандығынан айырумен ауыстыруға бағытталған 10 маусым 2009 жылғы «Өлім жазасы мәселелері бойынша Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес, Қылмыстық және Қылмыстық іс жүргізу кодекстеріне оларды Конституцияның 15-бабы 2-тармағының жаңа редакциясына сәйкестендіруге бағытталған өзгерістер енгізілді.

Қылмыстық кодексте терроризм қылмыстарының тізімі берілген. Көптеген баптарда, мысалы, ауырлататын мән-жайларда кісі өлтірудің құрамында өлім жазасы алынып тасалаған және өмір бойы бас бостандығынан айырумен ауыстырылған.

Өмір бойы бас бостандығынан айыру жаза ретінде ҚР ҚК 1997 жылы бұрын 1959 жылғы Қазақ КСР ҚК өлім жазасын қолдану мүмкіндігі қарастырылған қылмыс құрамдарының қысқаруымен, сондай-ақ өлім жазасына балама жаза ретінде енгізілді. 31 желтоқсан 2003 жылғы №514-11 «Қамауға алу түріндегі жаза, сондай-ақ өмір бойы бас бостандығынан айыруды күшіне

енгізүмәселелері бойынша Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес, аталған жаза 2004 жылдың 1 қаңтарынан бастап қолданыла бастады [Ведомости Парламента Республики Казахстан. 2003. № 24. с. 180].

Өмір бойы бас бостандығынан айыруға жазасын тағайындау бойынша үкімдердің саны геометриялық прогресспен жылдан жылға өсуде. Қазақстанда өмір бойы бас бостандығынан айыруға сотталғандардың саны қазіргі таңда 120 адамды құрайды (олардың 29 мерзімінен бұрын

шартты түрде босатылу мүмкіндігінсіз жазасын өтеуде).

Сонымен, өлім жазасына мораторий енгізе отырып, Қазақстан кімде де болмасын өлім жазасына кесуді қолайсыз деп таныды. Бұл біздің еліміздің адамның негізгі құқықтары мен бостандықтарын қорғау мәселелерінде әлемдік қауымдастыққа интеграциялануындағы шешуші қадам болды. Өмір бойы бас бостандығынан айыру институтының енгізілуі ізгілік ниетпен пайда болды: өмір бойы бас бостандығынан айыруды енгізу өлім жазасын қолдану жағдайларын қысқартуға мүмкіндік берді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Соборное уложение 1649 года // Российское законодательство X-XX веков. Т.2. – М., 1985. – 246 с.
2. Н.С. Таганцев. Русское уголовное право. – СПб., 1902. – 240 с.
3. Пожизненное лишение свободы: Международные стандарты и практика: Материалы международной научно-практической конференции. – Алматы: «Фирма Киик», 2003. – 106 с.
4. А.Ж. Куркбаев. Пожизненное заключение как мера наказания в уголовном праве Республики Казахстан // Пожизненное лишение свободы: международные стандарты и практика: мат-лы междунар. науч.- практ. конф. – Алматы: «Фирма Киик», 2003. – С. 67-71.
5. Тюрмы и наказания: Инквизиция, тюрмы, телесные наказания, казни / Подготовка текста Т.И. Ревяко. – Минск: Литература, 1996. – 576 с.
6. Казахстан на пути к отмене смертной казни. Под редакцией Ж.Турмагамбетовой. //Казахстанское Международное Бюро по правам человека и соблюдению законности: «Фонд ХХІвек», Алматы, 2004. – 140 с.
7. О.В. Филимонов. Пожизненное лишение свободы в Российской Федерации: законодательство и практика // Пожизненное лишение свободы: международные стандарты и практика: тезисы докладов междунар.науч.-практ.конф. – Алматы, 2003. – С. 33-44.
8. О.В. Захарихина. Пожизненное лишение свободы и его место в системе наказаний по Российскому законодательству // Пожизненное лишение свободы: международные стандарты и практика: мат-лы междунар. науч.-практ. конф. – Алматы: «Фирма Киик», 2003. – С. 92-95.
9. Р.Е. Юрченко. В Издании PRI – «Смертная казнь и институт пожизненного лишения свободы в Республике Казахстан». – Астана, 2011. – 105 с.
10. Қазақстан Республикасының заңы. Қазақстан Республикасының Конституциясы. – 30 тамыз 1995 ж. (сонғы өзгерістер мен толықтырулар 21.05.2007ж. енгізілген).
11. Ведомости Парламента Республики Казахстан. – 2003. – № 24. – Ст. 180.

Сартбаева У.К.

заң ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

Садикова Д.Н.

құқықтану магистрі, аға оқытушы
Халықаралық Гуманитарлық – техникалық университеті

Сүлейменова А.Н.

1 курс магистранты
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЗАҢНАМАСЫ БОЙЫНША ӨМІР БОЙЫ БАС БОСТАНДЫҒЫНАН АЙЫРУДЫ ОРЫНДАУ ТӘРТІБІ МЕН НЕГІЗДЕРІ

Түйін. Бұл мақалада Қазақстан Республикасында өмір бойы бас бостандығынан айырудың қылмыстық заңға сәйкес орындалу тәртібі мен оның негіздеріне қатысты мәселелерді қарастырады. Аталған мәселелерді ашып көрсетуде осы институттың орындалу ерекшелігімен, оның күші бар заңдардың негізінде қалыптастырады. Сонымен қорытындылай келе өз пікірлерін ұсынады.

Түйінді сөздер: құқық, жаза, өмір бойы бас бостандығынан айыру, заң, түзету мекемелері.

Резюме. В данной статье рассматриваются вопросы, касающиеся порядка и оснований исполнения пожизненного лишения свободы в Республике Казахстан в соответствии с уголовным законом. При раскрытии указанных вопросов формируется специфика исполнения данного института на основе действующих законов. Подводя итоги, представляет свои заключения.

Ключевые слова: право, наказание, пожизненное лишение свободы, закон, исправительные учреждения.

Summary. This article deals with issues relating to the procedure and grounds for the execution of life imprisonment in the Republic of Kazakhstan in accordance with the criminal law. At disclosure of the specified questions specificity of execution of this Institute on the basis of the existing laws is formed. Summing up, he presents his opinion.

Keywords: right, punishment, life imprisonment, law, correctional institutions.

Қазіргі таңда мына мәселелерді шешу қажет: заңнамалық базаны даярлау, өмір бойы бас бостандығынан айыру түріндегі жазаны өтеу үшін жағдайлар жасау, жазаның осы түріне сотталған адамдармен жасалатын жұмыстың ерекшеліктері, аталған институтты қайта даярлау, оның қызметін, қолдану тиімділігін, оны жүзеге асыру үшін жаратылатын ресурстарды болжау, сондай-ақ халықаралық стандарттарға сәйкес оны орындауды реттейтін нормативтік актілерді тиісінше дайындау, өмір бойына бас бостандығынан айыруға сотталғандармен қарым-қатынас жасау, өмір бойы бас бостандығынан айыруда қылмыстық жазаның мақсаттарына жетуге ықпал ететін факторларды қарастыру.

Осыған байланысты, өмір бойы бас бостандығынан айыруды жүзеге асырудың негізін қалаушы мәселелерін реттейтін қылмыстық және қылмыстық-атқару заңнамаларына теориялық талдау жүргізу қажеттілігі туындайды.

П.Н.Посмаков былай дейді: «... ерекше режимдегі жаңа колония соғу керек. Қазіргі таңдағы біздің колонияларымыз моральдық және физи-

калық тұрғыдан ескірген және біздегі контингентті ұстау үшін қауіпсіздік талаптарына сай келмейді. Одан басқа, бүгінде ерекше режимдегі түзеу колонияларындағы камералар 8-16 адамға есептелінген. Оларды аз орынды камераларға лайықтап қайта соғу үлкен шығындарды талап етеді, мысалы осы колониялардағы ғимараттар 35 жыл бұрын салынған және ірге тасын күшейту үшін, коммуникацияларды қалыпқа келтіру үшін оларға жөндеу жүргізу керек» [П.Н. Посмаков, 2003, б.63].

Сотталғандардың өтінішімен және өзге де қажетті жағдайларда түзеу колониясының бастығының қаулысы бойынша сотталғандардың жеке басының қауіпсіздігіне қатер төнген жағдайда олар жалғыз адамдық камераларда ұсталуы мүмкін. Аталған сотталғандардың еңбегі сотталғандарды камераларда ұстаудың талаптары ескеріле отырып ұйымдастырылады.

«Өмір бойы бас бостандығынан айыру» жазасының анықтамасынан бұл жаза түрі мұндай мақсатты алға қоймайды деген ойға жетелейді.

Зерттеушілер көрсеткендей, ұзақ уақыт бойы

түзеу мекеме колонияларында болған сотталғандар адами түсінікте адам болудан қалады. Олар әлеуметтік байланыстарды жоғалтады, көп жағдайларда тубдиспансерлер де, мүгедектер үшін арналған интернат үйлерінде болуға мәжбүр [Филимонова В.Д. 1996. 71 б.].

Д.С.Чукмаитовтың пікірінше, өмір бойына сотталғандардың қатаң жағдайларда жазаны өтеу мерзімі анық үлкен. Шетел мемлекеттерінің, атап айтсақ, Ресейдің тәжірибесі дағдылы жағдайға ауыстырумен байланысты жеңілдіктер көптеген сотталғандар үшін маңызын жоғалтады. Жазаны өтеу барысында жұбаймен ажырасу, туыстарының өлімі және тағы да басқа жағдайлар 7-10 жылдан соң, одан әрі 15-20 жылдан кейін өмір бойына қамалғандардың басым көпшілігінің әлеуметтік пайдалы байланыстарын жоғалтатындығын көрсетеді [Д.С. Чукмаитов, 2003, 90 б.].

Сотталғандарды түзудің тағы бір құралы болып тәрбие жұмысы табылады. Сотталғандармен тәрбие жұмысы олардың түзелуіне, заңдардың талаптарын сақтауға, еңбекке және өзге де қоғамға пайдалы қызметпен айналысуға, білім деңгейі мен мәдени деңгейін арттыруға, сотталғандарға әлеуметтік-құқықтық көмек көрсетуге бағытталған бағдарламаларға қатысуға ұмтылысын қалыптастыру мен нығайтуға бағытталған (ҚР ҚАК 124-бабы) [(ҚР қылмыстық-атқару кодексі, 2014, 5 шілдедегі № 234-V ҚРЗ)].

Біздің пікірімізше, өмір бойы бас бостандығынан айыруға сотталған адамдар үшін жазаны өтеудің жеңілдікті жағдайын да қарастырған жөн.

Өмір бойы бас бостандығынан айыруға сотталғандармен мақсатты тәрбиелік жұмыс жүргізу үшін оның негізгі міндеттерін анықтау қажет: еңбекке адал қарау бағытында тәрбиелеу; заңдарды дұрыс орындау және қоғам ережелерін құрметтеу; меншікке ұқыппен қарау; саналық және мәдени деңгейді көтеру; пайдалы ынтаны дамыту.

Сотталғандармен жүргізілетін тәрбие жұмысы түзеу құралы ретінде заңнамада ең аз реттелген, бұны түсінуге болады, өйткені тәрбиелеу – шығармашылық үрдіс. Мәселенің одан әрі қиындайтыны – жазаны атқару барысында әлеуметтік тәрбиелеу орын алады, яғни, «жеке тұлғаға әсер ететін субъект ретінде жалпы қоғам болады, ал нәтижесі болып жеке тұлғаның дамуына әсер ететін факторлар көп жоспарлы және стихиялық болатын социализация табылады және олар адамға жағымды да, жағымсыз да әсер етуі мүмкін және педагогикалық тәрбие жеке тұлғаны қалыптастыруды, оны алға қойған мақсаттар мен міндеттерге сәйкес берілген бағытта дамытуды әдейі және саналы түрде ұйымдастыру үрдісі болып табылады [О.В. Захарихина, 2005, 118 б.].

Өмір бойы бас бостандығынан айыруға сот-

талғандарға тәрбиелік іс шараларды ұйымдастыруда маңызды болып бос уақытты ұтымды пайдалану табылады. Мұнда жеке-тәрбиелік жұмысқа аса мән берген жөн. Осындай жұмыс сотталған адамның ішкі дүниесіне әсер етеді, белгілі деңгейде тәрбиелік әсердің нәтижесіне баға беруге мүмкіндік беретін белсенді әсерлестікті тудырады. Бұл сотталғандарда жазаны өтеу үрдісіне, режимге, қоғамға пайдалы еңбекке, оқуға, өз-өзіне және қоршаған ортаға жағымды көзқарас қалыптастыруға әсер етеді. Жеке жұмыс тәрбиешінің нақты сотталған адамға оның жасаған қылмысының ауырлық дәрежесін, жасын, білімін, мамандығын, отбасы жағдайын және басқа да ерекшеліктерін ескеретін жеке ықпалға негізделген мақсатты психологиялық-педагогикалық әсерлердің жиынтығы болып табылады [В.И. Баранов, 2000. 54 б.].

Кейбір ғалымдармен ұзақ уақытқа бас бостандығынан айыру жазасын өтеуші сотталғандардың психологиялық жағдайын анықтау мақсатында жүргізілген зерттеулер көрсеткендей, сотталғандар психологиялық тұрғыдан қорқыныш сезімінің, ашушаңдықтың, кейігіштіктің, жүйкенің тозуының, ызалылықтың күмәнданғыштықтың және адамдарға сенбеушіліктің, жеке тұлғаның кері кетуінің пайда болуы тәрізді бас бостандығынан айыруды өтеудің жағымсыз зардаптарын айтады; ұзақ уақытқа бас бостандығынан айыруға сотталғандардың жартысы колонияда болу оларды бұзды деп санайды [Е.Ш. Баймурзин, 2005, 134 б.].

ҚР ҚАК 124-бабының 3-бөлігіне сәйкес, сотталғандармен тәрбие жұмысы тек топтық және жаппай нысандарда ғана емес, психологиялық-педагогикалық әдістер негізінде дара нысандарда да ұйымдастырылады. Осыған байланысты сотталғандармен тәрбие жұмысын жүргізуге көзқарасты өзгерту қажет: шет елдердің пенитенциарлық жүйесіндегідей жұмыстың көпшілік нысанынан кетіп сотталғандармен жұмыс істеудің жеке бағдарламаларына өту қажет. Қазіргі таңда тәрбие жұмысының жеке нысаны, егер түзеу мекемесінің жағдайында үнемі пайда болатын жағымсыз эмоционалды әсерледі жоюға мүмкіндігі бар мамандардың күшімен жүзеге асырылатын болса, онда ол елеулі түрде орнықтырылуы мүмкін. Бұл үшін қолайлы алғышарт ретінде түзеу мекемесінде психологиялық қызметтің қалыптасуын атауға болады: алғашқыда нақты қадам қылмыстық-атқару жүйесінің нұсқаушы-психологының қызметінің бекітілуі болды. Пенитенциарлық мекемелердің штатына психолог қызметін ендіру қылмыстылықты алдын алу және құқық бұзушылармен айналысу бойынша БҰҰ бірінші Конгресінде қабылданған, қамалғандармен айналысудың Ең төменгі стандартты ережелерімен қарастырылған (Женева, 1995г.) және қазіргі кезде психологиялық қызмет кез келген өркениетті мемлекеттің пенитенци-

арлық жүйесінің міндетті элементі болып табылады [Р.Е. Джансараева. 2006, 46 б.].

Түзеу мекемелеріндегі психологиялық қызметтің функциясы диагностикалық, сотталғандардың жеке тұлғасын, түзеу мекемесі персоналының жеке тұлғасын зерттеуге бағытталған.

Түзеу мекемелеріндегі психологиялық қызметтің консультативтік функциясы сотталғандарға жеке психологиялық мәселелерді шешуде психологиялық көмек көрсетуден, психологиялық факторларды ескере отырып қызметтік міндеттеді шешуде түзеу мекемелерінің қызметкерлеріне консультативтік көмек көрсетуден, сотталғандардың туыстарына және түзеу мекемелерінің персоналы отбасының мүшелеріне психологиялық көмек көрсетуден тұрады.

Психологиялық қызметтің психотүзеушілік қызметі бас бостандығынан айыруға сотталғандардың әлеуметтік-психологиялық ұстанымын және құндылық бағытын мақсатты түрде өзгертуге бағытталған.

Түзеу мекемелеріндегі психологиялық қызметтің ағартушылық функциясы мекеме персоналының психологиялық мәдеиеті мен өкілеттік деңгейін көтеруден, сотталғандар арасында қажетті психологиялық білімді таратудан, олардың психологқа және оның қызметіне сенімін қалыптастырудан тұрады.

Түзеу мекемесіндегі психологиялық қызметтің зерттеушілік функциясы ғылыми-зерттеу мекемелеріне пенитенциарлық психология саласында зерттеулер мен эксперименттер жүргізуге, бас бостандығынан айыру орындарында әр түрі әлеуметтік-психологиялық құбылыстар мен үрдістерді зертеуге көмек көрсетуге бағытталған.

Қылмыстық-атқару жүйесіндегі психологиялық қызмет ізгілік қағидасына, жалпы адами құндылықтардың басымдығына, бас бостандығынан айыруды өтеуші адамдардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауға негізделіп құрылады.

Қазіргі кездің болмысы күнделікті өмірде қаншалықты психологтардың рөлі маңызды екенін көрсетеді. Материалдық проблемалар әлеуметтік тұрғыдан орнықтырылмау, отбасындағы жанжалдар, білімнің болмауы – осының барлығы адамды ашынуға, ал кей кезде бас бостандығынан айыру орындарына отырғызуға әкеп соқтыратын проблемалардың толық тізімі дей алмаймыз. Ешкім үшін құпия емес, мысалы, дамыған батыс елдерінде әрбір отбасында адамның өз бетінше проблемаларды шешуі өте қиын екендігіне байланысты кейде оған жәй адами түсіну және көңіл бөлу жетіспейтіндіктен, жеке психологтары бар.

Әрбір сотталған адамға қатысты психологтың қызметі бар жағдайда тиімді бола бермейді – мұны адамның тәрбиесінің, темпераментінің және мінезінің ерекшеліктерімен түсіндіріледі.

Психологтардың көмегімен бас бостандығынан айыру орындарында қылмыстарды болдырмаудың жағымды динамикасы, қолайлы жағдайлар болғанда адам түзелу жолына нық түсетіндей деңгейіне жеткізетіндей түзету (коррекция) мүмкін екендігін болжауға мүмкіндік береді.

Құқық қорғау органдарының іс-әрекетін жақсарту, бүкіл қоғамға жаңа ағым енгізу бүгінгі күннің өзекті мәселесі болып отырғандықтан, сотталғандардың бостандыққа шыққанда толықтай түзеліп, қайтадан қоғамның адал азаматы болып қалыптасуы туралы мәселе қазіргі таңда өзекті болып отыр.

Осы ауыспалы кезеңде сотталғандарды қойғанда қоғамымыздың кейбір адал азаматтары да алақтап адасып қалған секілді. Ал сотталғандарға түрмелер мен жабық мекемелердің ішіндегі өмір мектебі өзінің сабағын мықтап береді, тіпті оны тұтас институт деп айтса да болады. Себебі, жүрген ортаға байланысты сотталғандарды тәрбиелейтін қызметкерлердің өздерінің мінез-құлықтар өзгеріп, мүлде басқа адам қалыптасып шығады [Е.І.Қайыржанов, 2006, 18 б.].

Біріншіден, сотталғандар жабық мекемелерде жаңа келген сотталған адамды өзіне тартып алып, қулық-сұмдыққа әбден үйретеді, тіпті бостандықта да әбден әккіленген бұрынғы сотталғандар аңғал, жас миды улап, тез арада өзінің қатарына қосып алады.

Екіншіден сотталғандар жабық мекемелерде, көбінесе, зорлық-зомбылық, жезөкшелік, неше түрлі қылмыс туралы кітаптар оқиды, бейне таспалар көреді, соңғы кезде теледидарда да сондай бағдарламалар көп.

Үшіншіден, мыңдаған адамдар жабық мекемелерде жылдар бойы жұмыс істемей отырады, осының салдарынан бостандықтағы аса қажет жұмысқа деген бейімділігін, ынтасын жоғалтады. Жұмыссыз отырған соң бір-бірінің мінез-құлқына кері әсер етеді [Е.І. Қайыржанов, *Исполнение наказаний. –1(38). 2006, 19 б.*].

Біздіңше, сотталғандардың түзеліп, қайта қылмыс істемеуі үшін қоғамымыздың пайдалы азаматы болып қайта қалыптасып шығуы үшін түрмелер мен жабық мекемелерге дін, имандылық енгізу осы күрделі мәселенің бірден-бір шешуі деп білеміз.

Мысалы, Ж.Қайыржанов «Бұрын сотталған, кісі тонап жүрген бір азамат қазір намаз оқып, мінезі танымастай мүлде өзгерген, бұрынғы жаман қылықтарына ол енді өлсе де бармайтындығына көзім жетті» дейді [Қайыржанов Е.І., 2006, *Исполнение наказаний. 1(38)., 19 б.*].

Иә, мұсылмандық немесе басқа дінге кіруге зорлық жоқ, тек қана жүрек қалауымен кіреді. Намаз оқитын мұсылмандарда адамгершілік, имандылық, адалдық сияқты асыл қасиеттер үнемі жүрегінде болады, ол енді жамандыққа, қылмысқа бармайды. Жаратушы иеміз Алла

Тағала «бар күнәнді кешіремін, тек қана ақыл-есің дұрыс болып, денің сау болса, бес мезгіл намаз орындамағаныңды кешіре алмаймын»-деген.

Біздің ойымызша, біріншіден эксперимент жасап, мемлекетіміздегі бір жабық мекемені «діни» жабық мекемеге айналдырса. Осы діни жабық мекемеге еліміздің барлық жабық мекемелері мен түрмелеріндегі намаз орындайтын сотталғандарды жинаса. Мекеме бастығынан бастап барлық қызметкерлер намаз оқитын болуы керек. Осы мекемеге жоғарғы білімді имамды жұмысқа қабылдап, мекеме ішінде діни білім алу үшін діни медресе ашылса. Намаз оқуға адамдар сиятын мешіт салынса. Мекеме ішінде кабелді телеарна ашып күнделікті діни уағыз таратылса, діни кітаптар мен газет-журналдар әкеліп оқытылса. Оған қосымша Үкімет тарапынан елімізде діни бағдарлама мен телеарна ашылса.

Міне, осы эксперимент жасалған жабық «діни» мекемеден шыққан сотталғандарды бостандықта әрі қарай қадағалап, бақыласа, қайтадан түрмеге орала ма, бостандықта қоғамға қалай әсер етеді, мінез-құлықтары өзгере ме?

Эксперимент жасалған «діни» жабық мекеме ойдағыдай нәтиже шығарса, онда басқа діндерді дамытуды қолға алуға болады.

Сотталғандарды түзеудің негізгі құралының бірі болып қоғамға пайдалы еңбек табылады. Сотталғандарды қоғамдық пайдалы жұмыстарға тарту мемлекетіміздің қылмыстық-атқару саясатын іске асыру шараларының бірі болып табылады. Түзеу мекемелерінде қылмыстық жазасын өтеп жатқан жандарды еңбек етуге жұмылдыру проблемасының тамыры тым әріде жатыр. Әсіресе, Кеңес Одағы тарағаннан кейін осы проблеманың жүгі ауырлап еді. Құрал-жабдықтардың ескіруі, мемлекеттік тапсырыстардың түспеуі және өткізу нарығының болмауы пенитенциарлы жүйе өндірісін біраз тығырыққа салғаны мәлім.

Дегенмен, ол уақыт тарих еншісінде қалды. Бүгінгі таңда қылмыстық-атқару жүйесінде ондаған мың сотталғандарды жұмыспен қамти алатын қуатты өндірістік база қызмет етуде.

Тәрбиелеу ісінде сотталғандардың бұрынғы мамандығына сәйкес келмейтін жұмысты істеуі де жағымсыз әсер етеді. Сотталған адам үшін қалаулы емес жұмыс түрінің міндеттелуі және одан объективтік жағдайлар туындауы оның еңбекке деген көзқарасына әсер етіп, жұмысына қанағаттанбаушылықты туғызады.

Е.Ш.Баймурзиннің ұзақ мерзімге бас бостандығынан айыруға қатысты жүргізген зерттеулері бойынша, жүргізген зерттеулері бойынша, бас бостандығынан айырудың өтелген мерзіміне байланысты, сотталғандардың еңбекке қатынасының өзгеру динамикасы еңбекке адал қараған сотталғандардың үлесі азайғандығын көрсе-

теді, оның ішінде бас бостандығынан айырудың 10 жылын өтегеннен соң бұл 60% (3 жылдан 5 жылғы дейінгі мерзімді өтегендердің ішінде еңбекке адал қарағандар 82,5%, 5 жылдан 6 жылға дейін – 82,1%, 6 жылдан 7 жылға дейін – 71,1%, 8 жылдан 9 жылға дейін – 75,7%, 9 жылдан 10 жылға дейін – 71,6%) құрады [Е.Ш. Баймурзин, 2005, 53 б.].

Еңбекке деген қатынас сотталған адамды түзеудің маңызды көрсеткіштерінің бірі болып табылады, және сотталғандарға жазалау – тәрбиелеу әсерінің мерзімі қаншалықты ұзақ болса, соншалықты бұл көрсеткіш жоғары, алайда зерттеулер көрсеткендей, еңбекке адал қараған адамдардың үлкен бөлігі бас бостандығынан айырудың 3-6 жылын өтегендер, әрі қарай бұл көрсеткіш төмендейді, ал жазаның 10 жылдан астамын өтегендердің арасында бұл көрсеткіш 3-6 жыл өтегендерге қарағанда 22% төмен [Е.Ш. Баймурзин, 2005, 53 б.].

Бұл немен түсіндіріледі? Мүмкін, бұл жерде жұмысқа қанағаттанбаушылық, жалпы сотталғандардың психологиялық шаршауы, болашақтың жоқ екенін сезіну, әсіресе бұл мерзімінен бұрын шартты түрде босатудан бас тартқан жағдайларда және т.б. Маңыздысы сол – сотталғандарды түзеудің негізгі құралы белсенді әсер етуін доғарады. Бұл жағдайдан шығудың жалпы жолы – еңбекті, өндірісті, еңбек үрдісін педагогизациялауды ұйымдастыруды жетілдіруде. Ғылыми-техникалық прогресстің одан әрі үдетілуі адами фактордың барынша ескіруі түзеу колонияларында өндірісті ұйымдастыруға да әсерін тигізеді, еңбектің тәрбиелік рөлін жоғарылатып, сотталған адамды шын мәнінде еңбекке баулу мүмкіндігін туғызады. Егер осы шарттар сақталса, онда еңбектің жеке тұлғасына әсері әлдеқайда өсуі керек, және оның нәтижесі – аз уақыт ішінде сотталған адамды түзеуге қол жеткізу болады.

Өмір бойы бас бостандығынан айыру Қазақстандық Қылмыстық құқықта жазаның жаңа түрі болып табылады. Бұл жаза түрін қолдану тәжірибесі қазіргі таңда бұл жазаның дұрыс орындалуы, әсіресе, мерзімінен бұрын шартты түрде босату туралы қорытынды жасау үшін жеткілікті тәжірибесі жоқ. Онымен қоса, өмір бойына бас бостандығынан айыруды өтеуші адамдарға заңмен мерзімінен бұрын босатудың жалғыз перспективасы қарастырылған – бұл мерзімінен бұрын шартты түрде босату. Бұл жазаны неғұрлым жеңіл жаза түрімен ауыстыру, ауруға шалдығуына байланысты жазадан босатуды қоспағанда, сотталғандардың аталған категориясы үшін заңмен белгіленбеген.

Сонымен, өмір бойы бас бостандығынан айыруды орындауды құқықтық реттеуге жүргізген талдау мынадай тұжырымдар мен ұсыныстар жасауға мүмкіндік береді:

1. Құқықтық табиғаты, белгілері мен мазмұ-

ны тұрғысынан өмір бойы бас бостандығынан айыру мерзімді бас бостандығынан айырудың бір түрі болып табылады, өйткені оның мәніне (сотталған адамды қоғамнан оқшаулау) сәйкес келеді. Дәл осы жағдайға байланысты Қылмыстық-атқару кодексі осы жаза түрін орындауды дербес тарауда қарастырмады, ал жазаның басқа түрлерін орындау осы кодекстің дербес тараулары және бөлімдерімен реттеледі.

2. Өмір бойы бас бостандығынан айыру жазасын өтеу жағдайларын одан әрі дифференциациялау бөлігіне қажетті өзгерістер енгізу керек.

Отандық әдебиеттерде өмір бойы бас бостандығынан айыруға сотталғандардың жазаны өтеудің дағдылы және қатаң жағдайларында ұстау мерзімін қысқарту туралы ұсыныстарды ескере отырып, және қылмыстық жазалауды үнемдеу қағидасын қамтамасыз ету үшін өмір бойы бас бостандығынан айыруға сотталған адамдарды жазаны өтеудің дағдылы жағдайынан жеңілдетілген жағдайларына ауыстыру мерзімін қысқарту қажет. Сондай-ақ өмір бойы бас бостандығынан айыру жазасына сотталғандары түзеу және бостандықтағы өмірге дайындау мақсатында олар

үшін жазаны өтеудің жеңілдікті жағдайларын қарастыру керек.

Бұл мақсаттарға орай өмір бойы бас бостандығынан айыруға сотталғандарды 5 жылдан кейін жазаны өтеудің дағдылы жағдайынан жазаны өтеудің жеңілдетілген жағдайына ауыстыру мүмкіндігін қарастырған жөн. Осыған сәйкес Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексінің 141-бабының 3 тармағына келесідей түзету енгізу қажет:

Барлық сотталғандар төтенше қауіпсіз мекемелерге келген бойда жазаны өтеудің дағдылы жағдайларына орналастырылады.

Жазаны өтеудің белгіленген тәртібін бұзғаны үшін жазалауы болмаған кезде жазаны өтеудің дағдылы жағдайларынан жазаны өтеудің жеңілдетілген жағдайларына ауыстыру бес жылдан кейін жүргізіледі.

Жазаны өтеудің белгіленген тәртібін бұзғаны үшін жазалауы болмаған кезде жазаны өтеудің жеңілдетілген жағдайларынан жазаны өтеудің жеңілдікті жағдайларына ауыстыру бес жылдан кейін жүргізіледі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. П.Н. Посмаков. Введение пожизненного лишения свободы – практические шаги проблемы и перспективы //Пожизненное лишение свободы: международные стандарты и практика: тезисы докладов междунар. науч.-практ. конф. – Алматы, 2003. – С. 63-67.
2. Российская Федерация. Законы. Новое уголовное право России: Общая часть/ под. ред. Филимонова В.Д. – М., 1996. – 240 с.
3. Д.С. Чукмаитов. Проблемы совершенствования порядка и условий отбывания наказания в виде пожизненного лишения свободы в РК. // Пожизненное лишение свободы: международные стандарты и практика: тезисы докладов междунар.науч.-практ.конф. – Алматы, 2003.- с. 88-91.
4. Қазақстан Республикасының қылмыстық-атқару кодексі. – 2014 жылғы 5 шілдедегі № 234-V ҚРЗ.
5. О.В. Захарихина. Исполнение наказания в виде пожизненного лишения свободы в России: дисс. ... канд. юрид. наук. – М., 2005. – 138 с.
6. В.И. Баранов. Назначение и исполнение наказания в виде пожизненного лишения свободы: учебное пособие. – Уфа, 2000. – 65 с.
7. Е.Ш. Баймурзин. Уголовно-правовые и криминологические проблемы применения длительных сроков лишения свободы: дисс. ... канд. юрид. наук. – Астана, 2005. – 155 с.
8. Р.Е. Джансараева. Роль психологической службы уголовно-исполнительной системы в предупреждении противоправного поведения осужденных к лишению свободы // Закон и время. – 2006. – №4. – С.46-48.
9. Е.І. Қайыржанов. Тығырықтан шығудың дұрыс амалы // Жазаларды орындау. – Исполнение наказаний. –1(38). – 2006. – 6. 18-19.

УДК 343(075.8)

Сеитова Р. М.

К.Ю.Н., доцент

Институт Мардана Сапарбаева
г.Шымкент**Узденова И.Д.**

К.Ю.Н.,

Институт Мардана Сапарбаева
г.Шымкент**Адирбаева А.А.**

магистр

Институт Мардана Сапарбаева
г.Шымкент

ФИЛОСОФИЯ ГУМАНИЗМА В СОВРЕМЕННОМ УГОЛОВНОМ ПРАВЕ

Түйін: Мақалада психологиялық ғылым мен қылмыстық заңнаманың жетістіктерін сәйкестендіру қажеттігі, сондай-ақ қылмыстық заңнаманы адамгершілікке жатқызу үшін заманауи қылмыстық заңның жазалау мәнін төмендету мақсатында қылмыстың субъективті жағын қайта қарау қажеттілігін негіздейді.

Түйінді сөздер: қылмыс, қылмыстық құқық, шарап

Резюме: В статье обосновывается необходимость унификации достижений психологической науки и уголовного законодательства, а также пересмотра субъективной стороны преступления с целью снижения наказуемого значения современного уголовного закона для гуманизации уголовного законодательства.

Ключевые слова: преступность, уголовное право, вина.

Summary: The article substantiates the necessity of docking the achievements of psychological science and criminal law, analyzes the danger of guilt for a person, and also substantiates the need to review the subjective side of the crime in order to exclude the punitive nature of modern criminal law with a view to humanizing criminal legislation.

Keywords: crime, criminal law, guilt

Начавшиеся процессы модернизации экономической и политической системы казахстанского общества невозможны без ее сердцевины – опережающей модернизации общественного сознания.

На протяжении ряда лет научное и правоохранительное сообщество Казахстана занято реформированием уголовной и уголовно-процессуальной сферы. За последние двадцать пять лет аналитики насчитали от пяти до восьми глобальных реформ этих сфер. Однако реформирование не затрагивает глубинной, сущностной основы репрессивного характера современного уголовного права и как отмечают аналитики, эти реформы были направлены в основном на облегчение работы самой системы.

Глобальный общественный кризис начавшийся XXI веке потребовал поиска духовно-философской основы для решения назревших проблем.

По мнению специалистов во всей постсоветской правовой науке происходит коренное ее обновление на основе признания и отстаивания ценностей подлинной демократии, принципов конституционализма и гуманизма, отказа от прак-

тики игнорирования и недооценки значения международного права и передового зарубежного опыта развития права. Кроме того следует заметить, что гуманизация по сути и в конечном счете есть приближение к теории естественного права. Таким образом, гуманистические тенденции развития общества и политической жизни поставили перед правовой наукой ряд новых проблем, а самое главное, потребовали сдвига парадигмы в уголовном праве.

К числу актуальных проблем современной науки уголовного права относятся вопросы вины и виновности, как центральной, вокруг которого строятся остальные компоненты уголовно-правовой ответственности.

В последнее годы в Казахстане проблемы гуманизации уголовного законодательства РК поставлены в практическую плоскость. В Послании Н.Назарбаева «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность» (31 января 2017 г.) гуманизация административного и уголовного законодательства признана одной из важнейших задач современности. В связи с этим актуальным становится вопрос о пересмотре некоторых устоявшихся понятий уголовного

права, в частности понятия вины в свете новейших достижений психологической науки.

Известно, что до сих пор все уголовное право строится на основе утверждений римских юристов «без вины нет ответственности» и подхваченной советскими правоведомы еще в первые годы советской власти.

Между тем лучшие умы человечества не раз обращались к уголовно-правовой проблематике. Так например, Уильям Палей, известный представитель эпохи Просвещения, в своем труде «Принципы нравственной и политической философии» (1785 г.) был известен прогрессивными гуманистическими представлениями о наказании и реформировании тюремной системы. Он утверждал, что истинная **причина и цель наказания**, несомненно, являются мерилем жестокости возмездия, но эта причина лежит не в виновности преступника, а в необходимости превенции подготавливаемых преступлений. Следовательно, наказание преступника государством должно **ставиться в зависимость не от степени его вины** или иных причин, но от степени сложности и необходимости превенции данного преступления. Далее он утверждает, что наказание не должно быть жестоким в том случае, если преступление может быть предотвращено иным способом. Наказание является злом, к которому суд прибегает только из необходимости предотвращения большего зла. Рассуждая о возможности применения смертной казни за кражу он отмечает, что «такой строгий подход был бы абсурдным и несправедливым, если бы непосредственным основанием и мерой наказания служила исключительно вина преступника» [П.В. Тепляшин, 2005, с.112-115].

Уголовное право социалистической эпохи носило в целом карательный и устрашающий характер. Сколько невинных жертв той эпохи можно насчитать только по той причине, что формально их деяния подходили под составы преступления.

Уголовный закон нашего времени, главной целью которого является обеспечение справедливости при назначении наказания, требует учитывать личность виновного. Содержание, характер, направленность уголовно наказуемых деяний, их отдельные, юридически значимые детали в решающей степени зависят от личности лица, совершившего преступление. Системный подход к всестороннему изучению личностных особенностей преступника предполагает анализ как средовых, так и психо-физиологических детерминантов его поведения.

Если вспомнить советскую историю государства и права, особенно ранний ее период, то он проходил в целом под флагом осуждения инкомыслия, обвинения и карательного осуждения. И это нашло отражение в уголовном праве, имевшем в целом репрессивный характер.

Культивирование чувства вины давало возможность государству **контролировать** поведение человека. Контролирование человека было возведено в советском государстве на высочайшую степень. Поэтому и в науке правоведения в эту эпоху активно разрабатывались проблемы вины.

В разное время советского периода развития отношение к понятию вины было различным. Так, после 1917 г., – отмечает Салогубова Е.В., предлагалось отказаться от некоторых основных понятий в праве как от «буржуазных», относя к ним, в частности, понятие вины. Однако, как отмечал П.И.Стучка, один из виднейших марксистских теоретиков в области права, углубленная и научная постановка указанных вопросов заставила создателей нового социалистического правосудия прийти к выводу, что данные правовые начала или принципы представляют собой культурные завоевания, которые должны быть сохранены социалистическим правом [Стучка П.И., 1964, с.436]. Думается, что настала пора, когда уголовное право должно опираться на выявление более глубинных причин преступления. Исходя из этого в современных условиях развития психологической науки оперирование понятием вины в уголовном праве уже не может считаться культурным завоеванием человечества.

Постсоветское уголовное право, как в свое время советское, акцентирует основное внимание на виновной ответственности. Советский энциклопедический словарь дает понятие вины лишь в рамках уголовного права. Вина (guilt, fault) в праве – психическое отношение лица к своему противоправному поведению (действию или бездействию) и его последствиям, субъективная сторона состава правонарушения.

Еще в римском праве вина как субъективное отношение преступника к наказуемому действию являлась обязательным условием применения уголовной ответственности. Без вины наказание не должно было следовать. И древнейшее и развитое римское право исходило из того, что для наказуемости деяния обязательно наличие умысла. Действия, совершенные по неосторожности, непредусмотрительности, случайные и т.п. не квалифицировались как преступления, что, однако, не означало, что эти действия не будут рассматриваться как частно-правовые деликты. Таким образом, понимание вины в римском праве происходило на уровне деления на уголовно-правовой и частно-правовой смысл. Вследствии этого сформировалась единственная форма уголовной вины только в виде преступного умысла, злого умысла (dolus). Нам представляется, что на эту особенность следует обратить внимание современных юристов.

В действующем уголовном кодексе нет определения вины. Оно и не может быть, поскольку это сугубо психологическое явление. В силу это-

го понятие вины выводится из форм вины, что можно считать своеобразной уловкой уголовного законодательства.

Теория казахстанского уголовного права определяет вину как психическое отношение лица к совершенному им общественно опасному деянию и его общественно опасным последствиям в форме умысла или неосторожности. Понятие вины, отмечается далее, следует рассматривать как в психологическом, так и социально-политическом аспектах.

Юридическая психология исходит из того, что вина – это причастность личности, всей ее сознательно подсознательной сферы к совершенному общественно опасному деянию и его общественно опасным последствиям [Пралиева Г.К., 2001, с.122].

Признание обвиняемым своей вины может быть положено в основу обвинения лишь при подтверждении его совокупностью других доказательств, собранных по делу. Равным образом отрицание обвиняемым своей вины не может быть положено в основу оправдательного приговора, если оно противоречит другим доказательствам, объективно подтверждающим его вину. Более того, отрицание своей вины еще более усугубляет положение обвиняемого. Таким образом, в уголовном праве основанием и мерой наказания служит исключительно вина преступника.

Здесь уместно будет поставить вопрос: когда у преступника возникает чувство вины, до начала совершения преступления, во время совершения общественно опасного деяния или после совершенного деяния. Т.е. по нашему мнению необходим временной расклад субъективной стороны преступления. Не бывает так, что вина появляется до совершения преступления, в этом временном отрезке важно говорить о **намерении** совершить преступление, в следующей стадии появляется мотив преступления, который толкает преступника на совершение деяния, и только после совершенного деяния может возникнуть или наоборот не возникнуть чувство вины.

Западная психологическая наука давно признала, что вина является одним из самых разрушительных психологических явлений в жизни человека, притом утверждается, что осознание вины человеком разрушающе действует на чувство его уверенности в себе. Психологи утверждают также, что негативные эмоции, в том числе и чувство вины, могут быть неизбежно направлены или на окружающих, или на самого человека. Подсознание таково, что хранит в себе информацию о негативных переживаниях и рано или поздно оно выдаст эту информацию вовне. Значит, акцентируя внимание на вине, мы тем самым продолжаем дальше разрушать личность преступника. Идеология уголовного

права, всецело базирующаяся на этой позиции, не может выполнить своей задачи. Отсюда создается еще одна почва для дальнейшего роста преступности.

В теории уголовного права выделяются две основные концепции вины: оценочная и психологическая. К этому необходимо добавить теорию опасного состояния, выдвинутую Лунеевым В.В. [Лунеев В.В., 1992, с. 56]. При этом единства мнений, что понимать под той или иной концепцией вины в юридической литературе до сих пор нет. Одни авторы, придерживаясь оценочной концепции вины считают, что теория вины есть оценка судом всех объективных и субъективных обстоятельств, связанных с преступлением [Кригер Г.А., 1988, с.124]. В советское время под виной понимали морально-политическую оценку действий преступника, рассматривая ее с классовой позиции [Курс советского уголовного права, 1968, с. 406-407]. Позднее и в настоящее время господствующей теорией вины стала психологическая концепция, которую также нельзя назвать однозначной.

В уголовном праве США вина не является обязательным признаком преступного деяния. Однако в УК некоторых штатов она указывается в качестве элемента, характеризующего преступное поведение. Например, УК штата Пенсильвания определяет «поведение» как действие или бездействие и соответствующее им психическое состояние. УК различных штатов, обозначая виновное психическое состояние, используют следующие термины: намеренно, заведомо, сознательно, с целью, неосторожно, небрежно, неосмотрительно и др. С нашей точки зрения, это несколько затрудняет применение уголовного закона, особенно когда законодатель оперирует такими категориями, как «разумное лицо», «разумное использование силы» и т.п. Формы вины по законодательству США определяются в зависимости от отношения лица к преступному результату своего деяния. При этом выделяются несколько форм вины : с целью – лицо намеренно действует для достижения конкретного результата (указанных в законе последствий); с сознанием, неосторожно, небрежно [Уголовное право зарубежных государств 2003, с. 24].

Уголовное право не должно развиваться без знания законов существования человеческой психики. С ее точки зрения чувство вины – одна из главных причин всех неприятностей человека, болезней и других несчастий современного человека. Чтобы избавиться от этого чувства, необходимо глубоко осознать его сущность и причины. А для этого в первую очередь разобратся с понятиями ответственности и обязательства, предлагают психологи [Бурбо Лиз. 2003, с.112]. Для того, чтобы избавиться от этого чувства, необходимо изменить верования (веру). Верование, порождающее чувство вины,

не является плодотворным для человека и парализует его способности.

Анри Валлон отмечает, что «беспокойство, внушаемое виновностью, обычно сочетается с агрессивностью» [Валлон А., 2001, с. 51]

С другой стороны, вина появляется (если она все же появляется, ведь подавляющее большинство преступников не признает своей вины и этому есть психологическое объяснение – они не хотят быть жертвами) уже после совершения преступления. До это могут и должны присутствовать и мотив, намерение преступника. Не будем подменять специалистов уголовного права, заметим только, что намерение возникает прежде преступления – прежде чем совершить действие, в голове рождается намерение. Иными словами, все создается дважды (сначала в мыслях, затем физически). Что касается мотива, здесь важно отметить, что человеком руководит намерение, а побудительным фактором является мотив.

Западные психологи для избавления от чувства вины предлагают различные методы, считая культивирование этого чувства чистой воды манипуляцией, считая, что печать вины на человеке, подпитывает в нем комплекс неполноценности [Максуэлл Мольц, 2002, с.32].

Вышесказанное позволяет нам сделать вывод, что в современном уголовном праве следует отказаться от понятия вины в качестве определяющего признака субъективной стороны преступления. Следует доказывать не вину, а виновность, преступное намерение лица. Побудительным фактором следует признать мотив. Проекцией вины, как сугубо психологического

состояния, в праве следует признать виновность (Недаром же задается вопрос: Вы признаете себя виновным?).

Конечно, вышесказанное разрушает догматический каркас понятия уголовного преступления, выстроенной на протяжении чуть ли не ста лет и активно внедряемый в сознание масс. Настало время пересмотреть устоявшиеся представления, которые разрабатывались без учета психологической стороны преступления. Ученым предлагается пересмотреть субъективную сторону преступления, сделав упор на намерение и мотив преступления. Мы не претендуем на бесспорность наших суждений и полагаем, что вышеизложенное станет поводом для дальнейшего научного и нравственного поиска ученых в сфере уголовного права, разработки последними принципиально новых концепций реакции общества и государства на преступление. Осознание обществом гуманистической роли права и всей юридической системы должны привести к совершенствованию правового регулирования в стране, правоприменительной и правореализационной практики.

На основе вышеизложенного позволительно сделать некоторые итоги:

1. Вина есть сугубо психическое явление, притом крайне негативное и опасное для человека.
2. Проекция вины в уголовное право рождает понятие виновности.
3. В уголовном праве существует семантическая путаница вины и виновности.
4. Следует перейти к разработке понятий намерения и мотива в уголовном праве.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. П.В. Тепляшин. Принципы философии наказания и тюрьмоведения Уильяма Палея. //Государство и право, 2005, № 2.
2. Стучка П.И. Избранные труды по марксистско-ленинской теории права. Рига, 1964.
3. Пралиева Г.К. Юридическая психология (Комментарии и схемы). Алматы: Данекер, 2001.
4. Лунеев В.В. Предпосылки объективного вменения: принцип виновной ответственности // Гос-во и право, 1992, № 5
5. Советское уголовное право. Общая часть: Учебник / Под ред. Г.А. Кригера и др. М., 1988.
6. Курс советского уголовного права. Часть общая. Т.1. Л., 1968.
7. Уголовное право. ЮНИТА 7. Уголовное право зарубежных государств. М., 2003.
8. Бурбо Лиз. Ответственность, обязательство, чувство вины. М.: ИД «Гелиос», 2003.
9. Валлон А. Психическое развитие ребенка. – СПб.: Питер, 2001.
10. Максуэлл Мольц. Психикибернетика. СПб.: Питер, 2002.

Таубаева М.Е.

к.ф.н., доцент

Южно-Казахстанский государственный университет им. М.Ауезова

Туртаева Г.М.

Преподаватель

Южно-Казахстанский государственный университет им. М.Ауезова

СИТУАЦИЯ С НАРКОТИКАМИ В КАЗАХСТАНЕ

Түйін. Өзінің географиялық орналасуына байланысты республика іс жүзінде есірткіні заңсыз өндірудің және сатудың әлемдік нарықтарының орталығына айналды, бұл біздің еліміздің халықаралық қылмыстық ұйымдар мен есірткі бизнесімен байланысты топтардың мүдделері аясына тартылуына объективті ықпал етеді.

Түйінді сөздер: Қылмыстық құқық, дипломатиялық агенттерге қол сұғылмаушылық қағидасы, дипломатиялық қол сұғылмаушылық, қылмыс, қылмыстың алдын алу, дипломатиялық агенттерге қауіпсіздік, есірткі.

Резюме. В силу своего географического положения республика практически оказалась в центре мировых рынков нелегального производства и сбыта наркотиков, что объективно способствует вовлечению нашей страны в сферу интересов международных преступных организаций и группировок, связанных с наркобизнесом.

Ключевые слова: Уголовное право, принцип неприкосновенности дипломатических агентов, дипломатическая неприкосновенность, преступление, предупреждение преступления, безопасность дипломатических агентов, наркотик.

Summary. Due to its geographic location, the republic has practically become the center of the world markets for illegal drug production and marketing, which objectively contributes to the involvement of our country in the sphere of interests of international criminal organizations and groups associated with the drug business.

Keywords: criminal law, principle of inviolability of diplomatic agents, diplomatic immunity, crime, prevention of a crime, safety of diplomatic agents, safety of employees of the international organizations, protection of diplomatic agencies, drug.

Прохождение по территории Казахстана наркопутьей оказывает существенное влияние на рост количества наркозависимых граждан республики. В силу того, что организованные преступные группировки стремятся взять под контроль наркобизнес, следует прогнозировать дальнейшее увеличение объемов ввоза наркотиков в Казахстан, их транзитных перевозок, а также создание крупных перевалочных пунктов. В этой связи повышается вероятность увеличения количества граждан страны, вовлекаемых в преступную деятельность.

Сегодня в Казахстане происходит интенсивная структурная перестройка наркорынка, идет активный процесс замещения традиционных наркотиков растительного происхождения (марихуана, гашиш и т.д.) на «тяжелые» (прежде всего героин).

Возрастает потребление высокоактивных, дорогостоящих и наиболее опасных для здоровья синтетических наркотических средств и психотропных веществ (ЛСД, экстази, амфетамины).

В Казахстане сформирована и реализуется единая и сбалансированная государственная политика в сфере оборота наркотиков, установлен государственный и социальный контроль за

развитием наркоситуации в стране.

Учитывая мировой опыт и особенности развития ситуации в регионе, борьба с наркоманией и наркобизнесом в Казахстане осуществляется по следующим основным направлениям:

1. Первичная профилактика наркомании;
2. Лечение и социальная реабилитация лиц, злоупотребляющих наркотиками;
3. Пресечение незаконного оборота наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров;
4. Обеспечение эффективного контроля за оборотом наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров, установленного государством.

За последние несколько лет в нашей стране увеличилось как число лиц,

потребляющих наркотики, так и количество преступлений, связанных с их незаконным изготовлением, приобретением и распространением. Реское увеличивается число лиц, допускающих немедицинское потребление наркотических средств.

Очень высокими темпами растет количество совершенных преступлений связанных с наркотиками. Прогрессирующее злоупотребление

наркотиками резкий рост цен на них создает благоприятные условия для появления преступных сообществ, осуществляющих их организованный сбыт. С целью объединения усилий органов государственной власти и дальнейшей активизации анти наркотической деятельности Указом Президента Республики Казахстан образован Государственный комитет по контролю за оборотом наркотических и психотропных веществ.

В соответствии с указом часть функций органов внутренних дел в этой сфере передано данному комитету, а подразделения по противодействию незаконному обороту наркотиков МВД упразднены.

В то же время в соответствии с Уголовно-процессуальным кодексом Республики Казахстан органы внутренних дел остаются одними из основных субъектов анти наркотической деятельности.

На сегодняшний день на учете в органах внутренних дел состоит большое количество подростков с диагнозом «наркомания» и «токсикомания». Из числа выявленных лиц, совершивших преступления в состоянии наркотического опьянения, почти 5% являются несовершеннолетними.

В законодательстве Российской Федерации, Республики Узбекистан, Беларусь, Казахстан и Таджикистан установлена ответственность родителей за их несовершеннолетних детей, потребляющих наркотические средства и психотропные вещества либо совершающих административное

правонарушение.

Законодатели указанных государств по-разному определяют степень общественной опасности в отношении культивирования растений, содержащих наркотики.

Так, во всех государствах, кроме Республики Беларусь, установлена административная ответственность за непринятие мер по уничтожению дикорастущих наркотико содержащих растений. В республиках Беларусь и Таджикистан установлена ответственность за незаконный посев или выращивание запрещенных к возделыванию растений. Кроме того, в Российской Федерации, Узбекистане и Казахстане установлена ответственность за непринятие мер к обеспечению охраны наркотикосодержащих посевов.

Не во всех государствах разграничена уголовная и административная ответственность в отношении незаконного оборота наркотиков. Такая административная ответственность существует лишь в

Российской Федерации, Узбекистане, Казахстане и Таджикистане.

Необходимо отметить, что только в законодательстве Казахстана определена административная ответственность за непринятие мер к

пресечению сбыта и потребления наркотических средств,

психотропных веществ и прекурсоров.

Ответственность за пропаганду наркотических средств, психотропных веществ, а также за немедицинское потребление наркотиков определена лишь в Российской Федерации и Республике Казахстан [Уголовный кодекс РК, 2014].

Необходимо отметить, что в странах Средней Азии производятся

наркотики собственного растительного происхождения.

При этом, если в 1934 году посевная площадь культивируемой конопли занимала здесь 680 000 га, то спустя 50 лет, в 1988 году, все конопляные поля сократились до 78,1 тыс. га. В то же время обратная картина складывалась с дикорастущей коноплей, масштабы распространения которой в местах прежнего проживания людей были огромными [Большая советская энциклопедия, 1937]. Например, на первом, проходящем в Советском Союзе, антинаркотическом международном симпозиуме в Алма-Ате (состоявшемся в июне 1991 г., незадолго до распада страны) было сказано, что на заброшенных полях конопли вокруг пустующих деревень, объявленных бесперспективными, данная сельскохозяйственная культура заметно расширила масштабы произрастания.

Таким образом, в странах Средней Азии проблема распространения

наркотиков связана с двумя взаимосвязанными обстоятельствами: 1) привлекательное для международных преступных групп, осуществляющих торговлю наркотиками, географическое положение, которое неизбежно делает их потенциально опасными с точки зрения транзита через их территорию социально-опасного товара; 2) собственные ресурсы по производству наркотиков, включая возможность выращивания содержащих наркотики растений.

Анализ ситуации, сложившейся в странах Средней Азии, свидетельствует о следующих тенденциях ее развития: 1) общий рост преступлений, связанных с незаконным оборотом наркотиков; 2) неуклонное увеличение числа лиц, занимающихся незаконным оборотом наркотиков, в основном за счет вовлечения в преступную деятельность малоимущих слоев населения; 3) повышение уровня организованности преступных групп, контролирующих незаконный оборот наркотиков, формирование их по этническому признаку и повышение технической оснащенности; 4) рост немедицинского потребления наркотиков.

Анализируемые статистические данные показывают, что в Кыргызстане криминологическая ситуация, связанная с незаконным оборотом наркотиков, начала ухудшаться во второй половине 90-х годов.

При этом критический пик развития этой ситуации пришелся на 2003–2004 гг. Например, случаев контрабанды наркотиков в 1998 году было зарегистрировано 19, а в 1999 году – уже 37. В 2004 году было зарегистрировано 115 случаев контрабанды наркотиков, т.е. рассматриваемое преступление возросло в 6 раз! Случаев сбыта наркотиков в 1998 году было зарегистрировано 251, а в 2004 году – 565, т.е. это преступление выросло в 2 раза. Если в 1998 году удалось разоблачить деятельность 32 притонов, которые были организованы для группового употребления наркотиков, то в 2007 году таких притонов было разоблачено 83 (в 2,5 раза больше). Другими словами, статистические данные говорят о том, что, начиная с 1998 года, наблюдается неуклонное ухудшение ситуации, связанной с незаконным распространением наркотиков на территории республики [Абдиров Н.М., Мами К.А., Сарсеков Б.С., 1998].

В 2008 году криминологическая ситуация не улучшилась. Было зарегистрировано на 30 преступлений, связанных с незаконным оборотом наркотиков, больше в 2007 году. В то же время сотрудниками Агентства по борьбе с наркотиками (учреждено постановлением правительства республики 16 ноября 2006 г.) было изъято около 1,5 тонны наркотических и психотропных веществ, что на 50% больше, чем в 2007 году.

В основном увеличение количества изъятых наркотиков произошло за

счет увеличения конфискации гашиша (на 270 кг, причем, как афганского производства, так и местного, кыргызского производства), и, что примечательно, серной кислоты, которая необходима для переработки опия, и которая контрабандным путем доставляется в Афганистан, о чем говорилось выше.

Необходимо подчеркнуть, что из незаконного оборота было изъято около 7 тонн серной кислоты! Численность потребителей наркотиков в Казахстане достигает 250 тыс. человек. Среднегодовое потребление опиоидов составляет более 29 тонн, а каннабиноидов – 500–570 тонн.

Причем, в отличие от прошлых лет стало намного больше изыматься легких наркотиков (на-

пример, марихуаны было изъято на 293 % больше, чем в 2008 году). В то же время количество изъятых тяжелых наркотиков заметно сократилось: героина на 69,6 %, опия на 88,8 %.

Таким образом, Кыргызстан, Таджикистан, Казахстан и Узбекистан представляют собой страны, которые граничат друг с другом и имеют похожие проблемы, связанные с незаконным распространением наркотиков.

Общим для указанных независимых государств Средней Азии является следующее:

1) рассматриваемые страны до недавнего времени входили в единое государство – Советский Союз;

2) они представляют собой государства, территория которых используется наркотическими баронами не только для транспортировки

наркотиков, но и для производства наркотиков, и для распространения наркотиков; 3) главным направлением транспортировки наркотиков через указанные страны является Российская Федерация; 4) бюрократический аппарат властных структур данных, особенно на местном (муниципальном) уровне, и там, где смена чиновников происходит не часто, представляет собой слабо эффективный механизм для борьбы с распространением наркотиков, в том числе и потому, что некоторые из указанных чиновников подкуплены представителями организованной преступности, специализирующимися на производстве наркотиков; 5) наркомания в этих странах представляет серьезную угрозу для их собственного социально-экономического развития; 6) распространение наркотиков в указанных странах характеризуется общемировыми тенденциями: а) рост среди наркоманов женщин; б) омоложение наркомании; в) прева-лирование среди наркоманов представителей городского населения и др. [Алексеев А.И., 2005].

Сведения о лицах, совершивших уголовные правонарушения в состоянии употребления наркотических средств, психотропных веществ и их аналогов, прекурсоров состоявших на учете в органах внутренних дел (ОВД)

Наименование показателей	Количество по годам		
	2017	2016	2015
Совершено в состоянии наркотического и токсического опьянения, из них совершено: – несовершеннолетними – женщинами	1708 7 53	1630 445	1898 272
В том числе:			
с диагнозом «наркомания», из них женщин	294 31	341 40	426 41
лиц, состоявших на учете в ОВД по категории «наркоман», из них женщин	49 7	61 4	89 16

Изъятые в большом количестве такие наркотические вещества растительного происхождения («каннабисной») группы, как каннабис (Марихуана) (*Cannabis*), растение каннабис (конопля) и гашиш (анаша) объясняется тем, что во-первых, в Казахстане на огромных площадях (га (или кв.км), называемый Чуйской долиной произрастает дикорастущая конопля рода (семейства). Во-вторых, являясь легким видом наркотиков более доступна.

Наркоторговцы, и наркозависимые лица ежегодно совершают так называемое «паломничество» в Чуйскую долину для заготовки дикорастущей конопли рода (семейства) и изготовления из нее различных наркотических веществ (смола каннабиса (*Cannabis resin*), экстракт каннабиса (гашишное масло) и др.) [Алексеев А.И., Герасимов С.И., Сухарев А.Я., 2001].

Чуйская долина по своему географическому расположению удобна для въезда (выезда) авто- и железнодорожным транспортом (водным транспортом), так через данную долину проходит автомагистрали и железнодорожные пути, соединяющие такие крупные города Казахстана как Алматы, Астана, Караганда, Шымкент, Тараз, и соседние государства как Кыргызстан и Узбекистан. Необходимо отметить, что Чуйская долина расположена на территории двух государств: Казахстан и Кыргызстан. Такое расположение Чуйской долины способствует «легкому» распространению наркотических веществ растительного происхождения («каннабисной») группы как внутри страны, так и в соседние государства.

Необходимо отметить, что синтетические («тяжелые») наркотики в Казахстане не производят. До сегодняшнего дня в Казахстане не было выявлено ни одного (подпольного) цеха по производству таких видов наркотиков, т.е. синтетические («тяжелые») наркотики поставляются на «наркотический рынок» Казахстан контрабандным путем.

Появление на «наркотическом рынке» Казахстана новых для данного региона синтетических («тяжелых») наркотиков как ДМТ (*DMT*), МДМА (*MDMA*), метамфетамин (Первитин), ММДА (*MMDA*) и изометадон (*Isomethadone*) свидетельствует об активизации наркоторговцев (наркокурьеров) и «востребованности» данных видов наркотических веществ. «Востребованность» этих наркотиков объясняется прежде всего их сильнодействующим специфическим эффектом даже в очень малых дозах, любопытством (интересом, влечением) молодежи, а также дешевизной (до-

ступностью). За последние годы отмечается нецелевое применение наркотических средств и психотропных веществ, используемых в медицинских целях и находящихся под контролем.

Ежегодно проводимые государством мероприятия, направленные на предотвращение распространения и использования наркотических средств и психотропных веществ, правоохранными органами и усиление, способствуют уменьшению нецелевого использования их некоторых видов. К таким мероприятиям можно отнести работу таких организации как ОПН ООН, ШОС, ОДКБ, совместную работу правоохранительных органов государств-членов ЕвразЭС, СНГ, ежегодно проводимых специальных операции как «Кокнар» и др. Так с 2012 года при проведении таких операции было выявлено более 11000 тыс. фактов распространения [Алимов Д., Кобейсинова Р., 2007].

За последние годы если было достигнуто снижение нецелевого использования таких веществ как пировалерона (*Pyrrovalerone*), диазепам (*Diazepam*), хлордиазепоксида (*Chlordiazepoxide*) и фенпропорекса (*Fenproporex*), то резко возросло потребление альпразола (*Alprazolam*) и фенobarбитала (*Phenobarbital*). Альпразолам (*Alprazolam*) является.

Лишь незначительная часть (до 1%) наркотических средств и психотропных веществ, использование которых в медицинских целях запрещено, поступают контрабандным путем. Кроме того, наблюдается их уменьшение, за последние три года их количество снизилось до 3-х раз [Алимов К.З., 2006].

Немаловажную роль при выявлении наркотических средств и психотропных веществ играют служебно-розыскные собаки. Так по данным, представленным в таблице А, доля изъятых наркотических средств и психотропных веществ, с применением служебно-розыскных собак составляет до 18%. В Казахстане на службе в различных (правоохранительных) органах, занимающихся выявлением, контролем и надзором наркотических средств и психотропных веществ, на сегодняшний день числится около тыс. служебно-розыскных собак. Это в основном породы Основная часть (до 100%) наркотических средств и психотропных веществ, используемых в медицинских целях и находящихся под контролем и строгим контролем, поступает на территорию страны контрабандным путем [Большая советская энциклопедия, 1937].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Уголовный кодекс Республики Казахстана, Алматы 2014г.
2. Абдиров Н.М., Мами К.А., Сарсеков Б.С. Уголовно- правовые меры борьбы с преступностью, связанной с наркотиками: Учебно-практическое пособие. – Алматы, 1998.
3. Алексеев А.И. Криминология. – М.: «Щит – М», 2005.
4. Алексеев А.И., Герасимов С.И., Сухарев А.Я., Криминологическая профилактика: теория, опыт, проблемы. М., 2001.
5. Алимов Д., Кобейсинова Р. Международное сотрудничество государств Центральной Азии в борьбе с незаконным оборотом наркотических средств и психотропных веществ. Монография. –Т., 2007.
6. Алимов К.З. Теория международных отношений и международного права. -ТНУУ 2006 г.
7. Абдиров Н.М. Концептуальные проблемы борьбы с наркотизмом в Республике Казахстан (криминологическое и уголовно-правовое исследование): Доктор.дис... – Алматы, 1999.
8. Конопля // Большая советская энциклопедия // Вып. 1-й. – Т. 34. –М.,1937.)

Шалдарбекова А.Б.

филос. ғ.к., аға оқытушысы,
«Философия және мәдениеттану» кафедрасы
М.Әуезов атындағы ОҚМУ

Жолдас А.К.

аға оқытушысы
«Философия және мәдениеттану» кафедрасы
М.Әуезов атындағы ОҚМУ

Байзакова А.Б.

аға оқытушысы
«Философия және мәдениеттану» кафедрасы
М.Әуезов атындағы ОҚМУ

СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ МӘДЕНИЕТТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ РУХАНИ НЕГІЗДЕРІ

Түйін. Сыбайлас жемқорлық жағымсыз құбылысы болып табылады қазіргі заманғы қоғам талап ететін, тұрақты түрде мұқият зерделеуді, жүйелік ұстанымды, кешенді және жедел қарсы іс-қимыл. Сондықтан сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес Қазақстан Республикасының мемлекеттік саясатының негізгі басымдығы болып табылады. Мақалада қазіргі қоғамдағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің жолдары мен тетіктері қарастырылады.

Түйінді сөздер: Жемқорлық, қоғам, жемқорлыққа қарсы күрес.

Резюме. Коррупция является негативным явлением современного общества, требующим постоянного тщательного изучения, системного подхода, комплексного и оперативного противодействия. Поэтому борьба с коррупцией является основным приоритетом государственной политики Казахстана. В статье рассматриваются пути и механизмы борьбы с коррупцией в современном обществе.

Ключевые слова: коррупция, общество, борьба с коррупцией.

Summary. Corruption is a negative phenomenon of modern society that requires constant careful study, a systematic approach, and a comprehensive and prompt response. Therefore, the fight against corruption is the main priority of the state policy of Kazakhstan. The article discusses ways and mechanisms of fighting corruption in modern society.

Keywords: corruption, society, fight against corruption.

Қазақ халқы әлемдегі ешбір ұлтқа, ұлысқа ұқсамайтын өзіндік тұрмыс-тіршілігі бар, төрт түлік малын жанымның, жаным арымның садағасы деп есептеген, жауынгершілік, ерлік, батырлықты санасына сіңіріп, ру, ұлыс ара қарым-қатынасын, ел билеу, заң-жосындарын ұлттық дәстүрге негіздеген, тіпті жалпыға ортақ делінетін махаббат сезімдерін, табиғат пен ара қатынасын, діни түйсік-түсініктері арқылы ешбір халыққа ұқсамайтын ойлау жүйесін қалыптастырған халық болып табылады. Жері қалай кең болса, пейілі сондай кең болған ата бабаларымыз ұшы-қиыры жоқ иен далада тіршілік етті. Көшіп – қонудың нәтижесінде бойларына шыдамдылық, өзара түсіністік, қамқорлық, ұйымшылдық, тәртіптілік және тағы да басқа адамгершілік қасиеттерді сіңірді. Үнемі қауіпті сезініп өскендіктен көшпенді халқымыз мына дүниеден алудан гөрі осы өмірде болуды жоғары мақсат тұтты. Өмірдің әрбір сәтін бағалап, жаратқанға қамшының сабындай қысқа ғұмыры үшін шүкіршілік ете білді.

Соған қарамастан осындай халық мекендеген ұлы даланың қазіргі перзенттерінің басты проблемасы «сыбайлас жемқорлық» болғанына қайран қалмасыңа амалың жоқ. Өйткені қазіргі таңда ата бабамыздан мирасқа қалған кең пейілділік, жомарттық, парасаттылық, ұйымшылдық, қамқорлық, қонақжайлық, қанағатшылдық қасиеттерден бөлек, ата бабамызда болмаған, өзгеше бір «жемқорлық», «сыбайлас жемқорлық» деген қасиеттер пайда болып, онымен тұрмай қоғамдық індетке айналып отыр. Бұл індеттен құтылудың қандай жолы бар? Жаратқан пендесіне сынақ ретінде қандай кесел берсе де, оның шипасын да қосып берген демекші, бұл індеттің де шипасы болу керек. Ол әрине тәрбие, мәдениеттілік, қоғамдық сананың құрамындағы жеке сананы дамыту мәселесіне келіп тірелсе керек.

Көшпелі өмір салты мен отырықшылықтың айырмасы жер мен көктей емес пе. Осы «жемқорлық» деген індет отырықшылық өмір-

мен бірге, сонымен қабаттаса туындаған індет болса керек-ті. Дәлірек айтсақ, «жемқорлық», «сыбайлас жемқорлық» деген ұғымдар мемлекеттік аппараттың туындауымен қатар пайда болған және әртүрлі тарихи даму кезеңінде барлық елдерге тән болған.

Сонымен, «сыбайлас жемқорлық» ұғымының мазмұнынаша келсек, ол ерте кездегі «түйені түгімен жұтқысы келіп тұратын ашкөздік» сөзінің синонимі. Ал қазіргі ғылыми және қоғамдық-саяси әдебиетте оның орнына «жемқорлық», «сыбайлас жемқорлық» ұғымдары кеңінен қолданылады.

«Сыбайлас жемқорлық» сөзі (латын тілінен «*corumpere*») көптеген мағынасы бар: бүлдіру, құлдырау, параға сатып алу, азғыру, тура жолдан тайдыру, притон, құбылмалылық, істі бұзу, күйреуге әкелу, бұрмалау, алдау, қорлау, ар-намысын таптау, «*rupture*» көп мағыналы (бұзу, қирату, заңнан аттап өту, шартты бұзу) етістігімен қатар қолданылатын «со» қосымшасы сыбайлас жемқорлық – бұл бірнеше субъектілердің қатысуымен іс-қимыл жасау екенін көрсетеді [Б.С. Абдрахманов. 2016. 6 б.].

Философия тарихында жемқорлық, сыбайлас жемқорлық мемлекетпен бірге пайда болғанын дәлелдейтін деректер өте көп. Дегенмен оның пайда болған тарихынан гөрі онымен күрес мәселесін, оның ішінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет, сана мәселесін қарастырғанды мақсат тұтып отырмыз.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет сыбайлас жемқорлыққа қарсы сананың феномені болып табылады. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы сана – бұл адамдардың сыбайлас жемқорлыққа әлеуметтік зұлымдық ретіндегі қатынасын білдіретін ұғымдар, теориялар, түсініктер мен сезімдердің, көзқарастар мен эмоциялардың жиынтығы. Сондықтан сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыру үшін өзіміздің қазақи, ұлттық неzdерімізге, ұлттық болмысымыздың іргесі болып табылатын қасиеттерімізге оралу заман талабы.

Қазақ үшін ұят өлімнен күшті. «Қоянды қамыс, жігітті намыс өлтіреді», – деп бекер айтылмаса керек. Жастарға бірінші кезекте осы намыс ұғымының не екенін танытып, намысты болуға баулудың маңызы өте зор.

Намыс – қазақ халқының түсінігінде ең жоғарғы адами қасиет, ең жоғарғы құндылық деуге болады. Десек те осы намыс ұғымы ғылыми тұрғыдан мүлдем зерттелмеген ұғым. Философия ғылымдарының докторы Г.Ж.Нұрышева: «намыстың ғылыми сипаттамасын беруге талпынсақ, оны әрбір адамның өзінің еркіндігі мен тәуелсіздігін, рухы мен жанын, ар-ұяты мен сенімін, саналы тіршілік етуші ретіндегі «Менін» аса жоғары, асқақ, өр дәрежеде қадір тұту, қастерлеу сезімін ақыл-оймен ұштастырып, сана деңгейінде игере білу деген анықтама беруге

болады», – деп көрсетеді [Нұрышева Г.Ж., 2016, 14 б.].

Намысты екіге бөліп қарастыруға болады: жалған намыс және ақиқат намыс. Жалған намыс сезім деңгейінен жоғары көтеріле алмайтын, ақылдың бақылауынан шығып кететін, соның нәтижесінде адамды адасуға алып келетін қасиет. Ол өр көкіректіктен, менмендіктен, не өзгені мойындай алмай, не өзіңді мойындата алмағаннан туындайды. Ал ақиқат намыс жалған намыстан жоғары, ол ақылмен үндеседі, ақылға бағынады. Қазақтың қаһармандық және лиро-эпостық жырларында ақиқат намыстың жарқын мысалдарын көптеп кездестіруге болады. Қазақ батырлары өр мінезді, қайсар, көзсіз батыр бола отырып, жеке намысын қолдан бермеген. Сонымен қатар олар намысты ақыл деңгейінде де түсініп, жеке намысты ұлттық намыспен толықтырып отырған. Қарапайым жеке намыс одан күрделі рулық, жүздік және ұлттық дәрежесіне дейін дамып отырған. Батыр үшін, өз тайпасы, ұлты немесе халқының намысы жеке намыстан жоғары тұрған. Мәселен Кенесары, Наурызбай, Ағыбай батырлар ұлт намысын өз өмірлерінен жоғары қойды емес пе? Сондықтан қаһармандық жырларды жастардың санасына сіңіре отырып өсіріп, жеке және ұлттық намыстың ұлттық рухани-құндылықтық феномен екендігіне баса назар аударуымыз қажет.

Ақиқат намысты жалған намыспен, рулық мақтаншылықпен шатастырмай, оны тәрбиелілікпен, төзімділікпен, ұстамдылықпен, ақылдылықпен ұштастыра отырып, ұлттық, мемлекеттік деңгейге жеткізе алуға болатындығын ескеруіміз қажет. 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасында мерт болған жастар ұлттық намыс үшін өмірлерін қиды. Бұл бәріміз мақтаныш ететін оқиға. Сондықтан ұлт боламыз десек, мықты мемлекет боламыз десек, жемқорлықты ауыздықтаймыз десек, «намыс» ұлттың маңызды бөлшегі, құрамы екенін есте сақтағанымыз жөн. Қазақша білмегеніне намыстанбайтын қазақтар да баршылық. Оған бірнеше жыл бойы Ресей империясының бөлшегі болып келгенімізді себеп етуге болтын да шығар. Бірақ тәуелсіздік алғалы да бір ширек ғасыр өтіп, бір ұрпақ өсіп шықты емес пе?

«Жемқорлықпен» бетпе-бет келіп, тайталаса алатын тағы бір қасиет «парыз» ұғымы. Парыз нәпсі мен төменгі тілектерден жоғары тұратын қасиет. Парызды маңыздылығы жағынан ар-ұжданмен қатар қоюға болады. Парыз адамның ішкі адагершілік санасын, тәртібін бақылап отыратын ішкі адами ұстын деуге болады. Парыз ұғымы көптеген ойшылдардың еңбектерінде ерекше орынға еге категориялардың бірі. 9 ғасырдан бастап атауы философия тарихында белгілі бола бастаған Таза ағайындардың (Ихван ас-сафа) Рухани қала (әл Мадина ар Руханийя) туралы ілімінде Рухани басшының 12 қасиетінің

бірі ретіде оның қарамағындағыларға адал және мейірімді, ізгілікті болуды парыз санайтындығы айтылса, әлемдегі екінші ұстаз атанған әл-Фараби бабамыздың да «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары туралы трактатында» парыз мәселесі ашылған. Ғалым осы ізгілікті қаланың басшысының қасиеттерінің бірі ретінде ар-намысты болуды айтса, екінші бір қасиеті ретінде оның халқы алдында әділ болуды парыз санайтынын айтып өткен. Бір қызығы, Таза ағайындардың Рухани қала басшысының бойында болуға тиіс қасиеттер әл-Фарабидің «Қайырымды қаласының» басшысының қасиеттерімен бірдей, айырмашылығы- «Таза ағайындар» ілімінің діни мазмұны күштірек [Нұрышева Г.Ж., 2016. 56 б.].

Классикалық неміс философиясының көрнекті өкілі И.Канттың шығармашылығында да парыз мәселесі керемет шешілген. Оның тұжырымдауынша, адам ақыл – ойының көмегімен адамгершілік ережелерін жасақтауға қабілетті. Бұл ережелерді Кант екі түрге бөліп көрсетеді: шартты және міндетті түрде орындалуға тиіс, бұлжымайтын ережелер.

«Шартты ережелерді орындау-орындамау адамның өз еркінде. Мысалы әрбір адам денсаулығын күткені дұрыс деп шартты түрде ұсынылады, бірақ денсаулығыңыз туралы бас қатырғыңыз келмесе, ол сіздің жеке проблемаңыз. Ал адамгершіліктік талаптарды, Канттың пікірінше» әрбір адам орындауға міндетті [Кант. 2009. 152 б.]. Бұл шарттарды Кант адамгершілік заңы, бұлжымайтын императив ретінде қарастырады.

И.Канттың бұлжымайтын императиві парыз ұғымына негізделген. Кант парызды аса жоғары бағалайды. Адам өзі мен адамзат алдындағы парызын орындау жолында өзінің рухани адамгершіліктерін жүзеге асырады, табиғи инстинктерді жеңіп, адамдық бастауын сақтап қалу қабілетін дәлелдейді. Ал адами қасиеттер жемқорлыққа жол бермейді.

Жемқорлық тақырыбы қазақтың ұлы ақыны Абайшығармашылығында керемет талданған. Оның «Болыс болдым мінекей» тақырыбындағы шығармасында, мансап үшін мал шашпақ, парақорлық мәселесі көтерілген болса, он бірінші қара сөзінде: «Осы елдің үнем қылып жүргені немене? Екі нәрсе. Әуелі – ұрлық, ұры ұрлықпен мал табамын деп жүр. Мал иесі артылтып алып тағы да байимын деп жүр. Ұлықтар алып беремін деп, даугерді жеп, құтқарамын деп ұрыны жеп жүр..... Ұлықтар «пәлі-пәлі», бұл табылған ақылдеп, мен сені бүйтіп сүйемін деп, ананы жеп, сені бүйтіп сүйемін деп, мынаны жеп жүр. Қара халық менің сонша үйім бар, сонша ауыл аймағыммен сойылыңды соғайын, дауыңды айттайын деп, қай көп бергенге партиялас боламын деп, Құдайға жазып, жатпай-тұрмай салып жүріп басын, ауылын, қатын-баласын сатып жүр» деп қынжыла жазады [Құнанбаев Абай, 2010. 26 б.].

Абай атамыз жемқорлық, парақорлықтың себебін адамның нәпсісінен болады дейді. Ол жиырма сегізінші қара сөзінде «Сен жақсылық, жамандықты жаратқан – Құдай, бірақ қылдырған Құдай емес, ауруды жаратқан – Құдай, ауыртқан құдай емес, байлықты, кедейлікті жаратқан Құдай, бай қылған, кедей қылған Құдай емес деп, нанып, ұқ» деп кеңес береді. Демек жемқорлықты жаратқан Құдай болса, бірақ қылдырған, пара алдырған Құдай емес деп ұғу керек. Әрбір адам өз ісінің егесі. Пара алған да, алдырған да адамның жеке нәпсісі.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет – адами қатынастардың жиынтығы. Ол сыбайлас жемқорлықты мүлдем теріске шығаратын, онымен келісімге келе алмайтын құндылықтар жүйесі. Оның негізгі ұстыны адамның ар-ұжданынан келіп шығады. Сонда ар деп отырғанымыз не?

Шәкәрім өз шығармаларында адамдық, адамгершілік мәселесіне көптеп тоқталған. Оның шығармаларында «ар білімі» деген термин көптеп қолданылған.

Ар қайда? Рахым қайда? Әдеп қайда?

Быт-шыт боп неге жүрміз әрбір сайда?

Көз жұмып, көппен көрген ұлы той» деп,

Береді бұл надандық кімге пайда? [Шәкәрім Құдайбердіұлы, 2008, б.152],- деген қазаққа Шәкәрім ең бірінші орынға арды қоюға кеңес береді. Көпен көрген ұлы той деген сылтау тауып арға нұқсан келетін істің бәрін ақтап алатын кейбіреулердің болмысын қатты сынға алып, оны түзетуге күш жұмсауға шақырады:

«Ақылды сол – нысап пен ар сақтайды,

Арсызсол – арамдықпен жансақтайды.

Адал сол – таза еңбекпен күнін көріп,

Жаны үшін адамшылық ар сатпайды»

[Шәкәрім Құдайбердіұлы, 2008, б.117].

Философ Ғарифолла Есімнің айтуынша: «арлы адам, алдымен, құдайына қараған, құдай мақұлдамайтын іске бармайтын адам. Ар – әр адамның өз ісінің төрешісі. Құдай құратын «сотқа» дейін адам өзінің арының алдында жауап бермек» [Ғарифолла Есім. 1994. 67 б.].

Адамгершілік (адамшылық, адамдық) қазақ халқында адам бойындағы жақсы қасиеттердің жиынтық мағынасын білдіретін ұғым-өлшем болса, Ар оның шығу тегі, бұлақ бастауы. Арды адам бойындағы жақсы қасиеттердің өлшемі, адамгершілік санасы деп қарастыруымызға болады. Сондықтан сыбайлас жемқорлыққа қарсы тұра білу қабілетінің басты өлшемі- ар болмақ.

Сонымен қатар әрбір жастың санасына сіңіретін ұғымдардың бірі – кісілік. Кісілік- адам болып өмір сүрудің жоғары деңгейін білдіретін ұғым. Атам қазақ қоғамда адамгершілігімен, әділдігімен көзге түскен адамды «жақсы кісі» деп бағалаған. «Кісі» ұғымы қазақ тілінде екі мағынада қолданылады. Біріншісі, қарапайым сана деңгейінде, кез-келген, бөгде, өзіңізге таныс емес

бөтен адамды айта аласыз. «Кісінің» екіншісі философиялық санаға тән ұғым. Кісілік қасиет өзіне, туыстарына ғана емес өзге, танымайтын, бөтен адамдарға жақсылық жасай алатын, риясыз, яғни қайтарымын күтпей қол ұшын бере алатын адамның ғана қасиеті. Кісілік «пенде» ұғымына қарсы ұғым. Пендешілік күнделікті күйбең тіршілікпен, қара басының ғана қамын күйттейтін адамның қасиеті. Қазіргі заманғы қазақ философиясының бірі Ғарифолла Есім: «Пендешіліктің кісілікке қатысы жоқ. Пендешілік болған жерде кісіліктің қуаты сарқылып қалмақ [Ғарифолла Есім, 2008. 27 б.]», - деген пікір айтқан. Біз барлығымыз да бірінші кезекте пендеміз. Бірақ кісілік қасиетті жолдас етіп, бойымыздағы адамгершілікті шыңдау кез-келгеніміздің қолымыздан келетін іс.

Адам жақсы, парасатты, әдепті болып тумайды. Бізді жақсы, парасатты, әдепті болуға өскен ортамыз тәрбиелейді. Ал біз қандай ортадан шықтық? Намыс пен парызды ту еткен халықтың ұрпағымыз. Ата-бабамыздың осындай рухани мұрасын жаңғырту арқылы ғана жемқорлықты жойып, жемқорлыққа қарсы моральдық «иммунитетті» қалыптастырамыз. Қазіргі таңда біздің мақсатымыз айқын, бағытымыз белгілі, ол әлемдегі ең дамыған мемлекеттердің қатарына қосылу. Ол ұмтылысымызды жүзеге асыруға бұғау болатын факторлардың бірі сыбайлас жемқорлық.

Қазіргі таңда жастардың бойында жемқорлыққа қарсы моральдық «иммунитетті» қалыптастыра отырып тәрбиелеу қоғам үшін басты мақсат болу керек. Дегенмен жастардың әлеуметтік-құндылықтық бағдарына ықпал ететін көптеген факторлар бар. Атап айтар болсақ, олардың қызығушылықтары, қалыптасатын ортасы, діни түсініктері, халықтың салт-дәстүрі, мемлекеттің ұстанымы т.б. – жас ұрпақтың мәдени бағдарына әрқалай ықпал етуде. Қазіргі нарықтық жағдайда құндылық туралы түсініктер мен бағыттар өзара үйлесе бермейді де, сол алшақтық белгілі бір деңгейде жастар арасында құлдырауға тап болғандығы да шындық. Мұның басты себебі ретінде, жастардың өркениеттілік, мәдениеттілік тұрғысынан өзіндік үлгісінің ауытқушылығы деуге болады. Сонымен бірге, төл мәдениетіміз бен құндылықтарымыздың негізін құрайтын салалардың әлсіреуі, ұлттығымызға жат әрекеттердің кеңінен таралуына түрткі болуда. Осындай жағдайда ел басқару жүйесіне қатысы бар мемлекеттік қызметкерлердің, кейбір басшылардың жемқорлықпен байланысының анықталу фактілері де кері әсерін тигізуде. Сондықтан, жастарды өз халқымыздың рухани мәдениетіне бағыттау, ата-бабамыздан келе жатқан намыс, парыз, кісілік тұрғысынан өнеге көрсету алғы буынның міндеті. Сол міндетті атқара білген жағдайда ғана өзгермелі заманға лайықты ұрпақ тәрбиелеп шығара аламыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет негіздері: оқу құралы / Жалпы редакциясын басқарған б.ғ.д., профессор Б. С. Абдрасилов. – Астана: Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы, 2016. – 176 б.
2. Нұрышева Г.Ж. Философия: оқулық. – Алматы, 2016. - 278 б.
3. Кант философиясы. Әлемдік философиялық мұра. Батыс философиясы. – Алматы: «Жазушы», 2009. - 480 б.
4. Құнанбаев Абай. Қара сөздер. – Алматы: «Өнер», 2010. - 122 б.
5. Шәкәрім Құдайбердіұлы. Қазақ айнасы, - Алматы, 2008. - 286б.
6. Ғарифолла Есім. Хакім Абай. Алматы: Ата мұра, 1994. - 200б.
7. Ғарифолла Есім. Қазақ философиясы. – Алматы, 2008. - 205 б.

Шекербекова М.С.

Заң ғылымдарының магистрі, доцент

Бекбосынов Е.Т.

PhD докторы

Кенжемолдаев А.Ж.Заң ғылымдарының магистрі
Аймақтық Әлеуметтік Инновациялық Университеті
Шымкент қ., Қазақстан

КРИМИНАЛИСТИКА ҒЫЛЫМЫНДАҒЫ ГРАФОЛОГИЯНЫҢ ШЫҒУ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ

Түйін. Бұл ғылыми мақалада криминалистика ғылымындағы графология- жазутанудың шығу тарихы және бүгінгі таңдағы жағдайы сөз болады.

Түйінді сөздер: Графология, физиогномика, графикалық портреттер психиатры, криминалистік графикалық таңба

Резюме. В данной научной статье раскрывается история возникновения и современное состояние графолога – письменности в криминалистической науке.

Ключевые слова: Графология, физиогномика, психиатр графических портретов, криминалистический графический знак.

Summary. This scientific article reveals the history and current state of graphology and writing in forensic science.

Keywords: Graphology, physiognomy, psychiatrist graphic portraits, forensic graphic sign.

Графология Еуропаның бірқатар мемлекеттерінде дипломаттар дайындайтын бағдарламаға енген. Көптеген фирмалар жұмысқа қабылданған маманға мінездеме беруге, сондай-ақ бәсекелестердің кейбір мінез-құлқын бағалауға сарапшы-графологтардың қызметін пайдаланады. Графология бизнесте, медицинада, спортта, педагогикада және де басқа салаларда табысты қолданылуда. Сондай – ақ, айта кетейік, Израиль, Франция, Британия, Германия, Испания сияқты мемлекеттердің арнайы қызмет және құқыққорғау ұйымдарының штатында маман – графологтар жұмыс жасайды.

Бірақбіздің елімізде графология ғылым ретінде өзінің лайықты орнын ала алмай отыр.

Графологиялық талдау жас ғылым болып көрінгенімен, оның тамыры тереңде жатыр дегуе болады. Алғаш рет адамның жазуы оның мінезімен байланысты деген ойды көптеген ғылымдардың атасы Аристотель айтқан болатын. Біздің эрамызға дейінгі 330 жылы ол былай деп жазды: «Сөз идеялар мен талпыныстардың, елестетулердің көрінісі. Жазу сөздің көзге көрінген түрі. Сөздің эмоцияның жеткізетіні сияқты, адамның жазуы да белгілі бір дәрежеде жазған адамның ойындағы, алған әсерлеріндегі, талпыныстарындағы сезімдерді жеткізеді» [Александровский С.Ю., 2006, с.216]. Сондықтан да Аристотельді алғашқы графоаналитик деп санауға болады. Ресейде графологияның тағдыры өте күрделі болды: теориялық базасы көп емесша-

малы және де бұл саланы зерттеуші ғалымдар да жоқтың қасы.

Айта кетейік, Советтік дәуірде Ресейде, социалистік лагердің басқа да елдеріндегідей, графология қуғындауға шалдықты, ол «буржуазиялық жалған ғылым» деп аталып, үнемі жоққа шығарылып отырды. XX ғасырдың сексенінші жылдарының соңына дейін графологияны хиромантия және бал ашулармен теңестірді, тек СССР тараған сәттен бастап жағдай біршама өзгерді, яғни шетел әдебиеттері қолжетімді бола бастаған соң, орыс тіліндегі кітаптар көбейе бастады.

Заманауи графология жайлы ойлар католик священнигі, уағыз айтушы, педагог, археолог, жазушы Ж.И. Мишонның (1806 – 1881) еңбектерінен бастау алады. Дәл сол адам «графология» терминін және «графология» – жазба жайлы ілім, онда адамның психологиялық жағдайының бейнелену тұрғысынан зерттеуді қолданысқа ендірді» [С.Ю. Головин, 1998].

Арине, графологияны жазбатанумен шатастыруға болмайды. Жазбатану – сот -медициналық сараптамасының бір бөлімі, ол қылмысты істі тергеу барысында пайда болған диагностикалық және сәйкестендіру мәселелерін шешу үшін, адамның жазу, қозғалыс дағдыларын зерттейді.

Жазбатанушылық сараптама дәстүрлі сот медициналық сараптамаға жатады. Ол әсіресе сот тергеу тәжірибесінде кеңінен тараған, себебі ол әртүрлі деңгейдегі қылмыстық, әкімшілік

және азаматтық, оның ішінде төрелік істерде, сол істерді тергеу және соттық іс жүргізулерде қолжазбаны зерттеуге байланысты фактілерді анықтау кезінде тағайындалады.

Жазбатану графологияға қарағанда жазу кезіндегі іс әрекеттердің стереотиптілігіне мән береді, А.А. Каминская атап айтқандай «жазудың даралығына», динамикалық тұрақтылығына, көпнұсқалылығына және таңдаудағы өзгеріп тұруына т.б.» (ағзаның әртүрлі жағдайларға ұшырауы яғни ағзаға әсер ету реакциясының нәтижелері) аса мән беріледі [Каминская А.А., 2008, №4. С. 67-68].

Графологиялық жазба сараптамасы мидың күшімен қалыптасады және моторикадан бұрын сана үрдістері арқылы анықталады. Жазу үрдісінде қол жазу жазып отырған адамның ми қызметінің құралы ретінде ғана қолданылады.

Бұған дәлел ретінде XIX ғасырдың соңында неміс профессоры психолог Вильгельм Прейердің қолынан айырылған адамдарға жасаған экспериментін айтуға болады, ол адамдар қаламсапты тістерімен ұстап немесе аяқтарының саусақтарына қыстырып қойып жазу жазған. Айтып отырғандай «олардың жазбалары сол жағдайда да өзгермеген, яғни жазу стилі жеке тұлғаны көрсетеді деген ой дәлелденді» [Надеждина В., 2009, 415 с.].

Ғылыми графология физиологиялық, психологиялық, психопатологиялық және басқа білімдерге аталған салалардағы білімдерге және бай статистикалық материалдарға негізделген. Сот медициналық сараптамашылар да жазбаны дәлел ретінде зерттей отырып, техникалық ерекшеліктерге және жалпы жағдайларға баса назар аударады, сондықтан, графология қылмыстық сот медициналық сараптама мамандығына жатпайды.

Ресейде графологияны мойындамау төмендегі себептермен байланысты былайша жіктелді:

Біріншіден: Ресейде ғылымды дамытатын, дәстүр мен мектепті қалыптастыратын бірыңғай үйлестірілген графологиялық жүйе жоқ.

Екіншіден: графологтар бірігіп зерттеу жүргізу және қате теориялардан бас тарту үшін өз күштерін біріктіргісі келмейді;

Үшіншіден, графологтардың кәсіби қызметі Ресейде ешқандай ресми тіркелмеген, сондықтан ол жұмыс түрі хобби болып саналып, қосымша қызығушылық көрінісі болып отыр.

Төртіншіден, осы күнге дейін ресейліктерде дамып келе жатқан еуропалық графология жайлы мағлұматтары болмады.

Бесіншіден, бүгінгі таңда Ресейде графологтар мамандар дайындалмайды, нәтижесінде өз бетінше даярланған графологтар көп.

Жалпы атап өту керек, бұл пән құқықта нұда қажетінше мойындалмады. Көптеген ғалым-зерттеушілер оны жалған ғылым деп атайды.

19 ғасырдағы неміс зерттеушісі И.Х. Громан «адамның жазуына қарап, оның бойын, фигурасын, дауысын, көзінің түсін және шашының түсін бетінің қызылын анықтауға болады» деген болатын [Журнал Генетической Психологии, 1936г., стр. 49, 1939г., стр. 60]. Дәл осы жалған ғылыми қорытындылар графологиялық зерттеулердің Соттық графологияға арналған және жарыққа 1897 жылы шыққан еңбегінде, Ассоциациясының негізін салушы Ганс Буссе негізін қалаған графологиялық зерттеулердің ғылыми тұжырым ретінде мойындалмай келуіне себеп болып отыр.

Әйгілі скептицизм және қарсылықтар жазудың психологиясына еріп жүрді. Сол қарсылықтар қазіргі графологияның жүз жылдан астам тарихында еш өзгеріске ұшырамаған. Жеке адамның жазбасы, саусағының іздері немесе көздің қарашығы сияқты қайталанбас дүние екеніне ешкімнің күмәні жоқ. Бірақ жазған адамның психологиялық мінездемесіне қорытынды жасауға болады ма? Барлық эмпирикалық ғылымдар сияқты құрамына графология кіретін мінез – құлық формалары психологиясы практикалық бақылауларды жүйеге келтіреді және қорытындылайды, содан заңдар шығарады. Графологияға қарсы дәлелдерге негіз бар. Олар біршама әділетті де болар, бірақ ол әдісті мүлдем жоққа шығаратындай емес.

Англияға қоныс аударған чех графологі Роберт Саудек өз кезеңінде графологиялық талдауға қарсы алты түрлі қарсылықтарға дәлелдерін келтірді.

Бірінші қарсылық: адамның жазуы мінезіне қатысты емес, қайта қол мен саусақтардың бұлшық еттерінің: құрылысына байланысты.

Бұл қарсылық жазу үрдісі қол мен саусақтардың қимылдау механикасына қатысты, нәтижесі тек олардың көлемі мен құрылымына байланысты. Адамның адымының кеңдігі адамның аяғының ұзндығына байланысты болғаны сияқты. Көптеген тәжірибелер әсіресе XX ғасырдың басында қарқынды жүргізілгендері жазудың мидың қызметі екенін көрсетті. Роберт Саудектің өзі, атап айтар болсақ, доктор Георг Майердің, профессор Франк Фриманнның және профессор Прейердің әйгілі тәжірибелеріне сүйенеді. Алыптар мен ергежейлілердің жазуларын салыстырды. Жюль Крепье-Жамен қызықты бақылаулар жүргізді, ол тәжірибеге қатысушыларды тапсырылған рольді дұрыс ойнап, әртүрлі жағдайда әртүрлі шарттармен жазу жазуға арандатты [М.А. Голованова, 2008].

Қол, саусақтардың бұлшық еттері мен буындардың ахуалы жазуға әсер етері сөзсіз. Әсіресе оны кейбір аурулар кезінде байқауға болады. Мысалы, тұз жиналғанда немесе артритпен ауырғанда. Жазуды анықтауда талдаудың дұрыс шығуына ол да әсер етеді. Осыған ұқсас факторлар, әрине, жазудың психологиясына ғылыми

әдіс ретінде әсерін тигізеді, бірақ статистикада оның әсері елеусіз ғана.

Екінші қарсылық; қаламсап, қалам, қағаз және қағаздың астындағы төсеніш те мінезі мен психологиясына қарағанда жазуға едәуір көп әсерін тигізеді.

Жазылған мәтінге сол кездегі жағдайлар сөзсіз әсерін тигізеді. Жуан немесе жіңішке қаламсап; жазу жазған адам оны үлкен және сұқ саусақтарымен ұстап тұр ма, немесе ортан қолды қосып, үш саусағымен жазып жатыр ма; қаламсап әріптерді жуан етіп жазады ма әлде жіңішке етіп жазады ма, сия қағазда жайылып кетедіме, жоқ па – міне осы факторлар мәтіннің сыртқы келбетін өзгертеді, мәтін өзгереді. Бірақ, *біріншіден*, маман үлгінің сараптамасын сол үлгінің өзінен жазылу жағдайларын анықтап алмай жатып жасамайды. *Екіншіден*, Жазудың негізгі белгілері-әріптің қисаюуы, домалақтануы, өрістер, т.б. өзгеріссіз қалып отырады. Егер сия жайылып кетсе, немесе қағаз қабыршақтанған болса, адам әріпті көбірек қисайтып жазады. Бір адамның жазуын анықтау, оның бірнеше үлгісін алып зерттеуді қажет етеді. Бұл сараптама жасау кезінде қателесуден сақтайды.

Үшінші қарсылық: жазу мектепте жүргенде қалыптасады, онда балаларды бірдей жазуға үйретеді, шын мәнінде олар бірдей жазады да, мектеп жүйесі оның жазуын қалыптастырып анықтап береді.

Бұл қарсылықтың, әрине, негіздемесі бар. «Мектептегі» жазба тіл мен алфавитке қатысты ғана өзгеріп қоймайды. Бір кездері, мысалы, тіке жазуға мән берген болса, енді бірде көбірек қисайтып жазуға үйретті. Сондай-ақ кейбір әріптерді жазудың стилі де өзгереді. Бірақ мектептегі жүйенің әсерін әсірелеп айтудың қажеті жоқ. Балалардың мінезі де олардың жазуы сиқты даму үстінде. Жазу күнделікті және әдетке айналғандықтан, әркім саналы түрде өзінің жазуын оңтайландыру жолдарын ойластырады да өзіне қалай ыңғайлы болса солай жаза бастайды. Жазған адам жазуын өзінің мінезіне келтіріп алады. Таяуда адамдар оқыған стандарттардан қалатын дүние аз болып тұр. Балалар мен жасөспірімдердің жазуын графологиялық талдудан сирек өткізілетінін атап айту керек. Дәлірек айтсақ, бұл ерекше бағыт, оған көптеген зерттеулер арналған. Сонымен бірге балалардың жазуларының ұқсастығы елеусіз ғана. Жюль Крепье-Жаме мектептерде зерттеу жүргізіп, «үлкендерге қарағанда балалардың өз сыныптастарының жазуын интуитивті түрде тез танып алатынын анықтады» [Джудит Норман, 2010].

Төртінші қарсылық: бірдей мамандық иелерінің де мінездері әртүрлі бола тұра, жазулары ұқсас болып келеді.

Ұжымдастардың жазулары тек маман емесстердің көзіне ұқсас болып көрінуі мүмкін. Қолжазба мәтіндерін талдаудан тәжірибесі жоқ

адамдар айырмашылықты байқамайды. Мысалы, дәрігерлердің түсініксіз жазуы бәріне тән қасиет. Бірақ түсініксіздігі жүзден бір ғана белгісі. Графолог ұжымдастардың жазуының басқа да көптеген сипаттамаларына мән беріп, үлгінің айырмашылығын табады.

Бір жағынан мамандықтың адам мінез – құлқына әсер ететінін жоққа шығаруға болмайды. Белгілі бір қызмет түрі жазудың өзгеруіне әсер етеді.

Бесінші қарсылық: жазу мінез құлықты білдірмейді, себебі жыл өткен сайын өзгеріске ұшырайды.

Жазудың жыл өткен сайын өзгеріске ұшырайтыны сөзсіз. Біреулерде көбірек, енді бірінде азырақ. Адамның өзі де, оның мінезі, басқа да қасиеттері өзгеріссіз қалмайды. Жазу сол өзгерістерді көрсетіп отырады. Мұндай динамиканы зерттеу жазудың психологиясын зерттеудің қызықты бағыттарының бірі болар еді. Өмірдің әр кезеңдерінде жазылған бір адамның жазу үлгісін зерттеу өте пайдалы болар еді. Өкінішке орай мұндай ақпарат болмайтұр [Нарикбаев П.Б., 2008].

Алтыншы қарсылық: жазуда адамның мінез құлқы көрінбейді, себебі жазған адам оны өз еркімен өзгертуі мүмкін.

Шындығында да егер жазу жасанды келтірілген болса, графологиялық талдау дұрыс болмайды. Бірақ, дәл солай адам әдейі бір рольді ойнап, өзінің мінезімен жалған пікір туындатуы мүмкін. азуды талдау жазылған мәтін табиғи үйреншікті әдеттің нәтижесі дегеннен шығады. Ол өтірікті немесе жасанды нәрсені анықтауға арналмаған. Ондай мақсаттарда өзіне сәйкес сот медициналық сараптама қызмет етеді, ол да графология сияқты белгілерге негізделеді [Исаев А.А., Шакинов А.О., 2005].

Графология жайлы айта отырып, оның мүмкіндіктері шектеулі екенін сенімді түрде айту керек. Сондықтан шын мәнінде графологиялық талдаудан не күтуге болатынын білу өте маңызды.

Графология келесі қасиеттерді бағалауға мүмкіндік береді:

- ерік жігер сапасы, және өмірлік күш қуат (ерік жігер, табандылық);
- жалпы рухани және жан дүние сапасы (жайдарылық, көңілділік, ынжықтық);
- жұмысқа мінездеме (педанттық, шығармашылық);
- темперамент және дене белсенділігі (рухани тепе теңдік, эмоциялылық);
- әлеуметтік салалар және топтағы өзін ұстауы (достық, жомарттық);
- өршілдік (мақсаттылық, мақтаныш);
- сенімділік (сенім дәрежесі, адалдық және ашықтық);
- ақыл ой деңгейі (логикалық ойлау қабілеті, артистизм, қиялдауы) [Гинзбург А.Я., Джакишев

Е.Г., Поврезнюк Г.И., 1995].

Жазуға қарап төмендегі ақпараттарды ала алмайсың: дене бітіміне сипаттама, бойы, салмағы, көздерінің түсі, мамандығы жайлы, қаржылық жағдайы, өмірдегі тәжірибесі (ол тек Шерлок Холмстың ғана қолынан келген). Сондай ақ жасы туралы мағлұмат алуды да жоспарламаған жөн. Қолыңызда сіздің ойыңызша жас қыздың жазуының үлгісі деп ұстап тұрғаныңыз отызданәлде-кайда асып кеткен әйел болуы да мүмкін. Талдаумен айналысқан кезде жазуды жазған кісінің жас шамасын білген дұрыс. Олай болмаған жағдайда жазуды жазған адамның эмоциялық пісіп жетілігін аңғара алмайсыз [Белкин Р.С., 1997].

Тұлғаны жазуына қарап зерттеу онымен айналысатындардан арнайы білім дағдысының болуын талап ететін, өте ауқымды жұмыс. Графологияны құқыққорғау ұйымдарының жұмыс тәжірибесіне ендіру, арнайы даярланған психологиялық – жазутану зерттеулерін жоғары деңгейде сапалы жүргізе алатын графолог маман-

дардың болуы қажеттігін айқындайды [Абуов А.Ф., 2004, б. 256].

Зерттеудің бұл түрін жүргізу өзінің күрделілігімен ерекшеленеді, ал графологтың қорытындыларының дұрыстығы тікелей оның кәсібилігіне байланысты болады.

Графологтардың зерттеулерінің нәтижелері көрсеткендей, бұл ғылым лайықты бағасын алуы тиіс. Бұл ғылымға біздің елде де орын беретін мезгіл жетті. Графологиялық талдау басқа да арнайы білімді пайдалану әдістері сияқты өз орнын табатын уақыт міндетті түрде келеді [Голованова Марина Александровна, Заикина Ирина Александровна, 2014г.].

Қорыта келе, мемлекетіміздің қауіпсіздігін сақтауға және қылмыскерлермен күресуге ат салысатын күнге жету алдағы заманауи тұрғыдан криминалистика ғылымының графология саласын жетілдіру және де ғылыми айналымға түсіру келешек зерттеушілерге мақсат етілмек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Алесковский С.Ю. Основы графологии / С.Ю. Алесковский, Я.В. Комиссарова. – М. : Юрлитинформ, 2006. – 216 с.
2. С.Ю. Головин Словарь практического психолога – М., 1998г
3. Каминская А.А. Основные свойства почерка / А.А. Каминская // Юридический мир. – 2008. – №4. – С. 67-68..
4. Надеждина В. Тайны почерка. Шаг за шагом / В. Надежди-на. – Минск: Харвест, 2009. – 415 с.
5. Исследование по изменчивости почерка: развитие скорости письма и стержневого нажима у школьников. Клара Гольдзихер Роман . США – Журнал Генетической Психологии, 1936г., стр. 49, 1939г., стр. 60.
6. М.А. Голованова Графология XXI века \ И.В. Щеголев, Ю.Г. Чернов – Изд. Питер, 2008г.
7. Джудит Норман О чем говорит почерк. Графология для начинающих 2010г.
- Жәкішев Е.Ф.Криминалистік тактика Алматы, 1997ж
8. Нарикбаев П.Б. Криминалистік тактика 2008ж
9. Исаев А.А, Шакенов А.О. Криминалистика және сот сараптамасы сұлба нысанында Оқулық Алматы- 2005ж
10. Гинзбург А.Я., Джакишев Е.Г., Поврезнюк Г.И, Криминалистическая энциклопедия. – Алматы- 1995г.
11. Белкин Р.С.,Эксперимент в следственной, судебной и экспертной практике. – Москва- Юрист, 1997г.
12. Криминалистика негіздері, Абуов А.Ф., Алматы: Жеті жарғы, оқу құралы, 2004. – 256 б.
13. «О применении графологии в России» автор научной работы – Голованова Марина Александровна, Заикина Ирина Александровна, 2014г, Москва.

Шекербекова М.С.

заң ғылымдарының магистрі, доцент

Жайлауова Г.М.

заң ғылымдарының магистрі, аға оқытушы

Оразбек А.А.

заң ғылымдарының магистрі, аға оқытушы

ЗАҢ ТЕРМИНДЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ АУДАРМАНЫҢ РӨЛІ МЕН МАҢЫЗЫ

Түйін. Бұл мақалада құқықтық терминдерді қалыптастырудағы аударманың рөлі мен мәніне, заң терминдерінің лексикалық құрамына және кейбір атаулардың қалыптасуына ерекше назар аударылды.

Түйінді сөздер: заң терминдері, ресми стиль, терминология, бұйрық, жарлық, түркі дәуірі, нарықтық қатынастар, мемлекеттік құрылым, заң нормалары, келісім.

Резюме. В данной статье особое внимание было уделено роли и значению перевода в формировании юридических терминов, лексическому составу юридических терминов и формированию некоторых названий.

Ключевые слова: юридические термины, официальный стиль, терминология, приказ, указ, тюркская эпоха, рыночные отношения, государственное устройство, нормы закона, соглашение.

Summary. In this article, special attention was paid to the role and significance of translation in the formation of legal terms, lexical composition of legal terms and the formation of some names.

Keywords: legal terms, official style, terminology, order, decree, Turkic epoch, market relations, state structure, norms of law, agreement.

Бүгінгі күні қазақстандық оқырмандар нарығында бірін-бірі өзара толықтырып отыратын анықтамалық –құқықтық әдебиеттер мен ғылыми еңбектердің сан-алуан түрлері заман ағымына сай пайда болуда [М.Р.Насырова, С.П.Гуляева, 2008, 56].

Ғасырлар тоғысында мемлекеттік құрылым басқаша сараланып, нарықтық қатынастарға бағытталған, бой түзеген Қазақстанда қазіргі кезде болып жатқан түбегейлі қоғамдық, әлеуметтік өзгерістер барысында заң-құқық ғылымдары жүйесін жаңаша көзқарас тұрғысынан зерделеп, бағамдап алу болашақ өмірдің өзі талап етіп отырған қажеттілік деп айтсақ артық болмас.

Заң саласында елдің өміріне, күнделікті тұрмыс-тіршілігімізге дендеп еніп келе жатқан жарқын жаңалық, оң өзгерістермен қоса көптеген жаңа ұғымдар, атаулар пайда болып рухани жаңғыру бағытында үлес қосып қалыптасуда. Сонымен қатар бұрыннан қолданыста болып келген біршама дағдылы сөз терминдер де жаңаша мән-мазмұнға ие болып, басқаша түсіндірілуде. Осыған орай кәсіптік мамандарды қызмет барысында алаңдатып жүрген қазіргі таңдағы бір келеңсіздік бір мағынадағы ұғымдардың әлі күнге дейін әр түрлі атаулармен беріліп жүргендігін бірізділіктің жоқтығы деуге болады [Н.О.Дулатбеков, 2000, 36].

Мысалы: айдауыл – канвой-escort

Баж салығы – пошлина – duty

Сазай, жаза, айыб – штраф, кара – penalty

Арабилік – арбитраж – arbitrage, arbitrazh

Сонымен қатар жоғарыда айтылған заң, сот істеріне байланысты жазылған ереже, бұйрық мәтіндерінің лексикасына келсек, бұл кезеңді арнайы зерттеген ғалымдардың анықтауынша, оларда төл сөздермен қатар, араб, парсы сөздері /хизмат, низам, хисаб даптары, ғарыз немесе ғарызنامه, фарман, /пәрмен/, хизамилар –разбойники т.б/ сөздер қолданылған. Қазақ әдеби тілінің тарихының авторлары ресми стильдің лексикалық құрамы туралы әкімшілік органдарының түрліше бұйрық –жарлықтары /повеление и приказы, указы/ ярлық, әмір ярлуқ фарман түрінде кездеседі, қазақша бұйрық сөзі жоқ деп айтуда.

Мұның біріншісі түркі тілдерінде ежелден келе жатқан ярук, ярлук- жарығ, жарлық сөзі де, екіншісі осы мағынаны білдіретін араб сөзі бұл көбінесе хан, сұлтан, қазылар тарапынан берілетін указға сай келеді.

Фарман сөзі пәрмен түрінде халық тіліне де енсе керек: Патшадан пәрмен болған соң / «Қамбар»/, бұл сөзді ұлы, атақты зерттеуші Н.И.Ильминский де 1861 жылғы сөздігіне енгізген болатын:и пәрмен – повеление [М.Балақаев, Р.Сыздықова, Е.Жанпейісов, 2008, 316].

Осындай жолмен пайда болатын қоғамдағы өзгерістерді болған сайын жетілдіріп отыруды қажетсінетін терминология саласының бірі – заң

терминдері.

Заң тілі ресми стильге жататыны белгілі. Осы кезге дейін бізге мәлім болып келген заң терминдерінің шығу тегі, жасалу жолдары да түрлі болып келгені сөзсіз. Соңғы кездері заң тілінің лексикалық құрамы туралы пікірлерде көбірек айтылуда.

Бүгінгі таңда кезек күттірмес мәселенің бірі ретінде – қазақ тілін дамытуды маңызды тетіктерінің бірі – қазақ терминологиясын оның ішінде заң терминдерін дұрыс жүйелеу, дұрыс жолға қоя білу. Себебі қазақ тілі қорының бірден-бір даму көзі – қазақ терминдері болып саналатыны белгілі. Интеллектуалдық деңгейге жауап бере алатын ғылым тілін қалыптас тырып алмайынша, қазақ тілінің қолданылу аясы дамымайтыны көпшілікке аян. Үкімет тарапынан осы мәселе төңірегінде қолдау көрсетіліп жатыр. Атап айтсақ, Қазақстан Республикасы Үкіметі жанындағы Республикалық терминология комиссиясының жүйелі жұмыс істеуі, терминнің теориялық, практикалық даму бағытына арналған, нақтырақ айтқанда, іргелі, қолданбалы зерттеулердің, сондай-ақ салааралық терминологиялық сөздіктер шығарудың қаржыландырылуы, т.т. Алайда бұл іс-шаралардың барлығы қазақ терминдерін реттеу, жүйелеу, біріздендіру, нормалау, стандарттау бағытында жүйелі, бірізді атқарылып жатыр деп сенімді түрде айта алмаймыз. Осының салдарынан қазақ тілінде нормаланған терминдер аз десе де болады. Ал ол дегеніміз – атқарылып жатқан терминологиялық жұмыстар сапасының төменгі дәрежеде екендігін көрсетеді. Сондықтан алдымызда тұрған басты мақсат – қазақ ұлттық терминологиялық қорын қалыптастыру барысында терминдерді бір жүйеге келтіру, реттеу, біріздендіру мен стандарттаудың теориялық негіздерін жасап, оның тілдік заңдылықтарын айқындау, сөздіктер мен ғылыми мәтіндер, стандарттар мен оқулық-әдістемелік құралдардағы терминдер қолданысына талдау жүргізу, олардың тілдік табиғатын, терминдік варианттар арақатынасын анықтап, тілдік нормаға сәйкестігін айқындау.

Олай болса, 50 өндіріс пен ғылым бағыты елімізде толыққанды жұмыс істеуі үшін, дәлірек айтсақ, мемлекеттік тілдің Қазақстанда толыққанды қызметі үшін бізге кемінде 500 мың термин керек екендігі – дәлелдеуді қажет етпейтін шындық. Ашығын айтсақ, күні бүгінге дейін ресми түрде бекіткен термин саны әлі де жиырма-отыз мыңның әрі-бері жағында екенін ескерсек, бұған қоса, қазақ сөзжасамдық модельдеріне кереғар тәсілдермен жасалғандарын есепке алсақ, онда мемлекеттік тілімізді дамыту үшін біздің алдымызда көптеген қордаланған проблемалардың тұрғанын мойындағанымыз абзал. Солардың ішінде, ең бірінші кезек күттірмейтін іс терминологиялық секцияларды дәстүрлі ғылым тармақтарына сәйкес класси-

фикациялау болып табылады. Бұл тұрғыдан келгенде, басты назар аударатын және ведомствоаралық ауқымда күш жұмылдыруды қажет ететін маңызды бастаманы – «Ұлттық терминологиялық қорды қалыптастыру және терминдерді латын графикасына көшіру жөніндегі 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламаны» уақтылы және сапалы іске асыру қажет екенін баса айтқымыз келеді. Жоспар бойынша жұмыстар кезең-кезеңімен, төменнен жоғарыға қарай қолға алынуы шарт. Терминдік лексиканың негізгі ерекшелігін – асқан дәлдігін, мағыналық нақтылығын және белгілі бір мөлшерде консервативтілігін, яғни халықаралық деңгейдегі университеттерге негізделуін үнемі есте сақтаған жөн [Рухани жаңғыру, конференция, 2019, 116].

Айталық заң терминдерінің қалыптасуындағы аударма маңызына тоқталар болсақ, қазіргі таңда кодекстің бүкіл мәтінінде «сот отырысы» деген термин жиі қолданылған. Ал заңнаманың орысша мәтінінде бұл термин «судебное заседание» деп алынған. Негізінде «заседание» деген термин мәжіліс, маслихат деп аударылады. Шындығында сот мәжіліс өткізеді. Мәжіліс кеңесу бөлмесінде шешім қабылдап, оны жариялаумен аяқталады [Рухани жаңғыру, конференция 2019, 216].

Заң терминдерінің ерекшелігі сол, олар қабылданған құқықтық актілердің заңнамалық күшін айқындауда үлкен роль атқарады, олардың басқа құжаттардан айырмашылығын білдіреді.

Қабылданған заңнама актілері көпшілікке түсінікті болу үшін қолданылған терминдердің логикалық нанымдылығына, пайдалану орнына, заңдылық тұрғыдан тиімділігіне баса назар аударған жөн.

Аталған өзгеріс заңнаманы қабылдау барысында енгізілуі мүмкін. Кодекстің 17-бабында «айғақтар беру» – деген термин қарастырылған. Заңнаманың орысша мәтінінде аталған термин «показания» деп аударылған. «Айғақ» деген сөз дәлелдеме, куә, куәлік ету, дәлел деген ұғымдарды білдіреді [Рухани жаңғыру, конференция 2019, 226].

Сонымен қатар, Азаматтық процестік кодексінде қолданылған кейбір терминдердің құқықтық табиғаты жөнінде айтар болсақ, Азаматтық заңнамада жиі қолданылатын терминдердің бірі – дүние, мүлік, мүліктік қатынастар. Аталған терминдер орыс тіліне «имущество» – деп аударылады. Бәрі түсінікті сияқты. Ал қолданыстағы процестік Кодексте осы «имущество» деген термин «нәрсе» деп аударылған. Аталған терминді көрсетілген мағынада қолданумен мүлдем келісуге болмайды. Азаматтық даудың мазмұнының өзі – дүние, мүлік, мүліктік және мүліктік емес қатынастар [Рухани жаңғыру, конференция 2019, 236].

Қоғамдағы даулы мәселелерді реттеудің про-

цестік жолдары мен тәсілдерін айқындайтын заңнамалық актінің өзіндік заңды тілі болуға тиіс, яғни заң терминдері орынды, өз мәнінде, айшықты дәрежеде қолданылуы тиіс.

IX ғасырдың II-жартысында қазақша жазылған ресми іс-қағаздары бұрынғы ресми құжаттар мен хат-хабарлар тілінің жалғасы ретінде танылады. Дегенмен бұл стильді көрсететін үлгілердің түрлері өзгерді. Бұрын бұл құжаттар хан, аға сұлтан сияқты жеке адамдарға жазылған ресми хаттар, арыздар, «донесениелер» және патшалық Ресейдің әкімшілік орындарының жергілікті билеушілерге жіберілген ресми бұйрықтар болды. Ал XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап аталған құжаттармен қатар көбінесе патшалық Ресей тарапынан жазылып, аударылған бұйрық-жарлық, циркуляр, указ, үндеу сияқтылар болды.

Қазақ жеріне қатысты бұл ресми құжаттардың аудармасының көпшілігі мерзімді баспасөз беттерінде немесе жергілікті басылымдарда жарияланып тұрды.

Әдеби тіліміздің бес ғасырлық тарихын жазған көрнекті тілші-ғалым Р.Сыздықова бұл ресми іс-қағаздар стиліндегі материалдарды мазмұнына және адресаттарына қарай бірнеше топқа бөліп қарастырады: «...ең алдымен, патша үкіметі (ең жоғарғы органынан бастап жергілікті әкімшілік кеңселеріне дейін) тарапынан жазылған бұйрық-жарлықтар (распоряжение, указы, приказы), ережелер (положение) өздерінің терминологиясымен, стильдік құрылымымен және қалыптасқан сөз орамдарымен өзге ресми документтерден біраз бөлек тұрады. Екінші топты заң, сотістеріне байланысты ереже, бұйрық, анықтама, т.т. құрайды. Бұлардың да өздеріне тән терминдер жүйесі, сөзорамдары бар.

Үшінші топта ресми органдарға жеке адамдар жазған арыз, хабарлау сияқты материалдар қаралуға тиіс». Р.Сыздықова XIX ғасырдағы заң-заңға қатысы бар бұйрық, ереже, циркуляр мәтіндерінің (1885 жылы Қарамола съезінде жасалған заң ережесінің қазақша мәтіні және сол кезде мерзімді баспасөз бетінде жарияланған «Дала уәлаятындағы облыстардың тергеуі турасынан». – «О судопроизводстве в степных областях» дегеніс-қағазы) орфографиясы, грамматикасы мен лексикалық ерекшеліктері жайында өзінің еңбектерінде жан-жақты тоқталған. Ресмиіс-қатынас, кеңсе қағаздарының барлығына тән стильдік, тілді керекшеліктерді, құжаттардың мәтіндерінде ресми стильдің бұрыннан келе жатқан дәстүрінің сақталғандығын, яғни орта азиялық жазба тіл элементтерінің молырақ пайдаланылғандығын, көрсетеді. Ғалым бұны ресми стильдің өзге стильдерден ерекшеленетін басты белгісі екендігін, бұл құжаттарда стандарттық күштірек болатындығын, «түркі» тіліндік сипатталған стиль мәтіндерінің орфографиясында, сөзтаңдауда, морфологиялық тұлға-тәсілдерді

пайдалануда, тіпті синтаксистік құрылымында да көрінетіндігін талдайды [Ж.Кенжитаева, 2009,36].

Зерттеушілердің анықтауынша, ана тіліміздегі заңдық, құқықтық ұғымды білдіретін атаулардың көпшілігі жалпы түркілік дәуірдегі түркі рулары мен тайпаларының тілінде бұрыннан бар, қолданылып келген сөздер болып табылатынын растап отыр. Мысалы: күнделікті өмірде қолданылып жүрген – *абайсыздық* деген сөз – құқықта қылмыс құрамының субъективті жағы ретіндегі кінә нысандарының бірі. Бұл сөз *менмендікпен* немесе *немқұрайдылықпен* жасалған әрекет абайсызда жасалған қылмыс деп танылады. Орыс тілінде бұл сөз – неосторожность /в праве/ деп келтіріледі [Заң терминдерінің, анықтамалық сөздігі, 2001, 12-156]. Сол сияқты – алаяқтық – бөтен мүлікті ұрлау немесе бөтен мүлікке құқықтық алдау немесе сенімге қиянат жасау арқылы алу деген ұғымды білдіреді. Орыс тілінде – мошенничество – деп беріледі. Сондай-ақ бөтен мүлікті ашық ұрлау деген тәрізді, орыс тілінде – грабеж деп берілуі.

Қазіргі кезде әсіресе, жиі қолданылып жүрген термин сөздеріміз- вакансия – бос орын. Ұйымдағы орнына алынбаған, бос тұрған орын, лауазым [М.Р.Насырова, С.П.Гуляева, 2008, 626].

Сонымен қатар заман ағымына қарай қазіргі таңдағы несие алушылардың көптігіне байланысты несие қаражатын төлей алмауына байланысты несие алушы жеке адамдармен жұмыс жүргізу үшін заң саласындағы жеке сот орындаушы, сот шешімін орындау деген термин сөздердің жиі қолданыста жүруі.

Дегенмен белгілі бір норманың заңдық өлшемін жоғалтып алмас үшін өз тілінде қолданылатын сөздің әдеби нормасын оның заңи ұғымдық нормасымен ұштастыра білуі, әрі белгілі бір дәрежеде сөз болып отырған заң нысанасынан толық хабардар болуымыз керек сияқты. Сонда ғана сөздің, терминнің ұлт тілінде жатық сөйлейтін баламасын табудағы еңбек өз нәтижесін береді. Мысалы, заңға байланысты рамочный закон, рамочное соглашения деген сөз тіркестері бар. Осы сөз кезінде басты заң, бас келісім, немесе шеңберлі заң, шеңберлі келісім деп ішкі мағынасын толық бермейтін жолма-жол аударманың мәнерімен аударылып жүрді. Шынтуайтында бұл атаудың заңдық мағынасы екінші бір заңға немесе келісімге негіз болатын заң немесе келісім дегенді білдіреді. Сондықтан мұның негіздемелік заң, негіздемелік келісім деген қазақша баламасы жасалып, оны мемлекеттік терминком бекітті.

Ал осы тәсілдердің негізін бір тілден екінші тілге жасалатын аударма құрайтыны белгілі. Аударма ұлт пен ұлтты өзара тілдестіруші ғана құрал емес, ол кең мағынасындағы таным құралы.

Осы таным құралын пайдалана отырып, өз тіліміздің аясын ұлттық шырайлы қалпында

кеңейту үшін терминдерді, аударманы сөздіктерді жүйелеу ешқашанда өзінің маңызын жоймайды [Құқық саласының терминдер сөздігі, 2009, 46].

Қорыта айтқанда, бұл мақалада заң терминдерінің қалыптасуы, маңызы, ерекшелігі ондағы аударманың ролі толық түрде қамтылды деп айта алмаймыз. Себебі сөздік пен құқықтық термин мәселесі көп, өте көп еңбекті, ізденісті қажет етеді. Бұл бір күннің, бір жылдың жемісі емес. Бірнеше жылды, өзгерісті, дамуды сұрыптайтын үлкен ғылыми ізденісті қажет ететін жұмыс деп білеміз.

Қарап отырсақ, өздеріңізге белгілі, құқықтық яғни заң терминдері жасалымының ғылыми дәстүрлі әдістемелеріне сүйене отырып, ежелгі салт-дәстүрімізге қанықты бояумен өрнектелген құқықтық сөз қолданыстарды да, түбірі бір түркі сөздерінің қолданыстарын да өзге тілдің ұғымына баламалық ұғым беретін заңи ұғым

-атауларды молынан табуға болатынына көз жеткіздік.

Тілдік байлығымызды құрайтын оны дамытатын халқымыздың бай тілінің сарқылмас қазынасы- тарихи –этно лексикамыз бар.

Соның мүмкіндігін бүгінгі жаңа нышандағы тың атаулармен, баламалармен қоржынымыз толығып келе жатқанбай лексикамызбен үндестіре, үйлестіре пайдалансақ, қалыптасқан құқықтық терминологиямыздың, құқықтық, заңдық терминдер, заңдық сөйлеу стиліміз де, заңи тұрғыда сауатты тіл құралымыздың саналы болары сөзсіз деп айта аламыз.

Бұл шағын мақалада заң терминдерінің қалыптасуындағы аударманың ролі мен маңызына ерекше назар аударылып заң терминдерінің лексикалық құрамы және кейбір атаулардың қалыптасуы және орнымен қолдану үлкен рөл атқаратыны жөнінде сөз болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. М.Р.Насырова, С.П.Гуляева Орысша-қазақша заңдық түсіндірме сөздік анықтамалық, ЖШС «Жеті Жарғы», Алматы, 2008ж, 5 бет.
2. Н.О.Дулатбеков және басқалар, Қылмыстық құқықтық терминдерінің төрт тілдегі сөздігі, Астана: Фолиант 2000ж.
3. Заң терминдерінің қазақша –орысша орысша –қазақша анықтамалық сөздігі, Алматы: «Жеті Жарғы», 2001ж
4. М.Балақаев, Р.Сыздықова, Е.Жанпейісов Қазақ әдеби тілінің тарихы, Алматы – 2008ж
5. Құқық саласының терминдер сөздігі. ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігі Тіл комитеті, Қазақша –орысша, орысша- қазақша Астана, 2009ж
6. Синонимдер сөздігі Алматы – 2007ж
7. Ж.Кенжитаева, Заң терминдерінің қалыптасуы, Хабаршы журналы Қарағанды – 2009ж –36.
8. «Рухани жаңғыру: Қазіргі қазақ терминологиясы» ғылыми-практикалық конференция материалдары, Нұр-Сұлтан, 2019ж-11, 23 беттер.

Шекербекова М.С.

Заң ғылымдарының магистрі, доцент
Аймақтық Әлеуметтік Инновациялық Университеті
Шымкент қ., Қазақстан

Нурымбетов А.А.

заң ғылымдарының кандидаты
Аймақтық Әлеуметтік Инновациялық Университеті
Шымкент қ., Қазақстан

Қожабеков Е.К.

заң ғылымдарының магистрі, аға оқытушы
Аймақтық Әлеуметтік Инновациялық Университеті
Шымкент қ., Қазақстан

КРИМИНАЛИСТИКА ҒЫЛЫМЫНДАҒЫ ГРАФОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР ЖӘНЕ ОНЫҢ КЕЙБІР ЗЕРДЕЛЕУ АСПЕКТІЛЕРІ

Түйін. Бұл ғылыми мақалада криминалистикалық білімнің қарастырылып отырған саласындағы заманауи көрінісі – графология ұғымының қалыптасуы және графология адамның мінезін оның жазуына қарап зерттейтін – криминалистік білімнің саласы ретінде қарастырылды.

Түйінді сөздер: Графология, физиогномика, графикалық портреттер психиатры, криминалистік графикалық таңба, таңбаланған проекция, ішкі импульстер, ішкі фактор, криминалистикалық білім.

Резюме. В данной научной статье рассматривается современная картина в рассматриваемой области криминалистического образования – формирование понятия графологии и Графология как отрасль криминалистического образования, изучающая характер человека по его написанию.

Ключевые слова: Графология, физиогномика, психиатр графических портретов, криминалистический графический знак, маркированная проекция, внутренние импульсы, внутренний фактор, криминалистические знания.

Summary. In this scientific article the modern picture in the considered area of criminalistic education is considered – formation of concept of graphology and Graphology as branch of criminalistic education studying character of the person on its writing.

Keywords: Graphology, physiognomy, psychiatrist of graphic portraits, forensic graphic sign, marked projection, internal impulses, internal factor, forensic knowledge.

Криминалистика саласындағы графология яғни, жазбатанудың маңыздылығын жазбатанушылардың өз жұмыстарына қарап отырып түсіну жеңіл болады, сондықтан біз олардың ішіндегі ең танымалдарын сипаттап беруге бел будық.

XVIII-XIX ғасырларда Францияда, Италияда, Германия және Ресейде адамның жазуы мен психологиялық ерекшеліктері аасындағы тәуелділік мәселесіне қызығушылық арта түсті.

XVIII ғасырда жазу мен тұлғаның арасындағы байланысты зеттеу мәселесімен Цюрихе пастор Лафатер айналысты. Шындығында оның қызығушылығы физиогномиканы зерттеуге бағытталған болатын, яғни адамның бет әлпетін зерттеу. Бірақ оның «1772 жылы жарық көрген «Физиогномика үзінділері» атты мақаласында жазуға арналған бір бөлімі болатын. Адамның жазуын зерттеу, Лафатердің сөзімен айтқанда «жазуды зерттеу жазбаны орындаған адамның мінезінің физиономиялық көшірмесін» жасауға көмектеседі. Нақты бір адамның жазуын сипат-

тайтын типтік таңбаларды Лафатер «графикалық портреттер» деп атады. Лафатердің зерттеулері ақын Гетені қызықтырды. Бірақ Лафатер жазуға айтарлықтай үлес қоса алмады, ол тек осы саладағы білімді жүйелеуге әрекет етумен шектелді.

Жазбатануды ғылым деп танудың негізін қалаушы ретінде француз аббат Жан-Ипполит Мишон (1807-1881г. г.) саналады. 1871 жылы ол осы саладағы жеке мағлұматтарды жүйелеуге алғашқы әрекеттерді жасады. Жазуға қатысты Мишонның ой қорытулары, логикалық жағынан қаталдығымен ерекшеленді. Ең әуелі ол мынадай сұрақтарға жауап іздеді: адамның бұрыннан аян қасиеттері кез келген уақытта, кез келген жағдайда оның жазуында көрініс береді ме, ол қасиеттер әр түрлі адамдарда жазудың өзгермес бір белгілері арқылы көрінеді ме? Бұл сұраққа дұрыс жауап алған Мишон, жазудың ерекшеліктерін және оған тән қасиеттерді жүйелеуге кірісті. «Графология» терминін оның өзі ендірді. Мишон: «Адамның жазуында әрқайсысы негізгі

мағынаға ие, тұлғаның қасиеттерін көрсететін белгілер бар», деп санады. Сондықтан графологияның міндеті – сол белгілерді анықтап, біріктіріп, солардың негізінде тұлға жайлы пайымдауларын тұжырымдау [Абуов А.Ф., 2004, б. 256]. Ж.И. Мишон өзінің «Жазу құпиялары» атты кітабында жазуды сараптама жасағанда графологияны кеңінен қолдану қажеттігін айтты. Мишонның бастамасымен XIX ғасырдың соңында графологиялық қоғамдастықтар құрылып, графология бойынша арнайы журналдар шығарыла бастады. Мишонның пікірлерін онан әрі дамытып негіздеме жасаған Фландрин, К.Жамен, А.Веринар тағы басқалардың еңбектері болды [Крылов И.Ф., 1989].

К.Жамен «Адамның жазуы және мінезі» атты жұмысында графологиялық бақылауларды қорытындылап, жүйеге салуға әрекет етті, графологиялық заңдарға толық ғылыми мазмұн, тұжырым бергісі келді. Ол адамның «тұлғалық сипаты» болғандықтан адам жазуын өзгерте алмайды деген ойды айтты. Тек оның кейбір детальдарын өзгертуге болады. «Егер графолог өзінің жазуының қандай да бір ерекшелігін көрсеткісі келмесе, соны жасырамын деп жүріп, онан да басқасын тауып алуы мүмкін». Оның ойынша ұлттық жазба бар, ал әрбір ұрпақ арнайы жазбаға ие. Жазбаның даралығы жазған адамның психологиялық ерекшеліктеріне қандай байланысты болса, дәл сондай физиологиялық жағдайына тағы басқа жағдайларына байланысты [Крылов И.Ф., 1989].

Графологияның ерекше реакциялық бағыт алғаны Батыста итальян психиатры және криминалисті, қылмыстық құқықта антропологиялық мектептің негізін қалаушы Чезаре Ломброзо еңбектерінде болды. Ломброзо және оның ізбасарлары адамдардың ішінде «қылмыскер адам» – туа бітті қылмыскер деген ерекше түрі болатынын, олар табиғатынан қылмыс жасауға арналған екенін айтты. Бірақ Ломброзоның үйретуінше нормадан ауытқушылық тек «қылмыскер адамдарға» ғана тән емес. Туа бітті психикалық немесе дене бітімінде белгілі нормаларынан ауытқушылық барлық адамда кездеседі. Оның мәні мынада: қылмыскер адамда ондай ауытқушылықтар шоғырланған, ашық түрде көрініп тұрады, ал көптеген басқа адамдарда ондай сипатта болмайды, жасырын жүреді. Кез келген нормадан ауытқушылықтар белгілі бір дәрежеде мотордың қызметімен байланысты болады, ол адамдардың еркін немесе еркінен тыс әрекеттерінде көрініс береді. Ақымақтың секіріп жүретіні, ал параличтің ойқастап жүретіні сияқты, кәдуілгі «орташа» адам да жазу жазғанда қолының қимылымен өзінің ерекшеліктерін көрсетпей қалмайды. Өзінің адамның жазуы және жеке басы жайлы пікірлерін Ломброзо 1899 жылы жарық көрген «Графология» атты кітабында жазған [Г.В. Прейер. 1994].

19 ғасырдың соңы 20 ғасырдың басында графологияның даму тарихында соңынан «классикалық» деп аталған кезең басталды. Германияда 1917 жылы «Адамның жазуы және мінезі» атты 25 баспашамасында кітап жарыққа шықты және ол өзінше графологияның библиясына айналды.

XIX ғасырдың аяғынан бастап Германияда графологтар мектебі қалыптасты, онда жазудың жекелеген таңбаларына оқшауланған түсінік беруге қарама қайшы әр графикалық таңбаның екі мағыналы немесе көпмағыналы екені жөнінде ұғымдар ашыла бастады, олардың нақты мазмұны жазуды «тұтас форма ретінде» сараптама жасау кезінде ғана анықталады.

Бұл бағыттың көрнекті өкілдері Г.Мейер, Л. Клягес және «Адамның жазуы және мінезі» атты тұғырлы еңбегі 1894 жылы жарық көрген физиолог В.Прейер болды [Бастыркин А.И., 2002].

Сот – графологиясының негізін 1899 жылы қалаған Г.Буссе, оның айтуынша соттық – графология жазудың иесін анықтап, сол арқылы сотталушылар, талап етушілер мен куәгерлер жайлы мәлімет алады, Биолог В.Прейер жазбаның физиологиясын, психологиясын және патологиясын зерттеді, жазбаны гипноздау үстінде сараптама жасады. Ол гипноздалған адамға сен қусың, жасырын адамсың деп рухтандыра отырып, айтып отырған сөздерін жазуға мәжбүрледі. Нәтижесінде оның жазулары әркезде әртүрлі, сол адамның кәдуілгі жағдайда жазған жазуларына тіптен ұқсамайтын болып шықты және де графологтар түсіндіргендей онда жасырын алдаудың, қулықтың белгілері болды [Моргенштерн И.Ф., 1994].

Г.Майер адамның мінезі мен жазуына туа біткен қасиет деген сипаттаманы тіркеп қойды және де адам мінезінің ерекшеліктері әріптерді бейнелегенде ғана емес, «өзіңдегі сызық» деп аталған жанама бөлшекте де көрінеді. Ол графологиялық сараптама жасау үшін жанама бөлшектердің маңыздылығы анықталды. Графология ғылымында, адамның мінезі оның кез келген қимыл – әрекетінде көрініп тұрады деген Л. Клягесудің алатын орны ерекше. Жазу адам санасының әртүрі қимыл әрекеттер арқылы таңбаланған проекциясы, ал жазба қозғалыстар кезінде таңбаланған іздері, онда адамның жеке тұлға ретіндегі жеке басының ерекшеліктері айқындап тұрады. Жазу кезіндегі қозғалыстар автоматталған, сондықтан оларда адамның ішкі импульстері көріп тұруы заңдылық, олар жылдамдық, күш, ритм т.б. сияқты қозғалыстың өлшемдері арқылы танылуы мүмкін. Л. Клягес жазбаның әрбір белгісінің табиғаты екі мағыналы (кейіннен графологтар оны көпмағыналы деп мойындады), ал әрбір белгі оң және теріс мағынаға ие [Жәкішев Е.Ф., 1997].

Клягес графологияны үш түрлі іліммен байытты:

1. форма деңгейі жайлы /коркем қозғалыстар түрлері/;

2. жазудың белгілерін екіжақты түсіндіру;
3. ритм жайлы;

Графологияның классикалық даму кезеңімен отандық ғалымдардың аттарын байланыстыруға болады, олар: Н.Д. Ахшарумов, Е.Ф. Буринский, Ф.Ф. Герман, Ю.К. Глинина, Д.М. Зуева-Инсаров, И.Ф. Моргенштерн,

Г.Е.Рыбинский, олар әртүрлі ғылымның өкілдері: құқықтану, психиатрия, педагогика. И.Ф. Моргенштерн графолог емес, тәжірибелі психотерапевт болатын [Нарикбаев П.Б., 2008]. Ол: «Мен үнемі клиенттерім менің көзімше жазған өте нәзік сызбаларымен арасындағы терең психикалық байланысты анықтап және сақтап қалуға әркез тырыстым. Мұндай интуитивті қосылыстар кезінде мен өзіме келгендерді түгел жан дүниесіндегі иірімдердің барлығын, аурулардың диагнозын дұрыс тауып қана қоймай, олардың өмірінде болған маңызды оқиғалардың да реттік дәлдігін дұрыс таптым. «Адам жазуының рухани жан дүниесіне қарағанда, жазудың маңыздылығы жөнінде көп айтылатын «графология» атауының өзі мұнан дұрыстау атау – психографологияға орын берсе болады, өйткені жазуды осы ғылымның негізінде талдау кезінде қашан да тұлғаның психикалық ерекшеліктерін есепке алуға тура келеді» [Исаев А.А., Шакенов А.О., 2005]. XX ғасырдың басында психология мен физиологияның сараптамалық және теориялық бағдарларының ұлғаюына байланысты эмпирикалықтың орнына графологияның сараптамалық даму кезеңі келді.

Зертеулердің ішінде Э.Малеспина, Р.Заудек және К.Титтель зерттеулері болды.

Э.Малеспин, графографияның негізін қалаушы, «жазудың салмағын» анықтау бойынша сараптама жасай отырып, әрбір адам үшін графологиялық қисықтың ерекшелігін анықтады, графограмманы, әрбір жазған адам үшін қисымның орташа көрсеткіші тұрақты екені және графологиялық қисықтың кез келген белгілі бір әріпке тән екенін айтты [Гинзбург А.Я., Джакишев Е.Г., Поврезнюк Г.И., 1995]. Р.Заудактың зерттеулері креплин мектебі психиаторларының жазба саласындағы зерттеулерімен қатар, 30-шы жылдары неміс графологиясында «сараптамалық жалынның» пайда болуына алғы саты болды. Зерттеушілер тобы жазу механизмін сараптама жасауға жегілді – жылдамдық, қысым, қозғалыстың қайталанып келуі, жазу процессіне саналы түрде қатысу, кейбір белгілердің өзара байланысы.

Олар еңкеюлер, көлемі, әріптердің құрастырылуына яғни, байланысуына байланысты арасында жазудың жылдамдығына қатысты, жеке сипатына, қысымға қарай, қызықты нақты мәліметтер алды [Белкин Р.С., 1997].

Графология белгілердің психофизиологиялық табиғатын зерттеуге және оны бір жүйеге келтіруге сүбелі үлес қосты. Графологтар – сыртқы

және ішкі факторлардың адам жазуына тікелей әсерін сарпашылар ретінде зерттеді. Графологияда жиынтықталған білімдерді бастапқы гипотезаны жасауға, психологтік- жазутану зерттеулерінде ғылыми – сараптамалық және қолданбалы мәселелерді шешуде пайдалануға болады, мысалы террористік бағыттағы анонимдік құжаттарды жазған адамдардың психологиялық ерекшеліктерін анықтау үшін ғылыми – сараптамалық және қолданбалы мәселелерді шешуде пайдалануға болады [Белкин Р.С., 1997].

Бұл мақалада графологияны қолданудың ғылыми және практикалық мәселелері жөнінде қарастырылып отыр. Сондай-ақ, келесі мақалада толықтырылып тың дүниелер мен соны пікірлер графологияның дамуы мен қалыптасуының тарихи аспектілері туралы зерттеу жүргізіліп қарастырылатын болады. Болашақта ол туралы ғылым ретінде мәліметтер жинақталып, «Графология» және «қолжазба» ұғымдары нақты ажыратылады.

Тергеу және сот талқылауы кезінде фактілерді (нақты жағдайларды) анықтау үшін қолжазбаларды зерттеуге байланысты қолжазбаларды жүргізу мүмкіндіктері бөлінді. Жазбаларды дәлел ретінде зерттей отырып, қолжазбалар мен криминалистер техникалық ерекшеліктерге және ең жалпы жағдайларға көп көңіл бөледі, ал графологтар жеке тұлғаның қасиеттері мен психикалық жай-күйін көрсету тұрғысынан қолжазбаларды қарайтынын айта кеткіміз келеді.

Графологиялық сараптама орнатуға қабілетті психикалық жағдайлардың тізбесі мақалада келтірілген, алайда бұл ретте графологияға Ресейде тиісті жазутану ілімін алуға мүмкіндік бермейтін себептер көрсетілген. Испаниядағы графология ең дамыған деп санауға болады. Мұнда графология әртүрлі қалалардың университеттерінде белсенді оқытылады. Сондай-ақ, графология Израиль, Франция, Британия, Германия сияқты елдердежеткілікті дамыған.

XVIII-XIX ғасырларда Францияда, Италияда, Германияда және Ресейде адамның қолжазбасы мен психологиялық ерекшеліктері арасындағы тәуелділік мәселелеріне қызығушылық артады.

XVIII ғ. жазушының жеке тұлғасымен байланысын зерттеумен Цюрихте пастор Лафатер айналысқан. Рас, оның негізгі қызығушылығы физиогномиканы зерттеуге бағытталған.

Графологияның мәнін графологтардың өз еңбектеріне сүйене отырып түсіну оңай, сондықтан мен олардың ең танымал екенін сипаттауға тырысамын.

Қорыта келе, ғылыми мақалада айтарымыз криминалистикалық білімнің қарастырылып отырған бір саласындағы заманауи көрінісі графология ұғымының қалыптасуына алып келіп отыр. Графология адамның мінезін оның жазуына қарап зерттейтін – криминалистік білімнің саласы. Бұл анықтама шартты түрде қабылданған,

және графология ілімінің заманауи жағдайын анықтамасы, яғни зерттелетін саласы графология бейнелейді. Криминалистік білімнің онан кейінгі ғымының дәлдігін анықтайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Криминалистика негіздері, Абуов А.Ғ., Алматы: Жеті жарғы, оқу құралы, 2004. – 256 б.
2. Крылов И.Ф. В мире криминалистики. Л., 1989.
3. Крылов И.Ф. В мире криминалистики. Л., 1989.
4. Г.В. Прейер «Адамның жазуы және мінезі» 1994 ж.
5. Бастыркин А.И. Криминалистическое исследование письма. СПб., 2002.
6. Моргенштерн И.Ф. Психографология. М., 1994.
7. Жәкішев Е.Ғ.Криминалистік тактика Алматы, 1997ж
8. Нарикбаев П.Б. Криминалистік тактика 2008ж
9. Исаев А.А, Шакенов А.О. Криминалистика және сот сараптамасы сұлба нысанында Оқулық Алматы- 2005ж
10. Гинзбург А.Я., Джакишев Е.Г., Поврезнюк Г.И, Криминалистическая энциклопедия. – Алматы- 1995г.
11. Белкин Р.С Эксперимент в следственной, судебной и экспертной практике. – Москва-Юрист, 1997г.

УДК 349.24

Шеримова Н.Ш.

Южно-Казахстанский государственный университет им.М.Ауэзова

Калышев С.Д.

Южно-Казахстанский государственный университет им.М.Ауэзова

Садибекова М.С.

Южно-Казахстанский государственный университет им.М.Ауэзова

ПРЕКАРИЗАЦИЯ ЗАНЯТОСТИ НАСЕЛЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ В УСЛОВИЯХ ЭКОНОМИЧЕСКОГО КРИЗИСА

Түйін. Бұл мақала Қазақстандағы жұмыспен қамтуды алдын-ала қарастырады. Прекаризация проблема ретінде, ықтимал қауіп ретінде қарастырылады. Мақаланың негізгі тұжырымы – елде алдын-алуды тереңдетуге байланысты күрделі проблемалардың болуы.

Кілт сөздер: алдын-ала дайындық, өзін-өзі жұмыспен қамту, жұмысшылар, тәуекелдер, жұмыс берушілер.

Резюме. В данной статье рассматриваются вопросы прекаризации занятости в Казахстане. Прекаризация рассматривается как проблема, как потенциальный риск. В качестве основного вывода статьи следует выделить наличие серьезных проблем в связи с углублением прекаризации в стране.

Ключевые слова: прекаризация, самозанятость, наемные работники, риски, работодатели.

Summary. This article discusses the implementation of employment in Kazakhstan. Precarization is seen as a problem, as a potential risk. The main conclusion of the article is the presence of serious problems in connection with the deepening of precarization in the country.

Keywords: precarization, employment, employees, risks, employers.

Введение. В условиях формирования общества, в системе социально-трудовых отношений происходят серьезные изменения. На рынке труда стали распространяться гибкие (нестандартные) формы занятости, в том числе различные формы заемного труда (аутсорсинг, аутстаффинг, лизинг персонала). На смену отношениям, где субъектами были конкретный работник и конкретный работодатель, когда заключался бессрочный трудовой договор, к сожалению, приходит нестандартная занятость, гибкое рабочее время, неустойчивая форма найма.

В сфере социально-трудовых отношений одной из актуальнейших проблем является прекаризация (неустойчивость) занятости, которая в последнее время преобрела огромные масштабы и ведет к практически полной потере работником социально-трудовых прав (заниженная заработная плата; отсутствие оплачиваемого отпуска, больничного листа и других социальных завоеваний). Массовая неустойчивая занятость выходит за рамки не только трудовых отношений, она негативно влияет на всю сферу межличностных отношений. Именно поэтому, по нашему мнению, прекаризацию следует рассматривать и изучать [Федорова А.Э., Парсюкевич А.М. // *Управленец*. 2013. №4 с.15]

В Казахстане вопросы прекаризации занятости в настоящее время в трудах ученых-юристов, не нашли широкого изучения.

Основная часть. В последние годы вопросы

прекаризации в сфере труда активно исследуются зарубежными учеными. Проблемы неустойчивости занятости, социальной неуверенности и экономического неравенства зародились давно, но к 80-м годам XX столетия проявили себя настолько мощно, что вызвали заметную озабоченность общества.

В числе первых исследователей, которые стали рассматривать проблемы прекаритета в связи с процессами глобализации экономики, были французские социологи Пьер Бурдьё и Робер Кастель.

Социально-экономический и политический дискурс исследований занятости в последние годы показывает усиление рисков и последствий экономических преобразований XX–XXI веков. Прекаризация труда приводит к неуверенности в завтрашнем дне, которая достигла ныне и среднего класса, поэтому, в частности, в Германии социологи говорят об эпидемии страха среди представителей всех социальных слоев общества [Мармер, Эдуард. *Что такое прекариат*: [арх. 21 июня 2012] // *NeueZeiten* : журн.. 2009, № 05 (071)]. Превращение ранее гарантированных трудовых отношений в существенно негарантированные и незащищенные включает такие виды занятости, как подрядная работа, трудовой контракт на ограниченный срок, занятость на неполное рабочее время при малых или вообще отсутствующих социальных гарантиях, мнимо самостоятельный труд, работа по вызову

ву и т.д. [Global Action Against Precarious Work Архивная копия от 30 марта 2019 на Wayback Machine International Metalworkers' Federation (IMF) 2007].

В трудах западных ученых прекаризацию воспринимают в качестве угрозы и риска для развития общества. Как показывает анализ рынка труда Казахстана на сегодняшний день процесс прекаризации проходит стадию расширения [С.А.Калиева, И.М.Садыков. //Известия Национальной Академии Наук Республики Казахстан. Серия общественных и гуманитарных наук, №6, 2017. – с.165-172]

Новые трудовые отношения быстро внедряются работодателями и это соответственно, отражается на положении работников, которые теперь менее защищены. Тенденция прекаризации занятости увязывается с распространением атипичных форм социально-трудовых отношений. Частичная занятость, аутстаффинг, неоформленная и дополнительная занятость – это источники прекариата. Основные категории занятых, которые пополняют ряды прекариата: молодежная группа, трудящиеся мигранты, неформально занятые.

Прекаризация труда – переход от постоянных гарантированных трудовых отношений к неустойчивым формам занятости. К прекаризации также можно отнести так называемый заёмный труд. Его суть в том, что специализированная коммерческая фирма (чаще всего это частные агентства занятости) нанимает в свой штат работников, временных или постоянных, исключительно для выполнения заказов на услуги этих работников.

Основным фактором прекаризации считается отсутствие у работающих индивидов узаконенных отношений с работодателем. Это, прежде всего, временные работники, либо имеющие частичную занятость и не заключившие трудовой договор с работодателем. Как следствие – они не имеют никаких гарантий (таких как нормированный рабочий день, оплачиваемый отпуск, больничные листы, работодатель не вносит пенсионные и социальные отчисления и другое) [Логинова Л.В. //Вестник Санкт-Петербургского университета. Социология. 2016]

Результатом прекаризации занятости становится формирование целого, но пока внутренне разрозненного социального класса – прекариата. (Термин «прекариат» впервые был предложен П.Бурдьё и по аналогии с пролетариатом, обозначает класс, представители которого не имеют стабильной и постоянной работы, стабильного заработка и социальных гарантий, обеспеченных работодателем и государством)

В настоящее время это явление охватило практически все страны мира, в том числе и экономически развитые. По оценкам экспертов, в странах – членах Организации экономическо-

го сотрудничества и развития (ОЭСР) неустойчивости подвержены от 15 до 25% работающих. Всего в мире десятки миллионов людей работают на рабочих местах, находящихся вне сектора постоянной занятости. Среди них немало людей, имеющих высшее образование, которое не является в нынешних экономических условиях гарантией стабильного социального положения.

Вызывает тревогу неизменно высокое распространение незащищенных форм занятости в сочетании с явным отсутствием прогресса в повышении качества рабочих мест. По нашему мнению, необходимо обеспечить равномерное и инклюзивное распределение преимуществ, которое приносит экономический рост.

Многомерный характер прекаризованной занятости стал основой того, что Европейская комиссия использовала для изучения различий между странами такие показатели, как квартиль с самым низким доходом; срок работы менее одного года; договор срочного или временного трудового агентства; низкий интеллектуальный уровень труда; низкая степень автономии на работе; неудобное рабочее время; плохая физическая среда на рабочем месте и др.

Существуют и другие подходы, учитывающие многомерный характер проявления прекаризации занятости, которые отражают характеристики разных проявлений прекаризации.

Так, например, в Казахстане уровень безработицы является невысоким. Но другие компоненты рынка труда и занятости требуют особого внимания – это сохраняющийся высокий уровень самозанятости, институты рынка труда, обеспечивающие гарантии и защищенность в сфере занятости, которые усиливают риски социальной нестабильности.

Низкая доля занятости с постоянной заработной платой, гарантированной трудовым договором, свидетельствует об институциональных проблемах в сфере занятости: высоком уровне незащищенности в сфере труда, использовании неформальных отношений в формальном секторе и других ограничений в сфере труда. Этот фактор является наиболее существенным в формировании прекаризации занятости в постсоветских странах.

Самозанятость также имеет сильные различия в странах. Так, например, если в Казахстане, Кыргызстане, Армении большую долю самозанятых составляют самостоятельные работники, работающие на себя и не нанимающие на постоянной основе работников, то в Азербайджане это в основном помогающие (неоплачиваемые) работники семейных предприятий, работающие без вознаграждения на предприятии, управляемом родственником [Б. Хусаинов.. <https://www.kazpravda.kz/fresh/view/prekarizatsiya-zanyatosti--globalnii-vizov>].

Проведенное исследование свидетельству-

ет, о том, что новое звучание приобретает вопрос выбора инструментов макроэкономической политики. Во-первых, это имеет значение для выбора акцентов в разработке социальной политики в целом и программ достойного труда в частности. Во-вторых, это необходимо для ситуационного анализа и прогнозов перспектив развития национальной экономики. Помимо этого, в современных условиях новое звучание приобретают вопросы экономики благосостояния, социальной справедливости и экономической эффективности, качества «инклюзивного роста», специфических особенностей реализации национальных экономических стратегий и политик. В-третьих, распространение различных форм прекаризации занятости, в частности непостоянной занятости, рост безработицы и неактивности на рынке труда, усугубляет неравенство доходов.

Четвертая промышленная революция порождает новые движущие силы качества экономического роста, к числу которых относится цифровизация. Цифровой экономике с высокой информационной и интеллектуальной «емкостью» адекватен новый тип занятости: гибкий, динамичный, эффективный. Это предполагает новое содержание, структуру, виды, формы занятости, повышение качества человеческого капитала, реализацию интеллектуального и творческого потенциала населения в сфере труда.

Рассматривая современное социально-трудовое пространство, ученые Института социологии РАН З.Т. Голенкова и Ю.В. Голиусова выделяют такую стратификационную группу, как прекариат (от англ. precarious – нестабильный, неустойчивый) [Голенкова З.Т., Голиусова Ю.В. // *Социологическая наука и социальная практика*. 2013. № 3. с. 5-15.]. Эту страту в странах Западной Европы и США вслед за Гаеком Стендингом часто называют «опасным классом» [Standing G. *The Precariat* – 2011. 198 p 3], поскольку входящие в него индивиды лишены стабильности и уверенности в будущем.

Категория «прекаризация занятости», как мы уже отмечали, отражает неустойчивость, нестабильность, рискованность, отсутствие гарантий, в общем плане – потерю социальной защищенности и рост эксклюзии. Исследователи (В.Н.Бобков, О.В. Вередюк) [В.Н.Бобков, О.В. Вередюк // *Ноосфера. Общество. Человек*. 2013. № 1. URL: /noocivil/ru/228-1124] в определении данного феномена подчеркивают недобровольный характер трансформации отношений занятости в данном случае и многообразие форм проявления данного явления. В частности, к таким формам авторы относят принудительную неполную занятость в официальной экономике; «замену» бессрочных или долгосрочных трудовых контрактов на срочные трудовые или гражданско-правовые договоры; найм работников

через частные агентства занятости с нарушением их трудовых и социальных прав; перевод трудовых отношений в неформальные формы и др.

«Стандартной» обычно считается занятость по найму в режиме полного рабочего дня на основе бессрочного трудового договора на предприятии или в организации, под непосредственным руководством работодателя. В большинстве промышленно развитых стран это положение закреплено законодательно. По нашему мнению, все формы занятости, отклоняющиеся от этого положения, включая самозанятость, могут считаться «нестандартными».

Такие формы заемного труда, как лизинг и аутстаффинг, широко распространены в странах с развитой рыночной экономикой. В Казахстане эти формы труда появляются пока в завуалированной форме. Например, в новом Трудовом кодексе Республики Казахстан [Трудовой кодекс Республики Казахстан от 23 ноября 2015 г. // *ИС Параграф*] введено новое понятие «прикомандирование». Прикомандирование – это выполнение работником (прикомандированным) работы по определенной специальности, квалификации или должности (трудовой функции), обусловленной трудовым договором, либо по другой должности, специальности, квалификации у другого юридического лица, за исключением ограничений, предусмотренных законодательством Республики Казахстан. Кодексом урегулированы возникающие при этом отношения, но работник, прикомандированный на длительный срок в другое предприятие, социально не полностью защищен [Шеримова Н.Ш., Самигуллин В.К., *Международный Университет SILKWAY*. Т. II. – Шымкент: 30 октября, 2019. с.285-289].

Они призваны способствовать свободному перемещению рабочей силы по территории страны, позволяя нанимать специалистов для выполнения тех или иных краткосрочных заданий и др. Фактически применение заемного труда приводит к прекаризации занятости: трудовые права работников ущемляются тем, что нет страхования от несчастных случаев на производстве и профзаболеваний, заработные платы, устанавливаемые работодателями не соответствуют реальным условиям. Требования закона о повышении заработной платы казахстанским рабочим и приближение их размеров к заработной плате иностранных рабочих за аналогичный объем работы, к сожалению, не выполняется работодателями. По отношению к заемным работникам также недействуют нормы ответственности работодателей по задолженностям выплаты заработной платы, за нарушение безопасности труда и др.

Неформальная неустойчивая занятость ассоциируется с отсутствием между работником и работодателем письменного контракта (срочный или бессрочный трудовой договор, гражданско-правовые договоры; найм работников

данско-правовой договор, запись в трудовой книжке (в настоящее время в Казахстане вводятся электронные трудовые книжки), приказ о приеме на работу на основании личного заявления работника), в котором бы закреплялся факт наличия трудовых отношений между ними.

Наемных работников, не имеющих оформленных отношений с работодателями или имеющих оформленные отношения, нарушающие трудовые права, В.Н.Бобков называет «работниками-невидимками» [Бобков, В.Н. (Режим) доступа: <http://mosnarodsobor.ru/?page=news&id=1657>]. Масштабы такой занятости значительны как среди тех, кто работает в домашнем хозяйстве, так и среди юридических лиц. К «работникам-невидимкам» относится не только иностранная рабочая сила, но и многие работники, занятые сезонными строительными работами, гувернантки, няни, повара, садовники, водители, учителя, репетиторы и представители других профессий по обслуживанию домохозяйств.

Постоянная неопределенность будущего, боязнь потери работы, отсутствие профсоюза, не регламентированные права и обязанности рабочих, применение к ним незаконных штрафов, ведут к неблагоприятному психологическому и физическому состоянию работников. Надо констатировать, что при современном уровне развития экономики эта негативная тенденция сохраняется и нарастает, а в ближайшей перспективе можно ожидать обострения проблемы, что приведет к снижению социально-экономического благополучия и ухудшению состояния здоровья экономически активного населения. Работодатели, расширяющие практику использования нестандартных форм занятости с целью получения экономического эффекта, вызывают снижение не только качества жизни наемных работников и их семей, но и качества человеческого потенциала всей страны.

Стремление уйти от налогов породило явление так называемых фирм-однодневок. При этом они не только способствуют коррупции и уходу от налогов, но и выплачивают теневые зарплаты. Таким образом, в зоне риска находятся работники компаний, где имеет место множество возможностей для нарушений трудового законодательства со стороны работодателей на фоне социальной незащищенности работников. В крупных организациях наблюдается наём

персонала в посреднические фирмы, созданные в интересах распорядителей финансовых средств. Посреднические организации создаются как подрядчики для выполнения работ, нужных «материнским» фирмам для уменьшения размеров их прибыли. Нанятые находятся, как правило, невштате; они оформлены по срочным или гражданско-правовым договорам, заключенным для выполнения конкретной работы, а трудятся непосредственно на рабочих местах в организации, которая это инициировала. Работникам неоплачивают больничные листы, не производят выплаты за вредные условия труда, отпуск; они не имеют других гарантий, которые есть у занятых по стандартным трудовым договорам. Рассматриваемая классификация разновидностей прекаризованного труда как фактора социального загрязнения от экономической деятельности хозяйствующих субъектов, безусловно, требует дополнения, так как изучение проблемы прекаризации в Казахстане в настоящее время находится на начальной стадии.

Заключение. Резюмируя данную статью, мы хотим отметить, что необходимо оценить динамику развития прекаризации занятости в Казахстане, более тщательно изучить все положительные эффекты от нестандартных форм занятости и снизить отрицательные эффекты, выработать четкий механизм регулирования возникших новых трудовых отношений.

Прекаризация порождает системные риски для всей сферы занятости. Существуют различные позиции относительно сущности системного риска. Применительно к проблемам, вызванным неустойчивостью занятости, системные риски означают угрозу для стабильности всей системы социально-трудовых отношений. Потенциально эти системные риски могут приводить к крайне негативным последствиям не только в экономике, но и в обществе в целом. Понимание прекаризации занятости как системного риска для всей сферы труда и занятости предполагает особые требования к социальной политике.

Для экономической политики государства важным является понимание того, какие последствия несет прекаризация занятости, как её измерить и ограничить ее негативное влияние на экономическое развитие в целом и уровень занятости в частности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Федорова А.Э., Парсюкевич А.М. Социальное загрязнение от экономической деятельности хозяйствующих субъектов: развитие категориального аппарата [1] // Управленец. 2013. №4 – с.15
2. Мармер, Эдуард. Что такое прекариат : [арх. 21 июня 2012] // NeueZeiten : журн.. – 2009.- № 05 (071) [2] (май)
3. Global Action Against Precarious Work Архивная копия от 30 марта 2019 на Wayback Machine International Metalworkers' Federation (IMF) 2007 [3]
4. Калиева С.А., Садыков И.М. Факторы прекаризации занятости населения Казахстана в условиях

модернизации экономики. //Известия Национальной Академии Наук Республики Казахстан. Серия общественных и гуманитарных наук, №6, 2017. – С.165-172[4]

5. Логинова Л.В.Прекаризация в системе социально-трудовых отношений: проблемы и перспективы институционализации //Вестник Санкт-Петербургского университета. Социология, 2016 [5]

6. Хусаинов Б.Прекаризация занятости – глобальный вызов.[6]<https://www.kazpravda.kz/fresh/view/prekarizatsiya-zanyatosti--globalnii-vizov>

7. Голенкова З.Т., Голиусова Ю.В. Новые социальные группы в современных стратификационных системах глобального общества // Социологическая наука и социальная практика. 2013. № 3. С. 5-15. [7]

8. Standing G. The Precariat – The new dangerous class. London. Bloomsbury Academic. 2011. 198 p [8]

9. Бобков В.Н., Вередюк О.В. Социальная уязвимость работников и общества как результат неустойчивости занятости // Ноосфера. Общество. Человек. – 2013. – № 1. URL: /noocivil/ru/228-1124[9]

10. Шеримова Н.Ш., Самигуллин В.К.Актуальные проблемы в сфере труда на современном этапе. // Материалы Международной научно-практической конференции «V Оразовские чтения: Вклад тюркской цивилизации в развитие науки и образования»,Международный Университет SILKWAY. ТОМ II.– Шымкент: типография «Әлем», 30 октября, 2019. – С.285-289 [10]

11. Бобков В.Н. 20лет капиталистических трансформаций вРоссии: влияние на уровень икачество жизни. Режим доступа: <http://mosnarodsobor.ru/?page=news&id=1657>. [11]

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА PEDAGOGICAL SCIENCE

УДК 636.22/28.083.632.03.05

Айтбаев Н.Е.

а.ш.ғ.д., аға оқытушы
Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті
Шымкент қ., Қазақстан

Исабаева А.А.

а.ш.ғ.к., аға оқытушы
Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті
Шымкент қ., Қазақстан

Суримбаева К.

а.ш.ғ.к., аға оқытушы
Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті
Шымкент қ., Қазақстан

Көшербаева С.Ш.

а.ш.ғ.к., аға оқытушы
Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті
Шымкент қ., Қазақстан

ОСОБЕННОСТИ СЕЛЕКЦИИ КАРАКУЛЬСКИХ ОВЕЦ ПЛОСКОГО СМУШКОВОГО ТИПА

Аңдатпа: мақалада жазық жалпақ типтегі қаракөл қойларын өсіру ерекшеліктері сипатталған.

Түйінді сөздер: қаракөл, елтірілі тип, бонитировка, өзгергіштік.

Аннотация: в статье говорится об особенностях селекции каракульских овец плоского смушкового типа.

Ключевые слова: каракуль, смушковый тип, бонитировка, изменчивость.

Annotation: the article describes the features of breeding of Karakul sheep of flat flat type.

Key words: astrakhan fur, smushka type, valuation, variability.

Каракулеводство является одной из ведущих отраслей сельскохозяйственного производства Казахстана. Основой его развития издавна была предопределена природно – климатическими и экономическими условиями пустынных и полупустынных зон республики,

Создание высокопродуктивных стад с высоким генетическим потенциалом и способностью к реализации наследственных возможностей в определенно природно – климатических условиях является основой обеспечения высокой рентабельности каракулеводства.

Анализ товарной конъюнктуры каракуля на

современном этапе показывает растущий потребительский спрос на его плоскозавитковый тип, получивший признание как нарядный мантовый и отделочный мех. Причем это признание реально подкрепляется заметным повышением коммерческих цен на него.

В связи с этим в каракулеводстве страны зародился хозяйственный интерес к плоскозавитковым овцам. Начиная с 80 – х годов в отрасли стал вестись систематический научно – практический поиск, направленный на промышленное разведение этих овец. Перспективным представляется вариант, предусматривающий его

репродукцию из разных смушковых типов.

Общепризнано, что смушковые качества и отдельные элементы их обуславливающие являются количественными признаками с полигенным характером наследования. При различных методах подбора по смушkovому типу происходит расщепление потомства по характеру каракуля на все четыре (жакетный, ребристый, плоский, кавказский) смушковые типы. Поэтому изучение закономерностей наследования и изменчивости различных форм и типов завитков и значения каждого из них в формировании смушkovости каракульских овец приобретает особое значение для практических целей селекции.

Расширение ареалов разведения и развитие породы шло методом чистопородного разведе-

дения, так и широкой метизацией курдючных грубошерстных пород овец с каракулями, что способствовало формированию популяции каракульских овец сложной генетической структурой. Это нашло свое отражение и в характере производимой в различных зонах разведения смушковой продукции и высоком выходе шкурок ребристой и плоской групп.

Целью исследований является – изучение закономерности внутривидовой изменчивости как основного фактора для разработки генетических основ селекции каракульских овец черной окраски плоского смушkovого типа.

Наши исследования в условиях хозяйства «Аккырский» показывают достаточно высокое наследование смушковых типов при различных типах подбора (таблица 1).

1 Результаты подбора каракульских овец по смушковым типам в процентах

Годы	n	Смушковый тип, $X \pm m_x$			
		плоский	ребристый	жакетный	Кавказский
Плоский х плоский					
2006-2011	635	36,8±3,1	32,4±2,2	18,1±1,0	12,7±1,9
2012-2017	715	50,0±2,5	23,3±1,9	23,0±1,1	3,7±1,1
Жакетный х жакетный					
2006-2011	670	15,1±2,6	20,0±2,3	48,4±1,7	16,8±1,5
2012-2017	810	18,0±3,0	24,0±1,9	50,0±2,1	8,0±1,2
Ребристый х ребристый					
2006-2011	695	20,0±2,3	36,0±1,8	28,1±1,9	15,9±2,7
2012-2017	678	25,4±1,5	38,9±1,9	30,8±2,6	4,9±1,6

Как видно из таблицы 1 во всех типах подбора наблюдается достаточно высокий выход ягнят с плоским типом смушка. Длительная целенаправленная селекция на желательный плоский смушковый тип при однородном (плоский х плоский) подборе повысила удельный вес себе подобного приплода с 1996 по 2005 годы на 13,2% ($P < 0,05$), а выход нежелательного кавказского смушkovого типа достоверно уменьшился с 12,7 до 3,7%, т.е. на 9,0% ($P < 0,05$).

При спаривании животных жакетного типа между собой, соотношение ягнят с полукруглым и плоским типами завитков примерно составил 2:1, а при подборе животных (ребристый х ребристый) смушkovого типа наблюдается соответственно 1:1. Более высокий выход ягнят плоского типа (25,4%) наблюдается при исполь-

зовании в подборе животных с ребристым типом смушка, который достоверно превосходит животных жакетного типа на (7,3%). Это видно, объясняется тем, что овцематки ребристого типа, как и плоского при рождении имеют завитки – длинные узкие гривки, узкие ребристые и плоские вальки.

Общим для всех типов подбора является появление ягнят не с родительским типом смушка, расщепление в потомстве в различных соотношениях ягнят всех смушковых типов, что свидетельствует о гетерогенности животных.

Согласно общепринятой инструкции по бонитировке, каракульских ягнят черной окраски делят на три класса: элита, I класс, II класс, ягнят не соответствующих требованиям к этим классам выбраковывают (таблица 2).

2. Классность ягнят в зависимости от вариантов подбора в процентах

Годы	n	Классность ягнят, $X \pm m_x$			
		элита	I класс	элита + I класс	II класс
Плоский х плоский					
2006-2011	635	18,1 $\pm$ 2,2	66,0 $\pm$ 2,4	84,1 $\pm$ 2,3	15,9 $\pm$ 2,0
2012-2017	715	37,1 $\pm$ 2,7	54,4 $\pm$ 3,0	91,5 $\pm$ 1,9	8,5 $\pm$ 2,3
Жакетный х жакетный					
2006-2011	670	15,6 $\pm$ 2,9	63,7 $\pm$ 2,4	79,3 $\pm$ 1,9	20,7 $\pm$ 1,7
2012-2017	810	35,1 $\pm$ 1,7	54,9 $\pm$ 2,0	90,0 $\pm$ 2,2	10,0 $\pm$ 2,4
Ребристый х ребристый					
2006-2011	695	16,7 $\pm$ 1,7	60,3 $\pm$ 2,3	77,0 $\pm$ 1,9	23,0 $\pm$ 2,1
2012-2017	678	28,0 $\pm$ 2,5	57,0 $\pm$ 2,8	85,0 $\pm$ 1,8	15,0 $\pm$ 1,6

Анализ таблицы показывает, что целенаправленная селекция с овцами плоского типа положительно отражается на качестве приплода. Выход ягнят класса элита от однородного (плоский х плоский) подбора достоверно увеличивался из года в год, соответственно от 18,1% до 37,1% ($P < 0,05$) и наблюдалось сокращение нежелательных – ягнят второго класса от 15,9% до 8,0%.

Характеристика потомства по классности ягнят в зависимости от вариантов подбора (таблица 2), показывает, что классность ягнят полученных от животных жакетного и ребристого смушковых типов, имеют некоторые различия,

которые определяются характером волосяного покрова и соотношением желательных и нежелательных типов завитка. По удельному весу ягнят элита и 1 класса – животные жакетного типа несколько превосходят аналогов от животных ребристого типа на 2,3%.

Таким образом, следует заключить, что плоскозавитковый подбор, дает высокий выход ягнят класса элита и позволяет достоверно увеличить удельный вес себе подобного приплода и оказывает существенное влияние на проявление в потомстве желательного смушкового типа.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Омбаев А.М., Прманшаев М., Н.А., Сарсенбаев Н.А., Айтбаев Н.Е. т.б. Рекомендации по оценке качества потомства каракульских баранов в раннем возрасте // Брошюра . – Шымкент, 1998.-10с.
2. Ерохин А.И. Сабденов К.С., Прманшаев М. Изменчивость и наследуемость хозяйственно – полезных признаков у овец каракульской породы // Москва-2016.-42 с.
3. Умурзаков Т. Эколого-генетическая изменчивость каракульских овец // Ғасырлар тоғысындағы Қазақстанның ғылым, білім және рухани даму мәселелері Халықаралық конференция Шымкент -2014 ж 215-217 б.

Ахмет Л.С.

п.ғ.к., аға оқытушы

Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті
Шымкент қ., Қазақстан**Байдаурова А.У.**

магистрант

Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті
Шымкент қ., Қазақстан

БОЛАШАҚ КӘСІПТІК ОҚЫТУ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ІС-ӘРЕКЕТІ

Түйін. Білім беру саласында жүріп жатқан жаңашылдық қуатты талпыныстарға жол ашады. Бұл болашақ ұстаздарға инновациялық педагогикалық білім беруде үлкен үлесін қосады. Жоғары оқу орнында бастапқы білім алған әрбір білімгер мектеп қабырғасында жаңаша жұмыс істеуде жақсы нәтиже көрсетеді

Түйінді сөздер: педагогикалық технология, болашақ маман, сабақ, сабақты ұйымдастыру, сабаққа қойылатын талаптар

Резюме. Инновация в сфере образования открывает путь для более сильных попыток. Это очень помогает будущим учителям в инновационном педагогическом образовании. Каждый студент, получивший начальное образование в университете, имеет хорошие результаты в работе в школе.

Ключевые слова: педагогическая технология, будущий специалист, урок, организация урока, требования к занятии.

Summary. Education innovation paves the way for stronger endeavors. This greatly helps future teachers in innovative teacher education. Each student who has received primary education at the university has good results in work at school.

Keywords: pedagogical technology, future specialist, lesson, lesson organization, lesson requirements

Жалпы білім берудің Қазақстандық моделі берік негізді болуы үшін оқушылар санасына өз халқының тарихи тамырын, рухани және адамгершілік қағидаларын, азаматтық және отан сүйгіштік идеяларын басқа халықтарға деген ізгі көзқарастарын сіңіру қажет. Сондықтан да белгілі бір білімдер мен дағдылар жиынтығын меңгерген адамдар ғана емес, қазақстандық діл мен дүние тану негізінде азаматтық көзқарасы қалыптасқан, әлеуметтік белсенділігі жоғары отаншыл тұлғалар тәрбиелеп өсіруге баса назар аударуымыз қажет және жас ұрпаққа ұлттық дәстүріміз бен әдет-ғұрыптарымыздың жалпы азаматтық құндылықтармен ұштасып жатқанын аңғартудың мәні зор. Өйткені қазіргі заманғы мектептердің өсіп келе жатқан тұлғаны қандай бағытта дамытатындығы, жеке тұлғаның әлеуметтік және шығармашылық мүмкіндіктерін ашуы еліміздің дамуы мен гүлденуіне қатысты [Таубаева.Ш., 2007, 190 б.].

Оқытудың тиімділігін арттыру мақсатында жаңа білім парадигмасына сүйене отырып, біз оқыту технологияларының тиімді жақтарын таңдап алуымыз қажет және оқу-тәрбие үрдісінде озық технологияларды белсенділікпен енгізуіміз керек. Өйткені еліміздің болашағы көркейіп өркеніетті елдің қатарына қосылуы бүгінгі ұрпақ бейнесінен көрінеді.

Кез келген елдің экономикалық қуаты, халқының өмір сүру деңгейінің жоғарылығы, дүниежүзілік қауымдастықтағы орны мен салмағы сол елдің технологиялық даму деңгейімен анықталмақ. Жалпы қоғамның дамуы мен жаңа технологияны енгізу сапалылығы осы елдегі білім беру ісінің жолға қойылғандығы мен осы саланы ақпараттандыру деңгейіне келіп тіреледі. Экономикасы күшті дамыған елдердің тәжірибесі білім беру жүйесін ақпараттандыру экономика, ғылым және мәдениеттің қарқынды дамуының негізгі кілті екендігін көрсетіп отыр. Ендеше қазіргі заманның ақпараттық және телекоммуникациялық технологиясын игеру – әрбір мұғалімнің борышы. Себебі инновациялық технологиялар кез келген пәнді оқыту барысында мұғалімнің ой-өрісін кеңейтіп, кәсіби даярлық деңгейін көтеріп, шығармашылықпен жұмыс істеуге, жаңашыл тәжірибелер мен әдістемелерді кеңінен пайдалануға және оқушыларға білім беруді жаңашылдық тұрғысынан жүзеге асыруға мүмкіндік береді [Бұлақбаева М.. Қазақстан мектебі №1, 2006. 35-36-б.].

Ал жаңа технологияларды мектептерде ендіру қалай жүзеге асып жатыр?

Соңғы кезде облыс, қала мектептерінде инновациялық технологияларды ендіріп, оқу-тәрбие үрдісінде пайдалануда, дегенмен де әлі де жеткіліксіз дәрежеде, кемшіліктер көп, кейбір мұғалімдер

педагогикалық технологиялардың түзгіштерін ғана қолданады. Жаңа технологиялар туралы білімдері төмен. Сондықтан да болашақ ұстаздарды инновациялық үрдісте сабақ беруге баулу, ол туралы білім жетілдіру жоғары оқу орындарында қамтамасыз етілуі тиіс.

Осындай іс-шаралар ТарМПИ-ның «Педагогика және этнопедагогика» кафедрасында биылғы оқу жылында қолға алынып отыр. Қыркүйек айынан бастап әрбір профессор оқытушылар инновациялық технологиялардың қолдану түрлерін пайдалануда. Осыған орай профессор оқытушылар – п.ғ.д., профессор Қ.Бөлеев, профессор Ә.О.Қамақ, доцент Р.Молдақасов, доцент С.А.Көшімбетова, аға оқытушы З.С.Назаралиева және т.б. дәріс барысында әртүрлі әдіс-тәсілдерді, педагогикалық технологияларды қолданып, саналы білім беруде. Сондай-ақ институт көлемінде семинар-сабақтар жаңа үлгіде өтіп, жаңа технологияларды қолдану барысындағы тәжірибе нәтижелерін көрсетті, ондағы теледидарға түсірілген сабақтар, әртүрлі схемаларды қолдану жетістіктері сабаққа байланысты слайд т.б. көрнекіліктер сабақ тиімділігін арттыра түсетіндігін дәлелдей түсті. Сондай-ақ жаңа технологияларды пайдаланғанда білімгер шығармашылығының артатындығын, білім дәрежесінің жоғары деңгейде болатындығына көз жеткізуге болады. Сонымен қатар кафедрада «Инновациялық технологияларды қолданудың тиімді жолдары» және «Жас оқытушыларға әдістемелік көмек» атты жоспар бойынша семинарлар өтілді. Кафедрада инновациялық технология түрлерін пайдалану, оқып-үйрену әлі де жалғасын табуда [Ералиева М.Е.. *Бастауыш мектеп*, №11, 2003. 3-4-б].

Еліміздің егемендік алып, қоғамдық өмірдің барлық, соның ішінде, білім беру саласында жүріп жатқан мұндай жаңашылдық қуатты талпыныстарға жол ашады. Бұл болашақ ұстаздарға инновациялық педагогикалық білім беруде үлкен үлесін қосады. Жоғары оқу орнында бастапқы білім алған әрбір білімгер мектеп қабырғасында жаңаша жұмыс істеуде жақсы нәтиже көрсетеді.

Қазіргі кезде біздің Республикамызда білім берудің жаңа жүйесі жасалып, әлемдік білім беру кеңістігіне енуге бағыт алуда. Бұл барлық білім көздерін кредиттік технологиялық оқуға көшіру, білім сапасын арттырады, ол жоғарғы оқу орнының оқытушыларының пән бойынша білім сапасына жауапкершілігін әдістемелік және техникалық жағынан жабдықтау білімгерлердің жұмысын бақылауға жеке жұмыс жүргізуге әрдайым кеңес беріп отыруына мүмкіндік туады. Бүгінгі мемлекет алдындағы негізгі міндет – білім беру жүйесін жаңаша құру, барлық әлем азаматтарына білімнің бірдей мүмкіндіктерін беру. Білімгерлердің жұмыс мазмұны өзгереді, олардың тиянақты білімге деген талпынысы артады.

Білімгерлердің өмірге деген шынайы көзқарасы қалыптасады: білім мазмұны жаңа үрдістік біліктермен, ақпаратты қабылдау қабілеттерінің дамуымен, ғылымдағы шығармашылық және нарық жағдайындағы білім беру бағдарламаларының нақтылануымен байи түсуде, баланың жеке басын тәрбиелеуде, оның жан дүниесінің рухани баюына, азамат тұлға ретінде қалыптасуына көңіл бөлінуде [Төленова Ұ., *Бастауыш мектеп*, №5, 2006. 6-7-б].

Қазақ халқының аса көрнекті ғалымы, ұлы педагог А. Байтұрсынов: «Жақсы дерлік те, жаман дерлік те бір әдіс жоқ. Олақтылық белгісі—бір ғана әдісті білу, шеберліктін белгісі—түрлі әдісті білу; керек орында жоқ әдісті табу да қолынан келу. Мұғалім әдісті көп білуге тырысуы керек, оларды өзіне сүйеніп, қолқабыс нәрсе есебінде қолдануы керек», – деп жазған еді.

Сабаққа арналған еңбектерді, әдебиеттерді оқығанда сабақ туралы мынадай анықтамаларды топтастыруға болады:

1. Оқытуды ұйымдастырудың түрі ретінде;
2. Оқу үрдісінің бір бөлімі ретінде;
3. Басқару жүйесінің қиын түрі ретінде;
4. Күрделі динамикалық жүйе ретінде;
5. Оқушыларды кезеңмен игеруге жетелейтін дидактикалық міндеттердің жүйесі ретінде;
6. Бөлімнің, тақырыптың логикалық бірлігі ретінде.

Сабақ сияқты күрделі нәрсе мазмұны жағынан да, құрылымы жағынан да, ұйымдастыру жағынан да қарала берері сөзсіз.

І. Сабақ-педагогикалық үрдіс. Дидактикалық кезеңдердің өзара ішкі байланысы ғана емес, осы компоненттердің бір ізділігі, яғни, оның өзіне тән ішкі байланысы мен құрылымы болатындығы. Сабаққа қойылатын талаптардың орындалуы үшін мұғалімнің теориялық білімі, ізденімпаздығы, еңбекқорлығы, жаңашылдығы негізгі роль атқарады. Ол шығармашылықты, шеберлікті қажет етеді. Сабақтың білімдік мақсаты мен тәрбиелік мақсаты біртұтас сабақтасып, мұғалімнің алдына қойған мақсатын іске асыруына негіз болады.

Сабақта педагогикалық, психологиялық, физиологиялық, әлеуметтік талаптармен қоса сол пәннің талаптары: оқыту, тәрбиелеу, дамыту талаптары өріліп отыруы қажет. Оқушы мен мұғалімнің қарым-қатынасы, сабақтың мақсаты, мазмұны, әдістемеліктерінің өзара күрделі байланысы да өз деңгейінде көрінуі талап етіледі.

Сабаққа қойылатын жалпы талаптар: тәрбиелік, дидактикалық, психологиялық, гигиеналық. Бұлар өзара байланысты.

1. Тәрбиелік талаптар. Білім саласының алдына қойылған идеологиялық мақсаттарды жүзеге асыруы тиіс. Ұлттық ұстанымдарға, қазақстандық патриотизмге, жоғары азаматтық адамгершілік моральға, қоғам дамуының талабына және сол сабақта берілетін материалдар мазмұнының

тәрбие көзіне негізделеді.

2. Дидактикалық талаптар. Тақырыптық-күнтізбелік жоспардың және күнделікті сабақ жоспарын дұрыс құру. Сабақтың мақсатын, міндетін дұрыс қою. Сабақ кезеңдерінің, әртүрлі дидактикалық әдіс-тәсілдердің бірізділігі, уақытты ұтымды пайдалану және мұғалімнің педагогикалық жетекшілігі.

Дидактикалық дайындығы жоғары, шығармашылықпен жұмыс істейтін мұғалім. Сапалы оқулық, көрнекіліктер, техникалық құрал-жабдықтар мен оқу кабинеті.

3. Психологиялық талап. Оқушының психологиялық ерекшелігін білуі, онымен санасуы. Ойлауы (репродуктивті, шығармашылық), есте сақтауы (еркімен, еркінен тыс), еске түсіруі, жаттауы, игеруі, білуі; байқампаздығы, көңіл аударушылығы, шығармашылық елес-қиялы, еркі (алдына мақсат қоюы, оған жету үшін талпынысы), эмоциясы. Мұғалімнің көңіл күйі, жи-

нақылығы, байқампаздығы, ашушаңдығы белгілі бір дәрежеде оқу еңбегінің қорытындысына әсер етеді. Мұғалім өзін-өзі ұстай алуы, өзін өзі басқара алуы, өзіне сенімсіздігі немесе артық сенімділігі сияқты психологиялық жағдаймен де ерекшеленеді. Сабақтың нәтижелілігіне салыстырмалы түрде оқушылардың білімге деген ынтасы, білімін кеңейтуге деген ықыласы да әсер етеді. Сонымен қатар мұғалім мен оқушының арасындағы сыйласымдылық, түсіністік, психологиялық ырғақ та өз нәтижесін береді.

4. Гигиеналық талап. Оқу материалының баланың жас ерекшелігіне лайықтылығы, оқушылардың денсаулығы, артық жұмысбастылық пен артық тапсырмалардың нормадан жоғары болмауы көзделеді. Сонымен қатар сынып бөлмесінің, ондағы құрал-жабдықтардың баланың жасына, бойына, денсаулығына (көзінің көрмеуі, дұрыс естімеуі т.б.) үйлестігі және тазалық.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Таубаева.Ш. Введения в методологию и методику педагогического исследования. Туркстан: Туран, 2007.-190с.
2. Бұлақбаева М. «Оқытудың белсенді әдістері». Қазақстан мектебі, Алматы №1, 2006. 35-36-б.
3. Ералиева М.Е. «Білім мазмұны жаналау арқылы оқу-тәрбие үрдісінің сапасын жетілдіру». Бастауыш мектеп, Алматы. №11, 2003. 3-4-б.
4. Төлєнова Ұ. «Жаңа технологияларды сабақта қолдану». Бастауыш мектеп, Алматы. №5, 2006. 6-7-б.

Ахмет Л.С.

п.ғ.к., аға оқытушы
Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті
Шымкент қ., Қазақстан

Идрисова Д.Б.

2 курс магистранты
Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті
Шымкент қ., Қазақстан

КИІМДІ КӨРКЕМДЕП СӘНДЕУДЕ ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТАЛҒАМНЫҢ МАҢЫЗЫ

Түйін. Мәдениетті киіну – білімділік белгісі болса, олпы-солпы киіну талғамсыздықтың белгісі. Киіміне қарап кісіні, елді танытын болдық. Сондықтан да жастарды балалық шағынан көркемдік-эстетикалық талғамға тәрбиелеу – ұстаздардың, ата-аналардың міндеті. Өсіп келе жатқан жастар – біздің болашағымыз, оларды талғамдылыққа тәрбиелейтін құралдардың бірі – киім кию, киім киюдің эстетикасы.

Түйінді сөздер: сән, эстетика, эстетикалық талғам, киімді көркемдеп сәндеу.

Резюме. Культурная одежда – это признак элегантности, также признак образования. По одежде определяют человека.. Именно поэтому воспитание молодежи с детства до художественного эстетического вкуса является обязанностью учителей, родителей. Развивающиеся молодые люди – это наше будущее, один из инструментов для их знания – эстетическая одежда, ношение одежды.

Ключевые слова: мода, эстетика, эстетический вкус, художественное оформление одежды.

Summary. Cultural dressing is a sign of elegance, if it is a sign of education. We dressed in clothes and we knew the country. That is why the education of young people from childhood to artistic aesthetic taste is the responsibility of teachers and parents. Developing young people are our future, one of the tools for updating them is aesthetic clothing, wearing clothes.

Keywords : fashion, aesthetics, aesthetic taste, clothing decoration.

Әрбір адамның әдемілікті сезіне білуі тек рухани қатынас үшін ғана емес, жемісті өмір сүріп еңбек етуі үшін де қажет. Өйткені, адамның талғамы мен әр нәрсеге бейімділігі оның өмір сүру жағдайына әсерін тигізбей қоймайды. Біз жастарымыздың мейірбан, әсерлі, сүйкімді де сұлу тәрбиелі болғанын қалаймыз. Ал, сол жастарымыздың үлгі алатын ең таңдаулы ішкі-сыртқы адамгершілік сапарларын үйренетін адамы кім? Біздің түсінігіміздегі ондай адам жан-жақты білімді де іскер және ішкі, сыртқы дүниесі үйлесімді түрде дамыған адам деп ойлаймыз.

Өмірдің сағымы секілді тез өте шығатынын, өзі қысқа ғұмырды мәнсіз де сәнсіз өткізудің ақыры өкінішке әкеп соғатынын кімде-кім болса да мойындайды. Ол үшін сана-сезімді жетілдіріп, білімді тереңдетуге үнемі күресуі және өзін жоғары адамгершілікке әр уақытта тәрбиелеп отыруы керек. Сұлу өмірге тек талпынудың арқасында ғана қолға түседі. Сұлулық – бұл адамның толық өркендеу көрінісі.

Эстетикалық мұратымыз бұл сырт көріністің әдемілігі мен ішкі рухани байлықтың табиғи түрде біте қайнасып, дене мүшелерінің бірқалыпты түрде жетілуі болып табылады. Сондықтан адамдардың рухани дүниесін байытудан жоғары

тұратын ешқандай маңызды мәселе жоқ. Рухани байлық пен білім бірте-бірте жинақталады. Қысқасы сырт көріністі әдемілеу үшін де ақыл-ой парасаттылығы қажет [Қонақбаева Ұ.А., 2013].

Әсемдік пен әдемілікке тәрбиелеу тек өнер мен поэзияда ғана қолданылады, одан басқа жерде қолданылмайды деген пікір жаңсақ.

Ол адамдар арасындағы қарым-қатынас пен олардағы мінез-құлық әсемдігіне де байланысты болмақ. Олай болса, біздің қай-қайсымыздың болсын көңіл-күйіміз өзіміз қарым-қатынас жасайтын адамдардың мінез-құлқына, алған тәлім-тәрбиесіне, мәдениетіне байланысты болады.

Адамдарды біріктіріп тұрған ортақ бір идея, ол – жақсы адамдар өмір сүріп отырған бақытты жағдай жеке адамдардың талғамын жоққа шығармайды. Егер адам өзін мәдениетті деп санаса, онда басқалардың талғамына да ілтипатпен қарауды өзіне міндет санауы қажет. Өйткені, әрбір адамның өзіндік жеке қасиетіне сәйкес жеке дара талғамынан басқа үлкен бір топ адамдарды біріктіретін талғамдар да болатындығын ескертуіміз керек.

Адамдардың сыртқы бейнесі табиғи байланыста болуы шарт. Ендеше мінез-құлық мәдени-

етінде сыртқы пішінді жылтырату жеткіліксіз. Ең алдымен адамның ішкі жан дүниесі мәдениетін тәрбиелеу қажет.

Табиғат әрбір адамға қайталанбайтын түр береді. Бұл бейнені әсемдеуге ол сан алуан жолмен келеді. Өйткені қандай да бір ішкі ерекшеліктің болатынына қарамастан, киімнің формасы мен түсін таңдау да шешуші рөл атқарады. Әдемі жаңа үйлер, жаңа отырғызылған жасыл ағаштар, біздің қалаларымызды қандай сәнді де көркем көрсетсе, жақсы пішілген киім де адамның сырт пішінін жарасымды етеді. Мұндай қатынас сол адамға ғана ыңғайлы емес, сонымен бірге сырттай қараушыға да әдемі болып көрінетіні де бәрімізге мәлім. Сыртқы әсем бейне, әр түрлі әдемі жүріс, өзін-өзі ұстау үлгісі, киім кию мәнері... бәрі-бәрі адамның жарасымдылығы болып табылады.

Халық педагогикасы негізінде жоспарға эстетикалық тәлім-тәрбие беруде, ұлттық дәстүрлерді жалғастыруға киім мәдениетінің тәрбиелік мәні зор.

Халық педагогикасының үлкен бір саласы – қазақ халқының қолөнері. Ол көне заман тарихымен бірге дамып, біте қайнасып келе жатқан бай қазына. Ал қолөнердің басты саласы – киім тігу. Бірнеше ғасырлардан бері өзінің қадір-қасиетін жоймай, қолөнерінің озық үлгісі ғана емес, әрі әдемі, әрі ыңғайлылығымен де пайдаланудан қалмай келе жатқан қазақтың ұлттық киімдері әлі де аз емес. Киім адамның көңіл күйіне әсер етеді, психологтардың зерттеуі бойынша, ескі киім адам көңілін басады, жаңа киім тітіргендіргіш қызметін атқарады, адам көңілін көтереді, яғни киім сәнін үнемі өзгертіп отыру керек. «Сәнді» деп жарамсыз, қонымсыз киім үлгілерін де киюге болмайды [Ортаев Б.Т., 2010, 120-6].

Мәдениетті кию – білімділік белгісі болса, олпы-солпы кию талғамсыздықтың белгісі. Киіміне қарап кісіні, елді танитын болдық. Сондықтан да жастарды балалық шағынан көркемдік-эстетикалық талғамға тәрбиелеу – ұстаздардың, ата-аналардың міндеті. Өсіп келе жатқан жастар – біздің болашағымыз, оларды талғамдылыққа тәрбиелейтін құралдардың бірі – киім кию, киім киюдің эстетикасы.

Адамдардың сыртқы түрлері әрқашан да белгілі бір шамада осы заманның барлық стиліне сәйкес келуі қажет. Киімнің эстетикалық үйлесімділігінің маңыздылығы сыртқы мәдениеттің басқа факторларымен бірге сұлулықты және адамның рухани байлығын айқындайтындығында, бейненің сыртқы ортамен үйлесімді болуына көмектесетіндігінде жатыр.

Алайда, киімнің маңызын асыра бағалауға болмайды. Ол адамды еш уақытта өз алдына тәрбиелі, мәдениетті, сұлу ете алмайды. Дегенмен, киім эстетикасы адамның күнделікті өмірінде лайықты қажеттілікке айналуы қажет. Әркім

жеке басының әдемілігін түсіне біліп, заманға лайық киінуге, жарасымдылықты таңдай білуге бейімделуі міндет.

Жағымды мінез-құлықты тұрақты әдетке айналдыру, өзін-өзі тамаша ұстай білу адамның өзін-өзі тәрбиелеуінің басты шарты. Бұл жерде үстелде отыру, тазалық сақтау, денені шынықтыру, өз ортаңмен қарым-қатынасың, қысқасы, барлығы да маңызды. Болашақтың адамдары қай жағынан болсын тамаша, жан-жақты келісті адам болуы тиіс. Ол тек қана ақылды, білімді, еңбекқор, адал болып қана қоймай, сонымен бірге тәрбиелі, көркем де әсем болуы керек [Ахмет Л.С., 2019, 176-6]. Атақты педагог В.А.Сухомлинскийдің «Адамның асқан сұлулығын – оның сезгіштігі, қарапайымдылығы, тілектестігі, ниеттестігі» деген пікірі қандай ғажап айтылған.

Ұлы ұстаз Ыбырай Алтынсариннің әдептілік туралы бір мысалын айтып өтейін:

“Бір жұрттың үлкен бір оқымысты кісісі екінші бір елдің бай кісісімен сөйлесіп тұрады. Қасынан жарлы кісі өтіп бара жатып, оқымыстыға иіліп сәлем береді. Оған оқымысты одан да төменірек басын иіп қайтара сәлем береді. Сонда қасындағы бай:

– Тақсыр осынша біліміңіз бар ғалымсыз, сөйте тұра осындай бір бейшараға сонша бас иіп, неге сәлем бердіңіз? – деп сұрапты. Сонда ғалым тұрып:

– Ешбір ғылым-білім үйренбеген кісі сонша иіліп, әдептілігін көрсеткенде менің оған әдепсіз болып көрінгенім лайықсыз болған болар еді” – деп сөзін аяқтапты.

“Әдептілік – ақылдылықтың белгісі ме?” – деген сұрақ тууы мүмкін. Осы сұраққа жауап іздеп көрейік. Ал енді бірнеше батыс елдерінің ғалымдары бірлесіп жүргізген зерттеу нәтижелеріне тоқталып өтейік. Олар

“адам баласының сыртқы келбеті мен ақыл-парасаты бір-бірімен тығыз байланыста” деген тұжырымға келді.

“Көрікті адамдар көбіне ақылды келеді де, ал, құдай аса ажарлы етіп жарата қоймаған жандар парасат-пайымымен онша ерекшелене бермейді” деген. Салтын бұл түйін «жылқы аласы сыртында, адам аласы ішінде» деп білетін халқымыздың түсінігіне тым түрпідей тиюі мүмкін. Ақыл мен ажар мәселесіне тым біржақты көзқарас ұстану онша орынды бола қояр ма еді?

Дегенмен, АҚШ-тың Брондис университетінің зерттеушілері әлгі тұжырымды одан әрі өрбітіп IQ деп аталатын сана деңгейін өлшегіш жүйе бойынша келбетті адамдардың басы онша келісе қоймаған әріптестеріне қарағанда өте жоғары көрсеткіштерге ие болғанын мәлімдеп отыр. Германияның Мондербург қаласындағы университет мамандары тіпті адамның бет-әлпеті оның болашағын айқындайды деп есептейді. Олар «Уэст пойнт» атты америкалық әскери академияның сонау ертедегі түлектерінің фотосуреттерін

зерттей келіп, олардың ішіндегі ең көріктілерінің ғана өз саласында елеулі табыстарға қол жеткізгенін анықтапты. (А) Әлеуметтанушылардың пайымдауынша, түрлі-түсі тартымды адамдар, сырттай қарағанда өздеріне өте сенімді көрінеді, сондықтан оларға өзгелер де ерекше құрметпен қарайды, ол бұл, қызмет баспалдақтарымен жоғары өрлеуге ашылған жол деуге болады.

Ал, Ирландия астанасы – Дублиндегі Корольдік хирургиялық колледждің ғалымдары адамдардың денесіндегі кемістіктер мен ақыл-ойындағы ауытқушылықтардың арасында өзара байланыс барын дәлелдеп отыр. Олар көшіріп алғыш қасиеті бар лазерлік құрылғы арқылы ми құрылымының өзгеруі барысында адамның түр-түсінің қаншалықты өзгеріске ұшырайтынын зерттеген. Сөйтсе, миы шайқалған, демек, ақыл-есі кемдеу пенделердің бет-жүзінің бедері де бұзыла бастайды екен. Мысалы, қояншық ауруына шалдыққан кісінің бет терісі жұқарып, ауызы кішірейе бастайды екен. Еуропалық ғалымдар адам баласының ақылы мен аттарын

бағамдап, басы қатып жатқанда Нью-Йорктік екі психолог Кэролайн Китинг пен Джеймс Доил «сұлулық», «әдемілік» деген ұғымдардың өзі нені меңзейтінін түсіндіруге тырысқан. Олардың пікірінше, дүниедегі ең ғажап бет біз ойлағандай «ай қабақ, алтын кірпік, қызыл ерін» немесе «қыр мұрын, ботадай көз, әсем мүсін» емес, адамның өзіне жарасымды мінезі мен жан жылуы сезіліп тұратын қарапайым бет екен. Демек, өмірде табысқа жету үшін көз қорқытар көріктен гөрі, көпшілік арасынан аса ерекшелене бермейтін орташа тартымдылық пен киім киіне білу тиімді болса керек.

Қорыта айтқанда, әсемдік те, әдемілік те бұл тек қана адамның сыртқы келбеті. Осы сыртқы сұлулығы ғана емес, оған адамның мінез-құлқы, сөйлеу мәдениеті, өзін-өзі көпшілікте ұстай білуі, яғни ішкі жан дүниесінің сұлулығының да маңызы зор. Әрине, адамның әсем де әдемі киінуі жақсы, бірақ сол әдемілікке, сол әсемдікке адамның ішкі дүниесі, жан табиғаты сай келсе қандай тамаша!

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қонақбаева Ұ.А. Болашақ мұғалімдерді оқушыларды бейіндік оқытуға кәсіби даярлау. Философия докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациясы (PhD). Шымкент 2013ж.
2. Ортаев Б.Т. «Технология» пәнін оқыту әдістемесінің жалпы мәселелері. Оқу құралы – Шымкент: «Нұрлы бейне», 2010 – 120б.
3. Ахмет Л.С. Костюм композициясы пәнінен лекциялар. Оқу құралы – Шымкент, АӘИУ, 2019. – 176 бет.

Ахмет Л.С.

п.ғ.к., аға оқытушы

Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті
Шымкент қ., Қазақстан**Искакова И.У.**

2 курс магистранты

Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті
Шымкент қ., Қазақстан

ҚАЗАҚ ҚОЛӨНЕРІНДЕГІ ТӘРБИЕ ДӘСТҮРЛЕРІНДЕ КОМПЬЮТЕРЛІК ТЕХНОЛОГИЯНЫ ҚОЛДАНУ

Түйін. Әлем ақпараттық қоғамға аяқ басқан қазіргі заманда ақпараттық мәдениет деңгейі кез-келген мемлекеттің дамуының басты кепілі болып отыр. Оқушыларға этномәдени білім беруде технология сабағында қазақтың ұлттық қолөнер бұйымдарын үйретудің орны ерекше. Қазақтың ұлттық қолданбалы қолөнеріндегі мәдени мұралардың тәрбиелік көзі, көркемдік дамуы мен дәстүр сабақтастығының негіздері, оқушыларды шығармашылыққа тәрбиелеуде ақпараттық технология көздерін қолдану қажеттігін қалыптастырады.

Түйінді сөздер: Сәндік қолданбалы өнер, көркем қолөнер, этномәдени білім беру, тәрбие дәстүрлері

Резюме. В современном мире информационного общества уровень информационной культуры является залогом развития любого государства. Место обучения казахских народных промыслов на уроке технологии этнокультурного воспитания школьников. Образовательный источник культурного наследия казахского народно-прикладного искусства, основы художественного развития и традиций, формируют необходимость использования информационных технологий в воспитании учащихся.

Ключевые слова: традиционное искусство, ремесла, этнокультурное образование, традиционные воспитания.

Summary. In the modern world of the information society, the level of information culture is the key to the development of any state. The place of training of Kazakh folk crafts in the lesson of technology of ethnocultural education of schoolchildren. The educational source of the cultural heritage of Kazakh folk-applied art, the foundations of artistic development and traditions, form the need for the use of information technology in the education of students.

Keywords: traditional art, crafts, ethnocultural education, traditional education.

Бүгінгі уақыт талабына болып жатқан өзгерістер қоғам мен мемлекетіміздің алдына жаңадан туындап жатқан құндылықтарды ескере отырып, білім беру жүйесін түбегейлі өзгерту мәселесін қояды. Білім берудің жаңа жүйесінде жалпы білім беретін мектептерде оқытылатын пәндерді технологиялық ғылыми-теориялық негізде оқыту мақсаты алға қойылды. Сондықтан егемен еліміздегі белсенді ізденіс үстінде ұстаздар жан-жақты жұмыстарды жүзеге асыруда. Бүгінгі таңда ұлттық негізде білім беретін мектептердің, қызметі, құрылымы мен құрамы, басқару стилі ерекше, өзіндік құндылықтары мен ұстанымдары бар. Сол себепті де тәрбие мен оқыту ұлттық этнопедагогика негізінде қалыптасуы керек.

Білім беруді қоғамның әлеуметтік-экономикалық құрылымынан, мәдени құндылықтарынан, ұлттық дәстүр, рухани негізден бөле-жара қарауға болмайды. Сонымен қатар онда ғылым мен техниканың дамуы, білім беру саласының ақпаратандырылуы мен педагогиканың

соңғы жаңалықтары да барынша ескерілуі қажет. Қазіргі кезде жас ұрпақты халқымызды рухани байлығымен және заманауи біліммен қаруландырып қана қоймай, олардың бойына жаңа сапалы икемділіктер мен дағдыларды дарытуда жаңа буында ақпараттық технологияларды қолдану үлкен рөл атқарып келеді [Касиманов.С., 1995, 240-б].

Халқымыздың ұлттық қолөнеріне әдет-ғұрып жабдықтарымен қатар, аң аулауға мал өсіруге және егіншілікке қажетті құрал жабдықтар да кіреді. Осы құрал жабдықтардың шығу тарихының өзінің келер ұрпаққа берер тәлім-тәрбиесі мол. Яғни осы мәліметтерді оқушыларға үйретуде ақпараттық технология көздерін пайдалану арқылы технология сабағының сапасын арттыруға болады. Мысалы, технология сабағында қолөнер бұйымдарының шығу тарихымен таныстыруда қазақтың ұлттық қолданбалы өнері туралы диафильмдер пайдалану, ұлттық нақышта түсірілген фильм дискілерін пайдалану т.б. Киіз

үйдің сүйегі, ағаш кереует, кебеже, сандық жасап, сырмақ, кілем аяққап, ши, түрлі бау, арқан, жіп ескен, көннен және илеулі теріден қайыс таспа тіліп, өрім өріп, қолдан әр-алуан ыдыс-аяқ, алтыбақан, бесік және т.б. көптеген заттарды халық шеберлері, өнерпаздар өз қалауымен жасап түрлі нақышына келтіре әшекейлеп ұрпақтан-ұрпаққа мұра етіп жеткізіп тәрбиелеген. Міне осы мұраларды әрі қарай дамыта отырып, келекшек ұрпаққа одан әрі жеткізуді кез-келген мұғалім өзіне міндет етіп алуы тиіс. Бұл міндетті шешуде ақпараттық технологияны қолдануға болады. Мысалы, Интернетке қазақтың ұлттық қолөнер бұйымдары туралы мәліметтер енгізетін болсақ, бұл мәліметті тіпті шетелдердегі қазақ азаматтарымыз да пайдалана алады [Кусайнов Г.М 2000, 324-б, *Технология*, 2000, 71-б].

Бүгінде біз орта білім беруді одан әрі ақпараттандырудың екінші кезеңіне көштік, ол мазмұндық тұрғыда болады және компьютерлік сауаттылықтан жеке тұлғаның ақпараттық мәдениетінің ілгері опресиялық негіздеріне асуды білдіреді, мұнда әрбір оқушы ақпаратқа, қазіргі ақпараттық технологияларға назар салып қана қоймай, оны қолдана білуі, Интернеттен ғаламдық ақпарат желісін пайдалана алуы қажет. Біздің өмірімізді шынында да өзгертетін технология жиі бола бермейді. Мысалы, өмір сүру стилі телефонның пайда болуымен аса өзгерді. Сондай-ақ, теледидар, автомобиль, радио және компьютер сияқты аса маңызды жаңалықтардың бірқатарын атап өтуге болады. Интернет жүйесі де осы қатарда тұр. Ол біздің басқа әлеммен қарым-қатынасымызды жақсы да жаман да жақтарға өзгертпек. Бұл жаңа технологиялық мүмкіндік мектептің алдына шын мәнінде күрделі педагогикалық мәселелер қояды. Осы бір виртуальді кеңістікті пайдасы көп тиетіндей етіп қалай меңгеруге болады?, Интернетті қолдану оқыту процесіне қалай әсер етеді? Балаларды оның зиянды әсерінен қалай қорғауға болады? Қалайша бұл маңызды жүйені мұғалімнің көмекшісі ретінде жасауға болады? Жалпы мұғалімнің ролі бұл жаңа ақпараттық эрада қандай болмақ?

Россияның білім министрі В.М.Филипповтың пікірінше Интернет жүйесі ешқашан да мұғалімнің орнын ауыстыра алмайды, бірақ Интернет жүйесін меңгерген мұғалім, оны меңгермеген мұғалімнің орнын ауыстыра алады. Шындыққа жанасатын ұғым. Қазіргі кезде осы бір әлемдік ақпараттық жүйеге қосылудың қарқынды дамып келе жатқан кезеңі және оның қолданылуы тек информатика немесе үйірме сабақтарда ғана емес сондай-ақ «технология» атты жалпы білім беретін сала шеңберінде де іске асыру қажет. Интернет жүйесінің атағы әрдайым өсу үстінде болады. АҚШ-тың сауда-саттық министрлігінің зерттеу нәтижесі көрсеткендей, радиоға 50млн адам тыңдарман табу үшін 30 жыл уақыт кетсе, теледидарға сонша көрер-

мен табу үшін 13 жыл жетіпті, ал Интернет жүйесіне небәрі 4 жыл ғана уақыт жеткілікті болған екен. Жүйедегі жіберілген мәліметтер әр 100 күнде екі есеге өседі. Ресейлік зерттеушілердің сайтына жолданған мақалада былай делінген: «Қазіргі кезде ақпараттың мәдениеті мен сапасы туралы мәселе шын мәнінде өте күрделі мәселелердің бірі. Ол тіпті порнография және басқа да гуманистік құбылыстарға жатпайтын маңыздырақ, ақпаратты бақылау мәселесінен де маңыздырақ. Анықтама үшін бүгінгі күндері 60%дан 80%-ға дейінгі жүйені пайдаланушылардың эротикалық және зорлыққа арналған сайттарын пайдаланған болып шығады. Жаңа техникалық құралдардың пайда болуы өздігінен мәдениеттің жоғарылауына кері әсерін тигізеді». Бүкіл әлемдік Интернет компьютер жүйесі ешкімге тиесілі емес. Оның жұмысын реттеп отыратын бірнеше агенттіктер (корпорациялар) бар, бірақ орталықтанған басқарма жоқ. Сондықтан да Интернетке енгізетін сайттарды тексеріп, дұрыс тәлім-тәрбие беретін мәліметтерді ғана енгізіп отыруды қамтамасыз ететін басқарма болуы қажет. Адамзат мәдениетіне кері әсерін тигізетін мәліметтерді сайттарға енгізуге тыйым салып, оның орнына халықтық салт-дәстүрді дәріптейтін, дұрыс тәрбие беріп, ұлттық мәдени мұраларды келешек ұрпаққа жеткізу мақсатындағы мәліметтерді дәріптеу үшін Интернетті пайдаланатын болсақ нұр үстіне нұр болар еді [Жиентева Б.Ж., 2004].

Оқыту ісінде ақпараттық технологияны қолдану оқу үрдісін едәуір тиімді, сапалы ете түскені, тәрбиенің жаңа құралдарына қол жеткізгені, педагог пен байланысы жетілдіруге бірден-бір әсер ететін құрал Интернет екені бәрімізге аян. Өз болашағын ойлайтын әрбір ұлт бүгінгі ақпараттық ғасырдың даму кезеңінде мектептерді компьютерлендіруге атсалысып, Интернет жүйесіне қосылуын қамтамасыз етуіне септігін тигізуі керек. Себебі келешекте балаға этномәдени білім беріп, халқымыздың ұлттық санасын оятып, салт-дәстүрін дәріптейтін құрал ақпараттық технологияның бірі Интернет болмақ. Кез-келген пайдаланушы Интернетті пайдалана отырып, қазақ халқының тарихына тән, ұлттық мәдени мұралары туралы мәліметтерді іздеп таба алатындай жағдай туғызу керек. Осыған орай Интернетті пайдаланудың төмендегі тізбегін ұсынуға болады:

4096. Электронды почтаны қолдану

4097. Жүйеге қазақ халқының салт-дәстүрін дәріптейтін ақпараттарды енгізу.

4098. Жүйеден қажетті ақпаратты іздеу

4099. Өзіндік мектеп веббеттерін құру

4100. Ақпараттық білім беру орталықтарын құру

4101. Шетелдердегі (Ресей, Өзбекстан т.б.) қазақ халықтарына ұлттық мәдени білім беру сайттарын енгізу

4102. Жалпыға ортақ дайындалған материал-

дарды (нормативті құжаттарды, семинарлар, конференциялар туралы ақпараттарды) алу.

4103. Тақырыптық ұйымдастырған тәжірибені немесе идеяны алмасу (мысалы, мектеп директорлары арасындағы тәжірибе алмасу)

4104. Жүйе арқылы ғылыми конференциялар ұйымдастыру

4105. Әртүрлі тақырыптар бойынша әр ел, әр мектеп арасында оқушылар мен мұғалімдердің бірлескен жобасын жасау

4106. Бала тәрбиесіне кері әсерін тигізетін мәліметтердің енгізілуіне тыйым салу

Мұнда көлемді жұмысқа мүмкіндік бар сияқты, бірақ біздің мақсатымыз технология пәні мұғаліміне өзінің кәсіби қызметінде қазіргі заман талабына сай перспективалық жетістіктің

пайдалы мүмкіндіктерін және зиянды жақтарын ескере отырып Интернет технологиясын қолдануға көмектесуге бағытталған болатын.

Ғылым мен техниканың қазіргі даму барысында өндіріс және мәдени орындар мен мектептерде компьютердің енгізілуі тегінне-тегін емес. Ол білім берудің ғылыми базасын және олардың өзара байланысын күшейте түсуді қажет етеді. Сонымен бірге, ғылымның, техника мен мәдениеттің даму барысында олардың тәжірибелік қолданылуы анағұрлым сараланып келеді.

Қорыта айтқанда халқымыздың ғасырлар бойы қалыптасқан озық тәжірибесін ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу құралы ретінде ақпараттық технология көздерін пайдаланудың маңызы зор.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Касиманов С., Қазақ халқының қолөнері. – Алматы: «Қазақстан» 1995. -240 бет.
2. Кусайнов Г.М. Педагогическая технология: теория, история, практика: Монография.-Усть-Каме-ногорск: Изд-во ВКГУ, 2000. –324 с.
3. Технология. Қазіргі заман талабының тұрмыс мәдениеті пәндерінен бағдарламалар жинағы /5-11 сыныптар/- Ы.Алтынсарин атындағы Қазақтың білім академиясының Республикалық баспа кабинеті, -Алматы. 2000, -71 бет
4. Жиентаева Б.Ж. Оқушыларды технология сабағында халықтық қолданбалы өнер арқылы ұлттық тәрбие беру. 03.00.01 – Жалпы педагогика, педагогика және білім тарихы, этнопедагогика мамандығы бойынша пед. ғыл. канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация авторефераты. Қарағанды.-2004.
5. Л.С.Ахмет. С.А.Жолдасбекова. Костюм композициясы пәнінен лекциялар. Оқу құралы – Шымкент: «Жебе» баспа үйі, 2007.-172 б.

Ахмет Л.С.

к.п.н., старший преподаватель
Региональный социально-инновационный университет
г.Шымкент, Казахстан

Искакова Г.У.

Магистрант
Региональный социально-инновационный университет
г.Шымкент, Казахстан

О НЕКОТОРЫХ ВОПРОСАХ ОПТИМИЗАЦИИ ОБУЧЕНИЯ И ВОСПИТАНИЯ ПОСРЕДСТВОМ КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Түйін. Зерттеу жұмысында мұғалімдерді арнайы ғылыми-әдістемелік жұмыстарды даярлаудың нысандары мен әдісіне басты назар аударылады, мұғалімдердің сабақ жоспарларын таңдауға, мұғалімдердің тәжірибесі туралы ең жақсы мәліметтерді қолданудың әдістерін көрсетуге, сонымен қатар жетістіктер мен сәтсіздіктерді анықтауға бағытталған жаттығулар жүйесі сипатталған.

Түйінді сөздер: Маман даярлау, даярлық, технология.

Резюме. В исследовательской работе особое внимание уделяется методам и формам подготовки учителей специальной научно-методической работы, описана система упражнений, направленных на выбор планов уроков учителей, демонстрацию методов использования лучших данных об опыте учителей, а также выявление достижений и неудач.

Ключевые слова: Подготовка специалистов, обучение, технологии.

Summary. The research focuses on the methods and forms of teacher training of special scientific and methodological work, describes a system of exercises aimed at selecting lesson plans of teachers, demonstration of methods of using the best data on the experience of teachers, as well as identifying achievements and failures.

Keywords: training, training, technology.

Общеизвестно, что оптимизация учебного процесса в протекении вот уже нескольких десятков лет является одним из важных вопросов общей педагогики. Так, Ю.К. Бабанский взяв специальным объектом оптимизацию процесса обучения предложил целую монографию раскрывающую ряд важных вопросов, как теоретические основы оптимизации процесса обучения, анализ типичных затруднений учителей в деятельности по оптимизации учебно-воспитательного процесса, структура процесса обучения, условия оптимального построения процесса обучения и система мер по оптимизации процесса обучения, и.т.п. В монографии основное внимание уделяется при этом формам и методом специальной научно-методической подготовки учителей к решению указанной задачи, описывается система упражнений, направленных на обучения учителей умению избирать оптимальные планы уроков, показываются приемы использования учителями данных передового опыта, а также самоанализа успехов и неудач в своей работе при оптимальном планировании уроков и внеклассных мероприятий. В педагогике той времени для конкретизации условий оптимального построения процесса обучения был проведен широкий социолого-педагогический анализ типичных затруднений, которые

испытывали учителя в ходе решения задачи оптимального построения учебного процесса; рассматривались наиболее важные условия, которые должны были созданы в школе, для обеспечения эффективного внедрения в практику идей оптимального построения учебного процесса [Бабанский Ю.К., 1977, 256 с.].

На наш взгляд, в то время под оптимизацией обучения понималась выбор оптимальной структуры методики обучения и методологические требования к ним. Например, главными задачами перед педагогов стоял вопрос как обучить и чему обучать учащегося. Но сегодняшняя педагогика требует еще глубже проникать в суть оптимизации учебного и воспитательного процесса. Скажем, вопросы внедрения новых инновационных технологии, в том числе компьютерную технологию, в учебный процесс тоже относятся в оптимизацию обучения. Даже в настоящее время в некоторых дисциплинах, например, в художественном образовании компьютерную технологию используют немногие учителя изобразительного искусства, прошедшие специальную переподготовку. Кроме того, учителя информатики используют в своей работе с учащимися некоторые возможности художествен-

ного творчества с применением компьютеров. А основной целью применения новых технологий обучения в художественном образовании является расширение сферы творческой работы учащихся. Приобщение учеников к новым видам художественной деятельности может идти разными путями, но при этом главным должно быть целенаправленное развитие художественно-творческих способностей учащихся [Лепская Н.А., 2003].

В связи с этим, нужно отметить что в настоящее время, когда компьютеры стали широко использоваться в образовании, появились «новые информационные технологии обучения», называемые также «компьютерными технологиями». Седых С.П. считает что, компьютерные технологии обучения – это процессы подготовки и передачи информации обучаемому, средством осуществления которых является компьютер. Компьютерная технология основывается на использовании некоторой формализованной модели средствами, хранимыми в памяти компьютера, и возможностями телекоммуникационной сети [Седых С.П., 2003, с. 9].

Компьютерные занятия оптимизирует не только учебный процесс, но и позволяют увеличить поле творчества ученика. Это значит что в процессе компьютерного обучения охватывается и воспитательная деятельность педагога. Например, на занятиях технологии качественно новые условия обучения способствуют расширению художественно-образного мышления, эстетически значимые изображения и конструкции поддерживают творческую активность учащихся. При работе с компьютером существенно расширяются возможности учителя для показа приемов работы, обсуждения вариантов, выбора композиции, подбора эскизов, и.т.д.

Одним из самых главных компонентов обучения посредством компьютерных технологий является программное обеспечение, в том числе педагогические программные средства (ППС). Принципы разработки и использования ППС в обучении школьников содержатся в трудах Б.С. Гершунского, А.П. Ершова, Ю.К. Кузнецова, С.С. Лаврова, Е.И. Машбица, Н.Ф. Талызиной [Моторин В.В., 2003].

Принципиальная возможность и педагогическая целесообразность использования компьютерных технологий для решения разнообразных задач обучения, воспитания и развития учащихся на разных ступенях образования были обоснованы в многочисленных публикациях за рубежом еще в начале 60-х годов. В связи с этим можно утверждать, что история компьютерного обучения начинается, практически, с истории развития самих компьютеров.

Как можно заметить, процесс компьютеризации в зарубежных образовательных системах

осуществляется более активно по сравнению с отечественной практикой. Анализ положения с внедрением компьютерных технологий за рубежом и в России, осуществляется традиционно через сравнение школьных систем по данному вопросу. Опираясь на концепцию сравнительной педагогики А.Н. Джуринского, можно отметить, что объективные отличия достаточно велики. Они включают в себя уровень оснащенности компьютерной техникой, оплату обслуживающего персонала, систему дополнительного обучения преподавателей, разработку обучающих программ по школьному курсу дисциплин и многое другое [Джуринский А.Н., 1998, с. 169]. Если детально рассмотреть опыт внедрения компьютерных технологий в зарубежных странах, то можно отметить, в отличие от нашей страны, большую интенсивность осуществления данного процесса.

Управление учением в этой системе на начальной стадии обучения находится под жестким управлением учителя или обучающей системы, постепенно передает эту функцию самому ученику. Чем больше последовательность действий определяется самим учеником, тем более гибким является управление. Общие цели обучения задаются извне и являются общими для всех учащихся, но личные и конкретные цели учения порождаются самим учащимся и степень личного управления обучением возрастает по мере роста учащегося, по мере развития его сущностных характеристик и опирается на внутренние силы и возможности.

Концепция педагогики сотрудничества предполагает, что система управления обучением должна быть выстроена так, чтобы каждый участник педагогического процесса осознавал меру своей личной ответственности за свою работу.

В основе обучения всегда проявляются некоторые закономерности, которые возводятся в ранг принципов, определяющих стратегию и тактику обучения. Именно на принципах базируется тот или иной метод, поскольку они являются исходными положениями, определяющими основные правила дидактики. Из материалов монографии С.П. Баранова, видно, что принципы обучения традиционно играют основополагающую роль. Они отражают фундаментальные закономерности образовательного процесса, определяют общее направление деятельности ученика и учителя [Баранов С.П., 1981, 143 с.].

Основные принципы педагогики сотрудничества отвечают главным целям и задачам компьютеризации образования в современном его понимании. Идеи развивающего обучения, направленного на развитие теоретического мышления, обращение к эмоциям и чувствам учащихся, оказали значительное влияние на предмет эстетического цикла и послужили основой

для разработки приемов активизации художественной деятельности учащихся в компьютерных формах обучения.

Традиционно в отношении направлений использования компьютерных технологий в сфере образования среди исследователей закрепились точка зрения, высказанная Б.С.Гершунским [Гершунский Б.С., 1987, 16 с]. Он дифференцирует компьютер, как:

- объект изучения;
- средство учебно-воспитательной деятельности;
- компонент системы педагогического управления;
- средство повышения эффективности научно-педагогических исследований.

Надо отметить, что данная классификация выдержала испытание временем и не потеряла своей актуальности на сегодняшний день. Вышеуказанные четыре пункта в полной мере охватывают основные проявления процесса применения информационных технологий, как в средней, так и в начальной школе. Это же можно сказать о старших классах.

А.П. Ершов в работе выделил следующие педагогические возможности персонального компьютера:

- компьютер является наиболее адекватным техническим средством обучения, способствующим деятельностному подходу к учебному процессу;
- будучи в состоянии принять на себя роль активного партнера с динамическим сочетанием вызова и помощи, компьютер тем самым стимулирует активность учащегося;
- программируемость компьютера в сочетании с динамической адаптируемостью содействует индивидуализации учебного процесса, сохраняя его целостность;
- компьютер – идеальное средство для кон-

тролирования тренировочных стадий учебного процесса;

– внутренняя формализованность работы компьютера, строгость в соблюдении «правил игры» в сочетании с принципиальной познаваемостью этих правил способствуют большей осознанности учебного процесса, повышают его интеллектуальный и логический уровень;

– способность компьютера к построению визуальных и других сложных образов существенно повышает пропускную способность информационных каналов учебного процесса;

– компьютер вносит в учебный процесс принципиально новые познавательные средства, в частности, вычислительный эксперимент, решение задач с помощью экспертных систем, конструирование алгоритмов и пополнение баз знаний;

– являясь ведущим и массовым инструментом научно-технической революции, компьютер самим фактом органического включения в учебный процесс сближает сферу образования с реальным миром;

– наконец, свойства универсальности и программируемости, способность компьютера к многоцелевому применению позволяют во многих случаях сократить стоимость технических средств обучения, исключив затраты на натурные эксперименты, лабораторные работы и создав дешевую программную настройку с одного применения компьютера на другое [Ершов А.П.. Математика в школе. 1989. №1].

Таким образом, использование технологии обучения с применением компьютерных обучающих программ по сравнению с традиционными технологиями обучения обеспечивает достижение заданного уровня усвоения деятельности обучаемым оптимальным путем, обеспечивающим заданный эффект обучения по заданным критериям.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Бабанский Ю.К. Оптимизация процесса обучения. Москва: Педагогика, 1977, 256 с.
2. Лепская Н.А. Компьютерные технологии в развитии художественных способностей учащихся общеобразовательной школы: Дис. канд. пед. наук. – М., 2003
3. Седых С.П. Компьютерная технология подготовки и проведения учебных занятий. Дис. канд. пед. наук – М., 2003
4. Моторин В.В. Компьютерные технологии как фактор интеллектуально-творческого развития личности младшего школьника Дис. канд. пед. наук. М., 2003
5. Джуринский А.Н. Сравнительная педагогика. М., 1998. – 169 с.
6. Баранов С.П. Сущность процесса обучения. М., 1981. – 143 с.
7. Гершунский Б.С. Компьютеризация в сфере образования: проблемы и перспективы. М., 1987. – 264 с., с. 16
8. Ершов А.П. Компьютеризация школы и математическое образование // Математика в школе. 1989. №1.

Ахмет Л.С.

п.ғ.к., аға оқытушы

Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті
Шымкент қ., Қазақстан**Шағырбаева А.А.**

2 курс магистранты

Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті
Шымкент қ., Қазақстан

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІ КӘСІБИ ДАЯРЛАУ – ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ПРОБЛЕМА

Түйін. Болашақ кәсіптік оқыту педагогының даярлығының шынайы сипаттамасын бір жағынан оның қазіргі педагогикалық ЖОО-дағы құрылымын, мазмұны мен әдістерін талдау негізінде, ал екінші жағынан жас мұғалімдердің – жоғарғы педагогикалық оқу орнын бітірген түлектердің жұмыс сапасын талдау негізінде беруге болады. Болашақ кәсіптік оқыту педагогының педагогикалық даярлығының құрылымы мен мазмұны педагогикалық пәндер бойынша оқу жоспарымен, оқу бағдарламаларымен анықталады.

Түйінді сөздер: Кәсіптік оқыту, маман даярлау, даярлық, технология, құзыреттілік.

Резюме. Правдивое описание будущей подготовки учителя профессионального образования может быть дано, с одной стороны, на основе анализа структуры, содержания и методов его нынешнего педагогического вуза, а с другой – на основе анализа качества работы молодых преподавателей – выпускников вуза. Структура и содержание педагогической подготовки будущего учителя профессионального

образования определяются учебным планом, образовательными программами по педагогическим дисциплинам.

Ключевые слова: Профессиональное обучение, подготовка специалистов, обучение, технологии, компетентность.

Summary. A true description of the future training of a vocational education teacher can be given, on the one hand, on the basis of an analysis of the structure, content and methods of his current pedagogical university, and on the other, on the basis of an analysis of the quality of work of young teachers – graduates of the university. The structure and content of pedagogical training of a future professional teacher Education is determined by the curriculum, educational programs in pedagogical disciplines.

Keywords: Vocational education, training, education, technology, competence

Қазіргі заман жағдайында жоғары білімді, интеллектуалды, жан-жақты дамыған, еркін ойлайтын шығармашылық тұрғыда ізденетін, адамгершілігі мол, өз отанын сүйетін жастарды тәрбиелеу – жалпы білім беру, әсіресе жоғары білім беру орындарындағы басты мәселелердің бірі. Мұның өзі адамзаттың жинақтаған іс – тәжірибесін жастарға жеткізуші педагогтерге қойылатын белгілі бір талап деңгейлерін айқындауды қажет етеді.

Болашақ кәсіптік оқыту педагогының қазіргі жоғары мектептегі жалпы педагогикалық даярлығының күйі мен тәжірибесін талдауға байланысты О.А.Абдуллина былай деп жазады. «Бүкіл тәжірибемен жинақталғанды сындық тұрғыдан қайта ойластыру, педагогикалық пәндерді оқыту практикасын терең талдау, жинақталғанның көп жылдық практикадан тексеріліп өзінің мәнін сақтағанды, жаңа үрдістер мен процестердің ықпалымен ненің өзгеруі немесе жаңаруы тиістілігін анықтау міндеті тұр.

Болашақ кәсіптік оқыту мұғалімдерін кәсіби даярлау барысында жоғары оқу орындары педагогтарының рөлі зор маңызға ие. Сондықтан педагогтардың кәсіби-мәдени, интеллектуалды және кәсіби-шығармашылық әлеует деңгейі студенттерді конструкторлық-технологиялық іс-әрекетіне кәсіби даярлауда кәсіби даярлығын қалыптастыруда шешілетін педагогикалық міндеттердің күрделілік деңгейіне сәйкес келуі керектігіне көз жеткіздік.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында: «жеке адамның шығармашылық, рухани және күш-қуат мүмкіндіктерін дамыту, адамгершілік пен салауатты өмір салтының берік негіздерін қалыптастыру, даралықты дамыту үшін жағдай жасау арқылы ой-өрісін байыту» міндеті қойылған. Заманауи жаңа технологиялық дәуірдің негізгі ерекшелігі-технологиялық мәдениеті қалыптасқан тұлғаны мектеп қабырғасынан тәрбиелеуді қажет етеді. Кәсіби білім саласының басты мақсатында: студенттердің

өздігінен еңбек етуіне ықпал ету, оларды әр түрлі материалдарды өңдеуге үйрету барысында қазіргі заманғы технологиялық үдеріске және бұйымдарды конструкторлық жобалауды орындауына қатыстыру қажеттілігі атап көрсетілді.

Осы орайда, білім берудің сапасын көтеру жоғары білім беру құрылымдарын реформалауда оқытудың жаңа ақпараттық технологияларын ендіруді, педагогикалық үдерісті жетілдірумен қатар, Болашақ кәсіптік оқыту мұғалімі пәні мұғалімін кәсіби даярлаудағы тұжырымдамалық көзқарастарды айқындауды және «Болашақ кәсіптік оқыту мұғалімі пәні мұғалімін кәсіби даярлау» тұжырымдамасын С.А. Жолдасбекова еңбегінде ұсынады [Жолдасбекова С.А., 2008, 330-б].

Онда болашақ кәсіптік оқыту педагогының мынандай іс-әрекет түрлері аталады: білім беру (оқыту, тәрбиелеу, педагогикалық); ұйымдастыру – технологиялық, өндірістік – басқарушылық, жобалау, ғылыми зерттеу. Біз зерттеп отырған болашақ кәсіптік оқыту педагогының конструкторлық-технологиялық іс-әрекетке баулу іс-әрекеті стандарттағы мына үш әрекеттің синтезі болып табылады: білім беру, жобалау, конструкциялық) және технологиялық. Іс-әрекеттің басқа түрлері берілген іс-әрекетке қатысты көмекші қызметтер атқарады.

Технология дегеніміз – өндіріс процесінде жүргізілетін әдіс-тәсілдер, сондай-ақ осы процестердің өзінде болып жатқан сапалы өзгерістердің білім жиынтығы.

Сөздікте технология түсінігіне мынадай анықтамалар беріледі:

1) материалдар дайындау немесе жартылай фабрикаттардың қасиеттерін, шикізат формасын өндіріс процесіне өзгерту әдістерінің жиынтығы;

2) шикізатқа, материалдар мен жартылай фабрикаттарға өндіріс құралдарына сәйкес ықпал ететін әдістер туралы ғылым.

Энциклопедиялық сөздікте осыған ұқсас біршама көлемді анықтамалар беріледі: «Ғылым ретінде технологияның міндеті – экономикалық процестерде және ең тиімді тәжірибеде пайдалану мақсатына байланысты физикалық, химиялық, механикалық және т.б. заңдылықтарды колдана білу болып табылады».

Бұл ұғым бізге грекгерден (грекше *tehnē* – өнер, шеберлік, іскерлік *logos*-түсінік, оқыту) келген, оның түпкі мағынасы қарағана көбінесе универсалды (әмбебапты) қолдануға негізделген. Мысалы, «Техника» өндіріс құралдарын, еңбек құрал – саймандарын жасау еңбек құралдарының жиынтығы ретінде анықталса, «Технология» – өндіріс әдістері мен процестерінің жиынтығы... сонымен бірге өндіріс тәсілдерін ғылыми тұрғыда сипаттау» деген түсінік береді.

«Технология» білім беру саласы жалпы білім беру мекемелеріндегі оқу жоспарының ең бір маңызды саласы болып табылады. Ол жас-

өспірімдерге еңбектегі тәрбие беру мәселесіне орай қоғам талабынан туындап отыр. «Технологиялық» даярлықтың оқушыларды толыққанды дамытуда маңызы зор, оларды еңбексүйгіштікке дағыландырады, еңбек негізімен таныстырады. Технологияның негізгі элементтеріне: *мазмұнды тұрғыда* – ғылым негіздері, психология, логика, риторика, технология, кәсіптік оқыту және еңбек, қоғамға пайдалы жұмыс, өнімді еңбек, ғылым мен техника бойынша сыныптан тыс жұмыс; *іс-әрекеттік тұрғыда* – арнайы технология, оқыту әдісі мен формасы, әртүрлі ойындар және т.б. жатады.

Сонымен, «Технология» білім беру саласы адамның іс-әрекеті саласында әртүрлі ғылымдарды біріктіретін, күрделі құрылым болып табылады. Технологиялық білім беру мен кәсіпкерлік даярлықты Э.Д.Новожилов екіге бөліп қарастырады. *Мұның біріншісі 'Технология'* -мұғалімнің материалдық өндіріс саласындағы кәсіби даярлығының негізі. Мамандықтың бұл бөлімі, оның пайымдауынша, жалпы білім беруді, жалпы педагогикалық даярлықты, техникалық, технологиялық пәндерді, жеке пәндерді оқытуды, мамандандыруды қарастырады. *Екінші бөлігі -"Кәсіпкерлік"*. «Кәсіпкерліктің» мазмұны бар, алайда жоғары оқу орнын бітіруші мынадай компоненттерді білуі керек: өзін-өзі көрсету, өзін-өзі дәріптеу, ұйымдастыру іскерлігін, ұжым құрамында жұмыс істеу іскерлігін меңгеру және т.б.

Кәсіпкерлік – қоғамдық мақсатқа байланысты кәсіби білім мен тәжірибелік іскерліктегі жеке жаңалықтарды белсенді іске асырады. Экономикалық ғылымда кәсіпкерлік түсінігін XVIII ғасырда француз экономисті Р.Кантьон енгізді. Ол кәсіпкерлік қызметті экономикалық қызметтің ерекше түрі сияқты қарастырған.

Кәсіпкерлік ұғымы «бизнес» синониміне сәйкес келеді.

Кәсіпкерлік нақты әлеуметтік-экономикалық макродеңгейлік ортада ескерілмейді, осы ортадан шығады және оған бейімделумен іске асады.

«Технологиялық білім беру саласындағы жұмыстарын да атап көрсетеді. Сонымен, болашақ кәсіптік оқыту мұғалімінің кәсіби және кәсіпкерлік даярлығының арнайы пәндер бөлімінде негізгі бағыт: еңбекке оқыту мен даярлау қарастырылады.

Педагогика тарихы және педагогикалық – психологиялық еңбектерге жасаған тарихи шолу болашақ мұғалімдерді кәсіби даярлау мәселесі жан – жақты қарастырылғандығын байқатады.

Егер, Б.Г. Ананьев педагогтің оқушыға әсерін зерттеп, оның оқушы білімін жетілдіруде маңызы зор екендігін дәлелдеп, Ф.Н. Гонаболин мұғалімнің жеке кәсіби ерекшеліктеріне, әсіресе, оқушымен жұмыс істей білу, оқу процесін өз дәрежесінде өткізу, ұйымдастыру қабіетіне аса мән беріп, педагогикалық іс- әрекеттің тиімділі-

гін қамтамасыз ететін жеке тұлғалық қасиеттерін, табандылығын, өзіне өзінің сенімділігін, беріктілігін, шыдамдылығын, тапқырлығы мен білімділігін, т.б. атап өтеді. Ал Ю.Н. Бабанский мұғалімнің кәсіптік маңызды жеке тұлғалық қасиеттерін жіктемеге келтіріп, үш топқа бөліп қарастырады:

Жеке тұлғалық қасиеті (балалармен жұмыс жасауға ынта-ықыласы, саяси-идеялық және мәдени ой-өрісі, жұмысқа табандылығы; педагогикалық әдебі, педагогикалық бағдары; жаңаны сезе білуі, жұмысқа кірісуі; өзіне және басқаларға талап қоя білуі).

1. Оқу іс-әреетіне байланысты қасиетті (пән бойынша білімі; білім, іскерлік пен дағды сапасын бағалау іскерлігі; жұмысты жоспарлау іскерлігі, ойды дамыта білуі, қызығушылықты қалыптастыру, жоспарды тиімді орындау іскерлігі; пәнаралық байланысты орната білуі; жеке ықпалы (индивидуальный подход); оқу еңбегіне дағдысын қалыптастыра білуі; оқытудың психолог-педагогикалық негізі жөніндегі білімі).

2. Мұғалімнің тәрбие жұмыстарына байланысты сапасы (нәтижені бағалай білу іскерлігі; тәрбие жұмысын жоспарлай білуі; тәрбиелеу барысына жекелей ықпал етуі, жоспарды орындаудың тиімділігі; мұғалімдер мен ата-аналардың іс-әрекеттерінің тұтастылығы; тәрбиелеудің психологиялық-педагогикалық негізі бойынша білімі; пән бойынша сыныптан тыс жұмысы).

Ю.К. Бабанский мұғалімдердің бұл қасиеттерінің кейде нашар қалыптасатыны

Бірқатар ғалымдар педагогикалық білімнің негізі кәсіби мұғалімдерді даярлау екендігін айтады. Кәсіби педагог-мұғалім, Е.И.Исаевтың пайымдауынша, әдістемені жақсы меңгеруі, оқушыларды дамытуда оқу құралын мақсаттылықпен пайдалана білуі керек. Күрделі жұмысты шығармашылықпен шешуде студенттердің техникалық ойлау қабілетін дұрыс ұйымдастырып, оны саналы түрде қабылдай білуге баулу қажет. В.А.Сластенин көзқарасынша мұғалімнің кәсіби білімнің негізін антропологиялық білім жүйесі құрайды [Сластенин В.А., 2000, 6-7]. Ол кәсіби және маңызды педагогикалық іс-әрекеттің жағымды және жағымсыз жақтарын көрсете отырып, «біз типтік және тұрақты құрылымның негізінде шығармашылық педагогиканы дамытамыз. Осы жағдайда педагогикалық білімнің жеке бақылау технологиясы арта түседі» дегенді айтады [Архангельский С.И., Михеев В.И., 1984, 78-б].

И.Б. Гриншпунның ғылыми зерттеуінде мұғалімнің креативті жеке оның тиімділік көрсеткішіне дифференциалдық түрде әсер ететіні іс-жүзінде дәлелденеді. Сондай-ақ креативті деңгей неғұрлым жоғары болған сайын, педагогикалық іс-әрекетті ұйымдастыру құралдарын игеру деңгейінің көрсеткіші, тиімділік көрсеткішінің процессуалдылығы өзін-өзі талдауы және өзін түзету деңгейінің көрсеткіші соғұр-

лым жоғарылайды. Ол креативтілік оның сипаты ретінде, процесі ретінде, қабілеттілігі ретінде жеке тұлғаның кейпі және т.б. ретінде байқалады.

Сонымен бірге психологиялық – педагогикалық ғылымдарда креативтілік жеке тұлғаның кейбір қасиеті немесе сипаты, шығармашылықтың жеке өнімділігі түрінде айқындалады.

Жоғарыда креативтілік ұғымына берілген түсінік-ұғымдармен келісе отырып, біз бүгінгі күн талабына сай болашақ еңбек технологиясы және кәсіпкерлік мұғалімінің жеке тұлғалық шығармашылық өнімділігі педагогтің жеке тұлғалық кәсіби сапасында басты орынға ие, ал мұның өзі қазіргі заман мектебіне өте қажет демекпіз.

Сонымен мұғалімдердің кәсіби сапасы мен ерекшеліктерін түсінуге байланысты психологиялық-педагогикалық әдебиеттерге жасаған талдау еңбек технологиясы және кәсіпкерлік пәні мұғалімі мамандығының күрделі де көп функционалды құрылым екендігін байқатады. Оның тұлғалық қабілеті болашақ ұрпақты оқыту дамыту жіне тәрбиелеудегі шығармашылық іс – әрекетті орындаудағы бағытталады.

Педагогикалық білім теориясында мұғалім профессиограммасының құрылымына да баса назар аударылған.

Егер В.А.Сластениннің еңбегінде, мұғалімнің кәсіби іс-әрекеті профессиограмманы (мінз-құлық және қасиет, кәсіби-педагогиканың және мұғалімнің жеке танымдық бағыты; оның психологиялық-педагогикалық даярлығына қойылатын арнайы дайындықтың құрамы мен көлемі; мамандығы бойынша әдістемелік дайындықтың мазмұны) талдау, жүйелеу, қорытындылау негізінде құрылса, Э.Ф. Зеердің зерттеуінде кәсіби білім салыстырмалы талдау жүйесінде беріледі Оның пікірінше маманның әлеуметтік-кәсіби даярлығы кәсіби біліктілік негізгі біліктілік және құзырлылықпен анықталады.

Біліктілік қызметкерлердің кәсіби даярлығының түрі, оның белгілі бір жұмыс саласындағы білімі, іскерлігі мен дағдысы.

Негізгі біліктілігі дегеніміз – тұлғаның белгілі бір кәсіби сала бойынша орындалатын жұмысқа қажетті жалпы кәсіби білімі, іскерлігі дағдысы және қабілеттілігі мен қасиеттері.

Психологтардың еңбектерінің негізінде Э.Ф. Зеер мынадай бес негізгі біліктілікті атайды.

– Әлеуметтілік – кәсіби бағыттылық (қажеттіліктің, мотивтің, құндылықтың, орнықтылықта үстемділігін сипаттайды);

– кәсіби құзырлылық (материалтану бойынша жалпыкәсіби және саяси білім мен дағдылар, технологиялық процестерді, ұйымдастыру мен жобалау, техникалық-технологиялық құжаттарды оқу, мәселені шешу алгоритімі және қорыту тәсілдері, ақпараттық, коммуникациялы технологиялық білім мен іскерлік т.б.);

– когнитивтік қабілеттілік (қадағалау, бақылау,

креативтік, дивергенттік ойлау);

– тұлғалық қасиеттер (дербестік жауапкершілік, сенімділік);

– кәсіби маңызды психофизиологиялық қабілеттер (жалпыкәсіби сексомоторды қабілеттер: іс-әрекет координациясы, реакцияның шапшаңдылығы, қолының икемділігі, көзбен өлшеу қабілеті, тұстануы және т.б.)

Негізгі құзырлылық – бұл түрлі кәсіби ортада тез арада бейімделуге нәтижелі іс-әрекет көрсетуге қажетті мәдениаралық және сала аралық білім, іскерлік және қабілеттілік.

Демек болашақ жастардың білім сапасын арттыру үшін алдымен болашақ мұғалімнің кәсіби даярлығын заман талабына сай жоғары деңгейге көтеру қажет.

В.А.Сластенин болса, болашақ кәсіптік оқыту мұғалімін даярлаудың кәсіби-педагогикалық қырларын, конструктивтік, коммуникативтік, ұйымдастырушылық функциялар ашып көрсетеді, сонымен бірге кәсіптік оқыту мұғаліміне практикалық және әдістемелік даярлықтың аса қажеттілігін баса көрсетеді.

Әлбетте бірқатар ғалымдардың В.В. Краевский, М.М. Левина, В.А. Сластенин, Е.В. Романов, және т.б., мұғалімдердің жалпы педагогикалық даярлық мазмұнына оның білімі, іскерлік дағдысына қойылатын талаптарды дербес ерекшеліктеріне қажетті әдіс-тәсілдерді пайдалану арқылы шешу қажет деген пікірлермен толық келісуге болады.

Бұның бәрі Қазақстанда, сондай-ақ алыс және шет елдердің жоғары оқу орындарында педагог мамандарды даярлау процесінде психолого-педагогикалық және әлеуметтік-пәндік оқу сабақтарының белгілі бір тепе-теңдікте еместігін дәлелдейді.

Қазақстан Республикасының жалпыға міндетті білім беру стандартындағы [5-6.] Болашақ кәсіптік оқыту педагогының іс-әрекетін сипаттайтын параметрдің бірі *проблемалар (мәселелер)* мынандай :

– нақты үлгі болатын және үлгі емес мәселелер (мысалы, студенттерді бұйым сызбасын сызуда үлгі бойынша оқыту, бөлшектер мен бұйымдарды олардың өзгертілген конструкциялары бойынша жасауға үйрету және т. б. мәселелер);

– мектепте, лицейде, гимназияда, оқу-өндірістік комбинаттарда (бірлестіктерде), мектептен тыс мекемелерде еңбек технологиясы мен болашақ кәсіптік оқыту педагогын тәрбиелеу және кәсіпке даярлау (мысалы, оқу шеберханаларындағы сабақтарда студенттердің конструкторлық-технологиялық білімдері мен іскерліктерін қалыптастыруға және т.б. мәселелері);

– болашақ кәсіптік оқыту педагогы және студенттер, оқу өндірістік комбинат шеберлері, ата-аналар, өндіріс шеберлері мен өкілдерінің ұжымдық қызметтермен байланысты туындайтын студенттерді еңбекке баулу, өндірістік оқыту,

тәрбиелеу мен кәсіби ұйымдастыру мен мәселелері (мысалы, қазіргі жұмысшының жаңашылдың, өнертапқыштың шығармашылық еңбегінің негізін құрайтын конструкторлық-технологиялық іс-әрекетке оқыту, студенттерді шығармашылық ойлауға үйрету және т.б.)

– болашақ кәсіптік оқыту педагогы өзінің кәсіби біліктілік деңгейін көтеру және жетілдіру мәселесі (мысалы, білім беру процесінің құрамды бөлігі ретіндегі жобалық технологиялық білім беру мәселесі, оқу жобалық – технологиялық есептер мен тапсырмалардың оңтайлы типологиялық жүйесін жасау мәселесі және т.б.)

Қазақстан Республикасының жалпыға міндетті білім беру стандартындағы кәсіптік оқыту мамандығы бойынша бакалаврдың құзіреттілік негізіне қойылатын талаптардың *білуі тиіс* бөлімінде мынандай баптар бар: қазіргі технологиялық жабдықтарды тұтынуда екінші разрядты жұмысшы біліктілігі деңгейіндегі дағдыларды; қазіргі өндірістің, конструкциялық материалдардың, еңбек қарулары мен құралдарының, өндіріс үрдісінің негіздерін; конструкторлық технологиялық құжаттардың бірегей жүйесін; қазіргі өндірістегі еңбек мазмұны мен сипатына қойылатын талаптарды *білуі тиіс*.

Іскерліктерді меңгеру тиіс бабында мыналар аталады: әлеуметтік маңызы бар мәселелермен үрдістерді талдай білу, кәсіби іс-әрекетте әр түрлі ғылымдардың қазіргі әдістерін қолдану; оқытушылық және оқу тәрбие жұмыстарын жүргізу; оқу шеберханаларын жабдықтау; оқу үрдісінде компьютерді және оргтехниканы пайдалану; оқу – тәрбие үрдісінде қазіргі педагогикалық технологияларды қолдану [Сонда, 6 б.]

Мына салаларды құзыретті болуы тиістілігі айтылады: кәсіби педагогикада, өндіріс аймақтарында, мамандану саласында, білім беру үрдісін басқару саласында, білім беру мен өндірісте ақпараттық технологияны пайдалану.

Жалпы білім беру пәндері циклындағы «Ақпараттану» пәні бойынша білуі тиіске қатысты ешнәрсе айтылмаған. Бірақ аталған құжатта бакалаврдың құзыреттілік негізіне қойылатын талаптардың «білуі тиіс» пен «дағдысы болуы тиіс» баптарында оқу барысында *компьютерді, оргтехниканы білуі және пайдалана алуы тиістігі* айтылған.

Болашақ кәсіптік оқыту педагогын конструкторлық-технологиялық іс-әрекетті игергенде де және оларды ЖОО-да студенттерді даярлағанда да компьютерлік техниканы міндетті түрде пайдалануы тиістігін білдіреді.

Базалық пәндер циклы бойынша маман *білуі тиіс* бөлімінің келесі баптарындағы білімдер болашақ мұғалімнің *міндеттері* түрде білуі тиіс конструкторлық – технологиялық білімдері болып табылады.

– конструкторлық құжаттардың түрлері, сызбалар мен сұлбаларды, сызбалардағы бейнелеу

шарттылығын безендірудің КҚБС-ын (конструкторлық құжаттардың бірегей стандарттарын) (ЕСКД) талаптарын;

- технологиялық құрал-жабдықтар туралы негізгі мәліметтерді;

- өзара алмастыру туралы негізгі мәліметтерді өлшеу құралдарының жұмыс істеу қағидаларын;

- технологиялық процесті жобалау және жүзеге асырудағы еңбекті ғылыми ұйымдастырудың негізгі талаптарын.

Қазақстан Республикасының жалпыға міндетті білім беру стандартындағы базалық пәндер бойынша болашақ кәсіптік оқыту мұғалімдері *игеруі тиіс іскерліктердің* төмендегі түрлері олар игеруі тиіс *конструкторлық-технологиялық іскерліктер де* болып табылады:

- кешенді сызда бейнелерді (көріністерді, өлшемдерді, қималарды,) шартты бейнелеуді қолдана отырып конструкциялық сызбаларын тұрғызып, модельдеп орындау;

- киім сызбаларын конструкциялауда жобалап сызуды үйрену;

- есептеу техникасын пайдалануды.

Қазақстан Республикасының жалпыға міндетті білім беру стандартындағы салалық пәндер бойынша маман білуі және істей алуы тиіс бөлімінде болашақ кәсіптік оқыту педагогының

конструкторлық-технологиялық іс-әрекетке даярлауға оқытуға қатысты бірде-бір бап (білім мен іскерлік) жоқ.

Қазақстан Республикасының жалпыға міндетті білім беру стандартындағы психологиялық-педагогикалық пәндер бойынша «білуі», «істей алуы» тиіс бөлімдерінен студенттерді конструкторлық-технологиялық іс-әрекетке баулуға тікелей ғана емес жанама қатысы бар бірде-бір бапты таба алмадық, аталған бөлімдердегі білімдер мен іскерліктердің кәсіптік оқыту мұғалімдерінің кәсібі – педагогикалық іс-әрекетіне қатысы тым жалпылама.

Біз өз зерттеуімізде болашақ кәсіптік оқыту педагогының конструкторлық-технологиялық іс-әрекетке кәсіби даярлығын қалыптастыруға байланысты мидың батыл әрекеті, әртүрлі матрица (морфологиялық талдау), эмпатия (жеке ұқсастықтар) аралас әдістерін пайдалануды болжаймыз. Аталған әдістер тек белгілі бір уақытқа дейін және тек техникалық құрылымдауда ғана пайдаланылады және маманның жаңа жобаның шешімін жасауда шығармашылық ойлау әрекетінің бағытын белсендендіруге арналған. Бұл әдістерді болашақ кәсіптік оқыту мұғалімі де білгені және тәжірибеде қолданғаны жөн.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Монахов В.М., Малькова Т.В. Методические особенности модернизации программ и вопросы совершенствования методической подготовки будущих учителей // Современная проблема методики преподавания математики: Сб. статей. Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов / Сост. Н.С. Антонов, В.А. Гусев. – М.: Просвещение, 1985. – 304 с.

2. Жолдасбекова С.А. Еңбек технологиясы және кәсіпкерлік мұғалімдерін кәсіби даярлау: монография. – Алматы: Әрекет-Print, 2008. – 330 б.

3. Сластенин В.А. Высшее педагогическое образование в России на путях реформирования: Тез. Докл. Междунар. Научно-практ. конф. – Тула.: Изд-во Тул. Гос пед.ун-та, 2000. – Ч.1. – с. 7-11.

4. Архангельский С.И., Михеев В.И. Некоторые проблемы организации выборочных исследований в высшей школе. – М.: Знание, 1984-78 с.

Ахмет Л.С.

п.ғ.к., аға оқытушы,
Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті
Шымкент қ., Қазақстан

Шағырбаева А.А.

магистрант,
Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті
Шымкент қ., Қазақстан

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ОҚУ ҮРДІСІНДЕ ҚОЛДАНУ

Түйін. Оқытудың тиімділігін арттыру мақсатында жаңа білім парадигмасына сүйене отырып, біз оқыту технологияларының тиімді жақтарын таңдап алуымыз қажет және оқу-тәрбие үрдісінде озық технологияларды белсенділікпен енгізуіміз керек. Өйткені еліміздің болашағы көркейіп өркениетті елдің қатарына қосылуы бүгінгі ұрпақ бейнесінен көрінеді.

Түйінді сөздер: жаңа технология, педагогикалық технология, оқыту әдістері, технология, жаңа әдістер

Резюме. В соответствии с новой парадигмой знаний нам необходимо выбрать наиболее эффективные технологии обучения и внедрить передовые технологии в учебный процесс. Тот факт, что будущее нашей страны становится цивилизованной, отражается на сегодняшнем имидже.

Ключевые слова: новые технологии, педагогические технологии, методы обучения, технологии, новые методы.

Summary. In accordance with the new paradigm of knowledge, we need to choose the most effective teaching technologies and introduce advanced technologies in the educational process. The fact that the future of our country is becoming civilized is reflected in today's image.

Keywords: new technologies, pedagogical technologies, teaching methods, technologies, new methods

Білім сапасын және пәрменділігін арттыру мәселесі оқу үрдісіне оқытудың жаңа технологияларын тереңдете ендіру жолымен шешіле алатындығы сөзсіз және бұл ретте тұтас алғанда білім берудің сапасы мүлде көтеріліп, шығармашылықты жеке тұлғаны дамытудың жоғары деңгейіне кол жеткізу қамтамасыз етіледі.

Педагогикалық теориямен жеткілікті түрде қаруланған мұғалімнің іс-әрекеті тиімді болатыны әр кезден-ақ мәлім. Ендеше оқыту технологиясын оқу үрдісіне енгізу білім сапасын қажетті деңгейде және оны басқаруды қамтамасыз етеді.

Оқытуды және педагогикалық қызметті «технологияландыру» талпыныстары ХХ ғасырдың басында-ақ пайда болған, бірақ педагогикалық ғылымда оқыту технологияларын жобалау мен енгізудің ғылыми қадамдары 80-90 жылдары ғана жасалып, олардың пәрменділігінің критерийлері анықталды. Қазіргі күннің өзінде де үлкен педагогикалық және эргономикалық мүмкіндіктерге ие бола тұра, оқытудың жаңа технологияларының оқу үрдісіне ендірілу қарқыны жеткілікті деңгейде емес.

Бұны түсіндірудің бірнеше себептері бар. Мысалы, оқу орнында жаңа педагогикалық технологияларды ендіруге қажетті педагогикалық, әдістемелік шарттарының болмауы, мұғалімдердің технологиялық әрекетінің жеткіліксіз мотивациялануы мен ынталандырылуы, мұғалімдер мен оқу орындары басшыларының кәсіби әрекетке өзгеріс енгізуге құлықсыздығы, т.б. Ең алдымен оның себебін мұғалімдердің жаңа педагогикалық технологияларға қатынасы айқын бейнеленген жағымды мотивация мен саналылықтың жеткілікті жоғары деңгейімен сипатталғанмен, олардың технологияларды жобалау мен ендіруге дайын еместігінен, яғни әлсіз теориялық психологиялық-педагогикалық, технологиялық және технологияларды оқу үрдісіне ендіру белгілі бір шарттарды қажет етеді. Олар:

- мұғалімнің оқу үрдісін жаңа технологиялар негізінде ұйымдастыруына құзырлығының жеткілікті деңгейі;
- оқыту субъектілерінің (мұғалім мен оқушы) жаңа технологияларды қолдануға дайындығы, жағымды психологиялық-педагогикалық ахуал;
- оқытудың жаңа технологияларын жүзеге асыруға мүмкіндік беретін оқу-әдістемелік, дидактикалық базаның болуы;
- оқу бағдарламасының қамтамасыз етілуде жаңа мақсаттар мен қоғам талабына сай түзетілуі және ақпараттандырылуы.

Оқу үрдісіне оқытудың жаңа технологиясын жобалау және ендіру мұғалімдерде белгілі бір білім мен біліктердің болуымен және олардың осы білім мен біліктерге ие болуға талпыныстарымен шартталады. Көпшілік жағдайда мұғалімдер оқу үрдісіне жаңа технологияларды ендіру

қажеттігін түсініп, технологияны қолданғысы келеді, солай бола тұра оқу үрдісін жаңа технологиялар негізінде ұйымдастыруға жеткілікті құзырлылығының болмағанын мойындайды. Демек, оқыту үрдісіне жаңа технологияларды енгізу үшін ең алдымен, оқытушыларды қайта даярлап, жаңа педагогикалық технологиялар бойынша кәсіби біліктілігін көтеруге жағдай жасау қажет және де ұйымдастырушылық-педагогикалық жағдайлар тек қана қайта даярлау үрдісінде емес, сонымен бірге тікелей кәсіби-педагогикалық әрекет барысында жасалып, бұл қайта даярлау нәтижелері туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Олай болмаған жағдайда оқытушылар бұрынғыша, не оқыту технологияларын ендіруді имитациялайды, не ғылыми білімнің болмауынан технология идеяларын өзінің түсініктерімен ауыстырады, не тұтас алғанда оқытуға технологияны ендіріп жатырмын деп технологияларының жеке элементтерін жүзеге асыруы (көп жағдайда солай болады да) мүмкін [Таубаева.Ш.. 2007, 381-6].

Сондықтан да мұғалімдердің кәсіптік дайындық үрдісіне оқытудың жаңа технологияларын жобалап, енгізу бойынша құзырлылығын арттыру мәселесін шешу қажеттігі туындайды. Жоғарыда атап көрсеткендей, көп жағдайда мұғалімдерде «технология», «оқыту технологиялары» ұғымдары туралы толық түсініктері болмай, олар жаңа педагогикалық технологияларды оқу үрдісіне ғылыми жобалау туралы білімдерден (принциптері, енгізу кезеңдері, т.б.) бейхабар болып, көбіне тәжірибеге жаңа педагогикалық технологияны ендірім деп технологиялардың жеке элементтерін немесе оқытудың инновациялық әдістерін қолдануы мүмкін.

Сондықтан да мұғалімдердің жаңа педагогикалық технологиялармен осылайша қарулану дәрежесі технологиялардың оқу орнының педагогикалық үрдісінде маңызды рөл атқарады деп есептеуге мүмкіндік бермейді. Осынан оқытушыларды жаңа технологияларды жобалау, ендіру бойынша білім мен біліктерінің деңгейін көтеру мәселесін шешетін бірден бір жол – арнайы курстарды ұйымдастыру қажеттігі туындайды. Бұл курстың мазмұнына төмендегі мәселелер кіруі мүмкін: педагогикалық технологиялардың даму тарихы; педагогикалық технологияларды ендіру қажеттілігі мен алғышарттары; «педагогикалық технология» ұғымының мәні мен мазмұны; педагогикалық технологиялар белгілері, оларды жіктеу; педагогикалық технологияларды оқу орнында таңдау критерийлері; педагогикалық технологияларды ғылыми жобалаудың негіздері; педагогикалық технологияларды ендірудің кезеңдері мен принциптері, олардың ерекшеліктері мен сипаттамалары; педагогикалық технологияларды ендіру нәтижелерін талдау; педагогикалық технологиялар пәрменділігі критерийлері [Өстеміров К., Шаметов Н., Васильев И., 2006, 280-6].

Күтілетін нәтижеге осы курстарда оқу орнының бүкіл педагогикалық ұжымын тұтас оқыту арқылы жетуге болады, бұл оқу орнының бүкіл жұмысында жаңа педагогикалық технологияларды сауатты және нық қолдануға мүмкіндік береді.

Білім сапасы мұғалімнің шеберлігіне байланысты. Мұғалімнің шеберлігі қойылған педагогикалық мақсатқа және бағдарламаға сай қажетті мазмұнды тандап алуда және де тиімді әдістермен құралдарды пайдалана білуінде. Мұғалімнің педагогикалық қызметін технологияландыру педагогикалық технологиялардың белгілері туралы біліммен, мұғалімнің шеберлігіне қарасты белгілі шарттардың сақталуын талап етеді.

Олар:

- мұғалімнің оқытудың жаңа технологияларына бет бұруы, ынта қоюы;
- қолда бар технологиялық ресурстарға талдау жасауы;
- басты бір мақсатқа немесе мақсаттар жиынтығына бағытталған технологияларды таңдауы;
- жоспарлай алуы, жобалау дағдысының болуы;
- мақсат қоя алу және міндеттерді болу қабілеті;
- іс-әрекетін ұйымдастыру және оған талдау жасау мүмкіндігі;
- өз тәжірибесін рефлексия арқылы меңгеру, оны технологиялық түрде көрсету;
- технологияның ескіруін көре білу, оны қайта құру, өңдеу дағдысының болуы.

Оқыту технологияларының қайсысын болмасын пайдалану жеңіл іс емес, ол оқытушыдан білімділікті, іскерлікті, еңбекқорлықты, шығармашылықты, құнттылықты, жаңашылдықты және мол дайындықты қажет етеді. Жаңа технологияларды енгізу кезінде оқытушының технологиялық құзырлығының жоғары деңгейін қамтамасыз ету үшін мұғалім білуі керек:

- жаңа технологиялар көмегімен шешілетін мәселелерді;
- жаңа технологияны қолдану арқылы алынатын нәтижелерді;
- жаңа технология мәнін, алынатын нәтижелердің теориялық негізін;
- жаңа технологияда мұғалім қолданатын әдіс-тәсілдерді;
- оқушылардың жұмыс әдісін;
- оқушыларды жаңа технологияда жұмыс істеуге үйрету әдісін, мұғалім істей алуы қерск:
- қандай да бір технология үшін оқу бағдарламасының түрлендірілген нұсқаларын құрастыруды;
- күнтізбелік-тақырыптық жоспарлауды;
- әр сабақта сауатты жоспарлауды;
- оқу моделін құрастыруды;
- оқушылардың өзіндік жұмыстары үшін тарапталы материалдарды дайындауды;
- оқушыларға арналған өзіндік тапсырмаларды құрастыруды;

- оқушылар үшін деңгейлік тапсырмалар жасау;
- тестілік бақылау тапсырмаларын дайындау;
- компьютерлік бақылау үшін тапсырмалар дайындау;

Мұғалім дұрыс ұйымдастыруы қажет:

- жаңа технологияда пайдаланатын жекелеген әдістер мен тәсілдерді қолдануды;
- түрлі типтегі сабақтарды өткізуді;
- өткізілген сабақтарға талдау жасау, жіберілген кемшіліктердің себептерін анықтауды;
- жаңа технологияда қолданылатын оқу әрекеттерінің әдістерін оқушыларға үйретуді;
- педагогикалық диагностиканың қарапайым әдістерін қолдана отырып, жаңа технологияны пайдалану тиімділігін бағалауды.

Педагогикалық қызметті осылайша ұйымдастыру – жаңаша оқытуға жеткізетін жол.

Оқу үрдісін «технологиялауда» оқыту субъектілерінің, яғни мұғалім мен оқушылардың дайындығының психологиялық аспектілері де маңызды рөл атқарады. С.И.Годник зерттеулері көрсеткендей, жеке тұлға жаңа жағдайларға бейімделуде, жеке және кәсіби сапаларды жүзеге асыруда, әрекеттің жаңа тәсілдеріне ие болуға байланысты қиындықтарды сезінуі мүмкін. Жаңалықты меңгеруге бүкіл ұжым құлшыныспен кіріседі деп үміттенуге болмайды, мұғалімдердің бұған деген іс-әрекеттерінде үлкен айырмашылық болады. Социологтардың мәліметтері бойынша педагогтердің тең жартысы инновациялық әрекетке бірден енуге дайын, ал қалған жартысы сенімсіздік, ұстамдылық, тіпті кей жағдайда өшпенділік те білдіруі мүмкін. Мұғалімдердің педагогикалық технологияларды енгізуге байланысты кейбір психологиялық қарсылықтары түсінікті. Олар үйреншікті іс-әрекетті өзгертуге деген қалауларының болмауымен, жаңалықты игере алмаймын деген қорқыныштың болуымен, іс-әрекеттің жаңа әдіс-тәсілдерін меңгеру қиыншылықтарымен, өзінің күші мен мүмкіндіктеріне сенімсіздігімен, т.б. шартталған [Жангисина Г.Д., 2008, 192-6].

Бұл мәселені шешуде мектепте кәсіби педагогикалық іс-әрекетті «технологиялауды» мотивациялау мен ынталандыру жүйесінің (материалдық және моральдық ынталандыру шаралары) жасалуы, жағымды психологиялық-педагогикалық ахуал туғызатын арнайы ортаны құру және педагогикалық технологияларды жобалау мен ендіру үрдісіне білікті басқаруда көмектесуі мүмкін.

Оқу орнында технологияны ендіруге жағдай жасайтын ұйымдастыру жағдайлары туралы айтқанда жағымды ахуал, материалдық және техникалық құралдар, технологиялау процесіне әдістемелік қолдау, талап және мұғалімдер іс-әрекетін бағалау, мұғалімдердің кәсіби әрекетін технологиялау туралы білімдерін тереңдету мақсатында біліктілігін көтеруге мүмкіндік

беру (қайта даярлау курстары, түрлі ақпараттық ресурстарды пайдалануға қол жеткізу) сөз болады, яғни оқу орны әкімшілігін педагогикалық ұжым мен мұғалім жұмысына жаңа педагогикалық технологияларды ендіру мәселесі бойынша жұмыс жасауға үйретіп, ол жұмыстарды мына жеке бағыттарда ұйымдастыруға болады:

- өз тәжірибесінде жұмыстың инновациялық түрлерін қолданып жүрген тәжірибелі мұғалімдермен жұмыс. Олардың мақсаты – өз жұмысына қандай да бір технологияны кезеңмен ендіріп, нәтижесін ұжым талқысына шығарып, сол арқылы әріптестерінде жаңашылдық үрдісіне ену, олардың іс-әрекетін қайталау тілектерін туғызу;

- әрқайсысына тәжірибелі тәлімгерлер бекітілген жас мамандармен жұмыс; Туындаған сұрақтарына жауап беріп, сабақтарына қатысып, әдістемелік көмек, ақыл-кеңес, беретін тәжірибелі әріптеспен бұндай жұмыс әрқашан нәтиже береді;

- өз жұмысына өзгеріс енгізуге тілек білдірмеген мұғалімдермен жұмыс. Олар үшін технологияны тұтас алғанда және әрбір элементін жеке қолданудың тиімділігіне баса назар аударта отырып ашық сабақтар өткізу.

Оқу орнының әдістемелік жұмысын жоспарлауда осындай жұмыстың мысалы ретінде «Жаңа педагогикалық технология-кәсіби даярлықта» бөлімі пайда болуы мүмкін. Нәтижесінде оқу үрдісінде жаңа педагогикалық технологияны нық қолдануға әкелетін әдістемелік, техникалық қамтамасыз етуді, кеңес беруді, диагностикалау, рефлексияны қамтитын ұзақ кезеңді жұмыс жүзеге асырылады.

Жаңа педагогикалық технологияларды қолданысқа енгізуде оқу-тәрбие үрдісінің қолайлылық жағдайын туғызу, оның базалық қорын жасау – жұмыс сапасының негізі болып табылады. Осы орайда: «Ең әуелі мектепке керегі – білімді, педагогика, методикадан хабардар оқыта білетін мұғалім. Екінші – оқыту ісіне керекті құралдар қолайлы һәм салы болуы;... үшінші мектепке керегі белгіленген программа»,-деген ағартушы-ғалым А.Байтұрсыновтың көрегендігінің өміршеңдігін байқаңыз.

Оқу үрдісін технологияландыру – білім беру жүйесінің мұғалімнің ғылыми-әдістемелік пен қамтамасыз етілу жүйесі, мұғалімнің жеке әдістемелік жүйесі, оқу үрдісі, оқулықтар мен оқу құралдарын дайындау жүйесі, оқу жоспарлары мен оқу бағдарламаларын құрастыру жүйесі сияқты педагогикалық объектілерін жетілдірудің ғылыми негізделген, көп деңгейлі, көп кезеңді үрдісі.

Оқу үрдісіне жаңа педагогикалық технологияларды ендіруді жүзеге асыруда төмендегі жайттарды ұмытпау керек:

1. Ең алдымен оқу орнының үрдісін технологияландыруда таңдап алынған мәселенің

жағдайын тереңдеп зерттеу:

- бітірушілердің біліктілік сипаттамасы негізінде студенттердің кәсіби әрекетке дайындық деңгейіне терең талдау;

- курстық, дипломдық жұмыстарына, мемлекеттік емтихандар қорытындыларына талдау жүргізу;

- бітірушілердің даярлық деңгейіне біліктілік, мөлшерлік талаптарды зерттеу және талдау;

- оқу орнының нақты мамандық бойынша білім беру бағдарламаларына (оқу жоспарына, оқу бағдарламаларына), олардың біліктілік, мөлшерлік талаптарға сәйкестік тұрғысынан талдау жасау;

- квалификациялық мінездеме талаптарының сабақтардың мазмұнында, өндірістік тәжірибе жинақтаудың барлық түрлерінің мазмұнында, қорытынды мемлекеттік аттестациялау сұрақтары мен тапсырмаларында көрініс табуы;

- осы талаптардың оқу пәндері мен тәжірибе жинақтаудың түрлері арасында бөлінуі (кәсіби әрекетке даярлықты қамтамасыз етуге ұжымдық жауапкершіліктің бөлінуі);

- студенттерді кәсіби әрекетке дайындаудың әдістемелік және оқу-материалдық қамтамасыз етілуіне талдау;

2. Ендірілетін технологияның теориясы мен әдістемесін зерттеу:

- жаңа педагогикалық технологиялар бойынша әдебиеттерді талдау, бұл ұсынылатын әдебиеттер бойынша ақпараттық тізімдерді жасауды, әдебиеттерді жинақтауды, түрлі көрмелер ұйымдастырып, оқытушылар біліктілігін арттыру жүйесінде (әдістемелік сағаттар, озық тәжірибе мектебі, мәселелік семинарлар, т.б.) талдауды қажет етеді;

- басқа оқу орындарының, салалық құрылымдардың оқу үрдісіне жаңа технологияларды ендіру тәжірибесімен танысу (журнал мақалалары, ғылыми еңбектер жинақтары, басқа оқу орындарының жұмысын бақылау, т.б.);

- берілген бағыттағы өз тәжірибесін пәндік циклдік комиссиясы (ПЦК) мәжілістерінде талдау және талқылау;

- жаңа педагогикалық технологияларды оқу үрдісіне енгізуге шешім қабылдап, педагогикалық ұжым алдында перспективаға мақсат міндеттер қоя отырып, педагогикалық кеңесте

жаңашылдықтың мәнін түсіндіріп, оны жүзеге асыру жолдарын жобалау;

- тәжірибелік-эксперименттік жұмыстың жоспарын құрасатыру.

3. Тәжірибелік-эксперименттік жұмыстарды ұйымдастыру.

Жаңа педагогикалық, технологияларды меңгеруге оқытушыларды жалпы ынталандырумен қатар оқу орнында тәжірибелі, белсенді, бастамашыл, ендірілетін технологияның мәні мен мазмұнын түсінген 8-12 оқытушылардан тұратын тәжірибелік-эксперименттік топ құрған жөн. Оларға барлық оқытушыларға жаңа технологияны меңгеруге көмек көрсету қызметі, өз тәжірибесін демонстрациялау және талдау жасау, нәтижелерін эксперименттік түрде тексеру міндеттері жүктеледі. Сонымен бірге оларға оқу жоспарлары мен оқу бағдарламаларын қайта жасау, толықтырулар енгізуді қамтитын оқытушылардың жаңа технологияның ғылыми-әдістемеліктің қамтамасыз етілуіне көмектесу міндеті де қойылады.

Тәжірибенің мақсаты – қолданылып отырған технологияның тиімділігін мұқият тексеріп, оны жүзеге асырудың ғылыми-әдістемелік базасын жасап, өз тәжірибесіне және оқыту технологиясының теориялық негіздеріне сүйене отырып, инновацияны насихаттаудың негіздемесін дайындау. Оқытушылардың эксперименттік тобы жаңа технологияны ендірудің жалпы жоспарына сай келетін өз жоспарларымен жұмыс жасайды. Тәжірибе-эксперименттік жұмыстың екінші жылында оған қатысушы оқытушылардың шеңбері кеңейіп, жаңа технологияларды жаппай ендіру мәселесі қойылуы мүмкін.

4. Жаңа педагогикалық технологияға негізделген оқу бағдарламалық базаны қамтамсыз ету. Нақты бір мамандықтар бойынша біліктілік сипаттамасының талаптарына жасалған талдау негізінде оқу бағдарламаларына түзетулер жасау.

Қазіргі білім беру саласындағы басты мәселе – әлеуметтік педагогикалық ұйымдастыру тұрғысынан білім мазмұнына жаңалық енгізудің тиімді жаңа әдістерін іздестіру мен оларды жүзеге асыра алатын мұғалімдерді даярлау болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Таубаева.Ш. Исследовательская культура учителя: методология, теория и практика формирования. Алматы: 2007.-381с.
2. Өстеміров К., Шаметов Н., Васильев И. Кәсіптік педагогика: колледж, университет студенттеріне арналған оқулық. Алматы: «Наз-д» ЖШС, 2006, 280-б.
3. Жангисина Г.Д. Педагогика для технических вузов. Учебное пособие. Алматы, 2008.-192 с.

Байдыбекова Е.И.

п.ғ.к., доцент

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті
Шымкент қ., Қазақстан

Досыбекова Ш.К.

математика және информатика пәнінің мұғалімі

М.Мәметова атындағы №35 жалпы орта білім беретін мектеп
Шымкент қ., Қазақстан

БАСТАУЫШ СЫНЫПТАРДА РЕФЛЕКСИВТІ ТЕХНОЛОГИЯНЫ ҚОЛДАНУ

Түйін. Мақалада бастауыш сыныптарда оқытудың рефлексивті технологиялары қарастырылған. Рефлексияның психологиялық және интеллектуалдық түрлерін қолдану қарастырылады.

Түйінді сөздер: рефлексивті оқыту, бастауыш сыныптар, рефлексияның психологиялық және интеллектуалдық түрлері.

Резюме: В статье рассматриваются рефлексивные технологии обучения в начальных классах. Также рассматриваются использования психологические и интеллектуальные виды рефлексии.

Ключевые слова: рефлексивное обучение, начальные классы, психологические и интеллектуальные виды рефлексии.

Summary: The article considers reflexive learning technologies in initial class. Also considered are the use of psychological and intellectual types of reflection.

Key words: reflexive learning, primary classes, psychological and intellectual types of reflection.

Заманауи сабақтар мен педагогикалық тәжірибеде рефлексияға көп көңіл бөлінуде. Өйткені рефлексия оқу үдерісіне «оқушы көзімен» қарауға, олардың тұлғалық ерекшеліктерін ескеруге, өз іс-әрекетіне және оның нәтижесіне өзбетімен баға беруіне мүмкіндік береді. Көптеген педагогтар оқушылардың эмоциялық күйін, олардың сабақтағы динамикасын бақылауға арналған рефлексияның түрлі тәсілдерін қолданады десек те, бұл топтағы технологиялардың әлеуеті толығымен іске асырылмай келеді. Бұл жағыдайда мұғалім ұсынған оқу материалының субъективті құндылығы, пәнді меңгеру барысында оқушы өз ілгерілеуін қалай қабылдайтыны немесе тұлғалық дамуы бағаланбай қалуы орын алуы мүмкін. Сондықтан сабақтың ең басты бөлігі өз іс-әрекеті, тұлғааралық қатынас пен педагогикалық қарым-қатынас туралы түсінікті тудыратын рефлексия болуы қажет. Сабақтағы рефлексия оқушының да, мұғалімнің де әрбір оқушы тұлғасына бағдарланған біріккен іс-әрекеті. Рефлексия үдерісінің көпқырлы болуы тұлғаның өзін-өзі ғана емес өзін қоршаған адамдардың бағалау жүргізілуіне мүмкіндік береді. Өйткені рефлексияны сананың, ішкі түйсіктің және дененің диалогы деуге болады. Рефлексияның психологиялық, зияткерлік түрлері болады. Психологиялық рефлексия адамның жағымды және жағымсыз жай-күйін анықтаса, зияткерлік рефлексия ақпарат пен оны түсініп ұғыну деңгейін анықтайды.

Рефлексияның психологиялық түрі субъек-

тінің сезімдерін айқындайтын іс-әрекеттер ретін, өзіне және ішкі дүниесіне үңілуін зерттеуге арналып, сол ішкі дүниесіне үңілу арқылы сезімдерді айқындайтын техникаларды қолдайды. Олар:

- ыңғайлы отырып, босаңсып демалу;
- ішкі жай-күйге шоғырлану;
- өзіңе сұрақтар қою: Мен қазір не сезіп отырмын? Қандай күйдемін, жағымды ма, жағымсыз ба?

• вербалды немесе вербалды емес (дәм, түс, т.с.с. сезімдер) жағдайларға сәйкес жауаптарды күту.

Сезімдерді ұғыну кезеңінде, – өзіңе назар салу керек. Мұнда:

- сезімдерді айқындап болғаннан соң бірден орындау;
- өзіңе сұрақтар қою: Бұл сезімдер қашан және қайда пайда болды? Бұл сезімнің пайда болуына не себеп болды? Бұл сезімнің мәні не? сұрақтарының жауабын күту.

Іс-әрекетті қисынды талдау (белгілі-бір жағдайдағы өзін ұстау) – рефлексияның келесі кезеңі. Не қажет? Не істедім? Нәтижесінде не істей алдым? Не істей алмадым? Нәтижесінде не істей алмадым? сұрақтары көмегімен іс-шараларға ұтымды зерттеу жүргізіледі.

Рефлексияның нәтижелерді реттеу кезеңі алынған нәтижені жетілдіруге бағытталған. Онда орын алған қателерді қалай түзетуге болады? Алынған нәтижені жақсарту үшін не істеу керек? Бұдан жоғары нәтижеге қалай жетуге болады? Нәтижені жетілдіру нені, қалай істеу керек?

сұрақтарын пайдалану арқылы іске асырылады да, рефлексивті оқыту қағидаттарын дұрыс қолдануды талап етеді. Сол қағидаттарды атайық:

Ғылымилық қағидат – рефлексивті оқытуда ғылыми (объективті, шынайы) берілгендерді, фактілерді, заманауи жетістіктерді қолдану.

Экзистенциалдылық қағидат – сабақта орын алған жай-күйлер бойынша талдаулар жасап, ақпаратты меңгерудегі сезімдердің рөлін ескеру.

Креативтілік қағидат – рефлексия дайындау мен өткізуде мұғалімнің шығармашылығы, аудиторияға сәйкес әртүрлі рефлексия түрлерін дайындау.

Диалогтық қағидат – рефлексиялық іс-әрекетті жүзеге асырудың тиімді тәсілі деп қолдану.

Ғылымилық, экзистенциалдылық, креативтілік, қағидаттар элементтерін ескеріп, оларды үйлесімді қолдана отырып, диалогтық қағидатты іске асыруда нәтижеге қол жеткізу құралдарына тоқталайық:

- Мұғалім мен оқушының арасындағы диалог. Мұнда сабақта өзіңді қалай сезіндің? Сабақ барысында қандай сезімдерді бастан өткіздің? Қандай ақпаратты түсіндің? Қандай ақпаратты толық түсіне алмадың? Қайсысын түсінбедің? Сабақ саған қандай деңгейде және несімен құнды болды? деген сұрақтар көмегімен балалар арнайы рефлексияға дайындалады.

- Оқушының өзінің ішкі «менімен» диалогында сабақ менде қандай сезімдер туындатты? Сабақтан маған не керек еді? Сабақта не істедім? Сабақтан не алдым? Жеке менің қолымнан не келді, не келмеді? Не түсіндім, нені түсінбедім? Маған тағы не істеу керек? Маған қандай көмек керек? Бүгін қандай жаңалықтар аштым? Сабақ маған несімен құнды болды? деген сұрақтар көмегімен өзіне және ішкі дүниесіне үңілуі орын алады.

- Оқушы мен мұғалім арасындағы диалог – бұл мұғалімнің қойған сұрақтарына ауызша немесе жазбаша жауабы. Мұндай диалогтың орын алуы мұғалімнің тұлғасына, оның қойған сұрақтарының мұқият, нақты, дұрыс болғанына байланысты, және осы диалог арқылы кері байланыс орнатылады.

- Педагогтың өзінің ішкі «менімен» диалогы. Мұнда сабақ менде қандай сезімдер туындатты? Сабақтан маған не керек болды? Не істедім, не істей алмадым? Неге істей алмадым? Ойымды жүзеге асыру үшін не істеу керек еді? деген сұрақтармен мұғалім өзіне және ішкі дүниесіне үңіледі. Дәл осы диалог сабақ соңында жүргізілуі қажет.

- Сабақ сапасының мониторингі – бұл рефлексивті оқыту технологиясын қолдануға байланысты мұғалімнің іс-әрекетін бағалауы. Мұнда зияткерлік рефлексия арқылы ақпарат пен оны түсініп ұғыну деңгейі анықталады. Оны қолдану технологияларына тоқталайық.

1. Кері байланыс орнату – рефлексия бары-

сында алынған ақпарат бойынша мұғалімнің жауап қатуы.

2. Ақпаратты «қазір» және «осында» түсіну деңгейін айқындау – сабақта оқу жетістіктерін балалар мен мұғалімнің бағалауы, нәтижесінде ақпаратты түсінбегендерге жедел көмек көрсету және көпдеңгейлі үй тапсырмаларын қолдану.

3. Ақпаратқа құндылық ретінде қарау – оқуға жауапкершілікпен қарау.

4. Денсаулық сақтау ортасын құру – оқушылар мен мұғалімде жағымсыз жағдай пайда болу себептерінің алдын-алу, оларды дер кезінде айқындау.

5. Саналы іс-әрекетке қажетті тұлғалық қасиеттерді дамыту – адалдық, шынайылық, ашықтық, еркіндік, икемділік, сындарлылық, өзін-өзі сынау сияқты қасиеттерді ашу және жетілдіру.

Кезкелген сабақта ауызша талқылау, жазбаша анкетаны қағазда немесе компьютер көмегімен алу, орын алған өзгерістердің графигін салу және т.с.с. рефлексияның түрлерін іске асыруға болады. Рефлексияны қажет ететін тапсырмаларды сабақтан соң және тақырып немесе тарау соңында да алуға болады. Тапсырмалар орындауды оқушылардың рефлексивті белсенділігін қажет ететін жағдай туындатудың бір тәсілі ретінде мектепте кезкелген сабақтарда қолдануға болады. Біз бастауыш сыныптың «Ирформатика» пәні сабақтарында рефлексия элементтерін қолданып, орындауға болатын мысалдарды көрсетейік. Төмендегі тақырыптардың біріне эссе жазыңыз:

1) Адамдар компьютерлік вирустарды неліктен жасайды?

2) Виртуалды қарым-қатынастың артықшылықтары мен кемшіліктері.

3) Мен компьютерге қызығамын, өйткені ...

4) Мен информатиканы ұнатамын, өйткені ... т.с.с.

Рефлексияға жобалау әдісін қолдану тиімді. Оны қолданғанда оң әсерін тигізетін кейбір ерекшеліктерді атайық:

1) қарым-қатынас дағдылары қалыптасуына жәрдемдесу, ұжымдық жобалау жұмыстарындағы рефлексия мүмкіндіктерін ашу;

2) атқарылатын жұмыстың кешені, жобаны орындау барысында жеке коммуникативті дағдыларды ғана емес, топтың біртұтастығын қалыптастыру;

3) оқушыларға бұрын жасаған іс-әрекетті одан да күрделі деңгейде қайта жасауға мүмкіндік беру.

Осы мәселелерді шешуде оқушылар проблемалық жағдайларға тап болады. Оны шешу барысында оқушылар тапсырмадағы жағдайға талдау жүргізу арқылы нәтижесінде өзбетімен бірнеше жол табады. Бұл табыс оқушылардың қызығушылығын арттырады, сабақтың барлық кезеңдерінде олардың танымдық іс-әрекетін белсенді етеді. Тұрақты логикалық ізденістің

үстінде болуы сабақта оқушылардың зерттеушілік қабілеттерін дамытады. Сонымен бірге оқушыларды ойлауға, талдауға, қойылған сұрақтардың жауаптарын іздеуге, жаңа білім игеруге үйретеді.

Рефлексия «Оқушы портфолиосын» қорғау түрінде болуы мүмкін. Бұл дөңгелек үстел ретінде сыныптастарының, ата-анасының, мұғалімдердің арасында өтуі де мүмкін. Қорғау кезінде туындаған сұрақтарға жауап беруімен пікірталастарға қатыса отырып, оқушы өзінің жетістіктері мен кемшіліктерін көре алады. Нәтижесінде оқушы өз мақсаттарын қайта қарап, қорытынды жасайды.

Рефлексияны қолданудың тағы бір түрі – топтағы ұжымдық-оқытуды ұйымдастыруда бағалау-бақылау іс-әрекеті. Бұл оқушылардың әрқайсысын өзін бақылауы мен өзін бағалау қызметі-

не қатыстыруды көздейді. Ол үшін өзін де өзгелерді де шынайы, лайықты бағалауға үйрететін мақсаттағы бағалау карталары қолданылады. Мақтау, мадақтау, тілек-ұсыныстар түрінде бағалауды негіздеу бойынша қысқаша жазбаларды да ұсынуға болады.

Рефлексия көбінесе сабақ соңында оның қорытындысын жасағанда, оқушылардың не білгенін, қалай жұмыс істегенін талқылауда қолданылады, яғни сабақтың басында қойылған мақсатқа жету үшін әркім өзінің үлесін, белсенділігін, сыныптың іс-әрекетінің тиімділігін талдап, таңдалған жұмыс формаларының құндылығы бағаланады. Ол үшін рефлексивті технологиямен құрылған тапсырмаларды оқушыларға ұсынып, ондағы сөйлемдерді толықтыру арқылы өз ойларын білдірулеріне болады. Мысалы:

1. Бүгін мен ... білдім?	2. Маған ... қызықты болды.
3. Маған ... қиынға соқты.	4. Мен ... тапсырмалар орындадым.
5. Мен ... болатынын түсіндім.	6. Енді мен ... істей аламын.
7. Мен ... сездім.	8. Мен ... қаладым.
9. Мен ... үйрендім.	10. Менің ... қолымнан келді.
11. Мен ... істей алдым.	12. Мен ... істеп көремін.
13. Мені ... таңқалдырды.	14. Сабақ менің өмірім үшін ... берді.

Сонымен бірге, сабақ соңында оқушыларға сауалнама ұсынып, ондағы сұрақтарға жауаптарды нақты және дәлдікпен беруі талап етіледі. Мысалы:

1. Сабақта мен (белсенді – белсенді емес) болдым.
2. Сабақтағы өз жұмысыма (қанағаттандым – қанағаттанбадым).
3. Сабақ маған (ұзақ- қысқа) болып көрінді.
4. Сабақта мен (шаршадым – шаршамадым).
5. Сабақ материалы маған (түсінікті – түсініксіз, пайдалы – пайдасы жоқ) болды.
6. Үй тапсырмасы маған (жеңіл – қиын) боп көрінді.

Сауалнама өзін-өзі тексеруге, сабаққа сандық және сапалық баға беруге мүмкіндік береді. Оқушылар өз бақылаулары бойынша нәтижелерді талдай келе, өздерінің белсенділігі мен жұмыстарының сапасын бағалай алады.

Оқушылардың дағдыларының қалыптасуы мен рефлексия тәсілдерін меңгеру дәрежесі арасында тікелей байланыс бар екендігін байқауға болады. Дағдысы репродуктивті (төмен) деңгейіндегі оқушыда рефлексия жоқ деуге болады. Дағдысы орта деңгейіндегі оқушыда оқу іс-әрекетінің субъектісі ретінде «өзіндік Мені» қалыптасқанмен, өзін және өз іс-әрекетінің дамуына қажеттілік болмайды. Дағдысы шығармашылық (жоғары) деңгейіндегі оқушыларда оқу іс-әрекетінің субъектісі ретінде «өзіндік Мені» қалыптасып, өзін және өз іс-әрекетінің дамуына қажеттіліктері байқалады, «өзіндік Мені» негізінде өмір әрекеті қалыптасады. Сондықтан да сабақтардағы рефлексивті оқыту технологиялары оқушылардың білім алу сапасын арттыруға, оқу үдерісін жетілдіруге, оқушының өзін-өзі дамуына бағытталған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Личностно–ориентированный подход: теория и практика / Под ред. Л.П. Качаловой. – Шадринск, 2004.
2. Маралов В.Г. Основы самопознания и саморазвития. – М.: Академия, 2002.
3. Аверина М.Н. Формирование и развитие рефлексивных умений в процессе повышения квалификаций учителей. Ярославский педагогический вестник. №1, 2010
4. Габдрахманова Ш.Т. Мұғалімнің өзіндік дамуы: педагогикалық рефлексия. – Орал, 2014.
5. Бизязева А.А. Психология думающего учителя: педагогическая рефлексия. – Псков, 2004.
6. Мушкина И.А. Педагогическая рефлексия как основа совершенствования профессионального мастерства учителя. – М., 1999. – 61 с.

Қожабекова Р.Т.

Филология ғылымдарының кандидаты
Аймақтық әлеуметтік – инновациялық университеті
Шымкент қ.

Айткулова Г.А.

Филология ғылымдарының магистрі
Аймақтық әлеуметтік – инновациялық университеті
Шымкент қ.

Түлегенова Г.К.

Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы
Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗАҚ, ОРЫС ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН МАҚАЛ – МӘТЕЛДЕРІНІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ – МАҒЫНАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін. Мақалада қазақ мақал мәтелдерінің тілдік мағыналық ерекшеліктері қарастырылады. Халықтың қазынасы саналатын мақалдарды жинақтау, ұмыт болып бара жатқан мақалдарды қайта жаңғырту сынды мәселелер де көтеріледі. Сонымен қатар, мақалдардың шығу тегімен байланысты билер сотының тамаша үлгілері мысал ретінде алынған. Қазақ мақал мәтелдерінің басқа тілге аударылу мәселесі де қозғалады. Үш тілдегі қазақ орыс, ағылшын тіліндегі мақалдардың ұқсастықтарымен үш тілде айтылуы сөз болады. Үш тілдегі ұқсастықтар айқындалып, салыстырмалы талдау жасалады. Үш тұғырлы тілдік форматтағы оқу процесінде әсіресе оқушылар үшін қазақ мақал мәтелдердің орыс, ағылшын тіліндегі баламаларын біліп ғана қоймай олардың тілдік құрылысы мен мағыналық ерекшеліктерін де біле отырып, саралай білетін қасиеттерін да ашатын бұл мақала мектеп оқушылары және студенттер үшін таптырмас анықтама көзі болып табылады. Тіл білімі мен әдебиеттануда да бірдей зерттеле беретін паремиология мәселелері де сөз болған мақала жалпы тіл мамандарына да пайдалы ақпарат көзі болмақ.

Түйінді сөздер: тілдік бірлік, паремиология, қанатты сөздер, мақал-мәтел, тілдік мағынасы, ағылшын тіліндегі мақалдар.

Резюме. В статье рассматриваются языковые смысловые особенности казахских пословиц. Кроме того, в качестве примера были получены прекрасные образцы суда биев, связанные с происхождением пословиц. Речь идет о переводе казахских пословиц на другой язык. На трех языках словосочетание слов на казахском, английском, русском языках произносится на трех языках. Выявляются сходства на трех языках, проводится сравнительный анализ. В процессе обучения в трехязычном формате, особенно для учащихся, эта статья, раскрывающая не только аналоги казахских пословиц на русском, английском языках, но и их языковое строение и смысловые особенности, является незаменимым источником для школьников и студентов. Статья, в которой изложены вопросы паремиологии, в том числе в языкознании и литературе, является полезным источником информации для специалистов языка в целом.

Ключевые слова: языковое единство, паремиология, крылатые слова, пословицы и поговорки, языковое значение, пословицы на английском языке.

Summary. The article deals with the language semantic features of Kazakh Proverbs. In addition, as an example, we received excellent examples of the Biy court related to the origin of Proverbs. We are talking about a Kazakh translation of the sayings into another language. In three languages, the word combination in Kazakh, English, and Russian is pronounced in three languages. Similarities are identified in three languages, and a comparative analysis is performed. In the process of teaching in a trilingual format, especially for students, this article, which reveals not only analogs of Kazakh Proverbs in Russian and English, but also their linguistic structure and semantic features, is an indispensable source for schoolchildren and students. The article, which outlines the issues of paremiology, including in linguistics and literature, is a useful source of information for language specialists in General.

Keywords: linguistic unity, paremiology, winged words, Proverbs and sayings, language meaning, Proverbs in English.

«Әдебиет өзінің құнын жоғалтса, ұлттық сипат бірте-бірте өз ерекшелігінен айрыла бастайды. Ал, ұлттың құруы – адамдардың қырылып

қалуы емес, әрине, ұлттың жойылуы – оның өзіндік ерекшелігінен – тілінен, дәстүрінен айрылып, сипатсыз тобырға айналуы» [Байбол

Ә.. Қазақ әдебиеті №332, 2013, 448 б.] деп Төлен Әбдіков рухани тоқыраудан әдебиет ғана алып шығады деген тұжырымы қазіргі таңда өз маңыздылығын жоғалтқан жоқ. Тәуелсіздігімізді алғалы бері салт-дәстүріміз бен ұмыт болып бара жатқан наным-сенімдеріміз қайта түленіп жатқан тұста халқымыздың ықылым заманнан бері келе жатқан мақал-мәтелдерін қайта жаңғырту және басқа тілдерге аударылу мәселесі бүгін өте актуальды болғалы отыр.

Сөз болудың өзі қалып бара жатқан біршама қазақ мақал-мәтелдеріне жаңадан сипат бере отырып, оларды топтастыру, бір емес бірнеше тілге аударылуын қарастыру, жас ұрпақты тәрбиелеуде үлкен үлесін қосатын мақалдарды халықтың даналығы деп тану арқылы оларды сөздік қорымызда көбірек пайдалану халқымыздың ұлылығын танытатыны хақ.

Мақалдардың ағылшын тілінде сөйлету қазіргі заман талабы болғанмен, өткенде мына пікірді оқып осылай болатынына да шек келтіре алмады: «Екі мың жыл бұрын жер бетінде ағылшын тілі болмаған, қазіргі ағылшын тілі қолданыста бар, бірақ болашақта бұл тілде ешкім сөйлемейді. Барлық тілдің тағдыры осылай; кез келген тіл белгілі бір уақытта қолданыста болады да, сосын жойылады. Дегенмен тілдердің расында айтарлықтай айырмашылықтар бар. Кей тілдердің ғұмыры бірнеше ұрпақпен шектелсе, тағы бір тілдердің ғұмыры мыңжылдықтармен шектеледі» [Торе Янсон., 2019, 13 б.].

«Дағдылы ағылшы тілін тіл деп, ал аталған нұсқаларды диалект деп атау фактісінің өзі олардың арасында елеулі айырмашылықтар бар деген теріс түсінік туғызуы мүмкін. Бұған ең жақсы анықтаманы лингвист Макс Вайнрайх береді: «Тіл әскері мен флоты бар диалект»» [Chomsky N. 1986, 13 б.].

Мақал-мәтелдер – қай халықтың болмасын өз тіршілігіндегі кезеңдерді, қарым-қатынас пен қоғамдық құбылыстарды бейнелей сипаттайтын тура жолды хақ тірлікті айнытпай бір ауыз сөздің құдыретімен түсіндіретін сөздің мән-мазмұнға бай бөлігі. Мақал-мәтелдер қазақ халқынан басқа да орыс және ағылшын тілдерінде халқының жүріп өткен жолдарын кезең-кезеңдегі құбылыстармен сипаттайтын барлық ұлттың тілдік қорындағы тамаша үлгідегі айтылымдары болып қала бермек.

Қазақ мақал-мәтелдерін Ө.Тұрманжанов, А.-Байтұрсынов, М. Әуезовтан бастап көптеген ғалымдарымыз зерттеген. Соның бірі белгілі ғалым Әбдуәли Қайдардың 2004 жылы жарыққа шыққан «Халық даналығы» деген еңбегі мақалдарды тілдік, құрылымдық және этнолингвистикалық жағынан зерттелген құнды еңбектердің бірі болып қала бермек.

Мақалдарды зерттеп, жинақтау үрдісімен кейінгі кездері шұғылданып, шешендік сөздерді жинап, жариялап, зерттей бастаған Б.Адамбаев,

М.Әлімбаев, Н.Төреқұл, Т.Кәкішев, С.Дәуітов т.б. әдебиетші ғалымдардың ізденістерінен көптеген мақал-мәтелдердің авторларының айқындалғандығын көруге болады. Қалыптасып қалған дәстүр бойынша «халықтық» деп саналып келген мақалдардың бір қорымы есімі белгілі тарихи тұлғалардың төл рухани мұрасы екендігі айқындалып отырғанын бізге ауызба ауыз жеткен халықтық мысалдардан айқын көруге болады.

Мысалы, ұлы Абайдың әкесі – аға сұлтан Құнанбай да кезінде аузы дуалы, сөзге шешен, сұңғыла айтқыш болғандығын біз мақалдарды ертеректе көп зерттеген қазақ ақыны Мұзафар Әлімбаевтың «Маржан сөз» деген кітабынан біле аламыз: «Құнанбай өзі де дала философтары дәулерінің бірі болған. Құнанбайдың 125 аузынан шығып, көпке тарап, ел аузынан түспей жүрген мен білетін жүз шақты нақыл бар. Солар мақал-мәтелге айналып кеткен. Мәселен, «*Өткен істен оңай жоқ*», «*Кешегі күннен алыс жоқ, ертеңгі күннен жақын жоқ*» – деп көрсетеді

«Қазақ мақал-мәтелдерінің табиғатын сөз етуден бұрын жалпы мақал-мәтелдерге қатысты зерттеулерді қысқаша шолып өту артық емес. Бұл құбылысты арнайы зерттеуге байланысты ғылымд ақалыптасқан пәнді **паремиология** деп атайды. Көп жағдайда бұл сала әдебиет құзырында қарастырылады. Бұл нысанды зерттеулер екінші бір салаға – тіл біліміне қатысты тұрақты тіркестерге жатады. Басқа сала мамандарының (философия, педагогика, этнография т.б.) бұл саламен шұғылдануы әлдеқайда сирек және олар мақал-мәтелдердің мағына-мазмұнына байланысты. Сондықтан да паремиологиялық зерттеулердің ішінде филологиялық зерттеулер мен ізденістер басым» [Ә. Қайдар, 2018, 108-б.] дейді Ә.Қайдар өз еңбегінде.

Ахмет Байтұрсынов мақал мен мәтел жайлы: «Мәтел дегеніміз – кезі келгенде кесегімен айтылатын белгілі сөздер. Мәтел мақалға жақын болады. Бірақ мақал тәжірибеден шыққан ақиқат түрінде айтылады», – деп мақал мен мәтелдің айырмашылық тұлғасын осылай айқындап берген [Адамбаев Б.. 1976, 250-б.].

Ал, Мұзафар Әлімбаев болса, «Мақал дегеніміз- өмір құбылыстарын жинақтайтын және типтендіретін, бір немесе екі бөлімнен құралып, алдыңғысында шарт және жалпы пайымдау, соңғысында қорытынды, түйінді пікір айтылатын бітімі бекем, өте ықшам бейнелі, әрі ырғақты халық нақылы. Мәселен, «Мезгілі жетсе, мұзда ерір», «Ер жігіт үйде туып, түзде өлер...» [М. Әлімбаев. 1978, 250-б.] деген анықтама берген.

В.Дальдің: «Мақал-мәтелдерді тудырушы халық. Заман өзгеріп, халықтың дүниеге көзқарасы, әдет-ғұрпы, салты өзгеріп, білімі, мәдениеті артқан сайын, өзіне терең мазмұнды, дұрыс идеялық мағынаны талап ете бастайды [Зиманов С.З., 2009, 126], —деген пікірі де өз маңызындығын жойған жоқ.

Қазақтың мақал-мәтелдерін зерттеп жариялауда оларды жинақтауда өз құнды еңбектерімен тіл білімі саласындағы орасан еңбектерімен көзге түскен ғалым Ә. Қайдардың мына пікіріне де құлақ аспасақ болмайды: «Қазақ мақал-мәтелдерінің халықтың өткен өмірі мен бүгінгі болмысын танып-білуде дүниетанымдық, логикалық, этнолингвистикалық жағынан мәні өте зор. Себебі дүниеде, қоғамда, табиғатта қалыптасқан құбылыстардың бәріне мақалмәтелдердің қатысы бар. Дүние болмысының өзінде о бастан-ақ қалыптасқан табиғи реттілік бар. Ол реттілік барша заттар мен құбылыстарды үлкен үш салаға топтастырып, ішкі жүйесі мен мағынасына қарай шоғырландырып қарағанда ғана көрінеді»

Қабдеш Жұмаділов ұлттық психология арнасында кейіпкерлерін әр қырынан жарқыратып көрсетуді мақсат ететін өнімді, ұтымды көркемдік әдіс-тәсілдерді орнымен пайдаланған тұсында қазақтың мақал мәтелдерді керемет үлгісін көре аламыз. Мәселен, халық даналығында ұмыт болып бара жатқан нақыл сөздер мен сөз мәйегі мақал мен мәтелдердің керемет бір шоғырын жинақтаған. «Ханда қырық кісінің ақылы бар», «Ер көрмеймін деген жерін үш көреді, ат баспаймын деген жерін үш басады», «Түйені жел қозғаса, ешкіні аспаннан көр», «Тірлікте – жерің кең болсын, өлгенде көрің кең болсын», «Күшігінде таланған ит қасқыр алып жарытпайды», «Алдырған – албырт, анасының қойнын ашар», «Судың алдын шым бөгер, даудың алдын қыз бөгер» «Алыстан алты жасар бала келсе, алпыстағы шал алдынан шығып сәлем берер» және т.б. [Жұмаділов Қ., 2005, 126],

Қалай дегенмен мақал-мәтелдер туралы тіл білімінде де, әдебиеттануда да жазылған еңбектер біраз қордаланып қалғаны бар. Қай салада болмасын, қазақ мақал-мәтелдері жеке тіл, не тіл топтары және жалпытүрде зерттелініп, әрбір саланың өз мүддесіне сәйкес заңдылықтарымен ерекшеліктері прагматикалық және теориялық тұрғыдан қарастырылуда.

Қазіргі таңда тәуелсіздігімізді ту етіп көтергелі ширек ғасыр уақыт өткен тұста бұрынғы ата бабаларымыздан құнды мұра болып қалған қазақ мақал-мәтелдерін сөз еткенде айтылатын да салыстыратын да мәселелер табылады. Заман мен қоғам әр дәуірде басқа болғанмен әр заманда шығарылған мақал-мәтелдердің бағынатын түп тамыры ол халқымыздың жүріп өткен сан ғасырлардағы тіршілік бейімдері мен салт дәстүрімізге бағытталған. Қазақ ел болғалы өз мемлекетін нығайтуға бағытталған шаралардың бастауында өз халқының табиғатына сай айтылған мақалдар сол халықтың салт дәстүрі мен сенім-нанымдарын бетке ұстаған.

Дәстүрлі қазақтың «Әкенің салған белгісі, бітім сөздің желісі» деген мақалдың шығу тегі былай болатын. Мамай елінің Еламан руынан

шыққан жамантайдеген кісі екі баласы тезекбаймен Көжекбайға жер үлестерін теңдей оқылып бөліп береді. Әкелері өлгеннен кейін Тезекбай баласынан гөрі Көжекбай малды болып байып шыға келеді. Осыдан соң олінісінің белгіленген жеріне қолын сала бастайды.

Байлықтың арқсында Мамайдың бес страшыны арасында абыройы өсіп, сол арқылы інісінің жерін меншіктеп алуды ойлайды да, Еламанның атқамінерлерін үйіне қонақ етіп сыйлайды. Тезекбайды Көжекбайдың үйіне шақырып: «Екеуінің жерлерін бөлінбеген екен, біз соныбөліп беруге келдік» дейді.

Жерді әкем көзі тірі кезінде бөліп бергендіктен сол бөлініске ырзамын, қайта бөлініске рұқсат бермеймін» деп ақырғы сөзін айтады.

Істің оңайлықпен шешілмейтінін, сөздерінің тез екі айға өтпейтінін сезген Еламанның атқамінерлері Тезекбайдың келісімінсіз жерді бөлгенсіп, Тезекбайдың біраз жерін Көжекбайға өткізіп, меже салып таспен белгілеп берген екен. Ендігі жерде Көжекбай алған жеріне малын жайяйын десе, Тезекбай төрбаласымен оған рұқсат бермей жеріне кіргізбей қояды. Тезекбайдың көп жерін заңсыз иемденіп келгісі келген Көжекбай енді бір тайды сойып, Үйіне Қосқан мен Тұрарды шақырып, жерді бөлінуін актілеп мөр бастырып алмақшы болады. Тезекбай болса Билікке Абайды таңдап, тек Абайдың алдында жүгініске барамын деп қасарысып отырып алады.

Осы арада Көжекбай қулық ойлап, Қосқан мен Тұрарға: «Тезебай көзі тірісінде жерін маған берер емес, өзі Абайды таңдап отыр екен, сол Абай арқылы өз діттегенімізге жетсек қайтеді? Абайға жақындасуға сіздердің қандай мүмкіншіліктеріңіз бар? деп қолқа салады.

Сонда Тұрар баласының Абай баласы Мағуия мен сырлас дос екендігін айтып, бір жақсы жылқына соған үлестіріп беріп, Әкесін көндіруді ойлайды. Ақыры іс Абайға жетіп екі ағайынды жүгініске келіпті. Екі жақтың пікірін ұзақ тыңдаған Абай: «Көжекбай сен мына Тезекбайға бір семізжылқы, үш семіз қой соғым бер. Қыстай барлық малыңды Тезекбайдың жеріне бағып шықта, Тезекбай сен жеріне Көжекбайдың малын көктем шыққанша құма. Қар кетіп Көктем келгенде өзім барып осыдан жиырма жыл бұрын әкелерін бөлген жерді межелеп, өзім бөліп беремін» деген кесімге ырза болмаған Көжекбай: Сіздің жерімізді бүгінбөлуіңізді сұранмын. Мамай болысының жақсылары қаынасып, жерлерімізді актілеп бөліп-ақ алғанбыз», деп қоймай қойғансоң Абай:

«Көжекбай осы айтқанымар разы болмасаң, актілерінің бары рас болса, Бурыла атты Мағуияға неге бересің? Әкенің бөлінісін мен екі ете алмаймын, әке аманатынан аттай алмаймын», деп кейіп айтқан екен.

Қар кетіп көктем шығысымен Абай екі ағайындының осыдан неше жыл бұрын әкелері

бөлген межесін тауып, жерлерін бөліп, шешілмей жүрген жер дауын бітімгершілікпен осылай аяқтаған екен.

Айтылған әңгімеден байқағанымыз қазақтың бары малына теңеліп жүрген заманда жерге деген даулары шиеленіскен заманның өзінде-ақ Абайдай ақылман әділ билердің арқасында жер дауы өз шешімін әдет-ғұрыптық салт сананға байланысты дұрыс шешімін тауып отырған екен.

Ел аузында қалған Абай айтқан бір даулы мәселенің артында «Шынын айтқан шығынсыз құтылар» [Ісімақова А., 2009, 250-6] деген аталы сөз қалған екен. Әдет ғұрыптық ережелерге осы аталы сөз Абай айтқан сөз үлгі ретінде қосылған екен. Найман руының ішінде Тана дейтін кісінің түрлі атшабарларда бәйге алып жүрген «Қаракөз» атты атын Абай кісі жібертіп сұратқан екен. Жіберген кісіге тана: «Мұрын елінде бүрсікүні көптен күтіп жүрген бәйге бар еді. Бәйгеден кейін ат Абайдыкі» деп жауап қатады. Ертеңіне байлаулы тұрған атты ұрылар қағып кетеді. Сонда Тана Абайға кісі жібертіп: «Екеуімізге ортақ Қаракөз ұрланды. Өзім елді қарастырып көрдім, ізін таба алмадым. Абайдың абыройы бар тапсын да атты өзі иеленсін» деген сәлемдеме жібереді.

Осы аттың ұрланған жылы Абайдың бір баласы қайтыс болуына орай Есекеннің кісілері көңіл айтып, бата қылуға Абайдыкіне бұрылған екен. Кісілер қайта бастағанда Абай әйелі Еркежанды шақырып: «Ана кісілердің ішінде Балақазы деген болу керек. Соны алдыма шақырып келші» дейді.

Артынша Еркежан аттанып бара жатқан көпшілікке барып: «Араларыңызда Балақаз деген бар ма?» деп сұраса, -Ия, мен Балақаз, деп алға біреу суырылып шығады.

Балақаз ел ішіндегі «Абай ұрыны жек көреді» деген сөзге қанық еді. Тағы де «Абайдың алдында жаныңды сауғаласаң да шыныңды айт» деген сөздерді де құлағы жиі еститін. Абайдың алдына келгенде әлгі кісіге Абай: -Балақаз деген сенбісің? Балақазы. Ия менмін.. Абай: Еркежан үйдің жанында кісі бар ма?

-Жоқ,- дейді Еркежан

-Олай боса сен де үйден шығып тұр, біздің әңгімеміз бар еді, дейді Абай.

Балақазы іштей қымтырылып, түрлі ойға батып, өңі бозарып тұра қалыпты. Абай: -Балақазы, өткен жылы Тана деген найман руынан шыққан кісінің Қаракөз атты аты ұрланғанын білесің ғой. Сол атты көрген білген жерің бар ма? дегені сол екен Балақазы шошып, аты ұрлап, сайға байлап кеткенін айтады бірден.

Бірден шындықты мойындаған Балақазыға Абай ырза болып: «Жаратылысың ұрлықтың құлы емес, шындықтың құлы екен. Егер өтірік айтып көлгөрсігенінде аямайтын едім. Мынадай бітімге саламын. Сол атты өзіңе бұйырамын. Екінші рет ұрлық қылатын болсаң айыбын үлкен болытының ұмытпа, дейді.

Абайдың бұл шешіміне іштей риза болған Балақазы ұрлықты мүлдем тасап, Абайды сыртынан сыйласатын адамы санап, жақсы көріп кеткен екен. Абайдың бұл шешімі ел ішінде аңызға айналып, ұрлық атаулы жиіркенішті кәсіпті ермек еткендерге сабақ болса керек.

Қазақ өмірінде бұрынырақ болған даулы мәселелердің шешімін айқан билердің сөзін біз текке айтып, мысалдап отырғанымыз жоқ. Өткенімізді санмызбен сараламайынша келешегімзді болжай алмаймыз. Сондықтан өткен істі есімізге ала отырып, алдыңғы заманда болар жағдайымызды бағдарлай келелді ойлы кісінің ісі болғандықтан осы мысалдарды үлгі етерміз деген үміт бар көкейімізде.

«Қазақ заңдарының шыққан тегі негізінен ертедегі билердің аузымен айтылған, кейіннен мақалға айналған қазақтың қазіргі заңдарының қайнар көзі болып қала бермек» [10],

Қарап отырсақ, әр мақалдың өзіндік айтылу тарихы мен себеп-салдары және сол нақыл сөзді айтуға түрткі болатұғын белгілі бір оқиғаның желісі тарихта болған адамдардың есімдерімен байланысты екен. Демек, халық өмір шындығын, көңілге түйгенін көсемсөздің мәегі мақал-мәтел ретінде өз ұрпағына үлгі-өнеге етіп қалдырып отырған. Аталмыш тілдік бірліктер арқылы жас ұрпақты елін-жерін сүюге, ерінбей еңбек етуге,білім алуға, адал, кішіпейіл болуға үндеп, жалқаулық, өсек-өтірік, мақтаншақ тәрізді қасиеттерден бойын аулақ салуға тәрбиелей білген.

Қазақ мақал-мәтелдерінің басқа тілдегі атап айтсақ, орыс, ағылшын тіліндегі ұқсастықтарын саралай келсек, көптеген ұқсастықтарға жолығамыз. Ағылшын тілінің фразеологиясына қатысты кешенді зерттеулер мен дәйекті тұжырым, тұжырым – пайымдаулармен танымал А.В. Кунин де мақал-мәтелдердің құрымдылық-мағыналық ерекшеліктерін негізге ала отырып, оларды «коммуникативтік фразеологиялық бірліктер» деп атап, жеке қарауды ұсынады.

Үлкен совет энциклопедиясында мақалға: «Пословица – меткое образное изречение, которое обобщает и типизирует различное явление жизни. Для пословицы характерно полное выражение мысли и наличие вывода, в отличие от поговорки, которая выражает мысль неполно» [Большая Советская энциклопедия. 1972, 43-6.], – деген анықтама берілген болса,

Кембридж энциклопедиясындағы анықтамада: «Effectiveness of a proverb lies largely in its brevity and directness. The syntax is simple, the images vivid, and the allusions domestic, and thus easy to understand» [Lord John Bacon, 184-6]. Яғни, «Мақалдың әсерлілігі оның қысқалығы мен туралығында жатыр. Құрылымы қарапайым, айтылар ой анық болғандықтан түсінуге жеңіл» деген біздің де мақалға беретін тұжырымымызға сәйкес келеді.

Мақалдарды зерттеуші ғалымдардың бірі

Лорд Бакон: «The genius, wit, and spirit of a nation are discovered in their proverbs» деген пікірі қазақшада «Ұлттың данышпандығы, даналығы мен рухы сол ұлттың мақалдарында айқындалады», – деген айтылымымен сәйкес келеді.

Ал енді қазақ, орыс, ағылшын тіліндегі мағыналас мақалдарды саралап көрсек, Қазақ тіліндегі Еңбек түбі-бейнет, Бейнет түбі-зейнет деген мақалды орысшада Сделай дело, гуляй смело, ал ағылшын тілінде: Business before pleasure.

Бұл туралы белгілі ғалым А.В. Кунин былай дейді: «Понятие поговорки в современной фольклористике является неопределенным, включающим разные структурно-семантические типы устойчивых образных сочетаний слов. По существу, единственное, что объединяет эти различные сочетания слов, – это то, что они не являются пословицами, хотя близость тех и других в отдельных случаях отрицать неприходится. В английской и американской лингвистической литературе также не проводится четкого разграничения между пословицей и поговоркой. Этим объясняется, почему английские словари пословиц печатают также обороты явно не пословичного характера» [Ефимов Ю.Ф., 1978, 3-б].

Өз үйім, кең сарайдай боз үйім қазақ мақалының орысша және ағылшынша баламасын айтсақ: Being a guest is good, but being at home is better. В гостях хорошо, а дома лучше.

Ендігі мәселе бұл басқа ұлттардың мақалдарын өз ана тілімізге аудару сынды жауапкершілігі орасан міндет жүктейтін іспен дүниежүзі халықтарының рухани әлемімен алмасу бұл да тіліміздегі мақалдардың толысу арқылы байып отыратыны рас. Ағылшын тіліндегі мақалдар қолданысы мен мағынасы жағынан екі топқа бөлінетіндігін көреміз: тура мағынасында қолданылатын мақалдар және ауыспалы мағынасында қолданылатын мақалдар. Біріншісі үнемі тура мағынада қолданылып, көбінесе үгіт, өсиет, ақыл-кеңес түрінде айтылады, ал екіншісі негізгі ойды астарлап ишаратпен береді. Мысалы: «Never bow to your enemy and spare nothing for your friend», «Жауға жалынба, досқа тарынба».

Ағылшын тілінде де ауыспалы мағынада қолданылатын мақалдар өте көп. Мысалы: «Man is to man a wolf», «İnsan insanın şeytanıdır», «Адам адамға қасқыр», яғни адамның жауы – адам деген ұғымды осылайша айтқызып отыр; «The tongue is not steel but it cuts», «Dayak eti, söz kemiği acıtır» «Таяқ еттен – сөз сүйектен өтеді»;

Демек, жазу сызу жоқ заманның өзінде-ақ әр халық өмір шындығын, көңілге түйгенін мақал-мәтел ретінде өз ұрпағына үлгі-өнеге етіп ауызша айтып жеткізіп отырған замандағы мақалдар мен қазіргі заманда пайда болған мақалдардың ұқсас тұстарын орыс және ағылшын тілдеріндегі мағынасында айта отырғанды жөн санап отырмыз.

Аталмыш тілдік бірліктер арқылы жас ұрпақты елін-жерін сүйге, ерінбей еңбек етуге, білім алуға, адал, кішіпейіл болуға үндеп, жалқаулық, өсек-өтірік, мақтаншақ тәрізді қасиеттерден бойын аулақ салуға тәрбиелей білген. Ағылшын тілінің фразеологиясына қатысты кешенді зерттеулер мен дәйекті

«Өзің үшін еңбек қылсаң, өзі үшін оттаған хайуанның бірі боласың, адамшылықтың қарызы үшін еңбек қылсаң, Алланың сүйген құлының бірі боласың» [Гапаров С.. 1983, 16-б.]. деген дана Абайдың сөздерін де де тағлым алатын кез-келген жастарға үлкен мағына жатыр емес пе. Сондықтан мақал мәтелдеріміздің ағылшын, орыс тілдеріне аударылуын және сол ұлттардың мақалдарының біздің тілге аударылу мәселесі де қазір тіл білімнің қордаланған тақырыптарының бірі болып отыр. Және де бұл келешек ұрпақ үшін маңызды.

Заман мен қоғам әр дәуірде басқа болғанмен әр заманда шығарылған мақалдардың бағынатын түп тамыры ол салт дәстүріміз бен күнделікті халқымыздың наным сенімдерне бағытталған.

Халық даналығының қайнар көзі – тіліміздегі мыңдаған мақал- мәтелдер десек, одан даналықтың басқа да қыр-сырын білдіретін басқа сөз жоқ деген түсінік тумаса керек. Біздің бай тілдік қорымызда даналықты білдіретін ұғым– түсініктер мен олардың атаулары тілімізде өте көп: «мақал», «мәтел», «аталысөз», «нақыл сөз», «қанатты сөз» т.б. Осының барлығы даналық пен парасаттылықтан туындаған терең ой, логикалық (мәнтики) тұжырым, философиялық толғанысқа толы мәнді де мағыналы сөйлеудің тамаша үлгілер болып табылады.

Қай халық болмасын, билік пен байлыққа сүйенген абырой атақты мысқылдап отырған. Ағылшын тілінде бұл қаһарлы Цезардың атымен байланыстырылса, қазақ әдебиетінде бай-болыстарды мысалға келіп еді. Мәселен, Ceaser wife is above suspicion. Орысшада : «Богатого, хоть дурная всяк почитает». Қазақшада : «Аузы қисық болсада, бай баласы сөйлесін».

«Жел тұрмаса, шөптің басы қимылдамайды» орысша баламасы: «Нет дыма без огня» ағылшын тілінде: There is no smoke without fire.

Мұзафар Әлімбаевтың «Маржан сөз» атты еңбегінде көптеген ұлттар мен елдердің мақалдары қазақ тіліне аударылып, жинақталып берілген. Мәселен, «Кемеңгерге де кеңес керек» (Орыс мақалы), «Заман түзелсе, Жаман да түзеледі» (Ұйғыр мақалы), «Селебе себелеп келмейді, селдетіп келеді» (Ағылшын мақалы), «Ғалам адам үшін, Адам ғалам үшін» (Араб мақалы) сынды мақалдарды қазақ мақалдарымен салыстырғанда үлкен көмекші құрал болғанын айта кеткен жөн.

Өз зерттеуіміздің арқасында қазақ мақал-мәтелдерінің шыққан түп-тамыры қазақ қоғамында қалыптасқан билер институтымен, яғни Майқы,

Төле, Әйтеке есімдерімен, Абай, Ыбырай, Жамбыл т.б. шығармаларындағы мазмұнды сөз үлгілерімен, қоғам қайраткерлерінің қанатты сөздерімен, жұмбақтар және діни мазмұндағы шармалармен, тығыз байланысты болып келетінін түсіндік. Және мұндай құбылыс орыс халқы мен ағылшында да кездесетінін байқадық.

Қазақ мақал мәтелдері халық тарихы, оның әлеуметтік тіршілігі, ақыл – өнегесі, даналығы мол көрініс тапқан, ой дәлдігімен, ықшамдылығымен ерекшеленетін тілдік бірліктермен орамды болып келсе, ағылшын тіл білімінде мақал мен мәтелдің ара жігі нақты ажыратылмай, біртұтас тұрақты тіркес ретінде қарастырылады. Сондай-ақ, ағылшын мақалдары көбіне бір сөйлемнен ғана құралса, қазақ мақалдарының басым көпшілігі екі, не бірнеше тармақты және біздің мақалдар айтылар ойдың басқа бір

жағдай, не құбылыспен салыстырыла жеткізуін тілдік ерекшеліктер санатына жатқызуға болатындығы және бар.

М. Әуезовтың «Абай жолын» оқып алып, француз сыншысы Бержерон: «Осыншама ұлылықпен, осынша махаббатпен, оның үстіне Әуезовтың даусындай дауыспен жырланған халық-көсегесі шын көгерген халық қой» [Пословицы и поговорки народов Востока, 62 б.] деп қатты таңданған екен. Қазақ халқының бай тіл мұрасында мақал-мәтелдердің өзінде-ақ қанша тәрбие мен өнеге жатыр емес пе. Қазақтың әдеби мұрасын ақтарып әлек болмай-ақ жәй ғана мақал-мәтелдерін оқып-ақ маржан сөздің кемеліне жеткен, өмір сүрудің адамгершілік қағидаға толы керемет үлгісін көкейіне оқып тоқып алары хақ.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Байбол Ә. Роман мен заман... Қазақ әдебиеті №332, 25.01.2013.
2. Торе Янсон The History of Languages, Тіл тарихы, Ұлттық аударма бюросы, 2019ж
3. Chomsky N. 1986. Barriers. Cambridge, Mass..MIT Press. Chomsky N.1988. Language and problems of knowledge The Managual lectures. Cambridge, Mass..MIT Press
4. Ә. Қайдар. Тіл- ғұмыр. Алматы: А. Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институты, 2018
5. Адамбаев Б. Халық даналығы. – Алматы: Мектеп, 1976.
6. М. Әлімбаев. Маржан сөз. Жазушы баспасы, Алматы. 1978ж
7. Зиманов С.З., Казахский суд биев общекультурологическая ценность. Алматы, Арыс, 2009ж, 215б
8. Жұмаділов Қ. Он екі томдық шығармалар жинағы сегізінші том. Дарабоз. Бірінші кітап. – Алматы: Қазығұрт, 2005.
9. Ісімақова А. Асыл сөздің теориясы. – Алматы: Таңбалы, 2009 374 б
10. Features of Humanization of the Criminal Policy of Kazakhstan: Study of the Possibilities to Increase the Effectiveness of Punishments in the Context of International Experience by Nurlan Bizhan, Tugel Bekimbetov, Alisher Persheyev, Gulshat Rahmetova, and Gulmira Dairabayeva. Journal of advanced Research in Law and Economics. Volume 9 Issue 5 (35) Fall 2018
11. Большая Советская энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия. – Москва, 1972. – 34-т.
12. The Cambridge Encyclopedia of the English Language. Edition by David Crystal. – P. 184. 9 Lord John Bakon. Proverbs. 1696.
13. Ефимов Ю.Ф. Лексико-грамматические особенности чувашских пословиц и поговорок. АКД. Алматы, 1978;
14. Гапаров С. Синтаксический строй киргизских пословиц и поговорок. АКД. Фрунзе, 1983;
15. Пословицы и поговорки народов Востока. М., 1979;

Қорғанбеков Б.С.Филология ғылымдарының кандидаты, доценті
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті**Айтқулова Г.А.**Филология ғылымдарының магистрі
Шымкент университеті**Жумагулова Н.Ж.**Филология ғылымдарының магистрі
Шымкент университеті

ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНЫҢ ДАМУ БАҒЫТТАРЫ

*Дүниеге тәуелсіздік көзімен қарайтын әдебиет керек»
Нұрсұлтан Назарбаев*

Түйін. Мақалада тәуелсіздік жылдардағы қазақ прозасының тақырыптық ерекшеліктері, даму бағыттары зерттеліп, жинақталған. Әсіресе тарихи романдардың жазылу стилі мен тақырыптық ізденістері кеңінен айтылған. Мысал ретінде «Шоң би» және «Дарабоз» романдарының оқиға желістері алынып, ондағы тілдік норма, композиция және тарихи оқиғалардың өміршендігі қарастырылады. Сонымен қатар, тәуелсіздікпен бірге жандаған тарихи романдардың бағыт бағдары айқындалған.

Түйінді сөздер: роман, проза, сюжет, тәуелсіздік дәуірі, тақырыптық ерекшеліктер, жазушы шеберханасы

Резюме. В статье изучены тематические особенности казахской прозы, направления развития. Особенно широко освещены стиль написания и тематические поиски исторических романов. В качестве примера были приобретены сюжетные линии романов «Шоң би» и «Дарабоз», где рассматриваются языковая норма, композиция и жизнеспособность исторических событий. Кроме того, определены направления исторических романов, которые вместе с независимостью зажали независимость.

Ключевые слова: роман, проза, сюжет, эпоха независимости, тематические особенности, мастерская писателя.

Summary. The article examines the thematic features of Kazakh prose, the direction of development. The style of writing and thematic searches for historical novels are particularly well covered. As an example, the story lines of the novels «Shon bi» and «Daraboz» were purchased, where the language norm, composition and viability of historical events are considered. In addition, the directions of historical novels that together with independence ignited independence are defined.

Keywords: novel, prose, plot, the age of independence, thematic features, writer's workshop.

«Аристотель негізінен әдебиеттің адамзат игілігіне қалай қызмет ететініне назар аударса, Платон әдебиет арқылы айтылатын ғаламдық шындықтарға мән берді. Осы екі ойшыл айтқан пікір арқылы біз форма мен мазмұн бейнелеу амалдары мен мағына сынды әдебиеттің егіз өлшемі әдеби теорияның түзілімін бұрынғыдан гөрі айқындай түсті» [Майкл Райан, 2019, 13 б.] әдебиет теориясының тарихын сөз етіп кеткен Майкл Райанның «Әдебиет теориясы кіріспе» кітабында XX ғасырдың 50-60 жылдарында туындап, 70 жылдары дами түскен әдеби ағым өкілдерінің еңбектері кеңінен сипатталады. Ал, біздің қазақ әдебиетінің тәуелсіздік жылдардағы прозалық шығармаларының негізгі тақырыптары мен халықтың асыл мұрасына айналардай

сарқылмас қазына іспетті шығарма жазар заңғар жазушылар қатары қандай деңгейде? Тәуелсіз Қазақстанның еркін көсіле білетін жазушылары қарапайым халықтың айтар ойын, мұң-мұқтажын, асыл армандарын қыл қаламның ұшына салып, оқырман қауымға жеткізе білді ме? Міне бұл мақаламыз осындай мәселелерді, қазақ әдебиетінің тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдардағы прозасының жанрлық сипаттамасы мен суреткерлік ізденістеріне, негізгі даму бағыты мен ерекшеліктеріне арналмақ.

«Тәуелсіздікпен бірге тұрмыс-салтымыз, имандылығымыз, мәдениетіміз, кеңес кезінде жазықсыз репрессияға ұшыраған әдебиетіміз бен оны танытатын әдебиеттану ғылымы қайта оралып, жан-жақты жаңа зерттеулерді талап етуде.

Кеңестік кезеңде цензураға ұшыраған әдеби көркем мұра біртіндеп жөнделу үстінде. Тоталитарлы-отаршылдық саясаттың күшімен тарихи жыр мен толғаулардан алынып тасталған ұлтжандылыққа, имандылыққа, елдің біреуге бодан болмай, тәуелсіз болу үшін рухани күреске шақырып, ұлттық рухты оятып, жігерді жанитын өлең жолдары, «Аллаһ», «Құдай», «бисмиллаһир-рахманир-рахим», «намаз», «иман» сөздері көркем мәтіндерде бұл күнде өз орнына қойылып, егемендігімізбен бірге орнығып келеді» [Ісімақова А.С., 2010, 62 б.]

«Ал тәуелсіздік кезеңінің әдебиеті кеңестік жүйе құлағаннан кейін қатаң идеологияның қыспағынан босап, еркін тыныстаған елдің ұлттық болмысы мен рухын жаңғыртып, жаңа заманға лайық туындыларымен ерекшеленеді. Әдебиеттің түрлі жанрында дамудың жаңа бағыты, тың арнасы болды. Ғасыр басында арыстарымыз арман еткен азаттық, егемендік қазақтың басына бақ болып қонған тұстан төл әдебиетіміздің де болмыс-сипаты түрленді» [Әскербекқызы Ж., 2012, 256.] дейді әдебиеттанушы Жанат Әскербекқызы.

Өзіңіз білесіз, Тәуелсіздік деген – еркіндік, азаттық. Ал, жылымық деген – жылы деген мағына береді. 1991-2016 жылдар аралығында әдебиетімізге қосылған қаламгерлер нарық уақытында, мынадай алмағайып заманда, руханияттың шегесі босап, күші әлсіреген тұста бізге тек «жылу» сыйлап жүргенін ұмытпаңыз! Бұлар – жылымық күннің қаламгерлері!

«1991-2001 жылдардағы әдеби он жылдықтың үлкен ерекшелігі – кеңес кезеңіндегі әдебиетпен, әсіресе оның соңғы жылдарында қосылған «ақтаңдақтармен» сабақтастығы. Қазақ әдебиетін тұтас кітап ретінде елестетсек, сталиндік нәубет кезінде оның көп-көп тарауларының қандай қайғылы күйге ұшырағаны, қаншама қымбат беттері парша-парша жыртылып жоқ етіле жаздағаны баршаға белгілі жәйт. Әдебиетіміздің ақтаңдағы аталған осы беттер қайта қалпына келтіріле бастады» [Елеукенов Ш., 2006, 198 б.] дейді Шериаздан Елеукенов өзінің «Қазақ әдебиеті тәуелсіздік кезеңінде» атты еңбегінде. Мысал ретінде Дүкенбай Досжанның «Алыптың азабы» еңбегі М. Әуезовтың бұрын ашылмаған қырлары мен қиын тағдырына, Ш. Елеукеновтың «Мағжан» атты шығармасы қазақ поэзиясының алып тұлғасы Мағжанның өмір дерегіне арналған құнды шығармалар тізбегінің құрайды. Осы және басқа да шығармалар шоқтығына алдыңғы тарауларда кеңірек тоқталатын боламыз.

Сөз болудың өзі қалып бара жатқан біршама тың тақырыптар игерілді соның ішінде иман, дін мәселесі қалам ұшына іліге бастаған да осы кезең. Қазақтың әргі-бергі тарихын жаңа тәуелсіз тұрғыдан баға беру науқаны мен қазақтың салт-дәстүрлеріне жан бітіру идеясы тұрғысында көптеген үзінділерге жол берілді қазақ романда-

рында. Кеңестің іргесі шайқала бастаған тұста өмірге келген адамдық, мораль мәселесі дамып, ұлттық құндылық дәрежесінде әспеттелетінде осы тұс. Ендігі кейіпкерлердің басым бөлігі баяғы жаттанды уағыздан арылып, жаңа замандағы қазақтардың ел болып, іргесін мықтауын көздейтін, өткенге ой көзімен үңіле алатын, тіпті үкімет басындағылардың шешімдеріне сыни көзбен қарай алатын еркін ойлы адамдарға айналды.

Қазақ әдебиетінің тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдардағы жетістіктерін сөз еткенде тарихи роман саласындағы табыстары ауыз толтырып айтатын дәрежеге жетті. Расында жазушыларымыздың отандық тарих беттерінің бұрмаланған тұстары мен тың зерттеуді қажет ететін ақтаңдақ беттерін қайта қарап, тәуелсіз тұрғыдан өткенге шолу жасап, пайдалы және пайдасыз жақтарын тәжірибеде қолдану – дамудың алғы шарттарының бірі екені даусыз. Тәуелсіз елдің ұландарына ертеде өткен дана, ойшыл, батыр бабаларымыздың азаттық жолындағы толассыз жүргізген күресінің мәні қандай дәрежеде болғанын айта отырып, жалғанда ел тәуелсіздігінен артық ешқандай бақыт жоқтығын санасына сіңдіру керек. Сонда ғана елміздің ертеңі келісті, болашағы кемелді болатыны сөзсіз.

1771-1781 жылдары билік құрған хан Абылайдың тұсында қазақтар бір тудың астына біріккен іргелі елдердің қатарында болды. Ал, Абылай хан өлісімен қазақтың үш жүзі кең байтақ өлкемізде бірлігі ұйыған ел болудан қалып, Кіші жүз бастаған қазақтар Орыс патшасының қол астына кіруге ниет білдірді. Міне қазақтың басына түскен осынау алмағайып заманның шынайы келбеті Қалмұқан Исабаевтың **«Шоң» би** трилогиясында көрініс тауып, көптеген тарихи бұрмаланған шындықтың беті ашылғандай болды.

Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдардағы тарихи романдардың ішіндегі шоқтығы биік романдар – Қ. Исабайдың «Шоң би» және Қ. Жұмаділовтың «Дарабоз» шығармаларындағы сол дәуірдің тарихи шындығы өз дәрежесінде оқырманға жету формасын саралап, осы еңбектердегі замана шындығын, тақырыптық, идеялық ізденістерді, автордың кейіпкерлерді образ сомдау тәсілдеріне кеңінен тоқталып өттік. Жаңа дәуірдің алды болар туындылардың даму тенденциясы мен көкейкесті проблемаларына ерекеше назар аударылған. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдардағы әдебиет әлеміндегі, көркемөнер тарихында терең із қалдырарлық дүние жаза білген қаламгерлеріміздің ерлігіне тәуелсіздік тұрғысынан баға бере отырып, бүгінгі әдебиеттану ғылымының аяқ алысы мен ертеңгі бет алысы таразыланды.

Филология ғылымдарының докторы Әйтімов Мұратбек Кенжебайұлы былай дейді: «XX-ғасырдың 90-жылдарынан бастап тәуелсіз Қазақстанның жаңа әдебиеті қалыптаса бастады. Өзіне дейінгі көркемдік, шеберлік үрдісті озық дамыта

жалғастыра отырып, қазақ ақын-жазушылары халықтың тарихындағы бұрыңғы-соңғы қамтылмаған ақтаңдақ беттерді толтыруға кірісті. Осындай дәуірлік мәні бар серпіліс қазақ прозасындағы тарихи романдар жазу үрдісінен анық байқалды» [Әйтімов М.К., 2010, 11 б.]

Тарихи роман жанрының негізін қалаушы Батыс Еуропада Вальтер Скотт болса, орыс әдебиетінде бұл жанрдың алғашқы баспалдағын А.С. Пушкин салған. Ал, қазақ әдебиетінде тарихи романның негізін заңғар жазушымыз М. Әуезов өзінің «Абай жолы» эпопеясымен қалаған. Міне содан бері қазақ қаламгерлері ертедегі өмір тартыстарын көрсетуге бару, бүгінгі дамуымыздың мүддесінен туады деп түсіне отырып, тарихи оқиғалар ішінен халық тағдырынан мейлінше көп әсер еткен тұстарды сол заманның қаһармандарының төңірегінде беру арқылы тарихи роман жанрының үлкен бір шоқтығын туғызып келеді. Солардың бірі Қалмұқан Исабайдың «Шоң би» романы.

Қ. Исабай «ШОҢ БИ» арқылы қазақтың өз жауы өзінен екендігін қашанда ру-руға бөлініп жіктелетін әдетін өз халқының бетіне баса отырып, елді ынтымақ бірлікке үндейтін әділ де дара басшысыны халықты өз арасынан таңдауды ұсынады. Шоң би образы «қазақ елі өзін-өзі басқара алады» деген идеямен барынша рухталған. Тарихта шоң би расында болған адам. Едігеұлы Шоң 1754 жылы туып, 1835 жылдың қоңыр күзінде дүниеден өткен. Осы уақыт аралығында Шоң қазіргі Павлодар облысының Ақсу, Баянауыл, Екібастұз, Қарағанды облысының Бұқар жырау, Молодежный, Ақмола облысының Ерейментау аудандары алып жатқан 300 мыңдай халқы бар аумаққа билік жүргізген.

«ШОҢ БИ» романында шиеленіскен әлеуметтік мәселелер осы кемеңгер бидің қатысуымен әділ шешімін тауып отырады. Қарадан шыққан тұңғыш аға сұлтанның шенділер пен төрелердің қамынан гөрі қарапайым халықтың пайдасына шешілген үкімдері езгіні көп көрген халықтың жанына медеу бола білді. Романның басында-ақ халықты азғындауға көшкен ел баласы Шалағұмарды қатаң жазалауы да осы осы ақылды бидің көмегімен жүзеге асады. Ел арасына іріткі салып, бірде қызын зорлап, бірде малын ұрлап, енді бірде отбасы, ошақ қасын шайқалтатын іс-әрекеттерді жанына серік тұтқан әлгідей азаматтарды Шоң халық алдына шығарып, ат құйрығына байлап аяусыз жазалау арқылы осындай қылмыстардың қазақ ішінде өршіп кетуіне жол бермеген.

Бидің өз халқының жаны мен жүрегі бола білуінің бір ұшы оның халық арасында бұрын соңды болмаған кәсіптерді игеруінде де жатыр. Мал бағуды ғана кәсіп еткен қазаққа түрлі күнделікті қолданысқа зәру бұйымдарды тігіп, базарға сатуды және айырбас сауданың халыққа қолайлы жаңа түрін де енгізді. Қазақ жеріндегі

байлық –тұз өндірісін жандандыруға үлесін қосты. Жазушы Шоңның ел басқарудағы іс-қимылдарын суреттеу арқылы оның сарабал саясаткер екендігін байыптай түседі. Тереңнен ойлап, алыстан бағдарлау – тек білгір саясаткердің қолынан келсе, осы қасиеттердің барлығы да Шоңның бойынан табыла білді. Шоң өзі ел басқарған тұста барынша халық қамын ойлаған әділ де парасатты ел басқарушысы ретінде ел есінде қалған әділетті басшылардың алғашқылары болып қала бермек.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында (1994, 1996) Қабдеш Жұмаділовтың «**Дарабоз**» атты тарихи роман-дилогиясы жарық көрді. «Дарабоз» романы қазақ батырларының Жоңғар билеушілеріне қарсы соғысын Ұлы Отан соғысы дәрежесінде суреттейді. Романдағы хан Абылай мен батыр Қабанбайдың асыл бейнесі арқылы жазушы арғы бергі тарихты да шолып, кеңестік бұрынғы көзқарастарға бөтен жаңа концепциясын ұсынады. Мәселен, Әбіш Кекілбайдың қаламынан бұрынырақ жарық көрген «Үркер» (1981), «Елең-алаң» (1984) романдарының концепциясына «Дарабоздың» айтар ойы мүлдем қайшы.

Қ. Жұмаділов тарихи тақырыпты жүйелі түрде мықтап меңгерген жазушыларымыздың бірі. Оның Шыңжан қазақтары өңірінен жазған «Тағдыр», «Соңғы көш» романдары өзінің қайталанбас композициясы мен шешімдерімен қазақ әдебиетінің қоржының байыта түскені хақ. Ал, жазушының «Дарабоз» атты екі кітаптан тұратын роман-дилогиясының Отандық тарихымыздың бірқыдыру беттерінің бұрмаланғанын, қазақтың өткен өмір белестерін тәуелсіздік тұрғыдан қайта қарау керектігін мойындатты.

Романның бірінші кітабы да осы хан кеңесінің бір көрнісімен басталып, бұл жиынға қазақ халқының қамын жеген игі жақсылар мен жайсаңдардың жиналғанын сөз етеді. Хан кеңесінің биылғы көтерген мәселесі – жоңғар-қазақ қатынасы еді. Халық әбден қалмақтан көрген қорлықтан зәрезап болғаны соншалық бәрі дерлік жаудан елді тазартуға асығып, тек ханның «аттан» деген бұйрығын күтумен жүрген уақ еді бұл. Халықтың осы бір аянышты күйін сексен беске келген қарт би Төле былайша ағытты: «Өмірі басына нөқта кимеген, көзіне қамшы тимеген азат-асау ел едік. Тегінде қасиетті халқымыздың қазақ деген есімі- азат деген сөзбен төркіндес. Азаттықтан айрылған қазақтың құрып біткені... Маңдайына құлдық таңбасы бір басылса, ол оңайлықпен өшпейді. Қалмақтан қағажу көргеніміз аздай, енді отбасы отанынды орысқа билетпексіндер ме? Бодан-бодан дейсіндер. Боданнан құл туады, құлдан жетесіз, жасық ұл туады. Сонда болашақ ұрпақтың қамы не болмақ?» [Жұмаділов Қ., 2005, 265 б.] Міне қазақтың 1748-жылғы басындағы саяси ахуалы осындай жағдайда еді. Төленің бар арманы отырғаны қазақ жасағын дайындап қалмақтарды өз ата-

мекенімізден қуып шығып, бодандықтан біржолала арылу еді. Бұл сондай-ақ ардақты бидің ғана емес, барша жүрегі қазақ деп соғар арда азаматтардың да мұңды шері еді.

Қабдеш Жұмаділов романның бірінші кітабының басында-ақ сол кездегі қазақ-қалмақ қатынасынан оқырманды хабардар етеді. Қазақтар жерін әлі қалмақтардан түгелімен тазартып үлгермеген, Ташкент қаласы жоңғарлардың қолына өтісімен қарт Төле қаланың босағасын күзеткендей кіріптар күйде екені, Жетісу мен шығыстағы Барқытбелдің (Тарбағатай) қақ жартысы әлі де бодандықтың сауытын киіп отырғаны белгілі болды. Ендігі кезекте Қабанбай батыр бастаған топ сол Барқытбелді жаудан азат етуге қалмақ отырған ортаға қарай көшпекке бел буады. Осылайша роман батырдың қазақ жерін жаудан азат ету жолындағы ерен еңбегін жырлай отырып, ең алғашқы қадамын да сәтті суреттейді.

Жалпы романның басы аяғында тек Абылай мен Қабанбайдың бейнесі ғана емес, қазақ жерін жаудан азат етуде өзіндік орны ерекше басқа да батырлар мен билердің реалистік бейнесі айқындалған. Мәселен, Қабанбаймен қатар жауға бірге шабар серігі, әрі қайынағасы Батыр Малайсарының, Қанжығалы Бөгенбай, Шақшақ Бөгенбай, Шақшақұлы Жәнібек, Олжабай, Сырымбет, Байғозы, Көкжал Барақ, Тауасар, Дәулетбай, батыр Баян және Ұлы жүзден Наурызбай, Бердіқожа, Тілеуке бастаған жаужүрек батырлардың атамекен Отанын жаудан азат етудегі ерліктері ерекше аталып өтіледі.

Романдағы тарих шежіресі баяғы жаугершілік заманда елді аман алып қазақтығымыздың тамырын сақтауда батырларымыздың ерен еңбектерімен қоса жыраулар мен билердің де мәртебесін аша түседі. Бұл әсіресе, қазақ әскерлерінің жауға аттанарда жырау мен билеріміздің қоса жүріп, сарбаздарға рух бере отырып, батырларымыздың жекпе-жекте немесе жаудың бетін қайтарудағы қайсарлығын жырмен ағытқан тұстарынан көбірек байқалады. Атап айтсақ, Ақтамберді жырау, Қаз дауысты Қазыбек, Төле би, Бұқар жырау, Қу дауысты Құттыбай, Мұрыннан Боранбай би, Төртуыл Төбет би және т.б. Халықтың мұң мен шерін жырға қосып, асқақ арманын орындалуын меңзейтін селт еткізер сырлы әнімен жан тебіренісінді толғандыратын осы жырауларсыз қазақ жерінің жаудан тазаруы екіталай дүние еді. Ал, қазақтың даласындай жайсан шешендеріміз романның өн бойынан өзінің көрегендігімен әсем шығармаға көрік беріп тұрғандай.

«Туған елің – тұмарлы тұлпарың болғанда, хан-ноқта, би-ауыздық, батыр-қамшы дейді екен. Сонда ататын қозы жауырын жүйрік жебең – ақынның жыры болғаны да. Шынында да, дулығалы батыры, дуалы ауыз биі бар халықтың жыраққа сілтер жырауы болмаса, орны үнірейіп бос қалады екен-ау! Басқаны былай қойғанда, қазір бір Бұқар ағанның өзі хан ордасының сәнін кіргізіп, айбарын асырып отырған жоқ па?! Қарадан шықсада хан ұлына теңеліп, ел ұранына айналған, дара туған Дарабоз бір бәйтерек болса, оның бұтағына қырандар ұя салмас па, бұлбұлдар келіп қонбас па? Тек тіл-көзден ау-

лақ, әмісе төрт көзіміз түгел, қанат құйрығымыз бүтін болғай!» [Жұмаділов Қ., 2005, 255 б.] - дейді шығармадағы Қу дауысты Құттыбай би. Жалпы билер мен жырауларды өз дәрежесінде төбенді шымырлататындай етіп сөйлету кез-келген жазушының қолынан келе бермесі хақ. Бұл ретте Қабдештей жазушыны қазақтың маңдайына туған алтын қазығы ретінде бағаласақ та артық болмас.

Қазақ тарихындағы бұрмаланған шындықтың беті ашылады осы романда. Бұрмаланғаны – қазақтардың Ресей қол астына өз еркімен қосылып, орыстардың сыртқы жауға қарсы соғыста қазаққа қалқан болған деген мәселе. «Дарабоз» романының бірінші кітабында елдегі тарихи хал-ахуал суреттеле келе осы бұрмаланған шындықтың мәні ашыла түседі.

Қ. Исабаевтың «Шоң би» және Қ. Жұмаділовтың «Дарабоз» романдарындағы тарихтың ақтаңдақ беттері келешек ұрпақтың назарына басқа түрде шынайыда, сол болған қаз-қалпында ұсынылады. Сан ғасырлық тарихымызды жасаған мұраларымызды және осы өмірімізге бұзылмай жеткен інжу-маржандарымызды ұмыттырмай келешек ұрпаққа жеткізетін осындай туындылар көбірек болатына сенгіміз-ақ келеді.

Қабдеш романының екінші кітабы қазақ тек өз үнімен ғана қазақ болып қалатынына және қазақтың әрқашанда азаттық жолындағы күресіне тек адалдықтың ақ жолымен жеткендігін әйгілейді. «Шүршіт шапқан» бөлімінде ежелден қазақтың бабалар салып кеткен салт-дәстүрдің мызғымас беріктігінің арқасында кіммен Ұлы Отан соғысы барысында шайқасса да жауды біржола құрту емес, тек елінің азаттығы жолында күрескендігін әдемі бояулы суреттермен оқырманның ішкі дүниесіне төңкеріс жасайды. Қалмақпен үш жүз жылдай соғысып, жауын біржолата жер бетінен жойып жіберетін сәт түсіп тұрсада ондай геноцидтік қадамға бармайды. Ал, қытай әміршісі 1757-1758 жылдары Жоңғария мемлекетін жер бетінен жым-жылас қылып, құртып жібереді. Осы бір жан түршіктірер оқиғаны романда сол қалпында жеткізгені шығармаға жаңа өн бере түсті.

Жаңашылдық сипатымен көзге іліккен «Дарабоз» романының көркемдігінің басты кілті – тілінде. Әңгіме етіп отырған замана тарихы, бас сардар Қабанбай бейнесі, сол дәуірдің желі мен тынысын суреттеген тіл шығармада өз орнын тапқан. Романның алғашқы беттеріндегі хан кеңесі, көш суреттері, дала бейнесі, қазақи салт-дәстүр, жоңғарлардан елді азат етудегі батырлар күресі, қаптаған қытайлықтармен орнатқан саяси-дипломатия, махаббат күйі болсын, ең ақырғы қырғыз ағайындармен қызу шайқас үстіндегі Қабанбай өлімі болсын – бәрі де тартымды, тың тіл қуатымен жанданған.

Қабдеш Жұмаділов екінші кітабының түйін сөзінде «Бұл кітапта ойдан шығарылған ештеңе жоқ, бәріде тарихта болған, белгілі дәрежеде артыңа із қалдырған оқиғалар. Тек бадырайып тұрған шындықты кезінде қолдан тарих жасашылар айтпаған, айтқандары өңін айналдырып, теріс түсіндірген... Біздің атқарған қызметіміз – сол бұрмаланған фактілерді орын-орнына

қойып, белгілі бір жүйемен баяндап беру ғана» [Жұмаділов Қ., 2005, 456 б.] деп ағынан жарылып ақтарылады.

Расында да тәуелсіздігімізбен қоса келген сөз бостандығының арқасында тарихи шығармалар желісінің зерттеушілерге дұрыс бағдар нұсқайтын тарихымыздың биігінен көрінетін нысандардың бірі болып қала бермек.

Әдебиет пен ұлт бір-біріне жақын ұғымдар. Біріншіден, әдебиет, негізінен, ұлттық көркем ойдың жемісі болса, екінші жағынан ұлттың өзі белгілі бір дәрежеде әдебиет беретін тәрбиенің жемісі. Өйткені ұрпақ тәрбиені әдебиет пен өнерден іздейді. Сондықтан қай дәуірде болмасын әдебиетіміздің ұлтының ұстыны боларлық дүниелермен толыға беретіне күмәніміз жоқ.

«Тыңдаушысы болмаса сөз жетім» деп тәрбиеленген қазақ ұрпағының кітап оқымауы әрине өкінішті жағдай. Мәдениетімізбен дәстүріміздің жалғасытығы көркем туындыларымыздың әдемі тыңдаушысы болғанын қалайды.

Қазіргі қазақ әдебиетінде тарихи роман жанрының бай тәжірибесі қалыптасқан. Бүгінгі тарихи роман Әуезов және басқа да жазушылардың дәстүрін жалғастыра отырып, архив пен құпия қорлардың есігі ашылған тұста тиісті тарихнаманы түгендеп зерттеуге қол жеткізген күрделі сала. Бұған дейін айтылған тарихи шындықтардың жаңа көзқарасы пайда болып, бұрын сомдалған қаһармандар жаңа сипат алып ажарлана түсті.

Бір жетістік – бұған дейін шешімін таппай келген тарихи жағдайларға осы тарихи романдар салиқалы жауабын қатты. Мәселен, қазақ мемлекетінің тарихи тағдырындағы Ресейдің рөлі, Ресейге қосылудың жақсылы-жаманды жақтары, қазақтардың өз тарихында өзін-өзі басқара алатын іргелі мемлекет екендігі және қазақтың руруға бөлінгіштігінің кері әсері көркемдік талдау барысында дұрыс шешімін тапты.

Замана тудырған прозаның көркемдік ізденістерін, оған қоса бұрыңғы дәстүрмен жалғастығын сөз еткенде оның жаңа құбылыс болып қалыптасқанын байқаймыз.

Дәстүр мен жаңашылдық белгілі бір кезеңге ғана емес, барлық дәуірге тән құбылыс. Жаңашылдық суреттеу, көркемдеу тәсілдеріне жаңа көзқарас қалыптастырды. Сонмен қатар жаңа жанрлардың туып қалыптасуына, жаңа тақырып пен идеялардың байюына жол ашты.

Тәуелсіздік алған тұста ендігі негізгі мақсат – көркем әдебиеттің өз табиғатына сай дүние туғызу. Елу жылдай әдебиеттегі дәстүрді билеген социалистік реализм әдісі көптеген шындықтың бұрмалануына себеп болды. Дегенмен өткен күн үлесіндегі әдеби дүниелердің барлығын жоққа шығара алмаймыз. Ендігі міндет: қате, жансақ айтылып келген дүниелерді өз орнына келтіріп, оларға тиесілі өз бағасын беру. Бұрмаланып келген шындықты жөндеу тәуелсіз елдің ұландарының негізгі міндеттері. Осы орайда тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында жарық көрген «Шоң би» және «Дарабоз» романдары саясат шылауында кетпей айтылмай келген тақырыптарды тереңнен бағдарлай отырып, бұрмаланған шындықтың орнын толтырды.

Қалмұқан Исабайдың «Шоң би» романы – жаңа нышандағы әдеби дүниелердің орнын толтырды. Біріншіден бұрын көп айтылмаған кейіпкерлерге жолықтық. Бір Шоң би бейнесінің өзі қазақ әдебиетінде болсын, тарихта болсын көп зерттелмеген кейіпкерлердің бірі. Ал, Қ. Исабай Шоң биге жаңаша рең бере отырып, оны мемлекеттік қайраткер, халқының мұңымен оянған әділ де тапқыр шешен дәрежесіне көтерді. Ал, Уәли мен Бөкей хандардың және олардың маңайындығы сұлтандардың жан түршігерлік ішкі рухани болмыстарының жүдеулігі сол заманның шынайы келбетіндей нанымды көркем жазылып шыққан.

Тереңіне тартатын психологиялық талдау, кең тынысты ішкі монолог, сан қатпарлы тарихи шындықты бірден қамтып көрсететін эпикалық сарын, оқырманды баурап алатын лирикалық шегіністер осы романға тән құбылыстар. Қабдеш Жұмаділов ұлттық психология арнасында кейіпкерлерін әр қырынан жарқыратып көрсетуді мақсат ететін өнімді, ұтымды көркемдік әдіс-тәсілдерді орнымен пайдаланады. Әсіресе кейіпкер тағдырын тереңнен тартып бейнелеудегі ішкі жан дүниесіндегі қайшылықтарды, сезім толқындарын шынайы жеткізуде тарихи шындық пен замана сырын шебер пайдалана білген. Қаламгер психологизмнің көркемдік әдіс-тәсілдеріне жүгіне отырып, кейіпкер болмысын терең ашып көрсетуде сөз құдыретінің қыр-сырына, қуатына көбірек табан тіреген.

Романның шебер құрылған композициясы ел аузындағы аңыздар мен билердің айтылған сөздері және нағыз батырларға ғана тән қайсарлықты паш ететін сюжеттерден көркем жинақталған. Сонымен қатар, халық даналығында ұмыт болып бара жатқан нақыл сөздер мен сөз мәйегі мақал мен мәтелдердің керемет бір шоғырын жинақтаған. «Ханда қырық кісінің ақылы бар», «Ер көрмеймін деген жерін үш көреді, ат баспаймын деген жерін үш басады», «Түйені жел қозғаса, ешкіні аспаннан көр», «Тірлікте – жерің кең болсын, өлгенде көрің кең болсын», «Күшігінде таланған ит қасқыр алып жарытпайды», «Алдырған – албырт, анасының қойнын ашар», «Судың алдын шым бөгер, даудың алдын қыз бөгер» «Алыстан алты жасар бала келсе, алпыстағы шал алдынан шығып сәлем берер» және т.б.

Тарихи-ғұмырнамалық романдар оқиға желісін жекелеген қаһармандардың өміріне тәуелді етіп ғана қоймай сол сөз болып отырғын дәуірдің құбылыстарын басты қаһарманның төңірегіне жию белгісімен ерекшеленеді. Осы сарындағы туындылардың жанрлық ерекшелігін Р. Бердібай өзінің бес томдық шығармалар жинағының үшінші томында былай деген екен:

«Нақтылы тарихи қаһарман өмірбаянында орын тепкен ірі істерді, жетекші үрдістерді» түзеуге де «бұзуға» да болмайды. Қаһарман бойына шақ істерді қиялдан қосқанда да суреткер ақиқат ауқымынан алыс кетпейді. Бұл арадан да жалпы көркем әдебиеттің түбірлі теориялық мәселесі – шындық пен көркемдік шындықтың арақатынасы байқалады. Қалай десек те тарихи-ғұмырнамалық сипаттағы шығармаларда нақтылы қаһарман өмірбаянының белгілі дәрежеде дәл-

дігі қажет. Шығармалардың ішкі серіппесі оқиғалар мен характерлердің логикасы болмай, өмірбаяндық заңдылығы болуы олардың жанрлық ерекшелігі» [Р. Бердібай., 2005, 324 б.].

Жоғарыда талқылаған жетпісінші жылдары сенді бұзған тарихи романдардың заңды жалғасы ретінде тәуелсіздік жылдары жазылған біршама шығармалардың ішінен Қалмұқан Исабаевтың «Шоң би», Қ. Жұмаділовтың «Дарабоз», Қадірбек Сегізбаевтың «Белаасқан» романдары ғана шолып өттік. Бұдан басқа Софы Сматаевтың «Жарылғап батыр», Жанат Ахмадидің «Дүрбелең», «Шырғалаң», Х. Әбдібаевтың «Отырар ойраны», Ұ. Доспанбетов «Қызыл жолбарыс», «Абылайдың ақ туы», С. Елубайдың «Ақ боз үй», «Мінажат», «Жалған дүние» үштігі басылған романдар әр кезеңді нақты дерекке құра отырып, көркемдік биігінде өрнектеумен құнды.

Әдебиеттану ғылымының теориялық қисыны бойынша «Тарихи шындық – өмір шындығының тарихи тақырыпқа арналған шығармадағы көркемдік көрінісі. Тарихи шындыққа қоғамдық өмірдегі нақтылы құбылыстар, болған уақиғалар, өмір сүрген тұлғалар арқау болады. Тарихтың, халық өмірінің шынайы болмысын елестету арқылы өткеннің сипаты танылады. Алайда, әдеби шығармалардағы тарихи шындық – көркемдік бейнелеу тәсілімен берілетін өмір шындығы, яғни көркемдік шындық» [Смагулова Н.Қ., 2006, 368 б.] деп тарихы шынайылықты тарихи шығармалардың халық тарихын негізге ала отырып, поэтикалық ерекшелігі тұрғысында бағаланады.

Қорыта айтқанда, қазіргі жаңа қазақ әдебиетіндегі сөз өнерінің тың туындыларында замана шындығы дәуірімен үндесетін оқиғалардың көркемдік шешіммен жинақтала бейнеленуі, әдеби бейнелерінің прототиптік негізділігінің мәні, кейіпкерлерді даралау мен мінездеудің психологиялық ерекшеліктері қазақ әдебиетінің тұжырымдармен толықтыра түсті. Сонымен қатар, соңғы жылдары жарияланған қазақ романдарының замана шындығының көркемдік шешім заңдылықтары бойынша саралау мақ-

сатында нысанға алынған туындыларды қарастыру міндеті айқындалды. Романдардағы өмір шындығының бейнелену дәрежесі мен суреткерлік шеберлікпен ұштасқан жаңашылдық сипат ерекшеліктері реалистік сипат пен көркемдік жинақтауларының сабақтастығы басты назарда болды.

Сөз соңында айтар ойымды белгілі ғалым-профессор Рымғали Нұрғалидің мынадай түйінді сөздерімен аяқтасам деп едім:

«Әдебиет- үлкен құбылыс, жанды дүние, күрделі процесс. Бір әдебиет- дария, бір әдебиет – бұлақ, бәрі де ағады, өседі, өрбиді. Халық бар жерде әдебиет бар. Қазақ сөз өнерінің қазіргіден де шат-шадыман, қуанышты күндері, абыройы зор, жеңісті күндері алда екеніне жүрек сенімі кәміл.

Үміт көзі келешекке қарайды» [10, 365 б.]

Ойымды қорыта айтқанда, қазіргі қазақ романдары ұлттық сөз өнері мен қалыптасуы және дамуы сатысындағы классикалық дәстүр жалғасуының көрнекті көрсеткіштері болып табылады. Қазақ әдебиетінің ежелгі замандардағы эпикалық көлеміндегі әдеби дүниелерінде тарихи және ұлттық тақырыптағы шығармашылық үрдісі ғасырлар бойы өз жалғасын тауып, жаңа заманның әдебиетін қалыптастыруда дәстүрлік жалғасытығымен үлгі бола алды. Тәуелсіз қазақ елінің еркін тынысты прозасындағы қазақ романдары тек қазақ әдебиетінің үлгілерімен ғана емес, әлем өркениетіндегі классикалық үрдістер көрсеткіштерімен қатарлас дамып келе жатқан жаңа формадағы сөз өнері екендігі пайымдалды.

Еркін тынысты қазақ прозасындағы қазақ романдарының озық үлгілері ұрпақтарды ұлттық рух қуатымен тәрбиелеуде маңыздылығы жоғарымен құнды. Сондықтан, тәуелсіз елдің қазақ әдебиетінің шығармаларының алар асуы әлі алда. Қазақ прозасында қазақ романдарының ұлттық негізділікті нығыздай отырып, әлем әдебиеті арналарымен бірге көркемдік сапа дамуының жаңа белестеріне шығуы сөз өнері дамуының жаңа қозғалыстағы орнын бағамдайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Майкл Райан. Әдебиет теориясы кіріспе. Үшінші басылым. Ұлттық аударма бюросы. 2019ж,
2. Алаш әдебиеттануындағы тәуелсіздік идеясы. Филол.ғ.д., проф. Айгүл Серікқызы Ісімақова, ғылыми мақала [rusnauka.com/34_NIEK_2010/...](http://rusnauka.com/34_NIEK_2010/)
3. Әскербекқызы Ж. Беласқанның биігі. Қазақ әдебиеті. №129, 12.03.2012.
4. Елеуқенов Ш. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ әдебиеті. – Алматы: Алатау, 2006.
5. Әйтімов М.К. Қазіргі қазақ романы: тарихи шындық және көркемдік шешім (XX-ғасырдың 90 жылдардың аяғы мен XXI-ғасырдың басы). Автореферат – Алматы, 2010.
6. Жұмаділов Қ. Он екі томдық шығармалар жинағы сегізінші том. Дарабоз. Бірінші кітап. – Алматы: Қазығұрт, 2005.
7. Жұмаділов Қ. «Он екі томдық шығармалар жинағы, тоғызыншы том. «Дарабоз» екінші кітап, – Алматы: Қазығұрт, 2005.
8. Р. Бердібай. Шығармалары. Үшінші том. – Алматы: Қазығұрт, 2005.
9. Смагулова Н.Қ. Қазіргі қазақ әңгімелеріндегі тартыс табиғаты. Автореферат.- Астана, 2006.
10. Рымғали Н. Сөз өнерінің эстетикасы. – Астана: Елорда, 2003.

Сапарбаева З.А.

аға менеджер

Педагогикалық шеберлік орталығы

Шымкент қ. филиалы

САБАҚТЫ ТИІМДІ ЖОСПАРЛАУДЫҢ СТРАТЕГИЯЛАРЫ

Түйін. Мақалада сабақты жоспарлау барысында оның кезеңдерін тиімді ұйымдастыруға қатысты стратегиялар ұсынылған. Сабақ кезеңдеріне қатысты түрлі сұрақтар арқылы мұғалім және оқушылардың әрекеттерін анықтап, қандай жайттарға ерекше мән берілуі керектігі ұсынылған. Оқушыларды сабақ барысымен таныстыру тиімділігі, сондай-ақ сабақ барысында жоспардан тыс әрекеттер қажеттілікке орай орын алуы мүмкін екендігі қарастырылған.

Түйінді сөздер: оқу мақсаттары, оқу әрекеттері, тұжырым, дағды, сауалнама, кіріспе, оқушылардың түсінігі, қорытынды, мәнмәтін, икемді, үдеріс.

Резюме. В статье представлены стратегии эффективной организации этапов урока. Представлены различные вопросы с помощью которых можно определить действия учителя и учеников, а также то на что нужно акцентировать внимание на разных этапах урока. Рассмотрена эффективность ознакомление учеников течением урока, а также возможность внеплановых мероприятий, которые могут возникнуть по необходимости во время урока.

Ключевые слова: цели обучения, обучающие действия, концепция, навык, анкетирование, введение, понимание учащихся, заключение, контекст, гибкий, процесс.

Summary. The article presents strategies of organizing a lesson stages effectively. Various questions are presented with which you can determine the actions of the teacher and students, as well as what you need to focus on at different stages of the lesson. The effectiveness of introducing students to the course of the lesson, as well as the possibility of unscheduled events that may arise if necessary during the lesson, is considered.

Keywords: learning objectives, learning activities, concept, skill, questionnaire, starter, students' understanding, conclusion, context, flexible, process.

Сабақ жоспары – мұғалімнің жол картасы болып табылады. Сабақты жоспарлау алдында оқу мақсаттарын анықтап, тереңірек қарастырып алған жөн, содан соң сәйкес іс-шаралар, оқушылардың оқуы жайлы мәлімет алуға мүмкіндік беретін стратегиялар құрастырылады. Тиімді сабақ жоспары үш кілтті компонентті біріктіреді, олар:

- Оқу мақсаттары;
- Оқу әрекеттері;
- Оқушылардың білімін тексеруге мүмкіндік беретін стратегиялар.

Оқу мақсаттарын анықтап, оларды терең түсіну мұғалімге сабақта қолданылатын әдістерін сол мақсатқа бағыттауға мүмкіндік береді және сабақтың өн бойындағы әрекеттердің барлығы оқу мақсатына жетуге бағытталған ба екендігін тексеру қажет.

Сабақты жоспарлау барысында мұғалім «оқушылар нені үйренуі қажет? сабақта қандай оқу және оқыту әрекеттері қолданылғаны тиімді? оқушылардың білімін/түсінігін қалай тексеремін?» деген секілді сұрақтар аясында ойлануы қажет.

Төменде сабақ жоспарын жоспарлаудың алты қадамы мен сұрақтары ұсынылады.

1. Оқу мақсаттарын анықтау

Алғашқы қадам – оқушылар нені оқып үйренуі қажет және сабақ соңында не жасай алуы қажет екенін анықтау болып табылады. Оқу мақсаттарын дұрыс анықтау үшін төмендегі сұрақтарға жауап беру маңызды:

- Сабақ тақырыбы қандай?
- Оқушылар нені оқып білуі қажет?
- Оқушылар нені түсініп, сабақ соңында нені орындай алуы қажет?
- Осы сабақтан оқушылар не алып кетуі керек?

Оқу мақсаттарын айқындап алған соң, олардың маңыздылық деңгейін анықтап алу қажет. Бұл мұғалімдерге оқушылар тапсырмаларды орындау барысында уақытты тиімді басқаруға мүмкіндік береді және егер уақыт тапшылығы туындаса, қай мақсаттарға шоғырлану керектігін көрсетеді. Сондай-ақ келесі сұрақтарды да қарастырған тиімді болмақ:

- Сабақ барысында оқушылардың қандай тұжырымдарды, идеяларды түсінгені және қандай дағдыларды қолданғаны маңызды?
- Олар неліктен маңызды?
- Егер уақыт тапшылығы туындаса қай жайттарды тастап кетуге мүлдем болмайды, ал қандай жайттарды тастап кетуге болады?

2. Кіріспе бөлімін құрастыру

Оқу мақсаттары олардың маңыздылық деңгейіне сай реттелгеннен кейін, сабақ барысында оқушылар өздерінің үйренгенін көрсете алатын және қолдана алатын іс-әрекеттерді ойластыру қажет. Сыныпта білімі мен жеке тәжірибесі түрлі оқушылар болғандықтан, олардың арасында кейбірі бұл тақырыппен таныс болуы мүмкін, міне осы себептен сабақты сұрақ қоюмен не-

месе оқушылардың сол тақырып аясындағы білімін анықтауға бағытталған іс-әрекетпен бастаған тиімді. Мысалы, қарапайым сұрақ қоюды жүргізуге болады: «... жайында не естулерің бар? Егер ... жайында білетіндерің болса, қол көтеріңдер». Сондай-ақ оқушылардан сабақтың алдында электронды пошталарына сауалнама жіберу арқылы мәлімет жинауға немесе белгілі бір тұжырымдарға комментарий жаздыруға да болады. Осы аталған әрекеттер арқылы алынған мәлімет мұғалімге сабақтың кіріспе бөлігін, оқу әрекеттерін және т.б. құрылымдауға көмектеседі.

Сабақ тақырыбына кіріспені барынша шығармашылық тұрғыда ұйымдастырған тиімді болмақ, себебі осылайша оқушылардың қызығушылығын оятып, оқушыларды ойлануға ынталандыру мүмкін болады. Оқушыларды оқу үдерісіне тартудың түрлі тәсілдерін қолдануға болады (өзілдер, тарихи уақиғалар, дилеммалар, ойлануды ынталандыру, өмірден алынған мысалдар, қысқа бейнежазба, практикалық қосымшалар, сынақ сұрақтар қою). Сабақтың кіріспе бөлімін жоспарлауда төмендегі сұрақтарды қарастыру пайдалы:

- Оқушылардың сабақ тақырыбы аясында не білетіндерін қалай анықтауға болады?
- Осы тақырып аясында оқушыларда ортақ идеялар, барлығына аян мәліметтер немесе керісінше дұрыс емес түсініктер бар ма?
- Бұл тақырыпты оқушыларға түсіндіру/ұсыну үшін не істеуге болады?

3. Оқыту әрекеттерін жоспарлау (сабақтың негізгі бөлімі)

Жаңа материалды түсіндірудің бірнеше тәсілдерін ойластырған жөн (шынайы өмірден алынған мысалдар, визуалды материалдар т.б.), олар оқушылардың көпшілігінің назарын аудару үшін және олардың түрлі оқу стильдерін ескеретіндей болғаны тиімді. Іс-әрекеттер мен мысалдарды жоспарлау барысында олардың әрбіріне қанша уақыт қажет болатынын ескерген жөн. Кеңейтілген түсіндірме жұмыстарына және сыныптық талқылауларға жеткілікті уақыт бөлу қажет, сондай-ақ оқушылардың тақырыпты түсінгенін немесе түсінбегенін көрсететін стратегияларды жоспарлау қажет. Төмендегі сұрақтар оқу әрекеттерін құрылымдауға көмектеседі:

- Бұл тақырыпты оқушыларға түсіндіру үшін не істеген тиімді болмақ?
- Барлық оқушылардың назарын сабақ тақырыбына қалай аудартуға болады?
- Бұл тақырыпты түсінуге көмектесетін қандай өмірлік мысалдар, жағдаяттар бар?
- Оқушылар өздері осы тақырыпты жақсы меңгеру үшін не істеулері қажет?

4. Оқушылардың материалды түсінгенін тексеруді жоспарлау

Сабақ тақырыбын түсіндіріп және оны түр-

лі мысалдармен ұсынғаннан соң оқушылардың тақырыпты меңгеру деңгейін тексеру маңызды. Мұғалімдер «оқушылардың білім алып жатқанын қандай тәсілдер арқылы білуге болады?» деген сұраққа жауап қарастырулары қажет. Оқушыларға олардың түсінігін тексеруге бағытталған нақты бірнеше сұрақтарды ойластырып, оларды жазып алып, перефраздап, түрлендіріп қоюға да дайын болу керек. Оқушылардың сұрақтарға ауызша жауап бергенін бе әлде жазбаша ма екенін шешіп алу қажет. Төмендегі сұрақтарға жауап беру көмегін тигізуі мүмкін:

- Оқушылардың түсінігін тексеру үшін қандай сұрақтар қойылады?
- Оқу мақсаттарына оралып, олардың әрбірі іске асырылғанын тексеру үшін қандай әрекеттер орындалуы қажет?

Уақытты дұрыс пайдалану үшін оқушылардың сұрауы мүмкін сұрақтарының алдын алған тиімді. Сабақты жоспарлау барысында қандай сұрақтарды талқылау тиімді болатынын ескеріп, ал қандай сұрақтар оқушылардың зейінін шашырататынын қарастыру қажет. Оқу мақсаттарының іске асырылуы мен оқушылардың түсінігін қалыптастыру әрекеттері арасында тепе-теңдік сақталуы маңызды.

5. Қорытындыны жоспарлау

Сабақтың негізгі пункттеріне тоқтала отырып қорытынды жасаңыз. Мұны бірнеше тәсілдер арқылы іске асыру мүмкін: мұғалімнің өзі сабақтың негізгі кезеңдеріне тоқталып кетсе болады («біз бүгін қарастырдық»), оқушыны қорытынды жасауға ынталандыруға болады немесе барлық оқушыларға жеке өздерінің дәптерлеріне сабақтың негізгі түйінді жайттарын жазып шығуды тапсыруға да болады. Оқушылардың жазбаларын қарап шығып, олардың тақырыпты түсіну деңгейін анықтауға және олардың түсінбеген немесе назарынан тыс қалған жайттарды мұғалім өзі толықтырып өтсе болады. Сабақты негізгі жайттарды қайталаумен ғана аяқтамай, келесі сабаққа да шолу жасаған тиімді. Бүгінгі тақырып келесі тақырыппен қалай байланысып тұрғанын түсіндіру маңызды. Осылайша алдын ала шолу жасау арқылы оқушылардың қызығушылығын оятып, оларға түрлі идеяларды үлкен мәнмәтінге біріктіруге мүмкіндік беруге болады.

6. Уақыт шәкілін дұрыс реттеу

Оқу мақсаттары санының көп болуы, олардың барлығының іске асуына кедергі болады, сондықтан олардың санын шектеу қажет. Сабақ жоспарында қосымша үлгілер мен альтернативті іс-шаралардың болуы мұғалімге икемді болуға мүмкіндік береді. Шынайы жоспарланған уақыт та мұғалімге икемді болып, сыныптағы ортаға икемделіп жұмыс жасауға мүмкіндік береді. Төменде бірнеше шынайы график құруға көмектесетін стратегиялар ұсынылған:

- Әрбір іс-шара қанша уақыт алатынын есеп-

теп, оларға қосымша уақыт жоспарлау қажет.

- Сабақ соңында сұрақтарға жауап беруге және түйінді ойды қорытындылауға бірнеше минут қалдыру тиімді болмақ.

- Егер артық уақыт болса, дискуссия тудыратын сұрақ жоспарлаңыз.

- Икемді болу маңызды, себебі кез келген мезетте оқушылардың қажеттіліктеріне сай сабақ жоспарына өзгерістер жасауға дайын болу қажет. Сондай-ақ жоспарға барынша шоғырлануға қарағанда нәтижелі жайттарға ерекше мән беру қажет.

Сабақ жоспарымен таныстыру

Оқушыларды олар сыныпта немен айналысатынымен және қандай материал аясында жұмыс істейтінімен таныстыру тиімді болмақ, себебі солай болған жағдайда олардың оқу үдерісіне қатысы мен белсенділігі жоғары болуы әбден мүмкін. Тақтаға немесе үлестірме материалдарына оқу мақсаттарын жазып қою тиімді. Күн тәртібінің нақты көрініп тұрғаны мұғалімге және оқушыларға үдеріске ілесіп отыруға көмектеседі.

Жоспар аясындағы ойлар

Түрлі кездейсоқ жайттарға байланысты сабақ жоспары жоспарланғандай іске аспауы да мүмкін, мұндай жағдайда мұғалімдердің мазасызданбағаны жөн, себебі бұл жайт ең тәжірибелі мұғалімдерде де кездеседі. Әр сабақтан соң бірнеше минут бойы сабақта жақсы іске асқан жайттар аясында, олардың себептері жайында және қандай өзгерістер жасаған тиімді болмақ екенін ойлану маңызды.

Қорытынды

Тиімді оқытуды жүргізу үшін сабақ жоспары – әрбір мүмкіндіктерді сипаттайтын құжат болмауы қажет. Сондай-ақ сабақ жоспары әрбір оқушының сұрағы мен жауабын қамтуы да шарт емес. Сабақ жоспары оқу мақсатын және сол мақсатқа жетуге мүмкіндік беретін барлық әрекеттерді қамтуы қажет. Жоспар – мұғалімнің сабақта не істемек екендігін және оны қалай жасамақтығын көрсететін құрал. Ал тиімді сабақ – міндетті түрде барлығы жоспарланғандай іске асатын үдеріс емес, ол оқушылар мен мұғалім бір-бірімен білім алмасатын үдеріс екенін естен шығармаған жөн.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. http://ideaedu.org/wp-content/uploads/2014/11/Idea_Paper_42.pdf
2. НЗМ ДББҰ XI Халықаралық ғылыми-практикалық конференциясы. Ғылыми баяндамалар жинағы 3256.
3. Applied Educational Systems
4. The e-learning network

Суримбаева К.

а.ш.ғ.к., аға оқытушы
Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті
Шымкент қ., Қазақстан

Көшербаева С.Ш.

а.ш.ғ.к., аға оқытушы
Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті
Шымкент қ., Қазақстан

Утебеков Қ.И.

б.ғ.к., доцент
Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті
Шымкент қ., Қазақстан

Мустияр Т.

к.с.х.н., старший преподаватель
Региональный социально-инновационный университет

ЖУСАН ТҮРЛЕРІНЕН ЕКПЕ ЖАЙЫЛЫМ ЖАСАУДЫҢ АЗЫҚТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҒЫ

Түйін. Оңтүстік Қазақстанның шөл және шөлейт аймақтарда жусан түрлерін аралас екпе жайылым ретінде пайдалану мал азығының берік қорын жасауда маңызы зор.

Түйінді сөздер: жусан, таралуы, агротехнология, тұқым өңгіштігі, өсіп- дамуы, себу мезгілі және мөлшері, өнімділігі, құнарлығы.

Резюме. Использование полыни в пустынных и полупустынных районах южного Казахстана в качестве косящего пастбища имеет большое значение для создания стабильного запаса кормов для животных.

Ключевые слова: полынь, распространенность, агротехнология, всхожесть, развитие, сроки и размеры сева, продуктивность, плодородие.

Summary. The use of wormwood in the desert and semidesert regions of southern Kazakhstan as a mowing pasture is of great importance for creating a stable supply of animal feed

Keywords: wormwood, Prevalence, agricultural technologies, germination, growth and development, sowing time and size, productivity, fertility.

КІРІСПЕ.

Түркістан облысының мал шаруашылығы үшін азық базасының негізін табиғи шабындықтар мен жайылымдықтар құрайды. Шөл және шөлейт аймақтардың негізгі өсімдіктері- ақ жусан, қара жусан, басты жуан сияқты жайылым оттары бағалы болып саналады. Облыстың аса кең жайылымдық жері бар және мал шаруашылығының жемшөп жөніндегі қажетінің басым бөлігін сол жерлер қамтамасыз етуде. Облыстың барлық жайылымдары: биік таудағы, тау етегі мен бөктеріндегі және жазықтағы жайылымдар деп төрт табиғи-шаруашылыққа бөлінеді. 9,1 млн гектарға жуық жайылымның 90% жуығы мал басы мол шоғырланған тау етегі мен бөктеріндегі және жазық шөлде жатыр. Олардың өнімі гектарына 1,5-3,0 центнерден аспайды. Қуаңшылық жылдары бұл аймақтағы өсімдіктер мүлде қурап, өнімділігі түсіп кетеді. Оның үстіне су көздерінің тапшылығына байланысты көп алқаптар пайдаланбайды десек те болады. Ал,

суарылған жайылым алқаптарында мал тым көп шоғырландырылып, жайылымдары сарқа пайдаланылуда. Әсіресе, кейінгі жылдары бұл мәселе тым күрделеніп кетті. Өйткені малдың басым бөлігі жұртшылық шаруашылығында. Ол малдар ауыл маңайынан алыс өріске бара алмауда. Мұның өзі жайылымдары демалыссыз пайдалануға әкеліп соғуда. Нәтижесінде пайдалы малазығындық өсімдіктер түрлері сиреп, жайылымдық жерлер тоза бастады. Осыған орай «Агробизнес-2020» бағдарламасында жайылымдық жерлерді суландыру, екпе жайылымдар жасау мәселері қаралған.

Екпе жайылымдар құрамына басты орын алатын малазығындық өсімдіктер қатарына жусан түрлері жатады. Бұл түрлердің өсімдіктері еліміздің табиғи жайылымдарында мал азықтың қорының негізін құрайды десек қателеспейміз. Қай өңірдің табиғи жайылымы болмасын жусан түрлері кездесіп отырады. Сондықтан адам тіршілігінің және климат өзгерістері бірінші кезекте

жусан түрлеріне кері әсер тигізуде. Олардың өсіп жатқан табиғи алқаптары тозып, өсімдіктері сиреуде, сөйтіп жайылымның өнімділігі төмендеп, құнарлығын жоғалтуды.

Жусан түрлері көптеген шаруашылық және агротехникалық көрсеткіштері бойынша жайылым шөптерінің арасында өзіндік орны бар дақыл. Оның өсімдіктері топырақ түрін талғай бермейді. Бір егілген егістігі көп жылдар бойы малға жұғымды азық береді. Сонымен қатар, оның кейбір түрлері дәрілік, парфюмерия саласында қолданылады. Оның тамыр жүйесі топырақтың эрозияға ұшырауына жол бермейді. Сондықтанда жусан өсімдіктері сирей бастаған алқаптар топырақ эрозиясына тез ұшырайды.

Зерттеу әдістемелері. Түркістан облысының қуаңшылық аймағында жусан түрлерінің өсіп-өнуі оларды өсірудің агротехнологиясы зерттелді. Зерттеу зерзатына осы аймақтарда кездесетін жусан өсімдігінің бірнеше түрлері алынды. Топырақты егіске дайындау, егісті күтіп-баптау мәселелері жергілікті жерде қабылданған агротәсілдерге сәйкес жүргізілді. Тәжірибе жұмыстары тұқымды себу мерзімі, себу мөлшері, себу тәсілдерін зерттеуге бағытталды.

Агротехникалық шаралар, оңтайлы себу мерзімін анықтау үшін тұқымдар қараша, желтоқсан және наурыз айларында себілді, оңтайлы себу мөлшерін анықтау үшін гектарына 5,0; 5,5; 6,0 және 7,0 млн. дана мөлшерінде белгіленді, себу тәсілі қатар аралығы 15,45,60 см нұсқалары алынды. Фенологиялық бақылаулар И.Н.Бейдеман [Бейдеман И.Н., 1974, б. 154], тәсілімен жүргізілді.

Тәжірибе нәтижесінде алынған мәліметтер Б.А.Доспехов ұсынған формулалар бойынша өңделді [Доспехов Б.А., 1985, б. 351].

Зерттеу нәтижелері. Жусанның түрлерін таза және аралас екпе жайылымдар жасау үшін пайдаланады.

Жусанды қыс алдында себудің қаншалықты тиімді екенін жүргізген зерттеулер анық көрсеткен. Себудің үш мерзімі зерттелді; олар: 1) қарашаның аяғы – желтоқсанның басы; 2) қаңтар айының ортасы; 3) ақпанның соңы – наурыздың басы. Осы тәжірибе кезінде тұқымның егістегі енгіштігі бірінші мерзімде 21,3 – 24,2 процент, екінші мерзімде бар-жоғы 6,9 – 7,7 процент, ал үшінші мерзімде бірен-саран өскіндер болады.

Сонымен, тұқым себуді көктемге қарай қалдыруға болмайды. Олай дейтініміз, біріншіден, сақталу мерзіміне байланысты дән өзінің өнгіштігін төмендетеді, екіншіден, олардың өнуі үшін, жоғарыда атап өткеніміздей мол ылғал керек. Әдетте, тұқым өте майда болғандықтан топыраққа небары 0,0 – 0,5 сантиметр тереңдікке сіңіріледі, яғни тұқымды нақтылы жер бетіне түсіріп, шамалы ғана бетін жасыру деген сөз. Аңызақты шөл және шөлейт аймақта көктем кезінде ылғалдың топырақ бетінде ұзақ сақта-

луы мүмкін емес. Сондықтан бұл кезде себілген тұқым ылғалдың жетіспеуі салдарынан өнбей қалған.

Тұқым себу мөлшері мен әдісі. Жусан өсімдігі топырақ бетінде біркелкі орналасқан жағдайда ғана жақсы жетіледі. Мұндай шарттың орындалуы тұқым себу мөлшеріне көп байланысты. Тұқым себу мөлшері экологиялық тобына, агротехника дәрежесіне, тұқымның сапасына, себу әдістеріне байланысты әр түрлі болуы мүмкін.

Зерттеулердің көрсеткеніндей, ең мол өнімі гектарына 2,0 – 2,5 миллион немесе 0,5-0,6 кг дән сепкенде алынады. Демек тұқымды келтірілген мөлшермен сепкенде танаптың белгілі бір өлшемінде өсіп тұратын өсімдік тығыздығы қолайлы мөлшерде болады да, топырақта жиналған ылғал мен қоректік заттар қорын өсімдік тиімді түрде пайдаланады. Тұқым себу мөлшерін тым кем немесе көп егу өсімдік өсуінің алғашқы кезеңінде топырақтағы ылғалдың тиімді пайдаланылмауына әкеліп соғады.

Түркістан облысының сұрқай топырағы жағдайында өсуінің алғашқы жылдарында бір гектардағы саны 30 – 40 мыңнан, саздақ және кем болмауы шарт. Бұл көрсеткіштер екпе жайылымның сапасын және өнімділігін арттырады.

Егістікті күтіп баптау. Жусан екпе егісін күтіп-баптау негізінен мынандай жұмыстардан тұрады: арам шөп отау, егісті дискілеу, зиянкестермен күресу және тиімді пайдалану.

Жусан өскіндері жер бетіне шыққан соң ең бірінші қолданылатын агротехникалық шара арам шөп отау болып табылады. Себебі изен өскіндері жетілуінің алғашқы кезеңінде өте баяу өсетіні жоғарыда айтылды. Ал арам шөп керісінше тез өседі. Көп жылдық тәжірибелер арам шөпті сәуірдің ішінде отап тастау изен өскіндерінің жақсы жетілуіне себеп болатынын көрсетті. Арам шөпті дер кезінде отаудың тиімділігінің қандай екенін «Бақтыөлең» тәжірибе алаңында жүргізілген өндірістік тәжірибе мәліметтерінен анық көруге болады. Өскіндері аталған шаруашылықтарда наурыздың бас кезінде көріне бастады. Бір шаршы метрде 3,7 – 7,6 дана өскін болды. Арам шөп сәуірдің екінші жартысында орылғанда өскіндердің 86 проценті сақталса, мамырда орылған егістікте олардың 30 проценті ғана қалды. Шілде айының басында арам шөпті мезгілінде отаған егістікте жусан өсімдігінің бойы 18,0 сантиметр, сабақ саны 47 дана болды. Арам шөп кеш оталған егістікте ол көрсеткіштер мынандай болған: 10,8 см, 1,6 дана.

Осы ретте кейбір шаруашылықтарда арам шөп отауды өте кешіктіріп алудың немесе мүлдем отамаудың салдарынан жөнді нәтиже шықпай жүргені туралы деректер аз емес.

Бірнеше жыл пайдаланғаннан кейін егістікті арам шөп басады, ал сабақ қалдықтары жайылым сапасын төмендетеді. Бұл ретте Қазақ шабындық- жайылым шаруашылығы ғылыми

– зерттеу институтының ұсынысы: егістікті ерте көктемде бір немесе екі ізбен (15 – 20 бұрышпен) дискілеу өсімдіктердің «жасаңғырап» қайтадан жақсы жетілуіне әсер етеді. Дискілеу нәтижесінде арам шөп жойылады, сабақ қалдықтары кесіледі, топырағы қопсытылады.

Арам шөбі, әсіресе ебелекті құрту үшін ерте көктемде 1 гектарға 2 кг мөлшерінде пирамин және хлорозон гербицидтерін пайдаланады.

Жусан егістігінің ұзақ жылдар бойы өнімді болуы оны дұрыстап пайдалануға байланысты. Бірінші жылы екпе жайылымда мал бағуға қатты тыйым салынады. Сондай-ақ иесіз малды да жіберуге болмайды. Екінші-үшінші жылдары күз – қыс айларында аздап мал жаюға болады. Кейінгі жылдары егістік өрістерге бөлініп, оларды маусымдарға сәйкес рет – ретпен пайдаланған дұрыс деген қорытынды жасауға болады.

Қуаңшылық аймақтарда мал азықтық өсімдіктерді өсірумен айналысып келе жатқан Оңтүстік-Батыс мал және өсімдік шаруашылығы ғылыми-зерттеу институтының ғалымдарының

зерттеулері көрсеткендей қаратау түрі Қаратау тауында, тұран түрі Қызылқұм алқабының жиегінде, ащы мен басты түрі Сырдария маңы жазығында, Мойынқұм, Қызылқұм алқабында кең таралған. Оларды зерттеу жұмыстары қолға алынып, өңірдің түрлі топырақ-климат жағдайында жүргізілуде.

Шашақталуы шілденің соңы- тамыздың ортасында басталады. 2017 жылы жазық шөлде гүлдеуі қыркүйектің бірінші он күндігінде, тау бөктерінде орта кезінде басталды. 2017 жылы гүлдеуі екі жақта да қыркүйектің соңында басталып, қазанның бас кезінде аяқталады. Тұқымының толық пісуі қарашаның ортасына дейін жалғасты.

Вегетациялық өсіп-даму кезеңінің ұзақтығы 230-240 тәулікті құрады. Өсімдіктерінің өсуі вегетациялық кезеңінің бірінші жартысында қарқынды жүреді. Жусан өсімдігінің өнімділігі зерттелді. Тау бөктерінде ең жоғарғы көрсеткіш ащы жусаны, ең төменгі көрсеткіш тұран жусанында болды. (кесте).

Кесте. Жусан түрлерінің малазығындық өнімі, ц/га

Жусан түрлері	Құрғақшылық шөл аймақта		Тауға жақын аймақта	
	көк балауса	Құрғағы	көк балауса	құрғағы
Басты жусан	24,5	11,7	16,6	8,6
Тұран жусаны	18,0	9,4	15,1	7,8
Қаратау жусаны	20,8	9,3	37,7	18,3
Ащы жусан	22,4	10,5	42,0	24,5

Жазық шөлде жусанның құрғақ шөп өнімділігі гектарына 11,7 ц., тау бөктерінде 8,6 ц, тұран жусаны 9,4 және 7,8, қаратау жусаны 9,3, 18,3, ащы жусан 10,5 және 24,5 ц. болды. Осылайша, жусан түрлерінің топырақ – климат жағдайларына байланысты азықтық өнімділігі өзгеретінін анықталды. Жалпы, зерттеулер нәтижесінде жазық шөлде басты, тау бөктерінде қаратау мен

ащы жусанды өсіруге болатынын көрсетіп отыр. Құм жиектеріндегі құмшауыт жерлерге бейімделген тұран түрі топырақ құрамының ауырлануына қарай нашар дамидынын байқалды. Жусан өсімдігін аралас екпе жайылым ретінде пайдалану қуаңшылық аймақтардағы жайылымды жақсартуға септігін тигізеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Абдраимов С.А., Сейткаримов А. Обогащение пастбищ новыми видами кормовых растений // Вестник сельскохозяйственных наук Казахстана.-Алматы, 1975.-№11-12.-С. 90-96.
2. Бейдеман И.Н. Методика изучения фенологии растений и растительных сообществ. –Новосибирск: Наука, 1974. -154 с.
3. Доспехов Б.А. Методика полевого опыта (с основами статистической обработки результатов исследований). – М.: Агропромиздат. 1985. – 351 с

Суримбаева К.

а.ш.ғ.к., аға оқытушы

Аймақтық әлеуметтік-инновациялық университеті
Шымкент қ., Қазақстан**Көшербаева С.Ш.**

а.ш.ғ.к., аға оқытушы

Аймақтық әлеуметтік-инновациялық университеті
Шымкент қ., Қазақстан**Исабаева А.А.**

а.ш.ғ.к., аға оқытушы

Аймақтық әлеуметтік-инновациялық университеті
Шымкент қ., Қазақстан**Мустияр Т.**

к.с.х.н., старший преподаватель

Региональный социально-инновационный университет

**ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚУАҢШЫЛЫҚ АЙМАҚТАРЫНДАҒЫ
ЖАҢА МАЛ АЗЫҚТЫҚ ДАҚЫЛДАРДЫҢ ТЕКТІК ҚОРЫН
ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖӘНЕ ПАЙДАЛАНУ НӘТИЖЕЛЕРІ**

Түйін. Мақалада Түркістан облысының қуаңшылық аймақтарындағы жаңа мал азықтық дақылдардың тектік қорын қалыптастыру және пайдалану нәтижелері келтірілген. Оңтүстік өңірдің түрлі экологиялық жағдайында орналасқан тәжірибе алқаптарында қуаңшылыққа төзімді мал азықтық өсімдіктердің 48 ботаникалық түрінің 400-ден астам үлгілері өсіп-дамуы анықталған.

Түйінді сөздер: екпе жайылым, бұташық, бұта, тектік қор, экология.

Резюме. В статье представлены результаты формирования и использования происхождения новых кормовых культур в засушливых районах Туркестанского края. Более 400 экземпляров 48 видов растений, устойчивых к засухе, были выявлены в экспериментальных зонах в различных экологических районах южного региона.

Ключевые слова: сеяные пастбища, полукустарник, кустарник, генофонд, экология.

Summary. The article presents the results of the formation and use of the origin of new feed crops in the arid regions of Turkestan Territory. More than 400 instances of 48 drought-resistant plant species were identified in experimental zones in various ecological districts of the southern region.

Keywords: seed pastures, semi-shrub, shrub, gene pool, ecology.

Кіріспе. Еліміздің табиғи жайылымдарын пайдалану жүйесіндегі қалыптасқан жағдайларға байланысты олардың өсімдік байлығы сиреп, өнімділігі төмендеуде. Мұның өзі мал азықтық өсімдіктер түрлерін жинау, зерттеу және болашағы бар түрлерді пайдалана отырып, жасанды өсімдік қауымдастығын, яғни екпе жайылымдар жасау қажеттілігін туындатып отыр [Алимаев И.И., 2004, б. 71].

Осыған байланысты қуаңшылыққа төзімді мал азықтық өсімдік түрлерінің тектік қорын қалыптастыру мен сақтау, әрі оңды деген үлгілерін іріктеп, оларды дақылдандыру мен селекция жұмыстарына кеңінен пайдалану шөл аймағы жемшөп шаруашылығының басты мәселелерінің бірі болып отыр.

Айта кету керек, Қазақстанда ауыл шаруашылық дақылдарының генетикалық байлығын сақтау және пайдалану мәселесі бойынша

ауқымды іс-шаралар атқарылуда [Алимгазинова Б.Ш., 2010. б. 4].

Тектік қорды қалыптастыру жұмысы біріншіден, экспедициялық ізденістер нәтижесінде отандық, оның ішінде жергілікті табиғи өсімдіктер әлемінен үлгілер жинау арқылы; екіншіден, делектус, яғни отандық және шетелдік ғылыми-зерттеу мекемелерінен тұқымдық материал алу жолымен жүргізілді [Есімбекова М.А., 2004, 112-б].

Қуаңшылыққа төзімді мал азықтық өсімдіктердің генетикалық байлығын жинау, зерттеу және пайдалану жұмыстары өткен ғасырдың 70 жылдарында жазық шөлде орналасқан «Бақтыөлең» тәжірибе жайында қаланды. Мұнда жергілікті мал азықтық өсімдіктерден құмдық изен, эверсман теріскені, қара сексеуіл, сонымен қатар Өсімдіктердің генетикалық қорының Н.И.Вавилов атындағы Аралөңірі тәжірибе стан-

сасынан алынған изен, жусан, теріскен үлгілері болды. Уақыт өте жергілікті және басқа жерлерде таралған жүзгін, сасыр, шоған, күйреуік, қараматау, таспа, еркекшөп, шытыр, эспарцет, қарабарқын, ақ сексеуіл, қара сексеуіл түрлерінің үлгілері қосылды. Зерттеу жұмыстары кезінде аталған өсімдіктердің тұқым өнгіштігі, феноло-

гиясы, тіршілік ұзақтығы, орта әсеріне төзімділігі, тамыр жүйесі, химиялық құрамы, көк балауса, пішен және тұқым өнімділігі анықталды.

1-кестедегі нәтижелердің көрсетуі бойынша оңтүстік аймақтағы үлгілердің биіктіктері Ақтөбе облысынан алынған үлгілерге қарағанда биіктеу болды.

1. Изен үлгілерінің биіктігі (Физиологиялық кешен, 2014 жылғы егістік)

Түр, алынған жері	№ каталог бойынша	Өсімдік биіктігі, см.	
		21.08.2018 ж	24.09.2019 ж
Сұр изен, Оңтүстік Қырғызстан	БТ-1	92,2	105,7
Жасылдау изен, ОҚО Сарыағаш ауданы	БТ-5	105,0	116,2
Сұр изен, Мойынқұм	БТ-6	104,4	120,3
Сұр изен, «Бақтыөлең» тәжірибе жайы	К-834	84,7	88,2
Сұр изен, Ақтөбе облысы	П-62	126,3	133,5
Сұр изен, Ақтөбе облысы	П-56	95,4	98,2
Сұр изен, Ақтөбе облысы	П-53	97,7	106,5
Сұр изен, Ақтөбе облысы	К-833	93,2	99,4
Сұр изен, Ақтөбе облысы	П-55	79,4	85,5
Сұр изен, «Бақтыөлең» тәжірибе жайы	БТ-2	123,3	131,0
Сұр изен, Қызылорда облысы	К-316	118,6	125,0

Тектік қорды қалыптастыру, зерттеу және сақтау жұмысымен қатар биологиялық-шаруашылық қасиеттерімен ерекшеленген түрлер мен үлгілерін тікелей өндіріске енгізу және селекцияға пайдалану бағытында да жұмыстар жүргізілуде.

Көп жылдар бойы жүргізілген зерттеулер нәтижесінде Қазақстанның оңтүстік өңірінің жайылымдарын жақсартуға пайдаланатын 25 сорт шығарылды, оның 17-сі Қазақстан Республикасында пайдалануға рұқсат етілген селекциялық жетістіктердің мемлекеттік тізбесіне енгізілген. Атап айтқанда: шытыршықтың – Наурыз, таспашөптің – Таспа, Таспа 52, изеннің –Задарья, Бақтыөлең, Нұр, теріскеннің – Арыс, Қызылқұм, күйреуіктің – Сән, қараматаудың – Отырар, шоғанның – Жалын, Сырдария, жүзгіннің – Шұғыла, Әсем, Қызылқұм 42, сексеуілдің – Жан-сая, Сейхун сорттары.

2013 жылы Оңтүстік Қазақстан облысының әкімдігі мен облыстық ауыл шаруашылығы басқармасы қолдауымен көп жылдардан кейін Ордабасы ауданы «Ақпан» елді мекеніне алғаш рет қуаңшылыққа төзімді мал азықтық өсімдік түрлер мен сорттарының тұқымын өндіру үшін 15 га жер қоршалып, егістігі жасалынды. Осы жылдан бастап шытыршық, эспарцет, еркекшөп, изен, теріскен, жусан, көкпек, сораң, күйреуік, қараматау, шоған, қарабарқын, сексеуілдің 100-ден астам үлгілері ылғалмен қамтамасыз етілмеген тәлімі аймақтағы «Ақпан» тұқымдық егістігі жайында зерттеліне бастады.

2014 жылы Оңтүстік Қазақстан облысы, Арыс ауданы, «Мардан» ЖШС-і 110 га және 2016 жылы Отырар ауданы «Ызақөл» елді мекенінде «Фасо» ЖШС-де 110 га алқаптар қоршалып, қуаңшылыққа төзімді мал азықтық өсімдік түрлермен екпе жайылымдар жасау жұмыстары жүргізілуде. Оңтүстік Қазақстан облысының шөл аймағындағы құмды және раңды-жусанды жайылымдар өнімділігін екпе жайылымдық-мелиоративтік алқаптар жасау арқылы көтеріп, жер тозуын тоқтатуға ықпал жасау және шаруа қожалықтарының тұрақты табыс көзін қалыптастыру бағыттарында көптеген жұмыстар жүргізіліп жатыр.

2015 жылдың жаз мезгілінде Қаратау жотасына ұйымдастырылған экспедиция барысында дәстүрлі емес мал азықтық үлгілердің тұқымдары жиналып, Арыс ауданы «Мардан» ЖШС-де және Ордабасы ауданында орналасқан «Ақпан» тұқымдық жайында өндірістік сынақтан өткізілді. «Ақпан» тұқымдық жайына экспедиция барысында жиналған бұдыр жемісті, жалпақ жапырақты, Лемановский таспа үлгілері егіліп, зерттеу жұмыстары жүргізілді.

Өсімдіктерге жүргізілген есептеулердің көрсетуінше, олардың биіктіктері 8,5-тен 22,8 см-ге дейінгі аралықта болса, ал сабақтарының саны сәйкесінше 18-ден 22 дана/өсімдік, гүлшоғырының саны – 2,5-тен 3,1 дана/сабақ, гүлшоғырдың ұзындығы – 4,1-ден 5,8 см аралығында болды (2-кесте).

2. Бірінші жылдық таспа өсімдіктерінің үлгілерін зерттеу нәтижелері («Ақпан» тұқымдық жайы, 2018 ж.)

Өсімдік атауы	Өсімдік биіктігі, см		Сабақтарының саны, дана/өсімдік	Гүлшоғырдың саны, дана/сабақ	Гүлшоғырдың ұзындығы, см
	20.06	22.08			
Үрмежеміс таспа	8,5	15,3	22	3,1	4,1
Жалпақ жапырақты таспа	11,2	20,7	20	2,7	5,8
Лемановский таспа	13,4	22,8	18	2,5	5,5

Қорыта айтқанда, оңтүстік өңірдің түрлі азықтық өсімдіктердің 48 ботаникалық түрінің экологиялық жағдайында орналасқан тәжірибе алқаптарында қуаңшылыққа төзімді мал

400-ден астам үлгілері өсіп-дамуда.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Алимаев И.И. Сохранение и изучение генетических ресурсов кормовых растений Казахстана: Матер. Междунар. конф., – Алматы: Бастау, 2004. – С.71-74.
2. Алимгазина Б.Ш. Анализ состояния генетического разнообразия сельскохозяйственных культур: результаты, развитие менеджмента //Вестник сельскохозяйственной науки Казахстана. – 2010. – №03. – С.4-6.
3. Есимбекова М.А. Создание генетических ресурсов сельскохозяйственных культур – подходы к реализации //Научно -производственному центр земледелия и растениеводства (КазНИИЗ) – 70 лет сб. научных трудов НПЦЗР. – Алматы: Изд. «Нурлы Алем», 2004. – С.112-115.

Утебеков К.И.

к.б.н., доцент

Региональный социально-инновационный университет
г. Шымкент, Казахстан

Исабаева А.А.

к.с.х.н., старший преподаватель

Региональный социально-инновационный университет
г. Шымкент, Казахстан

Кадирова У.Ж.

Магистр

Региональный социально-инновационный университет
г. Шымкент, Казахстан

Мустияр Т.

к.с.х.н., старший преподаватель

Региональный социально-инновационный университет

ПРИМЕНЕНИЕ РЕЖИМА ПЕРЕМЕННЫХ ТЕМПЕРАТУР В ПРАКТИКЕ ИНКУБАЦИИ ЯИЦ ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ РЕЗИСТЕНТОСТИ ЭМБРИОНАЛЬНОМ И ПОСТЭМБРИОНАЛЬНОМ ПЕРИОДЕ

Түйін. Мақалада ғылыми деректерге сүйене және өзімізде жүргізілген зерттеулер нәтижесі бойынша үй құстарының тұрақтылық пен ұрықтан кейінгі кезеңді жоғарылату үшін жұмыртқаны инкубациялау тәжірибесінде ауыспалы температура режимдерін қолдану жұмыстары қарастырылған.

Түйінді сөздер: жұмыртқаның инкубациясы, қарсылық, эмбриональды және постэмбриондық кезең.

Резюме. В статье, основанной на научных данных и результатах нашего исследования, были рассмотрены использование переменных температурных режимов в практике вакцинации яиц для увеличения стабилизации домашней птицы и периода после плода.

Ключевые слова: инкубация яиц, резистентность, эмбриональный и постэмбриональный период.

Summary. The article, based on scientific data and the results of our study, examined the use of variable temperature conditions in the practice of vaccinating eggs to increase the stabilization of poultry and the period after the fetus.

Key words: egg incubation, resistance, embryonic and postembryonic period.

Охлаждение яиц птицы разных видов во время инкубации проводили многие исследователи. И.Е.Лысенко охлаждал куриные яйца в начале инкубации 2 раза в день, при этом выводимость повысилась на 5,2 % по сравнению с выводимостью неохлаждаемых яиц. А.У.Быховец и Ц.Х.Руус сообщили, что наилучший вывод гусиных яиц получили при двукратном охлаждении их с первых суток инкубации. Н.П.Третьяков и С.О.Пельтцер применяли в производственных условиях, вывод цыплят увеличился на 5-7 %, молодняк отличался хорошим качеством. А.У.Быховец и А.П.Паулавичуте пришли к выводу, что охлаждать яйца нужно быстро, в течении 10-15 мин. Вывод утят и гусят при ускоренном охлаждении на 10-20 % выше, чем при медленном охлаждении. В.Н.Суровцев и Б.А.Редько применяли двухразовое охлаждение утиных яиц, при этом вывод увеличился в среднем на 4 %. Г.М.Колобков после знакомства с современ-

ными методами китайской инкубации отметил, что главным приемом, обеспечивающим высокие показатели по выводу молодняка птицы, является охлаждение яиц.

Периодическое охлаждение яиц нельзя рассматривать только как физический фактор, способствующий удалению излишков физиологического тепла, так как при этом происходит термическое раздражение организма эмбриона, способствующие улучшению обмена веществ.

Была установлена способность эмбрионов на разных стадиях развития кур, уток, гусей и индеек переносить длительное и глубокое охлаждение, а так же активизирующее влияние охлаждения на газообмен и жизнеспособность эмбрионов. Яйца кур, уток и индеек охлаждали в течение 1ч и 24 ч при температуре 16,18 и 24 гр. С. После охлаждения яйца закладывали в инкубатор. Подвергали охлаждению яйца с утиными и индюшиными эмбрионами так же на 1, 5,

10, 15, 25, 26-й а с куриными эмбрионами на 1, 5, 10, 15, 20-й день развития. В результате бала установлена, что охлаждения яиц в течении часа на любой стадии развития эмбрионов кур, уток и индеек не снижает вывода и не ухудшает качество молодняка. Охлаждение эмбрионов в течении 24 ч вызвало наибольшую гибель их в возрасте 5-20 дней. На более поздних стадиях развития эмбрионы переносили длительное охлаждение лучше.

* Проведенные мною опыты на эмбрионы кур показали при охлаждении следующие результаты: на 2 часа – охлаждения ниже выводимости на 1,4 %; на 3 часа – 2,1 %; на 4 часа – 2,9 %; на 5 часов – 3,8 % и на 6 часов – 5,9 %. Было изучено влияние охлаждения 2-х, 4-х и 12-и дневных эмбрионов при температуре 1-15 °C в течение 1, 3, 6, 12, 18 и 24 часа. Стойко переносят часовое охлаждение эмбрионы всех возрастов, 3-х часовое охлаждение при этой температуре для эмбрионов опасно. В возрасте старше 15 дней развитие некоторых эмбрионов продолжалось, после 6 часового охлаждения. После 10 час. охлаждения из 60 яиц вывелся всего 7 цыпляток. Глубокие охлаждения (6-12 ч) лучше переносили эмбрионы на ранних стадиях развития. При охлаждении в течении 18 часов практически все эмбрионы погибли. Охлаждение яиц с 11-15 дневными эмбрионами привело к задержке вывода цыплят на 6-12 часов, а охлаждение яиц с более молодыми эмбрионами до 7-и дневного возраста отразилось менее существенно. Было установлено так же, чем глубже охлаждение, тем позднее наступает вывод.

Чтобы получить экспериментально обоснованные доказательства сохранения жизнеспособности эмбрионов на ранних стадиях инкубации после более или менее продолжительного охлаждения, необходимо иметь соответствующие критерии, по которому можно судить о состоянии эмбриональных тканей и зачатков органов. Наиболее удобным объектом для этой цели является сердце эмбриона цыпленка после 2-й суточной инкубации.

Наблюдение за работой сердца можно проводить при развитии эмбриона в яйце или специальной влажной камере, помещенной в термостат, где температура 38 °C. Извлечение эмбриона цыпленка из инкубированного яйца производят при помощи колечка из фильтровальной бумаги, которое накладывают на поверхность желтка так, чтобы эмбрион с сосудистым полем оказался внутри колечка. Колечка плотно приклеиваются к желточной оболочке и сохраняют естественное ее натяжение. После этого вокруг колечка ножницами подрезают желточную оболочку и колечко вместе с желточной оболочкой и эмбрионом снимают с желтка при помощи пинцета. Затем эмбрион помещают увлажненную жидким белком яйца

стеклянную камеру, которая представляет собой две накладываемые одна на другую стеклянную посуду пластинки, из которых нижняя снабжена лункой а верхняя отверстием, соответствующим диаметру бумажного колечка. Отверстие плотно закрывают покровным стеклом, обращенным к объективу микроскопа. В таких искусственно созданных условиях эмбрион цыпленка продолжает жить и развивается вне яйца, вне контакта с желтком и без специально приготовленной питательной среды, которую используют некоторые иностранные авторы при биологическом контроле зародыша.

Влияние глубокого охлаждения (от 0 до – 32 °C) на ритм сокращений сердца куриных эмбрионов в возрасте 2,5 суток инкубации было исследовано в более 60 опытах. При этом установлено, что куриные эмбрионы 2,5 суточного инкубации переносят глубокое охлаждение при температуре 32 °C в течении 1-2 ч. Жизнеспособность эмбрионов сохраняется не только в целом яйце, но и в яйце со вскрытой скорлупой и в стеклянном приборе и в стеклянном приборе. При нагревании эмбрионов деятельность сердца возвращается к исходному ритму. Проведенные работы указывают на возможность выживания эмбрионов, особенно на ранних стадиях развития, даже при длительных и глубоких охлаждениях. Эти исследование показывает, что кратко временные охлаждения не являются губительным для эмбрионов всех возрастов.

Появляется возможность управления терморегуляцией эмбрионов путем длительных и глубоких охлаждений. Возможно, это позволит вывести сельскохозяйственную птицу с хорошей терморегуляцией, которую можно будет выращивать при меньшем обогреве в начале постэмбрионального развития. Такие куры должны быть крепкими по телосложению, высокопродуктивными и устойчивыми иммунитетами.

Научную разработку режима переменных температур проводили одновременно с проверкой полученных результатов в производственных условиях цехов инкубации. Исследования показали, что режим переменных температур, приближаясь к режиму естественного вывода, создает благоприятные условия для обменных процессов внутри яйца, обеспечивает этим повышения жизнеспособности цыпленка в эмбриональный и постэмбриональные периоды. Последние наши наблюдения в производственных условиях показали, что в первые 5-7 дней инкубации охлаждение яиц нежелательно, так как оно затягивает период восстановления температуры тормозит развитие зародышей и может оказать отрицательное влияние на результаты инкубации. В дальнейшей работе по изучению положительного действия переменных температур по инкубируемые яйца следует это учесть и расширить физиологические и

биохимические исследования при охлаждениях развивающихся эмбрионов. Особое внимание необходимо уделять влиянию охлаждений на постэмбриональное развитие молодняка. Очевидно, нужно вести исследования в направлении уточнения экспозиции охлаждения для яиц птицы разных видов. Не исключается, что при ежедневных охлаждениях яиц в первые дней инкубации целесообразно будет несколько повышать температуру ориентируясь на показатели биологического контроля за эмбриональным развитием, для восстановления потери массы яйцами при охлаждении.

Проводимые исследования позволяют сделать следующие выводы:

1. Периодическое охлаждение инкубируемых яиц удерживает жировой метаболизм эмбрионов на определенном уровне, не допуская его излишней интенсификации. Во время охлаждения яиц биохимические процессы несколько

замедляются, в результате чего не наблюдается чрезмерного повышения температуры внутри яйца;

2. Охлаждения способствуя развитию кровеносной системы, повышают ее окислительную способность, выражающуюся в увеличении содержания гемоглобина и эритроцитов в крови. Эти приспособительные изменения облегчают эмбриону «переживание» периода респираторных затруднений, связанных как накоплением углекислого газа в крови в результате жирового метаболизма, так и в момент перехода от аллантоисного дыхания к легочному. При этом отмечается хорошее развитие эмбрионов, выражающееся в интенсивности роста, наиболее полном использовании питательных веществ белка и желтка, так же в повышении вывода на 3-10%.

Применение режима переменных температур – это перенесение основной закономерности естественного вывода в инкубацию.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Н.А.Назарбаев. «Послание Президента Республики Н.А.Назарбаева Казахстан народу Казахстана». «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность». 31 январь 2017 г.
2. М.В.Орлови, Быховец и К.В.Злочевская. «Инкубация». 1970 г.
3. Г.К.Отрыганев и А.Ф.Отрыганева. «Технология инкубации». 1975 г. «Биологические основы инкубации».
4. М.А.Лев. «Основы теории расчета инкубатора». 1972 г

Утебеков К.И.

к.б.н., доцент

Региональный социально-инновационный университет
Шымкент, Казахстан**Исабаева А.А.**

к.с.х.н., старший преподаватель

Региональный социально-инновационный университет
Шымкент, Казахстан**Утебекова Г.К.**

магистр

Региональный социально-инновационный университет
Шымкент, Казахстан**Мустияр Т.**

к.с.х.н., старший преподаватель

Региональный социально-инновационный университет

ЗНАЧЕНИЕ БИОЛОГИЧЕСКОГО КОНТРОЛЯ ВО ВРЕМЯ ИНКУБАЦИИ ЯИЦ

Түйін. Мақалада осы уақытқа дейінгі зерттелген ғалымдардың деректеріне сүйене және өзіміздің зерттеуіміздің нәтижелері бойынша жұмыртқаны инкубациялау және инкубациялау кезіндегі биологиялық бақылаудың маңызы және оларды өндірісте кеңінен қолдануы жайлы қарастырылған.

Түйінді сөздер: биологиялық бақылау, жұмыртқаны инкубациялау, өндіріс.

Резюме. В статье, основанной на выводах современных исследователей и результатах наших исследований, были рассмотрены важность биологического контроля инкубации и инкубации яиц и их широкое использование в производстве.

Ключевые слова: биологический контроль, инкубация яиц, производство.

Summary. The article, based on the findings of modern researchers and the results of our research, examined the importance of biological control of egg incubation and incubation and their widespread use in production.

Key words: biological control, egg incubation, production.

Учеными производственниками из разных стран разработан метод биологического контроля за эмбриональным развитием птицы с целью управления с режимом инкубации а так же оценки качества яиц. Метод в первые был предложен М.Д.Поповым (1932 г.). Биологический контроль на протяжении последних лет разрабатывался рядом ученых из разных стран, в основном отмечается разработки советских ученых как: Б.Ф.Бессарабов, Г.П.Еремеев, Г.С.Крок, Ю.М.Огородний, М.В.Орлов, Г.К.Отрыганьев, Э.Э.Пенионжкевич, И.Я.Прицкер, В.В.Рольник, Н.П.Третьяков и др. Вопросам оценки инкубационных качеств яиц посвящены работы А.К.Даниловой, Ю.Н.Владимирова, А.М.Сергеевой и др. Простейшие приемы биологического контроля нашли самое широкое применение в лучших цехах инкубации птицефабрик, птицеводческих производственных объединениях и инкубаторно-птицеводческих станциях (ИПС). Работы ученых в области биологического контроля обобщены в книгах М.В.Орлова «Биологический контроль в инкубации».

Широкое применение искусственной инкубации потребовало разработки вопросов развития эмбрионов сельскохозяйственной птицы разных видов, многие ученые, провели многочисленные исследования в этой области. На основе многолетних исследований Всесоюзный научно-исследовательский и технологический институт птицеводства (ВНИТИП) разработал технологию инкубации: требования к инкубационным яйцам и методика их оценки, режимы хранения яиц, методы оценки выведенного молодняка, биологического контроля за инкубационными качествами яиц, эмбриональным развитием птицы и режимом инкубации, технологический процесс при инкубировании крупных партии яиц. В настоящее время во многих странах научной работой по инкубации успешно занимаются как научно-исследовательские институты опытные станции, так и ученые сельскохозяйственных учебных заведениях с передовиками производства разных стран.

Характеристика основных диагностических признаков биологического контроля при инкубации яиц.

Таблица 1. Диагностика и биологический контроль при инкубации яиц

Причины низких качественных и количественных показателей инкубации яиц	Признаки обнаруживаемые при овоскопировании и вскрытии яиц погибших эмбрионов и наблюдении за характером вывода и качеством вывода молодняка и режимом инкубации яиц	Применяемые меры, для устранения установленной причины
1. Долго хранившиеся яйца	Блестящая скорлупа, большая иногда подвижная скорлупа, градинки и желток подвижный. Белок разжижен, при выливании не имеет слоистости. Желток близко подходит к скорлупе. Много кровяных колец на первом просмотре. В яйцах с развивающимися эмбрионами – отставание в росте. Вывод растянут, выведенный молодняк слабый, задержка вывода.	Закладывать свежие яйца. Проверить условия хранения яиц. Проверить до инкубационную сортировку яиц
2. Высокая температура в яйце складе (с выше комнатной температуры)	Много кровяных колец, среди неоплодотворенных, яиц при вскрытии среди задохликов повышенное количество уродов.	В яйцескладе регулировать температуру используя холодильные установки и кондиционеры
3. Нарушение соотношении самцов к самкам, малая количество самцов в родительском стаде их плохое состояние	Низкая оплодотворенность яиц. После вывода среди молодняка много слабых.	Увеличить количество самцов, улучшить их кормление и содержание, проверить состояние племенной работы
4. Неправильное кормление и содержание родительского стада, авитаминозы, нарушение белкового обмена	Много неоплодотворенных яиц. Хрупкая и тонкая скорлупа. Разжиженный белок. Бледный цвет и подвижный желток. Повышенная смертность особенно в середине инкубации. Низкая усушка массы яйцами во второй половине инкубации. Явление дистрофии, отставание в росте, коротконогость, курчавость, липкость, отеки кожи, перерождение печени. Вывод запоздалый и растянуты. Цыплята слабые, часто наблюдаются параличи ног и шеи, уродства, «Курчавое» оперение, «Попугаевый» клюв, короткие и кривые ноги.	Проверить полноценность рациона кормления по витаминам и минеральным веществам
5. Сырая грязная подстилка плохие условия сбора и хранения яиц до закладки в инкубатор, антисанитарное состояние тары в птичнике, яйцескладе, камерах хранения и инкубаторах	Плесени в яйце в виде темного пятна под скорлупой. Большое количество тумачков в различные дни инкубации в связи с заражениями яиц плесенью, гнилостными микробами, гибель эмбрионов на ранних стадиях (до образования кровеносной системы), присыхание и прилипание эмбрионов к белковой оболочке.	Проверить и улучшить санитарное состояние в гнездах или клетках в птичнике, яйцетаре, яйцескладе и инкубаторе
6. Инфекция переданная через организм птицы (бациллярный белый понос, паратиф, респираторный микоплазмоз и др.)	Низкая выводимость и отход цыплят, падеж в первые часы и дни после вывода, очень много слабых цыплят.	Направить в ветеринарно-бактериологическую лабораторию отходы инкубации и трупы павших цыплят. Принять меры по указанию ветврача

7. Плохая упаковка яиц при перевозке и неудовлетворительная транспортировка. Подмороживание яиц.	Обнаруживается много боя, трещин скорлупы, яиц с подвижной пугой, оторванными градинками, разрыв желточной оболочки, большая смертность первые дни инкубации.	Проверить и улучшить транспортировки и упаковки яиц
8. Нарушение в режиме инкубации: Перегрев: а) в первые два дня инкубации	При первом просмотре встречается много хорошо развитых эмбрионов. Большое количество кровяных колец, присыхание и прилипание погибших эмбрионов к белочной оболочке.	Проверить режим в инкубаторах снизить температуру в инкубаторе
б) с 3 до 5 дней инкубации	Большинство эмбрионов имеет хорошее развитие. Аллантоис смыкается в остром конце яйца ранее нормального срока. Встречается эмбрионы на разных днях развития с незакрытой брюшной полостью. (Эктопия), замершие эмбрионы гиперемированы, деформация сердца, желудков и печени.	То же
в) сильный кратковременный перегрев	У замерших эмбрионов и задохликов гиперемия и кровоизлияние на коже в сердце, мозге, почках и печени голова эмбриона направлена в желток.	Усилить контроль за работой инкубатора Проверить записи операторов, снизить температуру в инкубаторе
г) Длительный перегрев во вторую половину инкубации	Ранний мелкозернистый наклеп с появлением крови в местах проклева. Растянутый вывод, выведшиеся молодняк мелкий, подвижный с плохо вобранными желтками, у некоторых цыплят пуповина плохо зарубцована, часть скорлупы внутри имеет кровь, много эмбрионов с наклевом, с не втянутыми большими гиперемированными желточными мешками. В остром конце яйца встречается комочек густого белка, гиперемия кишечника и сердца.	То же

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Н.П.Третьяков и Г.С.Корк. Инкубация с основами эмбриологии. 1978 г.
2. М.В.Орлов, Быховец и К.В.Злочевская. «Инкубация». 1970 г.
3. Г.К.Отрыганев и А.Ф.Отрыганева. «Технология инкубации». 1975 г. «Биологические основы инкубации». 1975 г.
4. М.А.Лев. «Основы теории расчета инкубатора». 1972 г.
5. Б.Ф.Бессарабов, Г.П.Еремеев, Г.С.Крок, Ю.М.Огородный, М.В.Орлов, Г.К.Отрыганев, Э.Э.Пенионж-кевич, И.Я.Прицкер, В.В.Рольник, Н.П.Третьяков и др. работы ученых и М.В.Орлова. «Биологический контроль в инкубации». 1975 г.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ – СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ – INFORMATION ABOUT AUTHORS

- Абдразакова А.** – аспирант 4-го курса специальности «Юриспруденция» РАНХиГС
- Абутаева С.Б.** – аға оқытушысы «Қылмыстық құқық және криминология» кафедрасы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ
- Адирбаева А.А.** – Магистр, Институт Мардана Сапарбаева
- Ажиметова З.А.** – Заң ғылымдарының кандидаты доцент
- Айдарбеков К.А.** – аға оқытушы, Мардан Сапарбаев институты
- Айтбаев Н.Е.** – а.ш.ғ.д., аға оқытушы, Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті
- Айткулова Г.А.** – Филология ғылымдарының магистрі, Шымкент университеті
- Айткулова Э.А.** – заң ғылымдарының магистрі, «Құқықтану» кафедрасының оқытушысы, Шымкент Университеті
- Айтмаганбет Ш.Б.** – прокурор прокуратуры Арысского района Туркестанской области
- Акшатаева Ж.Б.** – к.ю.н., ассоциированный профессор, Южно-Казахстанский государственный университет им.М.Ауэзова
- Акындыкова Ш.М.** – магистрант ЮКГУ им. М.Ауэзова
- Ақшабай М.Б.** – Оқытушы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті
- Алимбеков Е.Т.** – М.Әуезов атындағы ОҚМУ магистранты
- Алимкулова А.С.** – Докторант, Қазақ инновациялық гуманитарлық заң университеті
- Аллаярова Н.И.** – преподаватель кафедры «Гражданское право и Гражданский процесс», Южно-Казахстанского государственного университета им. М.Ауэзова
- Алтай С.Б.** – 1 курс магистранты, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті
- Ахмет Л.С.** – п.ғ.к., аға оқытушы, Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті
- Аяпова Б.А.** – преподаватель кафедры «Уголовного процесса и криминалистики», Южно-Казахстанский Государственный Университета им.М.Ауэзова
- Байдаурова А.У.** – магистрант, Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті
- Байдуллаев Б.Ж.** – Түркістан облыстық сотының судьясы
- Байдыбекова Е.И.** – п.ғ.к., доцент, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті
- Байзакова А.Б.** – аға оқытушысы, «Философия және мәдениеттану» кафедрасы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ
- Байтанова А.С.** – Құқық магистрі, М.Әуезов атындағы ОҚМУ
- Бейсебаева С.Б.** – з.ғ.к., доценті, «Мемлекет және құқық теориясы» кафедрасы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті
- Бейсембаева А.О.** – з.ғ.к., аға оқытушысы, «Қылмыстық процесс және криминалистика» кафедрасы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік университеті
- Бекбосынов Е.Т.** – PhD докторы
- Биболаева М.Б.** – құқық магистрі, аға оқытушысы, «Мемлекет және құқық теориясы» кафедрасы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті
- Бижан Н.Р.** – заң ғылымдарының кандидаты, «Сырттай, кешкі және қашықтықтан оқыту» факультетінің деканы, Шымкент Университеті
- Битұрсын Ғ.Ш.** – Шу университетінің проректоры
- Джумагельдиева И.С.** – Судья Меркенского районного суда Жамбылской области
- Джумадилов Б.Д.** – аға оқытушы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті
- Джунусбекова Ж.С.** – Филология ғылымдарының магистрі, Шымкент университеті
- Досыбекова Ш.К.** – математика және информатика пәнінің мұғалімі, М.Мәметова атындағы №35 жалпы орта білім беретін мектеп
- Жайлауова Г.М.** – заң ғылымдарының магистрі, аға оқытушы
- Жақсыбаева А.Е.** – Заң ғылымының магистрі, М.Әуезов атындағы ОҚМУ
- Жақсылық М.Ж.** – заң ғылымдарының магистрі, аға оқытушысы, «Мемлекет және құқық теориясы» кафедрасын, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті
- Жаманкараева Г.С.** – құқық магистрі, аға оқытушысы, «Мемлекет және құқық теориясы» кафедрасы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті
- Жарылкапова Г.П.** – аға оқытушысы, «Қылмыстық құқық және криминология» кафедрасы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ
- Жолдас А.К.** – аға оқытушысы, «Философия және мәдениеттану» кафедрасы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ

- Жумагулова Н.Ж.** – Филология ғылымдарының магистрі, Шымкент университеті
- Зиябекова Г.З.** – Южно-Казахстанский государственный университет им.М.Ауэзова
- Гафурова Н.Э.** – д.ф.ю.н. (PhD), доцент, Ташкентский государственный юридический университет
- Гасанов А.А.** – з.ғ.к., аға оқытушысы, «Әлеуметтік және құқықтық пәндер» кафедрасы, SILKWAY Халықаралық университеті
- Горшечникова М.В.** – главный эксперт Института судебных экспертиз по г. Шымкенту
- Елікбай М.А.** – з.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті
- Еркебаева Н.А.** – з.ғ.м., аға оқытушысы, «Қылмыстық процесс және криминалистика» кафедрасы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік университеті
- Ерманкулов М.К.** – М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті
- Есиркеп Г.Ж.** – магистрі, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, «Философия және мәдениеттану» кафедрасы
- Ескерова А.С.** – экономика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік педагогикалық университеті
- Ибраева Н.Ә.** – ф.ғ.к., аға оқытушы, «Философия және мәдениеттану» кафедрасы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ
- Идрисова Д.Б.** – 2 курс магистранты, Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті,
- Имашев Б.Е.** – Южно-Казахстанский государственный университет им.М.Ауэзова
- Исабаева А.А.** – а.ш.ғ.к., аға оқытушы, Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті,
- Исмаилов Атахожа Айдарович** – к.ю.н, старший преподаватель, Южно-Казахстанский государственный университет им. М.Ауэзова
- Кадирова У.Ж.** – Магистр, Региональный социально-инновационный университет
- Каипжанова Н.Е.** – заң ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті
- Калышев С.Д.** – Южно-Казахстанский госуниверситет им.М.Ауэзова
- Канаева М.П.** – заң ғылымдарының магистрі, аға оқытушысы, «Әлеуметтік және құқықтық пәндер» кафедрасының, SILKWAY Халықаралық университеті
- Каныбеков А.Ш.** – аға оқытушы, Мардан Сапарбаев институты
- Кенжемолдаев Аркен Жакыпович** – Заң ғылымдарының магистрі, Аймақтық Әлеуметтік Инновациялық Университеті
- Ким Э.П.** – к.ю.н., доцент, заведующая кафедры «Уголовного процесса и криминалистики», Южно-Казахстанский Государственный Университета им.М.Ауэзова
- Кошенов А.Ж.** – 1 курс магистранты, «7М04201-сот және сот төрелігі» Мамандығы, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының, жанындағы Сот төрелігі академиясы
- Көшербаева С.Ш.** – а.ш.ғ.к., аға оқытушы, Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті
- Куанышбаева С.О.** – к.ю.н., ст. Преподаватель, Южно-Казахстанский Государственный Университет им. М.Ауэзова
- Кудайбергенов Б.Т.** – Заң ғылымдарының магистрі, М.Әуезов атындағы ОҚМУ
- Қаирбеков Ж.** – «Заңтану және халықаралық қатынастар» факультетінің студенті М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті
- Қожабеков Е.К.** – заң ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, Аймақтық Әлеуметтік Инновациялық Университеті
- Қожаниязов Е.И.** – Заң ғылымдарының магистрі, М.Әуезов атындағы ОҚМУ
- Қорғанбеков Б.С.** – Филология ғылымдарының кандидаты, доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
- Максимов С.В.** – д.ю.н., профессор, главный научный сотрудник Института проблем развития науки РАН, помощник руководителя Федеральной антимонопольной службы, г. Москва, Российская Федерация
- Мамеева З.Т.** – з.ғ.магистрі, оқытушы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті
- Мамраева А.А.** – аға оқытушы, Мардан Сапарбаев институты, Шымкент қ.
- Манкеева Д.С.** – Х. Досмұхамедов атындағы №4 орта мектептің директоры
- Маратов Ж.** – М.Әуезов атындағы ОҚМУ магистранты
- Мейркулова Г.Д.** – з.ғ.к., доцент, аға оқытушысы, «Қылмыстық құқық және криминология» кафедрасы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ
- Мирзакулова Б.А.** – аға оқытушы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті
- Мусабекова А.К.** – заң ғылымдарының магистрі, оқытушы, Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік педагогикалық университеті
- Мустияр Т.** – к.с.х.н., старший преподаватель, Региональный социально-инновационный уни-

верситет

Нишанбаева Д.Т. – магистрант, Южно-Казахстанский Государственный Университет им. М.Ауэзова, г.Шымкент

Нурманбетов К.Э. – к.ю.н., первый проректор, ЮКГУ им.М.Ауэзова

Нурымбетов А.А. – Заң ғылымдарының кандидаты

Омарбаева Л.К. – Южно-Казахстанский государственный университет им. М.Ауэзова

Оразбек А.А. – заң ғылымдарының магистрі, аға оқытушы

Орынтаев Ж.К. – к.ю.н., ассоциированный профессор, Южно-Казахстанский государственный университет им.М.Ауэзова

Паметов З.Е. – Педагогика ғылымының кандидаты, М.Әуезов атындағы ОҚМУ

Садиекова М.С. – Южно-Казахстанский госуниверситет им.М.Ауэзова

Садикова Д.Н. – құқықтану магистрі, аға оқытушы, Халықаралық Гуманитарлық – техникалық университеті

Салыбек Н.М. – Заң ғылымының магистрі, М.Әуезов атындағы ОҚМУ

Сапарбаева З.А. – аға менеджер, Педагогикалық шеберлік орталығы Шымкент қ. Филиалы

Сарсенова М.А. – құқық магистрі, «Азаматтық құқық және азаматтық іс жүргізу» кафедрасының оқытушысы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

Сартаева К.Р. – к.ю.н., преподаватель кафедры «Уголовного процесса и криминалистики», Южно-Казахстанский Государственный Университета им.М.Ауэзова

Сартаева Ш.Ш. – м.ю.н., ст. Преподаватель, Южно-Казахстанский Государственный Университет им. М.Ауэзова, г.Шымкент

Сартбаева У.К. – заң ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

Сеитова Р. М. – к.ю.н., доцент, Институт Мардана Сапарбаева, г.Шымкент

Султанова У.С. – магистрі, аға оқытушы, Аймақтық-әлеуметтік инновациялық университеті

Сүлейменова А.Н. – 1 курс магистранты, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

Суримбаева К. – а.ш.ғ.к., аға оқытушы, Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Таубаева М.Е. – к.ф.н., доцент, Южно-Казахстанский государственный университет им. М.Ауэзова

Тоханова Р.Ж. – құқық магистрі, «Азаматтық құқық және азаматтық іс жүргізу» кафедрасының аға оқытушысы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

Түлегенова Г.К. – Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы қ., Қазақстан

Туртаева Г.М. – Преподаватель, Южно-Казахстанский государственный университет им. М.Ауэзова

Узденова И.Д. – к.ю.н., Институт Мардана Сапарбаева, г.Шымкент

Утаров К.А. – к.ю.н., докторант «Всероссийского государственного университета юстиции (РПА Минюста России)», г.Москва, Российская Федерация, ст. преп-ль кафедры «Уголовного процесса и криминалистики», Южно-Казахстанский государственный университет им. М.Ауэзова, г.Шымкент, Республика Казахстан

Утебеков Қ.И. – б.ғ.к., доцент, Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Шағырбаева А.А. – 2 курс магистранты, Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Шалдарбекова А.Б. – филос. ғ.к., аға оқытушысы, «Философия және мәдениеттану» кафедрасы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ

Шалдарбекова М.Б. – құқық магистрі, аға оқытушысы, «Мемлекет және құқық теориясы» кафедрасын, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

Шекербекова М.С. – Заң ғылымдарының магистрі, доцент, Аймақтық Әлеуметтік Инновациялық Университеті

Шералиева Ж.И. – заң ғылымдарының кандидаты, М. Әуезов атындағы ОҚМУ

Шеримова Н.Ш. – Южно-Казахстанский госуниверситет им.М.Ауэзова

Ярылқапова Ш.Ұ. – Заң ғылымының магистрі, М.Әуезов атындағы ОҚМУ

МАУЛЕНОВ Г.С.

доктор юридических наук, профессор

Рецензия на учебник «Криминология», подготовленный доктором юридических наук, профессором Алаухановым Е.О.

В 2013 году в юридической науке нашей республики произошло знаменательное и историческое событие – в г. Санкт-Петербурге (Российская Федерация) в издательстве «Юридический центр Пресс» был издан учебник «Криминология» (38 п.л., 608 стр.) известного казахстанского ученого-криминолога, доктора юридических наук, профессора, члена Союза писателей и журналистов Республики Казахстан Есбергена Оразулы Алауханова. Учебник стал очередным шагом, ранее им издавалась в России монография, тема: «Криминологические проблемы предупреждения корыстно-насильственных преступлений» (2005 год). Рецензентами учебника выступили выдающиеся ученые в области уголовного права и криминологии – доктор юридических наук, профессор О.Н. Ведерникова (судья Верховного суда Российской Федерации) и доктор юридических наук, профессор К.Р. Абдрасулова (заведующая кафедрой криминологии Ташкентского юридического института).

По устоявшейся традиции структура учебника представлена в двух частях: Общая и Особенная. В содержание Общей части учебника включены: предмет, система, методология криминологии, история

ее становления и развития, преступность и ее основные характеристики, причины преступности, личность преступника, организация и методика изучения преступности, прогнозирование и предупреждение преступности, понятие и общая характеристика виктимологии, как одного из направлений криминологии (девять глав).

В Особенную часть учебника вошли шестнадцать глав, рассматривающих криминологическую характеристику отдельных видов и групп преступлений, в т.ч. организованная, коррупционная, женская, воинская, корыстно-насильственная, экономическая, пенитенциарная, неосторожная и др., отдельная глава рассматривает международное сотрудничество в области борьбы с преступностью, особенности организации сотрудничества стран СНГ в борьбе с преступностью.

Следует особо отметить, что наш коллега проявил авторский и порой оригинальный подход к решению некоторых проблем криминологии, изложенные в настоящем учебнике. Так, например, затрагивая проблему причинности в криминологии автор, на наш взгляд, справедливо отмечает, что она является общеправовой проблемой и студенты должны ее освоить не по учебнику криминологии, а по специальной литературе.

Совершенно справедливы высказывания автора и о том, что каждый ученый видит проблему преступности и преступника соответственно своей специальности и создает «свою» теорию о ней, ее причинах и людях, совершивших преступления.

Исследуя развитие криминологии в СССР, в т.ч. и в Казахстане, профессор А.О. Алауханов подчеркивает, насколько труден и непрост был путь развития и признания криминологии, как науки – от полного непризнания, отвержения, объявления лже наукой до признания в качестве теоретической основы, как для законодательства, так и для практики борьбы с преступностью.

При раскрытии криминологической характеристики преступлений автором приводятся статистические данные по республике о состоянии, структуре, динамике различных преступлений, конкретные практические рекомендации по их предупреждению.

Кроме того, свое логическое отражение в учебнике профессора Е.О. Алауханова нашли труды, как зарубежных, так и отечественных ученых и экспертов, среди них, Н.М. Абдиров, Н.А. Агыбаев, У.С. Джекебаев, С.Х. Жадбаев, Е.И. Каиржанов, И.И. Рогов, Г.Р. Рустемова, Н.Н. Турецкий и др.

Безусловно, отдельные положения научного труда, на наш взгляд, порой наталкивают специалистов на проблемы творческой дискуссии, в частности, соотношение социального и биологического в личности преступника; социально-психологический механизм совершения конкретных преступлений;

- роль конкретной жизненной ситуации в совершении преступления; понятие и классификация виктимности.

Но, как нам представляется, актуальность затронутых автором сложных криминологических вопросов является ярким достоинством самостоятельности профессора Е.О. Алауханова, как ученого, как автора более чем 20 монографий и учебников в области криминологии.

Особо выделим то обстоятельство, что рецензируемая работа автором посвящена его учителям и наставникам – доктору юридических наук, профессору, академику АЕН РК, Заслуженному деятелю науки и техники РК Елегену Изтлеуовичу Каиржанову и доктору юридических наук, профессору Юлдашу Мустафаевичу Каракетову.

В целом, учебник дает глубокие теоретические знания и пропагандирует криминологические знания. В целом, труд написан по-настоящему творчески, является фундаментальным и приносит значительный вклад в уголовно-правовую и криминологическую науку современного Казахстана.

Издание учебника профессора Е.О. Алауханова «Криминология», в большой степени, выдвигает авторитет казахстанской криминологии на международный уровень и станет всеобщим признанием заслуг многих поколений казахстанских криминологов, сложившихся за последние тридцать лет.

Следует только приветствовать выход Е.О. Алауханова на международную арену и пожелать ему в год его 55-летия со дня рождения продолжить неустанную работу по пропаганде криминологических знаний в нашей стране, не забывая слова знаменитого поэта «...И вечный бой, покой нам только снится!».

Не случайно в предисловии к учебнику наши уважаемые коллеги – российские ученые – доктора юридических наук, профессор З.С. Зарипов и С.Я. Лебедев отмечают, что учебник отличается логической завершенностью идеи, новизной взглядов и перспективой дальнейшего исследования.

Безусловно, изданный учебник, подготовленный профессором Е.О. Алаухановым для студентов и магистрантов (докторантов), преподавателей юридических факультетов, специалистов в области уголовного и пенитенциарного права, криминологии, а также всех заинтересованных лиц найдет широкое применение среди ученых и практиков.

АГЫБАЕВ А.Н.

доктор юридических наук, профессор КазНУ им. аль-Фараби, заслуженный деятель Казахстана
ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЙ ТРУД ПО КРИМИНОЛОГИИ

Недавно в Санкт-Петербурге издательством «Юридический центр-Пресс» издан учебник доктора юридических наук, профессора Е.О. Алауханова «Криминология» с объемом 42 п.л. Работа посвящена 20-летию независимости Республики Казахстан. Преступность и причины, ее порождающие всегда явились объектом пристального внимания человечества, которое постоянно ищет пути и средства эффективной борьбы с этим социальным явлением. На этой стезе особая надежда возлагалась на государство. Однако со временем стало понятно, что государство самостоятельно не в состоянии решить все возникающие сложные проблемы, что ведущая роль принадлежит обществу и его гражданским институтам. В своем выступлении на заседании Совета Безопасности Республики Казахстан 18 июня 1993 года Президент страны Н.А. Назарбаев отмечал, что «нужно ... поднять на борьбу с преступностью трудовые коллективы, широкую общественность, весь народ, средства массовой информации. Такой опыт у нас был накоплен». Люди разных профессий во все времена задумывались над истоками преступности, над тем, какие вну-

тренение или внешние силы заставляют человека нарушать уголовно-правовые запреты, даже под угрозой наказания. Естественно, что все они осмысливали вопросы преступности в контексте своего времени и его требований, на том уровне знания, который они застали или которого достигли собственными усилиями.

Как известно, непременным условием успешной борьбы с преступностью является понимание ее детерминантов. Криминология – это наука о борьбе с преступностью, ее детерминантов, которая должна опираться на современные реальности и возможности предупреждения преступлений.

Автор учебника, известный ученый, много работавший в области уголовного права и криминологии, в своем труде постарался изложить разные взгляды и позиции, но при обязательном условии, что они важны, даже необходимы для понимания того, что такое преступность и как с ней бороться.

В учебнике на базе современных подходов к структуре и содержанию криминологий рассматриваются предмет, система, методология и история криминологии, задачи и перспективы ее развития. Анализ преступности, личности преступников, причин и условий преступлений дается как в общем плане, так и применительно к конкретным видам преступлений.

С тех же позиций рассматривается проблема предупреждения преступности. Специально исследованы определенные виды преступности:

преступления против здоровья человека, корыстно-насильственная, организованная, коррупционная, экономическая, рецидивная, женская, пенитенциарная, воинская преступность, преступность террористического характера, преступный оборот наркотиков, международное сотрудничество в области борьбы с преступностью.

Учебник отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, в ней приводятся статистические данные и привлекается огромное количество научных и литературных источников. Книга написана доступным, образным языком и рекомендована для студентов, магистрантов, преподавателей юридических вузов и специалистов в области криминологий, а также для работников суда, прокуратуры и других правоохранительных органов, интересующихся проблемами предупреждения преступности. Настоящий учебник является фундаментальным трудом в области криминологии.

**«ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»
«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»
«SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN»**

Халықаралық ғылыми журналы (Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж.
Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз)
Қайта тіркеу №17579-Ж 06.03.2019
Басылым ай сайын шығады.

Международный научный журнал (Гос. регистрация: №9875-Ж 09.02.2009,
Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г.)
Перерегистрация №17579-Ж 06.03.2019
Периодичность издания ежемесячно.

Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі білім және ғылым саласындағы бақылау Комитетінің 2012 жылғы 10 шілдедегі №1082 бұйрығымен ғылыми баспалар тізіміне енгізілген.

Журнал индексті ғылыми дәйексөздер қатарына қосылады және ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған **заңтану, филология, педагогика, өнертану** ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

Автор мәліметтің нақтылығына, ресми құжаттардың сілтемелері мен басқа да деректердің дұрыстығына жауапты. Редакцияға келген материалдар кері қайтарылмайды.

Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек. Сонымен қатар «Қазақстанның ғылым мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.

Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн.

Журналға мақаланы қазақ, орыс, ағылшын, неміс, француз, қытай, түрік, араб және ТМД халықтары тілдерінде жазуға болады.

Приказом Комитета по контролю в сфере образования и науки МОН РК от «10» июля 2012 года №1082 рекомендован для научных публикаций.

Журнал включен в индекс научного цитирования (ИНЦ) и в список изданий, рекомендованных Комитетом по контролю в сфере образования и науки МОН РК по специальностям: **юриспруденция, филология, педагогика, искусствоведение.**

Ответственность за достоверность фактов и сведений, содержащихся в публикациях, несут авторы.

Материалы редакцией не возвращаются.

В статье необходимо использовать труды отечественных (Казахстанских) авторов. При этом рекомендуется содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах международного журнала «Наука и жизнь Казахстана».

Самоцитирование в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве.

Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.

Статьи журнала принимаются на казахском, русском, английском, немецком, французском, китайском, турецком, арабском языках и могут быть написаны на языках народов СНГ.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
Халықаралық ғылыми журнал
№6/5 2020 жыл

Бас редактор:
«Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», з.ғ.д., профессор Е.О. Алауханов

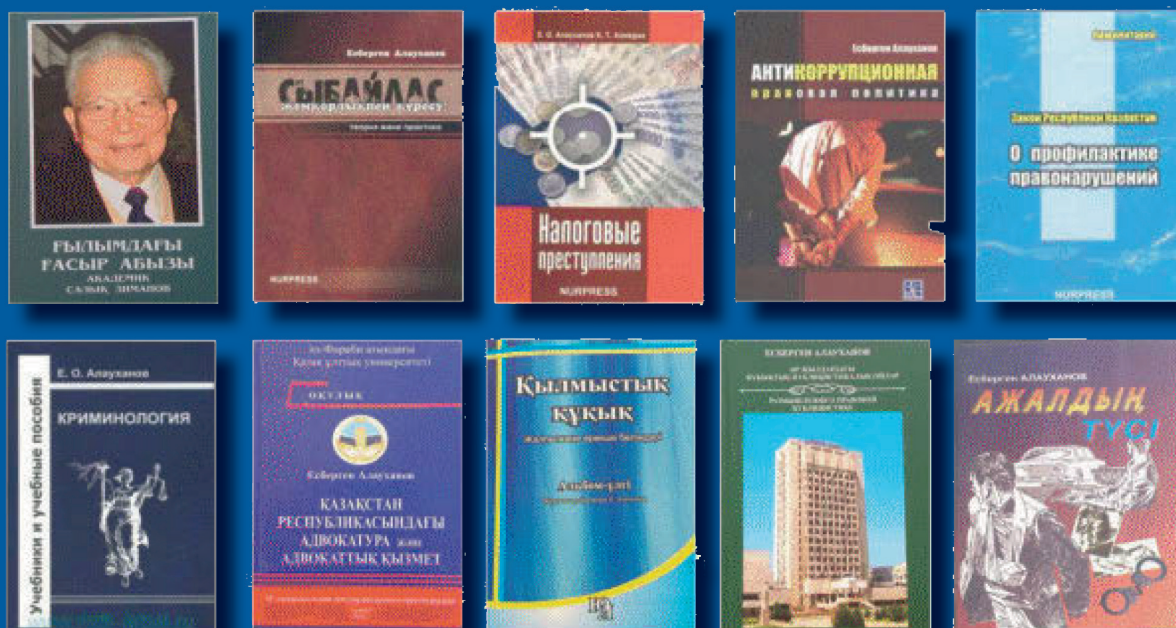
Басуға 15.07.2020 ж. қол қойылды. Пішімі 84x108 1/8. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Көлемі 20,5 б.т. Таралымы 500 дана. Тапсырыс №500

Редакция мекенжайы: Алматы қаласы, Алмалы ауданы, Абылай хан даңғылы 113 үй, кеңсе 27
web-site: www.nauka-zan.kz, e-mail: nauka-zan@mail.ru

В ведущих учебных заведениях России презентованы научные издания- учебники, монографии, вышедшие в Казахстане под редакцией «Заслуженного деятеля Казахстана» д.ю.н., профессора Е.О. Алауханова.

Презентация прошла в Московской государственной юридической академии, в Московском университете МВД России и Рязанской академии права и управления ФСИНМЮРФ; Правовой академии МЮ РФ, а также 28 мая 2009 г, в МГУ имени М.В. Ломоносова с участием проф. Е. Каиржанова. Есберген Оразович – завкафедрой Судебной власти и у г, процесса КазНУ им. аль-Фараби, член союза писателей Казахстана, член Российской криминологической ассоциации, пт редактор международного журнала «Наука и жизнь Казахстана». Профессор О. Стар ков отметил, что новый учебник «Криминология» отличается оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, приводятся статистические данные и привлекается большое количество научных и литературных источников. Книга написана живым, образным языком, И том числе в книге «Криминология», подготовленной под редакцией профессора И.Рогова и профессора Е.Алауханов, появились новые главы – «Бытовая преступность», «Медицинская преступность» и «Криминология», чем отличается от других учебников стран СНГ. Ученые России отметили, что подобные презентации учебников, посвященных криминологической науке казахстанских ученых, не проводились уже на протяжении двух десятков лет, Своими трудами, подчеркнули они, профессор Е. Алауханов укрепляет международное научное сотрудничество.

Журналға «Қазпочта» бөлімшелер арқылы жазылу индексі 74191

